Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМ

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ И ГУМАНИТАРНАЯ НАУКА XXI ВЕКА

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ
ИНСТИТУТЫ
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНЫҢ ӘКІМШІЛІГІ

МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ
КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ И ЭТНОЛОГИИ ИМ. Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

АКИМАТ АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

«ШОКАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМ»

Көрнекті казақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың
175 жылдығына арналған
халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары
(Алматы қ., Алматы облысы МК«Алтынемел», 5-6 қараша 2010 ж.)

«ЧОКАН ВАЛИХАНОВ И ГУМАНИТАРНАЯ НАУКА XXI ВЕКА»

Материалы международной научно-практической конференции,
посвященной 175-летию выдающегося
казахского ученого Ч.Ч. Валиханова
(г. Алматы, Алматинская область МК «Алтын-Эмель»,
5-6 ноября 2010 г.)

«CHOKAN VALIKHANOV and HUMANITARIAN SCIENCE of 21st Century»

Material international scientific-practical conference devoted to the 175th anniversary of the outstanding Kazakh scientist Ch.Ch. Valikhanov
(Almaty city, Almaty oblast, Memorial Complex «Altyn-Emel»,
November 5-6, 2010)

Алматы
2010

Баспаға ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

ӘӨЖ 94 (565)
ББК 63.3

Жалпы редакциясын басқарған
С.Ф. Мажитов т.ғ.д., профессор, В.З. Галиев т.ғ.д., профессор
Э.Ж. Валиханов т.ғ.д., доцент, А.К. Шашаева к.и.н.

Под общей редакцией
С.Ф. Мажитов д.и.н., профессор, В.З. Галиев д.и.н., профессор
Э.Ж. Валиханов к.и.н., доцент, А.К. Шашаева к.и.н.

Составители:
Р.Е. Оразов, М.Р. Сатенова.

Құрастырушылар:
Р.Е. Оразов, М.Р. Сатенова

ISBN 978-601-7270-00-1

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМ: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтынемел», 5-6 қараша 2010 ж.) – Жалпы ред. С.Ф. Мажитов, В.З. Галиев, Э.Ж. Валиханов, А.К. Шашаев. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 560 б.

Халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның материалдары жинағына қазіргі таңдағы гуманитарлық ғылымдардың дамуы мен олардың Ш.Ш. Уәлихановтың ғылыми мұрасындағы роліне арналған ғылыми мақалалар енгізілген.

Жинақ тарихшы мамандарға, жоғары оқу орындарының студенттеріне және қазақтың көрнекті ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың шығармашылығы мен мұрасына қызығушылық білдіретін көпшілік оқырман қауымға арналады.

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ И ГУМАНИТАРНАЯ НАУКА XXI ВЕКА: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 175-летию выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Алматинская область МК «Алтын-Эмель», 5-6 ноября 2010 г.) – Под общей ред. С.Ф. Мажитова, В.З. Галиева, Э.Ж. Валиханова, А.К. Шашаева. – Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 560 с.

В сборник материалов международной научно-теоретической конференции включены научные статьи, посвященные проблемам развития современных гуманитарных знаний и роли в них научного наследия Ч.Ч. Валиханова.

Сборник предназначен для специалистов историков, студентов высших учебных заведений, а также для широкого круга читателей, интересующихся творчеством и наследием выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова.

ӘӨЖ 94 (565)
ББК 63.3 **ISBN 978-601-7270-00-1**

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, 2010
Тарих тағылымы, 2010

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының директоры,
тарих ғылымдарының докторы, профессор С.Ф. Мажитов

Құрметті конференцияға қатысушылар мен қонақтар!

Корнекті ғалым, шығыстанушы, әрі саяхатшы Шокан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жыл толып отыр. Шокан Уәлихановтың мерейтойын Республика көлемінде атап өту жөнінде арнайы қаулы қабылданып, жыл басынан бері Қызылорда, Көкшетау, Семей, Қостанай және т.б. қалаларда ғылыми-практикалық конференциялар өткізілді. Ал соңғы корытынды конференциямыз онтүстік астанамыздың төрінде өткізілуде. Шокан есімімен аталатын Тарих және этнология институтына 1961 жылы ғалымның есімі берілді. Институт ғалымдары ұлы ғалым Ш.Ш. Уәлихановтың толық шығармалар жинағын Ә.Х. Марғұланның басшылығымен алпысыншы жылдары жарыққа шығарды. Сексенінші жылдары Шокан шығармалары қазақ тілінде жарық көрді. Содан бері институт ұжымы ғалымның ғылымға қосқан мұраларын әркырынан зерттеуде. Сондықтан да Шоканның өмірі мен қоғамдағы алатын орнын зерттеу институт ғалымдары үшін маңызды болып табылады.

Шоканның балалық шағы қыс кезінде Обаған бойындағы Күнтимес ордасында және Құсмұрында, ал жазда Есілдің оң саласы Акканбұрлық өзенінде ата жайлауда өткен. Әжесі Айғаным тұратын Сырымбеттегі ордасында да балдәурен күндерін өткізген. «Жеті жұрттың тілін білуге міндетті» хан тұқымы болғандықтан, Күнтимес ордасындағы әкесі ашқан мектебінде хат таныған Шокан сол мектепте шағатай тілін меңгереді, парсыша, арабша тіл сындырады. Бұдан кейін 1847-1853 жылдары оны

әкесі сол кезде Сібірдегі ең таңдаулы оқу орны деп есептелінетін Омбы кадет корпусына оқытады. Онда әскери сабақтарға қоса жалпы және Ресей жағрафиясы мен тарихы, батыс, орыс әдебиеттері, философия, физика, математика негіздері, шетел тілдері жүрген. Кадет корпусына алғаш оқуға түскен кезде Шоқан орыс тілін білмесе де өзінің зеректігімен тілді тез үйренді. Шоканның корпуста бірге оқыған Г.Н. Потанин: «Өзінің орыс жолдастарын басып озып, Шоқан тез жетілді... Оған талайлар-ақ назар аударды. Ол сондай қабілетті еді және оқу орнына түспей тұрып ақ сурет сала білетін», дейді. Оған әсіресе орыс тілі мен әдебиеті оқытушысы Костылецкий мен тарих пәнінің оқытушысы Гонсевский күшті ықпал етті. Пушкин, Гоголь, Лермонтов, Герцен, Белинский т.б. орыс классиктерін және батыс әдебиетінен Диккенс, Теккерей, Руссо шығармаларын, «Современник» журналын үзбей оқып, әлеуметтік өмірдің және әдебиет ағымының қай бағытта, қалай дамып бара жатқандығын аңғара алатын, өз кезінің саналы азаматының бірі болған.

«Сөз өнеріне, әдебиетіне деген ынта-ықыласы, қызығуы ғалымның бала кезінде басталған, оған өзінің дәулетті әулеті Уәлихановтардың көзі ашық, оқыған адамдар болуы, әжесі Айғанымның аңыз, ертегілерді шебер әңгімелеуі, ел ауызынан сөз өнері үлгілерін жинауға он бір жасынан қатысуы, ауылда талай ақындар айтысы, шешендік тапқырлық, біліктілік сайыстарын көріп, тамашалауы оның кейін ғылым тереңіне мол үңілуіне ықпал етті.

Ш. Уәлихановтың мәдениет пен тарихи ескерткіштерді зерттеуі бойынша еңбектері қазақ халқы мәдениетінің тарихына қосылған маңызды үлес болып табылды. Өз жазбаларында ғалым ескерткіштің өзінің толық сипаттамасын, оның шамамен жасалу мерзімін және ескерткішті жасау кезеңімен бірге жүрген тарихи оқиғаларды қалдырады. Осымен қатар, ол қазақ сәулет өнерінің шағын түрлеріне ғылыми талдау беруге тырысты.

Көрнекті қазақ ғалымы, ағартушысы және қоғамдық қайраткері Ш.Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасында қазақ халқының мәдениеті, оның дәстүрлері мен өзіндік ерекшеліктері алдыңғы орын алады. Ғалымның әрбір еңбегінде қазақ мәдениеті зерттеудің жеке нысаны ретінде әртүрлі дәрежеде қарастырылады.

Шоқан қазақ халқы ортасында өркениеттік бастауларды енгізу тек басқа анағұрлым дамыған өркениетпен әсер ету арқылы мүмкін деп есептеп, бұл жөнінен қазақтарға ресейлік білімнің ықпалын көрсетті. Ғалым тек осындай ықпал ғана қазақтарды дамудың едәуір биік сатысына көтеретінін атап өтті. Тұтас алғанда, өркениет қоғамды қоғамдық болмыс пен қызметтің анағұрлым жоғары сатысына көтеретіндігін атап өту

[illegible] Бірақ бұл оған катыстырылған халықтардың езгі мен теңсіздіктен [illegible] көрсетпейді, керісінше олар қанау нысанына айнал[illegible] [illegible] Өркениеттік даму жемісі руханият пен заттай дүниенің, кал[illegible] [illegible] дамыған және дамымаған халықтардың арасындағы [illegible] өзара іс-кимылдардан көрінеді және белгілі бір дәрежеде [illegible] [illegible] Сондықтан ғалым казақтардың өркениет жемістеріне енгізілуінде [illegible] [illegible] жалпы берекені емес, нәтижені мойындады. Өз идеяларын [illegible] [illegible] үшін ол бір уақыттарда биліктік өкілеттіліктер аркылы да әсер [illegible] [illegible] 1862 ж. Атбасар сырткы округіндегі аға сұлтандыкка [illegible] [illegible] катысты көрініс осыны көрсетеді. 1862 ж. 15-казанда Ф.М. Достоевскийге жазған хатында ол өзі былай деп жазды: «Мен [illegible] [illegible] [illegible] пайда келтіру үшін, оларды чиновниктер мен бай [illegible] [illegible] канауынан корғау үшін сұлтан болуды ойладым. Осы [illegible] [illegible] мен бәрінен бұрын жерлестеріме олар үшін білімді аға-сұлтан [illegible] [illegible] пайдалы бола алатындығын өз үлгіммен көрсетуді ойладым». [illegible] [illegible] ғалым шығармашылығындағы өте өзекті тағы бір карама-[illegible] – бұл мәдениет пен биліктің өзара катынасы. Биліктік [illegible] [illegible] жүзеге асырылуы өзінің болмыстык мазмұнында бәрінен [illegible] [illegible] саясатта көрінеді. Өз кезегінде саяси катынастар тек әлеуметтік [illegible] [illegible] ғана емес, рухани принциптермен, ұғымдармен және [illegible] [illegible] де аныкталады. Аға сұлтан сайлауының нәтижелерін [illegible] [illegible] тек әкімшіліктің еркіншілігімен ғана емес, осы сайлауда [illegible] [illegible] пара алушылык және сыбайластыкпен де аныкталды. Кәміл [illegible] [illegible] ретінде Ш. Уәлиханов бұл тәсілдерді кабылдамады және елдегі [illegible] [illegible] жағдайды үнемі айыптады.

Ш.Ш. Уәлихановтың еліміздің егемендік жағдайындағы ғылыми және [illegible] [illegible] мұраларының өзектілігі онын дүниетанымы мен ғылыми тәсілінің [illegible] [illegible] негізделгендігімен аныкталады. Шоканның көптеген теориялык ойларының ғылыми мәні манызын [illegible] [illegible] жок. Онын Орталык Азияның этносаяси даму перспективалары, [illegible] [illegible] мен менталитеті туралы тұжырымдары да өзектілігін сактаған. [illegible] [illegible] Шокан мұралары бойынша зерттеу мәселелерін жана сатыға [illegible] [illegible] жана кырынан зерттеуді кажет етеді.

Шокан Шынғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жыл толуына орай [illegible] [illegible] отырған конференцияға катысушыларға сәттілік тілей отырып, [illegible] [illegible] табыстар тілеймін!

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрі
Б.Т. Жұмағұлов

Құрметті Конференцияға қатысушылар!

Сіздерді еліміздің өмірінде өшпес із қалдырған қазақтың тұңғыш кәсіби тарихшы ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жыл толуына орай өткізіліп отырған «Шоқан Уәлиханов және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым» Халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның ашылуымен Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі және өзімнің атымнан шын жүректен құттықтаймын!

Шоқан Уәлиханов туралы белгілі орыс ғалымы Н.И. Веселовский: «Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов шығыстану әлемінің аспанынан құйрықты жұлдыздай жарқ етіп өте шықты. Орыс ориенталистері оны бірауыздан таңғажайып құбылыс деп қарады, одан түркі халықтарының тағдырлары туралы аса маңызды ұлы жаңалықтар ашады деп үміт күтіп еді» – деген болатын. Сондықтан да Шоқанның өмірі мен қоғамдағы алатын орнын зерделеу әрбір өркениетке бет алған ел үшін маңызды болып табылады.

Қазақтың аса көрнекті ғалымы және ағартушысы Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасы өз заманындағы үздік ойлардың үлгісі болды. Өзінің тым қысқа ғұмырында, ол Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы мен этнографиясына арналған еңбектері мен қоғамдық-саяси тақырыптағы толып жатқан шығармаларын жазып үлгерді.

Елбасымыздың сындарлы да кемеңгерлік саясатының аркасында

[illegible] бүкіл әлем алдындағы өзекті зор, ол күн санап өсу [illegible] дамыған алпауыт елдері де Қазақстанмен санасып, келешекте [illegible] әлемнің алдыңғы қатарлы ел болатынына сенімдемін [illegible]

[illegible] еліміздің жеткен жетістігі мен мызғымас тәуелсіздігі [illegible] тарих қойнауында әлі де түндігі ашылмаған ақтаңдақтарды [illegible] мүмкіндік беріп отыр. Өткен тарихымызды білмеу – біздер үшін [illegible] күнә. Тарихты екшеп, өткеннен сабақ алуға, келешегімізді [illegible] мүмкіндік беретін Сіздердің еңбектеріңіздің еліміз үшін маңызы [illegible]

Құрметті конференция жұмысына қатысушы ғалымдар мен қоғам [illegible]! Бүгінгі ғылыми конференция жұмысының жемісті [illegible] ниетпен тілектеспін. Ғылымда шекара болмайтындығы [illegible] Оны ашылған әрбір жаңалық бүкіл адамзат игілігіне, оның өмірі [illegible] қызмет етуі тиіс. Сіздер алар асулар, ғылымда ашар [illegible] әлі де алда. Шыққан биіктерінізден тайманыздар, ғылымда [illegible] зор ғабыстарға жете беріңіздер. Отбасыларынызға амандық, [illegible] мықты денсаулық тілеймін!

Еліміздің тәуелсіздігі үшін ғылым жолындағы ерен еңбектеріңіз жаңа [illegible] Ғылымға қосқан әрбір жаңалықтарыңыз отанымыздың жан-[illegible] өркендеуіне жол ашып, онын халықаралық аренадағы абыройын [illegible] беретініне кәміл сенемін.

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

депутата Мажилиса Парламента
Республики Казахстан
К.Н. Бурханова

Уважаемые участники конференции!

Духовные истоки находятся на земле Казахстана, но память о Чокане принадлежит всему человечеству. Чокан стремился служить своему народу не только на научном поприще, но и на общественной ниве. Анализ трудов Ч.Ч. Валиханова, его жизни позволяет по праву считать его не только ученым, но и дипломатом, политиком и общественным деятелем. Известен так называемый «атбасарский эпизод» биографии Ч.Ч. Валиханова, когда в 1862 г. Чокан выставил свою кандидатуру на должность выборного старшего султана. В письме к Ф.М. Достоевскому он объяснял свой поступок желанием «... показать своим землякам, как может быть для них полезен образованный султан-правитель». В наследии Чокана мы черпаем духовные основы движения к развитому демократическому гражданскому обществу.

Поиск и выявление научного наследия Ч.Ч. Валиханова осуществлялся при поддержке широких слоев общественности. Им принадлежат призывы активнее пропагандировать научный подвиг Ч.Ч. Валиханова. Интеллигенция Казахстана не раз поднимала вопрос о скорейшем выпуске произведений Ч.Ч. Валиханова, издании документов и статей о нем, для того чтобы «подрастающее поколение знало о героическом труде ученого, в основе которого лежит честь Родины и науки». На научной сессии АН КазССР, посвященной 125-летию Ч.Ч. Валиханова прозвучала мысль.

[illegible] Ч.Ч. Валиханов, будучи «первым глубоко эрудированным казахским [illegible] мировым именем», был и «истинным патриотом своего народа». [illegible] отмечалось столетие со дня смерти Ч.Ч. Валиханова, для чего Правительство Республики приняло соответствующее постановление [illegible] учреждение двух республиканских ежегодных премий им. Ч.Ч. Валиханова «за лучшие исследования в области гуманитарных [illegible] присвоение Кокчетавскому педагогическому институту имени Ч.Ч. Валиханова.

В многочисленных откликах на юбилейные торжества четко [illegible] идея служения Чокана родному народу: «Жизнь Чокана [illegible] трудах. Ничто из написанного о нем не характеризует столь полно и [illegible] личность Чокана, как собственные его труды», которые он создавал не только ради «чистой науки», но и стремясь «облегчить положение своего народа». Столетию со дня смерти Ч.Ч. Валиханова была посвящена работа научной сессии АН СССР. В докладах и сообщениях дана высокая оценка трудов «славного гражданина и патриота своей Родины», которые «ярко отражают прогрессивные воззрения ученого и неразрывно связаны со всей его общественной деятельностью». Во второй половине 70-х годов XX века Правительство Республики по предложению Министерства высшего и средне-специального образования КазССР учреждает две дополнительные стипендии республиканского значения для лучших студентов-отличников географического факультета КазГУ. По предложению Президиума АН КазССР учреждается медаль имени Ч.Ч. Валиханова. Единодушное признание заслуг ученого было достигнуто и на юбилейной конференции 1985 года, где состоялся обмен мнениями «философов, экономистов, географов, филологов, востоковедов, археологов и этнографов» Казахстана, России, Республик Средней Азии и Закавказья.

Наши усилия направлены на сохранение и продолжение этой традиции и в эпоху суверенитета. Время настоятельно требует дальнейшего изучения наследия Чокана. В определении перспектив исследования следует опираться на наработки предшествующих периодов. Предстоит продолжить изыскания, поиск и выявление бесценной документальной базы, прямо или косвенно освещающей жизнь и деятельность Ч.Ч. Валиханова. Важно, чтобы имя Ч.Ч. Валиханова упоминалось в ряду выдающихся представителей казахской интеллигенции. Приобщение к наследию ученого не должно быть прерогативой узкого слоя исследователей. Необходимо неустанно внедрять память о Ч.Ч. Валиханове в самые широкие слои казахстанского общества.

Президент Казахстана Н.А. Назарбаев в книге «В потоке истории» пишет о Чокане: «Чокан Валиханов, прямой потомок хана Абылая, нес в своей родословной богатейший духовный заряд предков. То, что он хорошо его ощущал, свидетельствует вся его короткая, но насыщенная духовная жизнь. Именно поэтому он в первую очередь исследует древние глубочайшие корни казахского духа...». И именно поэтому Чокан Чингисович Валиханов есть для нас один из истоков духовности казахского народа, стремящегося к культурному самовыражению и воссозданию своей государственности

Пусть работа данной конференции станет залогом успешного развития богатых традиций чокановедения!

Әйгілі ғалымның құрметіне арнайы ұйымдастырылып отырған ғылыми іс-шараға қатысушыларға шынарманшылық табыс, жұмыстарыңыздың жемісті болуына шынайы тілектестігімді білдіремін!

ПРИВЕТСТВЕННОЕ СЛОВО

Акима Алматинской области
Умбетова С.А.

Дорогие участники конференции, разрешите от своего имени и всех жителей Алматинской области приветствовать Вас и пожелать Вам успехов в изучении творческого наследия великого казахского ученого Ч.Ч. Валиханова.

Чокан Валиханов прожил недолгую, но яркую жизнь ученого, почитателя неизвестные страницы истории казахов, кыргызов, уйгуров, других народов, которые ныне живут и дружно работают на благодатной земле Алматинской области.

Огромная часть творчества Ч.Ч. Валиханова посвящена людям и природе Семиречья, здесь же он похоронен у подножья Алтын-Емеля в 1865 году. Яркая и непродолжительная жизнь Ч.Ч. Валиханова была посвящена науке и служению своему народу. С тех давних пор люди Семиречья уважают и любят имя Чокана Валиханова и считают его своим земляком. В своих произведениях Чокан Валиханов много писал о нашем крае и его людях. Благодаря его научной работе ученые всего мира познакомились с Семиречьем, его историей и природой. И семиреченцы не оказались в долгу, они бережно хранят память о великом казахском ученом и просветителе.

Место его захоронения стало для многих семиреченцев особым местом, куда они приходят, чтобы поклонится великому сыну казахского народа. Вот уже 25 лет, как на этом месте построен мемориальный комплекс, который стал для многих семиреченцев большим событием в их жизни, а для всего края заметным культурным явлением.

Очень часто эти места посещают школьники и молодежь. Они знакомятся с творчеством Ч.Ч.Валиханова, с его открытиями, и для многих из них он стал примером служения своему народу и своей Родине.

Жители Шаиханая много сил и энергии вкладывают в сохранение и приумножение музея и всего комплекса. Здесь часто проводятся знаменательные мероприятия поселка и всего Кербулакского района. Директор музея – Сауле Абишева делает многое, что нужно для пропаганды и популяризации мемориального комплекса не только в области, но и за ее пределами, в том числе и в ближнем и дальнем зарубежье. На протяжении многих лет музей и комплекс стали одними из лучших учреждений культуры Алматинской области.

По преданиям Чокан любил бывать в Семиречье. Он любовался замечательной панорамой гор и степей, и уже в последний период своей жизни обрел семейный очаг. Чокан в памяти людей Семиречья остался не только великим ученым, но и замечательным человеком, и потому многие жители области приходят к комплексу, чтобы унести частицу его великой души.

Дорогие участники конференции!

Разрешите еще раз поздравить Вас со славным юбилеем, 175-летием Чокана Чингисовича Валиханова и пожелать Вам творческих успехов и новых открытий о жизни и деятельности великого ученого.

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

«Ғылым ордасы» республикалық мемлекеттік кәсіпорнының бас директоры Б.Ә. Шенсізбаев

Қадірлі зиялы қауым!
Құрметті конференцияға қатысушылар мен қонақтар!

Қазақтың көрнекті ғалымы, ұлы ағартушысы Шоқан Уәлихановтың туғанына 175 жыл толуы қазақ руханиятындағы елеулі оқиға. Баршанызды осынау айтулы мерекемен шын жүректен құттықтауға рұқсат етіңіздер!

Қазақтың кең даласы қай кезде де дарынды тұлғалардан, көшбастар кемеңгерлерден кенде болмаған. Арғы-бергі тарихымызда адамзаттың ақыл-ой қазынасына қомақты үлес қосқан ғалымдарымыз жетерлік. Ғылымның бар саласында бірдей еңбектеніп, жан-жақты терең энциклопедиялық білімге ие болған әл-Фараби. Махмұт Қашқари, Жүсіп Баласағұни секілді орта ғасырлық ғұламалардың қалың шоғыры қалыптастырған ғылыми дәстүрдің жүлгесі еш уақытта үзілмеген. Тарих көшінің барысына орай ғылыми сабақтастық бірде қарқынды, бірде бәсең үздіксіз жүріп отырған. Алайда іркілген, тартылған кезі болған емес. XIX ғасырда тарих сахнасына Абай, Ыбырай, Шоқандардың шығып, ғылым көгінде жарқырай көрінуі де кездейсоқтық емес. Бұлардың бәрі де ғасырлар бойы қазақ елінде орныққан далалық өркениеттің, желісі үзілмеген ғылыми дәстүрдің жемісі. Осынау үлгілі үрдіс әлі күнге жалғасып, жарасымды дамып келеді.

Мұның бәрін сөз етіп отырғаным Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың жай жерден шыққанын көрсетуден туындап жатыр. Бір басында бірнеше өнер қатар тоғысқан Шоқан ғылымның көптеген саласымен бірдей айналысқан. Қамшының сабындай қыска ғұмырының өзінде көп

нәрсеге үлгеріп, артына өлшеусіз мол ғылыми-мәдени мұра қалдырған Шоқанның ғылымның бірнеше саласымен қатар шұғылдануын және соның бәрінде де өзіндік із қалдыруын жоғарыда сөз болған ортағасырлық ғұлама бабаларымыздың ойлау машығымен байланыстыруға болады. Туған елінің төлтума мәдениетінен тамыр тартып, Шығыс пен Батыстың өнер-ғылымын тең емген Шоқанды сөзсіз сол ғұламалардың талантты мирасқоры деп бағалауға негіз бар.

Ағартушының бұл қырлары осы кезге дейін ғалымдар тарапынан жан-жақты зерттелді, зерттеле де береді. Бүгінгі ұйымдастырылып отырған халықаралық ғылыми конференция да Шоқан Уәлихановтың белгісіз қырларын ашады, ғалым мұрасының ел игілігіне айналуына мұрындық болады деп үміт етемін.

Өздеріңізге мәлім, Ұлттық Ғылым Академиясының осынау сәулетті ғимаратында орын тепкен, жаңадан құрылып отырған «Ғылым ордасы» республикалық мемлекеттік кәсіпорнының да басты мақсаты - Қазақстан ғылымының жетістіктерін жұртшылыққа кеңінен таныстыру, ғалымдардың ғылыммен айналысуына жағдай туғызу. Осы мақсатта біз Кәсіпорын жанынан Ғылым мұражайын ұйымдастырып жатырмыз. Ғылым мұражайының бір тармағын Қазақстан ғылымының тарихы құрайды. Осы мұражайда біз қазақ ғылымының түп-тамырынан тартып, қазіргі күнге дейінгі қол жеткізген жетістіктерін тарихи жәдігерлер арқылы сөйлетуді жөн көріп отырмыз. Осы мұражайдың қомақты бір бөлігі Шоқан Уәлихановтың ғылыми мұрасына арналады.

«Ғылым ордасы» болашақта тиісті мамандармен бірлесе отырып Шоқанның дүниеге келген, білім алған, қызмет істеген, саяхаттаған жерлері бойынша «Шоқанның ізімен» атты ғылыми экспедиция ұйымдастырмақ ойы бар. Осы сапар барысында Шоқан өміріне қатысты тың мәліметтер, соны жәдігерлер табылады ғой деп үміт етеміз. Олардың бәрі де Ғылым мұражайының төрінен орын алып қана қоймай, ғылыми жұртшылықтың ізденісіне арқау болады.

Осы орайда конференцияны ұйымдастырушыларға, барлық қатысушылар мен қонақтарға тағы да алғыс білдіруге рұқсат етіңіздер. Қазақтың ұлы ағартушысы, көрнекті ғалымы Шоқан Уәлихановтың 175 жылдығына орай өткізіліп отырған конференцияның жұмысына мол табыс тілеймін.

ҚҰТТЫҚТАУ СӨЗ

Алматы облысы әкімінің орынбасары С.М. Мұканов

Құрметті қауым, қадірменді конференция қонақтары!

Президентімізі Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің Жарлығымен «Тарихи мұра» мемлекеттік бағдарламасын бекітіп, бағдарламаны іске асыру жолындегі шараларды белгіліп берген болатын. Облысымызда бұл бағдарламаны іске асыру тұрғысында біркатар жұмыстар атқарылуда.

Ұлттық кодтарды танудағы жәдігерлеріміз бен тарихи мұраларды ел игілігіне айналдырып, халық зердесіне мәңгілік қалдыруға бағытталған маңызды істер әлі жалғасын тауып жатыр.

Бүгінгі Қазақстанның экономикалық жағдайының жақсаруы халықтың рухани өмірінің де байи түсуіне әсерін тигізді. Мемлекеттік қаржыландырудың нәтижесінде 2010 жылы облыс музейлерінің 4-ке күрделі жөндеу жұмыстары жүргізілді. Олар: М.Тынышпаев атындағы облыстық тарихи-өлкетану, Қабанбай батыр атындағы тарихи-этнографиялық, І.Жансүгіров атындағы Ақсу аудандық тарихи-өлкетану, М.Мақатаевтың әдеби мемориалдық музейлері. Ал, қазақтың ғұлама ғалымы, ағартушы – демократы, тарихшы, этнограф және фольклоршы Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейіне 2011 жылы күрделі жөндеу жұмыстары жүргізіледі деп жоспарлануда.

Көрнекті ғалым, тарихшы Шоқан Шыңғысұлының есімі Қазақстан мәдениетінің тарихы мен қоғамдық ғылыми ой саласында көрнекті орын алады. Шоқан Уәлиханов артына мол мұра қалдырды. Өзінің қыска өмірінде Қазақстан мен Орта Азия тарихына, этнографиясы мен географиясына арналған көптеген маныызды еңбектер жазып үлгерді.

Қазақ халқы тарихының келелі мәселелерін зерттеген үлкен ғалым тарихтың күрделі, бұрын зерттелмеген кезеңдеріне арнап, ғылыми тұрғыдан негізделген іргелі еңбектер қалдырды. Шоқан Уәлихановтың Орта Азия, Қазақстан және Шығыс Түркістан өлкелерінің зерттеушілері ретінде жасаған ғылыми еңбектерін әлемдік ғылыми орта мойындап, ғылымға қосылған зор үлес тұрғысында бағалады.

Бұл күндері елімізде Ш.Уәлихановтың ғылыми, ағартушылық қызметінің тарихи маңызын жете, терең меңгеріп, аса жоғары бағалануда.

Обаның орталығындағы 1 мектеп және орталық көше және Күренбел жерінде ғалымның туғанына 150 жыл толуына орай, «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейі Ш.Уәлихановтың есімімен аталған болады. Бұл ғалымның халқына сіңірген еңбегін бағалау, құрметтеу белгісі деп білемін.

Халқымызда «Ғалымның жаны өлмейді, жақсының аты өлмейді» деген дана сөз бар. Ендеше елі барда еленетін, халқы барда қастерленетін Шоқандай сүйікті перзент, дара тұлғаның 175 жылдық мерейтойы құтты болсын!

Тыңдағандарыңызға рахмет!

ПЛЕНАРНОЕ ЗАСЕДАНИЕ

МАЖИТОВ С.Ф.,
Директор Института истории и этнологии
им.Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК,
д.и.н., профессор

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Инициативы Президента страны и, в целом государства, направленные на возрождение национальной истории и формирование в Казахстане исторического сознания, общий подъем в казахстанском обществе общественной, политической и научной активности, позволили поднять на новый уровень серьезного научного осмысления и творчество Ч.Ч. Валиханова в современном Казахстане.

175-летие Чокана Чингисовича Валиханова стало поистине крупным событием общественной и научной жизни страны, которое объединило историков, ученых, отечественных и зарубежных исследователей, общественных и государственных деятелей, представителей сферы бизнеса и предпринимательства. Произошел феноменальный и уникальный синтезом государства, науки и общества. Об этом свидетельствуют мероприятия, форумы и конференции, круглые столы и встречи, которые прошли в разных уголках республики и за ее пределами (См. Приложение 1). Отрадно, что на сегодняшней конференции присутствуют активные участники проведенных мероприятий, принимавшие самое деятельное участие на всех этапах работы в разных регионах Казахстана.

С наступлением нового тысячелетия возник момент, связанный с воссозданием целостной картины умонастроений и поступков в казахстанском обществе, обусловивших формационные сдвиги в гражданском и этническом самосознании и сформировавших современный образ Казахстана в подвижном социокультурном контексте. Самый поверхностный анализ историографических залежей относительно периода с момента принятия Декларации о независимости обнаруживает, что в отечественном гуманитарном знании еще не сложилась

гармоническая система взглядов, позволяющая четко и недвусмысленно ответить на вопрос: какое место займут Ч.Ч. Валиханов и его наследие в казахстанском обществе в XXI веке?

Развитие истории Казахстана во второй половине XIX века опиралось на многовековые традиции предшествующего периода. Эти корни способствовали дальнейшему усилению различных пластов материального и духовного потенциала казахского народа. Сюда вошло замечательное наследие восточных народов, влияние демократической русской культуры. Свое непосредственное влияние на происходившие изменения в мировоззрении людей оказали изменения, которые происходили в экономической и политической жизни казахского общества.

Одним из важнейших вопросов не только теоретического, но и в значительной степени практического свойства, является вопрос о месте и роли личности-интеллектуала в приме государства и государственности казахов. Особую актуальность подобная постановка проблемы приобретает в свете современного процесса независимого Казахстана. Возрождение казахской государственности на современном этапе выявило основные подходы к изучению истории общественной и научной мысли казахского народа в прошлом. Прежде всего, представляется логичным обозначить ретроспективу истории казахского народа посредством событий и явлений отечественной исторической науки в ее изучении с одной стороны, с другой – через совокупный анализ теоретических положений относительно связи с дефинициями «государство» и «государственность» в понимании интеллектуалов в прошлом.

По Ч.Ч. Валиханову государственность как важнейший институт проявления воли народа неразрывно связан с общественным договором, к которому прибегли родовые структуры уже приобретшие статус народа. Эти мысли ученого очень тесно связаны с представлением о государственности видных деятелей эпохи просвещения в Европе. Европейские мыслители рассматривали государство как необходимый атрибут общества, в котором проявляются важнейшие качества личности и коллектива. Эти воззрения были свойственны и Ч.Ч. Валиханову. Он отмечал: «Привольные и обширные степи киргизские, как Украина для Руси, сделались местам стечения удальцов и батыров искавших свободу и богатства в добычах. Если русские казаки, запорожские и донские очень скоро составили отдельные и характерную народность, более и менее различную от великорусского населения, то нет сомнения, что смутные времена междоусобий орды, выгоняя не отдельные личности как на Руси, а целые племена способствовали к образованию отдельной казачьей

[illegible] из разнородных племен: – как русское казачество составилось из [illegible] только разнородных и разноплеменных личности» [1].

Механизмы и характер взаимодействия России и Казахстана невозможно представить без анализа российского влияния в области культуры и науки. До сих пор не изучен весь комплекс методов идеологической политики царизма и тоталитаризма, нацеленных на уничтожение социальной, исторической памяти казахского народа. Именно тогда происходит деформация национального сознания; девальвация национального достоинства и колорита; дисперсность национальной психологии казахского этноса [2].

В недалеком прошлом идеологические догмы и постулаты наложили свой отпечаток на изучении творческого наследия Ч.Ч. Валиханова узко и направленно определили его место в истории культуры Казахстана. Во имя оправдания политических догм, из собрания сочинений издававшихся в советское время был выброшен текст эпоса «Едиге» послуживший в свое время для востоковеда П. Мелиоранского началом серьезных научных исследований. Более широкое и углубленное исследование творчества Ч.Ч. Валиханова внедрялось в идеологические и искусственные по сути, рамки и никак не вписывалось в идеологию и подвергалось также необоснованной критике и шельмованию.

Эти сложные процессы вызывались различными обстоятельствами и причинами: характером и типом ориентации общества, его мировоззрением и культурой, религиозно-культурными стимулами жизни и деятельности населения, силой традиции и готовности к сопротивлению, стремлением и интересом к плодотворным заимствованиям и т.д. Колониализм не пользуется доброй репутацией на Востоке, и не только там. До сравнительно недавнего времени едва ли неоднозначно было принято считать, что колониализм – это, безусловно, зло [3].

Принципиальное структурное несоответствие восточных и западноевропейских обществ, и вследствие этого энергичное неприятие западных стандартов на протяжении веков формировали определенное стереотип отношения к миру и окружающей действительности. Кстати, противостояние своего чужому является одним из древнейших модусов поведения человека. Тем не менее, колониализм отнюдь не может быть однозначно охарактеризован как зло. Взламывая традиционные структуры в Азии и других регионах мира, колониализм во всех его модификациях сыграл решающую роль внешнего фактора, мощного импульса извне, не просто пробудившего их, но и придавшего им новый ритм поступательного развития. Важность внешнего импульса можно

сопоставить по значимости с ролью оплодотворения живого организма: это было непременное условие для последующего развития, для рождения нового качества [4].

Ныне ликвидированы предпосылки к предвзятому толкованию научного наследия великого ученого. Поэтому встали новые вопросы для осмысления и толкования исторического прошлого Казахстана.

Значительный вклад Ч.Ч. Валиханова в изучение Центральной Азии основан на пристальном внимании к вопросам и проблемам этнополитических процессов, цельностным пониманием единства социальных и культурных основ общественного прогресса, скрупулёзной подаче и широком обобщении в сферах общественного бытия, проблемы взаимодействия и взаимообогащения природы и человека, массе фактов и сведений уникального характера

Едва ли не главным последствием колониальной экспансии в страны Азии было проникновение в них европейской культуры, более высокого уровня цивилизации и в связи с этим создание сети просвещения и системы здравоохранения, приближенными к европейским стандартам, что в конечном итоге привело к возникновению местной интеллигенции, хорошо знавшей самобытные культурные традиции своих народов и выступавшей распространителем полученных ею знаний в народе, в частности привело к появлению целой плеяды интеллектуалов, началом, которых стал Ч.Ч. Валиханов.

Таким образом, преимущество цивилизационного подхода, который позволяет придерживаться объективности, требует от исследователя учета вопроса о роли колониализма при изучении проблемы влияния колониального фактора на проникновение и развитие европейской культуры в Казахстане. Думается, изучить характер колониализма и его влияние на социально-экономическое развитие Казахстана будет возможно полным, если это делать в сравнении с судьбой отдельных стран, регионов, народов. Следует все же искать единство в этом многообразии и оценить методы и характер влияния России в контексте истории Казахстана.

В связи с данной постановкой вопроса под национальным менталитетом понимают свойства социальной и политической психологии людей, основывающихся на этнических особенностях. В подобном контексте в основе менталитета лежит определенная система ценностей, стереотипные представления, нормы и образцы поведения, обычаи и традиции, имеющие как исторические, так и социальные корни. Этнократические режимы все более сознательно и целенаправленно

прибегают к использованию менталитета для укрепления своей власти [illegible] настойчиво эксплуатируя его путем противопоставления [illegible]ностей образа жизни различных этнических групп. Именно менталитет становится одной из мощных и эффективных функций в [illegible]ществлении политики «разделяй и властвуй». При характеристике менталитета важно учитывать базовые ценности этноса, возможности их изменения, уменьшение или увеличения роли тех или иных компонентов [5].

Современные условия независимости Казахстана также не исключают некоторой идеологизации проблемы изучения исторического прошлого Казахстана. Чтобы избежать броуновских движений в исследованиях, [illegible] по правомерным будет предложить новые концептуальные подходы и методы. Новое же видится в том, чтобы обратить внимание на традиции и идеи евразийства, объясняющие суть социальных и исторических явлений изнутри. Это важно в том смысле, что существование народов охватывает все без исключения сферы жизнедеятельности в его конкретных этнических, территориальных и хронологических границах, и в связи с этим находит отражение не только политики и в экономике, но и во всех формах общественного сознание народа – морали, праве, идеологии, религии и в искусстве, которые в свое очередь не остаются неизменными в разные эпохи.

К числу несомненных достижений в области изучения исторической науки Казахстана следует отнести введение в научный оборот памятников устной народной историологии казахов. Устная историология казахского народа как особый жанр исторического источника, информационный потенциал которого практически не исчерпаем стал вводиться в научный оборот во многом благодаря Государственной программе «Культурное наследие». Поскольку ранее тема роли устной народной историологии в освешении истории Казахстана не была предметом специального историографического и источниковедческого анализа представляется целесообразным рассмотреть данную проблему более подробно.

Историографическая традиция казахской степи породила совершенно уникальный вид трансформации исторической информации, который ныне не воспринимается иначе как устное народная историология казахов. Пожалуй, поэтому появилась утверждения о том что в истории казахского народа нет ни одного крупного события и ни одного видного деятеля, о котором не были бы сложены придания и легенды как формы облечения исторической информации [6].

Один из важнейших, если не самый важный вопрос исторической

науки – адекватное восприятие и толкование исторических источников. В многогранной деятельности Ч.Ч. Валиханова использование исторических источников получило широкое и глубокое отражение. На основе тщательного, скрупулезного их подбора и анализа ученый воспроизвел фрагменты прошлого в единую, целостную систему исторических знаний о прошлом Казахстана. В своей творческой работе Ч.Ч. Валиханов использовал самые различные виды источников, а их объяснение опиралось на специальные исторические дисциплины, уже в наше время получившие особую значимость в исторических исследованиях. При более углубленном рассмотрении вопроса мы можем твердо сказать о том, что в анализе исторического источника Ч.Ч. Валихановым были использованы – археография, генеалогия, метрология, палеография, текстология, хронология, а при исследовательском анализе использовались – геральдика, нумизматика, сфрагистика.

Исходя из особенностей творческого подхода Ч.Ч. Валиханова к изучению исторических источников по виду, им были использованы самые разные группы документального материала и важнейшую роль сыграли источники на казахском языке. Наиболее полно и исследовательно в творческой лаборатории ученого использованные образцы устного культуры казахского народа. Все без исключения работы по исторической тематике имеют в своей основе казахский источниковый материал. С подачи Ч.Ч. Валиханова эти группа материалов стала одной из замечательных сфер приложения отечественного и мирового востоковедения. Давая общую характеристику казахским эпическим сказаниям, Ч.Ч. Валиханов писал: «Изумительно, с какой свежестью сохранили киргизы свои древние предания и поверили, и еще изумительное, что во всех отдаленнейших копах степи, особенно стихотворные саги, передаются одинаково и при отличении были буквально тождественны, как, списки одной рукописи. Как ни странна кажется подобная невероятная точность изустных источников кочевой, без грамотной орды, тем не менее, это действительный факт, не подлежащего сомнению» [7].

Во второй половине XIX века ярким событием была деятельность Чокана Валиханова, Ибрая Алтынсарина и Абая Кунанбаева. До последнего времени в литературе, посвященной им принято употреблять термин «просветители». Было бы, по крайней мере, абсурдным предполагать, что во второй половине XIX - начале XX вв. на весь казахский народ приходилось всего три просветителя. Это определение вошло в жизнь в соответствии с постулатами советской идеологии, отрицавшей наличие в казахском патриархально-феодальном обществе в дореволюционную

[illegible] высоким интеллектуальным и духовным содержанием. [illegible] в советское время был распространен миф об отсутствии [illegible] историографической традиции в период от Чокана до первых [illegible] историков-марксистов. Это был намек на отсутствие письменной [illegible]графии в казахском традиционном обществе. Немалую роль [illegible] и пресловутая теория «наименьшего зла», призывавшая [illegible] говорить о прогрессивных последствиях «присоединения» [illegible] к России. Объявленная война против всего «патриархального» [illegible]ционного» в национальной культуре народов Российской [illegible] увела общественное сознание от идеалов чистого знания, [illegible] последнее прямым образом противоречило просветительству [illegible]. Нивелирование национальной самобытности, принятое в [illegible] эпоху, имеет свои истоки со времени превращения России в [illegible] народов». Поэтому понятно, почему только трем названным [illegible] была отведена роль просветителей от имени властвующего [illegible]. Между тем их наследие послужило поводом для начала [illegible]ма[illegible]торского движения в лоне колониальной системы.

[illegible] Чингисович Валиханов (1835-1865 гг.) явился первым казахским [illegible] демократическими воззрениями на социально-политические [illegible] процессы, происходившие в казахском обществе. Он по [illegible] занимает одно из ведущих мест у истоков современной истории [illegible]ности и казахской национальной культуры. Он является [illegible] из султанской среды и прямым потомком Абылай хана. Его [illegible] Чингиз получил в свое время восточное и европейское образование. [illegible] Валиханов воспитывался в Омском кадетском корпусе. Его [illegible] были высокообразованные преподаватели Гонсевский, Ждан-[illegible], Лобановский. После окончания кадетского корпуса он служил [illegible] Западно-Сибирского генерал-губернатора. Духовный мир и [illegible] кругозор Чокана Валиханова был обогащен благодаря общению [illegible] казахской степи – биями, султанами, родоначальниками и [illegible] русской науки и литературы. Глубокий след оставило [illegible] пребывание в Петербурге в 1860-1861 гг. Большое влияние на [illegible]формирование Ч.Ч. Валиханова оказала его дружба с Г.Н. Потаниным, [illegible] писателем Ф.М. Достоевским, ученым-путешественником [illegible] Семеновым-Тян-Шанским.

В наследии Ч.Ч. Валиханова важными являются исследования «[illegible]ское родословие», «Исторические предания о батырах XVIII [illegible]», «Дневник поездки на Иссык-Куль» и другие. Со слов киргизских [illegible]-сказателей, он записал отрывки кыргызского эпоса «Манас».

Кстати, на сегодняшний день имеется информация о том, что существует казахская версия «Манаса». Об этом очевидно в ближайшем будущем состоится обстоятельный разговор, поскольку Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, которому в этом году исполняется 65 лет, планирует специальную научную экспедицию по выявлению источников о наследии Ч.Ч. Валиханова в ближнем и дальнем зарубежье.

Труды по истории, географии, этнографии Казахстана и сопредельных стран Центральной Азии заслуженно снискали Ч.Ч. Валиханову имя выдающегося ученого. Научная деятельность Ч.Ч. Валиханова была высоко оценена русскими учеными. Однако, до сих пор остается неисследованным широкий пласт документов, связанный с тем как реагировали на экспедицию Ч.Ч. Валиханова в Кашгар в Европе. Общеизвестно, что англичане еще до этого исторического события пытались пробраться в этот закрытый уголок Азии. В свете сказанного предстоят весьма интересные исследования компаративного характера, связанные с анализом источников из Англии и материалов периодической печати того времени. Весьма большой интерес к данной проблеме проявляют индийские исследователи, в частности госпожа Ванита Сингх – супруга бывшего Посла Индии в Казахстане Ашока Кумара Мукерджи.

XXI век внес свои коррективы в понимание значения наследия Ч.Ч. Валиханова. В 2010 году исполняется 175 лет со дня его рождения. Неоценим вклад, внесенный Чоканом Чингисовичем в сокровищницу мировой культуры. На протяжении более 140 лет творческое наследие выдающегося сына казахского народа является стержнем общественно-гуманитарных знаний о Казахстане и сопредельных народов, демонстрирует уровень развития казахской культуры, и в частности, науки.

175-летие Ч.Ч. Валиханова призвано стать определенным итогом развития исторических, общественно-политических и гуманитарных знаний о Казахстане, значительным событием в духовной жизни независимого Казахстана. Комплекс мероприятий, посвященных этой дате включает отдельные блоки по изучению и пропаганде богатого наследия ученого, среди которых:

• Издание новой версии собрания сочинений Ч.Ч.Валиханова в виде многотомника на казахском и русском языках, с учетом новых материалов и комментариев, как наиболее значительного собрания всех произведений ученого без купюр и идеологического пресса прошлого;

• Издание избранных трудов Ч.Ч. Валиханова на английском языке, а также альбомов и буклетов по произведениям ученого;

• Проведение Международного форума, посвященного 175-летию Ч.Ч. Валиханова, а также научно-практических конференций по регионам Казахстана;

• Издание научных и научно-популярных книг, освещающих жизнь и деятельность Ч.Ч. Валиханова, значение его наследия в условиях современного Казахстана;

• Издание библиографии трудов Ч.Ч. Валиханова и литературы о нем.

• Издание сводного каталога «Наследие Чокана Валиханова», который будет включать сведения о процессе увековечивания наследия ученого, включая паспорта историко-культурных мест, памятников, музеев, учреждений, улиц и т.д.

• В целях более глубокого распространения наследия ученого необходимо освещать его жизнь и деятельность в СМИ, в том числе на телевидении и в кино.

• Создание на месте рождения Ч.Ч. Валиханова в Костанайской области (Кунтимес или Кушмурун) историко-культурного заповедника.

В 1950-60-ые годы XX века было осуществлено издание собрания сочинений выдающегося ученого в 5-ти томах под руководством академика А.Х. Маргулана. К 150-летнему юбилею ученого было осуществлено 2-ое дополненное издание трудов Ч.Ч. Валиханова под общим руководством Б.Е. Кумекова. Первое и второе издание воспроизводили графическое наследие ученого, при этом малотиражное первое издание в достаточной полноте, во втором издании воспроизведены были не все рисунки ученого. Оба издания были малотиражны и ныне стали библиографической редкостью. В свое время А.Х. Маргулан составил список из тех работ, которые не вошли в Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова. Список насчитывает 91 название, Большая часть из них принадлежит перу Ч.Ч. Валиханова. В опубликованных изданиях есть разночтения в текстах, что определяли идеологические постулаты того времени.

К 150-летию Чокана был подготовлен указатель литературы, куда вошли издания, вышедшие за период с 1957 по 1982 гг. Единодушное признание заслуг ученого было достигнуто и на юбилейной конференции 1985 года, где состоялся обмен мнением «философов, экономистов, географов, филологов, востоковедов, археологов и этнографов» Казахстана, России, республик Средней Азии и Закавказья.

При переиздании нужно учесть все достижения и в то же время недостатки первых двух изданий, а также издания 1904 года под редакцией Н.А. Веселовского. В изданиях собраны значительные комментарии и

апробирован тщательно выверенный научно-справочный аппарат. Вместе с тем требуется современное прочтение многих из них, в том числе даты, характеристики, понятийные категории и т.п. Новое издание собрания сочинений ученого должно ликвидировать эти существенные пробелы и представить общественности независимого Казахстана документальное издание трудов Ч.Ч. Валиханова, при этом необходим достаточный тираж издания. Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова должно быть создано по проблемам, как принято в отношении творческого наследия ученых. Наиболее важные проблемы должны концентрироваться в отдельных томах. Наряду с этим до сих пор не получила широкого освещения деятельность Ч.Ч. Валиханова как художника, а альбом из первого издания стал библиографической редкостью. Биография ученого также имеет существенные пробелы, особенно петербургский период его жизни и творчества. Более глубокого осмысления требует окружение Ч.Ч. Валиханова, в том числе деятельность его предков, родителей и близких родственников. Проведение комплекса названных мероприятий дает возможность на долгий срок очертить все научное и творческое наследие ученого.

Феномен Ч.Ч. Валиханова заключается в том, что им была найдена та формула самоутверждения и самовыражения, которая свойственна человеку казахской ментальности при его соприкосновении с достижениями мировой цивилизации. Он опередил в этом отношении своих современников – казахов и в этом заключается его трагедия. Не найдя среди своего народа круга общения своего уровня, он не мог пойти против своей этнической идентичности и вписаться в лоно иной культуры с иным социальным статусом. Колониальная система не сделала Ч.Ч. Валиханова ни своим прислужником, ни своим адептом, но и не радикальным противником режима он не являлся.

Комплекс мероприятий, отмечаемых в нынешнем году в связи со 175-летием выдающегося сына казахского народа – Чокана Чингизовича Валиханова, уникального ученого-историка и этнографа, мыслителя, просветителя, и дипломата, показывает, что в настоящее время возникла актуальная необходимость системного исследования его историко-культурного наследия и поиска новых источников из стран ближнего и дальнего зарубежья, имеющих к нему непосредственное отношение.

Многие страницы жизни и деятельности, научного наследия Ч.Ч. Валиханова нуждаются в специальном изучении и детализации. До сих широкая общественность Казахстана не получила ответы на такие важные и весьма принципиальные вопросы как детали экспедиции Ч.Ч.

Валиханова в Кашгар; его пребывание в Париже; сведения западных разведывательных служб об экспедиции Ч.Ч. Валиханова в Кашгар, периодическая печать Западной Европы об экспедициях и открытиях Ч.Ч. Валиханова и др.

Актуальность научного и духовного наследия Ч.Ч. Валиханова в условиях суверенитета определена мировоззрением и научным методом ученого, основанными на демократических убеждениях. Не потеряли своей научной значимости многие теоретические положения Чокана. Актуальны его суждения о перспективах этно-политического развития Центральной Азии, культуре и ментальности народов Центральной Азии. Потребности независимого развития диктуют необходимость разработки перспектив изучения новых пластов исследовательских проблем по наследию Чокана. Необходима дальнейшая разработка источниковой базы его трудов, его отношения к источникам. Постановка вопроса о более глубокой оценке трудов Чокана актуальна и сейчас. Необходимо дальше изучать связи Ч.Ч. Валиханова с освободительным движением в России. Перспективное направление, в связи с тенденцией стирания из памяти деятелей российского освободительного движения, - исследование взаимоотношений Ч.Ч. Валиханова и Герцена, Чернышевского, Добролюбова. Наиболее важным, возможно, окажется исследование идейных связей и деятелей национально-демократической интеллигенции второй половины XIX – начала XX веков. Важно проанализировать школы и направления чокановедения. Эта задача может быть решена в рамках выполнения монографических и диссертационных исследований. В наше время актуальной будет и разработка патриотики и широкая пропаганда наследия Чокана среди молодежи.

Развитие чокановедения является одним из важнейших приоритетов историко-культурного наследия казахского народа. Объясняется это тем, что данное направление общественно-гуманитарного знания слабо разработано и не носит системного характера. Как правило, бум мероприятий в связи с очередным юбилеем ученого ограничивается изданием его уже известных трудов, их переводами на казахский язык и проведением, конференций и круглых столов. Между тем назрела острая необходимость в поисках новых материалов о Чокане Валиханове, подходы к которым требуют использования новых методов и решений.

На этом фоне приятно отметить, что сегодня Казахстан и в частности Институт истории и этнологии имени Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК, которому присвоено его имя в 1961 году, является признанным мировым лидером в выявлении, изучении и публикации источников по жизни и

наследию Ч.Ч. Валиханова. Нашими фундаментальными публикациями, широко используемыми в разных странах, так и внутри страны, открыт новый этап в развитии чокановедения.

Для успешного осуществления предлагаемых проектов сложился научный коллектив профессиональных исследователей, обладающих высоким уровнем теоретической подготовки, глубоким знанием жизни, деятельности и наследия Ч.Ч. Валиханова с многолетним стажем научно-исследовательской работы. За последние 20 лет в нашем Институте было подготовлено большое количество специалистов, кандидатов и докторов наук, защитивших диссертационные работы по общим и частным проблемам отечественной исторической науки, в т.ч. и по многим проблемам, связанным с наследием Ч.Ч. Валиханова.

Для возрожденного Казахстана ключом к сбережению нации, стабильности общества, национального единства и общественного согласия стал ориентир на богатое историческое и культурное наследие казахского и других этносов страны. Возрастающие темпы глобализации актуализировали задачу выработки универсальной модели сохранения этнической самобытности и неповторимости, что уже во второй половине XIX века волновало представителей интеллектуальной элиты казахского народа, в числе которых особо выделяется имя Чокана Чингисовича Валиханова.

Говоря в целом, нам предстоит глубоко изучить научное наследие Чокана Валиханова. Но этого мало. Надо вычленить из него то, что может служить решению современных задач, взяв это на вооружение науки и практики. Верю, что на сегодняшней конференции, через доклады и высказанные точки зрения, будет внесен новый вклад в изучение прошлого Казахстана, героев его истории, среди которых свое особое место занимает личность Ч.Ч. Валиханова. Особые надежду я возлагаю на практическую часть конференции, которая пройдет в Алтын Эмеле, потому там мы постараемся подвести предварительные итоги проведенной работы.

1. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алматы: Гылым, 1985. – С. 152.

2. Российская многонациональная цивилизация. Единство и противоречия. Отв. ред. В.В. Трепавлов. – М.: Наука, 2003. – 578 с.

3. Суяков Б.М. Национальная идентификация и динамика этнических процессов в зарубежных центрально-азиатских исследованиях. – Алматы: Комплекс, 1997. – 65 с.

4. Национальные окраины Российской империи: становление и развития системы управления. – М.: Славянский диалог, 1998. – 416 с.

5. Янушкевич А. Дневники и письма путешествия по казахским степям. – Алма-Ата: Казахстан, 1966. – 268 с.

6. Мажитов С.Ф. История Казахстана в русских источниках XVI-XX веков. Народные предания

[illegible] и кочующих людях казахского [illegible] (XIX-XX вв.). – Т. 9. – Алматы: [illegible],

[illegible] Ч.Ч. Записки по истории южносибирских племен. Сочинения. Т. 1. – Алматы, Ғылым, [illegible]

[illegible] Ч.Ч. Киргизское родословие. – Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 2. – Алматы, [illegible] – С. 118.

Приложение 1

Информация
по Институту истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МОН РК
о проведенных и планируемых в 2010 году мероприятиях,
посвященных 175-летию Ч.Ч. Валиханова
по состоянию на 07 октября 2010 г.

№ п/п	Мероприятие	Форма проведения	Место и дата проведения
1	Разработан комплексный план мероприятий и запланировано проведение передвижных научных конференций по местам, связанным с именем Ч.Ч. Валиханова	План, передвижные конференции	г. Алматы, Кокшетау, Костанай, Семей, Кызылорда, Талдыкорган. В течение года.
2	Издана книга «Ч.Ч. Валиханов: научное наследие и современность». Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной 175-летию со дня рождения Ч.Ч. Валиханова (г. Кокшетау, 6–7 августа 2010 г.). Под общей ред. С.А. Дьяченко, С.Ф. Мажитова. – Алматы, 2010. – 230 с.	Материалы Международной научно-практической конференции	г. Алматы: Тарих тағылымы, 2010. – 230 с.
3	Издана книга «Ч.Ч. Валиханов. Избранные произведения». – Алматы, Арыс, 2009. – 480 с.	Книга	г. Алматы: Арыс, 2010. – 480 с.
4	Разработана передвижная выставка «Чокан Валиханов и его научное наследие»	Передвижная выставка	г. Кокшетау, 6-7 августа 2010 г., г. Костанай, 28 сентября 2010 г.
5	Объявлен Конкурс на лучшие научные работы школьников о Ч.Ч. Валиханове.	Республиканский конкурс для школьников	г. Алматы, НПЭ, Казах академия наук

6	*Проводятся подготовительные работы к Международной научно-практической конференции, посвященной 175-летию Ч.Ч. Валиханова на тему «Чокан Валиханов и современный мир».*	*Международная научно-практическая конференция*	*Алматы, г. Таразкорган, Алтын Емель, 05 ноября 2010 г.*
7	*«Ш. Уәлиханов атындағы бастапқы ғылыми-танымдық экспозиция ұйымдастырылды (Алматы – Шаншан (Алтын Емел) – Таңсық (Қозы Көрпеш – Баян сұлу) – Аягөз-Семей-с. Яньшиво – Теңек (Ақ келін-Баянауыл-Көкшетау - Сырымбет – Кушмурун – Кушмурун – Атыгай – Елек – Қарабоғыр – Алматы)*	*Бастапқы ... танымдық ...*	*10-25 шілде 2010 ж.*
8	*«Ш. Уәлиханов шығармаларын зерттеудің өзекті мәселелері» – Республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізілді.*	*Республикалық ... тәжірибелік конференция*	*Қызылорда қ., 29 қыркүйек 2010 ж.*
9	*«Ш.Ш. Уәлиханов: ғылыми мұрасы және қазіргі заман» – Халықаралық ғылыми-практикалық конференция өткізілді.*	*Халықаралық ғылыми-практикалық конференция*	*Көкшетау қ., 6-7 тамыз 2010 ж.*
10	*«Шоқан Уәлиханов шетелдік деректерде» атты жоба. Қытай, Ресей, Австрия, Германия, т.б. елдердің ғалымдарымен бұл жоба бойынша хат алмасып, ақпарат жинақталуда*	*Ғылыми жоба*	*Ғылыми жетекші: ТОИ директоры, т.ғ.д., профессор С.Ф. Мағзатов*
11	*Проведен Международный научный форум «Наследие Ч.Ч. Валиханова в контексте мировой истории», посвященный 175-летию Ч.Ч. Валиханова*	*Международный научный форум*	*г. Семей, 24 сентября 2010 г.*

	[illegible] конференция [illegible] Ч [illegible] и развитие идеи [illegible] прогресса [illegible] и мировой [illegible] посвященная 175-[illegible] Ч.Ч. Валиханова	Научно-практическая конференция	г. Костанай, 28 сентября 2010 г.
[illegible]	[illegible] «Духовное [illegible] Ч. Валиханова и [illegible] идеи общественного [illegible] в казахстанской и мировой науке». - Костанай: ГУП «Шапак», 2010. – 162 с	Сборник докладов	г. Костанай: ЖШС «Шапак», 2010. – 162 с
[illegible]	[illegible] Международный Конгресс «Наследие Шокана Уалиханова в Евразийском культурном пространстве», посвященный 175-летию Ш.Ш. Уалиханова	Международный Конгресс	г. Кокшетау, 10 октября 2010 года.
[illegible]	Торжества, посвященные 175-летию выдающегося исследователя истории, географии, фольклористики и этнографии народов Казахстана и Средней Азии Ч.Ч. Валиханова. В рамках программы мероприятий проводится научно-практическая конференция, посвященная 175-летию со дня рождения Ч. Валиханова. Торжества, научно-практическая конференция	Проект реализуется совместно с Министерством культуры Омской области и Компанией «Джей энд Эс».	г. Омск, Российская Федерация, 20-21 октября 2010 г.
16	Институт примет участие в Международной конференции «История Центральной Азии в трудах российских и казахских востоковедов XIX – начала XX вв. К 175-летию Чокана Валиханова (1835-1865)».	Организаторы: Генеральное Консульство Республики Казахстан в Санкт-Петербурге Институт восточных рукописей РАН Международная конференция	г. Санкт-Петербург, Российская Федерация, 2 ноября 2010 г.
17	Состоялись выступления ведущих ученых и сотрудников ИИЭ в СМИ по теме «Чокан Валиханов и современность»	Интервью, документальные сюжеты	ТК «Хабар», ТРК «Казахстан», «Казахстанская правда», «Егемен Казакстан», «Айкын», «Литер», Интернет-сайты и др.

ВАЛИХАНОВ ШОТА
Заслуженный архитектор Казахстана,
Автор Государственного герба
Республики Казахстан
(г. Алматы)

ОН ВЕСЬ ДИТЯ ДОБРА И СВЕТА...

I. Свет потухшей звезды

"Чокан Валиханов принадлежал к числу тех исключительных натур, которые, как метеор, являются в наш мир только на короткий срок, чтобы своей оригинальностью скрасить жизнь... Он имел нежное сердце и острый ум". Г. Потанин

В 1967 году я из Ленинграда, от незнакомой женщины получил письмо с просьбой прочесть рукопись будущей книги. Письмо писала Ольга Федоровна Хузе. Автор рукописи книги о Чокане Валиханове сообщала, что: "Повесть рассчитана на юношество (а это главная и многочисленная часть читателей) и я мечтаю, чтобы они вхо ини в жизнь, зная о Чокане".

К проявленной инициативе я вначале отнесся скептически – мало ли кто о чем мечтает. Однако дальнейшая переписка, внимательное прочтение рукописи показали реальную возможность Ольги Федоровны. Она оказалась способным, всесторонне подготовленным, глубоко интеллигентным, самое главное – беспредельно увлеченным человеком.

При дальнейшей работе над книгой Ольга Федоровна с завидной добросовестностью выясняла даже маленькие подробности биографии ученого, из художественной литературы о нем прочла все ей доступное, вникла в историю и быт казахов той отдаленной эпохи.

Когда в 1968 году, я послал ей IV том собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова, она с какой-то детской искренностью написала: "Я на полдня лишилась дара речи от неожиданной негаданной радости и до двух часов читала, – читала..." Дальше она заявляет: "И я счастлива, что соприкоснулась с жизнью и личностью Чокана и провожу счастливые часы в его обществе!"

Последние слова Ольги Федоровны сильно взволновали меня, я начал думать, каким надо быть человеком, чтобы через сотни лет всколыхнуть сердце здравствующего поколения. А ведь это свет потухшей звезды! Можно представить себе впечатление тех, кто общался с Ч.Ч. Валихановым, видел живого, ощущал его излучающим мысли и думы... Сразу же вспоминаются слова гения русской и мировой литературы, тонкого

психологии человеческой души. Федора Михайловича Достоевского обращенные к Чокану: "... я Вам объявляю без церемонии, что я в Вас влюблен. Я никогда и никому, даже не исключая родного брата, не чувствовал такого влечения, как к Вам, и бог знает, как это сделалось" Или стали для нас хрестоматийными оценка великого писателя, данная Валиханову в том же письме: "... Вы первый казах – образованный – по европейски вполне. Судьба же Вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав Вам душу и сердце... Я так Вас люблю, что мечтаю о Вас и о судьбе Вашей по целым дням". (С. С. В., 1985 г., т. V, с. 179)

А вот другой современник Чокана, поэт Аполлон Николаевич Майков в письме Валиханову от 10 февраля 1863 г. пишет: "Мы немного времени провели вместе, но я так полюбил Вас, как будто всего насквозь знаю... У меня в семействе вспоминают Вас часто не только жена, но и дети..." Ему кажется, что еще время не пришло для степей, чтобы им нужны были деятели такие, как он, поэтому сожалеющее заключает: "Я вижу Вашу жизнь, друг мой! Вижу и глубоко за Вас страдаю! Не смейтесь надо мною: Я горячо полюбил Вас! Да и не я один!"

У Валиханова было удивительное чутье на замечательных людей и он обладал особым даром завоевывать сердца своих современников. Выпускник Казанского университета, позднее член тайного общества "Земля и воля" С.Я. Капустин писал, что "... Чокан был донельзя привлекателен... все черты его лица... свидетельствовали о доброте, мягкости, все в нем было крайне симпатично, тянуло к нему... Чокан Валиханов своей вежливостью, как-то невольно заставлял считать себя братом" (С. С. В., 1985 г. т. V, с. 410)

Как бы в развитие этих мыслей читаем у публициста Н.М. Ядринцева: "... узенькие глаза его сверкали умом, они смотрели как угольки, на тонких губах всегда блуждала ироническая улыбка, это придавала ему нечто Лермонтовское и Чайльд-Гарольдовское. Разговор всегда отличался остроумием... под влиянием образования эта способность у Валиханова получила... характер сатиры и гейневского юмора. Острил он зло, я редко встречал человека с таким острым, как бритва языком". (С. С. В., т. IV, с. 574)

Валиханов до обидного прожил мало – всего неполных тридцать лет, а, сколько успел сделать! В его трудах нас поражает глубина анализа рассматриваемых проблем, оригинальность, самобытность суждений и мыслей, человечность и гуманизм выводов. Его мысли были не абстрактными, они были полны думами о народе, о судьбах людей, об их взаимоотношениях.

Он был человеком увлеченным, целеустремленным. Смыслом его жизни было служение народу, Родине и человечеству. Его нельзя было без волнения слушать, невозможно было увлечься его замечательными идеями и замыслом. Друзья его, с радостью встречались с ним иногда с горестью расставались.

Вспоминая одну встречу во время своей ссылки, его друг Григорий Николаевич Потанин рассказывает: "Всю ночь мы просидели, не ложась, говорили, говорили... Чокан должен был на другой день уехать, – так сложились его служебные дела. И когда он уехал, я, поверите ли, заплакал как ребенок. Словно солнышко закатилось!" (С. С. В., 1985 г., т. V, с. 428).

Ч.Ч. Валиханов имел глубокие знания, он был всесторонне образованным человеком. В Омском Кадетском корпусе Валиханов проучился всего шесть лет. Поступив в 1847 г. в 12-летнем возрасте, он был выпущен в 1853 г., корнетом, досрочно, так как "инородцев" не допускали к занятиям по артиллерии. Годы учебы для него были годами интенсивных, углубленных, большей частью самостоятельных занятий. По воспоминаниям Потанина, в библиотеке Чокана были собраны редкие издания по истории вообще, буквально все, что было напечатано о казахах, в частности. Валиханов усердно занимается, осмысливает прочитанное, всей имеющейся литературой делится со своим другом. "Несмотря на разность программ, этих двух учебных заведений (имеется ввиду Казанский университет и Омский кадетский корпус – Ш.В.) - пишет С.Я. Капустин, мы, познакомившись, не находили предмета, о котором бы разно думали, Не понятия обыкновенного воспитанника среднего учебного заведения я встретил в Чокане, а нашел весьма разносторонне образованного человека. В особенности он обладал большими историческими знаниями, вообще отличался начитанностью, как в области научной, так и литературной". (С. С. В., 1985 г., т. V, с.410).

П.П. Семенов-Тянь-Шанский удивлялся, как этот юноша, происходя из кочевых племен, живя в глухой провинции, сумел накопить большой запас сведений и приобрести "громадную начитанность в литературе о Востоке". "Обладая совершенно выдающимися способностями, – пишет он, – Валиханов окончил с большим успехом курс в кадетском корпусе, а в последствии уже в Петербурге по моим влиянием слушал лекции в университете и так хорошо освоился с французским и немецким языками, что сделался замечательным эрудитом Востока" (С. С. В., 1985 т. V, с. 241).

В некоторой части исследователей бытовало мнение, что Валиханов.

[illegible] образованным человеком, не был понят своим народом [illegible] ошибочное мнение. М.О. Ауэзов в своих записных книжках [illegible] так то, "не понят народом – неверно". Действительно, он никогда [illegible] своего народа, вместе с ним переживал его бесправное [illegible] жил нуждами и заботами своих современников. Он убежденно [illegible], что "на мнения же прилегированных классов общества [illegible] смотреть иначе как на отрицательное выражение истинных [illegible] нужд, ибо интересы богатых и знатных людей большей частью [illegible] интересам массы, большинства..." (С. С. В., 1985, т IV, с. 77-[illegible]).

Народ платил Валиханову любовью. "Беседуя со стариками и [illegible] Чокана, – пишет Н.М. Ядринцев, – мы были свидетелями как у [illegible] седых представителей киргизской степи полились слезы. Чокан [illegible] на гордость, и любимое дитя своего времени. Таким он считался [illegible] воспоминаниях" (С. С. В., 1988, т. IV, с. 577).

Чокан Чингисович Валиханов был человеком аналитического склада ума, имел определенные сложившееся миросозерцание на различные [illegible] развития общества. Воспитанный на лучших традициях своего народа, на статьях В.Г. Белинского, журналов "Современник", "Колокол", он был человеком передовых идей, взглядов, вместе с поэтом [illegible] Дуровым мечтал о ликвидации экономической отсталости страны, о [illegible] крепостного права, необходимости уничтожения национального [illegible] и о других назревших общественных потребностях России.

Академик В.Я. Обручев восхищенно описывая дружбу двух юных мечтателей Потанина и Валиханова, писал, что Чокан еще в годы учебы в кадетском корпусе "пытался пробудить в нем, т. е. в Потанине – Ш.В./ [illegible] отрицательное отношение к Николаю и критическое отношение к [illegible]ризму вообще" (В.А. Обручев. "Путешествия Потанина", М., 1953, с. 11-16).

В Омском кадетском корпусе далеко не всегда проповедовался дух братства и дружбы народов. Даже дети-кадеты в перерыве между занятиями, имитируя предполагаемые столкновения, играли в войну "русских и киргизов" ("Сибирская жизнь", 1913, № 56).

Официальная программа учебы предусматривала воспитание кадетов в духе преданности колониальной политике царизма. Из числа выпускников кадетского корпуса вышло много ревностных защитников интересов империи. Царская Россия была по образному выражению В.И. Ленина "тюрьмой народов". Крайне тяжелым было положение малых народов, так называемых "инородцев"

С глубокой печалью и болью в сердце писал Валиханов А.Н. Майкову о произволе царских администраторов, которые с "инородцами в Сибири делают что хотят, только разве собаками не травят" И он рассказал об одном факте, когда с ним поступили как с "инородцем".

Он вместе со своими друзьями Потапиным Г.Н., Ядринцевым Н.М. боролся против таких взаимоотношений, ратовал за подлинную дружбу между людьми, народами.

Ч. Валиханову было нелегко, когда приходилось быть вдали от своих единомышленников, находится среди царских прислужников. Он терпел насмешки, издевательства. Когда он находился в отряде полковника Черняева, который в своем среднеазиатском походе не всегда руководствовался гуманными целями, Валиханов боролся за мирное переговоры с местными жителями. Офицеры штаба не соглашались на это. Известный художник М.С. Знаменский оставил дневник об этом походе, к сожалению, частично уничтоженный. Даже небольшой отрывок из этого дневника дает нам представление о полемике Валиханова с окружением Черняева.

" – Хорошо было бы Байтыка и других подобных ему господ вместо всяких ухаживаний за ними, нагайками сечь и /розгами/ драть следует.

– Разумеется, против этого взгляда на вещи спорить нельзя. он существует у многих еще, например, у плантаторов. Но я должен заметить, что у киргизов (казахов – Ш.В.) телесного наказания не существует и не существовало.

– Ну, вот еще! Это новость (раздался хор, такой громкий, что возвратившиеся было ласточки сделали сальто над нашими фуражками и исчезли вновь.)

– А если теперь существует в степи нагайка, – продолжал хладнокровно оратор, выдержав залп /голосов/ противников, – то они внесены цивилизаторами русскими.

– Ну, да, можно сказать, может вы докажете?

– А в доказательство я вам укажу на приказ областного губернатора. – Генерала Клейста. В нем между прочими проектами об улучшении быта киргизов есть и о нагайках" (С. С. В., 1985, т. V, с. 253-254)

– Вопрос об уничтожении телесных наказаний не раз поднимали русские революционные демократы. Н.Г. Чернышевский кулачное право, нашедшее себе "свободный доступ в сенат", сравнивал с законом Линча – плантаторов.

(Н.Г. Чернышевский. Пол. собр. соч., т. VIII, с. 31). "Русский солдат, русский мужик, только тогда свободно вздохнет и разовьется во весь ширь

[illegible] и спины, когда его перестанут бить" писал А.И. Герцен, предлагая уничтожить это зло, как крепостное состояние". (Герцен А.И., Былое и думы с. 722)

Не вызывает сомнения совпадение взглядов Ч. Валиханова с ними.

Ч.Ч. Валиханов не разделял поработительских тенденций сибирских казаков, рецензируя статью "О словесности киргизов" офицера Сибирского казачьего линейного войска Е.И. Шебалина писал: "Склонность автора рукописи к ученым теориям при слабых ученых познаниях, поползновение усвоить себе европейский взгляд и, наконец, юмористический тон в рассказах о грустной темной стороне киргизской жизни – все это производит на нас крайне неприятное чувство. Мы удивляемся, почему автор восхваляет сибирских казаков (и надо признаться, совершенно несправедливо), можно полагать, что сам происходит он от одного из завоевателей Сибири. Вообще взгляды и понятия его совершенно казацкие" (С. С. В., 1985, т. IV, с. 400) Конечно, под этими взглядами Валиханов подразумевал систематическую эксплуатацию инородца, убивающую в самом зародыше всякое стремление к экономическому благосостоянию. О казахских населениях, постоянно терпящих бедствия, писал публицист Н.М. Ядринцев (С. С. В., 1985, т. V, с. 284-285).

Под зловешей тенью двуглавого орла – символа самодержавия, назревали существенные преобразования, через рогатки и препоны власти пробивали себе дорогу первые ростки подлинных человеческих взаимоотношений и искренней дружбы.

Н.М. Ядринцев вспоминает: "Эдуард Струве (путешественник – Ш.В.) начал речь о том, что киргизы ненавидят казахов. Вдруг губы Валиханова передернуло, он взглянул нежно на своего товарища Г.Н. Потанина и сказал: "Что у киргизов нет ненависти к лучшим представителям казачьего войска, я желал бы засвидетельствовать. Я, как киргиз (казах – Ш.В.), поднимаю бокал и целую моего друга казака!" И он горячо поцеловал Г.Н. Потанина" (С. С. В., 1968 т. 4, с. 576).

Факел дружбы, зажженный ими в прошлом веке, поддержанный последующими поколениями превратился в могучее зарево, которое далеко светит и переживет века.

2. Белые ночи Чокана

"Мы открываем.. голубоватые тома с золотой надписью "Ч.Ч. Валиханов" и, погружаясь в чтение, испытываем чувство благоговения. Мы ощущаем жизнь Чокана как свою жизнь, настолько он близок нам и нашему времени...

Благородная любовь к человеку, к родному краю, стремление изменить

сложившийся уклад жизни, уважение к творчеству и труду, борьба с косностью и пережитками прошлого, безграничная преданность науке – всем этим пронизаны сочинения Чокана Валиханова"

Сергей Марков

Для Ч.Ч. Валиханова особо плодотворными были годы пребывания его в Петербурге.

Он жил и работал в Петербурге с конца 1859 г. по март месяц 1861 г.

1859-1961 годы совпали с периодами первой революционной ситуации, разночинским этапом освободительной борьбы России. Именно в эти годы пало крепостное право, участило стихийное выступление крестьян: через голову цензуры вела могучую проповедь русские революционные демократы во главе с Н.Г. Чернышевским, возникали революционные подпольные организации, распространялись воззвания и прокламации. В них требовались: полное освобождение крестьян, введение конституции и решение национального вопроса. В это же время выступал "Колокол" А.И. Герцена. Простодушный с открытым сердцем к друзьям, любознательный и рассудительный Валиханов окунается в водоворот взрывоопасных событий и обстоятельств. Вместе с друзьями, с неугасающей болью воспринимая, кнутом иссеченную действительность царской России, он принимает активное участие в общественной жизни столицы.

Наряду с активной научной деятельностью он расширяет круг своих знакомых, общается с выдающимися писателями и учеными, известными общественными и государственными деятелями.

Для этого периода очень характерна тесная связь революционного подполья с разного рода легальными учреждениями, обществами и издательствами.

Ч.Ч. Валиханов 30 октября 1860 года избирается членом помощи нуждающимися литераторам и ученым. Ровно год назад, точнее 24 октября 1859 г. Н.Г. Чернышевский Председателю Общества сенатору Ковалевскому Е.П. сделал представление о принятии членами общества Т.Г. Шевченко, И.И. Панаева, В.А. Ламанского, А.Н. Пыпина, Е.П. Карловича.

В Петербурге Валиханов состоял членом кружка своих земляков, уроженцев Сибири, – таких как Г.Н. Потанин, Н.М. Ядринцев, бурят Иннокентий Пирожков и др. Он своим друзьям устраивал вечера. В это же время в Петербурге находилась группа казахской молодежи. Не считая его родного брата Макы Валиханова это: Губайдулла Джангиров – выпускник пажского кадетского корпуса, подпоручик Альмухамед Сейдалин, член корреспондент русского географического общества Мухамед-Салык

[illegible] самостоятельный художник Серкалы Бекшораулы, который [illegible] копировать "Последний день Помпеи" К. Брюллова, и самое [illegible] среди них был еще –19-ти летний Ибрай Алтынсарын. По [illegible] дочери Альмухамеда Сейдалина Рабигы, скончавшейся в [illegible] у них дома была петербургская фотография троих: ее отца, Чокана и Ибрая Алтынсарина.

Ч.Ч. Валиханов пользовался большим авторитетом среди своих [illegible]. Можно себе представить, о чем они вели разговор, находясь в [illegible] политическими событиями столице.

Недавно исследователь Н.П. Ивлев в архивах нашел записку, адресованную Валиханову поэтом Всеволодом Крестовским, где сообщено: "Я заходил и взял портрет Макы для снятия с него фотографий. Вероятно, может сегодня, а может дня через два или три. Весь твой Всеволод. Будь завтра вечером у М. Достоевского, наши будут".

Коли речь идет о Михаиле Федоровиче Достоевском – брате великого писателя, можно легко себе представить, кто были они – "наши". Безусловно, в этот список входит сам Федор Михайлович Достоевский, поэты Я.П. Полонский, А.Н. Майков, братья Курочкины. Все они упоминаются в поздних записках и письмах Ч.Ч. Валиханова. В те годы происходили частые литературные чтения, различные представления в пользу нуждающимся литератором и ученым. 10 февраля 1960 г. в концертном зале Пассажа (после театр им. В.Ф. Комиссаржевской) происходило одно из таких мероприятий. Зал был переполнен. Свои произведения читали Полонский, Тургенев, Майков, Некрасов. В зале присутствовал Н.Г. Чернышевский. 11 ноября 1860 г. чтением выступали Достоевский, Писемский, Бенедиктов и Шевченко. 14 апреля того же года в концертном зале Руадзе (ныне Набережная Мойки, № 61) литераторы показали гоголевского "Ревизора", а 18 апреля "Провинциалку" Тургенева. В "Ревизоре" выступили: А.Ф. Писемский, Ф.М. Достоевский, И.С. Тургенев, А.Н. Майков, В.С. Курочкин. Зная о любознательности и общественной активности Валиханова допускаем мысль, что во всех этих мероприятиях и он принимал участие. Тем более что среди перечисленных лиц видим имена его друзей.

Он особо близко сходится с братьями Курочкиными, находя в них своих единомышленников.

С ними Валиханов видимо впервые познакомился через петрашевца С.Ф. Дурова. Один из братьев Николай Степанович Курочкин, будучи студентом медико-хирургической академии посещал кружок петрашевцев и в свое время привлекался к допросу следственной комиссии по их

делу. Именно о нем пишет Валиханов в письме к Ф.М. Достоевскому от 14 января 1862 г. "Если увидишь Николая Курочкина, скажи ему, что собираюсь ему писать". Младший брат – Василий Степанович Курочкин был главным редактором сатирического журнала "Искра", входил в состав "Земли и воли", поддерживал связи с Герценом и Огаревым. Это он, еще в 1857 году писал:

"Я нашел, друзья, нашел,
Кто виновник бестолковый
Наших бедствий, наших зол
Виноват во всем гербовый
Двуязычный, двуглавый
Всероссийский наш орел"

Видимо, идентичность взглядов, единство цели сблизили Валиханова с братьями Курочкиными. На страницах журнала "Искра" под вымышленным именем "Оксенкоиф" было напечатано немало анекдотов о генерал-губернаторе Западной Сибири Гасфорте, сочиненных Валихановым. Об "Искре" Курочкина не раз писал с большой теплотой Максим Горький. Н.К. Крупская, говоря о любимых поэтах тогдашней передовой интеллигенции, писала: "Меня удивило, когда мы были с Ильичем в ссылке в Сибири, какое количество стихов поэтов "Искры" он знал!

Обывательских сплетен, пустопорожней болтовни, которую так высмеивали поэты "Искры", не терпел Ильич, как и его старший брат – Александр." (Н.К. Крупская, том VI, с. 323, М., 1980). О направленности о положении журнала нам дает хорошее представление стихи Демьяна Бедного:

"Как трогательны были усилия
Курочкина Василия,
Прикрывая усмешкой язвительность,
Балансируя на цензурном ноже,
Разъедать крепостную действительность

«Мотивами Беранже». (Литературная газета, 1932, № 32).

Братья Курочкины были связаны с А.И. Герценом и Н.П. Огаревым. Через них, еще через сибиряка Н.С. Щукина, Валиханов и Потанин имели доступ к нелегальной литературе ("Сибирская жизнь", 1913, № 93).

Несмотря на строжайшее запрещение "Колокола" Герцена Чокан Валиханов был постоянным читателем этого журнала, в ряду русской передовой общественности находился под влиянием его преобразующих демократических идей, более того, вместе со своим другом

1 II Подлинным является корреспондентом, активно участвовавшим в показе истинного лица царского самодержавия. О чем более подробно будет сказано попозже

В дневниковом документе, описывая безрадостное положение родного народа, Валиханов писал: "Человек дикий и неразвитый подобен ребенку, не умеющему владеть своими внешними чувствами. Ему как и ребенку, трудно согласовать ощущение свои с действиями. ... Не понимая самого себя и не имея никаких положительных сведений об окружающей его природе, человек-дитя должен был в стремлении своем к улучшению идти ощупью, подобно слепому, и понятно, что он должен был больше ошибаться, принимая ложь за истину, вред за пользу" (С. С. В. 1985, т. 4, с. 78)

А вот как описывает положение русского крестьянина А.И. Герцен: "Чудесам поверит своей детской душой крестьянин, бедный, обобранный боярством, обобранный чиновничеством, обманутый освобождением, усталый от безвыходной работы, от безвыходной нищеты – он поверит.

Он слишком задавлен, слишком несчастен, чтобы не быть суеверным. Не зная куда склонить голову в тяжелые минуты, в минуты человеческого стремления к покою, надежде, окруженной стаей хищных врагов, он придет с горячей слезой к немой раке, к нему телу – и этим телом, и этой ракой его обманут, его утешат, чтобы он не попал на иные утешения. И вы развратители, ограбивши несчастного до рубища, не стыдитесь употреблять эти средства? Вы хотите сделать его духовным нищим, духовным слепцом, подталкивая его тьму изуверства – какие вы все черные люди, какие вы злодеи народа!" (Колокол, л. 105, 15 августа, 1961 г.)

В подчеркнутых нами словах обоих авторов можно заметить не только идентичность выражаемых мыслей и их одинаковую последовательность, но также аналогичность художественно-выразительных средств.

Если у Герцена русский крестьянин имеет "детскую душу", то у Валиханова забитый казахский народ "подобен ребенку".

"В минуту человеческого стремления к покою, надежде" человек у Герцена "не знает, куда склонить голову". – А у Валиханова "человек-дитя" "в стремлении своим к улучшению" идет ощупью.

Если Валиханов говорит, что его народ "подобно слепому" принимает "ложь за истину, вред за пользу", Герцен раскрывает трагедию "духовного слепца" специально загнанного в "тьму изуверства", "черными людьми", "злодеями народа".

Надо полагать, что такое совпадение не является случайностью, оно

результат благотворного влияния русской революционно-демократической мысли на Чокана Валиханова.

По свидетельству современников, на молодежь тех лет и не только тех лет своими вольнолюбивыми мыслями оказало сильное влияние историческое исследование Н.И. Костомарова "Бунт Стеньки Разина". Эту работу в своем автобиографическом рассказе "Коновалов" А.М. Горький называет "талантливой монографией", "почти эпической поэмой". Известный русский историк В.О. Ключевский также отмечал живость и образность исторических портретов указанного исследования, черты которых наиболее характерны произведениям искусства.

Видимо, под впечатлением только что прочитанного произведения, будучи в Петербурге, Валиханову однажды удается своими демократические убеждения высказать довольно резко и метко. "На майском параде", пишет – Г.Н. Потанин, – стоявший возле него какой-то молодой князь, которого толкнул какой-то серый кафтан, сказал: "Что это не прочистят публику?". Чокан быстро заметил ему: "А вы считали, как Разин чистил публику?". Тогда только что вышла статья Костомарова". Мы можем сейчас хорошо себя представить, что имел в виду Чокан под видом "чистки" Разина. В статье Н.И. Костомарова (Отечественные Записки, т. 121, кн. II-я, с. 144-145) есть такие строки". "В своих воззваниях", которые Стенька посылал с казаками, в своих речах, которые говорил, где только являлся сам, он извещал, что идет истребить бояр, дворян, приказных людей, искоренить всякое чиноначалие и власть, установить по всей Руси... так, что всяк-всякому был равен". "Я не хочу быть царем (говорил он) хочу жить с вами, как брат".

Небезынтересно будет знать, что Карл Маркс заинтересовавшись историей русского крестьянства, в 70-х годах прошлого столетия тщательно законспектировал указанную монографию Костомарова (Молодая гвардия, 1926, № 1, с. 104). Она была одной из трех работ, прочитанных Марксом на русском языке и внимательно изученных им. Первой книгой была "Тюрьма и ссылка" А. Герцена, вторая "Положение рабочего класса в России" В. Флеровского и третья рассматриваемая – книга. Мы видим, что Валиханов, находясь в Петербурге, был в курсе всех значительных событий тех лет, оттачивал свои убеждения и искал возможности целенаправленного действия.

3. Валихановский набат "Колокола"

"... Чокан Валиханов является сыном двух народов, носителей двух побратавшихся демократических культур – русской и казахской... Его труды отличаются оригинальностью постановки важнейших проблем,

[illegible] ностью их разработки и высоким мастерством научного и литературного стиля...

Академик П. Н.Федосеев

В изучении научного наследия Ч.Ч. Валиханова пока мы не совсем [illegible] рачительными хозяевами. Еще много белых пятен остается в [illegible] биографии, научной и общественной деятельности, на что в свое время справедливо указывал академик АН Казахской ССР Маргулан А.Х. Он предсказывал, что предстоит "определить... волю и авторство Ч.Ч. Валиханов" в ряде анонимных статей о положении Казахстана, опубликованных в различных зданиях 60-х годов прошлого столетия. В силу многих обстоятельств даже в легальных изданиях Ч.Ч. Валиханову приходилось скрывать свое имя. Но отдельные зашифрованные политические высказывания впервые обратил внимание профессор С.Я. Бахтов. ("Вестник АН Каз ССР", Алма-Ата, 1965 г.).

В данном разделе речь пойдет о сотрудничестве Ч.Ч. Валиханова с журналом "Колокол" А.И. Герцена. В 1860, 1862, 1863 гг. в листах № 72, № 131, № 169 "Колокола" были опубликованы статьи: "К характеристике Сибири", "Из Сибири" (отрывки из писем к издателю) и "Тобольское дело". Внимательное изучение этих статей показывает, что к ним приложена рука Ч. Ч. Валиханова. Четко выраженная индивидуальность стиля, особенности словоупотребления и построения фраз, образность речи, анализируемые факты и события, наконец, выводы, сделанные автором, убеждают нас в правильности нашего предположения. Не должен смущать нас тот факт, когда в "Колоколе" делается ссылка на статью Валиханова, вышедшего в легальной печати. Это, видимо, сделано в целях конспирации, ибо пишущий заранее знает, что шеф жандармов "Князь Долгорукий... примет все меры к отысканию автора".

В Петербурге за Валихановым была установлена слежка платного агента III отделения в лице его денщика Мухаммедзяна Сейфулмулюкова. Имея в виду именно его, Валиханов в письме Ф.М. Достоевскому от 18 июня 1859 г. жаловался: "Я теперь расстроен нравственно и телесно и много писать не могу, а расстроен оттого, что взял себе в Казани попутчика, и этот господин надоел мне смертельно, а отвязаться от него никак не могу: куда я и он туда же. Одно его присутствие меня терзает и приводит в бешенство". Эти обстоятельства заставляли быть его максимально осторожным.

В рассматриваемых статьях вескими аргументами разоблачаются злоупотребления и произвол царской администрации, взяточничество и казнокрадство, дается меткая характеристика плеяды царских сатрапов.

"Десять лет управлял Западной Сибирью генерал Горчаков – читаем мы – злой, надменный, самолюбивый. Он окружил себя бездельниками, которые бичева ли страну доносами и шпионством".

А вот портрет Дюгамеля: "Он имеет 60 лет от роду, большого росту, с оловянными глазами, с физиономией, выражающей отсутствие всякой мысли". О губернаторе Томска Бекмане: "Это был тиран, каких Европа не знает уже со времен инквизиции. Он перепытывал людей и даже находил в этом наслаждение". Характеристика генерал-губернатора Гасфорта несколько мягче: "Это наружно доброе существо сошло после Горчакова то же, что Федор после Ивана Грозного. Десять лет царствует этот почтенный немец... Составляет проекты и давит всех... Он любит похвалить самого себя публично". Далее в статье описывается, как Гасфорта мучили успехи генерал-губернатора Восточной Сибири Муравьева-Амурского. Гасфорт, мечтавший стать графом Балтийским, при получении известия о графском достоинстве Муравьева три дня не выходит из дома. Корреспондент сообщает, что он "весь день проходил из угла в угол, повторяя в полголоса слова: граф Амурский". Кто мог услышать эти слова вполголоса? Безусловно, человек из окружения генерал-губернатора. Кроме Валиханова, у него было почти немецкое окружение. В отличие от Г.Н. Потанина, который не имел доступ к обществу "полированных лиц" Омска, Чокан принадлежал к свите Гасфорта, часто дежурил в доме генерал-губернатора, принимал посетителей и в дни дежурства обедал у него. До нас дошел отрывок из дневника Валиханова (С. С. В., т. I. с. 287), где наблюдательный Чокан, как бы делает зарисовку с натуры. От его внимательного взгляда не ускользает ни одна черта Гасфорта: смысл рассуждений, манера говорить, даже произношение отдельных слов и букв. Друг Ч.Ч. Валиханова Семен Яковлевич Капустин утверждал, что Валиханов "выражал самые тонкие оттенки чувств...Приятнейшим собеседником Валиханова делал дар слова, умение метко и образно выражаться... Ни одна манера, ни одна черта характера кого-либо из его знакомых или раз виденных им людей не ускользала от его внимания, не получив известного рода осмысленности. По нескольким особенностям физиономии, по манере держаться, по охваченному на лету слову Чокан умел очерчивать целый характер человека, делать крайне остроумные предположения о его прошлой жизни, о его будущих похождениях (С. С. В. т. V с. 410).

Продолжая рассказ о Гасфорте, "Колокол" пишет: "В Томске он правил какому-то чиновнику грамматическую ошибку и прибавил: "Вот что, значит, уметь владеть и пером и мечом! Генерал по сей поры не верит,

что Бом разбил его под Германштатом". Далее описывается аудиенция Гасфорта, данная Бакунину. Когда генерал-губернатор, хвастаясь военной компанией, упоминает Германштат, Бакунин, задав вопрос "Под которым русские были разбиты?", ставит генерала в неловкое положение. Позже Г.Н. Потанин напишет: "Дежурным в квартире был мой друг Чокан, который в один из ближайших дней поторопился приехать ко мне и рассказать об этих событиях" (Сибирская жизнь, № 68, 1913 г.). Г.Н. Потанин был искренним, бескорыстным другом Чокана, читая о незаурядных способностях своего однокашника и значении его трудов он даже "собирался переписать и привести в порядок его бумаги" (С. С. В., т. V, с. 365), что видимо ему иногда удавалось.

В статье "К характеристике Сибири" как оценка деятельности немецких правителей Сибири: Гасфорта, Бэкмана, Дюгамеля приводится слова Мусы Чорманова о том, что он впервые увидел умного немца только в Москве, в лице молодого человека, увлекавшего его остроумным разговором во время коронации Александра II-го.

Муса Чорманов родной брат матери Чокана, т.е. Муса приходится Чокану родным дядей. Коли речь идет о факте пятилетней давности (коронация происходила в 1855 году приводимая автором крылатая фраза Мусы, могла сохранится только через семейные предания (дневника Муса не вел и не публиковал), чем и воспользовался Ч.Ч. Валиханов.

Интересно, что на страницах "Колокола" Валихановым подняты те же вопросы, которые освещены в какой-то мере в его легальных статьях. Кое-какие его суждения только намеченные, легко обозначенные, не договоренные по цензурным соображениям, в "Колоколе" более развернуты, доведены до ясности.

В статье "О судебной реформе" Ч.Ч. Валиханов пишет: "Об административной реформе пока еще нет речи, и потому мы не будем затрагивать этот, по многим причинам, щекотливый для нас предмет. Административный вопрос для нас киргиз (казахов Ш.В.), имеет слишком большой интерес, чтобы говорить о нем вскользь". В "Колоколе": Был слух, что правительство хотело Западную Сибирь разделить: Киргизскую степь присоединить к Оренбургскому генерал-губернаторству. Томскую губернию поручить Муравьеву. Тобольскую губернию поставить в условия Великороссийских губерний. И было бы превосходно"

"... Очень полезно было бы в замен двух существующих больших частей Сибири разделить ее на три. Иначе, нет возможности, например, Иркутскому генерал-губернатору управлять с успехом страной, которая больше Европы или омским властям ведать Алтай, березовских остяков и

дикокаменных киргизов. Вообще, степи было бы полезно соединить под одно управление".

Очень интересна мысль Валиханова о повсеместном осуществлении выборной системы должностных лиц. "Самый капитальный недостаток Оренбургского степного управления – пишет Валиханов в статье о судебной реформе, – конечно, заключается в том, что ордынские чиновники назначаются там не по выборам народа, а по усмотрению пограничного начальства".

Развивая эту мысль в "Колоколе", Валиханов требует "выборных властей по всем судебным и хозяйственным управлениям, выборных не из дворян, а из той же массы податных свободных сословий, которые там обитают.

В статье "О судебной реформе" и в "Колоколе" также говорится о тягостности кибиточного сбора, напротив "ясака", взимаемого по числу скота.

Теперь можем привести несколько примеров, свидетельствующих об идентичности мыслей и отдельных фраз в рассматриваемых статьях "Колокола" и известных нам произведениях ученого. Для удобства сопоставлений выдержки из рассматриваемых статей "Колокола" условно назовем "Колокол", а фразы, встречающиеся в легальных произведениях ученого, Валихановым.

"Колокол": "Неужели (курсив мой – Ш.В.) двадцатилетнее иго генерал-губернаторов Западной Сибири и их правлений не кончилось?"

Валиханов: "Скажите, ради бога, неужели этот господин... будет терзать степь?", "... законы пока у нас на Руси еще пишутся не для генералов", "Дай бог, чтобы старый год пожрал, как Сатурн своих чад, Дюгамеля и проч. ..."

"Колокол": "В этом отдаленном крае гласность еще нужнее".

Валиханов: "А ты дай этому побольше гласности, расскажи всем нашим друзьям, пусть разойдется по городу".

Встречается употребление тюркизмов: "хан", "паша" для названия сибирских администраторов.

"Колокол": "... в Сибири власть императора... узнается только по перемене одного паши другим".

Валиханов: "Кто будет нашим ханом еще неизвестно", "... Если бы Колпаковского сделали ханом".

В заключение можно сказать, несмотря на то, что "прибавочный лист к первому десятилетию "Колокола" вышел 1 августа 1867 г., т. е. через два года после смерти

Ч.Ч. Валиханова, волновавшие Чокана мысли и здесь пробивают себе дорогу. "Колокол" бьет в набат, спрашивая, "чего должны ждать киргизы (казахи – Ш. В.) от правительства? Будут ли заводиться школы или станут хлопотать о мечетях? Станут ли утверждать адат, шариат или же введут нечто вроде гасфортовской религии – смеси ислама и протестантства... Останутся ли по-прежнему приказы и канцелярии". "Колокол" утверждает, что "канцелярии с продажным чиновничеством – язва степи и всегда будут ненавистны народу".

Судьба казахской степи волновала лучшие умы России. Среди них был публицист Н.М. Ядринцев. Он говорил, что "духовное развитие инородцев" является "естественным человеческим их правом", вопрос же стоит "о спасении многих инородческих рас". "Едва ли мы придумаем сами средство помочь инородцам, – писал он, – если не выдвинем из их среды людей образованных, близких им по крови и племени, знающих характер и дух народностей, людей, связанных с историей народа, могущих отдать лучшие чувства, свое сердце, свою любовь для осуществления великой задачи эмансипации инородца и посвятивших свою жизнь самоотверженно для спасения своих братьев". Он считал, что "такие высокие личности, как Чокан Валиханов, Доржи Банзаров, пламенно любя свою народность и светлыми, просвещенными очами европейской науки, увидев всю безысходность, весь ужас положения инородца и, в то же время, ощущая непрочность под ногами новой почвы, как бы в отчаянии падали со своего пьедестала в прежнюю пропасть, пораженные горем" (С. С. В., 1985, т. 5, с. 288). Довольно объективная характеристика исторической ситуации, при которой приходилось работать первым светилам окраин. Может быть среди многих публицистических работ Н. М. Ядринцева В. И. Ленин имел ввиду и вышеприведенные работы, когда в 1918 сказал сыну публициста: "Я высоко ценю деятельность Вашего покойного отца и рад, что Вы работаете в нашей газете" (Н. Вербицкий. "Советская печать", 1958, № 4, с. 8).

В истории Казахской ССР написано, что "Ч. Валиханов не смог подняться до понимания необходимости радикальных мер для коренного переустройства общества... Он ошибочно полагал, что зло заключается не в колониальной системе целом, а в отдельных представителях царской администрации". (1979, т. III, с. 332). С таким выводом трудно согласиться. Валиханов, рассуждая, таким образом, никогда не писал бы, "что истина, как бы она ни была светла, не может изгнать самых неверных заблуждений, когда они освещены временем". (С. С. В., 1985, т. V, с. 153)., что "для правильного роста и развития народа, прежде

всего, необходимы: свобода и знание" (С. С. В., 1961, т. I, 1с. 614). Мы разделяем мнение академика Н.Н. Федосеева ("Навеки вместе" М. 1982, с. 9), утверждающего, что Валиханов был связан с революционно настроенной русской интеллигенцией, хорошо знаком с "Современником" Чернышевского и "Колоколом" Герцена.

"Это оказало сильное влияние на развитие его материалистических взглядов и освободительных идей".

Каждая нация для своего наилучшего самовыражения выбирает надежных своих сыновей. Таковым для казахского народа является Ч.Ч. Валиханов. Он, находясь в ряду лучших сыновей прогрессивной России, дальше развил и национальные черты родного народа: верность дружбе, веру и добро и прогресс, свободолюбие и гуманизм.

Валиханов – прошлое, настоящее и будущее казахского народа. Он всегда с нами, его лучше черты мы пронесем через века.

УЛУНЯН А.А.
Руководитель Центра балканских, кавказских и центрально-азиатских исследований Института всеобщей истории РАН, д.и.н. (г. Москва, Россия)

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ: ИСТОРИЧЕСКОЕ ПРОСТРАНСТВО НЕОТВЕЧЕННЫХ ВОПРОСОВ

Фигура Чокана Валиханова, при всей своей «хрестоматийности» с точки зрения формировавшегося на протяжении долгого времени в советской историографии образа, в действительности не является таковой. В данном случае само определение «хрестоматийность» едва ли может быть использовано применительно к исключительно противоречивой во всех отношениях, неординарной личности, жизненный путь которой оказался короче, чем период изучения оставленного ею историкам, филологам, этнологам и лингвистам наследия. Место Валиханова в истории, как не парадоксально это может выглядеть в начале XXI в., несмотря на существующие исследования и документальные публикации, в действительности, так и не определено с достаточной точностью в научном смысле этого слова. Более того, казалось бы, подробно изученная биография Валиханова, не говоря о его научном наследии, продолжает сохранять большее число белых «пятен», чем даёт [1] однозначные ответы.

Ни в коей мере не ставя под сомнение вклад отдельных ученых, а также творческих коллективов, в деле изучения жизни и творчества Чокана Валиханова, хотел бы обратить внимание лишь на некоторые, может быть кажущиеся малозначительными, но имея в виду роль Мухаммеда-Ханафии как исследователя Центральной Азии в современном ему не только российском, но и европейском культурно-историческом пространстве, важные вопросы, ожидающие ответы. Их несколько, но все они так и ни иначе связаны с определенной недосказанностью или, наоборот, с настолько «хорошо известными фактами», что само обращение к ним может показаться на первый взгляд совершенно неоправданным. Тем не менее, хотелось бы остановиться на некоторых из них.

Первым и продолжающим сохранять свою актуальность остается факт принадлежности, о чем упоминают практически подавляющее большинство исследователей жизни и творчества Чокана Валиханова, к русской военной разведке, по заданию которой, как это следует из многих работ, он участвовал в тех или иных экспедициях в регионе, в частности Кашгарской. Однако до сих пор ни один из исследователей так и не смог привести документального подтверждения этому факту, ставшему чем-то само самим разумеющимся. Основная часть аргументации базируется на нескольких, связываемых воедино сторонниками этой точки зрения, фактах: членстве Валиханова в Русском Географическом обществе, награде из рук императора и его воинском звании. Эта часть биографии Валиханова требует всё-таки прояснения, как, впрочем, и другая: публикация его работ на иностранных языках: английском, немецком и французском.

Несмотря на известность данного факта до сих пор не было предпринято специального исследования, посвященного самой истории перевода работ Чокана на европейские языки во второй половине XIX в., включая такой аспект этой проблемы как определение лиц, которые нашли и рекомендовали к публикации его труды; выяснение характера взаимоотношений (если таковые были) Валиханова с издателями или переводчиками; личности и деятельность собственно переводчиков; ссылки и использование работ Чокана его зарубежными современниками. В сложившейся традиции принято упоминать наиболее известные издания, первым из которых всегда стоит англоязычный перевод, опубликованный в 1865 г. под названием «Русские в Центральной Азии: захват ими киргизской степи и русла Сыр-Дарьи: их политические отношения с Хивой, Бухарой и Кокандом: также описания китайского Туркестана и Джунгарии капитанами Валихановым, М. Венюковым» [2].

Достаточно часто обращаются как к примеру к материалам, вышедшим на французском языке в 1878-1879 гг. в VI и VIII тт. «Новой всемирной географии». Последнее имеет особое значение, так как в биографии Валиханова продолжает оставаться невыясненным детали, был ли он во Франции в период 1860-1861 г., куда, якобы, с тем и было установления контактов в местным географическим обществом. Что же касается перевода его работ в Берлине на немецкий язык и их публикация в 1862 г. незаслуженно мало привлекала внимание исследователей и это при том, что именно Валиханову удалось получить информацию о судьбе таинственно исчезнувшего за год до появления Чокана в Кашгарии в 1858 г. немецкого исследователя Адольфа Шлагинвейта. Работа в этом направлении (в частности, вероятно, во всё-таки сохранившемся архиве семьи Шлагинвейт [Schlagintweit]) [3] могла бы при определенных условиях дать определенные результаты, позволившие узнать больше о реакции двух других братьев Шлагинвейтов – Германа и Роберта, принимавших на начальном этапе участие в экспедиции с их братом Адольфом.

Обращение как в Лондоне, так и Берлине к работам Чокана, вероятнее всего, не было случайным. Для того чтобы выяснить детали необходимо обратиться к достаточно интересным темам, имеющим отношение к особенностям культурно-исторического пространства середины XIX в. и роли в нём ориенталистики, становившейся важным инструментом проведения государственной политики ряда империй как в целом в Центральной Азии, так и конкретно – Туркестане, включая его восточную часть.

В этой связи небезынтересно было бы выяснить степень знакомства с деятельностью Валиханова одного из самых активных общественно-научных и политически ангажированных фигур того времени, имевших прямое отношение к центрально-азиатским делам – Арминиуса Вамбери, который действовал в регионе по заданию британского правительства и информировал не только о ситуации в Центральной Азии и Османской империи, но и взаимоотношениях между Австро-Венгрией и Россией. Вамбери вернулся в Европу в 1864 г., а в июне 1865 г. он отправился в Лондон, где его достаточно высоко ценили. В том же году он опубликовал свои заметки о Центральной Азии. Не меньший интерес представляет исследование роли и места публикаций Ч. Валиханова в деле подготовки в 70-е г. XIX в. к экспедиции в Ярканд и Восточной Туркестан британского полковника - сотрудника индийской колониальной администрации и ориенталиста Дж. Биддалфа, хорошо известного в кругах российских

военных ориенталистов, как по роду своей деятельности, так и по многочисленным публикациям, отдельные из которых были опубликованы в переводе на русский в закрытых военных изданиях. До сих пор вне специальных исследований осталась достаточно важная тема, а именно: степень знакомства востоковедческого сообщества Европы с работами Валиханова на протяжении второй половины XIX в. и начала XX в. Особый интерес представлял бы поиск материалов, содержащих информацию о Валиханове в служебной дипломатической переписке ряда государств, например Великобритании, Китая, Османской империи.

Продолжающие существовать утверждения о путешествии Ч. Валиханова в Париж до сих пор не были ни подтверждены, ни опровергнуты. В контексте этой темы высказываются предположения о его встречах с членами французского Географического общества. В этой связи, помимо выяснения подлинности подобного рода утверждений существует необходимость поиска ответа на вопрос: в том случае, если Валиханов не был в Париже (или, наоборот, был там), существовали ли какие либо связи с Жан Жаком Элизе Реклю – одним из известнейших французских географов того времени, который опубликовал уже во второй половине 70-х гг. XIX в. его переводы?

Особый интерес в контексте темы значимости фигуры Ч. Валиханова для своего времени в общественно-политическом и культурном пространстве Российской империи могло бы стать несколько необычное и неожиданное для специалистов, работающих в рамках исследовательского направления, условно называемого в положительном смысле этого слова «валихановедением», обращение к проблеме этнокультурного ренессанса на окраинах империи в середине XIX в. среди не только тюркоязычных, но и финно-угорских народов. Одним из классических примеров «синхронизированности» работы по сбору, систематизации и дальнейшей публикации этнокультурного эпического наследия, если иметь ввиду время работы и публикации Ч. Валихановым эпоса «Манас», в данном случае может стать деятельность эстонского просветителя Фридриха Рейнгольда Крейцвальда, собравшего и придавшего поэтическую форму, эстонскому национальному эпосу «Калевопоег», опубликовав его в 1857–1861 гг. сначала на немецком, а затем и на эстонском в 1862 г. языках. Эта тема не является чем то искусственным или случайным и непосредственная связана с исследованием вошедшего в историю, общественную практику и политику концепцию туранизма в её общественно-культурном и лингво-историческом варианте трактовки [4].

Не менее интересным с точки зрения исследования «белых пятен»

продолжает оставаться научное наследие Ч. Валиханова. Его данные об исторических корнях и истоках формирования родоплеменной организации казахов и кыргызов до сих пор продолжают оставаться в центре внимания современных специалистов по региону. В этой связи достаточно примечательным в контексте этой проблемы упоминание о существовании в рамках казахского рода атыгай племени аргын, относящегося к Среднему жузу двух «подродов» – бай-кыргызов и жана-кыргызов. Впоследствии этот факт хотя и не опровергался полностью, но подвергался сомнению. Использование Валихановым именно данных этнонимов, знакомых ему по существовавшей традиции, современником которой он был, но не отраженной в известных исследователям казахских шежире, не позволяло точно атрибутировать этот факт и оставляло много вопросов. Даже сейчас остается вопрос – можно ли считать упоминавшийся Чоканом «подроды» бай-кыргыз как урынкай кыргыз (он же сару кыргыз?), и жана-кыргыз, которые проживают с на севере Акмолинской области и их ли он имел ввиду [5]?

Парадокс сложившейся ныне ситуации в изучении не только общественной значимости фигуры Ч. Валиханова и его вклада в востоковедение, но равных ему по масштабу личностей в истории середины XIX – начала XX вв. заключается, с одной стороны, в кажущейся изученности как биографии, так и творческого наследия, а, с другой, в существовании многих «белых пятен», появление которых обусловлено расширением круга источников и появлением новых подходов к казавшимся ранее «тривиальным истинам».

1. На этот, как и на ряд других, продолжающих оставаться в определенности неизвестными и неопотвержденными, но часто упоминающимися как «классические», факт указывал в своём интервью Э. Ж. Валиханов, заведующий отделом Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова. Чокан актуален всегда. Central Asia Monitor, 20 августа 2010 http://www.camonitor.com/index.php?module=news&nid=537

2. The Russians in Central Asia: their occupation of the Kirghiz steppe and the line of the Syr-Darya: their political relations with Khiva, Bokhara, and Kokan: also descriptions of Chinese Turkestan and Dzungaria; by Capt. Valikhanof, M. Venukof and fothers. Translated by John Michell, Robert Michell. London. 1865.

3. Эта семья имеет свои специальные, ориентированные на историков, сайты в интернете: Familie Schlagintweit – http://www.schlagintweit.de

4. Подробнее: Winternitz, J. The development of the linguistic theory of universal history with especial reference to C.C.J. Bunsen. 1830-1880's. Sydney, 1979.

5. См. подробнее: Осмонов К. Урынкай Кыргыз. Шежире. Деректер мен есептер. Каракол, 2008.

НЫСАНБАЕВ А.Н.
Директор Института
философии и политологии
д.филос.н., академик НАН РК
(г. Алматы)

ЕВРАЗИЙСКАЯ ИДЕЯ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

Идея создания Евразийского союза Президента Казахстана Н.А.Назарбаева, озвученная как политическая инициатива, призвана возродить экономическую интеграцию исторически взаимосвязанных государств. Она, с одной стороны, инициировала обращение к непреходящей евразийской проблематике, но, с другой, - вызвала серьезное отторжение, блокирующее практическую реализацию проекта.

Причина тому - достаточно прозрачная - лежит в русле прозападных настроений, решительно повлиявших в свое время на распаде прежнего союзного образования. Двуглавый орел - византийское наследие Руси периодически подвергается угрозе лишиться головы, обращенной на Восток. Вот типичное суждение: «Нет и не было никакой евразийской цивилизации. Нет и не было никакого евразийского, славяно-тюркского суперэтноса со своим евразийским самосознанием. Россия, несмотря на свое евразийское расположение, несмотря на свою евразийскую историю, по своим глубинным корням - европейское государство. Тормозившие развитие России «условия среды» - это, прежде всего, сильный привкус азиатчины в отечественной истории» [1]. Очевидно, что преодоление предвзятости к идее Евразийского союза зависит от всеобъемлющего возрождения культурно-исторической, духовной интеграции евразийских государств, и лишь затем, в меньшей степени - от политической погоды в России.

Цивилизационная сущность кочевого общества, его интеграционная сила таковы, что впору судить об общих началах миропонимания кочевников и остальных евразийских этносов. Кочевая цивилизация имела грандиозное значение в формировании исторической основы евразийского единения. В силу этого обстоятельства в современном Казахстане любые поиски объединяющей национальной идеи, путеводной нити в бесчисленных лабиринтах мироздания приводят к истокам, определившим на века стереотипы поведения, образ жизни. Кратко суть идеи формулируется так: мы - наследники великой кочевой цивилизации. Осознание этого, в прошлом тщательно маскируемого факта, способно

консолидировать этнос перед грядущим в третьем тысячелетии противостоянием культур, которое идет на смену экономическому и политическому соперничеству государств. Гарантом состоятельности этноса может быть лишь здоровое состояние культуры, хранящей традиционное мировоззрение, самобытность, глубокие традиции и вместе с тем не исключающей исторически оправданную интеграцию.

Есть в истории казахского народа пример более низкого порядка, предельно адекватный современному пониманию евразийства, предвосхитивший интеграционные усилия классических евразийцев XX в. Пример вполне корректный, хотя он толкует нам не о масштабных социокультурных трансформациях, но об одной лишь жизни, короткой и яркой, как вспышка у неведомой звезды из далеких миров, прочертившей на небосводе немеркнущий след, который по сей день притягивает взоры соотечественников.

Речь идет о Чокане Валиханове, личности проницательной и гениальной. Первый выдающийся казахский ученый, этнограф, лингвист, географ, историк, философ, труды которого использовались и пользуются всемирным признанием. Общался и дружил со многими видными людьми своего времени. Получив европейское образование, состоял на военной царской службе. Кадровый офицер-разведчик, выполнял ряд опасных и ответственных поручений Главного управления Генерального штаба. При взятии войсковым соединением генерала Черняева Аулие-Аты в 1864 г., безуспешно пытался предотвратить кровопролитие, после чего покинул армейские ряды, что было расценено как дезертирство. Меньше чем через год умер в ауле султана Тезека.

Его время совпало с приходом в Степь Российской империи. Рискуя в выборе терминов, скажем, что фактическая колонизация Степи в XVIII-XIX веках было ни чем иным, как евразийской интеграцией, исполненной с завидной настойчивостью одной из сторон. Отсюда и происходит современная российская доминация в отстаивании приоритета евразийской идеи. Очевидно также, что евразийское авторство эмигрантов 20-х годов XX века носит прежде всего терминологический характер. Собственно, интеграционные процессы, как мы понимаем их сейчас, начались значительно раньше. И их можно было бы вполне считать одновекторными – от России к Степи, если бы не Чокан Валиханов.

Он и был первым типичным евразийцем, даже не предполагая существование такого термина. Уже одни внешние его параметры предвосхитили облик евразийцев XX века: географ, этнограф, писатель со своим оригинальным стилем, член Российского географического

общества - с одной стороны, но казах, правнук хана Аблая, знаток истории азиатских народов и языков. Все его работы несли печать высокой нравственности и интеллекта и одновременно неуловимым образом они проникнуты созерцательным духом кочевого народа. Вообще, евразийство, как феномен прежде всего духовной сферы, выражаемый в диалоге культур, издревле глубоко укоренено в казахском народе. Его широта, открытость души, единство с природой, гармония в отношении к миру - эти качества близки евразийской идее.

В чем конкретно проявилось евразийство Чокана Валиханова? [2] Прежде всего – в открытости и готовности к восприятию опыта других народов, адаптации его к нуждам родной земли. Он был глубоко убежден в полном согласии с полученным образованием, что будущее казахского народа связано с Россией, уповая при этом на культурно-историческое, территориальное родство народов. Стремление приобщить казахов к русской культуре было у Чокана неисчерпаемым.

Он по сей день любим и в Казахстане, и в России. Его судьба, словно в зеркалах, множащих лик человека, повторилась в последующих поколениях казахов. Достаточно один раз глянуть в его душу, чистую в помыслах, как родник, и глубокую в устремлениях, как океан, и человек уже считает его своим родным. Пожалуй, не найдется в Казахстане ни одного писателя или журналиста, кто бы не написал - хоть две строчки о Чокане. К нему у людей удивительно простое и теплое отношение, точно к ближайшему родственнику, добротой и щедростью которого, как это часто случается, при жизни все пользовались без тени смущения. Но лишь после смерти, поняв масштабы потери, они ощущают его почти, божественное воздействие. Эта близость Чокана неведомым потомкам – свидетельство некой обобщенности его евразийской - по духу – судьбы.

Идеи культурного и духовного единения народов России и Центральной Азии, изложенные в трудах Чокана Валиханова и страстно апробированные им в общественной практике, не были преданы забвению. По его работам сверяют свои выкладки создатели современного евразийства. Просто нужно было время - весь беспокойный XX в., - чтобы духовное начало стало определяющим фактором насущной интеграции евразийских государств. Диалог и сосуществование исторически смежных культур особенно актуальны сегодня, когда приходят понимание того, что романтическая надежда на безбедное умиротворенное существование народов в грядущем глобальном технократическом мире лишена оснований.

И вот тут-то на помощь должна прийти культура, в нашем случае

– евразийская. На что еще кроме несокрушимого жизненного опыта и здравого смысла просвещенных народов, а стало быть – на их культурные достояния, историю, традиции, вообще на способность разнородных культур к совместимости – можно полагаться в стремлении ограничить гибельную тягу этих же самых людей и народов к бездумным деяниям?

Активные евразийские инициативы Президента Казахстана Н.А.Назарбаева на излете XX в., сублимированные в идее создания Евразийского союза, нацелены на всеобъемлющую интеграцию в третьем тысячелетии, напоминая о том, что промедление с интеграцией способно нанести необратимый вред. Очевидное беспокойство за национальную безопасность государства в условиях ужесточающегося противостояния культур, стремление к евразийской интеграции на всех уровнях, последовательное возрождение духовной связи поколений роднит инициативы Нурсултана Назарбаева с великими усилиями Чокана Валиханова по интеграции культур России и народов Центральной Азии. Как истинно первый евразиец в современном понимании, Чокан стал связующей личностью в евразийской истории и философии, и именно по этой причине он необычайно современен. Не отступаясь от евразийских устремлений, Н. А. Назарбаев демонстрирует, таким образом, историческую преемственность, подтверждая мысль А. Тойнби о параллельности исторических времен, о философской одновременности цивилизаций и поколений, о повторяющихся переживаниях, идеях человеческих. Но вместе с тем, евразийская интеграция, как исторически обусловленный путь, устремлена в будущее.

1. Известия. 1999. 17 декабря.

2. Нысанбаев А.Н., Курманбаев Е.К. Истоки евразийства в духовном наследии Чокана Валиханова. В кн.: Поиск и реальность евразийства. Алматы, 1999. С. 26-27.

САПАРАЛИЕВ Д.Б.
Кыргызско-Турецкий университет «Манас» профессор, доктор (г. Бишкек, Кыргызстан)

КЫРГЫЗСКО-КАЗАХСКИЕ ВЗАИМООТНОШЕНИЯ XVII-XVIII вв. В НАУЧНЫХ ТРУДАХ Ч. ВАЛИХАНОВА

Президент Республики Казахстан Нурсултан Абишевич Назарбаев в одном из интервью справедливо подчеркнул, что «... мы с Кыргызстаном

[illegible] на веки вечные иметь крепкие узы дружбы и братства, взаимопомощи в любой ситуации» [35, с. 3]. Утверждая так, Нурсултан Назарбаевич, конечно же, опирался на исторический опыт взаимоотношений двух братских народов кыргызов и казахов, корни дружбы которых уходят в глубь веков и являются традиционно союзническими, основанные на принципах взаимопомощи.

Как свидетельствуют страницы истории, кыргызы и казахи, словно близнецы–братья, живут рядом сотни лет. У нас единые корни языка, традиций и обычаев, ярко проявившиеся в общности многовековой исторической судьбы. Они как соседние народы в одном строю защищали свои земли от иноземных завоевателей. Издавна у них сложились добрососедские и дружественные отношения. Они вместе проводили народные праздники, с большим желанием становились сватами, отдавая своих дочерей в невесты друг другу. Тем самым укрепляли узы давних родственных связей.

И для того чтобы кыргызско-казахские взаимоотношения развивались динамично в традиционном дружественном направлении, необходимо стремиться к их прозрачности из глубины истории этих народов. Поэтому изучение истории кыргызско-казахских взаимоотношений является извечно актуальной проблемой для обществоведов, дипломатов и государственных деятелей этих стран.

В творческом наследии выдающегося сына казахского народа, талантливого ученого-востоковеда, народного просветителя, а также блестящего дипломата Чокана Чингисовича Валиханова также имеются интересные для нас сведения и суждения по истории взаимоотношений кыргызов и казахов XVII-XVIII вв. Известно, что Ч. Валиханов не ставил перед собой цель – специальное исследование кыргызско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII вв., тем не менее они, хотя и отрывочно, все же нашли в его научных трудах определенное отражение, позволяющее произвести фактологический анализ этих сведений и дополнить наши знания по этому вопросу.

В данном научном сообщении мы на основе достижений исторической науки и новых архивных изысканий попытаемся, по выражению самого Ч. Валиханова, «согласовать сказания одного со сказаниями другого, чтоб иметь связь и последовательность» [17, с. 50], и тем самым показать объективную картину тех дней.

По справедливому заключению Ч. Валиханова, для народов Средней Азии и Казахстана «XVII столетие было временем ужасов и внутренних войн»[18, с. 165]. Большую опасность для казахов и кыргызов

представляли вторжения войск Джунгарского ханства – государства западных монголов ойратов или иначе калмаков. Наступления их вновь усилились в начале XVIII в., «1723 год особенно памятен киргизам (казахам – Д.С.), – писал он, – своим роковым характером и сохранился в народной памяти» [19, с. 111]. Далее Ч. Валиханов приводит достаточно достоверную картину этого года, когда пострадавшие от джута казахи и кыргызы были подвергнуты вероломному нападению джунгарских войск, предводительствуемых Гаддан Цереном. Теснимые джунгарами, оставляя скот, имущество, бегут к Самарканду, Хиве, Бухаре, окрестностям Гиссара, к неприступным ущельям Болора, «не находя в средиазиатских песчаных степях сытных пастбищ и вступив во вражду с новыми соседями, киргизы (казахи – Д.С.) обращаются к границам могущественной России, чтобы искать ее помощи и покровительства» [19, с. 112].

В данном случае Ч. Валиханов, в целом верно рассуждая о давней общности исторических судеб народов Средней Азии, Казахстана и России, вместе с тем допускает некоторые хронологические неточности. Прежде всего, надо заметить, что этот поход джунгарских войск на казахов и кыргызов был совершен не джунгарским ханом Галдан Цереном (правившим в 1727-1745 гг.), а его братом Шуно Даба и вероятнее всего в 1722, а не в 1723 году. На это указывают сведения из записи в дневнике русского посла И. Унковского от 26 июня 1723 г., где утверждается, что к ним приезжал джунгарский чиновник Кашка, который «...сказал, в прошлом де лете (т. е. 1722 г. – Д. С.) послан Контайши сын Шуно Даба против Казачьей орды; а ныне де ведомость есть, что он казаков повоевал и три городка ему поддались... Ташкент, Сайрам, Харамурут (вероятно, это монгольское название города Туркестана – Д.С.)» [49, с. 102].

Эти сведения подтверждаются и донесениями Петру I от 10 марта 1722 г. русского посла Флорио Беневини, находившегося в то время в Бухаре, который, извещая императора о политическом положении в Средней Азии, сообщал, что «тамошние князья между собою в жестокой войне, а что ташкенцы и киргисы (т.е. кыргызы – Д.С.), каракалпаки и казаки (т.е. казахи – Д.С.) и те никакое помешательство учинить не могут, а тем паче ныне, ибо черные калмыки (т.е. ойраты – Д.С.) оных казаков в пень разорили и што наилутчий городок у них взяли, и тут засели» [4, Л. 48-51 об.; 50, с. 143-144; 48, с. 75]. Также они подтверждаются и данными восточных источников, из которых видно деятельное участие казахов с 1722 г. в межфеодальной борьбе за престол в Бухарском ханстве [37, с. 24-25; 9, с. 271; 33, с. 561].

Следовательно, сохранившийся в памяти казахов как печальный год

Мугалы шубырынды. Алкакёл сулама» и у кыргызов – «Казак кыйын салы, кыргыз Иссар. Кулябка кирди» является не 1723 годом, который утвердился в исторической литературе Казахстана и Кыргызстана [См. 21, с. 10; 27, с. 17; 56,с. 21-22, 25; 43, с. 72; 28, с. 178; 30, с. 129-130; 25, с. 16], а эти события определённо относятся к 1722 году.

Как известно, Ч. Валиханов осуществил первую письменную запись значительного фрагмента замечательного памятника устного творчества кыргызского народа эпоса "Манас". Изучая предания центральноазиатских народов, и в частности кыргызский героический эпос «Манас», еще в середине XIX века он справедливо указывал «в Манасе» кайсаки и киргизы представляются в виде отдельных народов, в общих интересах связанных ногойцами. Отношения между ними чрезвычайно дружественны, даже родственны. У киргиз тоже о временах единства нагайцев и кайсаков говорится как о золотом веке. «В счастливые нагайцев и казахов времена», – говорят их эпосы в начале каждого сказания» [17, с. 65].

Эти выводы Ч. Валиханова позднее наглядно подтвердились специальными исследованиями кыргызского историка И. Б. Молдобаева, который, изучая материалы эпоса "Манас", насчитал более десяти этнонимов, совпадающих по названию, как у кыргызов, так и у казахов. Это название племен: кыпчак, конгурат, жедигер, катаган, дулат. Родовые названия: ногой, алчын, (алакчын), сары, сары уйшун, абак, таздар (таз), ногоэмген, агынтай, балыкчы, кызыл курт и др., и на основе общности этнонимов он сделал в полне закономерное и ожидаемое заключение, "что эти два народа имели родственные связи" [44, с. 134-145; 45, с. 75-85].

Ч. Валиханов, относительно кыргызско-казахских взаимоотношений XVII – первой половины XVIII в., говорит о существовании между ними дружественных и миролюбивых [17, с. 72, 77] отношений и приводит ряд примечательных фактов (правда, без указаний на их источник) из истории этих народов. Так, он утверждает, что казахский Ишим хан (в казахской орфогрофии – Есим, правивший в 1558-1628 гг. [29, с. 594]) «имел в своем распоряжении киргизского родоначальника (чон багыш – Ч.В.) бия Кукема, при помощи которого ему удалось низвергнуть Турсуна катаганского и чанчклинского. В память союза киргизов и казахов Ишим построил в Ташкенте башню, которая существует до сих пор (т.е. в середине XIX века – Д.С.) и называется Көкемнин көк күмбези – Синий купол Кукема»[17, с. 77]. И действительно в кыргызских преданиях есть сведения о том, что «Энчер бойлуу Эр Эшим хан, катагандын хан Турсунду өлтүрдү»

(Высокорослый Эр Эшим убил Турсун хана каганского) [55, с. 106]. В них также утверждается, что Кокум был сыном Жанкороза из племени багыш [7, с. 60, 85, с. 108], тогда как по сведениям М.Х Абусеитовой его отцом был Карачоро [3, с. 329]. По достоверным сведениям, в 1626-1627 гг состоялся совместный поход кыргызов и казахов под главенством Есима хана на кочевья калмыков, в результате которого последние были оттеснены в Сибирь [32, с 458] Приблизительно в это время в целях упрочения создания кыргызско-казахской и узбекской антиджунгарской коалиции, кыргызский бий Тилеке Кутлук Саид уулу и казахский хан Джахангир Есим уулу выдали своих дочерей (первый дочь по имени Алтынбиби, а второй - Казак ханум) в жены бухарскому хану Абдал Азис султану из династии Шейбани [2, с. 59-60].

Далее, по утверждению Ч. Валиханова, внук Есима – Тауке-хан (правивший в 1680-1715 гг. [30, с. 732]) «управлял киргизами при помощи бия их Тиеса. Тауке–Тиеса признают вместе как воплощение единства» [17, с. 77]. В преданиях кыргыз Тиеса наделяют титулом хана, в кыргызской орфографии передается как Кантейиш (точнее хан Тейиш) Түлкү (возможно это и есть вышеприведенный Тилеке) уулу. Он был племянником Көкум бия и женат на дочери казахского Эшим хана [55, с. 109].

Из вышеприведенного первоначально можно заключить, что Ч. Валиханов утверждает идею об управлении кыргызов казахскими правителями, т. е. подчиненности первых вторым. Между тем критический взгляд даже этих выдержек и анализ взаимосвязей достоверных исторических фактов того периода подтверждают то, что здесь всё же речь скорее всего идеть о равных и союзнических отношениях между кыгызскими и казахскими правителями. И темне менее эти сведения Ч. Валиханова без критического анализа продолжают цитироватся даже в солидных обобщающих научных трудах специалистов-историков [3, с. 329].

Интересно отметить, что по собранным Ч. Валихановым кыргызким преданиям, время переселения кыргызов с Андижана и Чу на озеро Иссык-Куль определяется временем разрушения Джунгарского ханства, периодом смут джунгаров, наступившим после смерти Галдан Церена (правившего в 1727-1745 гг.). «Тогда они (кыргызы) с юга, киргиз-кайсаки (казахи) с севера, начали вторгаться на Илю и изгнали калмыков за реки Чилик и Чырын. Приход их, по исчислению стариков, участников эмиграции, начался в 1747 г. (В записях Ч. Валиханова указана дата 1774 г., вероятно здесь описка - Д.С.)» [17, с. 77]. Из приведенного

положения Ч. Валиханова, сведения, касающиеся возврата кыргызами и казахами своих исконных кочевий, временно занятых джунгарцами, требуют специального рассмотрения. Дело в том, что несмотря на это раннее высказывание Ч. Валиханова – ещё в середине XIX века, позднее и в советской исторической литературе существовало мнение, что кыргызы и казахи на свои исконные земли возвратились только после разгрома Джунгарского ханства Цинской империей [40, с. 129; 10, с. 66-67; 11, с. 235; 1, с. 80; 13, с. 127; 31, с. 184; 39, с. 937], в результате чего искусственно преувеличивалась роль последних, и принижалась освободительная борьба первых. Между тем, новые архивные документы, обнаруженные нами в последнее время, подтверждают вышеприведенные выводы Ч. Валиханова [53, с. 39-55].

С начала 50-х годов XVIII в. кыргызы, казахи и другие среднеазиатские народы активизировали борьбу за освобождение своих земель от Джунгарского ханства. Так, по объявлению "зенгорского калмыка" Намыка, приведенном в рапорте от 19 апреля 1753 г. из Сибирской губернской канцелярии в правительствующий Сенат, указывается, что приходили "с абдыкарымской стороны (т.е. Ферганы – Д.С.) з двух сторон на озеро на коем они калмыки железо берут, для всеконечного раззорения их землицы с коими сего лета (т.е. 1752 г. – Д.С.) и баталия была, причем силы с их стороны на половину побито. От чего де уже зенгорская землица в самое крайнее разорение пришла [58, л. 605]". Сведения такого же характера (о сражении у озера) сообщал 29 декабря 1752 г. в Сибирской губернской канцелярии "двоеданец" Ченгачак [5, л. 3 об.]. Не вызывает сомнения, что в приведенных документах речь идет именно о военных столкновениях кыргызов с джунгарами около оз. Иссык-Куль, где добывалась железная руда, почему и калмаки называли его "Темир нор" (железное озеро) [46, с. 3].

Преувеличений в сообщениях Намыка и Ченгачака не было. Действительно, по данным "зенгорского бухаретина" С. Аширбекова, относяшимися к концу 1752 г., "всего в зенгорском владении войска состоит не более тридцати тысяч" [6, л. 57 об.]. Оно-то и противостояло все возрастающей угрозе со всех сторон, не говоря о внутренних "смутах" в Джунгарии, тогда как только у некоторой части кыргызов численность военных сил была в пределах 20-30 тыс. человек [52, л.9а], а объединенное войско казахов достигало до 60 тысяч [35, с. 108; 41, с. 92-93].

Надо полагать, что именно об этих событиях говорится в одном из преданий кыргызов, о том, как многочисленное кыргызское ополчение, во главе которого стояли батыры: Ныша (из родоплеменной группы далее

сокращенно приводим: РПГ солто), Качыке (из РПГ саяк), Тынай (из РПГ сарыбагыш), напало и разгромило калмыков, обосновавшихся в Иссык-Кульской долине, возглавляемое джунгарским феодалом Ак-Куйруком [55, с. 139-141].

О действенности и эффективности ударов кыргызов и казахов по иноземцам – джунгарам можно судить и по показаниям джунгарских перебежчиков на Сибирской линии. Так, вышедший в Семипалатинскую крепость 18 мая 1756 г. ноен Демчи Тинчин, рассказывая о причинах бегства ойратов в Россию, указывал, что Джунгарское ханство пришло "от мунгальцев (т.е. восточных монголов и их союзников цинов – Д.С.), от киргисцов (казахов – Д.С.), от буругов (кыргызов – Д.С.) в крайнее разорение" [60, л. 79]. Более конкретно говорил об этом бежавший из казахского плена в Россию 2 октября 1758 г. калмык Бепе Кушки: "В Россию бежал от того, – утверждал он, – что киргизцы и хасаки весьма де нападать всячески стали" [21, л. 442-443]. В ноябре 1758 г. бывшие подданные джунгарского хана мингаты со старшиной Гого Ердоловым показали: "Мингаты жительство имели при реке Галас, в ведении зайсана Еркету, у которого было 2700 кибиток, назад тому два года (в 1755 г. – Д.С.), по разорению зенгорской землицы, напали на них китайское войско, киргиз-кайсаки (т. е. казахи – Д.С.) и буруты (кыргызы – Д.С.); многие разбежались и были побиты; мы, собравшиеся обще телеутами и киргизами (енисейскими – Д.С.), пошли на прежние свои жилища в Алтай. В прошлом году опять напало китайское войско, и несколько телеутов и киргиз ушло в Россию, а мингатов мунгалы взяли в плен..." [51, с. 101], откуда и бежали, чтобы принять российское подданство.

Примечательные сведения имеются в рапорте от 17 сентября 1756 г. Сибирского губернатора Мятлева В.А. в правительствующий Сенат, где утверждается, что "из-за дворцовых интриг в Урге Джунгарии их правитель.... Дебача ушел к киргизам, кои, поймав его с сыном, скованных отослали в Пекин к Богдыхану"[12, с.267].

Усиление освободительной борьбы кыргызов и казахов на севере и северо-западе Джунгарии объективно совпало в 1755 г. с завоевательными действиями маньчжуро-китайской армии с юго-востока и карательными походами цинов в 1756-1757 гг. против восставшего джунгарского населения, теперь уже справедливо отстаивавшего свою жизнь и свободу. Правда, джунгары эти события рассматривали как коалиционную антиджунгарскую кампанию китайцев и кыргызов. Но это не соответствовало действительности. Если Цинская империя стремилась к новым территориальным захватам, то кыргызы и казахи боролись за

возврат своих исконных кочевий, занятых джунгарскими феодалами. И хотя в это время джунгарское ханство для кыргызов и Цинской империи являлось общим врагом, "однако цели и задачи их были совершенно различные"[26, с. 113].

Таким образом, эти вышеприведенные данные позволяют нам с полным основанием утверждать, что районы Иссык-Куля были освобождены от чужеземцев кыргызами еще до разгрома Джунгарского ханства войсками Цинской империи. Они подтверждаются и всем ходом последующих событий в Центральной Азии. Следовательно, сведения китайского источника "Цинь дин Хуан юй си юй тучжи" (1782 г., Гл.45, Л.1-а), повествующего о том, что "когда Джунгария была полностью покорена, они (буруты – Д.С.) смогли получить обратно свою древнюю территорию (в районе Кегена, Каркыра и Иссык-Куля – Д.С.)" [13, с. 127] являются предвзятыми. На этот источник вероятно и опирались вышеприведенные исследования советского периода. Они были вызваны стремлением китайских авторов преувеличить роль цинской армии в разгроме Джунгарского ханства и принизить значение освободительной борьбы кыргызов и казахов против джунгаров.

Поэтому следует признать вполне обоснованным следующий вывод Ч. Валиханова о том, что «Большая орда, кочевавшая по Таласу и далее к Ташкенту, под начальством Аблай-хана двинулась на восток и после удачной и продолжительной борьбы вытеснила их из Малого Алатау и заняла свои давние места. Итак, эти места, по сказаниям кайсаков, вновь заняты Большою ордою у калмыков, и следовательно, притязания китайцев на эту страну несправедливы, так как с появлением исконных жителей она стала независимой."[14, с. 181] Правда, по архивным документам, освободительными силами Старшего жуза командовал в это время их правитель – Туля бий [20, л. 112; 61, л. 48], и надо полагать всё же общее руководство ими осуществлял султан Аблай [59, л. 93].

Во второй половине XVIII в. в киргизско-казахских взаимоотношениях отмечаются осложнения, возникавшие на почве "барымты" – угона скота, организаторами которых выступали их предводители, стремившиеся установить свой контроль на путях следования торговых караванов. Заметный след в этих событиях оставил правитель Среднего жуза казахов –султан Аблай, избранный в 1771 г. всеказахским ханом.

Как известно, Аблай стремился подчинить своей власти не только все казахские жузы, но и соседние кыргызские племена. Так, Ч. Валиханов сообщает интересный факт из биографии своего знаменитого прадеда. "Он (т.е. Аблай – Д.С.) был, – констатировал Валиханов, – два раза в плену, раз

у дикокаменных киргизов (бурутов), в другой у Галдан Церена (правителя джунгаров - Д.С.)[19, с. 113]. Как видим, Чокан Чингисович не приводит время и обстоятельства пленения своего предка кыргызами. В устных преданиях кыргызов, также без указания дат и конкретных обстоятельств дела, говорится, что Аблай султан попал в плен с 17 султанами и через три месяца был отпущен на волю по повелению кыргызского правителя Жайы батыра [38, с. 133; 8, с. 103].

В казахских преданиях говорится о том, что в 1764 году казахский султан Абулфеис совершил ответный поход на кыргызов, которые ранее того в походе на кочевья казахов захватили в плен около 80 человек. И кыргызский бий Орманбет, в целях примирения и возврата плененных казахами более 100 кыргызов, выдал замуж Абулфейис султану свою дочь Тумар ханум [34, с. 190, 42, с. 39]. Они в какой-то мере согласуются с данными русских архивных документов. Так, русский офицер Иван Шпрингер в рапорте к своим руководителям 6 апреля 1765 г. сообщал, «что де прошедшей (т.е. 1764 г. – Д.С.) зимы находился Абулфеис султан в походе, где и Худайменде батыр был, и воевали они с дикими киргизцами в ведении старшины Карабута бия (из РШ кыпчак – Д.С.), которые кочуют по сю сторону Туркестана и, не допуская как во все киргизские (казахские – Д.С.) улусы ташкенцев с товарами, обижали и грабили, и прыбыли в свои улусы благополучно, и завоеванного с собой привезли на двадцать тысячь в том числе и пленных исчисляют» [23, Л. 119].

А в другом архивном докумете в показаниях российского подданного башкирского старшины Шукура от 24 октября 1764 года, побывавшего у Аблай султана, указывается, «что в нынешнем году (1764 г. – Д.С.) киргис-кайсаки Большой и Средней орды разных родов кочевья свои имели близ китайской границы, подле разоренной калмыцкой земли, по речке Или и от троекратного киргизцами нападения ... разбиты были, отчего пришли в крайнее разорение. И в то время их разбития у них киргис-кайсак теми киргизцами увезено пленников многое число» [35, с. 668].

Из приведенных здесь сведений вероятно предположить, что вышеуказанные события имели место именни в 1764 году, и что освобождение Аблая и его сподвижников из плена кыргызов, происходило в рамках обмена пленённых с обеих сторон.

Ч. Валиханов достаточное внимание уделил походам Аблай-хана на Кыргызстан, о некоторых фактических несоответствиях, имеющихся у автора, по этому поводу, мы в свое время уже говорили [54, с. 152-162]. Здесь в дополнение сведениям к опубликованной статье следует сказать, что и в других собранных Ч. Валихановым материалах также имеются

некоторые неточности, в частности: 1) В записанной Ч. Валихановым «Песне об Аблае» содержатся сведения о смерти кыргызского батыра Атаке Жырык (имеется в виду Атаке баатыр Тынай бий уулу, родившийся в 1738 г., из кыргызского племени сарыбагыш), который якобы был убит лично Аблай ханом [15, с. 271]; 2) В другом сочинении казахского ученого «Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г.» автор пишет, что по дороге между Галды-Булаком и Первый Чаты сопровождавшие его кыргызы показали «могилу Карабека, сына Атаке», якобы убитого при походе Аблай хана на аул сарбагышей в верьях реки Челик [16, с. 329]. А между тем, по архивным документальным материалам, кыргызский бий Атаке батыр и его сын Карабек в 1785–1793 гг. были живы [22, л. 155-156;62, л. 103-104; 57, л. 109; 47, с. 67-73], тогда как Аблай-хан умер, как известно, в 1781 году.

Из вышеизложенного следует вывод: несмотря на младенческое состояние кыргызоведения в России в середине XIX в., его яркий представитель Чокан Чингисович Валиханов, своими научными изысканиями в целом верно определил основной характер киргизско-казахских взаимоотношений в XVII-XVIII веках как родственные, дружественные, миролюбивые и союзнические. Труды знаменитого казахского ученого, обогащая наши знания по политической истории народов Средней Азии и Казахстана, все же требуют к себе внимательного и критического отношения исследователей.

1. Абдразиов С. М. Очерк культуры кыргызского народа. Фрунзе, 1946.
2. Абусеитова М.Х. Казахско-киргизские отношения XVI-XVIIIвв. // Изв. НАН Респ. Казахстан. – СОН 1993. №6.
3. Абусеитова М.Х. Абылхожин Ж.Б., Кыштовный С.Г. и др. История Казахстана и Центральной Азии. Алматы, 2001.
4. Архив внешней политики России (Далее сокращенно: АВПР). Ф. Сношения России с Бухарией. 1722 г. Оп. 109 1. Д. 1.
5. АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113 1. Д.1.
6. АВПР. Ф. Зюнгарские дела. 1753. Оп. 113 1. Д.2.
7. Аттокуров С. Кыргыз сапжырасы. Бишкек, 1995.
8. Аттокуров С. Кыргызстан XVIII кылымда. Окуу куралы. Бишкек, 2002.
9. Бартольд В.В. История культурной жизни Туркестана. – Соч. Москва, 1963. Т. 2. Ч. 1.
10. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк). Фрунзе, 1943.
11. Бартольд В.В. Киргизы (Исторический очерк). Избранные труды по истории кыргызов и Кыргызстана. Бишкек, 1996.
12. Бантыш-Каменский Н.Н. Дипломатическое собрание дел между Российским и Китайским государством с 1619 по 1792 год. – Казань, 1882.
13. Бернштам А. Н. Источники по истории киргизов XVIII в. – Вопросы истории.1946. №11-12.
14. Валиханов Ч. Ч. О киргиз-кайсацкой Большой орде. Собр. соч. Втор. изд. Т.1. Алма-Ата, 1985.
15. Валиханов Ч. Ч. Песня об Аблае. – Собр. соч. Втор.изд. Т. 1. Алма-Ата, 1985.
16. Валиханов Ч. Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль, 1856 г. – Собр. соч. Втор. изд. Т. 1.
17. Валиханов Ч. Ч. Записки о киргизах. – Собр. соч. Втор. изд. Т.2. Алма-Ата, 1985.
18. Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие. Собр. соч. Втор. изд. Т.2. Алма-Ата, 1985.

19 Валиханов Ч. Ч. [illegible] Собр. соч. Вторая [illegible] Т. 4. Алма-Ата, 1985.

20 Государственный архив Омской области. Ф. [illegible] (далее сокр. ГАОО). Оп. [illegible]. Ед. Ф. 1. Оп. 1. Д. 4.

21 См.: ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 68.

22 См.: ГАОО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 237.

23 ГАОО. Ф. 366. Оп. 1. Д. 60.

24 [illegible] Б. Д. Очерки политической истории Киргизии [illegible] половина XIX в.). Фрунзе: Илим, 1986.

25 [illegible] Н. В., Аубекиров Б. Ж., Рогожинский А. [illegible] Анырахайский треугольник: историко-[illegible] и хроника великого сражения. Алматы, 2000.

26 [illegible] М. С. Притяньшанские киргизы во второй половине XVIII в. и первой четверти XIX в. [illegible] канд. ист. наук. Ленинград, 1984.

27 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. [illegible]. Алма-Ата, 1979.

28 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы, 1993.

29 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 2. Алматы, 1997.

30 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. В пяти томах. Т. 3. Алматы, 2000.

31 История Киргизии. Под ред. Вяткина М.П. Т. 1. Фрунзе, 1956.

32 История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней. Т. 1. Фрунзе, 1984.

33 История Узбекской ССР. В 4-х томах. Т.1. Ташкент, 1967.

34 Кабышулы Н. Казак каулымы: Казак улысынын 2200 жылдык тарихы. Алматы: Жазушы, 1997.

35. Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. Сб. док. и материалов. Алма-Ата, 1961.

36. Каразулов Б. Мы обречены быть вместе. Интервью с президентом Республики Казахстан Нурсултаном Назарбаевым // Слово Кыргызстана. 31 августа 1999. С. 3.

37. Каримова М. «Мазар ал-ахвал» Мухаммад Амина как источник по истории Бухары середины XVIII в. Рукопись. Дис. канд. ист. наук. – Ташкент, 1979.

38. Кыргыз Республикасынын тарыхы. Жогорку окуу жайлары үчүн окуу китеп. Бишкек: Кыргызстан, 2000.

39. Кондратьев А.А. Исторические сведения о киргизах в китайских источниках // Материалы первой всесоюзной конференции востоковедов. Ташкент, 1958.

40. Курц Б.Г. Русско-китайские сношения XVI, XVII, XVIII столетий. Москва, 1929.

41. Кушкинбаев А. К. Военное дело казахов в XVII – XVIII вв. Алматы, 2001.

42. Махаева А. Казак-кыргыз саяси байланыстарынын тарыхы (XVIII кылымын екинчи жартысы - XX кылымын бас кези). Алматы, 2007.

43. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казахи в XVII-XVIII вв. Алма-Ата, 1991.

44. Молодобаев И.Б. «Манас» – историко-культурный памятник кыргызов. Бишкек, 1995.

45. Молодобаев И.Б. Этно-культурные связи кыргызов в средневековье. Бишкек, 2003.

46. Плоских В.М. Иссык-Куль: путешествие в историю. Фрунзе, 1981.

47. Плоских В.М., Сапаралиев Д. Б. Новые данные о первом киргизском посольстве в Россию // Изв. АН Кирг. ССР. 1982. №2. С. 67-73.

48. Посланник Петра I на Востоке. Москва, 1986.

49. Посольство к зюнгарскому хун-тайчжи Цэван Рабтану капитана Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы. Документы, изданные с предисловием и примечаниями Н.Н. Веселовского. СПб., 1887.

50. Попов А. Сношения России с Хивой и Бухарою при Петре Великом. Санкт-Петербург, 1853.

51. Потанин Г.Н. Материалы для истории Сибири. М., 1867. Отд.отиск.

52. Рычков П.И. Краткое известие о татарах и о нынешнем состоянии тех народов, которые в Европе под именем татар разумеются. Архив Академии Наук России. СПБ. Р.II. Оп.1.Д.126.

53. Сапаралиев Д.Б. Взаимоотношения народов Средней Азии с Джунгарским ханством (с. XVII - до середины XVIII вв.). Nomadic Studies International Institute for the Study of Nomadic Civilizations. Bulleten № 14. Ulaanbaator, Mongolia, 2008. P. 39-55.

54. Сапаралиев Д.Б. Из истории киргизско-казахских взаимоотношений (вторая пол. XVIII в.) // Советский Киргизстан: страницы истории и современность. Фрунзе: Илим, 1984.

55. Салтонов Б. Кызыл кыргыз тарыхы. Т.I. Бишкек, 1993.

56. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века. Алма-Ата, 1988.

57. Центральный государственный архив древних актов России (далее сокр. ЦГАДАР). Ф.248. Оп.113. Оп. 80. Д. 6611. Ч. 3.

58 ЦАДАР Ф 248 Д 1697
59 Центральный государственный военно-исторический архив России (Далее сокр – ЦГВИАР) Ф 20 Оп 1 47 Д 550
60 ЦГВИАР Ф 20 Оп 1 47 Д 549 Ч 3
61 ЦГВИАР Ф 20 Оп 1 47 Д 594 Ч 4
62 Центральный государственный исторический архив России Ф 516 Оп 1 Д 68.

СОН ЕН ХУН
Ханкук Шетел Тілдері Университеті
(Оңтүстік Корея)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ – АҒАРТУШЫ, ҚАЗАҚ ӨНЕРІНІҢ АЛҒАШҚЫ ҚАРЛЫҒАШЫ

Шокан Уәлиханов кім болған? - деген сұракка жауап іздеп энциклопедияны ашсак: «Шокан Шынғысұлы Уәлиханов – (1835-1865жж.) (орыс тілінен аударылды) казак, ағартушы демократ, саяхатшы, фольклоршы (ауыз әдебиетін зерттеуші). Орта Азия мен Казакстанның және Батыс Кытайдың («Киргизы» 1858; «Жонғария очерктері» 1861) тарихы мен мәдениетін зерттеуші, суретші», - деп жазылған екен. [1]

Енді осы дана тұлғаға толығырак токталсак. Қазактын ұлы ғалымы Шокан Шынғысұлы Уәлиханов – Құсмұрын бекінісінің ескі жұрты, казіргі Костанай облысында дүниеге келген. Шын аты Мұхамедханафия, яғни Шокан (бұл анасынын еркелетіп койған есімі) майор дәрежесіндегі Шынғыс Уәлихановтын, сол кездегі Құсмұрын дуанының аға сұлтанының баласы. Шоканнын накты туған жылы мен айын Ә.Марғұлан 1835 жылдын карашасы, - деп көрсетеді.

Шоканнын туыстарынын, оны жасынан білетіндердін айтуларына караганда, ол бала кезінен білімге құштар, алғыр болған. Ол әсіресе ертедегі аңыз-әңгімелерге кызыккан. Жастайынан билердін әңгімелерін, акындардын өлен-жырларын аса зор ынтамен тыңдап өскен. Оған тәрбие беруде сұлтан әулетінен шыккан әжесі Айғанымнын ыкпалы зор болған.

Ә.Марғұланнын Айғаным Шокан үшін «халык даналығының саркылмас бұлағы болған», - деуі сондыктан. [2] Яғни болашак ғалымның сан салалы ілім мен ғылымнын кайталанбас кайраткері болып калыптасуына жасынан бойына сіңірген жан-жакты тәлім-тәрбие мен туып-өскен ортасынын да игі әсері тигені сөзсіз.

Айғаным әжесінін бала Шоканға ежелгі казак аңыздарын, аңыз әңгімелерін, макал-мәтелдері мен көптеген даналык, шешендік сөздерін жиі-жиі айтып отырады екен.

Шоқан 12 жасына дейін Құсмұрындағы мектепте оқып, мұсылман діні ілімімен танысқан. Ол ауылдық жердегі бастауыш мектепте оқып жүріп-ақ араб, парсы, шағатай тілдерінің негізін үйреніп алады.

Шоқан сурет салу өнерін де ерте үйренген. Бұл өнерді оған орыс суретшілері, топографтары мен геодезистері үйреткен. Себебі олар Уәлихановтардың отбасында жиі болып, қонақтап тұрған екен. Болашақ ғалымның дүниеге көзқарасының қалыптасуына осы үйге жиі-жиі келіп тұратын декабристер де аса зор ықпал еткен. Олар өзін білуге құштар жас баланың бойында ғылымға, әдебиет пен өнерге деген құштарлықты оята түскен.

Шоқан 1847 жылы Омбы кадет корпусына оқуға түседі. Осы оқу орны Сібірдегі ең таңдаулы, білімді мұғалімдер жиналған, жоғары деңгейде білім беретін оқу орындарының бірі болатын. Шоқан оқуға қабылданысымен өзінің білімге қабілеті мен бейімділігін танытады. Ол әскери пәндерді, сондай-ақ географияны, орыс және Батыс Еуропа халықтары әдебиетін, тарихты, философия негіздерін, ботаниканы, зоологияны, физика мен математиканы, геодезияны, құрылыс салу өнерін, сызуды, сурет салуды, каллиграфияны, шет тілдерін және басқа да пәндерді зор ынта қойып, құмарта оқыған. Осында жүріп ол, шығыс тілдері саласындағы білімін елеулі түрде тереңдете түскен. Ол орыс тілін аса жетік меңгеріп, қосымша әдебиеттерді көп оқыған. 14-15 жасында-ақ кадет корпусының басшылары оған болашақтағы зерттеуші – шығыстанушы ретінде қарай бастады. Омбыда Шоқан география, шығыстану, философия, тарих жайындағы басылымдардан өте бай, жақсы кітапхана құрап алады.

Шоқан кадет корпусында белгілі ғалым, географ, Азияны зерттеуші Г.Н. Потанинмен бірге оқып, достасып кетеді. (Потанин Григорий Николаевич (1835-1920) Орталық Азия мен Сібір зерттеушісі. Зайсан көліне, Тарбағатай тауларына, Монголияға, Солтүстік Қытайға, Тибет, Хинганға экспедиция жасаған).

Арада 30 жыл өткенде Г.Н. Потанин Шоқанның әкесі Шыңғыс сұлтанның ауылында болады. Осы сапардың нәтижесінде ол «Қырғыздың ең соңғы ханзадасының отауында» деген еңбек жазып қалдырады. Бұл оның өмірден ерте кеткен досы Шоқанды зор құрметпен еске алудың белгісі еді.

Шоқан аса көрнекті орыс және шетел ақындары мен жазушылары А. Пушкиннің, М. Лермоновтың, Н. Гогольдың, Ч. Дикенстің және басқалардың шығармаларын зор сүйіспеншілікпен қызыға оқып танысқан, олардың еңбектерімен сусындаған.

Сәбит Мұқанов «Аққан жұлдыз» романында: «Кадет корпусы түгіл, оның бастамасы – әскери училищенің отыз үш жылдық өмірінде бұл ортада Шоканға дейін бір де казақ баласы оқып көрген емес–ті. 1826-ға жылдары оқыған Дмитрий, Александр Олгазиндер, Иван, Андрей Бөлтүловтар, және Николай Асанов тек казакша фамилиялары сакталған, ата-бабалары шокынып, казак-орыс болып кеткендер еді. Училищенің лицейлік бөлімінде де Шыңғыстан баска казак баласы окымаған», - деп жазады [3]

Кадет корпусынын оку мерзімі – даярлық класы екі жыл, негізгі кластары бес жыл, арнаулы класы бір жыл, барлығы сегіз жылға созылған.

Арнаулы класта тактика, артиллерия, далалық фортификация секкілді пәнмдар жүретін болғандыктан, хан тұкымынан екендігіне карамастан, патшалық өкіметке сенімсіз бұратана ұлт өкілі болып табылатын Шокан арнайы оқу бағдарламасы бойынша білім алған. Ол төмендегіше:

«Офицер етіп шығару үшін кырғыз сұлтандарынын балаларына Сібір кадет корпусында өтуге мүмкін деп саналатын пәндердің жалпы бағдарламасы.»

Әскери офицерлік немесе азаматтык шені бар кырғыздардың корпустан тәрбие алушы балалары әскери пәнмдар оте бастайтын класка дейін бүкіл пәндер бойынша әскери оқу орындарына арналып бекітілген жалпыға бірдей оқу жүйесі ізімен білім алып келеді де, онан кейін жанадан жасалған Корпус (оқу) жүйесінің жобасы бойынша, корпустағы өзге тәрбиешілерге карағанда, бір ғана жыл бұрын, яғни олар өз оқу курсын жалпы кластың 5-інші класында бітіріп шығады. Бұл жерде С. Мұкановтың шокынғандар ғана окыды деуіне, пәндер жүйесінің 1-параграфы карсы келетін секілді.

Оларға жүретін пәндер төмендегі көлеммен шектеледі:

1. Магомет (Мұхамед) уағызындағы діннін заңдылыктары.

2. Орыс тілі бойынша: грамматика, тіл білімінің теориясы мен орыс әдебиеті тарихынын бөлімдері.

3. Татар тілі бойынша: оны жүргізудің жалпы жүйесіне сәйкес.

4. Математика бойынша: арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия, топография – кағазға түсіру практикалық жұмыстарымен коса.

5. География бойынша: жалпы география мен Россия империясы географиясы (ен негізгі статистикалық жұмыстармен коса).

6. Тарих бойынша: жалпы тарих, ежелгі тарих пен жаңа тарих және Россия тарихы (түгелімен).

Ескерту. 5-класта өтетін Тарихтың бірінші жартысы саналатын соңғы үш ғасыр тарихының орнына, қырғыздардан шыққан тәрбиелену шілер арнайы класс ақырғы оқу жылында өтетін орыс тарихының соңымен танысады немесе оның орнына оларға Россияның қуаттылығы мен ұлан-байтақтылығын ұғындыру керек.

7. Заң ғылымына кіріспе бойынша: мемлекеттік заңдар мен іс қағаздарының ережесі.

8. Жаратылыстану ғылымдары бойынша: жаратылыс тарихы, ботаника, зоология, физика.

9. Азаматтық архитектура бойынша: сәулет архитектура мен сәулет өнері бөлімдері.

10. Шапшаң жазу, сурет және сызу, әртүрлі жобалар мен архитектуралық жобалар [4]

Міне, Шоқан осы бағдарламаларды өзіне ұстаз мектерген. Кейін өз халқының бүкіл болмысын тоғыз тарихы білуді көздеген ол, өнер мен өмірге, ел мен мекенге, ұлық пен кеңістікке қатысты ойын: „Халықтың рухы дегеніміз, оның ақыл-ой әлеміндегі жетістігі", - деп аскан кемеңгерлікпен тұжырымдаған. [5]

Шоқанды тарихшы дейтін болсақ, оған дәлеліміз „Тарихи Рашиди" еңбегінде: «Тарих деректерге және қалалар мен тастан салынған құрылыстардың қалдығына қарағанда, бүкіл Моғолстанның өнер білім меңгерген, біріне-бірі жақын қоныстанған елді мекен болғандығы байқалады, әрі біз бұл өлкеде сол замандардың өзінде-ақ кітаптар жазылып, жылнамалар жүргізілген деп санауымыз керек, алайда, бір өкініштісі, ол кезеңдерден, мұнара, мешіт және зәулім құрылыстардың қираған үйіндісінен өзге ешқандай ескерткіш белгі қалған жоқ, бір кездері көтерілген мәдениетін халық мүлде ұмытып қалып, қалаларын тастап, жатаған баспаналарда надандық пен тағылықта адам айтқысыз ғұмыр кешіп отыр» [6]. Осылайша Шоқан тарих қозғалысының өсу-өшу барысының мән мағынасын ашып береді. Осы жоғарыда айтылған бір сөйлемнен-ақ, Қазақстан, Орта Азия халықтарының, қала берді, бүкіл ислам елдерінін мәдени өміріндегі сандаған ғасырларға созылған «қаралы тарихымен» қатар, тұтас алғанда, олардың ақыл-парасат әлеміндегі көтеріңкі рухы мен аскақ болмысының бет-бедерін айқын сезінеміз.

Шоканның өте сирек ұштасатын аскан алғырлығы мен қайталанбас кабілеттігі жөнінде онымен кадет корпусында катар оқыған жақын достарынын бірі Г.Н.Потанин: «Шоқан тез дамыды, өзінің орыс жолдастарынан басып озды», - деп жазса [7]. Шоканның дарын талантын бірден байқаған П.П. Семенов Тянь-Шанский: «... өзінің орасан

[illegible]ттілігінің аркасында Уәлиханов Омбы кадет корпусын үздік бітіріп [illegible]ты, ... кейіннен Шығыс тарихының, оның ішінде қырғыздарға туысқ[illegible]ктар тарихының ғұламасына айналды», - дейді. [8]

[illegible] онын бір дәлелі – манасшылардан Шокан жазып алған «Көкстан [illegible]ының өлімі және онын асы» атты батырлык жыры үзіндісінің Шокан [illegible] асы кезінде Орыс География коғамы мүшелерінен көркемдік [illegible]ылығы тарапынан аса жоғары баға алған.

Шокан талантты суретші болған. Онын «Аға сұлтанның портреті», [illegible]ырғыз (Қазак), «Сарыбағыш руының биі Аилшы Шамратовтың [illegible]асы», «Белгісіздін бейнесі», «Тезек төренін бейнесі» енбектері бар.

1857 жылы П.П. Семенов Тянь-Шанскийдін ұсынуымен Шокан [illegible]ханов Орыс географиялык коғамынын толық мүшелігіне [illegible]лданды. Шығыс Казакстан мен Жетісуға, кырғыз еліне жасаған [illegible]ары Шоканның ғалым ретіндегі данкын арттырды. 1857 жылы Шокан [illegible]тау кырғыздарына сапар шегіп, онын тарихын, этнографиясын және [illegible]ыктык поэзиясын зерттеді. Кырғыз халкынын энциклопедиялык [illegible]таны «Манасты» жазып алды.

1858-1859 жылдары Шокан атакты Кашкария сапарына барып кайтты. Шоканға дейін ол өлкеде бірде-бір зерттеушінің болып кайтуынын [illegible]і түспеген еді. Неміс ғалымы Р. Шлагингвейттін еуропалыктар үшін [illegible]лде жабык өлкеге барып кайтпак болған сапары кайғылы аякталып, ол [illegible]ығыздікпен өлім жазасына душар болған-ды. Шокан аса киын кұпия [illegible]ағдайда өз өміріне катер төндіре жүріп, Кашкария өлкесінің тарихы, [illegible]нографиясы, мәдениеті мен геологиясы, географиялык жағдайы жайлы [illegible]ған дейін мүлде белгісіз аса кұнды деректер жинап кайтты.Соның негізінде «Алты шардын немесе Кытайдын Нан-Лу провинциясынын (Кіші Бұхаранын) шығыстағы алты каласынын жағдайы туралы» деген [illegible]акты енбегін жазды. Енбекті Ресейде де, одан тыс жерлерде де шығысты зерттеуші ғалымдар жоғары бағалады.

Патша үкіметі жас ғалымнын ғылыми ерлік енбегін жоғары бағалады. 1860 жылы Санкт-Петербургте ол орденмен марапатталып, әскери шені де жоғарылатылды. Оны орыс патшасы II Александрдін өзі кабылдады. Осы кездесу кезінде Шокан патшаға орыс шенеуніктерінің казак халкына жаксы карауы жайлы өз өтінішін батыл жеткізді.

Петербургте болған кезінде (1859-1860 жж.) Шокан Уәлиханов әр түрлі әскери және ғылыми мекемелерде жұмыс істеді. Ол ресейлік шығыстанушылар мен дипломаттардын, жазушылар мен акындарды сиынатын нағыз піріне айналды. Шокан Казакстан мен Шығыс Түркістаннын карталарын жасаумен айналысып, кажымай-талмай енбек

етті. Шығыс елдерінің қолжазбаларын мұқият зерттеуді де жалғастырды. Оны Орыс географиялық қоғамы Шығыс тарихы туралы лекциялар оқуға шақырып тұрды.

Алайда Петербургтің ылғалды ауа райы оның денсаулығына жақпады. Денсаулығының нашарлауына байланысты Отанына оралуға мәжбүр болды. Ол Омбыға барып, далалағы жергілікті басқару ісін қайта ұйымдастыру жөніндегі шараларға қатысты. Оның негізгі ойлары «Қырғыз мұсылманшылық туралы», «Қырғыздардың көші-қоны туралы», «Сот реформасы туралы жазбаларда» баяндалады.

Оның тұмырының соңғы жылы Тезек сұлтанының ауылында өтті. Ол мұнда да Ұлы жүз қазақтарының өмірінен тарихи-этнографиялық материалдар жинаумен шұғылданды. Аса көрнекті қазақ ғалымы әрі ағартушысы Шоқан Уәлиханов 1865 жылы 10 сәуірде ұзақка созылған аурудан қайтыс болды. Оның қабірінің басына ескерткіш пен күлпытас орнатылды. Ескерткішті саяси жер аударылып келген поляк революционері Лепольд Ластовский жергілікті мәрмәр тастан қашап тастады. Шығыстанушы ғалым И.Н.Веселовский: «Шоқан Уәлиханов шығыстану ғылымында аққан жұлдыздай жарқ етті де жоқ болды».-деп жазды.

Шоқан Уалиханов Қазақстан мен Орта Азия халықтарының тарихы мен мәдениетін зерттеуге орасан зор үлес қосты. Аса көрнекті қазақ ғалымы өте аукымды ғылыми-шығармашылық мұра қалдырды. Оның «Абылай», «Қырғыздар туралы жазбалары», «Ыстыккөл күнделіктері», «Үлкен орда қырғыз-қайсақтары туралы» т.б. еңбектері өте құнды саналады. Шоқанның қазақтардың сондай-ақ Орта Азия халықтарының өмірінен салған 150-ден астам суреттері сақталған. Ол қазақтардың алғашқы кәсіби суретшілерінің бірі.

Шоқан Уалиханов өз ғұмырының ең соңғы күніне дейін өз Отанын жан-тәнімен сүйген нағыз патриот болды. Оның еңбектерін бүкіл дүние жүзі жоғары бағалады. Бүгінгі ұрпақтары оған деген зор құрметтің белгісі ретінде Қазақстан қалаларының бірнеше көшесін Шоқанның есімімен атады. Оған арнайы ескерткіштер орнатылған. Ондай ескерткіш Омбы қаласында да бар. Көкшетау мемлекеттік университетіне Шоқанның есімі берілген. Онда «Уәлиханов оқулары» деп аталатын халықаралық ғылыми конференциялар өткізіліп тұрады. Шоқан Уалихановты өмірі мен қызметі қазақ жастары үшін тамаша үлгі-өнеге.

1. Советский энциклопедический словарь. Москва, 1988 г. стр 190

2. Ә.Мәрғұлан. Шоқан Шәңғұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі. Шоқан Уәлиханов Таңдамалы. Алматы, 1980 ж. 19 бет

[illegible] Мұхтар, [illegible] Бірінші кітап. Таңдамалы шығармалар. 7 том. Алматы, 1978 [illegible]
[illegible] Мұхтар, [illegible] Шоқан және өнер. Алматы, Өнер, 1985 ж., 46-бет.
[illegible] Ч.Ч. О киргизской степи и киргизах. Собрание сочинений.том-1 Алматы, 1961 ж., [illegible]
[illegible] Ч.Ч. из «Тарихи Рашиди» Собрание сочинения том-1 Алматы, 1961 г.,стр 447
Потанин Г.Н. «Географические сведения о Чокане Валиханове» Собрание сочинений Ч.Ч. [illegible] Том-4 Алматы 1968 г., стр 310
Потанин Г.Н. «Географические сведения о Чокане Валиханове» Собрание сочинений Ч.Ч. [illegible] Том-4 Алматы, 1968 г., стр 310

ПАЛҮАНОВ Б.Н.
Қарақалпақ мемлекеттік университеті
филол.ғ.к., доцент. (Нөкіс қ., Өзбекстан)

Ш.ҮӘЛИЙХАНОВ ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘДЕНИЕТІ

Қазіргі заманда ескі мен көне ортасында тартыс кетіп жатыр. Ғылыми технологиянын дамумен жаналықтар хәр күн сайын турмыска кіріп келуде. Осындай кезеңде көнеге жаңаша карастан карау қажеттілігі пайда болады. Муны біз Шоқан Үәлийханов шығармашылығы мысалында да кореміз.

Шынында да «ол өз заманындағы ғылымнын көптеген мәселелерін жаңаша коя билген энциклопедиялық акылға ие толық калыптасқан ғылымпаз болды.» [1, 92-бет.)

Ол каракалпак интеллегиясы ушын да өз төбесине ийе тулғаға айналды. Оның каракалпак фольклоры, каракалпак жазба әдебиеті, каракалпак тарихы, каракалпак этнографиясы туралы өз заманында келтирген пікірлері қазіргі дәуірде кунын жойытпады.

Казак көрнекті ўәкілі Шоқан Ўәлиханов каракалпак фольклорын зерттеуде айрыкша орынға ийе. Оның көпшилик аныздарды, әнгимелерді жыйнап, бастырып шығаруда кызметі мол. Шоқан Ўалиханов туралы проф. К.Мәксетов «Ч.Валиханов каракалпак фольклоры хаккында» атты арнайы ғылыми макала жәриялады. [2]. Онда «Қарақалпақ эпосының биринши жазып алыныўы хәм мазмунының басылып шығыўы Ш.Валихановтың аты менен байланыслы. Бул жөнинде «Едиге» дәстанын көрсетип өтиў мүмкин» деп атап өтиледі.

Арнайы зерттеу сипатында көпшилик болып жазылған ғылыми монографиялық еңбекте Шоқан Ўәлийханов пікірлеріне сүйенип корытынды жасаған. Мысалы, «Песни сложенные в XIY –XVI вв. в Ногайском союзе, ученые называли «ногайскими песнями». Это же

название использует и Чокан Валиханов, который делит созданное народом наследие на три группы и третью группу называет «ногайскими песнями», указывая время их появления – XIY-XVI вв. – и отмечая их общность для казахского, каракалпакского, кыргызского, ногайского народов. Как утверждает Валиханов к песням ногайской эпохи относятся песни «Едиге», «Еркокше», «Орак», «Шора», «Манас», легенды и рассказы «Асан Кайгы» (Асан Скорбящий»), «Аз Жанибек». [3, 55-56 беттер].

Қарақалпақ әдебиетін дамытуда Шоқан Ўәлихановтың пікірлері айқын сезиледі. Проф. Қаллы Айымбетов оқ зертеуінде зерттеушінің мийнеттеріне жүгінеді. «Қарақалпақ жырларының опері туралы қазақ халқының атақты илимпазы Шоқан Ўалиханов өзинин «Қазақ халық поэзиясының формалары ҳақкында» деген мийнетлеринде қарақалпақлар туўралы легенданы жәрияланған» деп жазады ҳәм осы легенданы келтіреді. Онда қарақалпақтарға қосықтың қонақ болғаны сөз болады.

Әдебиеттану ғылымында Шоқан Ўәлийханов Соппаслы Сыпыра жыраў туралы биринши болып пікір айтқан. Ол Тоқтамыс ханның кеңесшісі болумен қосықтарды атқарған жыраў да болған. [4, 266-267 беттер] – Бул мағлумат проф. Қ.Мәксетовтың «Соппаслы Сыпыра жыраў» атлы мақаласынан [5, 14-бет] алынды.) Шоқан Ўәлийхановтан соң Соппаслы Сыпыра жыраў туралы зерттеушілер Октябрь революциясына шекемгі дәуірде пікір жүрітпеген. 1960-жылға шекем жырау бабамыз туралы арнайы түрде зерттеу алып барылмағаны казіргі жас ғылыми ийелері ушын қызықты көрінеді.

«Қарақалпақ әдебиятында айтыс» атлы еңбегінде проф. К.Алламбергенов «Бул монгол-түркі урпақтарына да тән қәсіет. Дала көшпелілері шайырлық пене сезимталлыққа оғада бейім келеді» деген Ш.Ўалийхановтың ғылыми ойымен өз пікірін жалғастырады. [6]

Қазақ зертеушісі С.Тойшыбаева өзінің «Қазақ – қарақалпақ әдебийеттерінің байланысы» атты монографиясында екі туыскан халықтардың әдебий байланыстарына арнайы тоқтайды. Автор шәртті түрде Ш.Ўәлийханов пікірлеріне жүгинеді. Оның атап келтіріўинше. Шоқан Ўәлийхановтың қарақалпақтар тарихы ҳәм этнографиясы бойынша жүз беттен аслам мийнеті болған. [7, 24 бет].

Осыған орай. Шоқан Ўәлийхановтың қарақалпақ тарихи ғылымына да үлесі барын біліуге болады. Қарақалпақлар тарихы ушын Шоқан Ўәлийханов көп мағлуматтарды қалдырды. «Шоқан Ўәлийхановтың жинаған архив материалларі арасында қарақалпақтардың тарихына байланысты материаллардың бар екенін айтуға болады. Оларда XIX

[illegible] ортасында Орта Азияда болған тейпара сяяси ўақығалар туралы мағлыматлар жәмленген.

Демек, қарақалпақ тарихы ғылымында да Шоқан Ўәлийханов еңбектери ор орны ийе. Проф. М.Тилеўмуратов өзинің «Қарақалпақлардың туўысқан халықлар менен мәдений байланыслары» атты еңбегинде қарақалпақтардың қазақтар мәдени байланыстарына арнайы токтайды. [8, 108-130 беттер].

«Қарақалпаки» (Краткий очерк истории с древнейших времен до наших дней) атты монография авторлары да Ш.Ўәлийхановтың ғылыми еңбегинен мысалдар келтиргенин көруге болады. [9. 52-53 беттер].

Ш.Ўәлийхановтың дүзген өз ата-бабаларының биографиялық шежиресі қарақалпақ халқы ушын үлкен әхмиетке ийе. Онда Шоқан Ўәлийхановтың қарақалпақтармен туысқандық байланысы анықтайтын фактлер бар. «Сайман ханым Ўәлийханның анасы болған, ол болса қарақалпақтың бегі Сарыдық Шуўақбайдың қызы болған.» [10, 103 бет].

Қарақалпақ әдебиеттану ғылымында ерте дәуірдегі қарақалпақ әдебиетин арнайы зерттеген проф. Камал Мәмбетов та қарақалпақлардың сол дәуірдегі тарихы туралы Шоқан Ўәлийхановтың білдірген ғылыми тургыдағы «Бул кәўимнин XIII–XIV әсирде күшейип кеткенлиги соншелли, хәтте қарақалпақлар өз атамаларын өзгертип, маңғытлар-деп атай баслады» деген пікірлерімен орны-орнымен келиседі. [11]. Осы профессордың дорегиўшилик жолы да Шоқан Ўәлийханов шығармашылығына уқсас кетеді. Онын авторлығында «Қарақалпақлар шежиреси» (Нөкис, Билим, 1993.), «Қарақалпақлардың этнографиялық тарийхы» (Нөкис, Қарақалпақстан, 1995) еңбектерде Шоқан Ўәлийхановтан силтемелер алғаны көринеді.

Шоқан Ўалиханов публицистикасы туралы зерттеушілер бираз ғылыми монографиялар жазған. Қазақ публицистикасынын тарихи туралы зерттеуші профессор Бекхожин өз еңбегінде қазақ публицистикасының негізін салушылар ретінде Ш.Ўәлиханов есімін де келтиреді. [12, 262-бет].

Қазіргі заман қазақ публицистикасын арнайы зерттеген Бауыржан Жақып «Қазақ публицистикасынын баспасөз бетінде қалыптасуы» атты мийнетінде жазады: «Шоқан Уәлиханов өзінин публицистикалық мақалалары мен очерктерінде өзі өмір сүрген тустағы қоғамдық маныызы зор мәселелерді қозғады. Мәселен, Шоқан «Сот реформасы» атты мақаласында 1864 жылы қазақ елін билеу және онда сот жүргізуге патша өкіметінін жасаған өзгерістеріне қарсылық білдіріп, батыл сынға алады.» [13, 120-бет].

Ш. Ўәлийхановтың публицистикалық шығармашылығы О.А. Султаньяев таразылап үйренілген. [14, 104-бет].

Публицист Шоқан Ўәлийхановтың «Қазақтардың қонысы туралы» мақаласының қаман теңсиздігі жазылған Ф.М.Достоевскийге, А.Н. Майковқа жазған хаттары эпостолярлық публицистикаға негіз болады. Сондай-ақ, публицист қоғамдық маңызы бар ғылыми бағалы фактілерді аудиторияға ұсынды. Публицисттің қазақ тіліне қатысты жазылған мақалалары аудитория назарына шалынған. Автордың «Жоңғария очерктері» деген шығармасын проф. Б.Жақып қазақ қолжазбаларының алғашқы үлгілерінің бірі деп есептеген. (13, 12-бет.)

Жалпы, біз Шоқан Ўәлийханов публицистикалық шығармашылығы негізінде бүгінгі көзқарастан екі қасиетке назар аударғанды мақұл таптық.

1) Негізінде Шоқан Ўәлийханов қазақ демократиялық публицистикасының тиікарын салған бірінші публицист болды. Демек, қазіргі журналистика теориясынан бағаласақ, ол саяси журналистиканы бастап бергені мәлім болады. [15]

Сондықтан саяси журналистика бойынша мамандар дайындау істерінде оның еңбектерінен пайдалану мақұл деген нақты тұжырым жасауға болады. Себебі, қазіргі дәуірде журналистика мамандық ретінде ғана емес, маңызды қоғамдық ілім санатына көтеріліп бармақта.

2) Шоқан Ўәлийхановтың ғылыми еңбектеріндегі публицистикалық сарын да журт назарына еріксіз шалынады. Жаңаша заман журналисттер алдына жаңа талаптарды қоймақта. Осыған орай Орталық Азиядағы барлық республикалардың журналистикасы жаңа үрдіске иек артып келеді. Газета-журналлардың тілі, стілі бұрынғы сіреске қалпын жойып, жаңа көрініс табуда. Қазіргі заман жәһан журналистикасында қалыптасқан ғылыми журналистика (science in journalism) элементтерін Шоқан Ўәлийхановтың ғылыми еңбектерінен табуға болады. «Абылай», «Қырғыздар туралы», «Оңтүстік сибирьлік тайпалар тарихы жөнінде» атты публицистикалық мақалаларында тарих ғылымына тән мағлыўматтар бар. Буларды ғылыми журналистика негіздері деп атаған жөн.

Б.Жақып: «Бір ескертетін жайт-публицистика өмірдің өзінен, қоғамдық пікірге, қоғамдық санаға, оны басқаруға ықпал етуге қажеттіліктен туды. Бұл тұрғыдан қарағанда, публицистика ғылыммен, өнермен бірге дамып келеді деуге де болады.» (13, 65-бет.)

Біздің қорытындымыз соннан ибарат, публицист Шоқан Ўалихановтың ауыз екі публицистикасына да назар аудару және зерттеу қажет. Мұның өзі қазақ публицистикасының тарихын тереңдете

жергісуге мүмкіндік туғызады. Сол сыяқты, енді басталып атырған қарақалпақ публицистикасының тарихын жазуда да көл келеді. Академик М.Нурмухамедов атап өткеніндей, «Қарақалпақларға алдыңғы рус мәдениятының тәсири белгили казак илимпазы, демократ-ағартыўшысы Ш.Валиханов арқалы да болғанын айтыяға болады.» [1 б., 45-бет]. Мунда, Ш.Ўалийхановтың публицистикалық еңбектері де өз орнын табады.

1. Маргулан А. Қаратыз. Валиханов Ч.Ч. Очерения. Т.1. Изд-во АН Каз ССР, Алма-Ата, 1961, 92-бет.

2. «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1985- жыл, 4-декабрь.

3. История каракалпакской литературы. Ташкент, ФАН, 1994, 55-56 беттер.

4. Валиханов Ч. Записки Императорского русского географического общества по отделению этнографии. Т.XXIX. СПб., 1904. 266-267 беттер.

5. «Дийдўарлы» журналы. 1971 №2. 14-бет.

6. Алгамбергенов К. Қарақалпақ әдебиятының тарийхы. Нокис, Билим, 1995.

7. Тоныбаева С. Қазақ-қарақалпақ әдебиетинің байланысы. Алма-Ата., Ғылым, 1977. 24-бет.

8. Тилеўмуратов М. «Қарақалпақлардың тўысқан халықлар менен мәдениий байланыслары». Нокис, Қарақалпақстан, 1989. 108-130 беттер.

9. Нурмухамедов М.К., Жданко Т.А., Кагаров С.К. Каракалпаки. Ташкент, ФАН, 1971. 52-53 беттер.

10. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. Алма-Ата, Ан КазССР, 1961. 103 бет.

11. Мәмбетов К. «Ерте оянған қарақалпақ әдебиеті» (Нокис, Билим, 1992.

12. Бекхожин Х. Қазақ баспасозинің даму жолдары. – Алматы, КМБ, 1964. – 262 бет.

13. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық негізгері. Алматы, Қазақ университеті, 2007. 120-бет.

14. Султаньяев О.А. Публицистика Чокана Валиханова: о языке и художественно-стилевые особенностях публицистических произведений Ч. Валиханова. – Алма-Ата: Мектеп, 1986. – 104 с.

15. Қаратыз. Зиманов С.З. Политические взгляды Чокана Валиханова. С.З. Зиманов. – Алма-Ата: Наука, 1965. – 247 с. – (Академия наук Казахской ССР: институт философии и права). [Электронный ресурс] – URL: http://www.mirk.kz/data11/result/ebook_216/index.html. Ыбыраев Н.Р. Взгляды Валиханова Ч.Ч. на право и государство: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Ыбыраев Н.Р. [Казан. гос. ун-т им. В.И. Ульянова-Ленина]. – Казань, 2006. – 26 б.

16. Нурмухамедов М. Судьбы народов, судьбы культур. Ташкент, Изд-во им.Гафур Гуляма, 1982. 45-бет.

ХАФИЗОВА К.Ш.
Университет «Кайнар»
д.и.н., академик КазНАЕН (г. Алматы)

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ В КИТАЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Казахстанские ученые высоко оценивают научные результаты путешествий западных и русских путешественников в Центральной Азии и в Казахстане. В то же время, мы прекрасно осведомлены о том, какую роль им предназначала царская Россия в завоевании края. Принимая во внимание политическую подоплеку путешествий, мы с уважением относимся к их сведениям об обычаях, быте и нравах народов, они и по

сей день составляют ценнейшую основу этнологии, истории, истории цивилизации. Со страниц исследований не сходят и имена китайских путешественников, дипломатов древности и средних веков. Несколько поколений казахстанских ученых бережно относятся и тщательно анализируют любые факты и рассуждения, имеющиеся в их дневниках и записках, которые в свое время прошли строгую цензуру всевозможных китайских исторических комиссий, чиновных ученых и ученых чиновников. К примеру, рукописи Марко Поло, Рубрука были проявлением своеобразного творчества, а все путешествия из России санкционировались и финансировались Российской академией наук, Генштабом Военного министерства, Русским императорским географическим обществом. А выходили они в свет под редакцией известных ученых.

Особое место в науке Казахстана занимает творческое наследие Чокана Валиханова, огромный вклад казахского просветителя, исследователя в историю, филологию, культуру казахов, а также других народов Центральной Азии и Синьцзяна для нас является неоспоримым фактом. В знак уважения к ученым заслугам Ч. Валиханова первому в истории казахов академическому Институту истории дали его имя, а перед зданием Академии наук возведен ему памятник. Также высоко ценится вклад Ч.Валиханова в изучение истории Джунгарии и Восточного Туркестана, на территории которых в 1884 г. была образована провинция Синьцзян (ныне СУАР КНР). В этом свете представляет интерес отношение к личности и творчеству Чокана китайских ученых.

В цинскую эпоху историки не знали о нем, интерес к трудам иностранных ученых стал проявляться в Китае лишь в конце гоминьдановского правления в период Миньго (1911-1949).

В источниках империи Цин встречаются сведения о некоторых русских путешественниках, в том числе об уроженце Казахстана и друге Валиханова - Г. Потанине. Это и понятно, он совершал путешествия в Монголию, провинцию Ганьсу и другие западные районы с разрешения китайских властей. Ч. Валиханов совершил путешествие в Кашгарию тайно, а его непродолжительному до этого визиту в Кульджу в 1856 г., очевидно, также не придали значения.

Впервые к творчеству Ч. Валиханова обратились историки нового Китая. К сожалению, это произошло в годы так называемой «культурной революции», в годы резкого ухудшения советско-китайских отношений. Это было время, когда политические факторы весьма остро и крайне неблагоприятно отражались на исторической науке и культуре Китая. Это явление возникло всего лишь через десять с небольшим лет после

образования КНР. Историография коммунистического Китая только становилась на ноги, а крупные гоминьдановские историки бежали на Тайвань или были не у дел. Историки КНР 60-70-х годов XX века, хотя и декларировали свой отход от феодальной и националистической историографии, но фактически они не смогли преодолеть давления 21 династийной истории. Эти уникальные «истории» надо рассматривать как ценнейшее духовное наследие не только Китая, но и всей мировой культуры. И все же нельзя забывать о том, что они относятся к периоду становления и расцвета феодальной историографии и являются его продуктом. В годы «культурной революции» к еще не изжившему себя наследию феодальной историографии и феодальной идеологии добавилась марксистская идеология с ужасающей терминологией «культурной революции». При этом, по проблемам истории народов Центральной Азии, их государственности и политических связей с Китаем в прошлом, националистическая (гоминьдановская) и «маоистская» историография проявляли удивительное единодушие. В такой политической ситуации не могло быть и речи об объективной оценке вклада Чокана Валиханова в историческую науку, в изучение истории Синьцзяна. С научной стороны его поездка курировалась Русским Императорским Географическим обществом, а с военно-разведывательной - Генеральным штабом Военного министерства и Азиатским департаментом МИД Российской империи. Научные интересы в то время были подчинены политическим целям Российской империи. В 80-е годы XX века в журнале «Шицзе лиши» (Всемирная история) появилась специальная статья, посвященная Ч.Валиханову под названием: «Первый царский шпион в Южном Синьцзяне» [2]. Что же тут удивительного, если советских китаеведов в те печальные годы называли порой «шпионами в области культуры»? В научных публикациях, посвященных иностранным путешественникам в Центральной Азии и их исследованиям по истории Шелкового пути, были обычными выражения: «иностранные дьяволы», «заморские черти в китайском Синьцзяне», «грабители китайских культурных сокровищ», «заморские бандиты» и т.п. Между тем, Чокана можно сравнить с ханьским путешественником Чжан Цянем и задать вопрос: «кем же, как не разведчиком Ханьской империи является Чжан Цянь, дважды (в 139 и 116 годах до н.э.) совершивший путешествие в Западный край? В своем отчете он привел стратегически важные данные о том, сколько войска может выставить каждое из посещенных им владений, подсчитал расстояния между ними и китайской столицей, охарактеризовал их отношения между собой и с сильным врагом своей империи - Сюнну.

Мировая наука, и наша в том числе, высоко оценивают роль Чжан Цяня как одного из основателей Великого шелкового пути, как человека, установившего первые культурные, политические связи, экономические и военные связи Ханьской империи с государствами Центральной Азии. Ни один или ученый не позволит себе назвать Чжан Цяня и других китайских путешественников «шпионом в Центральной Азии». Естественно, что ученые пишут свои работы исходя из интересов своего народа и своей страны, как они это понимают. Но никогда заранее не известно, в какое время и в какую сторону будут повернуты их выводы. К примеру, древние китайцы изобрели порох, чтобы производить взрывы для изгнания злых духов и другой нечистой силы. А в последующем его стали применять для убийства людей. Так и труды путешественников, предпринятые с политической и военной целью, через годы и века вдруг начинают сверкать неожиданными красками и приносить пользу науке. Путешественники, разведчики и исследователи второй половины XIX века, как правило, кропотливо изучали итоги всех предыдущих известных путешествий в Западный Китай, совершенных китайцами.

Уже по названию указанной статьи видно, что китайские ученые пренебрегли научным значением итогов тайного путешествия Ч.Валиханова в Кашгарию (Алтышар - Шестиградье. Йеттишар - Семиградье).

Оценка первой в китайской историографии статьи, специально посвященной личности и деятельности Чокана Валиханова полностью совпадает с оценкой изданных в том же году двух томов «Краткой истории Синьцзяна в четырех томах» (Синьцзян цзяньши), подготовленных Институтом народов Синьцзяна (ныне Институт истории) Академии общественных наук СУАР КНР. В книгах подведены итоги изучения Синьцзяна в КНР и за рубежом. Первые два тома под редакцией Чэн Хуа, освещающие события древности и средних веков, были посвящены 30-летию образования КНР. Третий том был издан гораздо позже, но уже под редакцией Чэн Хуйшэна. Четвертый том, который должен был охватывать события со дня образования КНР, т.е. с 1949 года, так и не увидел свет. В настоящее время Академия общественных наук КНР готовит многотомную историю Синьцзяна. Посмотрим, как в этом труде будет выглядеть казахский талантливый исследователь Чокан Валиханов и как будет оценен его вклад в историографию Синьцзяна.

Во 2-ом томе «Синьцзян цзяньши» имеется глава: «Разведывательная деятельность царской России с целью поглощения наших территорий» [9, с.14-19]. В отрывке о Ч. Валиханове авторы опирались на материалы

книге изданной в 1953 г. под редакцией академика АН КазССР А.Х.Маргулана [1]. Все, что в этой книге отмечено в положительном плане, китайские ученые преподносят в отрицательном. Не приведено ни новых фактов, ни оригинальных идей. Тогда китайские ученые еще не приступили к работе над архивными материалами, а лишь оценивали с новых марксистско-маоистских позиций свое огромное историческое наследие. Валиханова китайские ученые поставили в один ряд с европейскими учеными, вывезшими из Западного Китая бесценные культурные сокровища: редкие рукописи, настенные фрески, скульптуры, монеты и т.п. Справедливости ради следует отметить, что благодаря вывозу за рубеж, эти сокровища сохранены для науки. Сегодня все, в том числе и китайские ученые признают, что европейские ученые первыми начали серьезное изучение культурного наследия народов Синьцзяна. И первым среди первых был Чокан Валиханов, чингизид, не нуждающийся в переводчике ни для устных расспросов, ни для чтения чагатайского письма. В указанном томе китайские историки дают картину освоения Россией Сибири, строительства крепостей на Иртыше. Описывая экспансию России на Восток, они, по существу, шли вслед за советскими учеными, не приводя ни одного факта из собственных архивных материалов. Они акцентировали внимание на захватнических планах и колониальной политике царского правительства. Между тем, они вполне сопоставимы с политикой Цинской империи в Синьцзяне. Ниже вкратце передаем стиль и дух, в котором написаны страницы о Чокане Валиханове. Здесь говорится, что «научные экспедиции» были всего лишь вывеской и орудием агрессии в руках царей от Александра I до Николая II. Геологи, военные инженеры, топографы, астрономы орудовали на территории, принадлежащей якобы Китаю от Иртыша до Чу и Таласа, от Иссык-Куля до Балхаша. Одновременно, пишут они, все свои завоевания Россия стремилась законодательно закрепить в навязываемых Китаю неравноправных договорах. Россия в 1851г. добилась открытия для прямой торговли в городах Тарбагатай и Кульджа, а в 1852 г. – основания российских консульств в указанных городах, а затем в Кашгаре. В русле этой деятельности по предложению «главного вдохновителя захвата китайских западных территорий» П.Семенова, а также Директора Азиатского департамента МИД западно-сибирский генерал-губернатор Гасфорт командировал в китайский Южный Синьцзян правнука хана Аблая – Чокана Валиханова. Хотя он выехал в составе торгового каравана в одежде узбекского купца, перед ним были поставлены политические задачи, а не торговые.

Ч.Валиханов изучал политическую, военную, экономическую, торговую и культурную ситуацию в шести городах: Аксу, Уши, Кашгаре, Янгишаре, Яркенде, Хотане. Авторы «Краткой истории Синьцзяна» ставят в вину Валиханову вывоз большого количества ценных артефактов, рукописей («Повествования» о Сутук Богра-хане, Тоглук-Тимуре, уйгурских ходжах, Абу-Мусулме мулле и др. Кроме того, он собрал древние монеты, образцы минералов, каллиграфии, одежды, украшений, керамических, фарфоровых и других ценных изделий искусства. По-видимому, здесь, если не считать минералов, просто перечислены товары, обычно закупаемые в Кашгарии среднеазиатскими купцами. Через полгода в апреле 1859 г. Ч.Валиханов возвратился в Верный, в Петербурге он удостоился аудиенции императора. Его труды усиленно изучались политиками, дипломатами, администраторами, военными, учеными, - справедливо отметили китайские ученые [9. с. 18].

Глаза китайских историков были зашорены прикладным значением тайного путешествия Чокана в Кашгарию. В то же время, они высоко оценили итоги его путешествия для будущего Синьцзяна и Казахстана.

В книгах содержатся нападки на деятельность первых русских консулов: в Тарбагатае (Чугучаке) - А.А. Татаринова и в Кульдже И.И.Захарова. Это были, хорошие знакомые Ч. Валиханова, высокообразованные люди своего времени, их донесения о гражданском, экономическом, военном и культурном состоянии Синьцзяна и всего Китая поражают своей точностью, глубиной оценок и дальновидностью выводов. Можно лишь желать, чтобы консулы наших стран хотя бы в малой степени соответствовали уровню российских консулов царского времени.

Оценку путешествия Ч. Валиханова следует рассматривать в русле изучения в Китае путешествий и исследований зарубежных путешественников. В современной китайской историографии оно прошло следующие этапы: 1/ игнорирование работ большинства иностранных ученых. Впервые китайцы достойно оценили работы иностранцев по истории монголов и Монгольской империи, в 30-х гг. XX века они пошли на создание новой истории династии Юань; 2/ поверхностный общий взгляд с точки зрения политических интересов в период «культурной революции»; 3/ переход к научному изучению трудов путешественников, организация их переводов при помощи создания международных проектов и привлечения зарубежных грантов. Китайские ученые сегодня решительно отказались от хлесткой пропагандистской терминологии времен «культурной революции» и политических кампаний. И все же, не следует забывать, что изучение истории Синьцзяна подчинено у

ших стратагеме «объединения и сохранения целостности территории китайского государства, укрепления единства многочисленных народов Китая». Поэтому научная объективность китайской официальной историографии имеет свои пределы.

Китайские ученые начали серьезно изучать труды путешественников лишь в конце 80-х годов XX века, в особенности после образования в 1992 г. «Центра исследований истории и географии пограничных районов Китая» Академии общественных наук КНР в Пекине. Здесь скрупулезно изучаются жизнь и произведения западных, индийских, русских и японских путешественников в Синьцзяне, издаются переводы их книг, проводятся посвященные им научные конференции. Наиболее полно изучены труды шведа Свена Гедина, финна Густава Маннергейма, японских путешественников. В сокращенном виде и с комментариями изданы переводы их основных трудов, некоторые из них переводились раньше для служебного пользования. Среди них мы не найдем трудов Ч. Валиханова.

После указанных выше достаточно поверхностных замечаний о Чокане, в последующем китайские историки стали относиться к этому имени с большой осторожностью. Также как, впрочем, и к знаменитым европейским и японским путешественникам-разведчикам.

В Китае в 80-90-е годы шла большая работа по переводу трудов иностранных (индийских, английских, шведских, немецких, русских, японских) путешественников в Синьцзяне XIX - первой половины XX веков. В сборниках статей, посвященных этой теме, китайские исследователи более гибко и научно объективно подошли к характеристике и оценке усилий зарубежных ученых, направленных на то, чтобы познать прошлое и своими глазами увидеть настоящее положение Синьцзяна. Они отказались от однозначно отрицательной характеристики «зарубежной нечистой силы», дали высокую оценку предпринятым ими усилиям по сохранению и изучению памятников культуры народов Синьцзяна, Тибета и Монголии [10; 11]. Из русских путешественников на первое место китайские ученые ставят Пржевальского. По их мнению, в результате четырех своих путешествий он добыл наиболее научно значимые и ценные сведения [11, с.151-152]. В целом, объективно оценивается и путешествие П.П. Семенова по Тянь-Шаню.

Должно констатировать, что в фундаментальных работах ученых КНР до сих пор редко обращаются к трудам Ч. Валиханова. Нечего говорить об учебных пособиях по истории Синьцзяна, подготовленных как историками этой провинции, так и других крупных научных центров

Китая. Китайские историки не достаточно глубоко изучили вклад Чокана в изучение Синьцзяна, не выделили ему достойное место в исторической науке Казахстана. Поэтому многие умалчивали о нем. Но перелом наступил, и он связан с общим преодолением влияния «культурной революции» на историческую науку. Этот перелом чувствуется уже по материалам конференции, проведенной в сентябре 1996 года, где был зачитан доклад Ли Чуньхуа «Взгляды на перевод и публикацию иностранных тайных исследователей Западного края» [5. с.148-157].

Таким образом, мы должны принять во внимание объективное состояние китайской историографии сегодня. Во-первых, в Китае только в последнее десятилетие XX века стали обращаться к архивным материалам своей страны, а также других стран. Это связано с подготовкой новой редакции «Истории династии Цин» («Цин ши»), которая пополнит список династийных историй, а также упомянутой выше многотомной «Истории Синьцзяна». В официальных трудах по истории Синьцзяна [8; 9] вы не увидите ни одной ссылки на архивные материалы. Во-вторых, общее отношение китайских историков к зарубежным путешественникам, ведшим исследования в Китайском Туркестане в XIX - начале XX веков продолжает оставаться противоречивым. Одно время они вообще не хотели признавать тех, кто похитил или открыто увез многие культурные ценности. Им понравилось, что Петер Хоупкирк назвал английских, немецких, шведских, русских, японских и других путешественников «дьяволами» на Шелковом пути [13]. Думается, здесь мы имеем дело со своеобразным английским юмором, ведь китайцы XIX века называли иностранцев «ян гуй-цзы» - «заморские черти», автор использовал эти слова в заголовке своей книги иронически и для ее броскости. Книга Хоупкирка была довольно быстро переведена на китайский язык и издана в Ланьчжоу. Наступила пора однозначных обвинений в адрес иностранцев по вывозу культурных ценностей народов Синьцзяна, которые в то время были на грани исчезновения и ничего не значили для Пекина. Ч.Валиханов, конечно, не мог вывезти что-то значительное. Но его обвиняют в деятельности, якобы способствовавшей к еще большей потере, потере «исконных территорий Китая» в Казахстане и Средней Азии. Мы с этим не можем согласиться, так как казахские земли, вошедшие в состав Российской империи, а затем – СССР остались за казахским государством. Следовательно, сегодня мы можем оценить деятельность нашего соотечественника и с этой стороны. Если же китайские ученые будут продолжать игнорировать научные достижения Чокана в изучении истории народов Синьцзяна и его состояния в период маньчжурского

в [illegible] ства, то тем самым продемонстрируют свою необъективность. Надо также знать, что он первым обратил внимание на грамоты китайских императоров к казахским правителям [12]. Кроме того, в Китае стали довольно болезненно воспринимать словосочетание «Восточный Туркестан», вероятно, в связи с тем, что оно входило в название двух кратковременно просуществовавших в первой половине XX века Республик в Синьцзяне. Между тем, для всех нас это словосочетание имеет географический смысл, как место расселения тюркских племен в восточной части Центральной Азии.

Общее отношение к проблеме оценки иностранных исследователей региона выразила профессор Ланьчжоуского университета (пров. Ганьсу) Ма Маньли, которая отметила их первенство и их большой вклад в дело изучения истории и этнологии Синьцзяна XIX века [6, с.34]. Она считает, что территория исторического Западного края является территорией Средней Азии и Синьцзяна, которая как была, так и остается своеобразным мостом между Европой и Азией, территорией международного диалога цивилизаций. Что изучение зарубежных исследований необходимо, прежде всего, для самого Китая, для развития кругозора самих ханьцев в важный период успешного проведения реформ и политики открытости.

Тем не менее, полностью игнорировать имя Чокана все же было не возможно, кое-что из его трудов переводилось на китайский язык для служебного пользования и для библиографических списков. На них, хотя и редко, ссылаются при изучении проблем русской торговли в Синьцзяне [9, с. 350], истории казахов [4, с.63], жизнью и деятельностью уйгурских ходжей [14, с.062-063]. В перспективе можно было бы создать совместные проекты с китайскими учеными по историографии и по истории отдельных периодов Синьцзяна и Казахстана. Создать общие библиографические списки трудов о путешествиях зарубежных и китайских путешественников в районы Синьцзяна и Казахстана в ХУШ-XIX вв. Многие знаменитые и малоизвестные европейские путешественники XIX века стремились посетить одновременно Русский и Китайский Туркестан в связи с близостью этих регионов и их общей историей. Все мы признаем, что сегодня нельзя пренебрегать научным обменом и международным сотрудничеством в области науки и образования.

1. Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Под ред. академика АН КазССР А.Х. Маргулана. Алма-Ата: Каз.гос.изд. «Художественная литература», 1958. - 643 с.

2. Дэн Шаоцань. Цяньлонь о 3-м ханьцзяньо ди из ша э цзяньсе (Первый царский цензор в нашей Синьцзяне) // ж. «Шицзе лиши» (Всемирная история), 1980, № 4.

3. Полевой [illegible] Историко-географическое изучение уйгуров Восточного Туркестана русскими путешественниками [illegible] половины XIX века. Алма-Ата. Изд-во АН Каз ССР. Наука. 1976 - 131 с.

4. (Путешествия и исследования Западного края. Продолжение). Отв.ред. Су Бай. Урумчи. Синьцзян [illegible] 1996 – с. 61-82

5. (Путешествия и исследования Западного края. Продолжение). Отв.ред. Су Бай. Урумчи. Синьцзян [illegible] 1996. - с.148-157

6. Ма Ма[illegible] Обзор зарубежных исследований и путешествий Западного края. (Путешествия и исследования Западного края. Отв. ред. Ма Дачжэн, Ван Жун, Ян Лянь. Урумчи. Синьцзян чубаньшэ. 1994 [illegible]

7. (Очерки по истории и культуре народов Синьцзяна). Отв.ред. Юй Гаошань, Чэнь Гюхуа, Се Фэнь, Ньюцзы, Ньалха цзуцзюй. 1996 - 600 с. – С картами-схемами

8. Древняя история Синьцзяна. Т.1. Отв.ред. Чэнь Хуа. Урумчи. Синьцзян жэньминь чубаньшэ. 1980 - [illegible]

9. Древняя история Синьцзяна, Т.2. Отв.ред.Чэнь Хуа. Урумчи: Синьцзян жэньминь чубаньшэ. 1980 - [illegible]

10. (Путешествия и исследования Западного края). Отв. ред. Ма Дачжэн, Ван Жун, Ян Лянь. Урумчи. Синьцзян чубаньшэ,. 1994 - 551

11. (Путешествия и исследования Западного края. Продолжение). Отв.ред. Су Бай. Урумчи. Синьцзян жэньминь чубаньшэ. 1996 - 350 с

12. Хафизова К.Ш. Чокан Валиханов о китайских грамотах. Чокан Валиханов и современность. Алма-Ата. «Наука». 1988 - С. 179-185

13. Hopkirk, Peter: Foreign Devils on the Silk Road: The Search for the Lost Cities and Treasures of Chinese Central Asia. Massachuites University Press. 1984.- P.252

14. Цзи Дачунь. Сянфей-фантастическая тень наложницы. Цзиньуна Жуй-цзи. Пекин.2010.

ИГИБАЕВ С.К.
ВКГУ им. С. Аманжолова, д.и.н.
(г. Усть-Каменогорск)

ОБРАЗОВАНИЕ КАЗАХСКОГО НАРОДА И КАЗАХСКОГО ХАНСТВА В ИССЛЕДОВАНИЯХ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

Ч.Ч. Валиханов в своих исследованиях рассматривает проблемные вопросы истории народов Центральной Азии. Среди них важное место занимает вопрос о времени сложения казахского народа и образования казахского государство - ханства. Султан Валиханов в работе «О Баян-Аульском округе» писал: Все три орды, составляющие союз казах, считают своим родоначальником некоего Алача, что значит чужеземец, или, буквально, не наш. Кто такой был Алача, откуда он взялся, народное предание повествует различно [1]. Исследователь старался установить время сложения казахского народа на основе использования народных преданий в качестве источников. Алаш, согласно казахским преданиям, был объединителем союза казахов: «Предание говорит определеннее: Аксак Темир (Тамерлан) в первый свой поход на Тохтамыша, проходя

...ра кочевье казаков Каракума, заметил их, разгромил их улусы и повесил двух ханов – Амета и Самета – и отправил к ним для распространения истинных правил веры и для искоренения шаманства учителей машаиха» [1]. Амет и Самет по Жалаири, первые казахские ханы, казненные Тимуром во второй половине XIV века [3].

По мнению Валиханова, сложение казахского народа и время правления Алаш-хана приходятся к середине XIV века. Он рассуждал: если Тамерлан в первый свой поход в 1392 [4] году на Тохтамыша убил детей Алача и первого хана казачьего, то приблизительно можно полагать, что сам Алач мог жить в середине XIV столетия [5].

Ч. Валиханов считал, что «начало союза Алач, татарских казаков // как казачества, я принимаю вполне и думаю, что миф киргизский о Алаче и Аласе, как выражение этого начала, имеет основание». У народов азиатских свобода и независимость могли обусловливаться только в лице отдельного хана и своего родоначальника. Усиление казахов союзом разных выбежавших племен от орд Кипчаковской и Туркестанской, конечно, делалось и образовалось постепенно, исподволь [6].

Ч. Валиханов в «Записках о киргизах», затрагивая время правления Жанибек хана, писал: «Джанибек был, по преданию, первый хан казаков из дома чингизидов-джучиханидов. Абульгази, подтверждая эти предания, детей его называет казакскими ханами» [7].

Однако, он в работе «Киргизское родословие» выразил свое сомнение в том, что Жанибек был первым ханом казахов из дома чингизидов. Об этом свидетельствуют следующие его рассуждения. По преданию казахов неизвестно, когда явилась к ним фамилия Уруса и кто из детей его был первым ханом казахским. Предания казахов, хотя и говорят о Джанибеке, как о своем хане, но не менее того не сообщают ничего ясного на вопрос: сам ли он пришел к ним первый, или его предки. В «Сборнике летописей» мы не находим также ничего определенного, только на странице 14 говорится, между прочим, что правое крыло войск Уруса составляли канглы в числе 2000, а левое – народ Алач-Мены [8]. Ч. Валиханов в работе «Извлечения из Джами'ат-таварих», делая ссылку на работу Кадыргали-бия, записал: «В (стр.170). Правая и левая рука (крыло) Урус-хана [изображена так]: [левая], [правая] алач-мены – 3 сана [большое число]; канлы – 2 сана. У народы канглы между ними до сего времени знатные есть. Но между алач-мены старшие с гребенчатой тамгой джалаиры должны быть» [9]. Примечание Валиханова: Если тысяча мира, означает всю массу человечества, то Алач-мены – тысяча Алачей значит союз, общество Алач. Джалаирец никогда не употребляет

название своего народа, говоря о султанах и ханах казахских, он говорит: в том народе царствовал, у того народа.... только в конце повествует, что джалаиры было почетное племя у народа Алач-мены [10].

Приведенные данные свидетельствуют, что левое крыло войск Урус-хана (Аксак-хана) состояло из алашевцев. Как заметил Ч. Валиханов, их было много, если учесть, что в XIV веке, возможно, один сан состоял из 10 тысяч человек, то Урус-хан имел на левом крыле 30 тысяч алашевцев, а на правом – 20 тысяч сарбазов, состоящих из канглы, тоже из казахов, как утверждал ученый Н.Я. Бичурин. Он на основе анализа китайских сведений о Кангюй дает свое собственное пояснение: «Владение Кангюй занимало степи от Сырдарьи к северу, на которых ныне кочуют Большая и Средняя казачьи (казахские) Орды. Надобно полагать, что казачьи поколения, ныне известные в России под названием киргиз-кайсаков, недавно приняли народное название казак, потому папские послы, бывшие в Шара-Ордо (Каракоруме) у хана Куюка в 1246 году, еще называли их кангитами» [11]. Бичурин предполагал, что канглы имеют прямое отношение к казахам.

Ч. Валиханов, говоря о Жанибеке, отмечал: По преданиям известно, что Джанибек был государь мудрый [аз], вот отчего казахи называют его не иначе, как с эпитетом Аз [Джанибек], и известно, что визирем его был умный и красноречивый Джиренче Чечен. Его изречения употребляются казахами и теперь, как пословицы, а самое название его сделалось нарицательным именем оратора.

После детей Алача были у них ханы – это несомненно, но кто они? – задает вопрос Ч. Валиханов, и сам дает следующий ответ: О фамилии Уруса исторически известно вот что: фамилия, из которой происходит Урус, по свидетельству Абульгази, была младшая отрасль джучиханидов: родоначальник ее был Тогай-Тимур. Григорьев (История монголов, стр. 41) говорит, что Урус по прямой линии происходит от Батыя и что он вел войну с Тамерланом, мстя за смерть сына своего Бугай-салтана [12].

По данным Абулгазы Урус-хан, сын Бадакул-углана, по другим данным Урус-хан является сыном правителя Ак орды Чимтай хана, который после смерти отца захватил Сарай и воссел на трон Золотой орды [13].

Ч. Валиханов высказал свое мнение о времени образования казахского народа и казахского ханства очень конкретно и связывал этот исторический процесс с XIV веком. «Народ казак (так называем себя мы) образовался от союза разных племен турецких и монгольских во время междоусобий в Орде, начавшихся тотчас после смерти Бердибека, а не народ древний, о котором писал Фирдоуси» [14]. По мнению исследователя, в тот период

этнонимом «казах» был еще не устойчив и «общего народного названия, как можно догадаться, не имели, каждое племя сохранило свое название, например, кунраты, найманы, кипчаки и проч.» [15].

Конечно, в условиях кочевого образа жизни казахи отдавали предпочтение племенной, родовой принадлежности, несмотря на то, что характерные черты, объединяющие их в один этнос – казахский были налицо: общность языка, территории, культуры, символики – значки, обычаи, традиции, образ мышления, религиозная и нравственная идентичность, особенность хозяйственного и семейного уклада и поэтому соседи, в том числе узбеки, называли казахов – джете, учитывая характерное их миропонимание.

Ч. Валиханов дал следующее определение понятию «казах»: «Имя казак, которое, как можно полагать из Шейбани-намэ, в то время имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, здравость соответствовало европейскому рыцарству. Кочевой степняк, для отличия от своих городских родовичей – соседей, узбеков и ногайцев, гордился именем казака – свободного степняка, кочевого человека» [16]. В древности слово казак встречается в смысле вольный и вольница; я, - подчеркивает Ч. Валиханов, - не смею в этом сомневаться [17].

Ч. Валиханов, рассматривая вопрос о времени сложения казахских жузов, орд, ссылается на предание: «До Ишима Храброго (1636) все орды были объединены и управлялись одним ханом» [18]. Мнения Ч. Валиханова относительно о сложности казахского народа, образование казахского ханства и об этнониме «казах», высказанные им на основе изучения широкого круга источников, должны быть использованы наравне с мнениями Мухаммед Хайдара в преподавании истории Казахстана.

1. Валиханов Ч.Ч. О Баян-Аульском округе (Письмо из Омска. 10 марта 1857 г.) // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. – С.308.

2. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. С.159.

3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. – Комментарий. – С.372.

4. На самом деле похо Тамерлана против Тохтамыша состоялся в 1391 г. См. Валиханов Ч. – Т.2. Комментарии. – С.371.

5. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. С.151.

6. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. С.152.

7. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. – С.62.

8. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. С.160.

9. Валиханов Ч.Ч. Извлечения из Джачи'ат-таварих // Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. 242-243.

10. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. С.161.

11. Бисуров И.М. [illegible] сведения о народах, обитавших в Средней Азии [illegible] времена. – Алматы, 1998. – С. 19.
12. Валиханов Ч.Ч. [illegible] родословие. – Собрание сочинений в 5 т. [illegible] Алма-Ата, 1985. – С. 162.
13. Кенесары [illegible] степь. – Астана, 2008. – 398.
14. Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину. – Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. [illegible].
15. Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору И.Н. Березину. – Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. [illegible].
16. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. – Собрание сочинений в 5 т. – Т.2. – Алма-Ата, 1985. – С. 19[illegible].
17. Валиханов Ч.Ч. [О формах казахской народной поэзии]. – Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. 286.
18. Валиханов Ч.Ч. Предания и легенды Большой киргиз-кайсацкой орды. – Собрание сочинений в 5 т. – Т.1. – Алма-Ата, 1984. – С. 276.

КОШЕНОВА Р.Н.
Кокшетауский государственный университет им Ш.Уалиханова (г. Кокшетау)

ШОКАН И ПОСМЕРТНАЯ ЕГО СЛАВА

Нурсултан Абишевич Назарбаев, президент Республики Казахстан, в своей книге «В потоке истории», отмечая важность и актуальность исследования творчества Ш. Уалиханова, писал: «Шокан Уалиханов, прямой потомок хана Абылая, нес в своей родословной богатейший духовный заряд предков».

И именно этот заряд, на наш взгляд, сделал эпоху Уалиханова переломной в истории духовной культуры народа. Смысл его творчества, как отмечает исследователь Мирлан Иманбеков, в осмыслении наследия европейской культуры для самого казахского духа и переосмысления казахского духа с позиций европейской культуры в целом и философии в частности.

«Валиханов сохранил глубокую преданность своей стране, он любил киргизскую степь, но вместе с тем умел высоко ценить западную цивилизацию. Люди, близко знавшие Валиханова, прибавляют, что по своим умственным симпатиям и направлению Валиханов был русским западником: он искренне любил Россию, видел ее недостатки и вместе с лучшими людьми желал горячо ее обновления» - писал А. Пыпин.

После смерти Шокана, Гиригорий Потанин, друг и соратник, отмечал: «Шокан Валиханов - первый по времени киргиз, вставивший свое имя в список русских писателей».

И в самом деле, он принадлежал к числу тех исключительных натур, которые как метеор, являются в наш мир только на короткий срок, чтобы

своей оригинальностью скрасить жизнь более или менее тесного круга людей, приходивших с ним в общение. Он был, по словам Потанина, «слишком европеец, более европеец, чем многие русские, и потому уже никогда не мог сбросить с себя наложенную на него печать европейской духовной культуры.»

В воспоминаниях другого современника Шокана, Ядринцева, говорится о трагедии молодого, полного сил талантливого юноши, который вынужден был разочаровавшись в службе, возвратиться в степь к своим сородичам.

Сам Шокан, осознавая эту трагическую раздвоенность, с горечью заметил: «я вижу теперь, как трудно одному бороться со всеми». В дневнике поездки на Иссык-куль, который представляет собой форму научного исследования, Шокан Уалиханов, проезжая мимо могилы Баян-сулу и Козы-Корпеша пишет, что хотел бы непременно напиться чаю на могиле влюбленных. «Мы хорошо изучили поэму и потому хотели осмотреть их могилу. По времени нашего выезда из пикета №2, мы должны были проехать через Кезилькийский пикет ночью. Но нам хотелось встать там в утро и на могиле напиться чаю: приятно в дороге пить чай и особенно на развалинах, на древних могилах. Думать о прошедшем и заботиться о настоящем».

Эти слова Шокана можно считать эпиграфом, концептуальной основой всей его жизни и деятельности, в них заключается понимание Шокана своего предназначения и миропонимания.

Для Шокана могила Баян-сулу и Козы-Корпеша материальный носитель предания. Мирлан Иманбеков формулирует данное единство следующим образом: «Предания как бы содержатся в могилах, обитают в пространстве около них. Кочевник попадая в это пространство, оказывается сущностно причастным к своей истине, к своему бытию. Могилы посредством предания открывают человеку его истину, приобщают к его собственной памяти. Могилы есть пространство преданий, предание же есть функция духа народа». Эту же мысль высказывает Марат Абсеметов, лауреат премии имени Мухтара Ауэзова НАН РК. Так, в статье «Битва у священных могил» он пишет: «для казаха могилы, мазары совсем не то, что для европейца. Это пантеон, это обиталище духов предков аруахов, у которых мужчины просят защиты и силы, а бездетные женщины ребенка... В восточном мировоззрении могилы предков являются святыми, местом поклонения. Считалось, что такие места укрыты самим Богом от всех напастей и несчастий».

Самому же Шокану суждено было найти свой последний приют на

вершине одного из холмов Алтын Емеля, что в нынешней Алматинской области, в приграничной с Китаем территории. На могиле его установлена небольшая плита, рядом возвышается памятник с надгробной плитой от генерал губернатора Семиреченской области Колпаковского. Сохранились письма Шокана к генерал–губернатору, из содержания которых явствует, что Шокан почти до последних дней своих напряженно работал и оказывал большую помощь генерал–губернатору, и между ними были дружеские отношения. В одном из писем Шокан просит Колпаковского «привести ему несколько ящиков сигар гаванских от Терехова и один так называемый пробный ящик». В письме от 14 января 1861 года, за три месяца до смерти он переводит текст письма илийских манджуров, которые ждут помощи от русских: «Вашему великому государству не чужды законы и обычаи и вы должны нам сочувствовать. Много лет, как наши две высокие державы находятся в непрерывном согласии. Будучи близки как язык к зубам, нашим государствам нельзя быть равнодушными к бедствиям друг друга».

В письме идет речь о набегах на манджуров племен тунгеней и сартов. Автор письма напоминает Колпаковскому о том, что все ждут прихода регулярных царских войск высокой державы для «истребления и избиения воров».

Как видим из вышеприведенных писем, Шокан был в курсе всех событий, войн и восстаний в соседнем Китае, осведомлен о состоянии дел на границе, и был связующим звеном между илийскими манджурами и царскими властями. Последнее письмо Герасиму Алексеевичу Колпаковскому Шокан пишет 19 февраля 1865 года, то есть за два месяца до своей кончины. В письме он, упоминая вскользь о том, что Тезек откочевал в Чилик со своими табунами, сообщает о своей болезни: «Когда вы уезжали, я был простудившись: болела грудь и горло. На горло я мало обращал внимания и лечился от груди, между тем, теперь грудь поправилась, но горло разболелось так, что едва могу глотать пищу, голос совершенно спал.... я отдал себя в руки киргизского врача – невежды, который поит бог знает чем. Все таки это лучше, чем умирать сложа руки».

Но главное содержание письма Шокана имеет деловой характер. Шокан весь устремлен в будущее, у него грандиозные планы, которые он намеревается осуществить. Так, он сообщает «как только станет лучше, я пришлю вашему превосходительству особую подробную записку о причинах и ходе восстания, как я сам понимаю, принимая во внимание исторические факты и постараюсь разузнать все, что вами писано».

Здесь Шокан говорит о восстании дунган в Западном Китае. Шокан сдержал свое обещание и его статья о восстании в Западном Китае, его исторических предпосылках была опубликована после смерти автора 27 июля 1865 года.

Далее в этом же письме он подробно описывает политическую ситуацию на границе, говорит о том, что подготовил записку о биях, одобренную корпусным командиром, пишет о своем согласии состоять на службе у Колпаковского, который был переведен в начале года в Семипалатинскую область, просит прислать в счет жалования «рублей сто серебряной мелкой монетой».

Казалось, ничего не предвещает кончины Шокана, но в апреле 1865 года он умирает, как было сказано, от чахотки. И смерть его потрясает всех, кто знал, любил, восхищался и преклонялся перед его гением.

И не случайно, наверное, в 1871 году генерал–губернатор фон Кауфман писал военному губернатору Семиреченской области Колпаковскому.

«Препровождаю при сем к Вашему превосходительству подробную надпись, имеющую быть поставленной на могиле умершего.

«Султан Средней Орды, ротмистр русской службы Мухаммед Ханафия (Чокан) Чингисов Валиханов, скончался в 1864 году. Он любил Бога, был предан царю, занимался наукою. Господь рано призвал его к себе. Да успокой Аллах его душу вместе с праведными. Этот камень положен по приказанию туркестанского генерал–адъютанта фон Кауфмана, в 1871 году в память покойного, всеми любимого и уважаемого.

Имею честь Вас, милостивый государь, просить сделать распоряжение о приискании мастера, который бы мог, аккуратно и без ошибок, вырезать означенную надпись на русском и киргизском языках на мраморной плите, которую обещал мне приготовить из Джаман – Алтын Емеле В.П. Кузнецов, по окончании этой работы прошу Вас, прежде чем положить плиту на место, приказать тщательно проверить надпись. О том, что будет стоить вся работа, прошу меня уведомить.»

На документе виза – Поручить это предписание чиновнику Рушчицу или еще лучше господину Зенкову. В апреле 1872 Зенков пишет, что есть два мастера каменотеса – Пермихин с Урала – но он болен.

Второй – крестьянин Омского округа Егор Крючков – изъявил желание приготовить мраморную плиту, но стоимости определить не может, и поэтому Зенков рекомендует ему обратиться к В.П. Кузнецову, который вызвался перед господином генерал–губернатором приготовить эту плиту за свой счет.

Капальский первой гильдии купец Василий Петрович Кузнецов был в

тесных дружеских отношениях с Шоканом. Никаких документов на сей счет нет, но мы предполагаем это из факта безвозмездного участия купца в истории увековечения памяти Шокана: мраморную плиту весом около тонны, которую надо было купить и привезти из России, стоила немалых затрат

Надпись, которую надо было сделать на плите, таким образом, оказалась у купца Василия Петровича.

Через три года, в 1875 году Кузнецов сообщил, что из Омска эта плита будет отправлена по зимней дороге. Не дождавшись прибытия плиты, военный губернатор снова шлет запрос в 1891 году. В феврале 1891 года Каркаралинский уездный начальник пишет «памятник на могиле Валиханову находится приблизительно в 6 верстах от станции Куянкузской по направлению к Копалу.» Приводится также описание плиты: «Плита из белого мрамора с надписями, целая – края немного обились. У ограды из сырцового кирпича с навесом, уцелели столбы, а решетка расташена. Надпись была сделана польским дворником Ластовским. Это установлено по расписке, которую написал Ластовский.

Но есть версия Ивлева (алматинского краеведа), что были изготовлены две плиты, что плита, заказанная Кузнецовым, пришла позже. Весила она 60 пудов, около тонны, и потому, наверное, были трудности с ее доставкой.

В воспоминаниях современника Валиханова указывается, что он видел две плиты. И еще доказательство: надпись на плите отличается от первоначального текста Кауфмана. Место захоронения Шокана по прошествии времени было утеряно. Но однажды один переселенец обнаружил в развалинах мазара плиту с надписями. Когда же он пытался пробить отверстие в центре плиты, осколок пробил ему глаз, и он умер от заражения крови. Место, где была найдена плита, и было объявлено могилой Шокана.

Около двадцати лет – с момента запроса Кауфмана до водворения плиты на место продолжалась история увековечения памяти Шокана – и в этой истории участвовали тысячи людей, от самых высших чинов до низших, и государственных мужей и творческая элита. Это и русские и казахи, и поляки, и немцы, и киргизы. И география этой эпопеи была обширной – это и Екатеринбург, Омск, Уральск, Куянкуз, Копал, Алтын Емель, Туркестан, Верный, т.е. нынешний Алматы . И всех объединяло одно чувство, одно стремление - любовь к Шокану, желание увековечить его память, донести до нас, ныне живущих, его настоящего, без прикрас, без выдумок и лжи.

На могиле Шокана я вспомнила прощание Кукотай хана, героя киргизского эпоса «Манас». Этот отрывок перевел в свое время Шокан. И мне представляется, что это не только отрывок из народного эпоса, но и завещание самого Шокана.

«Когда меня не станет, кумысом меня омойте, острой саблей оскребите, в парчи оденьте, и, кожею обвивши, под голову белый саван положите и головой на Восток обратите. На перекрестке больших и малых дорог подобный месяцу белый дворец соорудите. Как голубое небо, голубой купол поставьте. Подобные дороге желоба привесьте, завитками и карнизами оденьте… Нет больше слов и нет больше заветов.

Когда меня не будет: пешеходным беднякам – лошади нужны для езды, голотелым беднякам – сними халат с плеча. И летом и зимою пусть течет кумыз мой рекою для этих бедняков».

И герой киргизского эпоса, и казахский султан, который был русским офицером и служил для славы России и своей родной степи, в свой последний час думали о народе, пытались облегчить его участь, верили в его счастливое будущее.

Когда – то Шокан мечтал напиться чаю на могиле Баян Сулу и Козы Корпеша, «думая о прошедшем и заботясь о настоящем».

Да будут эти слова добрым заветом нам и грядущим поколениям.

1 Назарбаев Н.А. В потоке истории. – С. 63

2 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – С. 174-175

3 Иманбеков М.М. Философские идеи Чокана Валиханова. – Караганда, 2005. – С. 12

4 Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов. – Т. 1. – С. 193.

ЕРМЕКБАЕВ Ж.А.

руководитель Центра по изучению истории Казахстана ЦГМ РК

д.и.н., профессор (г. Алматы)

ЕВРАЗИЙСТВО В НАУЧНОМ НАСЛЕДИИ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

В ноябре 2010 года исполняется 175 лет со дня рождения выдающегося казахского ученого, демократа и просветителя своей эпохи Чокана Чингисовича Валиханова, что научное наследие остается актуальным по сегодняшний день. Научное наследие Ч.Ч. Валиханова привлекает умы разных поколений современников на протяжении свыше столетия со дня его смерти. Еще в дореволюционное время под редакцией известного

востоковеда, профессора Н. Веселовского было осуществлено первое издание некоторых работ Ч.Ч. Валиханова в «Записках Императорского Русского географического общества», а в советский период были изданы два пятитомных собраний сочинений, посвященных юбилейным датам - 130 и 150-летию со дня его рождения. Отрадно отметить, что друзья и соратники Чокана Валиханова после его смерти много сделали для опубликования работ своего современника, продолжили эту эстафету также советские исследователи, особенно в лице академика Алькея Маргулана, да и в настоящее время ученые и просто любители старины не обходят вниманием научное наследие одного из ярких деятелей Евразии. Трудно найти другой образ, воплотивший в себя синтез восточных и европейских мировоззрений, отважного путешественника и ученого историка и культуры Центральной Азии. К сожалению, приходится констатировать, что феномен Ч.Ч. Валиханова заключается в том, что его научное и художественно-графическое наследие в силу ряда причин остается не раскрытым до конца. Хотя основные научные труды опубликованы и нашли широкий отклик в первую очередь среди востоковедов, исследователей интересующихся историей и культурой народов Евразии.

В содержании небольшого представленного доклада входит задача показа евразийского контекста в научном наследии Ч.Ч. Валиханова. Обзор его трудов показывает, что он не был непосредственно связан с идеологами евразийской доктрины возникшей в XIX веке. Однако близкое знакомство с научным наследием Ч.Ч. Валиханова показывает близость его мировоззрения к европейской истории и культуре и в первую очередь к русской. Об этом красноречиво свидетельствуют высказывания его современников. Один из однокашников по Сибирскому кадетскому корпусу, соратник и друг юности Григорий Николаевич Потанин пишет: «Чокан Валиханов принадлежал к числу тех исключительных натур, которые, как метеор, являются в наш мир только на короткий срок, чтобы своей оригинальностью скрасить жизнь более или менее тесного круга людей, приходивших с ним в общение...Он имел нежное сердце и острый ум. Натура не шаблонная, избранная, он сразу производил впечатление на нового человека... Он был слишком европеец, более европеец, чем многие русские, и потому никогда уже не мог сбросить с себя наложенную на него печать европейской духовной культуры и превратиться в номада. Эта привязанность к Европе не отрывала его от его народа, напротив, европейский дух, в котором он воспитался, обязывал его смотреть на себя как на слугу своего киргизского (казахского. – Ж.А.)

народа. Он говорил про себя, что он любит свой народ и чувствует, что он любит также и Россию. Когда, говорил он, я слушаю рассказ, как киргизы (казахи. – Ж.А.) дерутся с русскими казаками, я желаю победы киргизам (казахам. – Ж.А.), когда присутствую при споре сибиряков с расейцами, я желаю, чтоб сибиряки переспорили расейцев, а когда читаю о походах Суворова или об Отечественной войне, то желаю победы русскому солдату над французами. Он говорил, что у него одна любовь оставлена в другую, другая в третью...» [1]. Один из современников, близко знавшего Ч.Ч. Валиханова как исследователя Центральной Азии, Н.М. Ядринцев в своем воспоминании так свидетельствует: «Это был человек вполне образованный, без предрассудков, и в то же время не питавший высокомерного презрения к своим сородичам...Он понимал окружающую русскую среду готов был сродниться с ней на почве европейской цивилизации... Чокан оставался любящим свой народ, свое племя. В его мечтах было совместить европейское просвещение и сохранить свою народность» [2]. А спустя год после смерти Ч.Ч. Валиханова он пишет: «Прошлой осенью в Заилийском крае умер киргизский (казахский. – Ж.А.) султан Чокан Чингисович Валиханов, известный своим смелым путешествием в Кашгар, город Западного Китая. Наука обязана ему единственными географическими сведениями об этой части Средней Азии, потому, что другой европеец, один из братьев Шлагинтвейт, проникший сюда из Индии во время самого разгара религиозно-политического восстания, пал жертвою кровожадности кашгарского узурпатора Валихана» [3]. Здесь же автор отметил цели, которые ставил Ч.Ч. Валиханов «Первой задачей своей Валиханов ставил изучение своего народа и знакомство с ним русской публики. Литература об этом замечательном народе, к которому очень легко может привиться европейская цивилизация, слишком бедна, и мы ничего не знаем об его материальной и интеллектуальной жизни. Сколько это незнание причинило, может быть, народу несчастий?... Ближайшее знакомство с киргизским (казахским. – Ж.А.) народом, как справедливо думал Ч.Валиханов, много бы содействовало гуманизации взглядов на этот народ той русской массы, которая находится с ним в непосредственных сношениях, а изучение взаимных отношений двух наций способствовало бы разъяснению тех печальных недоразумений, какие в последнее время возникли в русской литературе о правах человеческих рас на блага цивилизации... Мы ничего не находим более приличным почтить память Чокана Валиханова, как пожелать киргизам (казахам. – Ж.А.) не так долго ждать второго Валиханова... Конечно, нет лучших проводников

европейской цивилизации и гуманности в среду инородцев, как сами инородцы» [4].

Зная Ч.Ч. Валиханова как знатока истории и культуры казахов, его сподвижник и друг Ф.М. Достоевский в своем письме из Семипалатинска от 14 декабря 1856 г. настоятельно просит: «...не бросайте заниматься. У вас есть много материалов: напишите статью о степи. Её напечатают (помните, мы об этом говорили). Всего лучше, если бы вам удалось написать нечто вроде своих записок о степном быте, о вашей жизни там и т.п. Это была бы новость, которая заинтересовала бы всех... вы бы могли представить такие выводы или такие соображения (мало ли что можно изобразить и представить!) родным своим, что они, пожалуй, выпустили бы вас и за границу, т.е. года на два в путешествие по Европе. Лет через 8 вы бы могли так устроить судьбу свою, что были бы необыкновенно полезны своей Родине. Например, не великая ли цель, не святое ли дело, быть чуть ли не первым из своих, который растолковал в России, что такое степь, её значение и ваш народ относительно России, и в то же время служить своей Родине просвещенным ходатаем за нее у русских. Вспомните, что вы первый киргиз (казах. – Ж.А.), образованный по-европейски вполне. Судьба же вас сделала вдобавок превосходнейшим человеком, дав вам и душу и сердце... Уже один этот случай поразителен, и сознание о нем невольно налагает на вас и обязанности. Трудно решить: как сделать вам первый шаг, но вот еще один совет (вообще), менее забывайтесь и мечтайте, а больше делайте» [5].

Известный русский ученый и путешественник П.П. Семенов-Тян-Шанский в статье «Встречи в Западной Сибири и Семиреченском крае» так отзывается о Ч.Ч. Валиханове: «Обладая совершенно выдающимися способностями, Валиханов окончил с большим успехом курс в Омском кадетском корпусе, а впоследствии уже в Петербурге под моим влиянием слушал лекции в университете и так хорошо освоился с французским и немецким языками, что сделался замечательным эрудитом по истории Востока, и в особенности народов, соплеменных киргизам (казахам. – Ж.А.). Из него вышел бы замечательный ученый, если бы смерть, вызванная чахоткой, не похитила его преждевременно...» [6]. Современник Ч.Ч. Валиханова Ф.Р. Остен-Сакен в некрологе о нем так отзывается: «Те обрывки из трудов Валиханова, которые были напечатаны в изданиях общества (Императорское Русское георгафическое общество. – Ж.А.), далеко не исчерпывают всех собранных им обширных и богатых материалов, касающихся географии, истории и этнографии

[illegible] среднеазиатских государств, и в особенности киргизского (казахского [illegible]) народа. Для собрания этих материалов Валиханов не щадил ни [illegible], ни пожертвований: тщательно записывал предания, легенды и [illegible] своего народа, изучал среднеазиатские наречия, дорогою ценою [illegible] древности, находимые туземцами в старых развалинах и могилах, [illegible] опасностью для жизни проникал в буддийские монастыри и доставал [illegible] редкие рукописи. Мы имеем повод надеяться, что эти драгоценные материалы не пропадут для науки. Валиханов сохранил глубокую [illegible] своей стране, он любил киргизскую (казахскую. – Ж.А.) [illegible], но вместе с тем умел высоко ценить западную цивилизацию [illegible] предвидел для своего народа отрадную будущность только под покровительством России» [7].

Если обратимся к письмам Ч.Ч. Валиханова написанные друзьям и знакомым, то можно заметить евразийскую ментальность, совмешающую восточные и европейские черты мировоззрения по разным вопросам истории, культуры и быта своего времени. В письме А.Н. Майкову от [illegible] декабря 1862 г. Ч.Ч. Валиханов после обозрения степных новостей, [illegible]ающихся казахов и его, не состоявшейся женитьбы пишет: «Будем говорить теперь о Вас, о Петербурге, о друзьях моих петербургских. Что [illegible]ают Достоевские? Они редко пишут, в чем, впрочем, сам виноват, потому что редко отвечаю. Как их журнал идет? .... Говоря между нами, я что-то плохо понимаю их почву, народность, то славянофильством пахнет, то западничеством крайним, примирения что-то не видать... По-моему что-нибудь да одно: или преобразования коренные по западному образцу, или держись старого, даже старую веру надо исповедовать. Китайская середина не идет теперь к делу. Ведь национальных качеств, как говорит Бокль, нет, а образование должно быть общечеловеческое. И оттенок народности оно получит само собой, под влиянием местности, влиянием языка и нравов наших» [8].

Таким образом, фрагменты эпистолярных и других печатных рукописей показывают евразийскую сущность мировоззрений замечательного деятеля как Чокана Чингисовича Валиханова, оставившего нам ценное научное наследство, взоры к которым никогда не померкнут. Один из современников того времени, приложивший немало сил для опубликования его трудов, так выразился: «Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских (казахских. – Ж.А.) ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в лице его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных

откровений о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд» [9].

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. – Алма-Ата 1984. – С. 92-94.
2. Валиханов Ч.Ч. [illegible] С. 99.
3. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5. – Алма-Ата 1985. – С. 276.
4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5. – Алма-Ата 1985. – С. 276-279.
5. Валиханов Ч.Ч. [illegible] С. 178-179.
6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5. – Алма-Ата 1985. – С. 241-242.
7. Валиханов Ч.Ч. [illegible] С. 275.
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.5. – Алма-Ата 1985. – С. 154.
9. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.1. – Алма-Ата 1984. – С. 79.

МУСИНА М.Ш.

арт-директор АНО «Диалог культур»
координатор проекта
«Казахи в Санкт-Петербурге»
(г. Санкт-Петербург, Россия)

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ В МУЗЕЕ ДОСТОЕВСКОГО

В Литературно-мемориальном Музее Достоевского в Петербурге с 17 декабря 2009 по 31 января 2010 проходила выставка под названием «Казахи в Санкт-Петербурге: XVIII – начало XX в.

Она была посвящена истории взаимосвязей казахского общества и его интеллектуальной элиты с Петербургом как столицей Российской империи и культурно-научным центром. Выставка включала в себя шесть основных разделов:

- Пребывание в Санкт-Петербурге казахских посольств и депутаций на протяжении XVIII – XIX вв.
- Связи с Петербургом хана Жангира и его потомков
- Чокан Валиханов в Петербурге
- Казахи и музейные коллекции
- Казахи - выпускники высших учебных заведений Петербурга
- Казахи в Государственной Думе Первого и Второго созывов

В экспозиции были представлены подлинные уникальные предметы из коллекций Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН, Российского этнографического музея, Русского Географического общества, Института Восточных рукописей РАН, Государственного музея политической истории Российской Федерации, а также предметы из частных собраний.

Особую роль Петербурга в судьбах казахского общества отразили документы и фотографии из архивов и библиотек Санкт-Петербурга и Казахстана. Впервые экспонировались документы, связанные с обучением казахов в петербургских высших учебных заведениях. Многие из выпускников вузов Петербурга стали впоследствии видными общественными деятелями, политиками, учеными – интеллектуальной элитой Казахстана.

Пожалуй, центральное место в этой выставке занимал раздел, посвященный Чокану Валиханову, что справедливо – ведь Валиханова и Достоевского связывала глубокая, искренняя дружба.

Выдающийся казахский ученый-просветитель Чокан Чингисович Валиханов (1835–1865) оставил после себя научные труды по истории, географии, этнографии народов Средней Азии и Казахстана, имеющие непреходящую ценность.

В возрасте двадцати двух лет он был заочно избран действительным членом Императорского Русского Географического Общества – по рекомендации П.П. Семенова, высоко оценившего научные результаты путешествий молодого исследователя в Кульджу и на Иссык-Куль. Знаменитая экспедиция в Кашгар в 1858–1859 гг. принесла Валиханову славу отважного путешественника: он с риском для жизни проник в закрытую для европейцев страну и «собрал драгоценные материалы о состоянии» Восточного Туркестана. В Петербург Валиханов приехал в феврале 1860 года, чтобы доложить о результатах экспедиции, имевшей важное научное и политическое значение. Император Александр II лично распорядился о награждении поручика Валиханова орденом св. Владимира IV степени и о повышении его в чине. Валиханов остался в столице для продолжения службы в двух ведомствах: в Генеральном штабе, где он составлял карты Средней Азии и Восточного Туркестана, и в Азиатском департаменте МИДа.

В Петербурге Валиханов вел большую научную работу: выступал с сообщениями на заседаниях Императорского Русского Географического Общества, готовил к изданию свои первые публикации в «Записках» ИРГО, а также материалы о среднеазиатских ханствах для петербургских газет. Он написал статью о своем прадеде Аблай-хане для «Энциклопедического словаря», издававшегося под редакцией А.Краевского, изучал рукописи, хранящиеся в Азиатском музее Академии наук. Понимая значимость этого уникального собрания манускриптов, Валиханов счел за честь подарить Азиатскому музею старинную рукописную книгу – собрание стихов персидского поэта Хакани.

В петербургский период возобновилось дружеское общение Валиханова с Федором Михайловичем Достоевским. Они были знакомы еще по Сибири, где Достоевский отбывал ссылку. Чокан стал частым гостем в доме Достоевского, который ввел сибирского друга в круг петербургских литераторов. По ходатайству Ф.М. Достоевского Ч.Ч. Валиханова приняли в члены Общества для пособия нуждающимся литераторам и ученым («Литфонд»). Это ходатайство горячо поддержал председатель Общества Е. П. Ковалевский, он же директор Азиатского департамента МИДа. Валиханов близко дружил со многими интересными людьми – литераторами, учеными-востоковедами.

В мае 1861 Валиханов вынужден был по состоянию здоровья покинуть столицу, надеясь, что вскоре сможет вернуться. Однако врачи не советовали возвращаться, да и сам он понял, что с таким здоровьем «в Петербурге постоянно жить нельзя».

И все же Валиханов скучал по Петербургу, строил планы на будущее и в письмах делился мечтами с Достоевским: «..Хотя бы через год или два мы станем ездить в Петербург, проведем с добрыми друзьями несколько приятных месяцев, запасемся новыми книгами, новыми идеями и опять в Орду, к киргизам…» Этим мечтам не суждено было сбыться. Жизнь Чокана Валиханова оборвалась трагически рано.

И вот почти 150 лет спустя Чокан Чингисович Валиханов снова оказался в Петербурге — в доме своего «любезного друга» Федора Михайловича Достоевского.

Гости музея, посетители выставки смогли увидеть оригинальные карандашные рисунки Валиханова, выполненные им во время экспедиции на Иссык-куль в 1856 году, Кашгарский дневник (1858-1859), который ныне хранится в архиве П.П. Семенова-Тяньшанского в РГО (очевидно, это был подарок Валиханова). Здесь же были выставлены первые (прижизненные) публикации трудов Ч. Валиханова в «Записках Императорского Русского Географического Общества», а также персидская рукопись Хакани, преподнесенная Валихановым в дар Азиатскому музею.

Почетное место в экспозиции заняла книга «Сочинения Чокана Чингисовича Валиханова» под редакцией Н.И. Веселовского. ЗИРГО, 1904 г., изданная упорными стараниями друга детства Валиханова, Григория Потанина – спустя почти сорок лет после ухода из жизни Чокана. Украсила экспозицию редкая фотография Ч. Валиханова петербургского периода, оригинал которой хранится в фонде Потанина, в архиве Научной библиотеки Томского Государственного университета.

На выставке были представлены разнообразные документы и бумаги

Валиханова: это и Свидетельство о приеме Ч.Валиханова в действительные члены Императорского Русского Географического общества, и Грамота о пожаловании Ч.Валиханову ордена Св. Владимира IV степени, а также подлинные свидетельства пребывания Чокана в столице (например, счет из ресторана гостиницы «Демут»). И, конечно же, письма: Достоевского Валиханову, Валиханова – Бекетову и Достоевскому.

К выставке была издана брошюра «Чокан Валиханов в Санкт-Петербурге». В ней авторы (М. Мусина и Б. Тихомиров) постарались определить круг общения Валиханова, выявить адреса, которые он посещал. Специально для экспозиции была составлена карта с обозначением мест, связанных с пребыванием Валиханова в Петербурге.

Благодаря собранным вместе предметам, фотографиям, документам, хранящим память о Валиханове, возникало ощущение присутствия славного чингизида в доме Достоевского. Будем считать, что возвращение Чокана Валиханова в Петербург состоялось.

В заключение хотелось бы подчеркнуть, что проект «Казахи в Санкт-Петербурге» в Литературно-мемориальном музее Достоевского был осуществлен при всесторонней поддержке Министерства культуры и информации Республики Казахстан и лично министра, г-на Кул-Мухаммеда М.А.

ӘБІШЕВА С.Н.
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейінің директоры

ҚАЗАҚТЫҢ ТҰҢҒЫШ АҒАРТУШЫ ҒАЛЫМЫ, ЭТНОГРАФ-САЯХАТШЫ Ш.УӘЛИХАНОВТЫҢ 175 ЖЫЛДЫҒЫНА АРНАЛҒАН

Елбасы бастамасымен кабылданған «Мәдени мұра» атты мемлекеттік бағдарлама бойынша бабаларды зерделеу, мұраларды игі мақсатымызға ұластыру, ескерткіштерді ел сүйсінерліктей әспеттеу, мұның бәрі еліміздің тарихи тағылымдары, бүгінгі таңға ертеден жеткен ескерткіш мұрағаттары, жазбаша құндылықтары ел игілігіне тарату дағдылы үрдіске айналды, бұл сөз теңдессіз байлық.

Мұражай – мәдениеттің ғибадатханасы. Мұражай таным мен тарихтың кайнар көзі.

Таным мен ғылыми – ағартушылық мекеме ретінде мұражайларға кез келген қоғамда ерекше орын беріледі. Жас жеткіншектерді тәрбиелеу,

ұлт тарихын, ел танымағы мұражайлардың ролі жөніндегі мәселе бүгінгі күні өте орынды. Ертеңгі болашакка нык, әрі сенімді кадам жасау үшін мұражай қызметінің берері аз емес.

Ұлы даланың тарихы мен мәдениетіне тың көзкарасты қалыптастырған Ә.Марғұлан мен Қ.Сәтбаев зерттеулерді көптеген мәселелер идеясы мен тақырыптарына негіз болды. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында бізге үлкен жауапкершілік жүктелуде.

Ұлы жерге тіл бітсе, талай беймәлім тарих шежіресін ашар еді.

«Көнені кормей, жана еске түспейді»- деген халық мақалы бар. Ата – баба тарихымыздың ерлік істерін, акыл парасатын, құнды ескерткіштерін, тарихи мұраларын жинактап, ұрпактан – ұрпакка аманат етіп келе жаткан мұражай ісі тарихи маңыздылығымен ерекшеленеді. Онда сакталған заттар аса құнды да асыл мұра.

Ш.Ш.Уәлихановтың «Алтынемел» мемлекеттік мемориалды музейі, 1985 жылы 20 қыркүйекте ғалымның 150 – жылдык мерей тойына байланысты салтанатты түрде ашылды.

Музейдің проектісін жасаған архитекторлар Бек Ибраев, Рустем Сейдалин, Серік Рустембеков.

Музей казактынасакөрнектіғалымы,ағартушы–демократы,этногроф – саяхатшысы Казакстан Орта және Орталык Азия халыктарының жарқын өкілі Шокан Шынғысұлы Уәлихановка арналады.

Ш.Ш.Уәлиханов 1835 жылы казіргі Костанай каласының маңындағы Құсмұрын бекінісінде дүниеге келген (азан шакырып койған есімі – Мухаммед Канафия) ал Шокан анасының еркелетіп койған есімі.

Ш.Ш.Уәлихановтың ата – бабалары ескі сұлтандар әулетінен шыккан. Оның арғы атасы – Аблай, Россиямен сауда – саяси байланыс жасап отырған.

Аблайдың үлкен баласы Уәли – осы байланысты дамыта түскен. Ш.Ш.Уәлиханов өзінің туған атасы Уәлидің есімін алып, өзін Уәлихановпын деп атаған.

Шоканның өз әкесі – Шынғыс Уәлиев. Омбыдағы әскери училищеден білім алған. Әжесі Айғаным. Өте акылды, парасатты, өз заманының алдыңғы катарлы адамы болған. Казактарға катысты барлык мәселелерді патша үкіметі Айғаным әженің акылымен шешіп отырған.

Казактың ұлы ғалымы және ағартушысы Ш.Ш.Уәлихановтың өз халкына білім беріп, мәдениетін өркендету және оны патша үкіметі мен бай – шонжарлардың езгісінен, өктем озбырлығынан азат етіп, бакатты өмірге жеткізу жөніндегі асыл армандары өзі кайтыс болғаннан көп жылдан соң жүзеге асырылды.

«Заманында дүниежүзілік ғылымға елеулі үлес қосқан», «аскан танышпан», «Шығыстану әлемінің аспанынан құйрықты жұлдыздай жарк етіп өте шыккан ... таңғажайып құбылыс», жойқын еңбектерімен қатар мәдениет пен өнердің барлық салаларына өнер тарихшысы, өнер зерттеушісі ретінде өшпес із қалдырып, бүкіл саналы ғұмырында елдің ерлік дәрежесін көтеруді арман етіп, онын шын мәнінде азат, мәдениеті жоғары елдермен терезесі теңелуін ансап өтті. Ел тағдыры үшін ой тербеп, істен көрінді. Тарихи тамырлас, тағдыры сабактас Казакстан мен Орта Азия халактарынын тарихына бөліп – жармай, тұтас карастырды. Мысалы, Орта Азия халактарындағы заманда ілгері де аумакты цивилизация тудырған елдердің бірі болғандығынан алғаш таныған, әрі ғылыми тұрғыдан таратып жазған Шокан Уәлиханов.

Ш.Ш. Уәлихановтын өмір жолы – елдің тағдыры, халыктын тағдыры. Шоканның ойы, еңбегі, арман – тілегі еліміздің тарихымен, өнер өрімдерімен тікелей сабактасып жатыр.

Ғалымнын шығармашылығына бойламас бұрын, Шоканның өз дүниетанымдык, адамгершілік, эстетикалык көзкарасынын қалыптасуына осы халыктын бай мұрасынын әсері кандай болғанына токтала кеткен жөн. Өйткені, халык тәрбиесінін ыкпалына болмай, онын кайнар бұлағынан сусындамай, таза сана – сезіммен түсініп кабылдамай, жүйелі терен білімі болмай, ол жөнінде құнды пікір айту да мүмкін емес.

Ш. Уәлиханов халык шығармашылығына деген сүйіспеншілігінін калыптасуына, көркемдік талғамынын калыптасуына, ой – өрісінін рухани әлемінін кеңи түсуіне бірнеше факторлар әсер етті. (өскен ортасы, табиғат туыс, жолдас, өнер адамдары, отбасы, әке – шешесі, әжесі, орыс достары).

Бала жастан әжесі Айғанымнан ертегі, аныз әңгімелерді, тарихи окиғалар мен XVIII ғасыр жоңғар көтерілісіне катыскан батырлар туралы естеліктерді естіп өсуі Шоканнын туған жер, ел, Отан алдында жауапкершілігін арттырады, халык мұрасын бағалап, сүйе білуге үйретті. Онын ой - өрісінін кеңеюіне, көркемдік талғамынын жетілуіне орак ауыз, от тілді акын жыршылар, бал таңдай әншілер, саусағынан өнер тамған күйшілерді естіген казак халкынын тарихи шындығын бейнелейтін жырлары әсер етті.

Ш. Уәлихановтын ғылыми мұрасы – негізінен ірі ғылыми еңбектерден, публистикалык шығармалардан, рецензиялардан, күнделіктерден, халык аныздарынан, шежірелерден, жырлардан, көркем аудармалардан және көптеген бейнелеу өнерінін тамаша нұсқаларынан тұрады.

Шокан бейнелеу өнерінде де үлкен – суреткер. Шоқан суреттері өз

тұсындағы елдің оқиғаның бір шындығы. Ол суреттемелерінде табиғаттың тыныс тіршілігін көркем бейненің жан дүниесін, дәуірдің кесек тұлғасын алдына жайып салады.

Ш. Уәлихановтың барлық жұмысы ғылыми жағынан өте құнды. Оның еңбектері өзінің терең мағыналық жазылуымен қызықты көркемдігімен бағалы.

Ғалым ағаның тым қысқа өмірінің ішінде Орта Азия мен Қазақстан халықтарының тарихы, географиясы мен этнографиясына арналған еңбектерімен саяси тақырыптағы толып жатқан шығармаларын да жазып үлгерді. Шоқан терең энциклопедиялық білімі бар, өз заманындағы ғылымда бір қатар мәселелерді жаңаша көтере білген кемелді ірі ғалым еді.

Ш. Уәлихановтың атақты Қашқар сапарының жемісі – «Алтышаһардың яғни Қытайдың Нан – лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы» атты еңбегі Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, географиясына, әлеуметтік құрылысына арналып, заман талабының биік деңгейінде жазылған әлемдегі тұңғыш зерттеу жұмысы болатын, ол шын мәніндегі географиялық жаңалық деп танылған. Бұл тамаша еңбегінде жас ғалымның жан – жақты терең білімі, аскан дарындылығы, халық тұрмысын жақсы білетін көреген ақылдылығы айқын көрінеді.

Ш. Уәлихановтың Орта Азия мен Шығыс Түркістанды зерттеуші ретінде ғылымға сіңірген еңбегін дүние жүзілік ғылым мойындады. Өзінің дарынды ғылыми ізденістерді мен творчестволық толғаныстарға толы қыска өмірі ішінде Шоқан тарих, география, этнография, археология, қоғамдық және саяси экономия ғылымдары саласында жемісті еңбек етіп, кейінгі ұрпакка аса бай, бағалы мұра қалдырды.

Елбасымыздың 2003 жылғы «Мәдени мұра» - бағдарламасында: «Мәдени мұраларымызды жүйелеп, оларды калпына келтіру, сақтау, одан әрі дамыту ісіне кең көлемде білек түріп кірісетін кез келді деп есептейміз. Ұлттық мәдениетімізді ұлықтап, бар мен жоғымызды түгендеп, жүйелеп келер ұрпакка аманаттау – «Мәдени мұра» бағдарламасының басты максаты болуға тиіс», – делінген.

Ендігі міндет Ұлыларымыздың ұлылығын өзіміз ұғынып, бойға сіңдіріп өркениетті елдің Ұлы, Қызы екенімізді білу. Сол үшін жан салып, кызмет жасау деп ойлаймын.

Өмірден кыршын кетсе де артынан артынан өшпес ғылыми мұра калдырған Ш.Уәлиханов академик Веселовскийдің сөзімен айтканда «Шығыстану аспанында жарқырап өте шыккан жарық жұлдыз іспеттес»

[illegible] ғылымының бейнесі мәңгі өшпейді, оны бүкіл әлем [illegible] ғанып, бағалайды.

Иә, Шығыстың шыңға біткен бір шынары, халқымыздың біртуар [illegible] ұлы, ғұлама ғалымы Шоқан бабамыз аз ғана ғұмыр кешсе де, [illegible] ертенін ойлап, қабырғасы қайысып, сол бір қылышынан қан [illegible] патшалы Ресейдің қитұрқы саясатына қайыспай қарсы тұрды. [illegible] небір кемелді терең ойлары мен ұрпағына өлмес мұра ретінде [illegible] ан еңбектері мен шығармалары өзінің өлместігімен мәңгі жасай [illegible]рмек. Жаны мәңгілікке сая тапқан, Жетісу жеріндегі Күренбел өңірінде Шоқанның өзі де, рухы да мәңгі тірі болмақ.

СЕКЦИЯ № 1

ИСТОРИЯ, ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

З. ҚИНАЯТҰЛЫ
Ш.Ш.Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері, т.ғ.д.

ШОҚАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ҚАЗАҚЫ БОЛМЫСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ТАРИХЫНАН АШҚАН КЕЙБІР ЖАҢАЛЫҚТАРЫ

Кейде беталды кететін кейбіреулердің аузынан «Шоқан орыска шоқынып. Ресейдің мүддесіне қызмет еткен жарма қазақ» деген сөздер естіліп қалады. Мен Шоқантанушы емеспін. Бірақ мен тарихшы ретінде Ш.Уәлихановтың еңбектерін көп оқыдым. Қазір де оның еңбектерін ой басым көп қолданамын. Өйткені онда ғылыми нақтылық бар. Еңбектерін оқи отырып мен оның жан-тәнімен қазақ, қазағының бағы үшін жаралып, қазағының бағын асырып кеткен адам екеніне көз жеткіздім. Кейде мен ойлаймын егер XIX ғасырда араларына 10 жыл салып (1835, 1845) өмірге Шоқан мен Абай келмегенде, ол екеуінің еңбегі болмағанда XIX ғасырдағы қазақ тарихы, әдебиеті мен мәдениеті тарихына не деп жауап берген болар едік. Біздің қазақ үшін Шоқан да, Абай да бір ғасырдың жалғыздары еді. Бірі тарихшы, өлкетаушы, этнограф та, бірі ұлы ойшыл, ұлама ақын. Екеуі де қазақты ояту үшін көппен жалғыз алысты. Тіпті болмағанда орыс мәдениетінің озық үлгілері арқылы қазақтың санасын оятпақшы болды. Қазақтың тарихы мен әдебиеті арқылы ол екеуі қазақты әлемге танытты және қазақ арқылы өздері де танылды.

Бүгінгі күнге дейін қазақ топырағынан шығып батыс пен шығыска кең танылған Шоқан Уәлихановтан асқан тарихшы, өлкетанушы, Абай Құнанбаевтан асқан ойшыл, ақын жоқ. Егер бар деген күннің өзінде олар Абай және Шоқан арқылы танылды.

Шоқан қазақ ақсүйектері әулеті отбасында дүниеге келді. 12 жасына дейін ұйыған қазақ арасында өсті, қазақы білім, тәрбие алды. Араб, шағатай, парсы тіл-жазуын ауылда үйренді. Мұсылмандықтан да ада болған жоқ. Н.М. Ядринцевтің айтуынша «Шоқан ақынжанды, шығыска еліктеуші, ол ұстазы Костылецкимен бірге араб өлеңдерін жатқа оқып, ләззат алатын болған» [1].

Шоканның казақ ортасында алған білім, тәрбиесі мен шығыстық [illegible] кейін ол Марко Полодан кейін екінші рет Жоңғар сапарына [illegible] Батыс әлемі алдында Кашқардың күшіне ашуына көмегін [illegible] Ол 12 жасынан бастап білімін Кадет корпусында жалғастырды [illegible] келген казак баласы қабілеті жағынан орыс балаларынан [illegible] болды. Орыс тілі, әдебиеті мен мәдениетін жетік менгерді. Ол [illegible] органы тез игеріп еуропалық өркениет негізінде сол ортада [illegible] мен тепе-тең болуға талпынды. Бұл оның ұстанған жаңа құраны [illegible] Н.М. Ядринцев [2]. Шоқан осы кезден бастап өзін қазак [illegible] орыс екі ұлттың және осы екі мәдениеттің телі өкілі санады. Бұл Шоканның «мен орыс болып кеттім» деген сөзі емес, керісінше «мен [illegible] халқы, оның мәдениетімен терезем тең казакпын» деп жар салуы, [illegible] еуропа және орыстар арасында кең тараған «дикарь» немесе [illegible] (казактар) надан» деген пікірге айтылған даты немесе назы [illegible] қабылдағанымыз жөн сиякты. Шоқан Уәлиханов шынымен де Бөкей [illegible] шыккан казак өкілдері және Қасым хандығын билеген Ораз-Мұхаммед оның ұрпактарынан соңғы уакытта орыс арасына кен танылған [illegible] Патшалық Ресей үкіметіне қызмет аткарған алғашкы казак. Орыстың [illegible] катарлы интеллигенциясы өкілдері де Ш. Уәлихановты «екі [illegible] екі мәдениеттің өкілі» ретінде өз катарына кабылдады. Бұл туралы [illegible] Гумилев «Айтыңдаршы, Жанна д'Арканың серіктестері бретон [illegible] үйектері Шатобриан мен Жиля де Ретцаны калайша француз емес [illegible] мекпіз? Ирландиялық Оскар Уайльд ағылшын жазушысы емес деп [illegible] көрініз? Ал әйгілі шығыстанушы Ш.Уәлиханов өзі айткандайын [illegible] екі халыктын тен өкілі емес пе» дейді [3]. Мұндай лайықты пікірді Шоканға өзінің досы Г.Н. Потанин де берді. Ол бүйдейді: «Жабайы [illegible] ыктан шығып еуропалық білім алған кайсыбіреулер өзінің туған [illegible] ортасына оралғанда алғашкы таз кебін киіп кететіні бар. Ал Уәлиханов [illegible] найдан ада болатын, ол орыс ортасында да еш кембағал түспейтін, [illegible] озінің шыккан ортасына оралғанда жетекші рөл аткаратын» [4]. Шоканнын өз казағы ортасындағы бейнесін ғалым төмендегідей [illegible] суреттейді. «Валиханов дейді ол, - Қазақ даласына келгенде казакша [illegible] шипент, шалбарын киіп. Бұкар кілемінің үстінде кестелеген жастыкта [illegible] канының өзінде сырт бейнесі ғана казакы көрінгенімен айналасында Абель-Ремюза, Клапрот және Станислав Жюльенің француз тіліндегі [illegible] таптар үйіліп жататын. Ол көптеген орыстармен салыстырғанда әлде [illegible] ійда еуропаға жакын, тіптен еуропалыктар сиякты көрінетін» дейді» [5].

Солай бола тұра Шокан өмірінің соңына дейін казак күйінде калды,

қазақтың мұрат мүддесі үшін күресті. Шоканның бұл қырын оның орыс әріптестерінің өзі мойындады. Н.М. Ядринцев «Чокан оставался любящим свой народ, свое племя. В его мечтах было совместить европейское просвещение и сохранить свою народность» десе [6]. Г.Н. Потанин «Задачей своей жизни Валиханов считал служение киргизскому (казахскому) народу, защиту его интересов перед русской властью и содействие его умственному возрождению» деп жазды [7]. Ш.Уәлихановтың өз еңбектерінде және ол туралы жазылған естеліктерде оның ұлты үшін жаны күйген тұстары көп айтылады. Солардың ішінен орыс тарихіреуді жақтырмағанда «бұл неғылған қырғыз-қайсақтық» дейтін сөзі жанына қатты бататыны, бірде Эдуард Струвемен болған кикілжін, генерал Черняевпен сөзге келіп ауылына біржола қайтқан және басқадай оқиғаларды атауға болар еді. Ол «Біздің халқымыз орыс қоғамының ойлайтынындай дөрекі емес» деп [8] туған халқын талай жерде ақтады, туған халқының намысына келгенде Шоқан ешкімнің алдында тізе бүгіп көрген емес. Мұндайда оған парасатты отбасында өскен аксүйектігі мен алған тәрбиесі көмектесетін. Оның ғылымда атқарған еңбегінің дені туған халқының өмір тарихын зерттеуге арналды. Ш.Уәлихановтың ғылыми-ағартушылық қыруар еңбегін айтпағанда, әлемдік этнография ғылымына қосқан үлесін былай қойғанда. Қашқарияны ашуы, қазақтың ауыз әдебиеті мұраларын жинауда атқарған еңбектерімен қатар қазақ тарихын зерттеуде сүбелі үлес қосты. Менімше оның жазғандарының көпшілігі қазақ тарихындағы жаңалық болып саналады. Енді осындай кейбір мәселелерге тоқталып көрелік.

Бірінші мәселе. Шоқан Уәлиханов қазақтың төл шежірелерінен бастап әлемдік және орыс шығыстанушыларының еңбектерінен қазақтың шығу тегі мен «қазақ» ат-атауының түп тамырын көп ізденді. М.Х. Дулаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегіндегі тұжырымға қанағаттанбады. А. Левшиннің қазақ халқы және қазақ хандарының тегі Фирдоусидің «Үрістем дастанынан» кездестірдім [9] деген пікірімен келіспеді. А.Левшин қазақты зерттегенде қазақтың надандығы мен әлсіз тұстарына тым деп қойып кеткенін сын тезіне алды (замечания на третью часть описания киргиз-казачьи орд А.И.Левшина) [10]. Осылардың негізінде өзінің «Қазақ шежіресі» (Родословное казахов) атты әйгілі мақаласын жазды. Ақыры ол «Алаш» ұғымы қазақтың жалпы есімі (нарицательное имя) деп тапты. Қадырғали Жалайыр «Алаш» ұғымын «Қазақ» деген мағынада қолданды. Шоқан Уәлиханов өзінің «Қазақ шежіресі» немесе «Ата тегі» атты еңбегінде «Алаш» арқылы қазақты сұлтан, қожалардан да айырып көрсеткен. Онда былай дейді: «Қазақтар аксүйектер деп Шынғыс хан

жыстинен тараған хан, сұлтандарды атайды. Қожа дегеніміз Мұхаммедтің ұрпақтары. Ал карабайыр қауым өздерін қарасүйектер дейді. Сұлтандар Алаш одағына жатпайды. Қара орман қазақ аңқа конғанда Алаш деп ұран салады. Ал сұлтандар және олардың құлы қалмақ пен қырғыздардың ұраны – Аркар [11].

Ш.Уәлиханов «Іле өлкесінің географиялық очеркінде» Алашты «Казак» атауының синонимі ретінде қолданды. «Түркі қазақтарының шыққан тегін Алаш. Алашамен байланыстыруда тарихи шындық жатыр деп жазды [12].

Шоқан сияқты біз қалай іздесекте Орыс ханның тұсында Ақ Ордада қазақтардың басы қосылғанға (1361 ж.) дейін әскери-саяси территориялық мән-мағынасындағы «Алаш» ұғымын таба алмаймыз. Егер бар болса олардың көпшілігі мифтік нұсқалар. Орыс ханның тұсында бір тудың астында казақтардың басы қосылып, ханы Алаша хан, әскері «Алаш мыңдығы», ұлысы «Алаш» атанды. Ақ Орданы «Алаш ұлысы» деп оның алғашқы ханын (Орыс ханды) Алаша хан деп атау Ш.Ш.Уәлихановта да, А.П.Чулошниковте де бар. Ш.Уәлиханов «Темір шапқыншылығы Ақ Орда, Алаш ұлысының билеушісі Орыс хан және оның ұлдарының қажырлы қарсылығына ұшырады... Темір Тоқтамысқа қарсы жорығы кезінде казақтың алғашқы ханы Алаштың ұлдарын өлтірді» десе [13], А.П.Чулошников «Казахский народ сложился еще в первой половине XIY в., и первым ханом его называют Алача, прокаженного и гонимого сына Туранского и Туркестанского государя» деп жазды [14]. Ш.Уәлиханов мұнда Алаштың алғашқы ханының ұлы Әмет, Сәмет деп келтіреді. Бұл ауызша шежірелік нұсқа болуы мүмкін. Ал Темір мен Тоқтамыс Орыс ханның ұлдары Тоқтақия мен Темір Мәлік ханды өлтіргені тарихи шындық. Және бұл оқиғалар Шоқан айтқандайын XIY ғасырдың орта шенінде болып өтті. Егер Орыс хан шамамен 1320 жылдары туылып, 1361 жылы Ақ Ордаға, 1368 жылы Алтын Ордаға хан болып, 1377/78 жылдары дүниеден өткенін ескерсек біз Алаша хан және оның мазары деп жүргеніміз казақтың алғашқы ханы Орыс ханның мазары болуы мүмкін деген қорытынды шығады. Әрине бұл мәселе әлі де терен зерттеуді қажет етеді.

Ақ Орданың тұсында «Алаш» идеологиясы казақтың ұлттық ұранына айналды. Бұл жайында Машһүр Жүсіп Көпеев былай дейді: «Алаш деген атты ұранға қойып, жауға шапқанда «Алаш, Алаш» деп шабыңдар, Алаш демегенді әкең де болса ұрып жыға беріңдер» десіп бата қылысты.

Кеше Алаш, Алаш болғанда,
Алаша хан болғанда,

Үйімі [illegible] болғанда,

Ұранымыз Алаш болғанда

Үш жүзге [illegible] ортасы казак емеспе едік! – деп айтылған сөз содан қалған дейді [15]

Басқа жұрттар былай қойғанда тіптен түркі халықтарының ішінде «Алаш, Алаш» деп жүрген ешкайсысы жоқ. Алаш алтау екен-мыс деп [illegible] ұранын басқаға теліп жүрген біз өзіміз. Әйтпегенде «Алаш, Алаш» дегенде елең ететін казактан өзге ешбір түрік көрмедік.

«Алаш, Алаш» деп Казак, Ноғай, Башқұрт, Қарақалпак, Қырғыз, Татарлардың бірлігіне қойылған атау екен-мыс делінетін Қожаберген жырауының (1663-1763 жж.) «Баба тілі» дастанынан бастау алатын ұғым. Жоғарыдағы кисыны әлсіз әдеби ой түю ғана. Тарихта казак, башқұрт, кырғыз, татарлар бірлесіп ел болған немесе бірлесіп жауға аттанған оқиғалар кездеспейді. Башқұрт, татар былай тұрсын тіптен іргелес жаткан кырғыз бен казак Моғолстан дәуірінде орын алған бірер оқиғаны айтпағанда бірігіп жауға аттанған кезі жоқ. Сондығынан болар башқұрт, кырғыз, татар, карақалпактарда «Алаш» деген ұран немесе саяси сөз тіркесі кездеспейді. Тек ноғайлыда бар. Өйткені Ак Ордада казактармен бірге ноғайлының да басы қосылған тұстары бар. Құрбанғали Халид айтады. «Алаш, Алаш дегенде казак, ноғай бір болып сарт сыртта калады» деп [16].

Ал алты санына келсек оның да өз жөні бар. Алаш мыңдығы екі сан катаған, үш сан майсара және кандыдан құралады. Олардың басында (немесе жоғарғы шендегі офицерлер) тарак танбалы жалайырлар болды. Қадырғали би Қосымұлы осы үлкендік жолын үзбей жалғастырып отырған алты кісінің атын атайды. Олар: Тебре Бек, Шайқы софы Бек, Атұлы Бек, Итбаға Бек, Қараша Бек және Тоңка Бек. Алаш мыңының ағасы болып келген осы алтауы [17]. Алты ұғымы Алаш әскери ішкі құрылымының санын білдіреді. Мұның басқа жұртпен катысы жоқ. Алаш көсемдері қоғамдық козғалысын, партиясын, ордасының атын «Алаш» деп бекерден-бекер атаған жоқ. Мұндағы «Алаш» сөзін «казак» деп түсіну керек. Олар кара орман казакты елең еткізетін осы атау аркылы барша казактың басын коскысы келді. Осы айтып отырғанымыздың барлығы Қадырғали Жалайыр мен Шоқан Уәлихановтан бастау алады. Бұл шындыкты кейінірек А. Бөкейханов бастаған алашордашылар, Құрбанғали Халид, М.Тынышпаев және басқалар кайталады.

Екінші мәселе. Көретін көз, еститін құлак аз болып тұрғаны болмаса соңғы жылдары казактың алғашқы мемлекеті «Ак Орда» жайында көп жазылды. Бұл да Ш. Уәлихановтан бастау алады. Ол М.Х. Дулаттың

«Тарихи-и Рашиди» жылнамасына жасаған конспектісінде Мұхаммед Хайдардың Жошы ұлысын екі канатқа бөліп қалдаған тұсын толықтырып Ак Орданы Рашид ад-Дин, Вассафи және орыс тарихшылары Еділ ордасы (Волжская) немесе Алтын Орда, парсы тарихшылары Көк Орда деп атаған оңтыстағы ордадан бөліп көрсетті. Әбілғазы Баһадур ханның ізімен Орыс ханның ата тегін Тоқай-Темірден таратып сәл-пәл жаңылғанын айтпағанда Орыс ханды казак хандарының атасы немесе алғашкы ханы деп алғаш таныған Ш.Уәлиханов болды. «Урус родоначальник киргизов был ханом Золотой Орды» деп танып алғаш рет [18] казак хандарының кестесін Орыс ханнан бастап түзді (кестеге караңыз) [19]. Егер казақтың алғашкы ханы Орыс хан болса, казак хандығын құрған Керей мен Жәнібек оның шөбересі болса казак хандығын Ак Ордадан бөле карау кисынсыз. Ак Орда мен Казак хандығы саяси жалғастығы үзілмеген біртұтас құбылыс. Осыны ескерген казак тарихшысы Кадырғали Жалайыр «Бу Яныбек хан атасынын ұлысын (Ак Орда авт.) өзі биледі десе (ш.ж. 114-б), Б.Ахметов «Гирай и Джанибек унаследовали отцовскую (Барака) власть в Белой Орде» дейді (Г-во кочевых узбеков. М., 1965, с.62). Орыс тарихи әдебиетінде Казак хандары ордасын «Урусов царев юрт», «Бараков царев юрт» (Трепавлов және баскалар) деп атайды. Тарихшылардың арасында Ак Орданын салтанат құрған уакытын билікке «Токтамыстың келуімен», «Барак ханның өлуімен» немесе Ак Орданы Обілкайырдың басып алуымен тәмамдайтын пікір калыптаскан. Біздің бұл пікірге айтар уәжіміз бар. Әрине Барак ханның өлімі Ак Орданын саяси тағдырына үлкен соккы болғаны рас. Бірак онымен Ак Орданын әлеуметтік билігі үзілген емес, билікті Ак Орданың алғашкы ханы Орыс ханның шөберелері Керей мен Жәнібек жалғастырды. Токтамыска келсек ол да Ак Ордага жат емес. Бір Жошы ханнын кара шаныраганан тараған ұрпак.

Үшінші мәселе. Ш.Уәлиханов өзінін «Қырғыздар туралы белгілеулер» атты әйгілі енбегінде казак тарихына катысты екі түрлі жаналык ашты. Каракырғыздарды (Бурут) казактын Ұлы жүзінін құрамына жаткызып Ұлы жүзді Орта және Кіші жүзден бөліп караган жөн деп караган Гумбольдт және Риттердін жіберген кателігін түзетіп, Иакинф Бичуриннің бастамасын ары карай дамытып каракырғыздар деген кім? казак кім деген сауалға ғылыми жауап берді. «Большая, средняя и малая киргиз-кайсацкие орды деп жазды ол, - составляют один народ «казах», отличный от киргизов, называемых китайцами- бурутами, русскими – дикокаменными и черными. Эти два народа отличаются по языку, по происхождению, по обычаям. Даже в физионамии бурута есть что-то своеобразное , не кайсацкое» деп атап көрсетіп оның нактылығын өзі сызған кырғыз Боранбайдың портреті

және 1848 жылы Омскде түсірген фотография арқылы нақтылады. Ол аталған еңбегінде қазақ пен қырғыздардың тілдік айырмашылығын да нақты көрсетіп берді. «Дикокаменные киргизы деп жазды ол, - говорят несколько грубее и имеют (в языке) еще более монголизмов. Кайсаки (т.е наши казаки — З.Қ.) понимают их с трудом: кроме множества чуждых для кайсаков слов, даже одинаковые слова имеют разное значение, часто диаметрально противоположное» [20]. Шоқан өз ойын нақтылау үшін «ҚҚ» сөзінен құралатын сөздік келтіріп, «ш» әрпінің айтылуы және екінші, үшінші жақты білдіретін жалғау, жұрнақтарының қолдану ерекшелігін атап көрсеткен. Шоқанның анықтамасынан кейін орыс тарихи әдебиетінде біздің халықты қарақырғыздардан ажыратып «қырғыз-қайсақтар» деп жазатын болды. Мұндағы екінші бір жаңалығы Орталық Азия. Шығыс Түркістанды жаулап алу үшін жоңғар хонтайшысы Галдан-Цэрэн 1727 жылы әдейі жасаған жер картасымен (карта қазірге дейін Бейжиңде сақталуда) алғаш танысып картаның Тарбағатай және солтүстік Тянь-шань бөлімінің негізінде өлкенің картасын жасады. Галдан-Цэрэннің ежелгі ұйғыр-моңғол жазуында жасаған картасын Шоқан алып әрбір сөздің тұсына араб әрпімен анықтама беріп тарихи айналымға енгізді. Картада «Гурван Алимт» немесе қазіргі Алматы және Талғар, Күрті, Төмірті көлі (Ыстық көл) көне моңғолша айдан анық жазулы тұр [21]. Бұл Алматы қаласының тарихын 1854 жылы Верный бекінісінің салынған уақытымен есептегісі келетін пиғылдағылардың алдынан көлденең қоярлықтай үлкен дәлел, уәж (аргумент).

Төртінші мәселе. Біздің тарихымызда бүгінге дейін «Шоқан Уәлиханов айтыпты-мыс» деген желеуменен Алексей Ираклиевич Левшинді «Қазақ тарихының атасы» деп танитын жансақ ұғым қалыптасқан. Шоқан шынымен солай деді ме? Негізгі текске үніліп көрелік. Ұлы Фердоусидің Үрістем дастанында қазіргі Тәжікстанның Кейкабад қаласы маңында тұратын кезбелер туралы атағаны бар. Мұны алғаш өз еңбегінде әйгілі шығыстанушы Сенковский келтірген. А.Левшин осыдан сана алып өзінің біз білетін әйгілі еңбегінде «Қазақ халқы және қазақ хандары» туралы Фердоусидің Үрістем дастанында кездеседі деп келтірген. Мұны оқыған Шоқан 1852 жылы И.Н.Березинге жазған хатында «Біздің қазақты сонау дәуірге жеткізген» Левшиннің «көрегендігі» үшін Шоқан Левшинді «Біздің халықтың Геродоты» деп қағытпалап, аталмыш хаттың ескертпесінде «Кейкабад кезбелерінің біздің халықпен ешқандай да қатысы жоқ екендігін атап көрсеткен [22]. Біздің кейінгі тарихшылар И.Левшин «қазақ тарихының атасы» болуы былай тұрсын, біздің халықтың шын жанашыры еместігіне қарамастан Шоқанның қағытпасын сол күйінде қабылдаған.

Бұл Шоканның кателігі емес, көрегендігі. Тарихшы Б.Б.Ирмуханов [23] өзінің «Прошлое Казахстана в письменных источниках» (Алматы, 1997) атты еңбегінде осы мәселені өте дұрыс аңғарып, тиісті жауабын берген еді. Біз «И.Левшин казақ тарихының атасы» деген сөзді бұдан былай тоқтатуымыз керек! Жалпы тарихқа «ата» кажет пе өзі? Егер кажет болса мұнда үш тарихшының аты аталуы керек. Мұхаммед Хайдар Дулат, Қадырғали Жалайыр және Шоқан Уәлиханов. Алдыңғы екеуіне Шоқан Уәлихановтың көзқарасын талдап көрелік. Шоқан М.Х.Дулаттың «Тарих-и Рашиди» еңбегінен көлемді ғылыми конспект жасаған. Мұнда Моғолстан билеушілерінің генеологиясын анықтағаны болмаса авторға казақ тарихшысы ретінде баға бермеген. Ал Қадырғали Жалайыр туралы сөз болғанда ол: «Қазақ тарихына қатысты деректердің молдығы жағынан Қадырғали Жалайырдың «Жылнамалар жинағына тең келетін ештененің жоқтығына күмән келтіре алмаймын» депті. Мінеки осыған қарағанда шынымен казақ тарихына «ата» керек болса ол не Қадырғали Жалайыр немесе Шоқан Уәлихановтың өзі.

1. Ядринцев Н.М. Воспоминания о Чокане Валиханове. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., В пяти томах, том I, Алма-Ата, 1984, с.98.

2. Он да сонда. с.97.

3. Гумилев Л.Н. Этносфера и биосфера земли. М., 1997. с.81;

4. Потанин Г.Н. Собр. соч., В пяти томах, том I. Алма-Ата, 1984. с.93;

5. Он да сонда. сс.93-94.

6. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии. Собр. соч., В пяти томах, том I, с.334;

7. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах. Собр.соч., В пяти томах. Том 2. сс.67-68;

8. Он да сонда. с.23.

9. Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору П.Н.Березину. Собр. соч., том I, с.164;

10. Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в.до н.э. – XV в.н.э. (извлечения из источников) Алматы, «Өнер», 1997, сс.24-25;

11. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., В пяти томах. Том 2, с.161;

12. Шоқан Уәлиханов. Алтышаларға сапар. Алматы, «Ата мұра», 2006, 33-б;

13. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч., В пяти томах. Том 2. Алма-Ата, 1985, с.161;

14. Чокин Ш.А. Очерки истории казак-киргизского народа. Ч.I. Оренбург, 1924. с.275;

15. Артықбаев Ж.О. Материалы истории правящего дома казахов. Алматы, 2001, с.17;

16. Құбанғали Хаким. Тәуарих Хамса (Бес тарих). Казан, 1910. 55-б;

17. Березин И.Н. Библиотека. сс.170-171.

18. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. Собр. соч., в пяти томах. Том 2, с.163;

19. Валиханов Ч.Ч. Письмо профессору Березину. Собр. соч., в пяти томах. Том I, с.165;

20. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., в пяти томах. Том 2. с.67.

21. Он да сонда. с.23.

22. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч., В пяти томах. Том I, с.164;

23. Ирмухатов Б.Б. Прошлое Казахстана в письменных источниках. V в. до. н.э. (извлечения из источников) Алматы, 1997, сс.24-25.

ГАЛИЕВ В.З.
главный научный сотрудник
Института истории и этнологии
им. Ч.Ч.Валиханова д.и.н., профессор

БОРЬБА КАЗАХСКОГО НАРОДА ПРОТИВ ДЖУНГАРСКОЙ АГРЕССИИ В ТРУДАХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

Борьба казахского народа против джунгарской агрессии в XVII – первой половине XVIII веков была не только фактором военного искусства казахов, но и важной вехой развития казахской государственности, самосознания и духовного возвышения, роста казахской идентичности.

Отдельные моменты этой большой и сложной проблемы были отмечены у Финдера в «Истории Сибири» [1], у А.И. Левшина в «Описании киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» [2]. С работой А.И. Левшина Чокан Валиханов был хорошо знаком. Джунгарам или ойротам А.И. Левшин посвятил значительное количество страниц. А.И.Левшин в молодости был среди круга декабристской молодежи [3]. Чокан Валиханов был не только знаком с работой А.И. Левшина, но и мог быть в личных связях с ним по Петербургу. А.И. Левшин к концу жизни состоял в комитете по выработке положения по отмене крепостного права в России. Был он не только учредителем Русского географического общества, но и принимал участие в его заседаниях.

А как известно Чокан Валиханов именно в Петербурге был избран действительным членом Русского географического общества. О работе А.И. Левшина «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» Чокан Валиханов был самого высокого мнения и назвал ее автора «Геродотом казахского народа» [4].

Среди множества сюжетов истории казахов, киргизов, узбеков, уйгуров, китайцев, казахско-китайских и казахско-русских отношений, исследователь уделил внимание и казахско-джунгарским отношениям, борьбе казахского народа против джунгарской агрессии.

Однако к проблеме казахско-джунгарских отношений, борьбе казахского народа против джунгарской агрессии Чокан Валиханов подошел с более широким видением событий и источников.

Эту проблему он развивал в целом ряде работ: «Аблай» [5], «Исторические предания о батырах XVIII века» [6], «Киргизское родословие» [7], «О состоянии Алтынсарина, или шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухары) в 1858 – 1859 гг.»

[8], «О Западном крае китайской империи» [9], «Западный край китайской империи и город Кульджа»[10], «Географический очерк Заилийского края» [11], «Шуна-батыр», «Черновой набросок о древних грамотах».

Чокан Валиханов стремился не только дополнить фактическую сторону изучения казахско-джунгарских отношений, но и детализировать исторические личности этого периода и периодизировать основные этапы этой борьбы. В данной статье сделана попытка заострить внимание на данных вопросах.

Напряженность в отношениях казахов и ойротов или джунгар шла со времени образования Казахского ханства.

Как отмечал Ч.Ч. Валиханов в XVII столетии просто калмыками называли тогда преимущественно джунгар или олётов; черными калмыками, или мунгалами, — северных халхаских монголов; желтыми — южных чахар и ордосских монголов, а белыми калмыками — телеутов, или теленгутов.

В значительной мере фактические данные по XVII веку исходили из Посольского приказа. В начале XVII века из России в Китай проехал русский посланник Байков. Первое русское посольство в Китай было отправлено в 1608 году из Томска и посланниками были избраны трое местных казаков. Они должны были вначале отправить посольское дело у мунгальского царя — алтын-хана, т. е. золотого царя [12]. Алтынханом, т. е. золотым царем, русские называли владетеля монгольского поколения урянхай. В Сибири они известны под названием «двоеданских волостей».

Как указывал Ч. Валиханов, «посольство это, вероятно, было снаряжено вследствие первых преувеличенных известий о неизреченных дивах в государстве китайском, где бой огненный и город кирпичный, а около города ходу конем десять ден. Мы думаем так потому, что об алтынхане, более близком соседе, в сибирских исторических актах упоминается в первый раз под 7113 годом, следовательно, только за год до этой посылки. С этого времени сношения с алтынханом становятся довольно частыми; грамотой и с подарками к алтынхану для призывания его под царскую высокую руку. Посольство имело полный успех. Алтынхан принимал их у хутухты в присутствии своих вельмож, духовенства и послов. Подьячий посольства вычел царские титлы, а сами послы возвышали царское величество. Хан царские дары принял с радостью, он воздал им честь и корм и питье» [13]. В Посольский приказ поступали сведения о казаха и джунгарах.

В этот период на территории казахских жузов вниз по Иртышу по

верховьям Ишима. Тобола на запад продвигались анклавы джунгарских общин во главе с Хо-Урлюком.

Особенно это проявилось с 1635 года, когда на юго-восточных границах Казахского ханства появилось новое государственное образование Джунгарское ханство. 1635 год принято считать годом основания Джунгарского ханства [14].

По этому поводу Ч. Валиханов писал: «Ногайцы, стесненные калмыцким Хо-Урлуком, уходят за Урал и Волгу, а казаки на юг, и в 1646 г. мы видим хана киргизского Ишима и Турупа (Турсуна) - одного в Туркестане, другого в Ташкенте. Знаменитый в степях «плач» на расчвоение ногаев и казаков играется до сих пор степными музыкантами на кобызе и исторгает слезы у старых аксакалов. «Когда сто тысяч ногайцев взволновались, когда Урмамбет-бий умер и самые черные леса загорелись», - поет степной Боян.

Поговорка: «Намутил, как пестрый жеребенок» (по-казахски: Алатайдай булдірген) объясняется преданиями калмыков. В Кульдже я говорил с одним старым тульчи знатоком ойротской старины. Он пел мне все свои древние песни о движении Хо-Урлука, о победах над ногаями и казаками. В какой степени унылы и мрачны предания киргиз об этой эпохе, в такой степени восторженны и исполнены гордости предания калмыков. В этой песне я нашел ключ к объяснению вышеприведенной поговорки. Ногайцы в страхе каждый день ожидали нападения калмыков, боясь силы ногайцев, не смели на них нападать. Вдруг ночью в улусах ногайских отрывается от привязи пестрый жеребенок и производил суматоху в стаде.

Ногайцы в страхе бегут, оставляя родную землю, скот, и после этого калмыцкий тайша Сары-Манджу сделал чапу лесах орских и объявил, что отныне земли принадлежат им» [15].

Главная угроза казахским ханствам исходила со стороны сильного кочевого государства западных монголов-ойратов - Джунгарского ханства. Оно сформировалось в северо-западной части Центральной Азии из монгольских племен: хойтов, дэрбэтов, чоросов, отчасти хошоутов и торгоутов. Возникновение его источники относят к 30-м гг. XVII столетия. «В сих летах, - говорится, например, в Черепановской летописи, - начало свое возымело в калмыцких тайшах Зенгорское владение» [16].

В этих условиях казахи оказывали сопротивление джунгарам. Основным источником духовной борьбы с джунгарами была казахская идентичность. Она выражалась не только в исторических преданиях, эпосе, но и в памятниках материальной культуры, в топонимике. Это были

присырдарьинские города, мавзолеи Бугагай, Джубан-ана, Айтбулат, мавзолей Алаша-хана, Джучи.

О могиле Джубан-ана Ч. Валиханов писал: «Могила, почитаемая кайсаками за гробницу святого (аулие), находится на правом берегу речки Сары-Су, в 57 верстах от известного в этой части степи урочища Караагач и в 100 верстах от укрепления Актавского, на довольно значительной возвышенности каменисто-глинистого грунта, упирающейся мысом в реку Сары-Су.

Она имеет вид четырехугольника с десятисторонним пирамидальным верхом и сложена из жженого кирпича. Высота ее десять с половиной аршин, длина стен одинакова - восемь с половиной аршин во внутренности.

На ней много «джалау», что доказательством святости ее служит. Всякий проезжающий из кайсаков через это место в богобоязненном страхе и религиозных чувствах совершает обряд, который сопровождается чтением молитв; разумеется, этим хотят угодить праведнику и получить через то милость Магомета.

Могила Айбулат находится в юго-восточной части песков Дабысун-Кум, на реке Сары-Су, при впадении Кара-Кемера, в 100 верстах от Караджара. Высота ее девять с половиной, длина (ширина) стенки восемь аршин»[17].

Сохранились рисунки Ч. Валиханова с изображением планов и интерьера мавзолеев Жубан-ана и Айтбулата, планов и видов Ботагая на реке Нуре.

Об Ишим-хане Ч. Валиханов писал: «Брат и наследник Тевеккеля хан Ишим был тот самый Казацкий властитель, к которому бежал от притеснений своего брата хана Хивинского знаменитый восточный историк Абульгазы в 1625 г. Во второй четверти XVII в., при том же хане Ишиме, загорелась борьба киргиз-казаков с усилившимися калмыцкими (джун-гарскими) властителями; о войне сына Ишимова Джегангира с Батор-хон-тайцзием в 1643 повествует Фишер. Сын Джегангира Тявка, славный в преданиях нынешних киргиз-казаков как герой и законодатель всю жизнь свою провел в борьбе с Джунгарами, а именно с Галданом и Цеван Рабтаном» [18].

Битва 1643 года между казахскими и джунгарскими ополченцами получила название Орбулакской битвы по месту сражения в горах Джунгарского Ала-Тау, у подножья хребта Кояндытау [19].

Сын хана Джангира известный законодатель Тауке (1680–1718) приложил большие усилия в укреплении государственности казахов и

в борьбе с джунгарскими завоевателями. На это накладывалась борьба султанов за признание их младшими и старшими ханами в жузах. Родоплеменная структура казахов мешала централизации власти. Весь народ, - указывал исследователь П.П. Румянцев, - делился на три орды: Старшую, Среднюю и Младшую (или Большую, Среднюю и Малую), каждая орда делилась на поколения: Старшая - на 4, Средняя - на 4 и Младшая - на 3. Каждое поколение делилось на роды: в Старшей орде около 18 родов, в Средней - 37, в Младшей - 35. Роды в свою очередь делились на отделения и подотделения» [20].

Между тем Джунгарское ханство простиралось от Волги до Гималаев, охватывало огромные пространства в Центральной Азии. Это была империя.

С 1670 года после воцарения в Джунгарском ханстве Галдана Бешокту джунгары властвовали над синцзянскими ходжами [21]. Ч. Валиханов отмечал в Синьцзяне, что «джунгары умели пользоваться взаимной ненавистью белогородцев и черногорцев и поддерживали эту взаимную ненависть держали в подчинении всю страну» [22]. Вскоре состоялось и покорение Тибета. Джунгарская империя растянулась от Волги до Гималайских гор. Анклавы джунгарских правителей заняли территории восточного Казахстана, долины рек Жарма, Чар, Чедерты, Оленты, Кокчетавскую возвышенность. Граница казахских владений проходила на юг по линии Ементауские горы – озеро Кургальджино [23].

Джунгары продвигались и к Южному Казахстану. Восточный Туркестан был покорен джунгарами при Галдане Бетокту-хане в 1678-1679 годах и находился в составе Джунгарского ханства до завоевания его китайцами [24].

В этот период в Илийском крае при джунгарах основаны были мусульманские поселения для снабжения армии хлебом [25]. И на территории Семиречья было устроено орошение. Так, Ч. Валиханов отмечал, что «По собранным сведениям известно, что каналы, несущие воду вверх, проводятся исключительно из рек или речек с весьма высоким напором, например из таких, которые, подобно р. Коксу в Заилийском крае, берут начало из ледников, следовательно, с высоты многих тысяч футов. Так как подобные каналы несут воду лишь на высоту, отнюдь не превышающую, сколько можно было узнать, 100 футов, то понятна возможность устройства горных водопроводов, в которых вода подымается напором. Подобный водопровод существует в Заилийском крае у Царского моста при Коксуйской станции, вода в него подведена из горной реки Коксу» [26].

Известно и другое – старый оросительный канал из реки Чилик на северном устроен джунгарами. В низовьях реки Чу существует Калмак-арык. Предположительно он построен во второй половине XVII века.

Интересный факт отмечает Ч. Валиханов – «Турфан при джунгарах был цветущим городом» [27].

Эти факты дают основание говорить о том, что в Джунгарском ханстве развивалось не только животноводство, но и стимулировалось и земледелие, возводились материальные объекты. Низкая товарность кочевого скотоводства казахов их не удовлетворяла.

Джунгарские правители нуждались в деньгах. Ч. Валиханов особо отмечал, что «в своем правлении джунгары ограничивались сбором денежной дани» 28]. В товарообмене они ориентировались на Китай.

Потерпев тяжелое поражение в войне с Цинской империей (1690-1697 гг.), джунгарские феодалы пытались возместить утраченное за счет завоевания Казахстана и Средней Азии. В 1698 г. тумены ойратского хунтайджи Цэван-Рабдана вторглись в кочевья Старшего жуза, что положило начало новой полосе вооруженных столкновений между ойратскими и казахскими владельцами. Именно с этого времени джунгарская опасность начала превращаться в главную опасность, угрожающую самостоятельному существованию Казахстана [29].

И здесь Ч. Валиханов отмечал: «К началу XVIII в. борьба эта чрезвычайно ослабила Киргиз-Кайсацкие орды. Между тем, присутствие диких кочевников на границе слабых еще русских оседлых владений и невозможность миновать Кайс. Степи при торговых сношениях с оседлыми государствами внутренней Азии вынуждали исторически русских к обузданию своих кочевых соседей, грабивших сначала безнаказанно наши сибирские поселения. Последствием такого порядка вещей было неминуемое вмешательство русского правительства в дела Кайсацских орд. Особенно серьезное внимание на дела Киргизской степи обратил Петр Великий, не без основания смотревший на Кайсацкую орду как на ворота к азиатским странам. Впрочем, при Петре Великом сношения с ханом Тявка, перед самою смертью своею в 1718 г. искавшим точки опоры в покровительстве России и заявившим Петру I о желании своем повиноваться Русскому государству, остались без результатов, по причине смерти Тявки» [30].

О начале XVIII века Ч. Валиханов писал: «Первое десятилетие XVIII было ужасным временем в жизни киргизского народа. Джунгары, волжские калмыки, яицкие казаки и башкиры с разных сторон громили их улусы, отгоняли скот и в плен киргизов целыми семействами. Холодные зимы,

гололедицы и голод как небесное испытание, увеличивали их бедствия. Один киргизский родоначальник в Оренбурге сравнивал печальное положение своих земляков с положением зайца, которого преследует целая свора гончих» [31].

В 1709-1711 гг. джунгары совершили крупное вторжение в Казахстан. Во время наступления ойратских феодалов в 1710 г. в Каракумах состоялся съезд представителей знати всех трех казахских жузов, на котором предводителем всеказахского ополчения был избран батыр Среднего жуза Богембай, разработан в общих чертах план отпора захватчикам. В последующий период казахи нанесли ойратам ряд сильных ударов. Крупные поражения ойраты потерпели в 1713-1714 гг. Цинский дипломат Бао Чжу, находившийся в 1716 г. в Джунгарии, писал в своем путевом журнале: «...третьяго года хасаки, делая набеги, многия пограничные кочевья совершенно раззорили, множество народа побили, а жен, детей побрали в плен... прошлого года дзайсан (князь - Авт.). Дулэр, находившийся против их в трех тысячах, претерпев поражение, возвратился с великим уроном»[32].

В 1723-1730 годах проходила Отечественная война казахов против джунгарских завоевателей. Со стороны джунгар ее возглавлял хунтайджи Галдан Цирен. Ч. Валиханов особо отмечал: «XVIII столетие было временем ужасов и внутренних воин. Предания, относящиеся к этому времени, отличаются мрачным, погребальным характером. Чужеземные враги стесняют их с родных мест, исторгают, разрывают родственный (союз) казах и ногай» [34].

Таким образом, на протяжении двух с лишним десятилетий между казахскими ханствами и Джунгарией периодически вспыхивали вооруженные конфликты, не приносившие решающего успеха ни одной из сторон. Наконец, заключив мир с Цинской империей, ранней весной 1723 г. ойратские феодалы всей своей мощью обрушились на Казахстан и Среднюю Азию. Население кочевых районов Казахстана, занятое подготовкой к переходу с зимних стоянок на летние пастбища, было застигнуто врасплох. Сметая на своем пути заслоны из разрозненных и немногочисленных казахских отрядов, войска джунгарских феодалов быстро продвигались в глубь Казахстана, оставляя после себя груды мертвых тел, пепел пожарищ, утоняя в Джунгарию десятки тысяч пленных, караваны награбленных богатств.

Один за другим после ожесточенных схваток в руки ойратов переходили казахские и среднеазиатские города - Ташкент, Сайрам, Туркестан и другие. Русскому посланнику в Джунгарии капитану И. Унковскому,

находившемуся в ставке Цэван-Рабдана, стало известно, что «3 городка Калчьей орды сыну ево контайшину имянем Шуно-Дабы [34], который против тех казаков с войсками послан, поддались, а именование тем городкам Ташкент, Сайрам, Хара Мурут и бутто 5000 семей казахов ему, Шуно-Дабе, поддались, ис которых 1000 семей привезли в контайшин улус»[35].

С 1723 г. «казахи ослабленные долговременного борьбою с соседями они принуждены были отказаться от обладания Ташкентом и Туркистаном и отодвинулись к северу. Сблизившись таким образом с русскими владениями, страдая от междоусобий и внутренних неурядиц, они должны были искать сильных покровителей. Большая орда подпала под власть Джунгарии, а хан Малой - Абульхаир (потомок Усяка, сына Джанибекова) в 1731 г. принял подданство России. Положение Кайсаков того времени характеризуется замечательными словами старшины Букенбая генералу Тевкелеву: «Мы бегаем, - говорил Букенбай, - от калмыков, башкирцев, казаков сибирских и яицких, как зайцы от борзых собак. Со времени принятия в подданство Малой орды, русские необходимостью защиты собственных границ от киргизских набегов, а также покровительства и обеспечения постепенно вступавших в их подданство Кайсацких орд и племен, вынуждены были подвигаться шаг за шагом в обладании, так называемыми, Киргизскими степями» [36].

«1723 год особенно памятен киргизам своим роковым характером и сохранился в народной памяти. В этот злополучный год, сопровождавшийся глубокими снегами и гололедицей, Галдан-Церен, джунгарский хонтайши, с несметным чериком (войском) вторгается в Киргизскую степь для наказания кайсаков и бурутов за прежние их набеги и буйства. Преследуемые повсюду свирепыми джунгарами киргизы, подобно стадам испуганных сайгаков (или серн, по народному выражению), бегут на юг, оставляя на пути своем имущество, детей, стариков, домашний скарб и исхудалый скот, и останавливаются: Средняя орда - около Самарканда, Малая - в Хиве и Бухаре, а буруты - в неприступных ущельях Болора и в паническом страхе достигают до окрестностей Гиссара» [37].

«Переходы сии, - писал А. И. Левшин, - влекли за собою неминуемое разорение и гибель. Стада и табуны ежедневно уменьшались, меновая торговля прекратилась, нищета и страдания сделались всеобщими, иные умирали от голода, другие бросали жен и детей своих. Наконец, бегущие остановились, ... где же? - в местах бесплодных и не представляющих

никаких удобств для кочевого народа» [38]. По казахским преданиям, в ауле садыров из всех жителей в живых после джунгарского нашествия остались только одна женщина и ее дочь.

Наплыв значительных масс кочевников и беженцев из земледельческих и ремесленных центров в города и области Средней Азии привел к обострению межнациональных противоречий, голоду, разрухе, вытеснению жителей этих оазисов в глухие, безводные районы. Узбекский историк Мухаммад Якуб Бухари в своем сочинении «Убайдалла-намэ» писал, что в «Бухаре наступил такой голод, что даже человеческое мясо пошло в пищу людям, мертвых не хоронили, а съедали. Наступило полное смятение. Повсюду люди, покинув родные места, разбрелись в разные стороны. В Бухаре осталось два гузара (квартала) жителей, в Самарканде ни одной живой души не осталось» [39]. Это страшное время для народов Казахстана и Средней Азии осталось в памяти их как Годы Великого бедствия (Актабан шубурунды). Говоря о положении, в котором оказались казахи после джунгарского нашествия 1723-1725 гг., А.И. Тевкелев подчеркивал, что они тогда «разбилися и рассеялися и разорилися».

Оправившись от первых тяжких поражений, казахи начинают собирать силы. Объединили отряды батыров - Богембая, Абулхаира, Тайлака, Джаныбека, Малай-Сары, Утегена и многих других. В 1726 г. было создано всеказахское ополчение, возглавить которое доверили Абулхаиру [40].

В 1727 г. на берегу р. Буланты казахские ополченцы одержали важную победу. Местность, где произошло это сражение, получила в народе название «Калмак крылган» («Место гибели калмыков») [41]. Битва эта была решающей. Она заставила казахский народ и его воинов поверить в свои силы, помогла перехватить инициативу ведения войны и изгнать неприятеля с большей части казахских земель.

Предания об этом событии могли быть известны и Чокану Валиханову. Сейчас трудно такое утверждать. Однако обращает внимание тщательная проработка Чоканом Валихановым топонимических объектов – сопок, маленьких речушек, археологических памятников прилегающих к речке Буланты.

Работая над материалами хорунжего Н.И. Потанина прошедшему по маршруту Семипалатинск – Туркестан – Ташкент Ч. Валиханов законспектировал географические точки по Центральному Казахстану вдоль реки Сары-Чу, но сделал это подробно. На Кара-Кенчире отмечены казахские архитектурные памятники Джансеит, Джучихана, Алашахана,

Донбаул, Булчан-ана, на левом берегу Кара-Кенчира Булган-ана, затем перечислены объекты по Джезды-Кенгуру. В местности Орта Касыун проходит речка Калмак-Кырган, ниже идет мимо сотки Тесбулак под названием Блеуты [42]. Это как раз местность, где происходило сражение при Билеуты – Буланты в 1726 году между казахскими дружинниками и джунгарскими отрядами. На карте Казахстана XVIII века Чокан Валиханов снова акцентирует внимание на этом географическом районе.

В 1729 г. в 120 км к югу от оз. Балхаш в местности Анракай произошло другое крупное сражение, закончившееся поражением джунгар [43]. Нападение на Джунгарию войск Цинской империи в 1729 г. и вспыхнувшие вновь конфликты среди казахских правителей положили конец войне. Такова была историческая обстановка ко времени появления на политической арене Аблая.

Фигуре хана Аблая историк Чокан Валиханов посвятил специальную статью. Однако в биографии казахского хана не совсем ясно начало его деятельности. Отдельные сведения о его юношеских годах содержатся в жыре Умбетея на смерть батыра Богембая, в котором, как уже отмечали казахские литературоведы, больше говорится об Аблае, чем о Богембае. Умбетей начинает свое повествование издалека, с детских и юношеских лет самого Аблая:

Когда исполнилось тебе двадцать лет,
Из казахской степи бежал калмык.
В той войне ты узнал радость первых побед,
И узнали враги твой воинственный крик [44].

Одни авторы связывают начало деятельности Абылая с 20-ми годами, одно правильным будет считать это тридцатыми годами. В 30-х годах казахи совершали многочисленные и успешные наступления на джунгар вдоль Иртыша, по реке Чар и в районе Балхаша [45]. Исследователь В.А.Моисеев локализовал события джунгаро-казахской войны 1739-1741 годов [46].

«Аблай-султана дед и отец, - рассказывал в 1768 г. царским властям хорошо знавший родословную Аблая его писарь М. Мамедов, - были города Ташкента ханами, но, напав зенгорские калмыки, тот город завоевали, причем Аблай-султан, будучи десяти лет, ушел в город Туркестан под владение Абулмамбет-хана...» [47]. Эти сведения подтверждаются и казахскими преданиями. Так, в одном из обращений Бухар-жырау Калкаманова к Аблаю говорится:

Когда было «Великое бедствие»,
Когда ты с отцом и матерью (расстался)

Когда ты, горе-вояка с кобчика,
Ушел ты в Туркестан,
Стал рабом состоявшим на серой кобыле,
Абулмамбету, Самеку
Стал ты слугой...[48]

Как известно, Ташкент был захвачен ойратами в 1725 г. Абилмансуру, родившемуся в 1711 г., исполнилось в это время четырнадцать лет. По некоторым сведениям он вместе со своими уцелевшими соплеменниками прежде, чем попасть в Туркестан, побывал вначале в Средней Азии. В одном из казахских преданий говорится, что он прибыл туда из Ургенча.

Лишившись отца и потеряв мать, он под именем Сабалака несколько лет скитался по степи. Так, по сведениям, собранным Ч. Ч. Валихановым, Аблай одно время пас лошадей у бая Даулетбая. Жена Даулетбая не без удивления заметила, что молодой человек никогда не просит пищи, пока не дадут, но и тогда берет неохотно и никогда не ест из немытой посуды. «Это совершенно не киргизское поведение, эксцентричность, - замечает Ч.Ч. Валиханов, - обратили внимание хозяина, который через расспросы у Ураза (спутника Аблая.-Авт.) узнав о его происхождении, тотчас увез его к хану Абулмамбету [49], одарив его лучшею лошадью из табуна. Этот-то выбранный конь был тот знаменитый Чалкуйрук (пламя-хвост), первый сподвижник похода молодого султана, Чалкуйрук, на котором Аблай составил себе имя батыра и уважение киргиз» [50].

И далее Чокан Валиханов писал: «Смутные обстоятельства того времени дают возможность Аблаю выказать свою храбрость, сметливость и ум самым блестящим образом» [51].

Аблай - в русских летописях называемый царевичем Сибирским. «Аблай - (Абулай) хан Сродной киргиз-кайсацкой орды, живший в XVIII веке. Он происходил из младшей линии султанов Средней орды и имел в третьем колене общего родоначальника с Абульмамет-ханом, с которым Аблай (в наших бумагах Аблай султан, двоюродный брат хана) в 1739 году присягнул в Оренбурге на вечное подданство России. Дед его, тоже имени Аблай, был владетелем города Туркестана и прославился такими воинскими доблестями, что получил грозное и почетное название Кан-Ичер (кровопийца). Сын его, Вали, не мог поддержать славы отца: один из соседних владельцев, взяв Туркестан, убил его, и только преданность одного из рабов спасла жизнь тринадцатилетнего сына его, Аблая. Верный слуга бежал с своим питомцем в Киргизскую степь. Юный Аблай, отвергнутый знатными родственниками своими, вступает в услужение к богатому киргизу, рода якшилык [52].

В 30-х годах XVIII века Аблай был свидетелем активной борьбы казахов против джунгар. Один из таких эпизодов описал Чокан Валиханов. «Баганалинец Уразумбет-батыр славился удивительною ловкостью и быстротою действия Богенбай-батыр. Баганалинец рассказывал, что ему однажды случилось быть вместе с Уразумбетом: ночью поехали они на аул калмыков из 8 юрт; они решились напасть - сказано и сделано, пока он, Баянбай, успел перебить калмыков в двух юртах, как явился Уразумбет-батыр, объявил, что он доканал всех. Он получил двойную добычу» [53].

Интерес представляют архивные материалы которыми пользовался Чокан Валиханов. Эти материалы относятся к 1739 и 1740 годам. Так в указе Сибирской губернской канцелярии от 10 декабря 1739 г. в Верхне-Иртышскую крепость секунд-майору Нелюбову предписано было, дабы иметь предосторожность от киргиз-кайсаков, потому что оренбургской казак Измаил Обрязаков, бывший в Орде у Абульхаир-хана, сообщал, что Джанибек-батыр собирает войско, но куда хочет идти, того не узнал он, Обрязаков [54]. В другом приказе ему же от 11 декабря 1739 г. предписано, что «два башкирца Уфимского уезда Ногайской дороги Телецкой волости и показали, что назад тому недели три было «великое собрание», калмыки разорили имущество киргиз-кирейцев, ушров, и киргизы бегут к башкирской границе и что уже многие прибежали к озеру Ебеней (Эбеней – В.Г.). «И притом-де, говорят, напрасно-де они, киргиз-казаки, с башкирцами не помирились». Затем во все команды, сибирские и оренбургские полки и на заводскую границу строгий наказ, дабы быть готовым в крепостях и не отпускать крестьян ни на какие промыслы и запрещать впускать инородцев в жилища». Об этом говорилось «и над ворами чинить поиск по силе военных регулов», а также «предостеречь мещеряков и ясачных татар Сибирской и Ногайской дороги и сообщить в пограничные города Тобольской провинции: в Тару, в Томск, в Кузнецк и воеводам Красноярскому и Енисейскому [55], [56]. Такова была сила джунгарского натиска.

12 января 1740 г. в Ямышевскую крепость от имени Татищева написано, «что полковник Татищев доносит, что ему донес башкирец Казанбаи, что все волости Сибирской дороги собираются идти на Киргиз-казачью орду; а волости уже ушли, велеть ему соблюдать предосторожность по силе бывших уже многократно о сем указов» [57].

Указ Сибирской губернской канцелярии января 23 числа 1740 г.: «По доношению, его, Нелюбова, пять кибиток, где больших и малых двадцать шесть человек, выходцев торгоутских земель секретно взять и отвезти

в Усть-Каменогорскую крепость под строгим караулом при офицере, и, привезши, держать крепко и секретно, дабы никто из русских и иноземцев, особенно монгалы не знали, допросить, а ответы прислать с нарочным» [58].

Накануне этого из Сибирской губернской канцелярии 17 января 1740 г. предписывалось Нелюбову: «иметь крепкое смотрение, секретное, дабы монгалский посланец Аванбай и находящиеся при нем люди и бухарцы ни ружей, ни пороха, ни свинца и других «заповедных» товаров не привозили бы и чтоб никто не продавал им вышесказанного и никто из мастеровых никакого мастерства им не объявлял и не учил» [59].

В такой ситуации среди казахских предводителей выдвигается султан Аблай. Вокруг него группируются будущие его сподвижники. Чокан Валиханов указывал на тех деятелей, кто входил в окружение Аблая.

Ч. Валиханов писал: «Когда спросили у Аблая, кого он из батыров более уважает из всех трех орд, он отвечал: «Из предшествовавших, мне мужей двое застуживают удивления: Казыбек каракесековец, который возвратил от Галдана 90 своих пленных, и Дерпсалы уаковец, также возвративший своих пленных. Первый взял просьбой и был сам у Галдана, а последний устрашил врага, сидя в своем ауле. Из моих батыров басентинец Малайсары по богатству, храбрости и ни характеру и уаковец Баян по уму и храбрости стоят выше всех» [60].

И далее Чокан Валиханов развивал этот сюжет: «Не находя в среднеазиатских песчаных степях сытных пастбищ и вступив во вражду с новыми соседями, киргизы обращаются к границам могущественной России, чтобы искать ее помощи и покровительства. В это-то ужасное и кровавое время обращает на себя всеобщее внимание султан Аблай. Участвуя во всех набегах, сначала как рядовой воин, он оказывает подвиги необыкновенной храбрости и хитрости. Полезные советы его и стратегические соображения упрочивают за ним имя мудрого. Аблай действительно перенес много испытаний и борьбы, пока значение его не возросло до того, что киргизы считали его воплотившимся духом (аруах), ниспосланным для совершения великих дел. Он был два раза в плену: раз у дикокаменных киргиз (бурутов), а в другой - у Галдана-Церена. Спасение его от Галдана считается чудом, тем более, что он убил его любимого сына, Чарча, и был выдан ему киргизами по настоятельному требованию могущественного калмыка. Как бы то ни было, в 1739 году мы находим его самым сильным из владельцев Средней орды, и русское правительство по преимуществу сносится с Аблаем и братом его, Султанбеком, потому, что настоящий хан, по свидетельству всех русских,

посылавшихся в орду в то время, ничего не значил. Тевкелев, хорошо знакомый с ордою, говорил об этом султане, как о самом хитром и влиятельном из киргизских владельцев»[61].

Описывает Чокан Валиханов и такой эпизод: «В одном из нашествий джунгаров на киргиз Аблай убил на единоборстве сына Галданова Чарча. Галдан, узнав о смерти любимого сына своего, приказал виновника его, кто бы он ни был, где бы он ни находился, схватить.

Калмыки, посланные для сего, настигли его врасплох на охоте, схватили с несколькими биями, с знаменитым батыром Худайберды, атыгаевского рода Джапеком и привели к Галдану.

На вопрос, где ты убил моего сына, Аблай отвечал: обвинение пало на меня, а был убит народом, через меня исполнилась воля народа над сыном твоим Чарчем. Галдан был так доволен этим ответом, что несколько раз повторил: мон, мон, остановил палачей и велел запереть в юрту и иметь строгий надзор. Тогда-то начались мучения Аблая: мать Чарча каждый день ходила смотреть на убийцу сына казаков (киргизов), каждый день исправно мучила их угрозами и проклятиями, отпускала изрядную порцию энергического проклятия, сопровождала их не менее энергическими жестами и приговаривала: «Как ты мог убить его? Разно можно было убить его?» Аблай не вытерпел и однажды, когда по обыкновению после предварительных сентенций, она, скрежеща зубами, поднесла кулак свой к его лицу, сделала обычный свой вопрос, он отвечал: «Где не умирал такой блудный раб, как твой сын, старая калмычка!». Она бросилась к мужу, требуя смерти дерзкого казака, и Галдан, боясь, чтобы она в самом деле не убила бы Аблая, отпустил его и Джапака-батыра, взяв в аманаты (заложник) сына последнего, который по ловкости своей на охоте и храбрости прослыл под именем Рыжего киргиза (Сары-казака)» [62].

Об Аблае: «Такова политическая жизнь этого замечательного киргиза. Обязанный своему возвышению только личным достоинствам, он умел заслужить уважение народа, легкомысленного и необузданного в своих страстях, в такой степени, что уважение это имело какой-то мистический характер» [63].

Поднимая тему борьбы казахского народа против джунгарской агрессии Чокан Валиханов собирал различные эпические предания, посетил места исторических событий, работал над архивными материалами. Последние включены во второе издание пятитомника его трудов. Так среди архивные материалы о русско-джунгарских и русско-китайских отношениях. Имеется указ из Сибирской губернской

канцелярии и Ямышевскую крепость подполковнику Зорину 1741 года: «что в тех сторонах все за помощью божию тихо и благополучно, кроме что войска немало кругом стен обстоит Галдан-Чиринского, и калмыки-де, приезжая, просят себе для починок якобы керок и лопат кузнецов. На что им отказано, будто у нас кузнец один и тот болен. Да спрашивают, все ли-де у вас здорово. На что объявлено: все благополучно.

Да на которые-де калмыки, или бухарцы, неведомо, ночным временем, встали к нам (то есть войском) близ крепости, в полуверсте, где бикет (пикет) стоит, ломали изгороди обывательские и дрова брали солдацкие на варево. И когда-де им караульными стали воспрещать (стращать) то-де почестьем твоих прибили. И при том бое нашим говорили: вы-де живете на нашей земле и едите, и пьете, и носите наше, и соль-де нашу берете, и чем-де мы вас хуже собак.

Да декабря 15 дня от Септеня бывшие люди объявили, что-де их калмыки юрт с четыреста Казачьей орды разбили и много их в полон взяли...» [64].

Ч. Валиханов переписал письмо полковника Павлуцкого Аблаю 1745 год: «Приятные Ваши, высокопочтенный Аблай-султан, письма я через наших российских посланных казаков Василия Сальникова с товарищами, а другие через присланного от вас кайсака Бекбер-ды получил.

Второе письмо Ваше к его превосходительству господину генерал-майору Киндерману, оное я тогда ж отослал, и о всех ваших нуждах, о чем вы изволили ко мне писать и просить, представил я его превосходительству аккуратно и на оное уповаю, и Вам, высокопочтенному, от его превосходительства ответствовано: пленные ж Ваши люди, как были в здешних по Иртышу крепостях и в городе Таре и далее, те собраны и к вам наперед сего отосланы; прочие же пленные, в том числе и Алембет-батыра родственники, развезены в дальние города и о сборе тех остальных людей и лошадей, верблюдов и пожитков соизволит его превосходительство сведения иметь, и что впредь отыщется, то к Вам, надеюсь, от его превосходительства отослано будет. Что ж Вы, высокопочтенный Аблай-султан, изволили писать о торге и покупке кайсаками в здешних крепостях хлеба, на то Вам объявляю, в состоящих по Иртышу жилых местах, даже до Тары, находятся селением служащие люди и довольствуются они казенным привозным хлебом, а на продажу и между собой малое число у них имеется; что же особливо до Вашей, высокопочтенного султана, особы касается, о чем изволите его превосходительство уведомлять, то уповаю, что изволит с готовностью услужить.

И желаю Вам, высокопочтенному, пребывать всегда у ее

императорского величества в непременном подданстве и верности со всеми Вашего владения кайсаками» [65].

Вот еще из записей Чокана Валиханова: «Однажды Аблай должен был ретироваться от отряда китайцев и был ужасно печален и сердит, зная, какое может иметь влияние на легкомысленных киргиз эта маленькая неудача. Тогда один из бардов его, Татикара-жирау, для одобрения (следует: поощрения) бегущих кайсаков и для самого Аблая пел так: «Бежавшие китайцы снова начали движение, натянулась тетива из куланьева хребта. Крепкореберный и широко-желудочный Аблай, перенеси это одно дельце. У врага-китайца клячи как копчик изловчились, нет - хан Аблай не бежал, нехорошее слово «бежал», - он двигался только косо. Басентинец Серымбет, стрелы бросая, бился. Не ищи ума при бегстве! Нет хладнокровия при торопливости! Баян уаковцев, да мы и это видели! Когда он, поворачиваясь назад, копьем работал» [66].

В одной из статей Чокан Валиханов особо подчеркивал: «Уваковец Баян – «это любимец Аблая и первый храбрец того времени. Родом был из рода уак-керей и был убит в одном из набегов на калмыков с братом своим батыром Сары: отчего часто называют их имеете Сары-Баян».

Вот описание другого эпизода борьбы с джунгарами: «Аблай-хан, в одном набеге на джунгаров, отправил вперед для разведывания 1000 человек, разделив на два отряда под начальством двух храбрых батыров: карабужур канджигалинца Джанатая и из того же рода Богенбая - старшего. Батыры долго не возвращались; Аблай начал беспокоиться не на шутку: о судьбе этих батыров спросил у барда (певца) своего Бухар-джирау; «Что сделалось с моими молодцами и отчего они так долго не возвращаются?». Бухар отвечал: «Джанатай пройдет через Талкын, Богенбай пройдет Кульджаном. А Хан-Баба назад прибежит. У Джанатаева Талкына проходы тесны и опасны». Джанатай мой в беду попался, думает Аблай. «Джанатай пойдет, пройдет в улусы и возьмет, от края оторвет. Джанатаем взятую белолицую девицу хан Аблай-султан да возьмет». Сам Аблай говорит, что только однажды, именно тогда, когда сбылось это пред-сказание, ему казалось, что от радости макушка его задевает небо» [67].

«Аблай собирал народ, чтобы предать (чапу) аул одного уйсунского бия Орденэ-батыра за какой-то относительно его проступок. Хан был на этот раз так недоступен, что никто не решался вымолвить словечко в пользу виновного, тогда по просьбе народа Бухар певец решился и затрубил так: «О Аблай! Аблай! Подобно ари и гури возносится и соперничает с горами твоя слава; не помещаются в пяти воротах отпушенники-рабы твои.

Перейдите за Аманлу, потушите гнев, если потушите, то не придет ли с 80 вьюками вещей [ярлыгу] называемый, твои пестрохалаточный раб» [68].

После этого Абулай вернулся в Кокчетав, свое любимое кочевье, близ сибирской линии, обремененный добычею, и пленные, приведенные им, были так многочисленны, что теперь потомки их составляют две волости под названием Яна-и Бай-киргиз (т. е. новые и богатые кыргызы). Война Абулая с Ташкентом и Ходжей том, в которой он проник до Джизаха, увенчалась взятием семи городов и кончилась уступкою ему городов Аулиеата, Сайрама, Чимкента, Сузака и др. и обязательством Ташкента платить ему дань» [69].

«Вера и убеждение в сверхъестественную силу, которая руководила Абулаем, дали киргизскому народу небывалую отважность» [70] – отмечал Чокан Валиханов. Он же характеризует обстановку: «В 1745 году умирает страшный для киргизов Галдан-Церен, и в Джунгарии происходят смуты за первенство. Калмыцкие тайдзи попеременно ищут помощи Абулая, который, по старой злобе на джунгар, пользуется случаем для их ослабления и поддержания раздора, принимая то одну, то другую сторону» [71].

В Ташкенте, принадлежащем зюнгарам, правителями были - джунгар Дельчир-батыр и бухарец Мяд-Юсуф, в казахском городе Туркестане - султан Уайс [72].

Интересно показание Адама Хазикельдина, которое использовал Ч.Валиханов. В 1749 году, осенью, прибыл из Джунгарии в Чахарскую крепость бухарец Адам Хазикельдин (Ходжагильдин), который объявил себя уроженцем города Томска. Отец его жил в Тобольске, а потом переехал в тот город Томск, несколько пожив с ним, Адамом, и матерью его: по старым книгам, назад тому лет с двадцать отец был отдан во владение Зенгорское, в коем и поныне обретался и жительство имел... в Машеде - [правильно - Аксу] от владельцев кочевья, например, верст со 150, и кочевал при прочих бухарцах вместе с калмыками (а они, бухарцы, становятся особыми кочевьями, коих бухарцев при Урге [73] кочует тысяча сто кибиток).

Зайсан Дорджи посланный с десятью тысячами войска для покорения бурутов, был разбит и возвратил из похода только три тысячи человек. Весною этого года в мае месяце хонтайдзи послал на бурутов брата своего Лама-Дорджу с войском в десять тысяч человек.

Он, Адам, послан из Урги назад тому с три месяца от доброжелателей к Российской Империи - бухарских двенадцати беков, живущих в городах... Кашгарии... и прочих всех бухарских городах, с шестью человеками

бухарцев, ...коих зовут: его — Адамом, а прочих: Дияс, Мамед Курбан, Кепермед, Ниязмед: и от тех беков, также нынешнего зенгорского владельца от сестры родной, дочери Галдан-Черена, сказываемой Ошан Баир (которая от оного брата своего послана в заключение и содержится в бухарском городе Акуте в тюрьме). ...было письмо за руками тех беков с приложением двенадцати печатей, да в презент его императорскому величеству шесть камней, один золотой персидской работы кафтан, да двум генералам шесть камней, а к кому, ...того он не знает. А помянутое письмо писано по-русски в Урге, и о том между беками был совет три дня и утверждали присягою, чтобы то было тайно» [74].

Ехали они через Хан-Карагай, по-моему что с Урги на Тобольск иначе не ходят; через 13 дней достигли они стоянки Де-бачи на р. Иртыш; Дебачи пропустил одного Адама, а прочих, обобрав скоро, отправил назад, в Ургу, будто было повеление от владельца бухарцев из дальних народов не пропускать в Россию, а из них один Адам был «из близней Урги». От Дебачи Адам пришел к зайсану Оное и жил у него 15 дней, пока сын Онбы - Самур собирался в Чанырскую крепость для сбора долга. Самур усмотрел у него во вьюках золотой кафтан и взял его себе, обещая купить; кроме того, велел показать серебра пять фунтов и шестьдесят червонных, лежавших вместе с каменьями; при развязывании кошелька камни выпали из него и были подхвачены Самуром. Адам не смел сопротивляться. По прибытии в Чанырскую крепость Адам старался улучить время, чтобы передать письмо русскому офицеру Нестерову, и однажды показывал ему кошелек за 12 печатями беков, но передать не мог, потому что Самур следил за его поступками. В одну пору чемодан Адама разрезали и вынули кошелек с 12 печатями, с каменьями и письмами.

А послан он, Адам, от помянутых бухарцев за тем, что оные 12 беков и владельцева сестра, Галдан-Черена дочь... желают быть в российском подданстве, и для оного беки, будучи по обыкновению их (... они каждый из своих городов в Ургу собираются для советов по одному разу) в Урге, по три дня собирались для совета, в том числе был главнейший над ними всеми беками Газибек; усоветовав его, Адама, с товарищами, отдал им письмо и посылку, затем сюда в Россию их послали и велели ему объявить, что минувшего лета приезжал в Ургу хан-карагайский зайсан Онба с сыном Самуром и жаловался владельцу своему, что русские около его улусов промыслы их отняли и промышлять не допускали; и оный владелец ему приказал, что где есть близкие к Хан-Карагаю русские жилища, села и хлеб, их грабить и жечь, людей в полон уводить и бить, когда случай допустит, а от себя в помощь хотел ему, Онбе послать

военных людей 30000 тогда, когда трава будет и лошади исправятся, к Иртышу на Российские» [75].

Джунгары прорывались в казахские кочевья через Семиречье: «Другое показание Аблая (сообщено Павлуцким от 25 ноября 1749 г.). «Двенадцать беков - дисполнители городов советовали, а один из них главный - Азбек (в первом показании Газибек), у которого во владычестве 32000, и отправили меня из Бархотая, где у них совет был три дня, расстоянием от Урги 40 верст, вверх по Или реке. А со мною было послано три письма бочальных, писанные по-русски, за тем, что ежели писать по-калмыцки, то поймают на дороге калмыки, а русское-де письмо не так привычно им; а оное письмо писали российские купцы - Алексей и Герасим, которые с теми беками, как у них совет был, присутствовали, оных купцов те беки к присяге привели, чтоб то имя содержать секретно. И с теми письмами дано мне было от сестры владетеля... золотой кафтан к государыне, да разных каменьев двенадцать и товару ... шестьсот голов, и по отправлении моем поехал я от Урги... Дебачи, а от... Дебачи поехал... к старику Самуру, который кочует у реки Чарас (вероятно, Чарын), и проч.».

Прорывы джунгар в районы Южного Казахстана происходили в конце 1740-х годов и через Кашгарию и Ферганскую долину. Ч. Валиханов писал: «Говоря о походе на киргизов, которые живут у реки Сыр-Дарьи, сказывали, что командующими войсками против них ... были Доржи, Кандиль-Доржи, Доржи взят в плен, и ему отрублена голова. Затем он опять подтвердил, что калмыки намерены напасть на русские границы. Бухарцев, готовых быть в подданстве ея величества, сто двадцать семь тысяч...» [76].

В продолжение этого сюжета у Ч. Валиханова сказано: «1749, ноябрь 25. В этом году была война с бурутами, которые живут у реки Сыр-Дарьи и у которых главный Ахмет. Этот Ахмет два года тому назад с 10 тысячью войсками подходил к Кашгару и разорил до 1000 домов и много увел пленных. Для наказания его был послан зайсан Дорджи с 10 тыс. войсками, но был разбит и привел только до 3 т. человек. В мае месяце сего года послал андижанский хан брата своего Лама Дорджу, который также был разбит и возвратился месяца три тому назад. При этом деле взяты в плен Галдан-Черена сын - Лобишь, сын нойона Дюреня. Войсками калмыцкими командовали Сейтен, Саин-болек - зять Галдана и Хотова.

Сейтен, вызванный в Ургу после смерти Галдана, по дороге умер, Саин-болек главный начальник после него взял.

Ташкентцы убили бывшего у них правителя - калмыка; тогда Цебень Дорджи послал к ним беком мусульманина, но сей донес, что ташкентцы

что не слушают. Тогда командирован был для наказания ташкентцев Саин-болек, стоявший в крайних улусах южной стороны. Саин дорогой заехал к Ламе Дорджи и встретил там других нойонов, и они все на совете положили возвести на престол Лама Дорджу. Саин-болек с войском своим (10 т.) вместо Ташкента пошел на Ургу и захватил Цебена на охоте, ослепил и сослал в Аксу» [77].

А вот выписка из архивных материалов за август 1750 года сделанная Чоканом Валихановым: «Другой таранчи показывал, что нойон Дизи ходил на абдулкеримовцев и возвратился с большим уроном, бывшем от оспы. Здоровые распушены, а больные стоят в степи. «Саин-нойон ездил к владельцу, когда мы вешнюю пашню пахали, и вскоре воротился, и слышно, что владелец наш пропал без вести с охоты». Цебень был жесток, не уважал старых нойонов и окружил себя молодежью» [78].

Внимание привлекла и фигура Амурсаны, претендовавшего на Джунгарское ханство [79]. Чокан Валиханов использует рапорт Сухозанета от 23 декабря 1751 г. «Дебачи, Амурсана и Болджур жили в Увак-киреевских волостях у батыра Имера. Затем Амурсана, соединившись с Дебачи с каким-то царевичем, сыном Цагань-хана, который именуется братом Амурсаны (у Дебачи 13 т. дымов, у Амурсаны - 1000, у царевича - 500), пошли к Нор-Зайсану и далее по Иртышу шли дней 7, не дойдя до переправы дня езды, они были настигнуты нойоном Чевдаром, родным братом Амурсаны, с 4 т. войсками, но после боя, отбиваясь и перешедши Иртыш, остановились на Нарыне.

Здесь Амурсана расспрашивал русских пленных, примут ли его в русское подданство. На другой день Чевдар снова настиг их. Бой был почти целые сутки. Нойоны бежали со 100 человеками к урянхайцам, там у них из 100 товарищей осталось только 17. Украв 30 лошадей и взяв двух есырей, они против Семиярки переехали Иртыш и ушли в кайсаки. Улус разобран, жены нойонов тоже; Дебачи отправлен к сыну, Амурсана - в Ургу. Чевдар русских отпустил на родину и обвинял во всем Амурсану и сожалел, что Дебачи его не послушался, и просил, чтобы их выслать в случае, если они найдут в России крепости. Насилие его произошло от того, что Дебачи считал, что он имеет более прав, чем Лама Дорджи, незаконнорожденный сын Галдана, и за то, что Лама Дорджи сгубил 8-летнего брата прежнего владельца. Это было сделано без его ведома» [80].

По свидетельству Чокана Валиханова события разворачивались и у северного Тянь-Шаня: «В 1753 г. на озере Иссык-Куле, где калмыки железо берут было сражение с абдулкеримовцами и калмыки разбиты.

Когда Дебачи стал ханом, то нойон Намки Дорджи откочевал с десятью тысячами кибитками на Сарысу, чтобы уйти на Волгу, а Сасан-болек, его брат к китайским пределам.

Наше начальство, по мнению Тевкелева, решило не допустить Намки Дорджу на Волгу, а призвать на Иртыш и помочь ему утвердиться ханом в Урге, чтобы с империей нашей желанную границу по Зайсан-озеру и по Саинским горам утвердить и тем наши серебряные заводы в безопасность привести» [81]

Рассматривая борьбу казахского народа против джунгарской агрессии Чокан Валиханов особо отмечал значение казахских батыров. Так о личных качествах батыра Есета из Малого жуза историк писал: «Между башкирцами известен во время Аблая Исет-батыр; рассказывают, будто он имел однажды встречу с Аблаем, схватил его под мышку и понес с такою же легкостью, как бы свою шапку». А вот Ильгебек-батыра Валиханов описывал по-другому: «В одной из пещер в степи засели калмыки у входа сидел один стрелок с знаменитым тогда корама черным ружьем (калмык из него стрелял сайг через Иртыш): после смерти нескольких смельчаков, никто из батыров не смел идти. Вдруг выезжает на буланой лошадке сыргелинец Ильчибек-батыр и отправляется на калмыка мелкой рысцой. Все ожидают с трепетом, что он сейчас падет. Ильчибек, доехав таким образом довольно близко, вдруг устремился, калмык приложил фитиль - осечка и не успел приложить еще, раз, как был изрублен батыром.

Когда его спрашивали о причине того, что он ехал все рысью, он отвечал: «Калмык хотел моей лошади и дожидался, чтобы я подъехал ближе, я же рассчитывал, что пока я буду ехать, на фитиле образуется большой нагар и после даст осечку». У киргиз вошло в пословицу — фитиль с нагаром курунова черного ружья» [82].

Среди батыров фигуре Аблайхана как историк Чокан Валиханов отводил особое место. Он писал: «В предании киргизов Аблай носит какой-то поэтический ореол: век Аблая у них является веком киргизского рыцарства. Его исходы, подвиги его богатырей служат сюжетами эпическим рассказам. Большая часть музыкальных пьес, играемых на дудке и хонбе, относится к его времени и разным эпохам его жизни» [83].

И еще одно важное направление в изучении борьбы казахского народа против джунгарского нашествия. Это изучение вооружения казахов и их военных доспехов. Этому вопросу Ч. Валиханов посвятил специальную статью «Вооружение киргиз в древние времена и их военные доспехи» [84]. Она была включена во все издания сочинений Ч. Валиханова.

Прежде всего это нагайки. Это было холодное оружие для ближнего боя на случай защиты от противника и нападения на него. Сделано было описание нагайки, ее составных частей, их назначение. Далее давались описание сабель. Употреблялись и длинные ножи и кинжалы казахских мастеров. Применялись и сабли восточной работы. Ножи (пшак) были личным оружием каждого. В нападении применялись копья и стрелы с разными наконечниками. Для стрел имелся специальный колчан. Употреблялись и ружья. Отсюда употреблялось снаряжение для ружья – калта, фляжка (куты), патронташ (окшынтай), ножны (кын). Чокан Валиханов был первым, кто поставил вопрос о научном изучении вооружения казахов.

О завершении борьбы казахского народа против джунгарских завоевателей у Чокана Валиханова сказано: «Появление в Джунгарии победоносных войск императора Цян-Луна, которые с беспримерною в истории легкостью завоевывают Джунгарию, имело большое влияние на политику Аблая. Успешное покорение Джунгарии и Малой Бухарии возбудило, кажется, в китайцах воинственный дух и жажду завоевания. По-видимому, император Цян-Лун хотел повторить времена ханьской и танской династий» [85]. Китайцы покорили Джунгарское ханство в 1756 году [86].

Таким образом в изучении борьбы казахского народа против джунгарской агрессии Чокан Валиханов был одним из первых исследователей кто подходил к этой проблеме с различных точек зрения. Он учитывал внутреннее состояние казахского общества, рассматривал международное положение, характеристики казахских батыров, их вооружение и доспехи. Особо отмечал значение Аблая в период борьбы против джунгарского нашествия.

1. Фишер И.Е. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. СПб., 1774. – С. 444.

2. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб., 1832.

3. Галиев В.З. Декабристы и Казахстан. Алма-Ата, 1990. – С. 126- 145.

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата. 1961. – С. 122.

5. Валиханов Ч.Ч. Аблай. – Собрание сочинений. Т.1. Алма-Ата, 1961. – С. 426 – 430.

6. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. – Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 220 – 227.

7. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. – Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 203 – 219.

8. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара, или шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухары) в 1858 – 1859 гг. – Собрание сочинений. Т.2. Алма-Ата, 1962. – С. 265 – 414.

9. Валиханов Ч.Ч. О западном крае китайской империи. – Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата, 1962. – С. 105 – 144.

10. Валиханов Ч.Ч. О западном крае китайской империи и городе Кульджа. // Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата, 1962. – С. 11 - 105.

11. Валиханов Ч.Ч. Географический очерк Западного края. // Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата. 1964. – С. 9 – 38.

12. Валиханов Ч.Ч. Отношение России с Китаем. – Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. – С. 196.

13. Валиханов Ч.Ч. Отношение России с Китаем. – Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата. 1964. – С. 45 (?).

14. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635 – 1758. М., 1983. – С. 98.

15. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. // Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 218 – 219.

16. Сулейменов Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата. 1988. – С. 16.

17. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата. 1985. – С. 158.

18. Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил П.Семенов. Том II. СПб. 1865. – С. 590.

19. Галиев В.З. Хан Джаныр и Орбулакская битва. Алматы. 1998. – С. 40 – 55. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких ордо и степей. Алматы. 1996. - С. 160 – 162; Орбулак [illegible]. Алматы. 2003. – 288 б.

20. Рудянцев П.П. Киргизский народ в прошлом и настоящем. СПб., 1910. – С. 15 – 16.

21. Златкин И.Я. История Джунгарского ханства. 1635 – 1758. М., 1983. – С. 151.

22. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара, или шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухары) в 1858 – 1859 гг. – Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата. 1962. – С. 301.

23. Галиев В.З. «Калмак крылган» или некоторые данные о борьбе казахского народа против джунгарского нашествия. // Материалы семинаров, «круглых столов» и конференций. Алматы. 1998. – С. 42 – 48; Галиев В.З. Противостояние казахского и джунгарского ханство во второй половине XVII века. // Отан тарихы. 2007. №1. – С. 78 – 94.

24. Валиханов Ч.Ч. О западном крае китайской империи. – Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата, 1962. – С. 144; Атпатова Н.Г. Присоединение Казахстана к России. Алма-Ата. 1948. – С. 161.

25. Валиханов Ч.Ч. О западном крае китайской империи. // Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата, 1962. – С. 61.

26. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1985. - С. 47.

27. Валиханов Ч.Ч. О западном крае китайской империи. – Собрание сочинений. Т. 2. Алма-Ата, 1962. – С. 112.

28. Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара, или шести восточных городов китайской провинции Нан-лу (Малой Бухары) в 1858 – 1859 гг. – Собрание сочинения. Т. 2. Алма-Ата. 1962. – С. 302.

29. Златкин И. Я. – История Джунгарского ханства. – 1635 -1758. М., 1983. – С. 215.

30. Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил П.П.Семенов. Т. II. СПб., 1865. – С. 590.

31. Валиханов Ч.Ч. // Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 426.

32. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата, 1988. – С. 20.

33. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. – Собрание сочинений. Т.1. Алма-Ата, 1961. – С. 218.

34. О нем см.: Моисеев В.А. Дело Шоно-Лоузана. XVI научная конференция «Общество и государство в Китае»: Тезисы и доклады. М., 1983. Ч. 2. С. 96 - 103.

35. Сулейменов Р.Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата, 1988. – С. 21.

36. Географическо-статистический словарь Российской империи. Составил П.П.Семенов. Т. II. СПб., 1865. – С. 591.

37. Валиханов Ч.Ч. – Собрание сочинений. Т. 1. Алма-Ата. 1961. – С. 426 - 427.

38. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких ордо, или киргиз-кайсацких ордо и степей. СПб., 1832. Ч. II. – С. 70.

39. Чехович О.Д. О некоторых вопросах истории Средней Азии XVIII – XIX вв. – Вопросы истории. 1956. №3. – С. 88.

40. Сулейменов Б., Моисеев В.А. Из истории Казахстана XVIII века (о внешней и внутренней политике Аблая). Алма-Ата, 1988. – С. 22.

41. Галиев В.З. Битва при Буланты. – Мысль. 2000. №6. – С. 61 – 64.

42. Валиханов Ч.Ч. Несколько маршрутов Потанина. – Собрание сочинений. Т.3. Алма-Ата. 1964.

[illegible] 201 – 240.

43. Галиев В.З. Анракайская битва. // Вестник военной академии вооруженных сил Республики Казахстан. 1999. №4. – С. 5 – 12.

44. Мангутин М. Кобыз и копье. Повествование о казахских батырах и жырау XV–XVIII веков. Алма-Ата, 1970. С. 82. Боевым клич-чеи-ураном молодого султана было имя его грозного деда Аблая. Под этим именем вошел в историю и Абылмансур.

45. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казах. XVII – XVIII вв. Алма-Ата, 1991. – С. 101 – 111.

46. Моисеев В.А. Джунгарское ханство и казах. XVII – XVIII вв. Алма-Ата, 1991. – С. 112 - 121.

47. История казахской литературы. Алма-Ата, 1979. Т. 2. – С. 41.

48. История казахской литературы. Алма-Ата, 1979. Т. 2. – С. 41.

49. Абулмамбет, приходившийся Аблаю дядей, был тогда еще султаном.

50. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII в. // Собр. Соч. Т.1. – С. 217.

51. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С.

52. Валиханов Ч.Ч. Аблай // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 426.

53. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 223.

54. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 235.

55. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 235.

56. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 235.

57. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 236.

58. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 237.

59. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 237.

60. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 222.

61. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 427.

62. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 221 – 222.

63. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 221 – 221.

64. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 210 - 211.

65. Валиханов Ч.Ч. Архивные материалы о русско-ожунгарских и китайских отношениях. Рукописные документы. // Собрание сочинений. Т. 4. Алма-Ата, 1968. – С. 239.

66. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 220 – 221.

67. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 220.

68. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. // Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 221.

69. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т.1. Алма-Ата, 1961. – С. 429.

70. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т.1. Алма-Ата, 1961. – С. 429.

71. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т.1. Алма-Ата, 1961. – С. 47-428.

72. Валиханов Ч.Ч. Аблай. // Сочинения. Т.3. Алма-Ата, 1964. – С. 167.

73. Урга – ожунгарская ставка на р. Или.

74. Валиханов Ч.Ч. Показания Адама Хазыкельдина. // Собрание сочинений. Т.3. Алма-Ата, 1964. – С. 121.

75. Валиханов Ч.Ч. Показания Адама Хазыкельдина. // Собрание сочинений. Т.3. Алма-Ата, 1964. – С. 122 - 123.

76. Валиханов Ч.Ч. Показания Адама Хазыкельдина. // Собрание сочинений. Т.3. Алма-Ата, 1964. – С. 124.

77. Валиханов Ч.Ч. О Кунанбае. Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. С. 167.
78. Валиханов Ч.Ч. О Кунанбае. Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. С. 167.
79. Кусаинов [illegible]. Новосибирск, 1980.
80. Валиханов Ч.Ч. О Кунанбае. Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. С. 326.
81. Валиханов Ч.Ч. О Кунанбае. Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. С. 168.
82. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII века. Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. С. 224–224.
83. Валиханов Ч.Ч. Эссай. Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 430.
84. Валиханов Ч.Ч. Вооружение киргиз и орские времена и их военные системы. Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. С. 463–468.
85. Валиханов Ч.Ч. Эссай. Сочинения. Т. 1. Алма-Ата, 1961. – С. 48.
86. Валиханов Ч.Ч. Географический очерк Западного края. Собрание сочинений. Т. 3. Алма-Ата, 1964. С. 35.

ВАЛИХАНОВ Э.Ж.

зав.отделом Института истории и этнологии им Ч.Ч. Валиханова, к.и.н., доцент (г. Алматы)

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ О КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ РОССИИ В КАЗАХСТАНЕ

Прошло 175 лет со дня рождения Чокана Чингисовича Валиханова. И 140 лет с того времени, как он покинул этот мир. Природа и судьба дали ему всего 30 неполных лет для того, чтобы сформировался, расцвел и ушел из этого мира выдающийся талант ученого, демократа и просветителя. Высокая оценка научных заслуг Ч Ч Валиханова образна была определена известным востоковедом Н.И. Веселовским, который сравнил Ч. Ч. Валиханова с промелькнувшим метеором. Однако и в те времена, и казалось уже в советскую эпоху, когда можно было говорить и писать о демократизме и политических взглядах Ч.Ч. Валиханова, его протесты против колониальной политики обходились без глубоких объяснений, не выпячивая точку зрения и мысли казахского ученого об отрицательных сторонах колониального Казахстана. Так, в официальной служебной записке ученого колониальное положение казахских родов было признанным де факто: «Причины, побудившие разделить кайсацкую степь Сибирского ведомства на две части и образовать из них на левом фланге особое управление, заключались главнейшие в том, во-первых, чтобы разъединить огромную массу кайсаков Сибирского ведомства, рассеянную на необъятном пространстве, и вести каждую из вышеупомянутых двух частей к гражданскому образованию особым путем, соответственно пользам и видам правительства и условиям самой местности, сохраняя на правом фланге преобладающим пастушеский

опыт кайсаков и усиливая на левом хлебопашество и оседлость, и во вторых, чтобы ускорить развитие гражданственности и промышленности левого фланга, весьма важного в политическом, военном и финансовом отношениях. Восточная часть фланга, нынешняя Семипалатинская область, прилегает к китайским пределам, а южная – к Ташкенту и Коканду; такое важное политическое и торговое значение этого края, наделенного всеми дарами природы, требует ближайшего наблюдения и упрочения оседлости» [1].

Конечно, он открыто не мог выступать с критикой режима, но уже тогда в 1856 году, когда в России еще не избавились от диктатуры Николая 1, Ч.Ч. Валиханов смело ставил вопрос о равном участии казахов в управлении своего края, считавшегося уже полностью подчиненным империи: «Как с возложением на правителя новых обязанностей и расширением круга его действий занятия его увеличатся, то мы признаем нужным назначить ему собственно по заведованию кайсаками и гражданскими сношениями помощника из гражданских чиновников и постоянного депутата от кайсаков, с тем, чтобы депутат этот был избираем от кайсаков на три года по общему их соглашению. Подробные по сему предмету предложения сообщены министру иностранных дел 16 сентября сего дела» [2].

Ч.Ч. Валиханов свои записки или дневниковые записи писал по свежим впечатлениям или для служебного пользования. И поэтому в них нет сильной критики правительства или его деятелей, но позиции ученого были всегда однозначны, в особенности, по поводу защиты казахского народа. Так, он писал о территории Старшего жуза: «Большая орда, кочевавшая по Таласу и далее к Ташкенту, под начальством Аблай-хана двинулась на восток и после удачной и продолжительной борьбы вытеснила их (т.е. – джунгар) за Малый Алатау и заняла свои давние места. Итак, эти места, по сказаниям кайсаков, вновь заняты Большою ордою у калмыков, и, следовательно, притязания китайцев на эту страну несправедливы, так как с появлением исконных жителей она стала независимою. Хотя до появления русских войск в этой части степи Большая орда и считалась под покровительством России с 1824 года, но китайцы не переставали посылать в Заилийский край свои отряды для сбора ничтожной дани до 1840 г., в который они потерпели горестное и плачавное поражение от здешних чапраштов при урочище Тирен-Узек» [3].

Уделяя большое внимание различным политическим событиям, Ч.Ч. Валиханов особый интерес проявлял защите земли казахов против внешней агрессии. Среди всех исторических преданий Ч.Ч. Валиханов

выделяет деятельность хана Абылая, как выдающегося государственного деятеля Казахстана XVIII века и пользовавшегося большим авторитетом среди казахского народа. Так, он описывая плен Абылая у Галдан-Цэрена отмечал острый ум и смелость Абылая, его политическую прозорливость: «Плен Аблая у Галдан-Церена. В одном из нашествий джунгаров на киргиз Аблай уехал на единоборстве сына Галданова Чарча. Галдан, узнав о смерти любимого сына своего, приказал виновника его, кто бы он ни был где бы он ни находился, схватить…

На вопрос, где ты убил моего сына, Аблай отвечал: обвинение пало на меня, а был убит народом, через меня исполнились воля народа над сыном твоим Чарчем. Галдан был доволен этим ответом, что несколько раз повторил: мон, мон, остановил палачей и велел запереть в юрту и иметь строгий надзор» [4].

В 1857 году Ч.Ч. Валиханов защищая религиозность казахов как мусульман особого толка, писал: «…в короткое время, с открытия первых округов в 1822 году, ислам благодаря заботам правительства сделал чудовищный прогресс. В каждом ауле есть мулла и подвижное медресе школа; кто не содержит тридцатидневную уразу и пятивременный намаз, тот не имеет голоса и уважения родичей; словом, киргиз-степняк в фанатизме нисколько не уступает какому-нибудь стамбульскому дервишу, кувыркателю ордена Мавлеви… Бог знает, лучше ли будет для благополучия будущего нового религиозного направления в степи. Не лучше ли было бы оставить их при прежней терпимости?» [5].

Наиболее выпукло политические взгляды Ч.Ч. Валиханова отражены в его письмах. Надо сказать, что письма ученого во многом раскрывают внутренний мир Ч.Ч. Валиханова, его неприятие царского режима, в особенности, тех, кто всячески унижал и притеснял казахов. Известно, что казахи тогда официально именовались инородцами и, конечно, признавались только как люди неравные великороссам, Для Ч.Ч. Валиханова это было особенно унизительным так, как его научные познания и широкая эрудиция были много выше, чем у чиновников из Омска и даже из Петербурга. Недаром он пользовался высоким авторитетом у многих представителей интеллигенции России, внесших свой вклад в развитие науки и литературы, Великий писатель России Ф.М. Достоевский писал Ч.Ч. Валиханову, что любит его больше брата и таких признаний очень много. И потому в своих письмах Ч.Ч. Валиханов, доверяя своим корреспондентам, высказывал свои самые сокровенные мысли и чаяния. Для нас интересно то, что как ученый и человек он боролся за права и достоинство казахского народа. В письме Ф.М. Достоевскому

он откровенно высказывал свое виденье будущего, как чиновника в Казахстане. «Поэтому я хочу получить место консула в Кашгаре, и в противном случае выйти в отставку и служить у себя в Орде по выборам. В Кашгаре я бы стал получать хорошее содержание, климат хороший, может быть, здоровье мое поправилось бы. Если это не удастся, и в степи будет недурно. Буду заниматься хозяйством, торговлей, а в случае выбора народа буду честным чиновником и, вероятно, принесу своим родичам более пользы, чем их безграмотные и дикие султаны»[6]. В этих письмах мы читаем самые сокровенные мысли ученого о его желании стать народным защитником, принести пользу обездоленным и униженным казахам, которые в тот период попали в колониальную зависимость. Вместе с тем в среде казахского общества распространяется и социальное неравенство, о чем Ч.Ч.Валиханов писал в своих письмах. Для защиты казахского народа нужны были какие-то ориентиры социального и общественного характера и потому, Ч.Ч.Валиханов постоянно обращается к древнему инструменту социального регулирования – к суду биев.

В казахской государственности очень большую роль играли вопросы действия суда биев, как своеобразного правового института. Ч.Ч. Валиханов, в силу различных обстоятельств большое внимание уделял суду биев. Наиболее значительный его труд "Записка о судебной реформе", в котором последовательно проанализирована система обычного права казахов, ее достоинства и преимущества перед судебной системой внедряемой в степи. Выдающийся просветитель очень резко отзывался о насильственном сломе традиционного образа правления в среде казахского общества после реформы 1822 года, он писал: "Народ неграмотный, кочевой, со своеобразными понятиями и обычаями, был подчинен ни с того, ни с сего бюрократической централизации, со всеми ее мудреными институциями, атрибутами и названиями канцелярскими, непонятными до сих пор не только киргизам, но и русским»[7]. По мнению ученого, это имело очень серьезные последствия. Ч.Ч. Валиханов их называет даже «бедовыми». И действительно, создание новой административно-территориальной системы в Казахстане привело к взрыву возмущения казахского народа, а самым мощным его проявлением стало восстание под предводительством Кенесары Касымова. Давая характеристику суду биев, Ч.Ч. Валиханов, вполне искренне стараясь опираться на мнение большинства народа, писал о том, что суд биев вполне приемлем для тогдашнего состояния казахского общества, а реформы только лишь навредят всей судебной системе, действовавшей в Казахстане. Вместе с тем, ученый указывал на тот бюрократический туман,

который окутал саму идею реформирования судебной власти и который был на руку лишь местному начальству, т.е. колониальным властям. При этом ученый давал смягченную характеристику, так как данный документ был записной книжкой официального лица администрации. Характеризуя борьбу отдельных лиц за преобразования суда биев в той форме, которая была предложена местной администрацией, Ч.Ч. Валиханов подчеркивал искусственность всей реформы, ее разрушительные свойства для казахского общественного устройства.

При детальном разборе суда биев, ученый развивает идею об определенной демократизации в среде казахского общества, и это вполне соответствует исторической действительности. Если бы отсутствовали элементы демократии, то вся система казахской государственности чрезвычайно быстро бы оказалась в неразрешимой кризисной ситуации, а это, в свою очередь, повлекло бы за собой ее быструю ликвидацию. Указывая на его древность, а значит и жизнеспособность, Ч. Валиханов писал: «Суд биев, несмотря на 40-летнее русское влияние, остался таким, каким был он за сотни, может быть за тысячу лет до нас»[8]. Таким образом ученый твердо и неизменно отстаивает идеи казахской государственности как вполне сформированного социального и политического устройства в казахском обществе.

Снова и снова Ч.Ч. Валиханов ставит перед собой первую задачу – помочь простому казаху, скотоводу или земледельцу: «Я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя работе на пользу соотечественников, защищать их от чиновников и деспотизма богатых киргизов. При этом я думал более всего о том, чтобы примером своим показать землякам, как может быть для них полезен образованный султан-правитель. Они увидели бы, что человек истинно образованный – не то, что русский чиновник, по действиям которого они составили свое мнение о русском воспитании. С этой целью я согласился быть выбранным в старшие султаны Атбасарского округа, но выбор не обошелся без разных чиновничьих штук» [9].

Большое негодование Ч.Ч. Валиханова вызывало омское начальство и чиновники нагло и хищнически обиравшие не только простой народ, но степную аристократию. В 1862 году он писал своему искреннему и бескорыстному покровителю в омской администрации – К.К. Гутковскому: «...Кури объявляет нам решительную войну. Нет почты, чтобы отец не получил выговора или предписания в резких формах. Нестеров в наших волостях буйствовал, как разбойник, и возбуждал есенбаевцев (это название рода) против моего отца. О выходках Ердена я уже писал.

Скажите, пожайлуста, что это значит? Я не помню даже при Гафорио ничего подобного.Кури и Нестеров жили тогда очень тихо. Откуда вся [illegible] у них свирепость теперь, и неужели все это мы должны терпеть. Все волостные управители, которые не дали взятки Кури в нынешнюю ревизию уже сменены или же ждут смены»[10]. При всех несправедливостях Ч.Ч. Валиханов часто открыто выступал против продажности чиновничества, с разоблачениями взяточников и их пособников: «Я действительно писал статью о несправедоивостях сделанных мне при выборе меня в султаны, в «Русском инвалид» и писал по приглашению самого редактора, друга моего Романовского, следовательно, статья моя была более жалоба и ни в коем случае не донос, разве с египетской точки зрения жалобы на несправедливость называются доносами. Далее, я упоминал поименно всех господ, которые интриговали против меня и брали взятки с баганалинцев, именно: г. Кури, г. Ивашкевича (пожалованного за эти гадости землей) заседателя Безверхова и, конечно, при этом не похвалил состояние нашей области, ибо это была бы неправда вопиющая» [11]. Очень часто Ч.Ч. Валиханов обращается к вопросам религии, при этом его протест прямо и четко выражен протии правительственной политики, которая стремилась загнать инородцев – мусульман в рамки имперской необходимости. Но Ч.Ч. Валиханов протестуя против религиозного ханжества, особенно, точно и глубоко научно давал характеристику своеобразному синтезу ислама и традиционности у казахов

«Я вижу теперь, что трудно одному бороться со всеми, вижу, что истина, как бы она ни была светла, не может изгнать самых неверных заблуждений, когда они освящены временем, и особенно у киргизов, которые до сих пор держатся шаманства, примешивая к нему гомеопатическую дозу ислама. Основание этой религии, как известно, составляет обоготворение умерших предков, через это все обычаи и предрассудки предков делаются для киргизов священными» [12].

В колониальной политике российского колониализма большая роль , если не основная, принадлежала армии. Это касается в первую очередь армейских регулярных и нерегулярных частей, дислоцированных в Казахстане, и которые на протяжении длительного времени были проводниками колониальной политики правительства.«Так и в Казахстане, за удачно проведенные операции командиры боевых единиц производились в генералы, а офицеры отрядов к различным наградам. Особенно был обласкан Петербургом командующий одним из отрядов полковник Черняев»[13]. И это было признанием той, политики, которую

поводил полковник М.Г. Черняев в ходе завоевания Туркестанского края. Жестокость, абсолютная неадекватность действий по отношению к коренным жителям края, кровавая резня, насилия и грабежи, стали неотъемлимой частью военных завоеваний М.Г. Черняева. Получив чин генерала, М.Г. Черняев. «... будучи ярым проводником колонизаторской политики царизма, допустил ряд жестоких и бесчеловечных действий, приведших к негодование всех передовых людей России того времени» [14]. Не только гражданские люди, но и служившие с Черняевым военные давали ему нелестную характеристику. В одном из писем заместующему Сыр-Дарьинской линией писалось: «по личным моим отношениям я почитаю в праве не питать к нему ни малейшего уважения. Мне, например, положительно известно, что он желая оправдаться в своих неудачах под Чимкентом, в письмах своих военному министру, всю вину этих неудач старался свалить на недостаток поддержки со стороны. Ни большие потери при взятии южных городов Казахстана, ни сигналы, поступающие с мест о генерале не вызвали должной реакции у царского правительства» [15].

После неудачи с избранием на должность старшего султана по Атбасарскому округу, Ч.Ч. Валиханов постоянно находился по служебным делам в различных регионах Казахстана и при первой же необходимости помогал простым людям в их непростых ситуациях. Весной 1864 года Ч.Ч. Валиханова послали в служебную командировку в военную экспедицию М.Г. Черняева. Ч.Ч. Валиханов понимал, что военная экспедиция может принять тяжелый характер и поэтому решил при своем авторитете избежать кровопролития. Исходя только из этих соображений, он принял участие в этой авантюре М.Г.Черняева. Но действительность оказалась совершенно иной, М.Г.Черняев постоянно проявлял жестокость полное пренебрежение по отношению к местному населению. Особенно, возмущение Ч.Ч.Валиханова вызвало завоевание Аулие-Аты, он с группой офицеров, недовольных действиями генерала возвращается в город Верный. О тягостном состоянии Ч.Ч. Валиханова очень трудно переживавшего невозможности помочь своим соплеменникам свидетельствует корреспонденция, помещенная военном издании: «Замечательно талантливый и образованный киргиз Ч.Ч. Валиханов, любимец своего народа, обладавший проницательным умом и замечательным остроумием, он проникается горечью к русской цивилизации, возвращается из Туркестанского похода разбитый, потрясенный всем виденным, при обхождении с инородцами, и совершенно обессиленный умирает в степи» [16].

Многое было пережито Ч.Ч. Валихановым после того, как он стал понимать невозможность изменить правовое и государственное положение казахского народа при том политическом режиме, который господствовал в Казахстане. Однако, он твердо был уверен в победе гуманизма и справедливости в отношении своего народа и своей Родины в будущем.

1. Валиханов Ч.Ч. Об управлении казахами Большого жуза // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – А., 1984. – С. 225.

2. Валиханов Ч.Ч. Об управлении казахами Большого жуза // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – А., 1984. – 227.

3. Валиханов Ч.Ч. О киргиз-кайсацкой Большой орде // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – А., 1984. – С. 181.

4. Валиханов Ч.Ч. Исторические предания о батырах XVIII в. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – А., 1984. – С. 217.

5. Валиханов Ч.Ч. Заметки по истории южносибирских племен // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 1. – А., 1984. – С. 303.

6. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – А., 1985. – С. 50.

7. Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – А., 1985. – С. 59.

8. Валиханов Ч.Ч. Письмо Ф. Достоевскому от 14 января 1862 г. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – А., 1985. – С. 147.

9. Валиханов Ч.Ч. Письмо Ф. Достоевскому от 15 октября 1862 г. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – А., 1985. – С. 150.

10. Валиханов Ч.Ч. Письмо К.К. Гутковскому от 6 февраля 1862г. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – А., 1985. – С. 155.

11. Валиханов Ч.Ч. Письмо К.К. Гутковскому от 11 мая 1863г. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – А., 1985. – С. 158.

12. Валиханов Ч.Ч. Письмо А.Н. Майкову от 6 декабря 1862 г. // Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – А., 1985. – С. 153.

13. Сыдыкасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (2 пол. XIX – начало XX веков). – А., 2005. – С. 173.

14. Сыдыкасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (2 пол. XIX – начало XX веков). – А., 2005. – С. 173.

15. Сыдыкасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (2 пол. XIX – начало XX веков). – А., 2005. – С. 173.

16. Сыдыкасова З.Т. Духовная экспансия царизма в Казахстане в области образования и религии (2 пол. XIX – начало XX веков). – А., 2005. – С. 174.

МАХАЕВА А.Ш.
т.ғ.д., Қ.И. Сәтбаев атындағы
ҚазҰТУ профессоры (Алматы қ.)

ҚОҚАН ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНДЕ

Қоқан хандығы жөнінде мол деректер мағлұматтардың біркатары Ш.Ш. Уәлиханов еңбектерінде көрініс тапқаны белгілі. Оның Қоқан хандығы тарихы мәселесін өз еңбектерінде көтеруіне сол кездегі ғылыми ортаның сұранысы және қызмет бабындағы талаптар итермеледі. Бұл жөнінде өзі де былай деп көрсетеді: «Қоқандықтармен үздіксіз әрі жақын байланыста жүріп, Қоқан хандығының жағдайы жөнінде, әсіресе, Құдияр ханның құлауымен тынған оқиғалар жөнінде көп мәлімет алдым» [1, 248-б.].

Расында Ш. Уәлихановтың еңбектеріндегі Қоқан хандығы мәселесіне, атап айтқанда қазақ-қоқан байланысына қатысты мәліметтер дәлдігімен және өзге дерек көздерінен кездеспейтін маңыздылығымен ерекшеленеді. Қоқан хандығына баға бергенде ол біржақтылыққа салынбай, оның түркі-мұсылман халықтарынан құралған мемлекет екеніне және сол хандықты құраған тұрғындардың, соның ішінде қазақтардың оған қатыстылығы қаншалықты дәрежеде екеніне баса назар аударады.

Ш. Уәлиханов қырғыздар мен қазақтарды Қоқан хандығының билігін толық мойындап, оның құрамында жасағандар және оны мойындағандар деп екіге бөліп, біріншілері Қоқан хандығында өзбектермен бірдей құқыққа ие болғанын, хандықтың қызметіне кіріп, әскери және азаматтық билік орындарын иеленгендігін, екіншілері зекет салығын төлеп, керек кезде ғана әскерге адам беруге міндеттенгенін жазған болатын. Олардың алғашқыларына Алай таулары мен Ферғана анғарындағы қырғыздардың адыгене, ішкілік, найман руларын және Ұлы жүздің Ташкент маңында көшіп-қонатын шанышқылы, катаған, қаңлы руларын жатқызады. Шанышқылылар мен катағандар Ташкент бегі әскерінің негізін құрады деп көрсетеді [2. с. 315].

Ш. Уәлиханов Іленің сол жағалауындағы казақтар бәрінен де қоқандықтардың ықпалына көбірек берілді дейді. Ш. Уәлиханов көрсеткен осы казақтардың арасында, әрине, алыс-жақынға танымал жетісулық біркатар кісілер болды. Олардың қатарында Әділ төре, Рүстем төре, Әли төре, Тойшыбек би, Диканбай би, Байзақ датка, Сыпатай би, Батырбек датка, Шоқай датка және т.б. атап өткен жөн.

Қазақтардың орыс жаулаушылығына қарсы күрескен кезі көбінесе Құдияр ханның билік еткен тұсына сәйкес келеді және Шоқан Уәлихановтың да Қоқан хандығы туралы көп мәліметтер жинаған кезі Құдияр ханның билігі кезі еді.

Құдияр ханның әкесі – Шерәлі хан, ал шешесі қырғыз қызы Жаркынайым еді. Құдияр такқа алғаш 1844 жылы, 13 жасында қыпшақ-қырғыздың әскербасы – Мұсылманқұлдың жәрдемімен отырған және 1858 жылға дейін билік құрды, араға жылдар салып, екінші рет 1862-1863 жылдары, үшінші рет 1865-1875 жылдары хан болған. Құдиярдың алғашқы такты иеленген кезінде хандықтағы билікті Мұсылманқұл Қыпшақ атқарған (Құдиярдың жас болуына байланысты). Құдияр хан қырғыздармен қатар қазақ билеушілерімен де тығыз туыстық қатынастар орнатты. Мысалы, Кенесары ханның қызы Ділдә [3, с. 302], Тойшыбек бидің қызы Данагүл – қоқандық ханымдар болған қазақ қыздары [4, с. 315].

Құдияр ханды орыстар Орынборға келіссөзге шақыртып алып, қамауға алғанда, онын қашып шығуына қазақтар жәрдем берген. Әсіресе, Кіші жүздің Шекті руынан шыққан би, әрі батыр Өзберген Мұнайтпасұлы үлкен белсенділік таныткан [5, 23-п.]. Сол үшін Құдияр хан қарындасы Кенжені Өзбергенге қосқан [6, 196-б.] Қоқан ханы сарайындағы қырғыздан шыққан тарихшы Мағзуни (Зиябиддин Максым) Құдияр ханның бір әйелі қазақ төресінің қызы екенін және оны ордадағылар шын атын атамай, «төрайым» деп атайтынын жазып көрсетеді [7, 191-б.].

Құдияр ханның қазақ билеушілерімен, соның ішінде Шоқанның өзінің аталас туыстарымен, атап айтқанда, Кенесары ханның ұлдары Ахмет, Тайшық, Сыздық сұлтандармен тығыз қарым-қатынас орнатқаны белгілі. Қоқандық билеушілердің бұған дейін Ш. Уәлихановтың арғы атасы Абылаймен де алыс-беріс байланыстар түзгені тағы бар. Абылай ханның ұлы Әділ төре Қытайға бағынбаймын деп, Ташкентке көшіп барып, Қоқан ханы Омар ханға бағынатынын білдіргені жөніндегі тың мәліметті де Ш. Уәлихановтың өзі береді. Мұның бәрі Ш. Уәлихановтың Қоқан хандығы тарихы мәселесіне қызығушылығын арттыра түскенін байқатады.Оның Қасым ұрпақтарынан Қоқан хандығы туралы тың мәліметтерді алып отырғанын әкесі Шынғыстың 1860 жылы жазылған хатындағы мына жолдар да байқатады: «Қасым баласы Көшек сұлтан бодандық сұрап мұнда келген. Мен военный губернаторға жолықтырдым. ... Саржан баласы Қошқарбай Катенин жәрдемі бойынша патша һәзіретіне кетті. Оларды анда, иншалла, көрсеңіз керек. Форт

Перовскийдің [illegible] елдерді. Һәм керуенді қоқандықтар шауып, талап алып кетеді. Қоқандықтардың жанында Кенесарының ұлдары болды деген де мәлімет бар» [8, с. 201-202].

Қазақтар Қоқан хандығымен құда-жекжат болып, туыстық қарым-қатынас қана орнатып қоймай, сонымен бірге Қоқан хандығының әскери-әкімшілік қызметтерін де атқарды. Ферғанадағы қыпшақтар Қоқан хандығына қарсы қазақ билеушілерін шақырғаны туралы да деректер кездеседі.

Қоқан хандығы әкімшілік-территориялық жағынан уәлаяттарға бөлініп басқарылғаны белгілі. Ш.Уәлиханов та бұл жайлы: «Азаматтық және әскери жағынан басқару жөнінде Қоқан хандығы бірнеше наместниктерге немесе соғыс округтеріне бөлінеді» [9, 294-б.], – деп жазады.

XIX ғасырдың басында уәлаяттын шекарасы жерге салық жинау аумағымен айқындалды. Уақыт өте келе хандықтын аумағының кеңейе түсуіне және хан билігінің нығая түсуі нәтижесінде уәлаяттар ірі қала атарымен байланыстырыла аталады. Себебі, уәлаяттар ірі қалалар маңындағы аудандарды қамтыған еді. Мысалы, ең үлкен уалаяттар қатарында. Ш. Уәлихановтың көрсетуінше, Ош. Әндіжан, Наманган, Марғилан, Ташкент саналды [9. 294-295-бб.]. «Талас пен Шу бойының қырғыздары Ташакент наместнигіне бағынады, – деп нақтылай түседі Ш. Уәлиханов, – сол жердің қырғыздары мен қазақтарды бақылап отыру үшін қоқандықтар Шолаққорған, Әулиеата, Созақкорған, Мерке, Пішпек және Тоқмақ атты бекіністер салдырған» [9. 295-б.]. Ташкент уалаятына қараған екі жүздің – Ұлы және Орта жүздің қазақтары деп жаза отырып, Ш. Уәлиханов оларды рулық құрамы бойынша орналастырады. Ұлы жүздің шанышқылы, қаңлы рулары Ташкент маңын, дулат, жалайыр және суандар Шу мен Талас өзені бойларын, Орта жүздің Кенесары Қасымұлына қарайтын қоныратжәне қырғыз рулары Түркістан мен Қаратау маңын қоныстанады деп мәлімдейді [2. с.314]. Алайда Ш. Уәлиханов берген бұл мәліметтердің бүгінгі күні ескіріп қалғанын да айта өткен жөн. Қазіргі заманғы тарихшылар Қоқан хандығы құрамында Кіші жүздің де кейбір рулары кіргенін және олардың арасынан да қоқандық датқалар көптеп шыққанын анықтап отыр.

Ш. Уәлиханов Қоқан хандығында барлығы неше уалаят (наместник) болғанын санап шығуды өзіне максат тұтпағаны аңғарылады. 1876 жылы Қоқан хандығының очеркін жазған А. Кун Құдияр хан кезінде 15 уалаят болды деп көрсетеді [10. с. 7].

Уәлаятты басқарушы бектер мен хәкімдерді хан өзі тағайындаған. Бек түрік сөзі, яғни билеуші дегенді, ал хәкім бастық дегенді білдіреді. Бек пен хәкімнің билігі бірдей болған, тек бектер хан тұқымынан болатын, ал хәкімдер қара халықтан шыққандар еді.

«Бектік Марғұланда, Наманганда, Андіжанда, Шахриханда, Шусте, Ходжакентте, Ұратөбеде, Кереушіде, Ташкентте, Шымкентте, Шыназда, Түркістанда, Ақмешітте, Меркеде, Пішпекте, Токмакта және қазақ даласында Ақмолаға баратын жолда, Иткешуде болды. Әрбір бектіктің өз әскері және бекінісі болды», – деп баяндайды Қоқан хандығы тарихын жазған Саттархан Әдіғафаров [11. с. 108].

Қоқандықтардың қазақ жеріндегі билік жүргізуінің өзіндік ерекшелігі болды. Жергілікті билікті ру басылары, сұлтандар, билер өздері жүргізді және өзі басқаратын еліне, жеріне қатысты істі өздері қарады. Дегенмен де қоқандықтар төрелер мен билерге өз лауазымдарын беріп, басқаруды жеңілдетуді көзделі.

Қоқан хандығындағы лауазымдар мен шендерді арнайы зерттеген өзбекстандық тарихшы Ш.Х. Вохид хандықтағы лауазым мен шенді дәрежесіне қарай және қызмет түріне қарай 4-ке бөліп қарайды: 1) әскери және әскери-әкімшілік лауазым мен шен-мансаптар; 2) сарай лауазымы мен мансаптары; 3) діни лауазым мен мансаптар; 4) казихана мен махкамалардағы лауазым мен мансаптар [12. 216-223-бб.].

Жетісудағы Ұлы жүз қазақтарына зекет жинаушылар алғаш Мәдәлі хан (Мұхамед Әли) кезінде келген. Ш. Уәлиханов осы ханның тұсында Қалжадан шыққан іскер де батыл Маметәлім құсбегі Ташкент билеушісі болып тағайындалып, алғаш рет зекет жинауға шыққан еді, қарулы қолмен құсбегі алғаш қырғыздарды, содан соң қазақтарды алды. Жырғалаң өзенінің бойын жайлаған бұғылар зекетті төлемегені үшін құсбегінің өзі бас болып тоналды, оның әскерлерінде Ұлы жүздің бүкіл қазақтары және қырғыздың солты, сарыбағыштары болды, құсбегі Ыстық-көлде, Теріскей аңғарында Қаракол қорғанын тұрғызды деп баяндайды [13. с. 80].

Ш. Уәлиханов сарыбағыш руының манабы Орманның да паруанашы дәрежесі және туы болғандығын көрсетеді. Назар аударатын бір нәрсе – Ш. Уәлихановтың паруанашыны дәреже (титул) ретінде анықтап беретіні.

"Қоқан хандығы шендердің жоғарысы – мынбасы, я әмір лашкер мансабы. Бұл мансап әскери министр қатарында болған. Екінші – құсбегі мансабы. Бұл мансап ылғи хан құзырындағы кеңесші қатарында болған және бірнеше қалаларға басшылық еткен. Үшінші – паруанашы, бұл

мансаптанылар барлық құсбегі лауазымындағылар қызметін орындай алады [12, 215 б.] – деп жазады қазіргі заманғы зерттеуші Ш. Вохид.

Құсбегі сияқты паруанашы дәрежесіне ие болғандар соғыс жылдары жеке армияны басшылық ете алатын, ал бейбіт өмірде хан кеңесінің мүшесі болды. Паруанашыны бектер мен хәкімдер тағайындайтын болған, бірақ кейде хандар оларды мансап беруге тікелей араласатын кездер болған.

Паруанашы немі барлар Қоқан ханынан жыл сайын ақшалай және заттай сыйлық алып тұрған. Орыс оқымыстысы А.А.Куннің көрсетуіне қарағанда, паруанашыға жылына 1500 теңге, 800 батман астық берілген [14, с.447].

Шоқан Уәлиханов қоқандықтар Жетісудағы дулаттарға Әли төре, ал жалайырларға хәкім Балғын би арқылы ықпал жүргізгенін және олардың паруанашы деген деген дәрежелері болғандығын мәлімдейді [13, с.80]. Оның бұл мәліметінің растығын мұрағат құжаттары да дәлелдей түседі. «Бұл Елеспің сол жағалауын алғанға дейін дулаттардың сұлтаны полковник Оби Оділов Қоқан ханының ерекше құрметіне бөленді және паруанашы дәрежесін иеленді, – деп хабарлайды Соғыс министріне генерал-адьютант Веревкин. – Барлық дулаттар, осындағы және Шудың арғы бетіндегілер, оны өз руларының сұлтаны деп қабылдайды және аса құрметтейді» [15, 24 -п.].

Әли сұлтанды өз көзімен көріп, 1851 жылы үйінде қонақта болған орыс инженері А.Влангали да « Сұлтан Әли өте ақылды, Ұлы жүзде ықпалы күшті секілді. Оның жасы келіп қалған, жүзі ойлы да меңмен, өзінің отандастарына тәкәппар, шариғатты қатаң ұстайды. Қазақтар одан қорқады және Ордада соны бәрі қатты сыйлайды... Балаларына да талап қойғыш, олардың сауат ашуын қатаң талап етеді. Олардың өз дінінің заңдарынан аттап өтпеуді қадағалауы да далада өте сирек кездесетін құбылыс» деп таңдана жазды [16, с.111-112].

Мұсылманша сауатты болуы және мәдениеттілігі, сөзге шешендігі, даналығы, қонақжайлылығы, аса дәулетті болуы да оны өзге сұлтандардан ерекшелендіріп тұрғандығын талай орыс саяхатшылыры мен әскери шенеуніктері жазбасынан кездестіруге болады.

Жалпы қазақтар мен қырғыздар арасында көп таралған – бұл қоқандық датқа лауазымы. Даткалар Қоқан ханының билік дәрежесі ретінде XIX ғасырдың басында енген еді. XVIII-XIX ғасырларда Бұхар әмірлігі мен Хиуа хандықтарында да осындай дәреже болған. Датка сарай маңындағылар алатын жоғары дәрежелі лауазым саналып, оны иеленгендер ханға басқалардың істері мен мақсаттарын баян етуге құқылы болды.

Қоқан хандығындағы датқа дәрежесін алғандар саяси ахуалдар

[illegible] карай әкімшілік кызметке де, әскери кызметке де араласып [illegible]. Шокан Уәлиханов та датканы әскери шен деп түсіндіреді [9, [illegible]].

Кокандар казақ даласын негізінен даткалар аркылы баскарған. Даткалар институты туралы, кокандык дәуірде «датка» нәміне [illegible] казактар туралы әлі күнге дейін арнайы зерттеу жүргізілмей [illegible]дыктан, казакта барлығы канша датка болған және кімдер [illegible] деген сауалға дәл жауап беру мүмкін емес. Дегенмен де әртүрлі [illegible]ктер мен материалдар казак даткалары туралы мол мәліметтер [illegible].

Казакстанның онтүстігінде датка нәмімен белгілі болғандар (ал [illegible]белгісіздері каншама) мына кісілер еді: Ұлы жүздің дулатының шымырынан – Байзак датка Мәмбетұлы (акын Молда Мұсаның әкесі, 1781-1864). Ұлы жүздің сіргелісінен – «датка» нәмін 17 жасында алған Батырбек датка Рысбекұлы. Ұлы жүздің ошактысынан – Сапак датка Бапшуакұлы (1820-1904). Ұлы жүздің жалайырынан Бекбау датка (Сиыдык төре Кенесарыұлының сенімді серіктерінің бірі болған). Ұлы жүздің үйсінінен – Момынбек датка, Ұлы жүздің шанышкылыларынан Молда Қошык датка. Ұлы жүздің үштанбалыларын сонынан ерткен, Оушеатадағы – Құдайберген датка. Орта жүздің кыпшагының Малай-Кұтылымынан – Тұрғанбай датка Сіргебайұлы (халык батыры, акын, әнші, композитор Иманжүсіп Құтпанұлының атасы. 1794-1854). Орта жүздің коныратынан – Қанай датка, Коныс датка (котеншілерді билеген), Жайымбай датка, Тұрысбек датка, Аскаркожа датка, Шокай датка Карабекұлы, Шапак датка, Саяк датка, Құрымбай датка (саңғыл мен маңғытайларды билеген), Торғай датка, Орта жүздің алғыйынан – 1844 жылы Кокан ханы Шерәлінің колынан «датка» лауазымын алған Кожамұрат датка әс-Сәбилан (көрнекті мемлекет кайраткері, ғалым Төлеген Тәжібаевтың атасының ағасы), Кіші жүздің тамасынан – Құдияр хан колынан ерлігі үшін «датка» лауазымын алған, ел арасында «Кедей датка» аталған Айгелді датка және басқалар.

Датка лауазымын кокандык хандар казактарға көбінесе ерлігі үшін берген. Мысалы, Кокан билеушісі Мәдәлі ханның 1838 жылы кырғыз би Әжібекке датка лауазымын беріп, Талас өнірін билеуге құкыкты екенін баян еткен жарлығында: «Әжібек бидің бірнеше мәрте анык та ашык шексіз батылдык көрсеткенін ескеріп, біз аталған биге Құзіретіліміздің рахымы түсіп, хан жарлығымен датка мансабын берілгенін оглан етеміз», – делінген.

Ә. Марғұлан жинастырған «Кокан бектері жайлы әңгімеде»

«Далалағы қазақтардың ірілерін «датка» деп атайды екен» [17, 1-п.] деп айтылады. Мәй шоқа ақын да осы мағынада, яғни ел билеген деген мағынада «датка» сөзін жиі қолданады. Әсіресе ақынның «Датқалардың Петербург барғаны» атты өлеңінде Құдайберген сұлтанды, қырғыздың Байтік манабын да датка деп көрсетеді.

1846 жылы Құдияр ханның Мырза Әлімді Мерке қорғанының билеушісі етіп тағайындауы туралы жарлығында оның Мерке төңірегіндегі халықты да басқаруға құқылы екені және оны өзгелердің жоғары дәрежелі қызмет иесі ретінде тануы, сыйлауы және құрметтеуі қажет екендігі айтылады.

Шу-Іле аңғарындағы қазақтар мен қырғыздар үшін Пішпек қорғаны әкімшілік басқару орталығы ретінде үлкен маңызға ие болды. Пішпек қорғаны қоқандық әкімшіліктің бір буыны ретінде тікелей Ташкент уәлаятының бектер бегіне бағынды.

Мұрағат құжаттарында Пішпек бекінісінің Ұлы жүз қазақтары үшін де үлкен маңызға ие болғаны айтылады. Пішпекті хан тағайындаған бек басқарып, ол Шу, Іле бойы қырғыздары мен қазақтарын туралы Ташкентке, Қоқанға хабарлап тұрған. Пішпекте Қоқанның негізгі горнизоны шоғырланды. Пішпек бектері Шу-Іле өңіріндегі қазақтар мен қырғыздарды патша өкіметінің отарлау саясатына қарсы жұмылдыруда көп еңбек сінірді. Мысалы, Атабек датка қырғыз манабы Орманмен, қазақ төрелері, билері мен батырларын қоқандықтар жағына тартуда көзге түсті. Оның қырғыз манабы Орман ханға, дулаттардың аға сұлтаны Әлтөреге, Тойшыбек, Диқанбай Сары билерге, Сұраншы, Сырғабай батырларға, Байзақ, Батырбек даткаларға жазған хаттары сақталып қалған. Өз хатында Атабек көбіне діни бірліктің мызғымауына шақырады. Шоқан Уәлиханов, осыған байланысты болса керек, Пішпекті «ислам фанатизмінің ошағы» деп сипаттаған болатын [13, с. 82].

Қазақстанның оңтүстік өңіріне ортаазиялық хандықтардың діни ықпалы аса күшті болды. XVIII ғасырдың соңына қарай Түркістан өңірі Бұхар әмірлігінің саяси-экономикалық жүйесіне тартылса, XIX ғасырдың басында Оңтүстік Қазақстанның халқына Қоқан, Хиуа хандықтарының ықпалы күшейе бастады. Оңтүстік Қазақстан жерінде қоқандық бекіністер шебінің салынуымен өзбектердің қоныстары пайда болып, олардың қазақтармен байланысы нығая түсті. Ортаазиялық хандықтармен қазақтардың өзара байланысында мұсылман дін иелері үлкен рөл атқарды. «Үкімет пен халыққа жүргізіп отырған ықпалы жағынан алғанда тұқым қуған дін басыларының маңызы ерекше зор, сондықтан көбінесе Қоқан хандығында тұратын белгілі сейттер мен шейхтар әулеттері жайлы толығырақ айтқанымыз артық болмас деп санаймыз» [9, 280-б.], – дей келе

Ш. Уәлиханов қоқандық қожалардың қандай әулеттен шыққанына және олардың қай жерлерде тұратынына назар аударғанды. Қоқандық қожалар үш 6 әулетінің ішінде «Түркістан қожаларына» да сипаттама береді. Оны былай делінген: «Түркістан қожалары. Кашқар қожалары сияқты бұлар да таза сейттер тұқымына жатады, яғни Фатимадан өрген. Бұл қожалар Түркістан қаласында немесе Әзретте және қырғыздар арасында тұрады. Бұлардың көбі көшіп жүреді және өздерінің надандығының арқасында отырықшы ортаазиялықтардың алдындағы беделінен мүлдем айрылған» [9. 281-б.].

Шоқан Уәлиханов әулие зираттарының басынан салдырған діни ордалардың басшыларын Қоқан мен Бұхарада шейхтар деп атайтынын және мұсылман әулиелерінің зираты үстіне салынған ғимараттардың - мазарлардың, ортағасырлық христиандық монастырьлар сияқты, сақтап отырған бай қазыналары барын және де олардың өз алдына кен-байтақ жері, қыстақтары мен шаруа-дихандары барын айқындап, Орта Азиядағы атақты зираттар қатарына қатарында Түркістандағы Ахмет Яссауи қожаның зиратын да атап өтеді [9. 282-б.].

Қоқан хандығындағы тұрғындарыдың сауаттылық деңгейі де Шоқаннын назарынан тыс қалмады. Себебі, Бұхара, Хиуа, Қоқандағы мектеп, медреселердің қазақтар арасында беделі жоғары болғаны белгілі. Бұл жөнінде Ш. Уәлиханов Қоқан хандығындағы діни адамдар Құран мен оның талдауларына, Отан тарихына әбден жетік екенін және олардың Бұқара әмірлігінің молдаларына қарағанда, дүниеге көзқарасы біршама дұрыс деп көрсетеді [9. 285-б.].

XIX ғасырдың ортасында Ресейдің қоғамдық ойын толғандырған Қоқан хандығының Орталық Азиядағы орны туралы мәселе болатын және ол туралы әр мәлімет маңызды болып саналатын. Осыған байланысты Ш. Уәлиханов Қоқан хандығының Шығыс Түркістаннын [18] және қырғыздардың [19], сонымен бірге қазақтардың саяси өміріндегі белсенді рөлі секілді мәселелерді де талдауға көбірек көңіл бөлгені анғарылады. Шоқан Уәлиханов Қоқан хандығының тарихымен қоса оның жаңа замандағы жағдайын да қарастырады. Қоқан хандығының саяси құрылысы мен экономикалық құрылымын тек қана сипаттап өтпей, оған талдау жасауға, артта қалушылығының себептерін түсіндіруге талпынады [20, с. 30]. Хандықтың экономикалық жағынан әлсіз болуына ескі басқару жүйесінің себеп болып отырғандығы көрсетіледі.

Қоқан хандығындағы салық жүйесі және оның түрлері де Шоқан еңбектерінде біршама қарастырылады. Мысалы, 1858 жылғы Қоқан хандығындағы қазақтар мен қырғыздардың көтерілісі ауыр салыққа

наразылықтан шыққаны белгілі. Сондай салық түрінің бірі күйеуге ұзатылатын қызынан немесе жесірдің қалыңмалынан 1 тілләдән алынатын болған. Ал осы салықтың «никахана» деп аталғанын Шоқан еңбегінен кездестіруге болады [2, с. 318-319].

Қоқан хандығындағы қарулы көтерілістерге берген Ш. Уәлихановтың бағасы да әлі күнге өзінің маңыздылығын жоймай келеді. Мысалы, 1858 жылы көтерілістің шығу себебін қоқандық шенеуніктердің, әсіресе, ташкенттік билеуші Мырзахметтің ауыр да заңсыз салықтары мен тонаушылық әрекеттерінен болды деп көрсетеді [2, с. 322]. Оның бұл пікірінің дұрыстығын мұрағаттық деректер де растай түседі [21, 3-п.].

Ш. Уәлиханов қоқандық билеушілердің халыққа жайсыз қасиеттері-мен қоса жақсы жақтарын да көрсете біледі. Бұған, Мәллә ханның билік еткен алғашқы жылдары іскерлігімен және әділдігімен көзге түскенін [2, с. 318], ал Ташкенттің билеушісі Мәметәлім ләшкәрдің ақылды да атақты кісі болғанын [2, с. 318-319], қоқандық қолбасшы Қанағатшаһ пен оның бауыры Жорабектің хандықтағы ең батыл жандардан екенін [2, с. 319] және т.б. сипаттамарын мысал ретінде көрсетуге болады. Дегенмен де Шоқан Уәлихановтың қоқандықтар кезіндегі кейбір қазақ төрелеріне берген бағасы тіпті төмен екенін де айта өткен жөн. Замандастары мұсылманша аса мәдениетті деп жоғары бағалаған жетісулық Әли төре Әділұлы Абылайхан немересін ол барынша ақылсыз жан деп [22, с. 349] жазған тұстар да кездеседі.

Патша өкіметі қызметінде жүрсе де Ш. Уәлиханов өзінің қазақ екенін әсте ұмытқан емес және азаматтық ұстанымынан айнымады. Сондықтан да қазақтар мен қырғыздардың және қоқандықтардың басына іс түскенде жерлестерін жақтағанын байқаймыз. «Қазақ ретінде мен өзімнің азап шеккен жерлестерім жөнінде бір-екі ауыз сөз айтпай қалуға шыдамадым» [23, с. 170], – деп жазған Шоқан Уәлиханов қазақ-қырғыз ғана емес, тұтқынға түскен қоқандық билеушілердің тағдыры шешілер тұста да үндемей қалмады. Мысалы, билік орындарынан 1860 жылы тұтқынға түскен Пішпек бегі Әлішерді Омбыға айдамай, адамгершілікке салып, босатып жіберуді сұрады [24, с. 144-145].

Жалпы қорыта келгенде, Шоқан Уәлиханов қоқантанудың негізін қалаушылардың бірі болды. Ш. Уәлиханов Қоқан хандығы тарихында қазақтардың алар орнын объективті тұрғыдан пайымдап беруге ұмтылды. Оның еңбектеріндегі Қоқан хандығына қатысты мәліметтер Орталық Азия тарихына қатысты зерттеулерге әлі күнге дейін арқау болып, ғалымдардың талай ұрпағының қажетіне жарап келеді. «Ғалымның хаты өлмейді» деген осы болса керек.

4 Уәлиханов Ш. Қашқарға барған және Қашқардан Алатау округына кері қайтқан сапарымыз туралы // Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.

5 Валиханов Ч.Ч. Записка о Кокандском ханстве // Собр. соч. – Алма-Ата, 1985. – Т.III. – 416 с.

6 Потанин Г.Н. Показание Сибирского казака Максимова о Кокандском владении // История Казахстана в русских источниках XVI – X веков. – сост. К.Ш. Алмазинов. – Алматы: «Дайк-Пресс», 2000. – Т.III. – 600 с.

7 Қарағыз: Өзбекстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 715-қ., 1-т., 15-іс; Шурро. – 1912. – №145.

8 Ресей Федерациясы Оренбор облыстық мемлекеттік мұрағаты. 6-қ., 17-т., 224-іс. Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты. 25-қ., 1-т., 2258-іс.

9 Аман Ж. Өзбектер // Жұлдыз. – 2004. – №7.

10 Маргулан. Фергана ханаңдығының тарихы // чағатай тілінен көшірген Молдо Сабыр, О. Сооронов. – Бишкек: Турар, 2007. – 275 б.

11 Шыңғыстың Шоқанға жазған хаты // Собр. соч. В 5-и т. – Алма-Ата, 1985. – Т. V. – 528 с.

12 Уәлиханов Ш. Өткенді ұлмет басқару жүйесі мен саяси жазбалар // Уәлиханов Ш. Алтышаһарға сапар. – Алматы: Атамұра, 2006. – 304 б.

13 Кун А. Очерк Кокандского ханства // Известия Русского географического общества. – 1876. – Т.12.

14 Краткий очерк внутреннего состояния Кокандского ханства перед завоеванием его русскими // Автор-хана Абдул-Гафарова // Туркестанские ведомости. – 1892. – 30 июня. – № 26.

15 Вохид Ш. Кокон хонлигидаги унвон ва мансаблар // Шарқ юлдузи. – 1995. – № 3-4.

16 Валиханов Ч.Ч. Записка о киргизах // Собр. соч. В 5-и т. – Алма-Ата, 1985. – Т.II. – 416 с.

17 Кун А. Некоторые сведения о Ферганском ханстве // Военный сборник. – 1876. – №4.

18 Ресей мемлекеттік әскери тарих мұрағаты (РМӘТМ). 38-қ., 8-т., 75-іс.

19 Вланкали А. Геогностические поездки в восточную часть киргизской страны в 1849 и 1851 годах // Ученика горных инженеров штабс-капитана А.Вланкали // Горный журнал. – Спб., 1855. – Часть III. – Кн.VII.

20 Қоқан бектері жайлы әңгіме // 1939 жылы жинап, тапсырған Ә.Марғұлан // ҚР БҒМ Орталық ғылыми кітапханасының қолжазбалар қоры. – 1077-бума, – № 13 өзгер. – 9 п.

21 Бұл мәселе жөнінде қараңыз: Хасанов К.Х. Чокан какулдурович. – Алма-ата, 1963. – 68 с.

22 Қарағыз: Турдалиева Ч. Дж. История и культура кыргызов по трудам Ч.Ч. Валиханова: автореф. ...канд. ист. наук. – Бишкек, 2000. – 21 с.

23 Ахмедова Д.Н. Исторические взгляды Чокана Чингисовича Валиханова: автореф. ...канд. ист. наук. – Алма-ата, 1969. – 48 с.

24 РМӘТМ. 67-қ., 1-т., 112-іс.

25 Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-куль // Собр. соч. – Алма-Ата, 1984. – Т.I. – 432 с.

26 Г.А. Колпаковскому // Собр. соч. В 5-и т. – Алма-Ата, 1985. – Т. V. – 528 с.

27 К.К. Гутковскому // Собр. соч. В 5-и т. – Алма-Ата, 1985. – Т. V. – 528 с.

МАЛИКОВ А.М.
Институт социальной антропологии
им. Макс-Планка (Германия)

ИЗ ИСТОРИИ КЫРКОВ СРЕДНЕАЗИАТСКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Известно, что в состав узбекского народа вошло как оседлое население, так и полукочевые племена, рода Среднеазиатского междуречья. В источниках XIX века отмечалось, что «какой бы род жизни узбеки не вели, все считают себя одним народом, но подразделяются на множество родов» [1].

К середине XIX века узбекское население долины Зерафшана было представлено как оседлыми безродовыми группами, так и потомками более 50 крупных или мелких родоплеменных групп.

На востоке долины наиболее поздно перешли к оседлости рода даштикипчакских узбеков. В Нижнем Зерафшане - Бухарском оазисе отсутствовали возможности для массового оседания полукочевых родов, происходил лишь процесс их постепеной инфильтрации в оазис.

Объектом нашего исследования стали кырки, проживавшие на современной территории Самаркандской и Джизакской областей Республики Узбекистан [2].

Выбор кырков был определен тем, что они сохраняли память о своей родовой структуре почти до середины XX века. Они упоминались рядом с юзами и мингами во всех известных традиционных списках 92 узбекских племен, которые составлялись с XVI по начало XX века.

К вопросу о том, что исследователи понимают под термином племя, отметим, что некоторые определяют её как территориально различную политическую группу с вождем. В этом случае термин племя применяется для почти равных больших групп, которым недостает объединяющей десцентной идеологии и они различны – гетерогенны по происхождению и составу. Но на уровне больших культурно-политических групп здесь возникает несоответствие в том, что применим ли термин племя на основе культуры (десцентной идеологии) или политической структуры (политико-территориальная общность). Таппер считает, что для больших групп следует использовать термин конфедерация, помещая племена на более низкий уровень политической структуры [3]. Существуют два различных значения слова «племенной»: 1. со свойствами племени, основанной нам родстве. 2. составленной из племен, которые не обязательно связаны родством [4].

На Среднем Востоке для обозначения племени используют такие термины как: кабила, ил, ашира, тоифа [5]. По нашим данным потомки кипчакских узбеков региона для обозначения племени предпочитали использовать термин уруг, а для более мелких подразделений применяли тун и ата.

Племенная структура в Средней Азии, как и в Иране, представлялась в виде концентрических колец: племя делилось на субгруппы, которые делились в свою очередь на более мелкие подразделения. Объединения племен образовывали конфедерацию.

Возможно, что формирование кырков, происходило в позднем средневековье. Вместе с тем, известно, что родовое наименование кырк встречается в составе ногаев, туркмен, казахов, каракалпаков и анатолийских курдов [6].

Предполагают, что этноним кырк происходит от остатков какой-то племенной организации, по-видимому, военного характера [7]. Это предположение основано на значении названий этих племен: кырк - сорок.

А.Д. Гребенкин одним из первых опубликовал предания, касающиеся узбекских племен долины Зарафшана, дал характеристику хозяйства, описал быт, материальную культуру, брачные связи [8]. В работе Л.Н. Соболева содержались более детальные ценные сведения о Зарафшанском округе, о кишлаках, и их этническом составе [9].

Созданная еще в 1917 г. при Российской Академии наук комиссия по изучению родоплеменного состава России в 1920 г. приступила к работе в Средней Азии. В 1921 году были собраны данные по этническому и родоплеменному составу сел долины среднего Зерафшана [10].

В изучении этнической истории кырков особо следует отметить исследования Б.Х. Кармышевой [11]. К сожалению, собранные ею данные остались неопубликованными.

В предыдущий период были проведены филологические исследования, которые также затрагивали вопрос этнической истории кырков рассматриваемого региона. Говором кырков занимался Т. Мирсоатов [12].

Наше исследование основано как на материалах собственных полевых исследований, так и архивных данных из Центрального архива Республики Узбекистан, научного архива Института этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая РАН [13] и публикациях разных лет.

Когда-то кырки, минги и юзы образовывали союз племен, память о котором сохранялась как среди уратюбинских, так и по нашим данным,

среди самаркандских кырков. Одни из них говорили, что они только кырки, минги, юзы, другие утверждали, что они узбеки и поясняли, что они одно из отделений узбеков. По преданиям кырков, мингов, юзов они пришли вместе с Чингисханом. По другой версии, они происходили от ногаев. Бухарцы относили их к узбекам [14].

Происхождение кырков до сих пор остается мало изученным. Согласно преданиям и данным источников, формирование кырков происходило после походов Чингисхана в Среднюю Азию в XIII-XV вв. Кырки не упоминаются ни в составе орд Чингисхана, ни среди местных домонгольских тюркоязычных племен.

Род кырк есть в составе каракалпаков подразделения ктай [15]. Этих кырков считают прикочевавшим из Бухары и присоединившимся к каракалпакам во времена ногаев. Существует фантастическая легенда об их происхождении, в которой интересно указание на это передвижение с юга. В Бухаре жила женщина по имени Жупар. Она, будучи осенена благодатью Хазрети Хызра, рожала 10 раз по одному «мес» (бурдюк из бараньей кожи), в котором заключалось по 10 сыновей. Так она родила 100 сыновей. Когда муж Жупар женился вторично, его вторая жена также стала рожать «мес» с сыновьями, и у нее, таким образом, за четыре раза родилось 40 сыновей. Так возникло в Бухаре племя «кырк-жуз»; часть кырков переселилась, затем на север и стала предками рода кырк [16].

В источниках встречается название кырк-юз. Возможно, что это был союз этих племен. Известно, что кырки поддерживали родственные связи с юзами. По данным Л.Соболева некоторые села на востоке Самаркандской области: Ураклы, Куштамгалы, Ирганакли, Каракурсак и другие были населены кырк-юзами [17].

В прошлом существовало большое число различных генеалогических преданий о происхождении кырков, юзов и мингов.

По преданию, записанному в Джизакской области, Кырк и Юз были братьями по отцу, но от разных матерей. От старшей жены родился Юз, а от младшей – Кырк. Поэтому на собраниях пища подавалась прежде юзам, а затем кыркам [18].

В одном предании утверждается, что кырки, юзы и минги отделились от племени марка. В некоторых зафиксированных преданиях подчеркивается, что возникновение кырков, юзов и мингов связано с личностью мифического правителя Кунграт бия или правителя кунгратов. Кунгратский эпос «Алпамыш» был очень популярен среди юзов и кырков. Один из выдающихся исполнителей «Алпамыша» сказитель (бахши) Фазыл Юлдаш оглы (1872-1935) был родом из племени кырк.

Существовало предание о том, как когда-то правитель Балха три раза отправлял войска в Самарканд. Вначале это были сорок (кырк) воинов, потом сто (юз), и наконец, тысяча (минг) солдат. Они не вернулись в Балх, а остались жить в Самаркандской области. От них и произошли кырки, юзы и минги. По легенде само село было основано мингом Джурабоем [19].

Хотя во многих узбекских генеалогических преданиях и списках 92 племен утверждается общность происхождения и близость кырков, юзов и мингов, собранный материал в Самаркандской и Джизакской областях показывает разнообразие этнографии вышеуказанных племен. Эти различия видны в обычаях, диалекте, и особенностях культуры.

По данным экспедиции 1921 года узбеки-кырки Самаркандской области делились на следующие рода: алма сувон, аришли, куябаш, джайзак-кирк, куса, каракуйли, карача, малтаб, садак, салин, таракли, токчура, туякли, учтамгали, чапарашли, чумушли. Род куябаш делился на следующие подрода: ак-тенга, бай туби, чагалак. Каракуйли делились на: калтай, кара, мула-туби, учтамгали, хисари, чивар. Род карача делился на: балхи, джазакли, куса, кутичакли, чулак и ута-сари. Род малтаб в свою очередь делился на: беклар тупи, джарзак, кашка-булак, мулкуш, убиз, уймаут, сувунбай, токчура и др. [20].

Т.З. Мирсоатов на основе собственных материалов кроме вышеуказанных родов, дополнил этот список следующими родами: кушбармок, куштол, желли гул, сугумбой, жоргон, чувуллок, жагачакли, куш кавут, и куюн [21].

Х. Дониёров приводит следующий список крупных родов кырков: коракуйли, корача, молтоп, мулкуш, чапрашли, чорткесар. Карача в свою очередь делились на: балки, жангга, чекли, кучекли, чувуллок. Молтопы делились на: бойлар тупи, кавуш тупи, оюв (айик) тупи, беклар тупи. Кроме этого в составе кырков Галляарала, Джизака и Булунгура встречаются следующие родовые подразделения: куя бош, кук гумбоз кырк, сугунбой, куёнкулокли, кошика булок, тук чура, уч киз, куш кавут кырк, кора чивар, тангили [22]. Предполагают, что кырки состояли из двенадцати родов: Парча-кырк, маджим, куштамгали, бассары, чувилок, коштанколди, жилди, кайдар-ота, куе-баш и др. [23].

По данным Б.Х. Кармышевой кырки делились на следующие рода: малтап, мулкуш, чапарашти, карача, чаткесар, каракойли. Каракойли села Беккельди делились в прошлом на подрода: удамалли, кора,

чубар. В Янгиюргане жили кырки бозори. По преданию из мулькушей происходили чиновники амалдори (мульк олувчи). Кырки властвовали над канглями и баналы. Последние были близки к Юзам [24].

Предполагают, что кырки состояли из двенадцати родов: парча-кырк, милжим, кунгамгали, бассары, чувилок, коштанколди, жилди, кайдар-ота, кус баш и др. [25].

Наши полевые данные позволяют добавить сюда следующие рода кырков, проживавших в Булунгуре: култой, куюн и терсаёк [26].

Анализируя родовой состав кырков можно сказать следующее. Он отражает разнородность и смешанность кырков, которые включали в свой состав группы, выходцев из Балха, Хисара и рода, встречающиеся в структуре разных тюркоязычных племен. Род алма-сувон встречался в составе узбеков группы юз, туркман [27]. Род куса был в составе узбеков: сараев, кунгратов, лакаев, юзов туркман [28]. Например, род карача встречалось среди казахских, киргизских и узбекских (катаган, покай, сарай) племен. Кроме этого термин «карача» использовался и по отношению к простому оседлому населению в отличие от элитного сословия: аксуяков. Род кушбармок есть также в составе кунгратов. Род чувулок отмечен среди кипчаков долины Зеравшана [29].

Название рода таракли встречалось в составе различных племен и народов: узбеков, каракалпаков, казахов-аргынов, джетыру, кирей [30]. Род уч-тамгали был в составе узбеков: ктаев, кипчаков, юзов, киргизов: чириков, чонбагыш; казахов: сергели; каракалпаков: кунгратов и ногайцев [31].

Род кырк, входивший в состав туркмен-гокланов Хорасана, делился на следующие рода: канкли, ангит, кунгар, карача, суфиён, кырк и др.[32]. Название подрода кырков канкли свидетельствует о том роли канглийского компонента в их формировании. Подрод кырк был также в составе туркмен-йомудов [33].

Судя по родовому составу кырков можно предположить, что они представляли собой конгломерат потомков некоторых средневековых тюркоязычных родов и племен.

По преданию предки кырков пришли более 250 лет назад из Ура-тюбе в Булунгурский туман, который находится на востоке Самаркандской области. Их беком был Рустамбек, который управлял и юзами. Происходившие многочисленные военные столкновения вынудили кырков уйти из Ура-тюбе в Галляарал, Джизак, Булунгур и Пайарык [34].

В XIX - начале XX в. кырки проживали на территории долины

Зеравшана, Джизакской, Ходжентской и Сырдарьинской областях, Ура-тюбе, Фергане и Ташкентской области. Отдельные их группы жили и северном Афганистане в районе Таликана [35].

По данным переписи 1920 года было зарегистрировано свыше 4,5 тысяч кырк-юзов, преимущественно в Туятартарской волости (Булунгурский и Джамбайские районы). Всего по Самаркандской области без Джизакского уезда насчитывалось более 3 тысяч кырков. В самом Джизакском уезде их было более 10 тысяч [36].

По материалам переписи 1920 г. в трех западных уездах Самаркандской области жило, по меньшей мере, 13 тысяч кырков и 4,5 тысячи кырк-юзов [37].

Во время российского вторжения часть кырк-юзов Ура-тюбе переселилась в Бухарскую область. По переписи 1924 года кырк-юзы Бухарского оазиса жили на следующих арыках: Шахруд - 3.705; Вабкенд-дарья (преимущественно каратча) 2.525; Хархон-рут -1.540; Султан-рабат (каратча) - 1.005 и др.[38]. Кырк-юзы жили в квартале Кыргыз-оим города Бухары [39].

Судя по источникам, переход кырков к оседлости произошел уже в XVIII веке. Некоторые исследователи выделяют три модели причин перехода к оседлости - седентаризации, так называемые: «засуха и упадок», «поражение и деградация» и «неудача и ослабление» [40]. Первая модель связана с климатическими причинами седентаризации, когда измения климата приводят к невозможности ведения кочевого хозяйства. Вторая модель включает в себя насильственную седентаризацию кочевников, проводимую военными методами со стороны правительства. Третья модель основана на экономических причинах седентаризации, когда кочевники - номады вынуждены перейти к земледелию ввиду его большей продуктивности и рентабельности, чем кочевое - скотоводческое хозяйство. На наш взгляд, в Самаркандской и Джизакской областях в рассматриваемый период вторая и третья модели были основными причинами седентаризации кочевых и полукочевых групп, включая кырков.

Особенности жилища кырков долины Зерафшана зависели от природно-географических факторов, экономического развития и образа жизни. Если в Бухарском оазисе, некоторых районах Самаркандской области (Каттакурган, Ургут) преобладали традиционные жилища, то в отдельных районах (Булунгур и Пайарык) наблюдалось, лишь становление строительства постоянных жилищ. Переносные жилища – юрты выходили из употребления в силу экономических причин: упадка

скотоводства, окончательного оседания полукочевого населения. Это процесс усилился в начале XX века.

1. [illegible] М. [illegible] обозрения русских границ в Азии // Туркестанский сборник. - Т.55. - Спб., 1872. - С. [illegible]

2. [illegible] благодарность фонду Gerda Henkel Stiftung, Düsseldorf за финансовую [illegible] исследования.

3. [illegible] Richard. Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan. Cambridge University press 1997. p. [illegible]

4. [illegible] Richard. The conflict of tribe and state in Iran and Afghanistan. Edited by R.Tapper. London @ [illegible] St Martin's Press. New York. 1983, p.10.

5. [illegible] Richard. Frontier nomads of Iran. A political and social history of the Shahsevan. Cambridge University press 1997, p.9.

6. [illegible] Г.С. Опыт анализа традиционных списков 92 «племен ислама». // Средняя Азия в [illegible] средневековье (история и культура). - М., 1977. – С. 168.

7. Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1. Территория и население Бухары и Хорезма. Часть 1. - Бухара. - Т., 1926. –С. 203.

8. Трубецкой А.Д. Узбеки. // Русский Туркестан. - Вып. 2. - Спб.,1872.

9. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа. // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. - Т.4. - Спб., 1874.

10. ЦГА РУз. Ф. И-69. Д. 64. Оп. 1.

11. Кармышева Б.Х. Население // Этнографические очерки узбекского сельского населения. - М., 1969. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. - М., 1976.

12. Мирсоатов Т.З. Узбек тилининг кирк шеваси. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Т., 1953.

13. Мы признательны руководству Института этнологии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая РАН за предоставленную возможность работы в научном архиве.

14. Южаков Ю. Наши пробретения в Средней Азии // Туркестанский сборник. т.54. - Спб.1873. - С. 215, 217.

15. Предполагают, что ктаи были потомками древних киданей, которые в X веке основали государство Ляо в северном Китае, а в XII веке большая группа их переселилась в Среднюю Азию, где стала известной под названием кара-ктай.

16. Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. - М.-Л., 1950. – С. 44-45.

17. Соболев Л.Н. Географические и статистические сведения о Зеравшанском округе с приложением списка населенных мест округа // Записки императорского русского географического общества по отделению статистики. - Т.4. - Спб., 1874. – С. 629.

18. ЦГА РУз, Ф. И-69. Оп. 1. Д. 64. Л. 67.

19. Интервью с жителем села Урта кишлак Тайлакского тумана Самаркандской области. Архив А.Матикова. Дневник №4. Л. 57.

20. ЦГА РУз, фонд И-169, опись №1, дело 62, л 56-56аб.

21. Мирсоатов Т.З. Узбек тилининг кирк шеваси. Рукопись диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. - Т., 1953. - С. 30.

22. Донийоров Х. Узбек халкининг шажара ва шевалари. - Т., 1968. - 86 б.

23. Шевяков А.И., О коренном населении Нуратинских гор и прилегающих районов (материалы полевых исследований 1988-1999). – Восток. 2000. - №3. – С. 30.

24. Архив Б.Х.Кармышевой. Дз.- 1370. Л. 1.

25. Шевяков А.И. О коренном населении Нуратинских гор и прилегающих районов (материалы полевых исследований 1988-1999). – Восток. – 2000. - №3. – С. 30.

26. Полевая запись. Булунгурский туман Самаркандской области. 2005 год.

27. Лезина И.В., Суперанская Н.В., Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. Часть 1-2. - М., 1994. – С. 78.

28. Лезина И.В., Суперанская Н.В., Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. Часть 1-2.- М., 1994. – С. 270.

29. Там же, - С. .220, 274, 439.

30. Там же, - С. 365.

[illegible] Белиен И.Н., Суперанская А.В. Словарь-справочник тюркских родоплеменных названий. Часть [illegible] 1994. – С. 409-410.

[illegible] Historical gazetteer and political gazetteer of Afghanistan. Edited by Ludwig W. Adamec. Akademische [illegible] Verlagsanstalt. Graz-Austria 1981. p.193

[illegible] Historical gazetteer and political gazetteer of Afghanistan. Edited by Ludwig W. Adamec. Akademische [illegible] Verlagsanstalt. Graz-Austria 1981. p.673

[illegible] Мирсоатов Т.З. Узбек тилининг кирк шеваси. Рукопись диссертации на соискание ученой [illegible] кандидата филологических наук. - Т., 1955. – 28 б.

[illegible] Jarring G. On the distribution of Turk tribes in Afghanistan an attempt at a preliminary classification. [illegible] Leipzig.1939.p.20

[illegible] Материалы Всероссийских сельско-хозяйственных переписей 1917г. и 1920г. - Вып.1, [illegible] по итогам Самаркандской области. - Е., 1924. – С. 45, 47

[illegible] Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1. Территория и население Бухары и Хорезма. [illegible] Ч.1. - Бухара. - Т., 1926. – С. 203

[illegible] Материалы по районированию Средней Азии. Кн.1. Территория и население Бухары и Хорезма. [illegible] Ч.1. - Бухара. - Т., 1926. – С. 203.

[illegible] Сухарева О.А. Квартальная община позднефеодального города Бухары. - М., 1976. – С. 160.

[illegible] Salzman Philip Carl. Introduction: processes of sedentarization as adaptation and response. // When nomads settle. Processes of sedentarization as adaptation and response. Edited by Philip Carl Salzman with assistance of Edward Saddla. Montreal: Praeger.1980. p.11.

КУСАИНОВ К.К.
Полковник
Национальный Университет
Обороны РК (г. Щучинск)

КАЗАХСКИЙ СУЛТАН ЧОКАН ВАЛИХАНОВ И ЕГО ВОЕННЫЙ ПОДВИГ

В данной статье поднимается узловые вопросы к оценке военного подвига Чокана Валиханова в «Заграничной командировке», по поручению русского правительства под углом зрения расширения своего территориального влияния самодержавного Российского государства в 50-е годы XIX века.

Известный татарский ученый, историк и просветитель Шигабутдин Марджани заявлял, что «для будущности нашего(читай - татарского - К.К.) народа, обеспечения ему возможности управления собственными делами и избавления его от вечного гнета, на арене жизни мы нуждаемся в европейских знаниях, просвещении, культуре и промышленности, весьма полезна для нас учеба в европейских (российских) школах. Учение и просвещение не знают ни национальных, ни языковых границ».

Здесь невольно, нам, сегодняшним казахам, высказывание татарского ученого и упоминает о великом земляке – Чокане Валиханове, который совершил подвиг в своих неполных двадцати пяти лет. Вопрос: Во имя чего?! И вот бессмертные его слова: «Мы способны к полному восприятию

европейской (русской К.К.) культуры» - именно с такой мыслью жил, творил и умер Чокан Валиханов, этот лучший представитель далеких окраинных территорий и киргизского (читай:- казахского – К.К.) народа. Он ученый, был известен, как отважный путешественник по поручению центральных органов русского правительства в далекую Кашгарию.

Именно 50-60-е годы XIX столетия, это интереснейший, судьбоносный период истории казахского народа, принимавший «участие» в становлении и развитии образования, науки и культуры на большой завоеванной территории и включенной в состав Российской империи. Отсюда, и очевидно, что всеохватное новое исследование проблем казахской интеллигенции и его судьба в особенности, как личность, роль и место в истории наших народов (казахского и русского), нового времени должно занимать достойное место в системе исторических и военных наук, как Казахстана, так и Российской федераций.

Это необходимо сделать совместными усилиями, что очень важно для взаимопониманий народов их взаимовлияний и контактов в условиях существований нашей независимости.

В XXI веке, нам соседним странам, предстоит, напряженная творческая созидательная работа по созданию нового поколения учебников и проектов научно – методических разработок по новой программе Отечественной и Военной истории Казахстана и Российской Федерации для школ и вузов.

Находясь в составе Российской империи казахи, наряду с другими народами постепенно адаптировались к ее политическому строю и писаным законам. Осваивали новую среду в общении, посредством доминирующего русского языка, приобщились через чтения книг, к культуре, привнося в них и свой жизненный вклад. Так например, Чокан Валиханов первый казахский ученый, свободно и в совершенстве владевшим русским языком, стал популярным молодым кадетом, в годы учебы в г. Омске. Успешно окончив Омский кадетский корпус в марте 1853 года, был произведен в корнеты с зачислением в офицерском звании с 8 ноября и назначен на службу в Отдельное Сибирское линейное казачье войско [1]. По распоряжению командира Отдельного Сибирского корпуса назначен адъютантом начальника штаба Отдельного Сибирского корпуса генерал-лейтенанта Яковлева (март 1854 года). В октябре 1854 г. приступил к исполнению обязанностей адъютанта генерал-губернатора Западной Сибири Г.Х. Гасфорта. В 1855 году молодой Чокан принял участие в поездке генерала Г.Х. Гасфорта и совершил большое путешествие по Центральному Казахстану. Семиречью и Тарбагатаю.

Маршрут его пролегал от Омска на Семипалатинск, оттуда через Аягуз и Капал в Заилийский Алатау, где в это время происходила [illegible] укрепления Верного [2]. Отметим, что это поездка положила начало научному изучению Чоканом истории казахского народа и его быта. Он собирал материалы по статистике, обычному праву и древней религии казахов. Чокан путешествовал в районе озера Алакуль и по Тарбагатаю, затем направился в Центральный Казахстан и, следуя через Каркаралы, Баян-Аул и Кокчетав, осенью вернулся в Омск.

Западносибирский начальник Г.Х. Гасфорт не мог не воздать должного эрудиции и способностям молодого офицера, и ученого, как подающего большие надежды. Чокан находясь «... на службе не более 2-х лет, сопровождая меня в степь, принес большую пользу... я нахожу необходимым поощрение Валиханова... наградой, тем более он пользуется особым между киргизами уважением» читаем, в лестной характеристике данной самим генералом Г.Х. Гасфортом, после первой поездки.

В 1856 и 1857 г Чокан Валиханов участвовал в ряде специально созданной военной экспедиций в Среднюю Азию и в районы Западного Китая. Под видом мусульманского купца он прошел через Тянь-Шань и жил в Кашгаре, где собирал необходимые сведения, и материалы по этнографии, географии народов Восточного Туркестана и об истории Алтышара с октября 1858 г. и до начала марта 1859 года, будучи в Западном Китае.

Таким образом, Чокан Валиханов совершил свою знаменитую поездку в Кашгарию, создавшую ему славу отважного, военного подвига. Важно было изучить географию, историю, политическое устройство, особенности культуры и быта этой неизвестной тогда в Европе страны. Все это, тщательно изучив, будучи молодым, ученым-исследователем, Чокан Валиханов безусловно, внес существенный вклад в научное исследование Восточного Туркестана [3].

Разумеется, сама поездка в Кашгарию была чрезвычайна опасна. Трудная горная дорога... Весь Восточный Туркестан в то время охватили восстания местных многочисленных народов: уйгуров, дунган, киргизов, узбеков и других. Отважный сын казахского народа – Чокан провел в Кашгаре около полугода с 1 октября 1858 г. до середины марта 1859 года. За это время он успел близко ознакомиться с городом и хорошо изучить страну Алтышара. Под этим названием тогда были известны города Кашгар, Аксу, Уч-Турфан, Янысар, Яркенд и Хотан, окаймленные горами: на севере Тянь-Шанем и на юге Куэнь-Лунем [4].

Чокан Валиханов для военной истории личность, в нем стойкость,

самоотверженность, нацеленность на выполнение поставленной важной задач. Он отправляется в регион под названием Кашгар (Восточный Туркестан) в составе специального каравана. Чокан Валиханов проявил себя, как страстный коллекционер истории, этнографии и фольклора своего народа и других народов Средней Азии, и Восточного Туркестана. Правнук, хана Аблай, русский офицер и казахский султан, художник и дипломат. Вместе с тем, в его короткой тридцатилетней жизни есть множество белых пятен.

Одно из них – мотивы путешествия в Кашгарию, которая существовала тогда как независимая страна и была одним из наиболее опасных регионов в Центральной Азии. Следуя советской литературе, которой мы пользовались ранее, Чокан был подготовлен и направлен в Кашгар русским правительством специальным очень важным поручением.

У Кашгарии того времени, номинально включенной в Китай, не было территориальной целостности, кроме того, она находилась между двумя огромными сильными государствами – императорским Китаем и царской Россией, бывшими тогда, мягко говоря, в напряженных отношениях. Следовательно, Кашгария была регионом стратегического значения не только для этих двух государств, но и имела приоритет для ряда европейских, для которых "яблоко раздора" было любимым инструментом в деле территориального раздела и в осуществлении колониальной политики. Судя по записям, в игре участвовали и английские, и немецкие, и австрийские, и голландские "путешественники", с одной стороны, а с другой, собственные интересы царской России в Центральной Азии. Так, Восточный Туркестан - это обширная территория естественно-природными ландшафтами, и она, как было сказано выше, состояла из шести крупных городов (Яркенд, Хотан, Кашгар, Аксу, Янысар и Турфан), каждый из которых вместе с окрестными селениями считался независимым округом, а сама страна в оригинале называлась Алтышар (шесть…). Чокан Валиханов – человек, военный, с учетом его европейского образования и пророссийской ориентации и опыта ранних исследований, подходил на роль разведчика больше всего. И, направлен был туда под видом бухарского либо кокандского купца именно имперским правительством, которое, по-видимому, спонсировало и саму экспедицию, однако находившуюся как бы в ведении русского географического общества. Маршрут в Алтышар, пройденный Чоканом Валихановым, может оказаться маршрутом конницы и пехоты, поскольку пролегал именно в удобных для этого местах. Вернувшись в Омск, Чокан составил отчет, о своей проделанной работе в ходе поездки в Западный

Китай. Письменный отчет Ч. Валиханова специально был отправлен в Санкт Петербург, столицу Российской империи. Чокан Валиханов как русский офицер, хорошо знал стратегическую важность этого документа. Министр иностранных дел Горчаков вызвал Чокана Валиханова в Санкт Петербург в 1860 году на беседу. Чокан был на приеме императора Александра II. Ч. Валиханов был удостоен государственных наград и поощрений.

Ч. Валиханова в Санкт Петербурге служба была весьма кипучей и разносторонней. Чокан продолжал служить в нескольких учреждениях: в Военно-ученом комитете Генерального штаба, Азиатском департаменте, Географическом обществе и одновременно слушал лекции в университете. По поручению Военно-ученого комитета он составлял карты Средней Азии и Восточного Туркестана [5].

Под его редакцией были подготовлены: «Карта пространства между озером Балхашом и хребтом Алатау», «Рекогносцировка западной части Заилийского края»(1856 г.). «План города Кульджи», «Карта к отчету о результатах экспедиции к оз. Иссык-Куль»(1856 г.). «Карта Западного края Китайской империи» и т.д. Чоканом кропотливо изучались старинные карты на разных языках [6]. «В Петербурге я встретил Чокана Валиханова офицером,- вспоминает Н.М. Ядринцев, - как раз в пору его славы... Я его заставал за разными восточными манускриптами и картами» [7].

В Петербурге Чокан Валиханов постоянно общался с многими русскими учеными и литераторами, устанавливал с ними дружеские связи. Деловые связи он поддерживал постоянно с вице-президентом Географического общества П.Семеновым-Тян-Шанским. Неоднократные беседы с ним способствовали расширению научного горизонта Чокана и в значительной мере направляли его работу в области изучения Казахстана и Средней Азии. Он посещал лекции на историко-филологическом факультете университета и продолжал изучать иностранные языки [8]. Из Петербурга он уехал в чине штаб-ротмистра, а доехав до родины, успешно баллотировался на должность старшего султана в Атбасарском округе Акмолинской области. Однако ценного человека, местное начальство, западносибирская администрация, просто так не оставили, и в период 1860-1865 гг. до самой смерти Валиханов, как известно, начал активно общаться с представителями сосланной русской интеллигенцией, с которой он уже имел связи и опыт общения во времена своего обучения в Омском кадетском корпусе. У Чокана Валиханова сложился круг общения, в который вошли петрашевец С.В. Дуров, Е.П. Ковалевский, Ф.М. Достоевский и многие другие. Последний писал в одном из своих

писем к Чокану "Я Вам объявляю без церемоний, что я в Вас влюбился... Я Вас так люблю, что мечтаю о Вас и о судьбе Вашей по целым дням". Несмотря на крепкую связь с оппозицией, в этом качестве он дослужился до чина ротмистра царской армии, в котором был до своей смерти в 1865 году.

Всего тридцать лет жизни дала его телесная и душевная болезнь, но за этот период "Метеор" стал одним из самых известных этнических казахов, первым ученым с российскими традициями. Вклад его, часто называемый просветительским, был настоящим увлечением настоящего ученого-этнографа, скрупулезно собирающего данные об истории своего народа. Также увлеченно собиравший материалы по истории и этнографии народов Средней Азии и Восточного Туркестана.

Совершенно, справедливо отмечают географы Казахстана, описания и карта Чокана – это первая научная география обширного региона, в которой отражено не только географическое распределение, но и состояние всей естественной природной среды. Результаты экспедиции имели огромное значение для народов Российской империи.., и многочисленным представителям народов Кашгарии. Особо ценные сведения, добытые в невероятно тяжелых условиях в пути, и в период нахождений в чужой стране, каким был Кашгария.

Следует отметить, что за тридцать лет этот великий человек сделал то, что другой бы делал всю свою жизнь. Но кроме того он был человеком своего времени, отстаивавшим прежде всего интересы своего родного народа, даже если ради этого пришлось бы пожертвовать самим собой. Кстати, Чокан Валиханов не раз высказался в адрес аульной верхушки, и уездной администрации. Память об этом, патриоте, гражданине, и отважном офицере никогда не должна исчезнуть из нашей памяти.

1. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах. – Т. 5. – С. 53, 61.
2. Валиханов Ч.Ч. Собр. соч. в пяти томах. – Т.1. – С.35.
3. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах. – Т.1. – С. 36, 44.
4. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах. – Т. 1. – С. 47-48.
5. Валиханов Ч. Сочинение. – СПб., 1904. – С. 54.
6. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч. в пяти томах. – Т. 1. – С. 57-58.
7. Ядринцев Н.М. Воспоминания о Чокане Валиханове // Сочинение. СПб., 1904. С. 35.
8. Там же. – С. 37.

КҰСАЙЫНОВА К.
Абай атындағы ҚазҰПУ
профессор (Алматы қ.)

ШОҚАННЫҢ МҰРАЛАРЫ ХАҚЫНДА (МӘНІ ЖӘНЕ МАҢЫЗЫ)

Құйрықты жұлдыз секілді,
Туды да, көп тұрмады.
Көрген, білген өкінді,
Мін тағар жан болмады, хәкім Абай.

Шоқан Шынғысұлы Уәлихановтың туғанына биыл 175 жыл толды. Адамзат дүниеде не бәрі 30 – ақ жас. Амал не, кезеңнің қысымы тек осыған толық жеткізбеді. Жалын-жастық шағы еді. Орда бұзарлық ойрат жігер шағы. Жан – түкпірінде қорыткан сол бір аялы казынасын ол шілігіне ақыры бұйыртпады. Қандай қызығы мен күйініші қатар жүрген ғұмыр кешті.Сол Шоканның марқұм болғанына міне 145 жыл толды. Уақыт осынша жылдам, өтті де кетті. Далалықтар үшін Шокан кім болды? Оның өмірінің соңғы кезеңі қиын болғанынан хабардар болды ма? Шокан ауырып, әлі-дене қуаты төмендеген сайын, өзі еркін жұтқан, ыстаның самалын бір жұтып алып, тыныстауы қиын болған, тынысы тарылған, татар дәмі азайып, жұтым суына зарыққанын көз алдына елестету қиын-ақ. Алайда, Шокан жүрегі соғуының токталуы сәтінен және ақырғы дәмі біткенінен далалықтар арасында алыс-жақын үшін хабардар болғандар көніл – күйін мына төмендегі жолдармен айтып жеткізер болсақ:

«Сөнді неткен ақыл-ойдың шырағы.

Неткен жүрек соғуынан токтады!» деп іштей күрсүнгендер де болған шығар... Ақан Сері жас ақын Шоканға арнаған бір өлеңінде: «Құрбылардан оздырған ақыл-білім, біракта туған жерден денесі калды онын жыракта» депті [1].

Мен осынау жолдарды Н.А. Некрасовтың «Добролюбовты еске түсіру» деген өлеңінен алғанымды жасырмай, ашық айтайын.

Қыскаша түсініктеме бере кетейін. Мектепте орыс әдебиетінен окып, білгеніміздей, нак сол жас дарын, ойы сергек, өзіндік ұмтылысы болған,студент шағында, арнаулы кружок жұмысына катысқандар катарынан.

Н.А. Добролюбов (1836-1861) – орыстың ұлы революцияшыл

демократы, ал көрнекті әдебиет сыншысы. небәрі 25 жасында көз жұмды және ол ресми тапсырманы орындаушы (тыншылық) ресейлік саяхатшы болмаған.Ол самодержавие мен крепостниктік тәртіпнің ымырасыз жауы болды. Добролюбов патша самодержавиесі үкіметіне қарсы халықтық көтерілісті жақтады. А.И. Герценмен, В.Г. Белинскиймен және Н.Г. Чернышевскиймен бірге, Добролюбов Ресейдегі революциялық социал-демократияның ізашарларының бірі болды. Демек, адами танылу кәрі- жасқа байланысты емес, сезім мен санаға негізделген идеяға қызмет ету халықтық мүдде жолында ізденіс жасау, іскерлену және күресе білуде болмақ [2].

Шоканның сана-сезімінің ерте оянып, рухани әлемінің аскақ болып қалыптасуына оның әжесі – Айғаным үлкен ықпал етті. « Ата тегі», « ата жолы» дейтін қазақтан сөз жеткен. «Ұяда нені көрсең – ұшканда соны аласың» деген де қазақтан жеткен. Иә. Дәстүр – дейтін кен мағыналы ұғым да жеткен. Осы ұғымдардың тарихи маңызын да, саяси маңызын да, дәстүрлік маңызын да дұрыс пайдалана білу керек. Жастарға рухани тәрбие берудің негіздері осынау қастерлі ұғымдарда жатыр. Жаңағы мәселе туралы тарихи дәлелдер, мәселелер толып жатыр. Қазақтық: « Қоянды – қамыс өлтіреді, ерді – намыс өлтіреді» дейді. Намыс пен ардың орны ерекше. Намысты, арлы адамды тәрбиелеу үлкен маңызды нәрсе екенін далалықтар жете түсінген. Соны орынды жеткізе білсек, адамды тәрбиелеудің казіргі де, болашақтағы да маңызы сонда жатыр. Бұл тұста, жастарға келсек, олар күрескер, жауынгер, еңбекшіл ата-аналары ушін намыстанбай, мақтануы керек. Тек соны жеткізе, ұғындыра білу керек. Ал кейбір солақайлар түсіндірем деп бұзып алып жүр. Ата-бабабымыз надан, соқыр, сауатсыз болған деп согеді, кемсітеді. Бұл барып тұрған надандық! Намыссыздық! Менің алғаш ресейдегі мол, мағулматтарға толы Қазақтардың архивімен танысуыма себепкер ұстаздарым болып еді. Сол ізденісті жалғастырып жүрмін, өйткені мен де ұстаздарыма карыздар едім. Менің ұлы ұстазым, Әлкей Марғұлан. Ол адамды барша казак ұстазым, деуге құқылы. Мен ол кісінің тамаша еңбеккор екеніне сенімді болдым. Бүгінде оған кімді сендіресін? Түбінде қайырылып бір оралатын кезең алда деймін.

Сондықтан да менің Шоканның мұраларын жинактап, дереккөзінен кажет материал теріп жүргенім де сол ұстаздарым, алдындағы парызым. Иә, мұғалім, ұстаз туралы айтарым осы...

Терең оймен, Шокан жазбаларын көтеріп, оқып, зерделеген, сол ізденісіне ондаған жылдар беріле шығармашылық жұмыс жасап, сараптамалық тұжырымдамасында, ғалым, Әлкей Марғұланның

Мағлұм Шоқан үшін: «...халық даналығының сарқылмас [illegible] болған» деуі сондықтан [3].

Қолымыздағы Шоқан Уәлихановтың бес томдық шығармалар жинағының баспадан жарық көруіне ұдайы баспылық жасап, қолынан қаламын түсірмей, ізденісінен, өзі көтерген тың деректік материалды оқып, саралаған, пелербір қолжазбаларды ой елегінен өткізген, қазақстан мен одаққа танылған ғұлама ғалым Ә.Марғұлан жазған алғы сөзінде сол XIX басында Қазақ елі үшін ерекше кезеңдегі тарихи-әлеуметтік, саяси жағдайды жан-жақты ашып, сипаттап, баяндайды. Ол: «Бәлки, өз халқының тарихына деген сүйіспеншілік (Шоқанда) сол кезде оянған шығар», деп өз байламын жасады. Шоқан қолжазбаларының «ізі өшкен» яғни, кейін жойылыпты. Тек айбақ-сайбақ жазу мәнерінің табы іс қағаздан байқалып қалады. Иә, өзі өлсе де. Шоқанның сөзі арқылы жеткен оның рухы өлген жоқ.

Сөзімен қоса мұқым қазақтың жан-дүниесін егілтетін жазбалары мен мақалалары қалды. Соның ішінде дәлелі анығы «Алтышаһар немесе Қашқария туралы» күнделігінде: ұзақ мерзімді ресми сапарнамада сол Омбыдан шығып Аякөз Жетісу жері арқылы өзі болған елді-мекендердің географиялық ерекшеліктеріне, этнографиясына, тарихына, кейбір жеке ұлттардың ғылымға белгісіз болып келген әдет-ғұрып, тұрмыс - салтына жіті көніл бөліп, көптеген құнды деректер жинап жазғаны белгілі.

Біз әрдайым тек жүйелі, жоспарлы түрде жасалған дайындық, жазбашалар мен идеологиялық ұстаным арқылы Шоқан туралы сөз айтып келдік. Мәселен, ол Шығыс Түркістан саяхат күнделігінен. Жазбалары мен зерттеулерінде жазды: «Бұл сапарымнан жинап алып қайтқан географиялық мәліметтерім мен маршруттарымның маңызы қазіргі бар зерттеулерге байланысты болғандықтан және мәлімет көздерімен алдын ала танысуды керек қылғандықтан оларды... өз алдына жеке мақала етіп жазу үшін кейінге қалдыра тұрам... әйтсе де мұнда осы кезге дейін беймәлім болып келген деректер аз емес» деген еді [4].

Шоқанның балғын балалық шағының шуақты күндері Құсмұрын мен Сырымбет тауы баурайында әсем табиғат жағдайында өтеді. Одан кейінде жасөспірім шағы Омбы қаласында орыстық оқуда жалғасты. Оқу жылдарындағы қызықты, талғамды өмірі әдеби және тарихи еңбектерде біршама сипатталды. Шоқаннын әскерлік қызметінің басталғаны хақында қысқаша баяндалды. Қазақтан шыққан, жас орыс офицері, сібірлік орыс-қазақ әскери полк құрамында қызметін аткаруда қиын да, қилы кезеңді бастан кешкені хақында арнайы сөз айтылған жоқ. Тіпті, әскери қызметін енді бастаған Шоқаннын Батыс Сібір генерал-губернаторынын назарына

ілініп, оның бес көмекшісінің бірі болып тағайындалса да, оған деген сенімсіздік күдікпен қараушылық, менсінбеушілік көзқарасы басым айналысқанымен жоғары шендегі, аймақ басқарушысының сенімді де сергек, орынбасарлары – генералдар тарапынан ешбір тоқтамаған еді.

Шоқанның еріксізінген, қызығушылығы басым, нағыз шынайылыққа толы, дерек материалдар топтамасын күнделігіне түсірген, содан рухани тағлымды өмірі басталған сол ұзақ айларға жалғаскан ресми Сапарнама да жасалды анық, арнайы сөз қозғамай келдік.

Сапарнама жол үстіндегі Шоқанның қыска жасаған өмірінің мәнді жыл сы маңыналы, киыншылығына қарамастан, сәтті тұсы болды. Алайда, Шоқан өміріне, әсіресе, оның Сапарнама кезіндегі көңіл-күйіне, жеке бастың мысалы, деп. карамау керек. Шоқан шығармаларының басы – Қырғыздар туралы жазбалардан тұрады. Онда, Көкетай ханның өлімі және оның асы (Алатау қырғыздарының «Манас» атты батырлар жырынан үзінді беріледі). Шоқанның жыршы манасшылардың аузынан жазып алған үзіндісінің қырғыз тіліндегі түп нұскасы сақталмаған және қазіргі қырғыз әдебиетіндегі «Манастың» белгілі нұскаларының ішінде «Көкетайдың өлімі мен асы» мүлдем баска мазмұнда баяндалады.

Алайда, біз Шоқанның осы жырды жазып алуда жасаған парасат ойына мән бердік пе?! «Манас» жырын Шоқан кадет корпусында оқып жүрген кезінен ести бастады». «Бул деректін барлығы Н.Ф. Костылецкий оқыған лекциясы арқылы Шоқанға бұрыннан таныс болатын» - деп жазды. Әлкей Маргұлан. Бұл жырды бірінші рет жарыкка шығарып, оны орыс ғалымдарының игілігі еткен Шоқан болды. Бар қыска өмірін түркі тілдес әдебиеті мен тілдерін зерттеуге жұмсап, жойқын еңбек калдырған ғалым В.В. Радлов бастаған «Манас» жырын зерттеуші ғалымдар бір ғасыр бойы еңбектерін Шоқан жазбаларына сүйеніп жазды. Ол турасында:» Шоқан мен Радловтан бұрын «Манас» жыры Европа әдебиетінде бүтіндей белгісіз болатын» [5]. Манаска байланысты жер аттарын, тарихи әңгімелерді дәптеріне күн сайын жазып отырады. Манас туралы әңгімені Шоқан Жетісу өлкесіне кірісімен Ұлы жүз қазақтарының өзінен ести бастайды. Э. Марғұлан айтуынша. Шоқан 24 май күні (1856) Қаркара жайлауында бас коскан қырғыз бен Ұлы жүз казактарының кенесіне қатынасып, мәжіліс үстінде бұғы елінің басшылары Боранбай, Мұрат-Али, Шон-Қараш, Қалыбекпен кездеседі. Ыстық-көл экспедициясынан алған әсерін Шоқан әрқашан ұмытпай, әрбір жазуларында есіне түсіріп отырады. Ол: «Ыстық-көл экспедициясына катысқан күндер сондай баянды болды. Екі ай бойы қырғыз халқының ортасында еркін жүріп, көптеген күрделі мәліметтер жинап алдым, әсіресе халықтың ертегі-жырын, тілін зерттеуге көбірек

ой болдім». Олардын (Қырғыздардын) Қакарға дейін қоныстан [illegible] байтақ мекенімен таныстым, - дейді Шоқан. Жер алыбы Алатау [illegible] қойнауларын еркін мекендеген қырғыз бен Ұлы жүз қазақтары Шоқанмен ойын сергітіп, көнілін ерекше тартып, олардың ертегі-жырын, [illegible] сөздерін, аныз әңгімелерін, шежіресін көбірек жазып алуға қызықтыр[illegible] Оларды жазып алуды жиырма жастағы Шоқан зор игілікті іс деп таныған Шоқан, қаншама этнографиялық жазулар, тарихи әңгімелер,[illegible] мәліметтерін түсірген дәптер толтырған. Демек, Шоқанның үйсін мен Алатау қырғыздарының халық жырына арналған көп қолжазба дәптерлері болған... Осының бәрі қайда қалғанын анықтағнымыз жоқ. Біздің байқауымызша Шоқаннын күнделігі жазылған дәптерлері күншығысты зерттеуші орыс ғалымдары мен жеке әскери шенеуніктер мұрағатында сақталып келген. Жеке адамдар қолымен жазылған көшірмелері де болуы әбден мүмкін. Мәселен, Хусаин Фаизханов көшірмесі Романовскийге тапсырылуы, сөйтіп, онын қолжазбаларында сақталуы, кейін мұрағат қоймасына өткізілуі мүмкін. Сонымен, Шоқан ойынша, әрбір халықтың, әдеби мұраларын зерттеудін этнография үшін керектігін ғалымдар алда кашан ескерткен. Өйткені халықтын тұрмысы, онын қылығы, онын дүние тануы мұнда ашығырақ сипатталған. Өздерінін мәдениет мұраларын ерекше сүю, ертегі жыр байлығын мактаныш ету – әсіресе Орта Азиядағы көшпелі елдердін айрыкша касиеті. Олардын касиеті– халықтын жан-күйін, ұғымын, жорасын, қылығын, тұрмыс-салтын ашык бейнелеуінде. Тағы бір касиеті әдебиет, тәл ғылымы үшін бағалы болуында, онымен кабат тарихи манызы да ойды өзіне тартпай коймайды [6]. Міне, ғұлама ғалым Ә. Марғұлан жазбаларындағы акикат осындай.

Халкымыздын тұнғыш ғалымы, деп, тек ауызша айтумен, өзін ескерусіз, жазбаларын ұмыттырып, колда барды үстірт окып, зерделей сараптамасыз калдырған тұсымыз, осында жатыр ма деп ойлайсын.

Шіркін, тек сол батырлар жырын, «Манас» нұскасынан кошірмесіне зейін койып, алдымен өзіміз окысак, дейсін!!!

Сондыктан бұл үзіндіні казак тіліне, Шоканның өзі аударған орыс тіліндегі нұскасын аударуды тарих үшін бағалы деп білдік, депті, аудармашылар тобы. Шокан бұл үзіндіні орыс тіліне ак өлең (белый стих) түрінде аударған. Казак тілінде де сол ак өлен калпында аударылды және мағынасы жағынан Шокан нұскасына, мүмкін кадарынша, дәлме-дәл болуына көбірек назар салынды (баспадан) [7]. Кашанда, Адамзат баласы мәдениеттердін әр түрлілігімен және әртектілігімен бай. Ендігі жерде адамзат баласын жана бнікке көтеретін таным – мәдениеттердін әр тектілігі үшін мактанатын сезім болу керек, депті, куні кешедегі,

енбектерінде, марқұм Ғарақты Акселеу. Иә, тектестігі басым, жақындығы басым түрік тілдес халықтар қазіргі кезеңде түпкі тұтастығын және даралығын танытуға болатын мүмкіндіктерін қарастыру және жаңғырту, қазіргі уақыт талабы. Сұрақ: Не істеу керек? Мәселе, кешегі 80 - жылдардың аяғы мен 90 – жылдардың басындағыдай жол таңдау туралы емес.

Тәуелсіз Қазақстанда іске асырылып жатқан стратегиялық жолда қандай практикалық қадам жасауымыз керек және қалай жасағанымыз қажет екендігі туралы болып отыр. Қысқартып айтсақ, әңгіме теориялық танымы және шығармашылық ізденіс жүйесі мен нақтылық ғылыми ой-тұжырымға негізделген жұмыстың нәтижесі жайында. Біздегі тарихты зерттеушілер Батыс пен Шығыстың жазба деректері мен жинақтарын жиі айтамыз, әрі қолданамыз. Ал қазақ, қырғыз және басқа түркі тілдес, бауырлас халықтар өзіміздің аузымызды ашсақ ақтарылған ас та тоқ бай фольклорымыз бар екенін ести жүріп олардың қажеттігін Шоқандық сеніммен ақылға салалмай келудеміз. Солар ауызға алынбайтыны өкінішті-ақ. Өкінішті сол, мына бізде, ең алдымен тарихи дерек көзі ретінде оларға деген сұраныс жоқ.

Оқылмаған жазбаша әдеби-тарихи деректер мен құжаттық жинақтар! Оқулық беттерінде толық нұсқасында қазақ тілінде берілді ме? Неге, қазақ пен қырғыз халықтарына ортақ Шоқан қағазына түсірген Алатау қырғыздарының «Манас» атты батырлар жырынан үзінді немесе Көкетай ханның өлімі және оның асы, хақында 30 беттік жыр екі туысқан халықтар Тарихы оқулығына енгізілмей келді? Иісі түркі халықтары өздерінің рухани әкесіндей қастерлеп, ұрпақтан-ұрпақтың құлағына құйып оқытатын бай мұралар Шоқан шығармаларында молынан кездеседі. Неге башқұрт пен қазақ арасында отызға тарта қисадастандар ортақ? Неге, әйгілі «Манас» эпосында иісі түркі халықтарына ортақ батырлар негізгі кейіпкерлер болып жүр? Сондай –ақ, «Ақсақ құлан», және «Ел айырылған» деген шежіре мәндегі күйлердің қазақ пен қырғыз, қарақалпақта тартылатынын кейінгі ұрпаққа қалай түсіндіріп берер едік?.

Қысқартып айтсақ, аяқ аттаған сайын «неге бұлай» деген сұрақ көкейде тұрады. Шындығы осы. Біз осы уақытқа дейін түркі тілдес халықтардың бір-бірімен байланысын үзіп, өзара алшақтықта, жәйбарақат өмір кешкен ұрпақ, ресми идеология қыспағы жағдайындағы болмыстан қол үзе алмай отырмыз.

Ащы да болса, бұл шындық. Мұның салдарынан бірінің жазба мұрасын екіншісі оқып түсіне алмайтын күйге түсіп, тегі бір туысқан

халықтар бір бірінен рухани алыстап, ажырасты. Міне, бұл ғаз мәжбүрлік жағдай қазірде орын алып отырғаны өкінішті –ақ ?!

Тарих өткен нелербір қилы кезеңдерде орын алған құбылыстар мен оқиғаларды сөз еткенімен бүгінге және болашаққа қызмет ететіні шәкіртке, жалпы жастарға ұғындыра білім беру негізгі міндет. Тарихи танымның өзегінде белгілі бір ұлттың (халықтың), тайпаның,рудың,тіптен жеке адамның өмір тәжірибесі, максат-мұраты, моральдық-этикалық өмір ұстанымы (нормалары) жатады.Түптеп келгенде, тарих дегеніміздің ол өміртанудың, қоғамтанудың ұлы мектебі екені дау-пікір тудырмайды. Мәселен, казактың Далалық ауызша тарихнамасы тарихи танымның елеулі бір арнасы болып табылады, десек, оған айрықша мән беріп, маңызын ашып окытатын тарихшы – мамандар дайындау керек. Бұл мәселеге он көзбен карайтын уакыт және жағдай Казак елінің тәуелсіздімен келді.

Тарихи акикат алған құбылысты кемел ғылыми зерде ғана жеріне жеткізе тани алса керек. Өкінішке орай, әзірше әрісі шығыстануда, берісі, казактан шыккан алғашкы ғалым Шокан Шыңғысұлының сирек жол жазбаларын оның мұраларын зерттеу хакында шешімін күткен проблемалар әліде жетіп асады.

Казак халкының тәрбиесі мен мінезін бойына сінірген, киелі аруак дарыған, озык ойлы, биік максат ұстанған зерделі перзенті Шокан рухы тарихта жасай бермек.

Казак халкы, онын кейінгі жас, өскелен ұрпағы Шокан мұраларын окып, танымдарын ашуы тиіс. Шоканды барша казакстандыктар кадыр тұтатыны факт. Бұл ретте, казактын көрнекті ғалымы, академик Әлкей Марғұлан зерттеулері XX-шы ғасырдың 20-шы жылдары бастағанын атап айтсакта жеткілікті. Оның жетекшілігімен аткарылған ізденіс жұмысының нәтижесінде Шоканның өмірі мен шығармашылығының көп томдығы (6 том) 80-шы жылдарында жарық көрді. Ол енбек көпшілік окырман колына тиді. Соның нәтижесінде шығармашылык ізденістер казірде жасалуда. Әйтсе де, Ә. Марғұлан бастаған аукымды ізденіс пен шығармашылык жумыс (сонгы 15-20 жылдар аралығында) Шокан турасында толык жалғасын тапты деп айтуға ауыз бармайды.

Накты іс-кимылмен Шокан есімін санамыздан шығармай, енбектерін зерделеп, саралай окып, оның жасампаздык кимылдағы ерлігін құрметтеу кейінгілерге парыз болып калуда. Бұл ретте ойымызды Шокан өсіп, жетілген касиетті жер ортадан бастағанымыз жөн.

Шокан жас балауса шағын өткізген Сырымбет, барша казак үшін касиетті мекен. Уәли хан кайтыс болғаннан кейін жесірі Айғаным балаларымен ондаған жылдары тұракты мекен еткен, көне ата-конысы –

Сырымбет оларының ішінде тиген жер. Бұл жерде тау төскейлерін қаптай өскен қарағайлы ормандар мен шоқ-шоқ қайың ағаштарын, айнадай жарқыраған тамаша сұлу көл айдындарын қызықтау қазақ баласы үшін өзінше бір тамаша. Сырымбет Солтүстік Қазақстандағы тарихи аңызға айналған тамаша табиғи жаратылысы айрықша өңір. Жазғы демалыс кездерінде Шоқан сахарадағы өзінің ауылы – Сырымбетке баратын. Мұнда Шоқан ашық аспан астында, тұнық таза ауамен тыныстайтын, ерікті ойлы өмірі өтетін. Оның сана – сезімі ерте оянып, рухани өсіп, жетіле берудің әжесі Айғаным үлкен әсер етті. Қазақтың дәстүрлері мен салтын бойына сіңірген әжесінің жарқын бейнесін Шоқан ұмытпай есінде сақтаған. «1853 жылы 19 ноябрде, бейсенбі күні, екінді намаз кезінде қарт қазақ – қайсақ орта жүзінің ханы маркұм Уәлидің жесірі, Сарғалдық қызы Айғаным 70 жасында дүние салды Омбыдағы Батыс Сібір генерал губернаторының жанында төтенше тапсырмаларды орындайтын офицер қызметін атқарып жүрген Шоқан Айғаным қайтыс болды деген хабарды алған бойда Сырымбетке арнайы келіп, әжесі мен қоштасып, ақырғы сапарына шығарып салады. Сырымбет қазақ ұрпағы үшін тарихи-мемориалдық ескерткішіміз болып қалды. Қазақтың сол қасиетті әсем таулы жоталары мен қайыңы жайқалған, айдын көлдері көз тартатын жеріне, өмірінде тым болмағанда бір барып тыныстауды ғибадат етіп қайтуы әр қазақ үшін парыз. Парыз, өтелмесе қарыз. Кейінгіге өсиет.

Қазір Қазақстан тарих ғылымының еліміз тәуелсіздігі жағдайында оң дамуына жол ашылды дейміз. Бізде ұлттық мақтаныш сезімі енді оянғандай... Десек те, ұлттық қадірімізді түсіретін келеңсіз жалаң патриоттық сымақтарда жазылған, жалғаны басым, «зерттеулерді» болдырмай, ондайға тоскауыл жасалғаны аса кажет.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайту үшін саналы жастарды білім мен біліктілікке ұлт теңдігі мен туысқандық рухында тәрбиелеу міндеті тұрады. Осынау күрделі де, тәрбие мен оқытудағы жауапкершілігі зор істегі қадамымыз; Шоқан, Ыбырай, Абай мұраларына ден қойып зерттеуден басталса игі. Шоқан тағылымы біздерге, ұлттық тарихи сана мен ойдың жетілуіне, кешегі өткенімізге жаңаша көзқарастың қалыптасуына жол ашады. Бізге Шоқан мұралары құндылығымен қымбат. Ол өзінің қысқа ғұмыры жылдарында Россияда, оқып, орыс ойшыл демократтар қозғалысының өкілдерімен байланыс жасап, қарым-қатынаста болды. Орыс халқының ғалымдары, жазушылары ортасымен танысып, олардың ақыл-кеңестерін тыңдап, өз көзқарасын ашық білдірді. Өзінің ғылыми және саяси білімін көтерумен ұдайы шұғылданды. Кадет кезіндегі оқыту бағдарламасында әскери арнайы пәндермен

оқыс жалпы география, Россия географиясы, жалпы тарих пен Россия тарихы, орыс және шетел әдебиеттері, философия негіздері, физика, химия, арифметика, алгебра, геометрия, тригонометрия пәндері, ауыл шаруашылығының негіздері оқытылды. Сонымен қатар сызу мен сурет салу жүргізілді. Француз және шығыс тілдері де оқытылды. Шоқан корпустағы оқу жылдарында көптеген шәкіртпермен карым-катынаста болды. Мұнын өзі Шоканға ойлануға, оқуға, когамдык мәселелерге деп коюда үлкен ыкпал етті.

Азия елдерін (Қытай, Үндістан, Ауғанстан, және Персия) оныц халыктарынын орналасуы, халыктардын тегі, діні, өмір салты: Кытай империясы: кеністігі, құрылымы, баскарылуы, билігіндегі жер, оныц корғауындағы жер: Тұраннын географиялык және саяси жағдайы кенінен камтыла окытылды. Оқу бағдарламасында Россия империясынын географиялык (өнеркәсібімен ауылшарушылығы туралы мәселелер) аймактары кен көлемді камтылды. Әсіресе, Казакстан географиясына айрыкша көніл бөлінді. Бұл казактар жерінін табиғи байлыктарын зерттеп, игерумен империялык әскери – стратегиялык мүддеге сәйкес көзделіп істелді. Бұл ретте, құжаттарды окысак: «Кырғыз (Казак) даласынын шекаралары, кеністігі, жерінін сипаты, өзендері және көлдері: судын өзіндік ерекшеліктері, катынас жолдары, керуендер өтетін тау жолдары, тамаша – алкаптар, климат және табиғи байлыктары. Кырғыздардын саны, тегі, тілі және діні, бостандығынын басталуы, хандык өкімет билігінін жойылу уакыты. ... Кырғыз даласындағы нығайтылған орындар және тамаша станицалар пайда болды. Кырдағы мал жайылымы болған жерлерде казактар заимка, кордондар салып, орманшы ұстайды. Тал – отын сұрап келгендерге «әуелі православие дінін кабылда» деп шарт кояды, казактар ендеше бәрі де христиан дініне кіруге осылайша, мәжбүрленді. Батыс Сібір генерал губернаторы Дюгамель және баскалары бастаған бұл тобыр Шокан ізіне түсіп оған жауыздык пен каскөйлік жасайды. Сол кабілетсіз, нағыз зердесіз патшалык әкімшілік ортада Шоканнын өмір сүруі және әскери кызмет етуіне, адами калыптасуына сірә, кері әсер етпей тұра алмады. Сондыктанда Шоканнын орыс әкімшілігі мен эскери чиновниктерінін казактарға жасаған кысымына, озбырлығына көз жеткізіп, наразылығы күшейген еді. Алғаш 1855 жылы Шокан генерал губернатор Гасфорттын казак өлкесіне сапарына катысады. Ол Онтүстік Казакстанды, Жетісуды және Тарбағатайды аралады. Бұл сапар жас Шоканға үлкен әсер калдырды. Казактар өмірімен жакын танысып, тарихи аныздарымен өлең, жырларын жазып алды.

1856 және 1857 жылдары Шоканға шұғыл әскери бұйрык беріледі.

Саяхатта [illegible] жүріп, кажетті «материал» жинау міндеті жүктелді. Мәселен, Ыстықкөл, Құлжа жол сапарларында ұзақ уақыт болды. Жергілікті табиғи жер, суды көзбен көріп, халық тұрмысымен, сауда - саттық [illegible] орнату мәселесімен шұғылданды. Ендігі сөз, Шоқан Шыңжаңға міндеттелген орыс үкіметінің құпия да аса жауапты тапсырмасын орындау бағытында істеген тындырымды ісін түсінуге [illegible] жалғасады. Қазіргі заман талабына сәйкес алыс жақын [illegible] карым-қатынасының өркендей дамуында Шоқан білімі мен дипломатиялық қызметінің қандай маңызды сипатта болғанын ұғынып, [illegible] кажетті сабақты алғанымыз керек.

Қазіргі заманда Тәуелсіз қазақ елінің қалыпты дамуының түпкі мақсаты және кажетті нәтижесі Қазақстандағы барша тұрып жатқан халықтардың өзара түсіністігін баянды ету. Бұл казіргі қазақстан халқы [illegible] дамуы үшін кажет.

Шоқан өз туған халқына және басқа халықтарға ешкандай да, опасыздыққа жол берген емес. Ол россияның барлық халықтарымен казақтардың өзара қатынасын, олардың жақындасуын қалады. Ендеше, оның мүдделері мен тарихи міндетін мына біздер, Қазақстан халқына түсіндіріп, жас ұрпаққа арнайы білім арқылы тәрбие беруіміз басты міндет. Шоқан өзінің көрген-білгенімен қанағаттанған емес, казақ халқының тарихи жағдайы туралы өзіне дейін табылған және жазылған нәрселердің бәрін оқып шықты. Ол қолына түскен сирек орыс тілді кітаптарды мұқият зерттеді. Шоқан жас кезіннен бастап, оқыған кітаптарынан өзіне-өзі рухани қуат берді.

Қазақтың тұңғыш ғалымы, ең алғаш еуропаша оқып, білім алған, жоғары шендегі орыс офицері, ең алғаш ғылым қызметіне араласқан зерделі адамы болды.

Қазақтардың саяси және экономикалық құқықтарының аяқ асты болғанын ашық айтты. Мұндай әділетсіз шешім кабылдаған патшалық үкіметке наразылығын да білдірді. Бұл жөніндегі ойын орыс оқымысты интеллигенциясымен арадағы хаттарында ашық жазды. Енді бір мысал. Құдіретті патша үкіметі қызметіндегі әскери шендегі билік басындағы чиновниктерге қарсы Шоқанның қаһармандық күресі. Самодержавиелік Россия қашан да бүкіл еуропалық реакциялық күштердің тірегі болып келді. Бұл СССР тарихында арнайы көтерілген, кеңінен сипатталған мәселе.

Шоқан қаламынан шыққан мақаласында, казақтарда соттық реформа турасындағы, жергілікті орыс әкімшілігі назарында болды, оның мәні, әсері өте зор еді. Сол замандағы халықтар жағдайын жақсы суреттеген

спектері тарихи және этнографиялық материалдары оның мазмұны кешегі және бүгінгі оқушысын тартады, қызықтырады.

Терен ғылыми ойымен тың пікірлерге толы Шоканның бізге жеткен « Қырғыздар туралы жазбалар», «Көкетай ханның өлімі және оның жері» «Шығыс Түркістан саяхат күнделігі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы», «Қашқарға барған және Қашқардан Алатау округына кері қайтқан сапарымыз туралы», «Алтышаһардың немесе Қытайдың Нан-Лу провинциясының (Кіші Бұхараның) шығыстағы алты қаласының жайы туралы», «Алтышаһар немесе Қашқария туралы», «Өлкенің үкімет басқару жүйесі мен саяси жағдайы», - деген сүбелі еңбектері, тарихи дерек көзіне аса бай, мол рухани және заттық мұралары болып қалуда.

Енді сол Шокан жазбалары және шығармаларынан нақты үзінділер келтірейік. Мәселен, «бүкіл Шығыс Түркістан халқы түрік тілінде сөйлейді» деген ойды қалай ескермеске [8]. Немесе; «Қытайда бізде бардың көбі жоқ, бірақ бізгеұлгі болғандай нәрселер қытайда да аз емес. Еңбексүйгіштік, тәкаппарлық, турашылдық – халықтың тұрмыс жағдайы мен адамгершілік сипатына байланысты қасиеттер; мысалы, қытай заңдары бойынша патша әулеттері ауыскан сайын, бұрынғы ескі әулеттің тарихын жазу үшін арнаулы комиетет құрылып отырады және оның тарихы ресми мәліметтерге негізделіп жазылады» дегені бар.Шокан; «Бізде қытай богдыханы бір азиялық Деспот (мейірімсіз, катал, озбыр әмірші – К.К.) өзінің қоластындағы халықтың мейірімсіз катал әміршісі. Қожаша – Бабаша айтқанда, бүкіл адамзаттың кас жауы деп ойлайды. Жоқ олай емес. Оның билігі белгілі шеңберден аса алмайды. Оның өз алдына жеке мал-мүлкі немесе біздегідей еншісіне берілген меншікті жер-суы да жоқ. «Сенде жанына керегінін бәрі бар, - дейді оған халқы, - бәрін біз табамыз, молшылыкка кенеліп, шалкып отырғанда сен мүлікті қайтесің. Өз дүниесімен болып, пайда табудың айласын іздегендей сен бір саудагер емессің, сен өз байлығыңды ойламай, өзіннің бак-дәулетін болып отырған халкыннын игілігін ойлауың керек». Шынында да, Қытайдағы жер иелену тәртібіне карацыздаршы, соған теренірек зер салып көрінізші. Бұл қытай тәртібінің идеяларына Европаның енді ғана, тек біздің мәдениетті ғасырымызда ғана колы жетіп отыр» депті. (бұл да сонда). Географиялық мәліметтерді жария етіп отыру, әрине, пайдалы және игі іс, оған ешкімнің дауы жоқ, бірақ жалған хикаяларды баян етпей, шынайы мәліметтерді жариялап отырса, асылы, жаксы болар еді. Географиялық қоғамның аса ұқыпты, пайдалы әрекеттерінің аркасында біздің Азия жөніндегі мәліметтеріміз шұғыл және кенінен жарияланатын болды, бірақ, сонымен

[illegible] тіпті болмаған нәрселер туралы баяндайтын [illegible] хикаяларды [illegible] ішіне байқатпай еніп, қоса қабаттасып жүрген көрінеді [illegible] жатады. (бұл да сонда. 267 бет.). XVIII ғасырдағы орыс тарихшысы И.Н. Болтин: «қолында географиясы жоқ тарихшы қадам басқан сайын сүріне береді» деп жазған [9]. Бек дұрыс айтылған. ойлы [illegible] ғылыми, ауқымды ізденіске шақырады .

Жаратылыс ғылымдарындағы надандықтың залалы әркашанда аяқтан шалып жатады. Тарих ғылымында да жағдай нақты осындай, десек, бұл [illegible] ақ?! Бұл ретте, мәселеге қызыға, ізденісте жүріп, жол табатын жастарға деген сенім, үміт артып, оларды қолдау керек.

Біз е жеткен Шоқан еңбектерін жаңа тың материалдармен толықтырып, саралап, қайта жазу арқылы бірнеше том құрауға әбден болады. Сауал Шоқан еңбектерін біз өзіміз оқып, толық игеріп болдық, деп айта аламыз ба? Ұятымызға карай, біз бұл бойынша ештене істегеніміз жоқ. Екі-үш ғалымның, бірер ізденушінің жазғаны дәнене емес. Тіпті, Шоқанның осыдан 30 жыл бұрын қазақша жарияланған [10], аталған жинақтың көзден де, көңілден де таса болғанын немен түсіндіреміз. Оның тиражы небәрі 10-ақ мың. Шоқан мұраларына тарихшы да, әдебиетші де жете мән бермейді екен. енді не істегеніміз жөн.

Сөз бұл тұста, Шоқан мұраларын бүгінгі ұрпаққа немесе бүгінгі замандастарға мәтін бойынша таныту жөнінде нақты іс-шаралар қажет. Мәселен, Санкт Петербург кітапханаларында сақталған араб. парсы, түркі тілдеріндегі қолжазбаларды қайта бір көтеріп. таныса оқып, саралай зерттеу мәселесін қойып, шешу басты міндет болып отыр. Бұл оңай шешілетін, қарапайым нәрсе емес... Мәселеге ден қойып, Шоқан жазбаларына түсінік зердесі бнік. әдебиет пен тарихты қатар алып жүретін білікті маман жетекшілік жасағаны қажет.

Сонымен, Шоқанның еңбектері қазақ оқырманына кеңінен насихаттана тануылуы бастауында көшпелілер-далалықтар ортасынан шыққан батырлар жыры мен жын-пері хикаялары аталып. айрықша. арнайы сөз, болғаны орынды, әрі мағыналы болады.

Қысқасы, мифологияға жақын, бірақ көшпелілер ақикат өмірді осындай жолмен қабылдап, өздерінің сезім-түйсіктерін білдірген. Көшпелілер тарихты да мына біздерге, ұқсамайтын өзіндік жолмен қабылдаған. Тарих көшпелілерге бір ата. рудың шыққан тегінің шежіресі тәрізденіп көрінген. Оларға бастау (эталон) белгілі бір оқиға не қоғамдық құрылыстың белгілі бір жиынтық түрі емес, өлі ата бабасы оның өмірі мен тәжірибесі қызықты болған. Кейінгі тарихи еңбектерде Шоқан жазбалары мен шығармалары хақында фактілер әр түрлі үзік-үзік деректерден алынған.

[illegible] жарапкана да, пендеге де пайдалы нәрсе. Шокан шыпаны [illegible] [illegible], а тымен талантты талант деп өзімізге таныганымыз жон.

Шокан сынды зиялының, казақ ғалымы болганын және оның идеясы ұлтымызбен бірге жасайтынын сезіну барша казакстандыктар үшін кажет! Шокан Уәлихан ерлігін паш етуді оның өз сөзімен айтсак, ол: «Халықтың кемеліне келіп өркендеуі үшін ен алдымен азаттык пен білім керек» деген екен. Шокан туралы сөз – оның мұралары – ұлт тарихымен үш сапасына серт!

Айрыкша бөліп айтатын ендігі бір мәселе. Шоканның казак және орыс халыктары арасын біріктірушілік рөлі жеке койылып, ашылған емес. Казак және орыстык орта Шоканды көреген етіп тәрбиеледі. Шокан Шынғысұлы өзінін Жетісуға, Ыстыккөлге және Батыс Қытайға жасаған саяхаттарында, жол үстіндегі көргенін, байкаганын, жаратылыс табиғат ортадағы адамдар көзкарасын тіршілігін жіті карап, өз күнделігіне тартымды сөзбен, ойлы көзкараспен түйгендерін түсірді. Жергілікті халык тыныс-тіршілігіне кызыға көніл аударып,аса құнды, ғылымға кажет деректерді молынан жинады. Онда еуропалык (орыстык) ғылымға белгісіз болып келген халыктар әдет-ғұрып,тұрмыс-салтына жіті мән беріп, накты материалға жүгінеді. Әйтсе де, Шоканнын осындай манызды да, аса құнды туындыларынын толык жинағы казак тіліндегі басылымы күні бүгінге дейін Казакстанда жарык көрмей келеді. Бұл алда ескерілетін мәселе демекпін.

Шокан Шынғысұлынын бізге жеткен мұраларында казак халқы және басқа Ортаазиялык халыктар өмірінің ен жанды мәселелері камтылды, арнайы сөз болды. Мәселен, казак жеріне иелік, өктемдік және заңсыздык әкелген империялык үкімет саясатын ашык және батыл сынады. Ол жергілікті биліктін халыкты ауыр езгі мен кыспак жағдайына душар еткенін айтты. «Ашыктан-ашык аямай сорады» деп жазды. Ол өз жұртынын тұрмыс жағдайына ерекше көніл бөлді. Халкынын бостандығы жолында күреске Шоканнын араласа бастаганын патша шенеуніктері байкамай калдырмады. Казактын кен байтак жері; жайлауы мен кыстауы, өзен-көлдері мол кеністігі ерте замандардан жеке-жеке көшпелі ұрпактардын көп ордалары мекені болды. Бүгінгі заманымызда кешегі көшпелі ұрпактардын шыккан тегін, жер атауын аныктай зерттеуді кییндатып отырган мәселе, ол империялык үкімет жүргізген саясат жағдайында, көптеп келген казак және орыс шаруалары көшпелі мал шаруашылығына колайлы казактар жерін басып алу аркылы байырғы жер, су атауларын орыстык ұғымға лайыктап өзгертті. Орыс шаруаларының

жалпы конфискалану және орналасуына байланысты жүргізілген әкімшілік шараларының іске асырылуы кезеңіндегі, қыспақтау мен күгын көрген, жергілікті қазақтардың өз атамекенін тастап, құмды, шөл далаға, ауыл ауыл болып көтеріле коныс өзгертуі ауыр сокты. Мәселен, қазақ жерінде, жаппай коныс аударған орыс-украин келімсектеріне ешбір тежеу қойылмады. Әсіресе, қазақ жерлерін жаулап, басып кірген,оны алғашқы қоныстанған әскери казак патшалық жасақтары болды. Ресей империясының шекаралық шебіндегі негізгі әскери күш каруландырылған казактардан құралғаны Отандық тарихтан белгілі. Мәселен, Россия империясында жасақталған барлығы: 11 казак әскери құрамасының тоғысуы (Орал, Сібір, Орынбор, Жетісу – К.Қ.) жаулап, басып алған казак көшпелі мал шаруашылығына жайлы жерлерінде жаңа бекініс шебіне орналастырылды және тұрақтатылды.

XIX-шы ғасырдың 80 және 90-шы жылдарында негізінен көптеп тұрақтаған жеке Сібір казак әскері – 5 млн. десятина, Орал казак әскері 6 млн. десятина және Жетісу казак әскері – 610 484 десятина, жалпы алғанда барлығы - 11 610 484 десятина мал жайылымы мен егіншілік жерлерді иемденіп алды. Осынша, басып алған қазақ көшпелі мал шаруашылығына кажетті ұшырайлы, орманды, ашық мол су көздері жайылымдық жерлерді, коныс аударып келген орыстар мен казактар өз калауынша және еркінше пайдаланды, иеленді. Көп далалық жерлердің бос, құлазып, игерусіз жатқанын жергілікті патша әкімшілігі білді. Россияда шыккан басылымдардағы, дереккөз материалына жүгінсек: игерусіз жаткан казак және орыс шаруалары иелігіндегі жерлерін шектеп, көшпелі казактар мал жайылымы кажетіне қайтарып бергізу турасында мәселе көтеріліп, жергілікті орыс билік-әскери казак әкімшілігі Капал және Вернен уездері бойынша, артык, игерілмей, бос жаткан жерді казактарға кайтарылсын деген шешім шығарған.

Шокан казак халкының ауыр таукыметін жеңілдету жолын іздеп, ойластырды. Оған бар ынтасымен ұмтылыста жасады. Мәселен айтар болсак, Атбасар окиғасы 1862 жылғы, яғни, Атбасар округына аға сұлтанын сайлаған кезде Шокан Уәлихановтың сол орынға өз кандидатурасын ұсынуы аркылы ізденісі дәлел. Шокан өз еңбектерінде казактардың мәдени және экономикалык жағынан өзінше дамуына үміт және сенімде болды. Н.М. Ядринцев: «Шокан өз халкын сүюден айныған жок, ол европалык ағартушылыкпен өз халкының ұлттык касиетін ұштастыруды армандады», - деп жазды. Шоканның өз туған халкы алдында сінірген еңбегін бірер сөзбен былай деп, түйіндесек болады. Ол халкын өзін өзі тануға, өзін - өзі түсінуге шакырды, сөйтіп, арманының

[illegible] ғылымды барынша игеру мәселесін қойды. Оған мысал ретінде [illegible] еңбектерін қайталап, оқығанда, ұстанған, салыстырма тұрғысы [illegible] [illegible]ырылған мына төмендегі жолдары ақылға сыйымды. Шоканның мына [illegible] жүрек сезімімен оқысақ: «Тауда өмір сүрген соң жайдары, бейқам [illegible]лық бола қою қиын. Керенау жалқаулықтың қадірін тек сахаралықтар [illegible] бағалай біледі, тек сахаралықтар ғана келешекті ойламай, қайғы, [illegible]ретсіз өмір сүре алады... Тек сахаралықтар ғана уайымсыз, көңілі [illegible] жүре алады. Рахат тыныштықты бағалай біледі, деп, сын көзбен [illegible]рып, өз халқының тіршілігі жағдайына салыстырмалы пікірін білдірді. [illegible]им сахаралық болған соң сахараның қызығына түсіп кеттім білем...» [illegible]ді. Енді тағы да бірде: «Қытайлар онтүстіктің шыжыған ыстық күні [illegible] әрлі суының аркасында ғана күн көріп, жан бағып келе жаткан [illegible]» - депті. Сөйтіп, салыстырма түріндегі ойын Шокан: «...біздің [illegible]рімізді (казактын-Қ.Қ.) құнарсыз деп кемсініп, кәдеге асырмай [illegible]ырған Астрахань мен Орынбор губернияларындағы диканшыларымыз [illegible]рыстарды айткан-Қ.Қ.) Қытайлардан үлгі алса болар еді» - деп жазды. Мұнда өз халқының болмысына сын көзбен қарап, адамның сана-сезімін [illegible]ту максат еткенін байқау қиын емес.

Ендігі бір ерекше токталатын Шокан еңбектеріндегі мәселе.

Казак ғалымы Шокан, ұлттық шектеушілікке ашықтан-ашық қарсы [illegible]лды. Халықтар достығы бастамасын қолдап, қорғады. Дамыған елдердің [illegible]рлық жақсы касиеттерінен үйрене жүріп, кабылдау бастамасына ден [illegible]йды, паш етті.

Бүгінгі Казакстанда Шокан Шынғысұлының бастамасы – көрегендік идеясы, еліміздің президенті Н.Ә. Назарбаев жүргізіп отырған ішкі және сырткы Казакстан Республикасының саясатында нақты көрініс тауып іске асырылуда, деп сеніммен айтуға болады. Кез келген мемлекет тұрактылық жагдайында дамуы үшін оның территориясы жері, байырғы халкы, өзіндік тілі болуы шартты екенін жиі жазып, айтып жүрміз.

Шокан: «Өмірдің жоғары үлгісі» туралы көзкараста болды.

Ендігі жеке қойып айтатын бір мәселе.

Шокан өмірінің соңғы жылдары бізді ерекше ойландырады. Оның өз сөзімен айтсак.: «Көппен жалғыз алысуға шама келмесін түсіндім, шындық канша касиетті болғанымен адасканның алды жөн бола береді екен, әсіресе, уакыт солай өтіп тұрса амал жоқ»,-дегенін күні бүгінге дейін неге, калайша, ескермей келеміз. Ол Омбыға(1862 жылдан кейін – К.К.) келісімен облыстық баскарманың заң комиссиясының кызметіне кызу араласты, казактын дәстүрлі, сот ісін сактап, оны жүргізудегі кейбір мәселелерді аныктап зерттеді. Өкінішке орай, Шокан өмірінің осы бір

жылдарына байланысты тың зерттеулер, тарихи сараптамалық еңбектер әзірге болмай отыр.

Кім не кім Ресейдегі саяси биліктің күшін бүкіл барысынан үйренбеген және түсінбеген болса, кімде-кім өзін патшалық әскери-чиновниктердің опасыздығынан қорғауды білмей отырса, ол адам казіргі саяси тың фактілерінен, сол дәуірдегі орыс қоғамының тарихынан үстіүстіне оқылып, салыстырмалы сараптауды үйрене түссін. Бұл жерде сөз, Шоканды сөке түсіруден «бас тартқандықтары» Россия мен Қазақстан ұлыстарындағы жөнінде айтылып отыр. Мұның өзі қазақ қоғамында саяси сана-сезімнің тым төмен дәрежеде екенін көрсетеді. Бұл рухани дегенімнің жетілмегендігін және ұр да жық шенеуніктер үстемдігіне қарсы шылдардың карсы тұра алмайтынын сөзсіз көрсетеді. Кезінде бабаларымыз айтқандай, бізге, өз тәуелсіздігіміз жағдайында, әліде кемшіліктерімізді түзеу жетіспейді. Рухани жағдайымыз сондай казір. Турасына басып айтар болсақ, біз Россия империясының құлы болған, кепестік билік жағдайында ой-санамыз қалыптасқан адамдармыз. Бізде әлі де құлдық психологияның көріністері басым. Казақ «елі иесіз, жері киесіз» болмаған, хандары, сұлтандары, билері бар бағулы халық болғанын ескеріп, кейінгі жас буын ұрпаққа ұғындыра алдық па? Бағулы деген сөздің ар жағында бағы бар, сол халықтың бағын бағатын адамдар болған деген мағына жатыр. Мәселен, Абайдың жасаған заманында хакімнің меңзегені «осы халықты бағатын адамдар болмай калды, халық бағымнан кетті» деген жанайкайы әлі де солай. Ия, халықты баккан бұрын. Адамдарды оттан, судан сақтап, моральдық ахуалын түзеп, кері кеткеніне жол нұскап отыратын бағбандары болған. Шоқан ізденісінен рухани кадамы, ұмтылысынан бастау алған өзін – өзі тануға жасалған козғалысы пайда болды. Жас Шоканның рухани бастамасы өз жемісін берді. Ол өзін танытты... Әйтседе ол, патшалық ресей әкімдері мен әскери – чиновниктер назарында, қадағалуында іс-кимылда болды. Нақ сол.1847 жылы қазақ ханы Кенесарының басшылығында халық көтерілісі орыс–кырғыз әскери күш біріктіруі жағдайында «жеңіліс» тапканы СССР тарихынан белгілі. Кенесарының басы кесілгеннен кейін, Россияға қарсы қарулы күрестің нәтиже бермейтінін, көреген, ойшыл Абай түсінді. Енді көтерілістің бағытын өзгерту керек. Рухани көтеріліске шығу керек. «Жауынның тілін біл, орыстың тілін үйрен, сонда олармен теңесесің.Сонда отарлықтан құтыласың» деген үндеу тастады ұлы акын. Бұл эстафетаны алғаш бастаған Шокан ғой, десек, артық кетпеспіз. Ұлы Абай рухына, бұл карсылық емес. Абайды мойындамайтын казақ жоқ.

Хакімнен алатын ең үлкен сабақ – елдік сана. Хакімнің казақты

сипауында казір бізде жок, бізге жетіспейтін ұлы махаббат жатыр. Жүрегін шын сүйген адам ғана оның кемшілігін көріп, түсінісе ескен деп, жанына батырып-батырып айта алады. Шәкәрім атамыз «досының болсын – сүйгенін, достығым болсын – күйгенін, ашы тілмен тигенін, жоғалсын деп міндері», - деп. Абайдың тағылымын жалғастырады. Бұл өлеңдерде мәйменке жок, бітеу жараны іреп жаратын кылпып тұрған ашы сарказм, ашы мыскыл бар. «Ашы сия, долы кол, не жазып кетті жайы сол. Окпелесен өзін біл», - деген ғұламаны «казакка өкпелейді екен», - деген теріс пікірге танғанымыз «баяғы жартасымыз». Жаратушыны таныған, Алланың хикметін сезген адамдарда бүгілу, мәймөнкелеу, кібіртіктеу болмайды. Тура тартады. Шәкәрім абыздын «жаксы адам мінін айтса кектене ме» дейтіні сол [11].

Жалпы алғанда бостандык жолындағы күрес жөнінде, жекелеп алғанда Шоканның кайтыс болуына байланысты жасалған «айла, әрекеттер» жөнінде біздін кешеден патшалык пен кенестік саясаткерлер ұстанған көзкарастын бүкіл жалғандығын айкынырак ашып көрсету де мардымсыз.

Күмән жок, патша үкіметіне карсы, самодержавиеге карсы, деген желеумен жергілікті патшалык әскери-чиновниктер зорлык зомбылыктарына карсы жасалған казактар козғалысында Шоканның «іс-әрекеті мен ыкпалының ізі болуына» байланысты онын өлімін бүркемелеп, әскери – чиновниктер өздерінің көзкарастарын білдірмей отыра алмады, жәриа ету кажет еді. Шокан туралы көрінеу жалған сөз айту – онын ісіне, адал ісіне және кызметіне кесел келтіру, казак халкынын санасын бұрып, касакана аздыру деген сөз. Кешедегі кенестік идеология, нак осылайша аздырды да, барша – казакты. Патшалык билік туралы және өздерін сол патшалыктың еркіне берген адамдар туралы ашы да болса шындыкты айту – біріншіден, казак ұлт азаттык козғалысының ұлы ісіне құрмет көрсету деген сөз, екіншіден, Алаш зиялыларынын женісіне мән беріп карау деген сөз. Жалған баға беруге карсы жасалған алғашкы азаматтык ойды, ашык білдірген, орыс-кенестік, зерттеуші И.И Стрелкова болды [12]. Россияда буржуазия жәдігөйлері мынадай канатты сөзге құмар-ак: «өлгендер туралы не ештене айтпау керек, не жаксы сөздер ғана айту керек».

Казакка: «тірі саяси кайраткерлер туралы да, өлгендер туралы да шындык керек».

Казакстан тәуелсіздігінін жағдайында ескерілетін және жаңаша көзкараспен қойылатын мына бір мәселеге зерттеуші кауым назарын ерекше аударғым келеді.

Шоқан өмірі [illegible] онның шығармашылық еңбектеріне байланысты жеке [illegible] мәселелерді қарастырудан аспай келеміз. Оның өзі көрген, байқаған [illegible] әскери қызметі және шет елге – Батыс Қытай, «[illegible]» [illegible] байланыста тарихи кезеңдерін тұтас мәселе ретінде алып, қарастыратын [illegible] іздейтін, сараптайтын уақыт енді келді ғой деймін.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін нығайту шараларын [illegible] жалдайында мәселені ауқымды қойып, сараптай зерттеуге мүмкіншілік жасалғанын нақты іспен баянды ету керек. Бұл ауқымды шығармашылық іске, әдебиет және тарих саласында шығармашылық [illegible], мемлекетіміздің қолдауын қажет етеді. Шоқан тануға байланысты мәселені кеңінен қойып, қарастыруда басты тұлға, білімді де білікті мамандар қажет. XX-шы ғасырда бас көтерген, ұлттық үнімен тарих сахнасында көрінген, ойшыл Міржақып Дулат үні айбынды «Оян, қазақ». Шоқан ой толғамдарымен үндесіп, жалғасканын, рухани байлық сабақтастығында жатканын бүгінде, неге айтпаска.

Абайша айтканда, «Ой көзімен қарасаң...» Шоқан өз мұраларымен, біздерге, қазақ халқының бүгінгі ұрпағына, биік ойлы рухын қалдырған Алаш қозғалысына «терезені» ашты деген оймен созімді жалғастыра отырып түйіндеген дұрыс шығар. Шоқанның қысқа өмірі, әлі де зерделене, сараптай зерттеліп, ашылмаған әлем ретінде қалып отырғаны өкінішті – ақ!

Сонымен, Шоқан Шыңғысұлы (1835-1865) жоғары шендегі орыс офицері ; орыс саяхатшысы, географ, тарихшы, этнограф. Қазақстан мен Қырғыз, Қытай және Сібір жерлерін аралап, табиғи жаратылыс пен адамдар тұрмыс-тіршілін зерттеген ғалым. Шоқан мұраларында шынайы өмір болмысы түрлі сипатта берілген, бірақ, тек қытайлар тұрмысынша мінезде алып бейнеленген.

Жергілікті халықтар тұрмысы, шаруашылығы оның назарын мықтап аударды. Жол үстінде келе жатқан Шоқанға айналасында болып жатқан оқиғаларға оның ықыласын күшейтті. Ауыр да ұзақ жол, сапар, ат үстіндегі тіршілігі және арадағы тынысы оның дүниеге көзқарасын түгелдей өзгертуіне жеткізді. Тегі мен тәрбиесі жағынан Шоқан Қазақ еліндегі – аксүйек төрелерден еді. – Шоқан осы ортаның барлық дағдылы көзқарастарынан қол үзді деуге болмас. Омбыдан Жетісуға дейінгі халықтың ең қалын бұқарасы өмір – тұрмысын жіті қадағалаған Шоқан сахаралықтар мен таулық аймақ тұрғындарына ғана тән ерекшеліктерді ашып көрсетеді. Шоқан сахаралықтарға жалкаулығы басым, аңғал көшпендінің көзқарасы тұрғысынан қарайды. Таулықтардың өмір-тұрмысына аса мән бере сипаттайды, онын психологиясын өз сынына, өз

[illegible] аркау етеді. Шокан ерекше күшті сезіммен, ерекше күштарлықпен [illegible] фактілер аркылы жергілікті баныргы тұрғындар өмірі мен тұрмысын айкын көрсетеді, тартымды бейнелейді. Мынаған назар аударылык. Кытайлыккардын пиғылын Шокан дәл көрсететіні сонша[illegible], онын өзі олардын анғалдығын, олардын саясаттан безуін, олардын мистицизмін, дүниеден безуге бейімдігін, «зорлыкка карсыласпауын», және «акша өктемдігіне» дәрменсіз карғысын өз іліміне аркау етеді. Мәселен, мына сөйлемді назар койып окиык: «Балшыктан соккан үйлерінін бәрі де сырттай караганда тап-таза, көше деген онда тегі жок, орак әрбір жеке үйдін өзі-ак бүкіл империя рухын, онын томаға-тұйык сипатын анғартып тұр. Бүкіл шахары сиякты әр үйі өз алдына дараланып, балшык дуалмен коршалған, шамасы көршісінін жүзін көрмеу, сөйлеспеу үшін жан-жағын тас кып бітеп, коршап алған сыкылды» [13]. Шығыс Түркістан Кытай империясынын бір бөлегі, үлкенін үкімет баскару жүйесі мен саяси жағдайына кенінен сипаттама беріледі. Жергілікті халык соғыс кызметін атқармайды. Кытайлар жергілікті халык әскер кызметінде болуын каламайды, олар мүлдем араластырылмайды. Жергілікті халык мал өсірумен диканшылыкпен кәсіп етеді, деп жазды Шокан [14].

Шокан өз жазбаларында бұкараны күл етуге, оны кайыршыландыруға, шаруларды және жалпы алғанда, казак малшы көшпелілерін күйзелтуге, бүкіл өмірді жоғарыдан төменге дейін жайлап алған зорлык-зомбылык пен екіжүзділікке негізделген патшалык билік орныктырған коғамдык, экономикалык тәртіптерді айтып, батыл сынады. Патша үкіметінін казактарды мемлекеттік құрылымнан айыру саясаты бірнеше кезеннен тұрды. Біріншіден, империялык үстемдікті орныктыруда жана сайланған казак хандарын хандык дәрежеде бекіту құкығын өз колына алды. Шокан Уәлиханнын тап басып көрсеткендей, орыс патшалығынын ондағы ойы «казақтарда орыс әкімшілігінін бекітуінсіз хан болу мүмкін еместігі туралы пікір калыптастыру» бұл екіншіден. Сондыктан да Абылай сұлтан, кейінде казак ханы, патшалык ресей әкімшілігіне хандык мемлекеттік құрылымынын куатты карсыласы есебінде карап, одан өзін алыс, бостандыкта ұстауға тырысты. Абылай өз балаларына ...Ресеймен келісімді сактау керек деп тапсырды. Онын ойынша, кытайлар хан билігі үшін ешкашан катерлі емес, ал, орыс үкіметі болса, жергілікті хандык билікке ең күшті бәсекелес. Онын үстіне заман ағымы казактардын Ресей көмегіне мұктаждығы аз екенін айкындай түсті [15]. Сол бабасынын өсиетін Шокан басшылыкка алды және өз ойларымен толыкыруды міндетім деп санада ұстады.

Халықтың өмірін басқару, жерді пайдалану және сайлау құқығын енгізу сияқты мәселелерді құптады, ұсынды. Бірақ патшалық россия жағдайында олардың бірі де жүзеге асырылмай қалды және іске асырылуы мүмкін де емес –ті.

Осылар тамшыдай бір мәселені ашып алған керек. Патшалық Ресейдегі шығыстанушы ғалымдар (оларды ориенталистер деген, ондай іс колға алынды патшалық Ресейде тек XIX ғасырдың 40-шы жылдарынан) Шоқан Шынғыс ұлы өзіндік шығармашылық ізденіс деңгейі бойынша ерекше болды. Сондағы өзгешелігіне тоқталып, нақтыласақ. Біріншіден, ол қазақ, шыққан әлеуметтік ортасы мен алған тәлім – тәрбиесі өзгеше, ол халқының батырлар жырын, елінің шежіресін де, тілін де өте жақсы жаттаған санасына сіңірді, оны жетік білді. Екіншіден, орыс тілін тез меңгерді, үйренді, соның негізінде жазылған кітаптарды және түркі тілдерінде жазылған еңбектерді қызыға окып, танымын және ойлау жүйесін кеңейтті. Үшіншіден, қазақ тарихына қатысты материалдарды сұрыптай салыстыру арқылы көптеген мәселелердің шындығына жетеді. Шоқан өзі оқыған еңбектерге шын сыншы көзімен карады. кемшіліктерін ашып, жасырмайды. Мәселен, ислам дініндегі шығыс халықтарына христиан дінін уағыздап таратуды максат еткен орыс ізденушісі Никита Вас. Бичуриннің шығыс, әсіресе монғол рулары хақында үстірт жазғандарының біразына қосылмай, өзіне тән терең ойлау қабілетінің арқасында ғалымның жаңылыс жерлерін түзеп отырады, дейді [16]. Шоқан Шынғысұлының көлемді де, тарихилық мағынада жазылған: «Қазақтың ата тегі» атты құнды еңбегі, XIX ғасырда бұл мәселе бойынша алғашқы жазылған зерттеулердің қатарында терең ойлы, маңызды шығармасы болып қалды. Онда Шоқан қазақтың ата тегіне дереккөзімен шолу жасағаны окырманды, ізденушіні тартады, зерттеуге ынталандырмай коймайды. Бүгінде, бұл мәселені қойып шешу, қиынырақ міндет екенін несіне жасырамыз. Алайда, абыржымаған, ізденіс пен шығармашылық жасаған жөн.

Жаңаша көзкараспен казақ тарихын зерттеуге қадам жасайтын ынтасын оятқан жас буын, жаңа толқын келеді деген сенімді жоғалтпайық. Сол жолда, жарамды тарихшы мамандарды көбейту, бағдарымызды өзгерту үшін максатты нақтылыққа бастайтын іс – кимылда өнегелі – үлгі боларлық тұлға болсын деп тілейік.

Өскелең талабы зор, әсіресе жастардың неғұрлым қалың топтарының тарихқа, өз халқының мәселелеріне ынтасы артып отырған казіргі кезеңдегі көкейтесті міндеті, жалпы ұлттық мемлекет идеясын жолға коюжәне соған ұмтылыс болуға тиіс.

Шоқан Шынғысұлы қалдырған шығармаларын оқу мен зерттеп отырып, оның идеясы мен іс-тәжірибесінен, қазақтар, алдымен оның ойын жақсы тани білгені абзал. Бүкіл қазақстандықтар мен ресейліктер Шоқанның ілімін байыптай отырып, өзінің өркениеттік ісінің мәнін іске асыруын түсінуге тиісті.

Біздің елдеріміз өз қоғамдық, экономикалық және әлеуметтік дамуында алға басу үшін мұны түсіну қажет. Жақсы өмірге жетуді Шоқаннан емес, оның өлмес мұраларынан оқып, үйрену керек. Оның еңбегін оқып, ойын түсінген де ғана қазақ халқының рухани өсуі, жалпы Қазақстан Республикасындағы барша халықтың мәдени дамуы жетіліп, бағдарлы жолы айқындалып,бір ортақ мақсатта ілгерілей түседі. Шоқан өмірінің соңғы айлары мен күндері аса ауыр саяси, әлеуметтік жағдайда өтті. Ол далалықтар (көшпелілердің) тұрақтаған ауыл төсегіне танылды. Шоқан жан мен тәнді мендеген дерттің салдарынан 1865 жылдың сәуір айында Күренбел өнірінің Алтын емел жотасының Көшен-тоған деген жерінде, Албан руының аға сұлтаны Тезек төренің үйінде қайтыс болады. Кен-байтақ Қазақ елі, оның ауыр-халінен, жан азабынан да өлгенінен де бейхабар болды. Небәрі отыз-ақ жыл ғұмыр кешсе де, патшалы Ресейге бағынышты кіріптарлықта күн кешкен заманында қоғам көкжиегінде жарқырап шыққан қайраткердің қалдырған мұрасы бай. Олар өзінің тақырып терендігі, ойларының биіктігі жағынан XIX ғасырдағы әлемдік озық жазбаша ескерткіштер қатарына қосылады. Шоқаннын ресми сапарнамасы және қыруар қолжазбалары қазақ және басқа да халықтары өміріндегі өте маныызды тарихи кезеңмен тұспа-тұс келген. Мәселен, туған халқының тарихында өз алдына бір кезең болған 1865 жылға дейін жүзеге асқан айтулы істердің бәрінде де Шоқанның талмас талабының, елінің алдындағы парызын түсініуін, ерен ерлігінің, тамаша тарихи көрегендігінің ізі сайрап жатыр. Шығыстың аспанында жұлдыздай жарқыраған Шоқан өзінің халқы үшін теңдесі жоқ еңбек сінірді, өшпес жазба түріндегі мұраларын қалдырды.

Тарихи мәні зор қолжазбалар мен ресми билік басында отырған патшалық әскери-шенеуніктеріне қаратып айтқан, жазған саяси-экономикалық жағдайды қамтыған ғылыми мәнді де мағыналы мақалалары мен ресми сапарнама есебі толығымен қазіргі оқырманға жетті деген ой айтуға болмайды.

Биылғы 2010 жылдың тамыз айында Көкшетау жерінде (Ақмола облысы әкімшілігінің қолдауымен – К.К.) басталған Қазақстанның басқа өнірлерінде жалғасқан Шоқан бабамыздың мұралары және қазіргі заман деген мәселе бойынша халықаралық ғылыми-практикалық

конференция мен конгресс өткізілді. Енді міне, туған елкеміздің жер жаннаты Жетісудың Көшентоған жерінде (көз жұмған, ақтық демі, тұзын дәмдеп, сарқыны сынған шөлін басқан) Шоқан мазары мен оған арналған мұрағатына барып, ой етудеміз. Жетісу жеріндегі Шоқанның мұрағат үйі тек бір ауданы немесе облыстың мақтанышы болғанымен, ол Қалың қазақ елінің мақтанышы екенін баса айтқан орынды.

Қазақстанның белгілі ақыны, ақын-азаматы Кәкімбек Салықтың мына өлеңі жолдары жеріміздің тұтастығын паш етудің айғағы:

«Сүйу Көкше, ор Алатау арасы,
Бәрі тұтас қазағымның даласы.
Сонша жерді сойылменен қорғаған,
Бабаларым осал емес-ау шамасы».

Сол бабаларымыз бел ортасында ойлы ізденіспен халқының рухани мұраларын зерделеп жинаған күнделігіне түсірген Шоқан бабаны тек орыстық ресми тапсырманы орындаушы деп қарамай, туған халқының ауызша тарих айтудағы дәстүрлі мұраларын жинаумен ата-бабалар жерін қорғағанын ұғына, мақтана жүрек сезімімен айтып, жаздық деп айта аламыз ба?! Бір ауыз сөзбен жауап айту киын.

Барша қазақстандықтар үшін Шоқан мұрағатының Жетісу өңірінің осынау әсем табиғаты аясында қызмет істеуі қажеттілік десек, мұнда арнайы атбасын бұрып келушілерді бей-жай қалдырмайды. Бұл киелі де, қаисетті өнер ордасы екеніне шынайы көз жеткізетін, арнайы тәуіп етер киелі мекен орыны, деп, аттанатын болады.

Қазақстан Республикасының түкпір-түкпірінен, тіпті алыс-жақын елдерден де арнайы келуші-туристерге мақтана, көрсететін Шоқан сынды тарихи тұлғаның мәңгілік мекенін паш ететін уақыт жетті. Сонда ғана, Шоқан сезімтал болып, есейіп, өзіндік ой – толғанысымен жүріп, үлкен шаруалар жасағанын, ғалымдық деңгейі өз ортасында танылғанын, сөйтіп, өзінің қыска өмірінде орыс және европалық ғылыми ортада өз қабілетін, нақты ісімен мойындатқанын, айрықша атап, оның есімімен мына біздер, мақтана аламыз. Ендеше, Шоқан жазбалары мен ресми жазбаша есебін оқып, оқығанды көңілмен қабылдап, олардың мәнін және маңызын ажыратып,бүгінгі мен болашақ үшін ықыласпен тоқыған керек.

Кейінгі ұрпақ Шоканды, Ыбырайды және Абайды оқып, танып білгені керек десек, алдымен ана мен әке, аталар мен әжелер, оқытушылар және тәрбиешілер парыз бен қарызды ұмытпаған абзал.

Шоқанның ауыр қазасын туыстарының өзі де көп кейінде естіді. Бұл шын мағынасындағы қазақ халқы үшін қайғылы да қасіретті ауыр

жандай болған еді. Абайдың терен ойлы осиет сөзімен ойымды жинақтап тұжырымдасам, ойшыл акынымыздың:

«Малда да бар жан мен тән,
Акыл, сезім болмаса,
Тіршіліктің несі сән,

Теренге бет коймаса?»-дегенін ескермей келгенінімізді несіне және кімнен жасырамыз? Шокан сезімі ерте оянған, ізденіске жастайынан ден койған, зерек ойлы казактың тұнғыш ғалымы болды. Шокан идеясы, оның шығармашылык ұмтылысында жинаған тәжірибесі, артында калдырған рухани мұраларында орныккан тұжырымдамалары кейінгі жастарға мәнді де маныізды десек, тек сол мол мұраларды окып, токыған керек. Ендеше сол, Шоканнан бастау алып, казак мұн-мұктажы хакында көтерілген әлеуметтік – экономикалык мәселелер хакында айтылған келелі де, ойлы сөз, нак өз шешімін таппады... Абай бүкіл казак еліне каратып: «Қалын елім казағым, кайран жұртым!» деп, сол замандағы халкына сүйіспеншілік сезіммен карады, халкының ойшылы және ағартушысы болған. Тағдыр Шоканды Абайға жолыктырмады. Алайда, екі тулғаның өмірлік еңбегі, жасампаздык идеясы бұлардың ортак ісіне айналды. Сондыктан Шокан Шынғысұлының казак халкы алдында істеген ісін түсіну үшін казіргі тәуелсіз Казакстанның дамуында Шокан ілімі мен кызметінің кандай манызы болғанын өзіміз жаксы ұғынып, жастарға түсіндіріп беру басты міндет. Біздің халкымыз казір ауыр күндерді бастан кешіріп отырғанын кімнен, несіне жасырамыз.

Казактын көрнекті жазушысы, казак карасөзінің кас шебері: « Шоканы бар ел, шоктығы биік ел» деп, Ғабит Мүсірепов тектен-тек айткан жок.

Сөз соныда ойымызды жинактасак, ол өзінің азаматтык кредосын және барлаушылык бағдарламасын айкындаған Шокан кім?

Ол казак елі деген көшпелі коғамда дүниеге келді, далада-Сырымбетте еркін ойнады, аскактады. Дала жағдайында өмір кешкен казакты аласартпады. Міне осы принципте тәрбиеленген орыс (әскери-эскадрон бөлімі) окуында білім ала жүріп, даланы ансады, даланың жұртына деген сүйіспеншілік принциптен ауыткыған емес.

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1980. – 89 б.

2. Некрасов Н.А. Шығармалары мен хаттарының толық жинағы. – II Т. – 1948. – 200 б.

3. Марғұлан Ә.Х. Шоқан Шынғысұлы. Уәлихановтың өмірі мен қызметі. – Шоқан Уәлиханов Таңдамалы. – Алматы, 1980. – 19 б.

4. Уәлиханов Ш. Таңдамалары. – Алматы, 1980. – 334 б.

5. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, 1985. – 232, 233, 234 бб.

6. Марғұлан Ә.Х. Ежелгі жыр-аңыздар. – Алматы, 1985. – 239, 240 бб.

7. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – 165-166 бб.

8. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – 264 б.

9. [illegible] Қ[illegible] ы 130сы. – Алматы, 1992. – 33 б.
10. [illegible] 1980. – 396 б.
11. [illegible] 010. – 10 қырқүйек.
12. [illegible] – Москва: Молодая гвардия, 1983. – С. 269-270 [illegible]
13. [illegible] – Алматы, 1980. – 225 б.
14. [illegible] – Алматы, 1980. – 361-362 бб.
15. [illegible] Сор. Сочинения в пяти томах. – Т. 4. Алма-Ата, 1985. – С. 115
16. [illegible] Қазақ мұрасы. Тарихтық және этнографиялық шағу. – Алматы, 1974. – 35 б.

УРАШЕВ С.А.
профессор КазНПУ им. Абая
АУБАКИРОВ Э.
(г. Алматы)

БЛАГОРОДНОЕ ПОТОМСТВО ХАНА УАЛИ

Из немногих летописей и былин мы можем узнать о характере старшего сына великого Чингисхана – Джучи. Сегодня некоторые его рисуют этаким добреньким правителем, пекущимся о благе простых людей. Нет, он был типичным сыном своего жестокого века и своего грозного отца. Властолюбивый, как все чингизиды, безжалостный, надменный. Но все – таки были в нем черты характера отличающие от большинства правителей. Любознательность, тяга к познанию, исследованиям, гибкость ума, умение общаться с людьми. Первый свой самостоятельный поход он провел почти бескровно, покорив множество племен: даром убеждения и дипломатии. Родись он несколькими веками позже, из него получился бы хороший путешественник или ученый. Не зря Чингисхан поручил именно Джучи покорять неисследованные земли и народы. Но гены Джучи хана живут в его потомках. Большинство казахских чингизидов – торе, берут своё родоначалие от Джучи.

Мы не будем перечислять и рассказывать о всех предках хана Джучи. Достаточно вспомнить Абылай–хана. Жестокий и властолюбивый, он, в то же время, был отличным государственным деятелем, и великим дипломатом. Нет сомнения в том, что благодаря своей стратегической дипломатии, альянсу с Россией и Китаем, он спас казахский народ от полного истребления.

Всю свою жизнь Абылай–хан сражался с врагами, и умер на коне в боевом походе. Задолго до своей смерти он готовил себе преемника. «Собрав своих мудрых советников, представителей трёх жузов в Туркестане, объявил своим преемником второго сына Уали султана…

Предпочтение кандидатуры Уали султана, очевидно, было обусловлено незаурядными качествами, которые тот проявлял в последние годы полной бурных событий жизни хана», – писал известный казахский историк Ж.К. Касымбаев [1]. Особых разногласий относительно выбора нового хана Орды не было. Султаны ханской династии, такие как Таир – султан Бараковской фамилии, Солтамамет – султан Валиевской фамилии (от которого был и Абылай–хан), а также Абулфеиз – султан Абулмамбетовской фамилии от принятия ханского достоинства отказались [2]. Довольно редкий случай, когда чингизиды добровольно отказывались от власти. 23 августа 1781 года императрица Екатерина II утверждает султана Уали ханом Среднего жуза [2. С. 104].

Уали, принявший с карашаныраком власть, жил в урочище Кызылагаш – ставке отца, неподалеку от синих гор – Кокшетау. У него было две жены, несколько детей. В семье царил мир и согласие. Но в его вотчине спокойствия не было. Постоянно приходилось усмирять степную вольницу, улаживать претензии спесивых баев и султанов. Быть ханом кочевого народа нелегко. В России или Европе у мятежного строптивого феодала достаточно отобрать поместье, землю, крепостных и он превращался в пыль. А степной бай в любой момент мог откочевать со своим аулом или родом подальше от карающей руки владыки. Править приходится хитростью и дипломатией. Интриги похлеще тайн мадридского двора. Наивный и прямодушный на ханском престоле не усидит. Уали имел довольно хорошее образование, какое можно было получить в казахских степях овеваемых суровыми ветрами и жестокими войнами.

Однажды, объезжая подвластные ему владения, Уали–хан остановился в ауле известного Малим–кажы. Приняв гостеприимное приглашение сына Малима–кажы – Саргалдака–кажи, он провёл прекрасный вечер в доме образованного, начитанного хозяина. Радушие и гостеприимство понравились хану, но больше всего ему приглянулась младшая дочка хозяина – красавица Айганым.

Исторические личности женщин – казашек, мало исследованы отечественной наукой. А они в отличии от женщин других мусульманских народов сыграли большую роль в казахской истории. Достаточно вспомнить Попай – старшую жену хана Младшего жуза Абулхаира, которая, по мнению известного Оренбургского краеведа А.И. Добросмыслова, отличалась большим умом и даже некоторым тактом [1. С. 88]. После злодейского убийства султаном Бараком её мужа Абулхаира, «На долю ханши Попай выпала сложная миссия – добиться избрания одного из сыновей вместо умершего, сохранение

прежнего значения ханского клана... Попай ханше удалось добиться бесспорного осуществления нескольких задач, которые она определила сразу же после гибели мужа: окончательно дискредитировала Барака перед Оренбургским начальством, добилась благосклонности генерал-губернатора П.П. Неплюева в пользу избрания ханом одного из своих сыновей, в частности первенца – Нурмухамед Али Бахадура» [1. С. 50. 51]. Тем самым сохранила ханскую власть в Абулхаировом доме.

Дальновидная и мудрая Айганым, известная широкому кругу исследователей, сыграла немаловажную роль в истории казахского народа. Все ее дети, внуки, воспитанники, находясь под ее влиянием, были неординарными и заметными личностями в истории нашего Отечества.

Айганым родилась в 1783 году. Благодаря ученому отцу – Саргалдаку она с детства освоила арабский, персидский, шагатайский языки, знала Восточную историю и философию и была одной из самых образованных в то время казашек. К моменту встречи с пожилым Уали–ханом ей было 17 лет. Нет сомнения в том, что вокруг красивой девушки вертелось много молодых, стройных джигитов. Но умной, серьезной Айганым, по – видимому, в первую очередь были нужны духовная близость и возможность интеллектуального общения. В родном ауле, кроме отца ей не с кем было общаться. А здесь приезжает умудренный, опытный, умный мужчина, великолепный собеседник и рассказчик, обладающий незаурядной харизмой. Кроме того, девушке, конечно же, польстило ухаживание могущественного хана.

Свадьба. Великий той на всю степь. Гуляли и праздновали несколько недель. Борьба борцов, байга, другие развлечения. Уали–хан преследовал свадьбой и политические цели. Радушный, щедрый хозяин, и хлебосол почитается в степи не менее отважного батыра, или мудрого бия.

Айганым, не взирая на почтенный возраст жениха, и его социальное положение потребовала от седого претендента, на её руку и сердце, чтобы он не селил её вблизи Кокшетау, а перевёл ханскую ставку ближе к Есилю. Бытует мне о том, что после свадебного тоя, Уали хан в 1805 году переселился к подножью горы Сырымбет, который стал родовым имением потомков Айганым и Уали хана. Но документы свидетельствуют о том, что к горе Сырымбет Айганым переселилась только после смерти мужа в 1824 году.

Уали и Айганым жили в любви и согласии. Но, к сожалению, недолго, всего 14 лет. Но и за этот короткий жизненный срок Айганым подарила Уали–хану семерых сыновей: Матке (Абильматбек), Абена (Абылай), Шегена (Шепе), Шынгыса, Кангожу, Солтыка и Альжана. После смерти

Уали–хана Фактическая власть в степи стала принадлежать хану Айганым. Не одно важное решение не принималось без ее согласия

Годы жизни Айганым совпали с деятельностью генерал – губернатора Западной Сибири М.М. Сперанского, пользующийся огромной поддержкой царя Александра I. Великий русский кодификатор, будучи правителем Сибири, написал более трёх тысяч статей и из них. «Устав о Сибирских киргизах (казахах – С.У.)», который был опубликован 22 июня 1822 года. 172-й параграф этого Устава гласил: «Каждому киргизу (казаху – С.У., Э.А.), который пожелает производить хлебопашество или иметь другие на месте хозяйственные заведения, отводить для сего по 15-ти десятин на душу» [3]. Айганым вскоре воспользовалась этим правом, прекрасно понимая, что приобщение казахов к земледельческой деятельности, может принести им высокую культуру оседлого народа. Она требует от омского областного начальника: «Велеть снабдить для посевов хлеба разными семенами и земледельческими орудиями, определив к нам для обучения киргиз – кайсаков хлебопашеству трёх служилых татар, не зависящих от податного состояния, построить одну мукомольную мельницу» [4. С. 20]. Кстати, мукомольная мельница в скорости была построена.

В делах правления родовым кланом, Айганым была прозорливым политиком. Она поняла, что для получения любой чиновничьей должности в русской администрации, необходимо знать русский язык, и потому, по её мнению, необходимо повсеместно его изучать. В свою очередь, Айганым по проекту русских инженеров – архитекторов, обустроила свою зимовку. Проект учитывал не только местные условия, но и местные материалы. В ущелье между двумя склонами Сырымбетовских гор был построен добротный просторный дом из соснового леса на десять с лишним комнат. На площадке поблизости от большого дома были построены мечеть и медресе – школа. Мулла Кут–Мухамет Иманкулов, которого в 1824 году Айганым пригласила в имение, по рекомендации известного военного и государственного деятеля Семёна Богдановича Броневского, дал первоначальную грамоту не только ханским детям, но и 24 мальчикам других знатных людей. К 1831 году в этой школе обучалось 15 малолетних детей [4. С. 21]. В медресе не только изучали религию, русский язык, но и естественные дисциплины. Айганым придавала особое значение искусству, знаниям науки, к которым пристрастила и своих сыновей, в частности, Шынгыса, и внуков, среди них, самого любимого Шокана. (При рождении Шокан получил имя Мухаммед–Ханафия. Но в мировую историю он вошёл под именем Шокан, которое ему определила

его мать Кейнеш. По легенде: младенец ползал у ее ног, а она, играя с ним, приговаривала «Шока, Шока»). Шокан, с глубоким уважением относился к своим родителям – матери и отцу, но более всего он дарил любовь и благодарность своей любимой бабушке. Айганым умерла 19 ноября 1851 года на 70 году от рождения, неожиданно во время намаза. Шокан отложив все свои немаловажные дела в Омске, прибыл проводить в последний путь горячо любимую аже.

Шынгыс Уалиев, внук Абылая, сын Уали–хана, отец Шокана, появился на свет в 1811 году в Сырымбете. Мальчик рос быстро и был весьма смышленым. После смерти старших сыновей ханша возлагала на него большие надежды. Он получил первоначальное образование в местной школе, что позволило Айганым 16 марта 1830 года написать письмо – просьбу в Кокчетавский окружной приказ, в котором говорилось: «Верноподданный правительству России сын мой, султан Чингис Валиев, желает заняться по российски читать, писать и политике. По просьбе моей г. Областным начальником [дано согласие] для принятия его в Омское училище, на что дано словесно и разрешено ему прибыть в Омск» [4. С. 16]. В это время Шынгысу было уже 19 лет. Но для принятия Шынгыса в русское училище возникло ряд проблем. Во – первых, во всех учебных заведениях Российской окраины обучение шло на русском языке, а Шынгыс его практически не знал, испытывая большую трудность в обучении. Во – вторых, в школах Омска того времени, обучались в основном русские дети исповедующие христианство. Поэтому не только изучение Закона Божьего, основного предмета школьной программы, но употребление пищи и житье вместе с христианскими воспитанниками, конечно же, были не приемлемы для казаха – мусульманина. Поэтому решили послать его на обучение в Азиатскую школу, «Где откроются ему все способности изучить российскую грамоту». 15 марта 1831 года Айганым в письме Омскому областному начальнику пишет просьбу о принятии в училище не только Шынгыса, но и пасынка Тореджана, а также сына муллы, тобольского татарина Валитши Уразметова – Мухаметгалия [4. С. 20]. И эта просьба ханши была удовлетворена.

После нескольких лет обучения Шынгыс вышел из училища образованным человеком, осведомлённым в вопросах науки, литературы и искусства, а также истории, географии и статистики своей страны. Он был одним из первых казахов, хорошо знавших русский язык, и благодаря этому ему были доступны богатства русской литературы, доброе отношение к которой он передал своим детям.

По окончании войскового училища (1834 г.) Шынгыс, в возрасте

24 лет, назначается старшим султаном только что образованного Аман Карагайского округа, с присвоением чина майора, а затем – полковника. Весь он женился на Зейнеп Чормановой, сосватанной ему, согласно обычаю, ещё в детстве. Прожив с Зейнеп более 52 лет, он обзавелся большой семьей. У него было семь сыновей и пять дочерей. Как пишет известный путешественник Потанин, друживший с Шоканом Уалихановым, Шынгыса Уалихановича русские и казахи почитали как «последнего киргизского хановича или царевича» [5. С. 314].

Кроме Шокана, знатока многих языков (русский, киргизский, арабский, уйгурский др.), у Шынгыса Уалиханова было ещё несколько талантливых сыновей, получивших русское образование. Наиболее даровитым был Сахиб–Керей (Козыке), умерший в молодые годы. Это был незаурядный поэт и композитор. Козыке находился в дружественных отношениях с народным композитором Ахан–Сере и вместе с ним сочинил ряд напевов и мелодий романтического склада. Из песен, созданных ими, наиболее популярны «Ак–кокек», «Топай–кок» «Сырымбет», и «Кокеннын аманаты». Последняя песня была посвящена памяти Шокана Уалиханова, любимого брата Козыке [6].

Другой брат Чокана Макы (Макажан) Уалиханов (1844–1923 гг.) был художником и отличным каллиграфом. Почетный архитектор и лауреат Государственной премии РК, кавалер ордена «Курмет» чингизид Шота Идрисович Валиханов, рассказывает о своём деде Макажане: «В семилетнем возрасте Макы заболел тифом. После того как высокая температура резко упала, и мальчик перестал дышать, все решили, что он умер. Его отнесли в холодную юрту, чтобы на следующий день похоронить. Но слуги обнаруживают, что мальчик живой и дышит. Макы выжил, но лишился слуха и речи, стал глухонемым. Тем не менее, он получил образование в Петербурге в школе глухонемых, работал чиновником, а затем в качестве художника сотрудничал в разных научных учреждениях» [Интернет: Предки, с вами я в ближнем кругу]. У Макажана было три дочери и сын Идрис. У него родился сын, которого нарекли Шот–Аман (Шота). Шота, нет никакого сомнения, перенял лучшие эстетические и художественные качества от своего деда Макажана, став великолепным художником, зодчим, скульптором. Он автор одного из государственных символов Республики Казахстан – герба.

Из других сыновей Шынгыса Уалиханова следует отметить Махмута Уалиханова (1846 – 1918 гг.), который находился под сильным влиянием Шокана. Он с детства любил читать русских и западноевропейских классиков. К нему часто приезжали ученые из Западно – сибирского

отдела Русского Географического общества, иногда и из Петербурга. В 1908 году он через Н. Павлову передал в Петербургскую публичную библиотеку письмо Ф.М. Достоевского к Чокану Валиханову, написанное писателем в Семипалатинске в 1856 году [6. С. 17]. Махмут, также как и Шокан, закончил кадетский корпус, и некоторое время учился в Петербурге. Служил на военной службе, дослужившись до чина поручика, вышел в отставку и вернулся в отчий дом. Видимо родная степь оказалась ближе златоглавого Петербурга. По приезду на родину он занялся сельскохозяйственной деятельностью. По договоренности с односельчанами и родственниками – сырымбетовцами, он получил довольно большой земельный надел, на котором развернул значительную хозяйственную деятельность. И довольно удачно. Он стал одним из богатейших людей в крае. Потанин встретившись с Махмутом писал о нём: «Мне было очень приятно с ним познакомиться, так как он прекрасно говорил по русски», и вплоть до отъезда из аула Шынгыса, Григорий Николаевич постоянно общался с Макажаном и Махмутом [5. С. 324].

О Махмуте сохранилось очень мало сведений. Из рассказа доцента кафедры истории Казахстана КазНПУ им. Абая Балахметовой Гульнары (близкая родственница Махмута Шынгысовича) нам стало известно, что у него не было сыновей, но он имел одну единственную дочь – Кульше, которую горячо и нежно любил. Достигнув зрелого возраста, Кульше была выдана замуж за двоюродного брата отца – Жундибая (сын Альжана. Альжан родной брат Шынгыса – С.У.) Такая брачная практика между близкими родственниками у торе была крайне редка, но она иногда встречалась, когда в этом была суровая необходимость. Накануне свадьбы, чтобы приобрести для любимой дочери необыкновенный свадебный подарок, любящий отец поехал не в Москву, и не в Санкт–Петербург, а в Париж.

К сожалению, мы довольно пренебрежительно относимся к своим предкам, с позиций сегодняшнего дня считая их малокультурными, наивными, особенно в области обычных бытовых отношений. Дескать, поехал казах в Париж. Небось, напялил чапан, на голову малахай, в одной руке камча, на другой ловчий беркут. Ходил там, раскрыв рот и глаза от изумления. Не надо забывать, Махмут Уалиханов был в прошлом блестящий офицер, умел носить элегантно и воинский мундир и фрак, и цивильный костюм. Богатый скотопромышленник и землевладелец мог позволить себе одеваться по последней парижской моде. Образованный, начитанный, пусть он не знал тогда, что такое компьютер или

электрочайник, но зато его культуре, приличным манерам, галантности и галантности могли бы поучиться многие сегодняшние нувориши.

Подарков из Парижа для любимой дочки он привез множество. Но самым великолепным был огромный кофейный сервиз черненого золота из нескольких предметов. Настоящее произведение искусства. Вот тоже еще одна загадка. Считается, что казахи пили только чай. Тогда зачем везти издалека кофейный сервиз? Как говорят «для пантов». Вряд ли. Не тот человек был Махмут Уалиханов. Значит, казахи пили и кофе, пусть в высшем казахском обществе, но пили.

Махмут, прожив 62 года, скончался на своей родине. Несмотря на отсутствие потомков по мужской линии, род Махмута не пресёкся, а продолжился по женской линии. У Кульше в счастливом браке с Жундибаем родились четыре дочери – Торгай, Зейнеп, Майкен и Нажкен. К сожалению две дочери Кульше – Торгай и Манкен умерли в раннем возрасте. После Октябрьской революции семейство Кульше на редкость доброжелательно приняло советскую власть. Но большевики жестоко обошлись с потомками Махмута. Жундибай был арестован и расстрелян, только лишь потому, что он был чингизидом. Кульше вместе со своей младшей дочерью Нажкен вынуждена была бежать в Россию в Тюменскую область, где проживала её старшая дочь Зейнеп. Взяв необходимые предметы, беженцы захватили единственную ценную вещь,– знаменитый кофейный сервиз, который привез их отец и дед Махмут из далекого Парижа. Но, к великому сожалению, по дороге у них украли все ценные вещи и среди них кофейный набор. Прожив долгую и довольно сложную жизнь, Кульше умерла в 1939 году.

Старшая дочь Кульше – Зейнеп вышла замуж за Хамита Тлеубаева, бая Аиртауского района Кокчетавской области. Хамит Тлеубаев был известным аксакалом, прекрасно знал творчество своего земляка Ахан Сере. Прожив долгие годы в любви и согласии, у Зейнеп и Хамита появилось четверо детей – Сейлбек, Каукыш, Марияш и Толеген. Старший сын Сейлбек окончил КазГУ им. С.М. Кирова. Много лет преподавал в Казахском педагогическом институте иностранных языков, занимался переводами книг, был членом Союза писателей СССР. Близко дружил с известным учёным Евнеем Букетовым, профессорами М.М. Копыленко, Мухтаром Арыновым, Шора Сарыбаевым, писателем Кемел Токаевым и многими другими. У него с его супругой Кларой (дочь казахского писателя Галыма Ахметова) двое детей – дочь Гульнар и сын Ахан. Гульнар замужем за поэтом Бахытжаном Канапьяновым, у них двое сыновей – Искандер и Ануар. Сын Ахан закончил МГУ им.

М.В. Ломоносова, там же защитил кандидатскую диссертацию, сейчас живет в Москве. У него сын Жансеит.

Другой сын Кошеп Толеген закончил КазПИ им. Абая. После его окончания 40 лет работал директором школы № 4 Илийского района села «12 лет Октября» Алматинской области. У него 5 детей. Дочь Каукыш всю жизнь прожила на родине в Кокчетавской области. Другая дочь Марияш закончила Кызыл–Ординское педагогическое училище, сейчас проживает вместе с детьми в Южно–Казахстанской области.

Младшая дочь Кульше Махмутовны – Нажкен вышла замуж за Мухаммеда Гали Байгенжина. Он в 30-х годах прошлого столетия был председателем колхоза Коскуль в Кокчетавской области. У них родилось трое детей – Сараш, Курман, Мараш. Сараш кандидат медицинских наук, большое время работала заведующей отделением института кардиологии. Замужем за Кажахметом Балахметовичем Балахметовым (министр просвещения КазССР (1974 – 1987 гг.). У них шестеро детей – Александр (умер в 1994 г.), Светлана, Галина, Серик, Гульнар, Болат.

Курман окончил Алматинский институт народного хозяйства, работал председателем профсоюза работников сельского хозяйства Кокчетавской области. У него трое детей – Алия, Галия, Арстан (умер в 1999 году).

Мараш – экономист, её муж Марат Зулкарнаев, полковник ГРУ, работал военным атташе в КНР. У них двое детей – Азамат и Жанар (окончила Китайский государственный юридический университет). Такова размашистая и прекрасная ветвь по женской линии Махмута Уалиханова, родного брата Шокана Шынгысовича.

Заметный след в истории Казахстана оставили дети Уали–хана и от первой жены – Сайман ханум. Старший сын Габбас, который скончался довольно рано (1821 г.), ориентировался на китайского богдыхана, стремясь с его помощью сохранить ханскую власть после смерти отца. Как только в 1819 году Уали ушел в мир иной, казахи провозгласили ханом второго его сына – Габайдуллу. Но сохранение ханской власти не входило в расчёты русского правительства и в результате интриг Габайдуллу, будучи старшим султаном Кокчетавского округа, арестовали и сослали в ссылку в Берёзов.

Сын Габбаса – Абылай, ориентируясь на русскую администрацию, делал попытку восстановить ханскую власть в Среднем жузе, после её ликвидации по Уставу о сибирских киргизах (казахах – С.У.) в 1822 году. Но окрепший на казахской территории царизм, стремясь усилить свою политическую и военную мощь в Казахстане, отверг эти подвижки.

У Абылая был сын Адил, а у Адиля родился сын по имени Кудайменды.

Но они, к сожалению, скончались довольно рано и о них, практически не сохранились сведения. Известно только то, что у Кудайменды был сын по имени Бексултан (умер в 1941 г.), который всю сознательную жизнь посвятил просвещению, прививая своим учащимся любовь к науке и Отечеству. Одним из талантливых его учеников был великий казахский ученый, первый президент Академии наук Казахской ССР – К.И. Сатпаев.

У Бексултана был сын Жансултан (умер в 1950 г.), который в своё время окончил институт им. Плеханова в Москве, получив прекрасное экономическое образование. Существует мнение о том, что Жансултан, памятуя о кровных узах с великим предком, задумал реставрировать, уже пришедший в запустение памятник Шокану Шынгысовичу Уалиханову в Алтын Эмеле. Но местной власти это устремление ближайшего родственника к своему знаменитому плоть от плоти близкому человеку, было воспринято недоброжелательно, и потому Жансултан вынужден был покинуть родные места и перебраться в Ташкент. У Жансултана Бексултановича родился сын, которого поименовал Едиге, в честь легендарного золотоордынского правителя. Ныне Едиге Жансултанович Валиханов, является одним из крупнейших и талантливых исследователей дореволюционной истории Казахстана, в частности, научных обществ на территории Казахстана, истории города Верного и пр. Ныне он является заведующий отделом новой истории Казахстана института истории и этнологии МОН РК.

Такова история небольшой ветки огромного дерева выросшего из семени Уали хана.

1. Касымбаев Ж.К. Государственные деятели казахских ханств (XVIII в.). – Алматы: Білім, 1999. – С. 130.

2. Казахско-русские отношения в XVIII–XIX веках. – Алматы: Наука, 1964. – С. 106.

3. Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. «Санат». – Алматы, 1996. – Т. 1. 414.

4. Бабушка Чокана Аксаным. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. в пяти томах. – Т. 5. – Алма-Ата: Глав. Ред. Каз. Совет. энциклопедии, 1985. С. 20.

5. Потанин Г.Н. В юрте последнего киргизского царевича. Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. в пяти томах. Т. 5. Глав. Ред. Каз. Совет. энциклопедии. – Алма – Ата, 1985.

6. А. Маруулан. Очерк жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова. – Валиханов Ч.Ч. Собр. Соч. в пяти томах. – Т. 1. – Алма – Ата: Глав. Ред. Каз. Совет. энциклопедии, 1985. – С. 16-17.

МУСАБАЛИНА Г.Т.
Семипалатинский государственный
педагогический институт
к.и.н., доцент (г. Семей)

Ч.Ч. ВАЛИХАНОВ В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ КАЗАХСТАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

В современной исторической науке происходит ломка сложившихся в советский период стереотипов, поэтому у историков, освободившихся от условного идеологического давления, вновь и вновь возникает вполне объяснимое желание обратиться к прежним проблемам, их детальному изучению и анализу, но уже с концептуально новых позиций и подходов. Подобная ситуация происходит и в отношении жизни и деятельности известного казахского ученого и видного общественного деятеля Ч.Ч. Валиханова.

XIX век – время общественно-политических реформ Российской империи, последствием которых явились и преобразования в Казахстане. Изменилась вся общественная структура, в том числе и государство, и право, наметились изменения в устройстве всей общественно-политической жизни. В один и тот же исторический период существовали разные подходы к явлениям, событиям, разное отношение к власти. Оформившаяся во второй четверти XIX в. политическая концепция власти, не только теоретически обосновывала модель взаимоотношений власти и общества, но и стремилось укрепить свои позиции через идеологическое давление на общество путем внедрения в общественное сознание доктрины превосходства русской нации.

Общественно-политическая жизнь Казахстана в хронологическом пространстве XIX века определялась взаимодействием военно-политических и административных структур Российской империи и традиционного казахского общества. Основным содержанием данного процесса в XIX веке выступает ослабление и утрата ханской власти, а также развертывание вслед за этим движения за восстановление традиций казахской государственности, происходит становление максимально приближенной к общеимперским стандартам системы управления Казахстаном, то есть вся общественно-политическая жизнь Казахстана проходила под знаком реформ и их последствий.

Изучение политической истории Казахстана невозможно без освещения исторической роли Ч.Ч. Валиханова.

Ч.Ч. Валиханов был не только ученым и образованным человеком но он был одним из выдающихся общественных деятелей Казахстана во второй половине 19 века, выражавший интересы и чаяния казахского народа. О Чокане Валиханове написано немало. Но интерес к его наследию не ослабевает и в наши дни.

Участие в экспедициях, работа в управленческих органах, участие в выборах, изучение вопросов, связанных с общественно-политической жизнью края, публикации на страницах журналов по вопросам царского правительства в области административной, религиозной, образовательной политики, общение и связь с представителями русской интеллигенции являлись своеобразной формой участия Ч.Ч. Валиханова в общественной и политической жизни Казахстана.

Общественная и административная деятельность Ч.Ч. Валиханова начинается после окончания кадетского корпуса. Он был произведен в корнеты армейской кавалерии. В 1853 году корнет Ч.Ч. Валиханов поступил на службу в Сибирское линейное казачье войско в должность адъютанта командира Отдельного сибирского корпуса под командованием генерал-губернатора Г.Х. Гасфорда. По линии Главного управления края Ч. Валиханов был назначен на должность офицера особых поручений. В его обязанности входило составление бумаг и работа в архивохранилище для изучения вопросов русской политики в Азии. За первые три года службы он был удостоен «ношения бронзовой медали» в память войны 1853-1856 годов на владимирской ленте.

Царская администрация Российской империи нуждалась в образованных людях из казахского населения, хорошо знающих условия жизни, быт и обычаи своего народа для управления огромным степным краем и использования его природных богатств. Выбор пал на Ч.Ч. Валиханова. Несмотря на молодой возраст, он прекрасно владел восточными языками, знал быт, обычаи и особенности жизни казахского народа. В 1855 году Ч. Валиханов сопровождает в поездке западно - сибирского генерал-губернатора Г.Х. Гасфорда. С этого момента и сбывается мечта Ч. Валиханова «открыть миру неизведанную Азию», благодаря путешествию через Центральный Казахстан, Семиречье и Тарбагатай. Результатом его деятельности были собранные материалы по обычному праву и древней религии казахов.

Весной 1856 года Ч.Ч. Валиханов отправляется в служебную командировку в Семипалатинск и далее в отряд подполковника М.М. Хоментовского, чтобы принять участие в разборе споров между казахскими родами Старшего жуза. 21 февраля 1857 года по рекомендации

П.П. Семенова-Тян-Шанского он был принят в качестве действительного члена Императорского Русского географического общества. Это избрание и полученная награда от царского правительства означали признание заслуг Ч.Ч. Валиханова как ученого перед российской наукой.

Июня 1858 года молодой российский офицер по особому секретному поручению Генерального штаба русской армии, по инициативе генерал-губернатора Г.Х. Гасфорда под видом купца присоединился к торговому каравану, следовавшему из Семипалатинска в закрытый тогда город Кашгар. Целью путешествия явился сбор сведений о Восточном Туркестане. За время почти годовой экспедиции Ч.Ч. Валиханов по беседам, по сведениям из семейных преданий и воспоминаний воспроизводит жизнь Восточного Туркестана, ранее недоступного европейским исследователям. Как уроженец Азии, знающий восточные нравы, он свободно чувствует себя там, куда русские и европейские путешественники не получили бы доступа. 13 июля 1859 года генерал-губернатор Г.Х. Гасфорд отправил рапорт министру иностранных дел А.М. Горчакову о том, что поручик Ч.Ч. Валиханов благополучно вернулся из экспедиции в Кашгар. В мае 1860 года Ч.Ч. Валиханов делает сообщение на заседании Императорского Русского географического общества о своем путешествии в Кашгар. В июне 1860 года по предложению министра иностранных дел А.М. Горчакова его переводят в Азиатский Департамент в Петербург.

Весной 1861-го в первом и втором томах Записок Русского императорского географического общества были опубликованы «Очерки Джунгарии», а также основные его работы, посвященные истории и культуре Средней Азии и Востока, в том числе «О мусульманстве в степи», «Киргизское родословие», «О кочевках киргиз», «Предания и легенды большой Киргиз-Кайсацкой орды» и другие. Эти труды отличаются своей реалистичностью и большим количеством данных об отношениях между племенами, о внутренней и внешней политике ханов, о роли батыров и биев в жизни казахского народа, а также в них приведены много данных шежире. Эти работы не потеряли своего научного значения и в современный период.

Результаты исследований Ч.Ч. Валиханова использовались царским правительством при принятии управленческих решений. Так, отчет Ч.Ч.Валиханова был использован при устройстве торговых факторий в Кашгаре, а также при развитии торговых и культурных связей Российской империи с Западным Китаем [1, с. 51].

1 января 1861 г. по рекомендации военного министра

1860 Сухозанета на пост генерал губернатора Западной Сибири был назначен А.И. Дюгамель. Он был человеком осторожным, дипломатом не только по своей карьере, но и манере поведения. Новый генерал-губернатор, по словам И.Ф. Бабкова, принадлежал "к числу замечательных русских деятелей как по своему многостороннему образованию, так и по административным способностям. Он прекрасно владел французским, немецким, турецким и персидским языками. Его французские письма считались в Министерстве иностранных дел образцами изящного слога"[2, с.85]. Как знатока Востока А.И. Дюгамеля, разумеется, прежде всего, интересовали вопросы политико-административного устройства вновь приобретенных казахских земель и перспективы дальнейшего продвижения вглубь Азии.

Несмотря на верноподданнические заверения казахских султанов, он продолжал считать: "Пока мы будем сильны, киргизы будут покорны. Но если бы наше могущество потерпело малейшую неудачу, они обратятся против нас" [2, с. 180]. Поэтому необходимо принять самые неотложные меры по политической интеграции казахского населения в политическое пространство Российской империи. Важным фактором в распространении русского влияния в казахской степи А.И. Дюгамель считал предоставление казахам права свободно распоряжаться своими землями, что позволило бы переселенцам приобретать ее у них в собственность. Это дало бы возможность русской колонизации "распространяться весьма быстро без всякого противодействия со стороны киргизов, а вместе с тем обычаи и понятия ордынцев будут видоизменяться в духе христианства, а не мусульманства, как ныне" [3, Л.]. Западно - сибирский генерал-губернатор представил в Сибирский комитет свою программу преобразований в управлении Степью. Она подразумевала постепенное вытеснение из суда и управления норм обычного казахского права и замену российскими законами, усиление контроля со стороны русских чиновников и расширение колонизации казахского края русскими переселенцами.

В 60-е годы XIX века администрацией Западной Сибири в законодательство о султанах были внесены поправки. Царское правительство внесло изменения в порядок избрания старших султанов. Российское правительство видело в султанах потенциальную опасность для социально-политической обстановки в степном крае. Власть осознавала опасность возможного объединения казахов против политики империи под эгидой именно султанов, тем более образованных, а Ч.Ч. Валиханов являлся одним из ярких представителей династии чингизидов, что в итоге не позволило ему пройти на выборах. Российское

государство реформирует избирательную систему и вводит бессословный принцип выборов управителей, поэтому на должность волостных управителей теперь станут избираться и представители черной кости.

Активная политическая деятельность Ч.Ч. Валиханова наблюдается с 1861 года. В 1862 году Ч.Ч. Валиханов выставил свою кандидатуру на выборах старшего султана в Атбасарском округе. Однако на должность старшего султана, Ч.Ч.Валиханов не был избран, хотя за его кандидатуру на выборах было собрано 25 голосов. В письме Ф.М. Достоевскому от 15 октября 1862 года Ч.Ч.Валиханов писал: « Избираясь султаном, я ... хотел посвятить себя ... соотечественникам, защищать их от чиновников и деспотизма богатых киргизов»[4, с. 150].

Опасаясь дестабилизации политической обстановки в казахской степи, для проведения судебной реформы Главное управление Западной Сибири под руководством генерал-губернатора А.И. Дюгамеля провело подготовительную работу. В 1863 году штабс-ротмистр Ч. Валиханов был приглашен в экспедицию надворного советника Яценко, а также для обсуждения проекта новой реформы судопроизводства в казахской степи. Предложения, собранные от султанов, биев, почетных казахов Кокчетавского, Атбасарского, Акмолинского, Каркаралинского и Баян-Аульского округов, противоречили по многим вопросам изменения традиционно сложившейся и успешно действовавшей до середины XIX века судебной системы казахов [4, с. 116-129].

Впервые в «Записках о судебной реформе», специально написанных для западно-сибирской администрации в 1864 году, Ч.Ч. Валихановым был дан юридический анализ государственно-правовой системе казахов XIX века. Можно по праву сказать, что эта работа, означала открытый протест Ч.Ч. Валиханова против больших изменений традиционного судебного производства в казахском обществе. Он предложил свой проект проведения судебной реформы в Казахстане. Однако его предложения были включены лишь частично.

Со второй половины XIX века формируется национальная политика Российской империи, суть которой сводилась к усиленному заселению степи русским элементом, когда шло активное регулирование царским правительством миграционных потоков, манипулирование ими этноконфессионального состава населения, а также вмешательство в этнодемографические процессы. С начала XIX века среди казахского населения административным аппаратом, миссионерами, органами образования, отдельными общественными деятелями проводилась идеологическая работа. Частью национальной политики стало и

проникновение религиозной пропаганды среди казахского населения. Так, например, в первой половине XIX века о возможности татар влиять на казахов российские власти еще не усматривали большой опасности. В свою очередь, казахи понимали, что знающий татарский язык и письменность мог добиться многого: занять должность аульного старшины или помощника волостного письмоводителя, стать толмачом.

В середине XIX века, когда стало ясно, что прежних мер для вовлечения казахского населения в российское государство недостаточно, конфессиональная и социокультурная политика в отношении казахов подверглась серьезной ревизии. В глазах российского царского правительства татары превратились в опасных политических и идейных соперников. Главная угроза для государства виделась теперь в соединении национального и конфессионального самосознания восточных народов, в опасной конкуренции, которая могла исходить от наиболее продвинутых в культурном отношении татар. Царским правительством была разработана антитатарская политика царизма в Средней Азии и Казахстане.

Ч.Ч. Валиханов в специальной записке «О мусульманстве в Степи» обратился к религиозной политике царского правительства в Казахстане. Он стремился доказать, что ислам у неграмотного казахского населения не мог укорениться. Его беспокоило больше всего то, что мусульманские «книжники» преследовали народные обычаи, что грозило казахской народности утратой своей самобытности....[5, с. 49]. Нужны, как он считал, не репрессивные меры против ислама, а систематические меры, чтобы остановить «вредное влияние татарских мулл и среднеазиатских святошей».

Записки «О мусульманстве в Степи» впоследствии повлияли и на выводы Степной комиссии, разработавшей и внедрившей в 1867 г. новый проект управления Казахстаном, в который были включены и предложения Ч.Ч. Валиханова:

1. Отделить Киргизскую степь от ведомства Оренбургского муфтия, как народ, различествующий от татар по исповеданию веры, и назначить особого областного ахуна, который бы состоял, подобно советнику от киргиз, при общем присутствии областного правления.

2. Утвердить в звании мулл только коренных киргиз или киргизских ходжей, если будут настоятельные просьбы о том со стороны народа

3. Не назначать мулл более одного в округе, а должность указных в волостях упразднить.

4. Не дозволять ишанам и ходжам, приезжающим из Средней Азии и татарским семинаристам, жить в кочевьях киргиз без определенных

занятий и иметь строгое наблюдение, дабы они не образовали между киргизами дервишских и мистических обществ подобно тем, которые существуют теперь в Баян-Аульском и Каркаралинском округах»[5, с.74-75]

Жизнь и деятельность Ч.Ч.Валиханова является свидетельством глубокой преданности своей стране, своему народу. Его роль в общественно-политической жизни казахского общества неоценима. Он как единственный феномен казахского народа был истинным патриотом своей родины, повлиявшим на общественно-политическое развитие Казахстана второй половины XIX века.

1 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.- Алма-Ата, 1985 - Т.1. – С.51
2 Гасфорд П.Ф. Воспоминания о моей службе в Западной Сибири 1859-1875 - СПб., 1912 - С. 85.
3 ГАНИ. Ф. 1265. Оп. 12. Д. 1046. Л.114
4 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах - Алма-Ата, 1985 - Т.5. –116-129
5 Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.- Алма-Ата, 1985. -Т. 4.- С.74-75.

РАХИМОВ Е.К.
ПГУ им. С. Торайгырова
к.и.н. (г. Павлодар)

ДОСТОЙНЫЙ ПЛЕМЯННИК (О ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА И М. ЧОРМАНОВА)

В XIX веке казахский народ выдвинул из своих рядов первого ученого европейского типа, интеллектуала, энциклопедиста Чокана Чингисовича Валиханова. Муса Чорманов – видный общественный и государственный деятель, крупнейший просветитель казахского народа, самобытный этнограф-исследователь приходился ему родным дядей, то есть братом матери (по казахски - нагашы).

«Родной брат Зейнеп (матери Чокана – Р.Е.) Муса Чорманович Чорманов, дядя Чокана», - пишет русский ученый Г.Н. Потанин [14, с. 5-6].

М. Чорманова передовая русская интеллигенция XIX века считала незаурядной личностью, оказавшим определенное влияние на формирование мировоззрения Чокана Валиханова. Именно поэтому нельзя было не остановиться на отношениях Муса Чорманов – Чокан Валиханов. Несомненно связь эта была благоприятной и взаимовыгодной.

Этнограф Э.А. Масанов совершенно справедливо отмечал:

«М.Чорманов испытал значительное влияние Валиханова, которое сказывалось как в его служебной, так и научной деятельности» [11, с. 199].

В связи с этим актуально звучит высказывание академика А.Нысанбаева, о том, что «важно прослеживать ту духовную нить, которая протягивалась между родами Валихановых и Чормановых» [12].

Родного дядю с Чоканом связывали не только родственные узы, но искренняя и крепкая дружба. Чокан получал от дяди духовную и материальную помощь.

Известно также, что по многим вопросам казахской истории, обычного права и этнографии Чокан обращался к своему дяде. Яркой иллюстрацией этих добрых отношений являются совместные статьи, рапорты и т.д. Например, глубокая по содержанию и идейному значению статья М.Чорманова «О кочевках киргиз», полностью посвящена земельному вопросу, и, по всей видимости, является совместной работой с Чоканом [4].

К такому заключению мы пришли после тщательного анализа и сопоставления её с одноименной работой Ч.Ч. Валиханова написанной в 1864г., но впервые опубликованной лишь в 1904 г. в «Сочинениях» ученого, изданных под редакцией Н.И. Веселовского.

Наше мнение подтверждается и тем, что в примечании к ней Г.Н.Потанин пишет: «Подлинник, написанный писарской рукой, получен мною от Мусы Чорманова, дяди Чокана Валиханова. Хотя он имеет вид официальной записки, поданной степному начальству от имени Мусы Чорманова, но я полагаю, что черновик был написан для дяди племянником» [13, с. 321-326].

Мы предполагаем, что статья имела первоначальный вид официального письма М. Чорманова руководству Западной Сибири с проектом об упразднении Баянаульского приказа, однако затем была отредактирована Ч.Ч. Валихановым под научную статью и им же изменено название.

Наш вывод подтверждают комментарий к «Сочинениям Ч.Ч. Валиханова», изданных под редакцией А.Х. Маргулана: «Наиболее достоверной следует считать авторизованную копию (статьи – Р.Е.), сохраняющую многочисленные поправки и добавления, внесенные рукой Валиханова. Она хорошо отредактирована, официальный тон изложения в ней снят и заменен научными объяснениями, и вместо прежнего официального заголовка («Его превосходительству господину генерал-губернатору Западной Сибири») ей дан новый заголовок «О кочевках киргиз» [7, с. 404-405].

Однако ошибочно мнение комментаторов, что данная работа «написана [Ч.Ч. Валихановым] от имени дяди М. Чорманова» [7, с. 404-405]. Видимо, комментаторы обосновали свое мнение вышеприведенным заявлением Г.Н. Потанина.

Крупнейший специалист по истории этнографической науки Казахстана Е.А. Масанов также считал данную статью совместной работой М. Чорманова и Ч.Ч. Валиханова. Однако, он именует её под другим, архаичным названием: «Один из первых и известных проектов, «Докладная записка» полковника Чорманова об упразднении Баянаульского округа, был написан Чормановым совместно с Ч. Валихановым в 1861 г. Проект отстаивал интересы народа и вносил предложение о наделении казахов зимовками и лесными угодьями» [11, с. 200].

Напомним, что статья «О кочевках киргиз» включает в себя основные положения проекта М. Чорманова об упразднении Баянаульского округа. Ч.Ч. Валиханов дополнил статью серьезными памфлетами с требованием соблюдать права казахов как исконных жителей края в наделении земельными участками [4].

Что же касается материальной стороны помощи М. Чорманову своему племяннику, то обратимся к тексту письма Чингиса Валиханова к своему сыну Чокану в Санкт-Петербург: «Передал я Мусе твой привет и твои слова... Он с огромным желанием готов перевести большую сумму» [7].

Чокан высоко ценил благородные дела М. Чорманова, называл его «на редкость чудным человеком» [6, с. 51]. Чокан постоянно получал от своего дяди духовную помощь, именно в нем он видел единомышленника. «В трудные дни, когда осложнились его отношения с отцом, Чокан искал совета и содействия у дяди» - отмечает академик С. Зиманов в своей монографии о Чокане, написанной совместно с А.А. Атишевым [8, с. 61].

Документально известно, что Чокан Валиханов дважды побывал в доме своего дяди: первый раз, будучи курсантом Омского кадетского корпуса, несколько дней отдыхал в урочище Мырзашокы, отстоящего в 25 км к западу от станицы Баян-Аул; второй раз – осенью 1855 г. после поездки в Семиречье заездом был в урочище Аккелин.

Чокан Валиханов высоко ценил человеческое достоинство дяди. Приведем выдержки из писем Чокана, где он касается личных качеств М. Чорманова.

Письмо из Петербурга отцу Чингису Валиханову от 9 августа 1860 г.: «Аллах знает, пришлет или нет мне деньги дядя Муса. Ведь он на редкость чудесный человек, но просить у него деньги я не стану» [7, с. 139].

Письмо из Петербурга отцу Чингису Валиханову от 4 ноября 1860 г. «Бог даст, через месяц выеду из Петербурга в Париж... В такое время было невредно получить помощь от Мусы» [7, с. 156].

Письмо из Омска К.К.Гутковскому от 4 марта 1864 г.: «Муса Чорманов тоже здесь, и мы живем вместе в вашем доме...

Муса Чорманович на Вас немного претендует. Вы послали всем знакомым свои карточки, а нас забыли. Но, тем не менее он (Муса. – Р.Е.) собирается почтой послать Вам свою карточку» [7, с. 160-161].

Письмо из Омска К.К. Гутковскому от 24 марта 1864 г.: «Завтра мы выезжаем: я в Аулие-Ата, ...Муса в Баян-Аул, чтобы подвизаться в доблестях гражданина... Отец мой совсем перестал ездить в Омск. Муса бьётся как рыба об лёд, и туда и сюда, но пристроиться все-таки не может» [7, с. 160-161].

С каким почтением относился генерал-губернатор Западной Сибири Г.Х. Гасфорт к Чингису Валиханову и Мусе Чорманову можно видеть из письма Чингиса сыну от 6 июля 1860 г. Так, он пишет: «Генерал-губернатор по случаю нашего приезда, т.е. моего, Мусы и Шалгынбая (старший султан Каркаралинского округа – Р.Е.), дал обед в Благородном собрании. Собралось все высшее начальство, играл оркестр...». Далее в этом письме есть описание такого интересного эпизода: «Передал я Мусе твой привет и твои слова: «Не в порядке сюрприза, а в порядке помощи». Он покраснел от стыда. И тут же выказал мне свою обиду на тебя: «Он не дал мне китайскую вазу, повёз её к Вам». Я же сказал ему: «Он увёз её с собой в Петербург и не оставил мне». Этим он был очень доволен. Сильно огорченный своим неверным предположением, он сказал: «Я было, затаил обиду на него, подумав, что он ни во что нас не ставит в сравнении со своим отцом. Поскольку он увёз этот сюрприз с собой, то напрасно я обвинил его в неблагородном поступке». [7, с. 201].

В другом письме Чокану от 19 сентября 1860 г. Чингис Валиханов пишет: «Копию твоего письма переслал дяде Мусе» [7, с. 203].

Видный казахский ученый, основатель чокановедения академик А. Маргулан в книге «Шокан туралы естеліктер» пишет: «Одним из близких людей, с которыми постоянно советовались Чингиз Валиханов и Чокан Чингизович, был Муса. Мать Чокана – Зейнеп была младшей сестрой Мусы. Родина Чокана – Сырымбет была любимым местом и Мусы, куда он часто ездил и проводил время. Позднее, в доме сына Мусы Садвокаса, я нашел 30 писем, адресованных Мусе Чоканом. Письма написаны по-казахски арабской вязью. Примечательно, что все письма начинаются со словами «Аяулы мырза ағамызға» (Любимому брату -

мырзе). В одном из писем Чокан приглашает Мусу в Омск: «Возникшие вопросы мы могли бы решить там». Другая группа писем получены Мусой от Г.Н. Потанина и его жены, и от К.К. Гутковского. После смерти Садыка все эти письма были уничтожены» [10]. Уничтожение писем видимо связано с политикой конфискации и последовавшими за ней репрессиями (в 20-30 е гг. XX века были репрессированы многие потомки Чорманбая).

После смерти любимого племянника Муса Чорманов усердно хлопотал перед колониальными властями о сооружении памятника на могиле Чокана Валиханова. Об этом свидетельствуют следующие строки известного русского публициста, общественного деятеля Н.М. Ядринцева: «Много лет спустя мы, видели двух стариков киргизов, родственников Чокана, один из них был султан Муса Чорманов, они приезжали поговорить о сооружении памятника на могиле Чокана Валиханова…

Беседуя со стариками и вспоминая Чокана, мы были свидетелями, как у этих седых представителей киргизской степи полились слезы» [16, с. 39].

Желание Мусы Чорманова – постройка памятника Чокану Валиханову в урочище Алтын-Эмель было осуществлено в 1881 г. туркестанским генерал-губернатором К.П. Кауфманом и генерал-лейтенантом Г.А. Колпаковским [7. с. 66. 361].

Муса Чорманов вложил немало труда в дело посмертной публикации некоторых статей Ч.Валиханова и прежде всего в провинциальной печати. Свидетельством этому являются записи оставленные Г.Н. Потаниным.

Муса Чорманов хорошо знал устное народное творчество и был постоянным корреспондентом Ч.Ч. Валиханова и Г.Н. Потанина, собирал для них казахские сказки, исторические и генеалогические предания – шежире (буквально – родословие) казахского народа, а также многие свои этнографические материалы передал Н.М. Ядринцеву, учителю, близкому другу Чокана, фольклористу, исследователю Востока Н.Ф. Костылецкому. Часть этих материалов хранится в архивах и рукописных фондах России.

Интерес представляет следующее сообщение Г.Н. Потанина: «Возвращаясь из поездки 1880 года, я заехал в Баянаульский округ, где провел неделю в ауле Мусы Чормановича… Господин Чорманов обязательно предложил мне воспользоваться бумагами, которые были приготовлены им для покойного Чокана Валиханова...» [9, с. 17].

Э.А. Масанов отмечал, что «Ч.Ч. Валиханов постоянно поручал

Чорманову сбор этнографических материалов и требовал от него серьезного отношения к делу» [11, с. 200]. Видимо, именно поэтому Мусе удалось позднее написать несколько блестящих по содержанию и языку этнографических записок [1-5].

Подытоживая наше небольшое исследование, хочется еще раз отметить, что Муса Чорманов являлся не только близким родственником Чокана Чингисовича Валиханова, но был его покровителем, единомышленником, информатором и корреспондентом.

Несомненно, Муса Чорманов прямо или косвенно участвовал в становлении личности Чокана. В то же время мы видим явные факты того, что М. Чорманов формировался сам как этнограф-исследователь под непосредственным влиянием Чокана.

1. Чорманов М. О скотоводстве у киргизов Западной Сибири. – Сельское хозяйство и лесоводство. С.-Пб., 1883, №1

2. Чорманов М. Заметки о киргизах Павлодарского уезда. – Записки ЗСОИРГО. Омск, 1906, кн. XXXII

3. Чорманов М. Зимовки или зимние кочевки. – Семипалатинские областные ведомости. Омск, 1871, № 37

4. Чорманов М. О кочевках киргиз. – Семипалатинские областные ведомости. Омск, 1871, № 33

5. Чорманов М. Поминки по усопшим у киргиз. – Семипалатинские областные ведомости. Омск, 1871, № 32. Акмолинские областные ведомости. Омск, 1873, № 18

6. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т.4. А., «Наука», 1968

7. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. Т.5. А., «Наука», 1985

8. Зиманов С.З., Атишев А.А. Политические взгляды Чокана Валиханова. А., 1965

9. Казахский фольклор в собрании Г.Н. Потанина. А., 1972

10. Маргулан О.Х. Шоқан туралы естеліктер. А., 1983

11. Масанов Э.А. Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. А., 1966

12. Нысанбаев А. «Порог нового времени мы переступаем вместе с Сатпаевым». – Казахстанская правда. 4 мая 1999 года

13. О кочевках киргиз. – Собрание сочинений Ч.Ч.Валиханова. Под ред. Н.И. Веселовского. СПб., 1904

14. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Ч.Валиханове. – Собрание сочинений Ч.Ч.Валиханова. Под ред. Н.И. Веселовского, СПб., 1904

15. Рахимов Е.К. Муса Шорманов – общественный, государственный деятель и исследователь традиционной культуры казахов. Автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук. Павлодар, 2007

16. Ядринцев Н.М. Биографические сведения о Ч.Валиханове. – Собрание сочинений Ч.Ч.Валиханова. Под ред. Н.И. Веселовского, СПб., 1904

ШАШАЕВ А.К.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
отдел меңгерушісі, т.ғ.к. (Алматы қ.)

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ ЗЕРТТЕУЛЕРІНДЕГІ АҚ ОРДА ХАНЫ ҰРЫС ХАНҒА ҚАТЫСТЫ МӘЛІМЕТТЕР

Ш.Ш. Уәлиханов шығыс деректерін, соның ішінде «Шейбани-намэ», «Ұрыс шежіресі» (Әбілғазы) секілді еңбектерді зерттей отыра, солардың шығыстық теориялық маңызы жөнінен теңдесі жоқ «Қырғыздардың ата-тегі» атты еңбегін жазды. Көне дәуір материалдарын түпнұсқада оқи алатындықтан: «Джами-ат-таварих», «Бабур-наме», «Тарих и-Рашиди», «Тазкиряи ходжаган» және т.б. шығармаларды талдауға алып, өз еңбектерінде пайдаланған.

Ш.Ш. Уәлиханов өз зерттеулерінде: «Ел арасында Ұрыс әулетінің қалай пайда болғанындығы, қазақтарда оның қай ұлын бірінші хан көтергені де белгісіз. Ел аузындағы аңыз-әңгімелерде, қазақтарда бұрын Жәнібек деген хан өткен деп айтады, бірақ Жәнібек алғаш өзі хан болды ма, әлде оның аталары хан болды ма, ол жағы көмескі. Қадырғали Жалайырдың («Жылнамалар жинағы») шежіресінде де Ұрыс хан мен Жәнібек ханға қатысты қанағаттанарлық мәлімет жоқ, тек сол жылнаманың 14-бетінде, Ұрыс хан әскерінің оң қанатында 2000 қол қаңлылар, ал сол қанатта – Алаш мыңы дейді де қояды» - деп жаза отырып, бұл мәселенің әлі күнге зерттелмегендігін атап өтеді [1].

Енді Шоқан зертеуінен сәл шегініс жасап, мұсылман әулеттерінің хронологиялық кестелеріндегі Ақ Орда хандарының есімдерін берілу ретіне қарай келтіре кетейік: Орда Ежен, Сартақ, Қоныша, Байан, Сасы-Бұға, Ерзен, Мүбәрак, Шымтай, Ұрыс хан, Қойыршақ және Барақ [2].

Ұрыс ханның Ақ Орданы билеген кезі 1361-1377 жылдары. Ш.Ш. Уәлиханов қазақ шежірелері туралы сөз қозғай отырып, қазақтың өткен тарихы туралы Әбілғазы мен Жалаири мәліметтері соншалықты жүдеу болғанымен, орыс жылнамалары көшпелілердің ертедегі өткенін хронологиялық ретпен, там-тұмдап болса да мәлімдеп отырды деп атап көрсетеді. Олар, қазақ аңыздарындағы ең белгілі хан Жәнібектің билік құрған кезеңін құпия пердесін аша түседі. Шоқан, бір кездері өздеріне хан сайлаған, ел санатына (халық) қосылған қазақ қауымында, көне моңғол дәстүрі бойынша да, олардың ішінде аксүйектер болмады деу шындыққа жанаспайды дейді. Олай болса, аксүйектері бар ел хансыз, сұлтансыз,

қожасыз қалды деу ағаттық: «Алаша ханның балаларынан кейін де, міндетті түрде, қазақтардың ханы болған, бірақ олар кімдер еді? Ұрыс есімді әулет туралы тарихи дерек: Ұрыс шыққан әулет, Әбілғазының айтуынша, Жошының кіші ұлдарынан тарайды, олардың аталары Токай Темір (Шыңғыс хан – Жошы – Токай Темір – Үз Темір – Қожа – Бадағұл оғлан – Ұрыс хан) (Әбілғазы, 178-179 бб.) Бату ұрпақтарының билігі үзіліп, Сарай тағына талас басталғанда Тоқтамыспен тізе қосқан Ұрыс қолы хандыққа жетеді.» [3].

Сонымен, жоғарыда Ш. Уәлиханов келтірген деректің растығын дәлелдеу үшін тарихи фактілерге жүгінейік. Ұрыс ханның әкесі Шымтайдың он жеті жылдық билігі кезінде (745(1344/5) ж. – 762(1360/1) ж.) Ақ Орданың нығаюы мен күшеюімен қатар дәл осы кезде Алтын Орда өзара қырқысулар мен бүліктердің жиырма жылдық қиын-қыстау кезеңіне аяқ басқан болатын. Жәнібек хан қайтыс болғаннан кейін Алтын Ордада кезекті аласапыран мен сарай төңкерістері басталды, бір мезгілде тақта бірнеше хан таласып, әркайсысы өз теңгелерін соқтырды [4]. Бытыраңқылық күшейіп, орталық билікті мойындамаған тәуелсіз пеліктер құрылып, өз билеушілеріне ие болды. Алтын Орда тағына бірінен кейін бірі, ал кейде бір мезгілде Жошы ұрпақтарының шығыс тармақтарының өкілдері, атап айтқанда: Темір Қожа, Орда-Шейх, Мұрид және т.б. көтерілді. Осы Алтын Ордадағы жағдайды пайдаланып, Ақ Орда аксүйектері де Жошы ұлысының екі бөлігін (сол және оң қанатын) өз биліктері қол астына біріктіргісі келді. Бердібек хан өлген соң Сарай тағына отыруға, мысалы, Ақ Орда ханы Шымтай ресми түрде шақырылды, ол шақыруды қабылдамады. Бірақ оның балалары, әсіресе Ұрыс Алтын Орда тағы үшін күреске белсене араласты. Осы Ұрыс ханды Қадырғали Жалайыр, Муин ад-Дин Натанзи «батыл мінезді, күшті әрі құдіретті билеуші» деп сипаттаған [5].

Ш.Ш. Уәлиханов жалпы, Ұрыс хан туралы шығыстанушы тарихшылар арасындағы қарама-қайшылықтардың бар екендігін айта келе төмендегідей талдау жасайды: (Григорьев. История монголов. с. 41) Ұрыс ханның арғы тегі Батудан, ол баласы Бұғай сұлтанның өлімі үшін кек қайтару жолында Темірланмен шайқасты. Ары қарай оқимыз (Григорьев); Темір-Құтлық Бұғай сұлтанның ұлы дейді. Григорьевтің бұл мәліметтері Әбілғазы деректерімен қарама-қайшы келеді. Әйгілі «Түрік шежіресінің» авторы Әбілғазы баһадүр Хиуа ханының тұжырымынша: Ұрыс хан Батудың ұрпағы емес, Токай Темірдің ұрпағы. Темір-Құтлық Токай Темірден болғанымен, басқа аталардан: Жошы, Токай Темір, Үз Темір; оның екі ұлы болады: Қожа және Абай. Ұрыс хан Қожаның

немересі дер Темір Кутлық Әли Темірбектің ұлы, яғни Абайдың шөбересі (Обиходы, III б.) [6].

Міне, сонымен Шоқан Уәлиханов орыс шығыстанушысы Григорьевтің [illegible] отырып, олардағы кеткен олқылықтардың қазақ [illegible] әулеттердің ретін дұрыс көрсетпеуден туындағанын [illegible]

Енді Ұрыс ханның шығу тегін анықтап алғаннан кейін оның [illegible] кезеңіне тоқтала кетейік. Сонымен, Алтын Ордада [illegible] дүрбелең Ақ Орданы да айналып өткен жоқ. Ақ Орданың да территориясында дәстүрлі әулеттік билікті танудан бас тарткан: Түй Кожа Оглан ұлысы мен Теңіз-Бұқа ұлысы пайда болды. Алтын Ордадағы [illegible] жағдайлардың әсерімен Шығыс Дәшті Қыпшақта орын алған тұрақтылықтың тұғырын шайқаған көңіл-күйлер Ұрыс ханның біртұтас [illegible] орнау уақытын кейін шегерді [7]. Тек 769 (1367/8) жылы ғана осы және басқа да ұлыстар талқандалып, олардың билеушілері жойылды. Міне, дәл осы уақыттан бастап Сырдарияның орта бөлігінен (Сығанақ) Жайыққа (Сарайшық) дейінгі территория Ұрыс ханның жалғыз билігі астына біріктірілді. 770 (1368/9) жылдан бастап оның билігінің осы аймақтағы нығаюының белгісі ретінде Ұрыс ханның алғашқы ақшасы (монетасы) шығарыла бастады.

Ш. Уәлиханов өз зерттеуінде төмендегідей мәліметтерді келтіреді: «Қалай болған жағдайда да қазақ билеушісі Ұрыс Тоқтамыс ордасынан қуылған соң Алтын Орданың ханы болғаны рас. Тоқтамыс Темірге қашып барып, Мамай батырдың көмегімен хан болғанша сонда тұрды. Ұрыс хан Тоқтамыспен соғыста жеңілді, оның балалары Григорьевтің сендіруінше («История монголов» деген мақаласын қараңыз). Темірланнан бас сауғалап, әр тарапқа қашты. Ұрыс ханның ұлы Құйыршық Ордада хан болды. Карамзин, тарихшы Шарафаддин Әли Иаздидің аударылған еңбектеріне сүйене отырып былай дейді: Темірлан 1395 жылы Тоқтамысқа қарсы екінші жорығында Ұрыстың баласы Құйыршық оғланды хан етті, оның баласы Барақ, Әбілғазының айтуынша, Алтын Ордада хан болды» [8].

Сонымен қатар Ш. Уәлиханов орыс зерттеулеріндегі Ұрыс хан ұрпақтары туралы деректерді де атап көрсетеді: «Орыс жылнамаларында: 1422 ж. (примечание 24-е к 5-му тому, II главы, История Карамзина) Барақ хан тағы бір Құйдадат (Құдайдат) немесе Chundandaht деген ханды ертіп Одоевка келді дейді (История России Соловьева, примечание 27-е, т. IV). Шильдбергер саяхаты кезіндегі жазбаларында: Кебек, Thebac, Керей Бердіні қуған соң, Едіге Зегре хандығын алды, бірақ ол хандықтан

оны (Machmondom) деген куды, көп ұзамай хан Warach [illegible] ордадан куды. Бірак көп ұзамай өзі де куылды. Зегреп [illegible] Махмұтты өлтірді (Шильдбергер). Барак Кыржақұлы (Қуйыршак [illegible] тиісті) орданың 36-шы ханы дейді. Керей Бердіден кейін Ордада [illegible] отырған хандардың реттік саны: 28. Кәрім Берді, 29. Кебек (Токтамыстың баласы), 30. Шегіре, 31. Жабар Керей Берді (Токтамыстың баласы), 32. Сейід-Ахмед, 33. Дервиш (Илагидін ұлы), 34. Мұхаммед, 35. Дәулет Берді Тас Теміріұлы, 36. Барак Кыржақұлы, 37. Ғийас ад-Дин Шәдібек, 38. Мұхаммед Темір ханұлы. Махмет Ордадан куған, тарихтағы Барак, біздің Барак. Әбілғазының айтуынша, Ичкили Хасан оғланның баласы, Токай Темір әулетінен» [9].

Ал енді Ұрыс хан мәселесіне оралар болсак, тарихи деректердің көрсететіні, дәл осы Ұрыс хан кезінде казак халкының саяси ғана емес, этникалык та шекараларын біріктірудің негізгі міндеттері шешілгендігінде жатса керек. Ұрыс ханның билігі кезінде (1361-1377) Ак Ордада біртұтас этноска тән ортак территориясы, материалдык және рухани ортак мәдениеті бар, бір тілде сөйлейтін, ортак тағдырлас және т.б. белгілерге ие халык тіршілік еткен болатын. Кейіннен оның мемлекеті шенберінде халыктын этникалык ынтымактастығы одан ары өрбіген еді.

Көп жағдайда Ұрыс ханның билікке келуін колайлы жағдаймен байланыстырады. Ішкі биліктің әлсіреуімен Алтын Ордадағы өзара кыркысулардың өршуімен. Бірак та оның шынайы себептері неғұрлым теренде жатыр. Ұрыс хан XIII ғ. 30-жылдарынан бері ертіс пен Сырдария аралығындағы территорияны баскарған билеушілердің ұрпағы XIV ғ. ортасында Ак Орданың күш куатын калпына келтіре алды.

Міне, сонымен Ұрыс ханның билігі кезінде, жоғарыда атап өткеніміздей, Ак Орда өзінің тұракты территориясына ие болып, бір тілде сөйлейтін туыскан рулар мен тайпалардың ортак мекеніне айналған болатын. Кейіннен, жүз жылдардан кейін бұл мемлекет Казак хандығы деп аталған еді. Және де онын бұрынғы территориясы және халкының ортак тілі сакталып калды, тіпті билеушілері де сол күйінде болды.

Билікті берік колына алған Ұрыс хан Төменгі Еділ бойына жорык жасады. Бірак та ол Ак Орда мен Алтын Орданы біріктіріп, Жошы ұлысын калпына келтіруге ұмтылған жок. Онын максаты Еділдің солтүстік жағалауын косып алу болды. Әрине, бұған Алтын Орданың бытыранкылығы жағдай жасап тұр еді. Тағы бір айта кететініміз, ол Еділдің он жағалауына жорык жасаған жок және не Мамайға, не бұлғарларға карсы аттанбады да. Онын сырткы саяси шараларының бірі Жетісу жерін мекендеген туыскан рулар мен тайпаларды Ак Орданын құрамына енгізу

болды. Бірақ та бұл әрекет, тек оның тұқымдары Жәнібек пен Керей хандар кезінде ғана жүзеге асты. Ал Ұрыс ханның билігі кезіндегі аса бір ауыр және ұзақ созылған күрес Әмір Темірдің басқыншылығына қарсы жүргізілді, яғни ол Сырдария бойындағы ортағасырлық қалалар – Отырарды, Сығанақты, Сауранды және т.б. өзіне бағындыруға тырысқан болатын.

Ұрыс ханның билігі кезіндегі жоғарыда аталған белгілерге, яғни мемлекеттің бірігуіне қосымша ортақ дін – исламның қосылуын атап өтеміз жөн. XIV ғасырда Қазақстан тұрғындары бұл дінді толығымен қабылдады.

Ұрыс ханның, кейіннен оның мұрагері Тоқтақияның өлімінен кейін Ақ Ордадағы билік Әмір Темірдің көмегімен Ұрыс ханның баласы Темір-Малікті және оған берілген әскерлерді қырып-жойған Тоқтамысқа өтеді.

Тоқтамыс, өзінің әкесінің ұлысын жоғалтып алғанына мойынсұнбастан, ларынсыз әскери-саяси қызметі мен алысты болжай алмайтындығы себепті, асығыс жүргізген шараларының нәтижесінде Ақ Ордада күлдіраушылықтың басталуына ғана емес, тіпті бүкіл Жошы Ұлысының күйзелісіне жол ашқан болатын.

1. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 б. (118).

2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. II т. – Алматы: «Атамұра», 1998. – 640 б. (109).

3. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – 120 б.

4. Савельев С.П. Монеты ожучиоов, ожагатаидов, ожаалиридов и орулис, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. – Вып. 2. – СПб., 1858. – С. 227-229.

5. Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата, 1992. – С. 199.

6. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – 121 б.

7. История казахской государственности (ерте- и средневековье). Монографическое исследование. – Алматы: «Адамдар», 2007. – С. 276.

8. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – 121 б.

9. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы. 2-бас. – 121 б.

СМАГУЛОВА С.О.
т.ғ.к., доцент
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты
(Алматы қ.)

«ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІ ЖӘНЕ ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

1913-1918жылдараралығындаказактіліндешығыптұрғанұлтымыздың тұңғыш газеті «Қазақ» казак халкының тарихын, онын ұлы тұлғаларынын өмір жолдарын, халкына сінірген еңбегін халыкка таныстырған бірден-бір басылым болған. Ұлтымыздың ұлы ғалымы, ағартушы-демократ Шокан Шынғысұлы Уәлихановтың ғалымдык тұлғасын, ғылым саласына коскан үлесін алғаш рет казак тілінде окырмандарына таныткан, оның еңбектерін бағалаған осы «Казак» газеті.

«Қазак» газетіне Шокан Уәлихановтын өмір жолдарын толыктай баяндап жазған ұлт зиялысы Міржакып Дулатов. Оның кайраткерге арналған макаласы «Шокан Шынғысұлы Уәлихан» деп аталады. «Казак» газетін зерттеген ғалымдардын бірі Ө. Әбдіманов Міржакыптын бұл макаласын «...комакты да көлемді, алымды да көрнекті дүние» дей отырып, онын Шокан өмірін шынай көрсетуін үлкен жетістікке бағалаған [1, 146-147-бб.].

М. Дулатовтың бұл макаласы газеттін 1914 жылғы 71,73,76,77 сандарына жарияланды. Осы макаладан бұрын «Казакка» 1913 жылдын 23 мамырында 15 санында «Кыр баласынын» Григорий Николаевич Потанин жайындағы хаты басылып, онын кытай, монғол, казак елдерінің этнографиясы мен фольклоры туралы айткан пікірі жайында сөз козғаған еді. «Потанин дүниедегі тілдердің бәрінде айтылған неше ертегі, макал, өзге сөздерін карастырып, сынап, кай жұрт кай жұрттан өнеге, үлгі алғанын шығарып отыр», - деп жаза, онын окуды Омбы корпусында Шокан Уәлиханмен бірге окығандығын келтірген болатын [2].

Міржакып макаласында Шокан өз артына кітап калдырғандығын, алайда бұл кітап жайлы карапайым казак түгіл окығандардын өздері сирек білетіндігін, осы себепке орай «Казак» аркылы Шоканның кім екендігін көпшілікке таныстырмак ниетте екендігін айтады. Потанин да Шокан кайтыс болғаннан кейін онын бар кезінде казактар шығармасын оки алмағанына катты өкініш білдірген.

Міржакып Шоканнын казактардың кен танымал еместігін уакытка байланыстырды. «...онын опатына биыл 49 жыл өтті. Казак сиякты өнер-

білімнің асылын танымаған, қаламымен қызмет етушілердің қадірін білмеген жұрт» 19 жыл ұмытарлық көп заман», - дей келе, Шоқанның жазғанын оқиды, артында қалдырған сөздерін оқырмандарының түсінуін дұрыс санады. Ол мақаласын Шоқанның шыққан ата-тегінен бастаған. Шоқанның Орта жүздің атақты ханы Абылайдың шөбересі, Уәли ханның немересі. Шынғыс төренің үлкен ұлы екендігін, XIX ғасырдың 40 жылдарында патша үкіметі Уәлихановтарға Сырымбеттен ағаш мешіт салып үй салып бергендігін, Шоқанның әкесі Шынғыс Омбыдағы қазақ-орыс балаларына арналған мектепте оқып келгеннен кейін Сырымбеттен көшіп, Кокшетау уезіне қараған Құсмұрын деген жерді мекен етіп, аға сұлтан болғандығын келтірген.

Жалғы Міржақып Дулатов Уәлихановтар әулетінің қазақ жерінде ғана емес, көршілес жатқан Қытай үкіметінде белгілі болғандығын айта келе, сол әулеттің ішінен Шынғыстың ағасы, Уәлиханның үлкен баласы Абдолланы ерекше бөліп көрсетеді. Абдолланы Орта жүз хан есебінде көтерген. Қытай үкіметі де оның хандық дәрежесін мақұлдап өз тарапынан «уаң» деген дәреже берген. Алайда Ресейлік патша үкіметі оны ұнатпағандықтан жер аударған. Березов деген жерде айдауда жүрген кезінде қайтыс болса керек. Бұл мәліметтерді Міржақып Шоқанмен бірге оқыған досы, әрі кейін атақты ғалым болған Г.Н. Потаниннің жазғандарынан алған.

Міржақып Абдолла жайлы тағы да бір мағлұмат келтіреді. Ол қазақтың көне қарияларының айтуы. Абдолла (Абайділда) айдаудан аман-есен қайтып оралып, еліне қосылған. Бұл жерде ол Орымбай ақынның айтқанын келтіре отырып, осы екі мәліметтің қайсысы дұрыс, қайсысы бұрыс екендігіне көз жеткізе алмай отырғандығын. Абдолла хан жайында Шәкәрім шежіресінде де жазылмағандығын жаза келе, келешекте осы мәселенің анық-қанығына жеткенді дұрыс санайды.

Міржақып Дулатов Шоқанның шеше тегін де саралап берген. Шоқанның анасы Зейнеп ханым Баянауылдың атақты биі Қаржас Шорман екендігін, анасының ағасы Мұса мырза Алашқа даңқы шыққан қадірлі би болып, патша үкіметінен полковник шенін алған, Баянауылда аға сұлтан болғандығын, еуропаша үлгідегі адам болып, көп уақыт Омбы қаласында тұрып, Петербургка екі рет барып қайтқандығын келтірген. Ол осы Мұсаның баласы Сәдуақас Шорманов Петербургте өткен мұсылмандар съезіне Семей облысынан қатысқандығын да атап өтеді.

Мақалада Шынғыстың Шоқаннан басқа Махмұд деген кемтарлау баласы мен Нұрида деген қарындасы болғандығы, қарындасы жоғарыда

алынған Сәдуақас Шормановка ұзатылғаны да айтылған. Ол Шоканның туған жылын 1837 жылы деп жансақ берген және оны карынбастарының нақты санын көрсетпеген [3].

М. Дулатовтың мақалада көрсеткен Шоканның інісі жайлы кейінгісі яғни 1916 жылы «Қазақта» Жүсіпұлы Обуһәйренің «Мақы Шынғысұлы Уәлиханов» деген мақаласы жарияланып, онда 22 ақпанда 71 жасында қайтыс болғандығы хабарланып, өмір жолдарын сарлап берді. Шоканның әкесі Шынғыс төре 1855 жылы Петербургке патша ағзамға казак делегациясымен барған уақытында кемтар баласы Мақыны (Махмұд) өзімен бірге ала кетіп, мылқауларды оқытатын мектепке кіргізіп қайтқан. Мақы бұл мектепте елге бармай 12 жыл оқып, сол мектептен суретші болып шыққан. Алайда елге келгеннен кейін мектептегі оқуын толықтыра алмай, тек сурет салу, түрлі ою, орысша, казакша сөздер жазумен машықтанса керек. Мақалада оның ағаштан түйме түйетін шебер, сағат істеуге шебер болғандығын тіпті Омбыда өткен көрмеге жасаған бұйымы қойылғандығы, үкімет қызметінде де болғандығы айтылады. «Ағасы Шоқан кандай іске түссе, бұл кісі де сондай іске түсетін адам. Жұрт тілі бәрін оқыта алмаған кезінде ана Шоканмен бірге жарыстырып Мақыны оқыткан атасы Шынғыс төреге көрген, білген, естіген адамдары алғыс айтуға міндетті» делінді мақалада [4].

Міржақып Шоканның Омбы кадет корпусында оқыған кездерін суреттеп береді. Оны ауылдан шекара басшысының аудармашысы В.И. Добчинский алып келгендігін, әскери оқуға кірісімен-ақ зеректігімен көзге түскендігін келтіреді. Мақалада автор Г. Потаниннің естеліктерін көп қолданған. Шоқан түскен жылы кадет корпусына Петербордан Ждан-Пушкин, Т. Гонсевский сияқты адамдардың келуі жана рух кіргізіп, корпуста тәрбиеленушілердің оқуға деген ынтасының арттырғандығын көрсете отырып, оның ұстаздарына мінездеме береді. Мәселен, Ждан-Пушкинге «ашық, жақсы мінезді, түзу пікірлі, шет тілдеріне жетік, білімді, Европа әдебиеті мен тарихты жақсы білетін» ұстаз десе, ал Казан университетінің Шығыстану факультетін бітірген Н.Ф. Костылецкийді «білімді, өткір мінезді, турашыл, бірнеше тілді білетін ориенталист», Е.И. Старков пен Г.В. Гонсевскийді «ақылды, оқымысты» деп бағалаған. Аталмыш ұстаздардың білімді, шәкірттеріне сыйлы болғандығын, Костылецкийдің ориенталист Березинге казак тіліне, ауызша әдебиетіне, ертегілерге қатысты материалдарды жинап көмектескендігін Г. Потанин 1904 жылы шыққан Ш. Уәлихановтың шығармалар жинағында атап өткен [5, с. 6-12.].

Сонымен катар К.К. Гутковский, С.Ф. Дуров жайында да шағын

мәліметтер бар. Поляк офицері Гутковский оқымысты жайлы [illegible] ретінде көрсетілген. Негізінде бұл оқымысты жайлы 186[illegible] жылы А. Гейнс күнделіктерінде жазса, Г. Потанин 1913 жылы [illegible] жайлы [illegible] жариялаған естелігінде ол туралы жылы [illegible] ғалымдар Ивкей Марғұлан, С. Зиманов пен А. Атишев [illegible] Шоқанмен етене араласып, Қашқар мәселесі бойынша [illegible] бағдарлама жасағандығын жазған [6].

М. Дулатов Потанин мен Шоқанның арасындағы достықты [illegible] жазады. Екеуінің корпуста бірге оқып, бірге жүргендігін Потанинмен [illegible] сүйене көрсетеді. Потаниннің қазақ тұрмысына [illegible] мағлұматтарды Шоқаннан сұрап, көп нәрселерді үйренгенін [illegible] оның жазып алғанының тұсына Шоқанның қажетті суретті [illegible] салып беретіндігін де атап өтеді.

Шоқанның ғылымға деген бейімділігі 14-15 жасында, яғни [illegible] корпусында оқыған жылдары қалыптасқандығы да айтылады. Бұл [illegible] автор Шоқанның ғылымға деген құлшынысын көп ғылыми кітаптарды оқумен, Орта Азияға қатысты мағлұматтарды жинаумен байланыстырады [7]. Жалпы, ғалымның шығыс халқының тарихын, қазақ халқының үйсін, керей, найман секілді рулардың шежіресін тарихи деректермен салыстырып қарастыруға құштарлығы П.П. Семеновпен танысқаннан кейін ұлғая түскен. Досы Г. Потанин екеуіне Семенов Петербург университетінің шығыстану факультетіне түсуге кеңес берген. Мақалада көрсетілгендей, Шоқан Семеновтың көмегімен Карл Риттердің «Азия» деген кітабымен таныскан [8].

П.П. Семеновтың кім екендігі жайында газеттің 54 санында жарияланған «Қыр баласының» мақаласында шағын мәлімет келтірілген. Онда Карл Риттердің «Азия» кітабын орыс тіліне Г. Потанинмен бірлесе аударғандығы және Алтай, Тарбағатай, Жетісу, Іле, Алатау, Ыстықкөл, Тан теңізі сияқты жерлерімізді жазғандығы және Шоқанды ғылым жолына бастағандығы айтылған. «1858-ншы жылы Түркістанға барып келе жатып, Омбыда жас офицер Г.Н. Потанинмен біздің қазақтың орысша оқығанының жалғызы Шоқанға жолыққан. Шоқан менен Потанинді ғылым жолына бастаған осы Семенов еді. Семеновтың ақылымен Шоқан, Потанин Петербор барып, университетке келіп тыңдайтын студент болған», - делінді мақалада [9].

Шоқанның декабристермен таныстығы саяси өрлеуіне, көзқарасының кеңеюіне алып келді. Әсіресе, Н.Г. Чернышевскийдің досы Лобадовский, С. Капустин, С.Ф. Дуровпен таныстығы, достығы оның саяхатшы, ғалым, қоғам қайраткері болуына ықпал еткені сөзсіз.

М. Дулатов Ш. Уәлихановты географ, саяхатшы ретінде [illegible] білген. Онын Қашкарияға саяхатын дүниежүзіне қосқан [illegible] деп санаған. Шоқан 1858-1859 жж. осы сапарында [illegible] мен қауіп-катерге карамастан Қашкарияның экономикалық [illegible] құрылысын, тарихын, этнографиясын, рухани өмірін зерттеп, [illegible] туралы мағлұматтар жинаған. Сөйтіп, үш ғасырдан астам зерттеу [illegible] баруға қорыккан бұл жерде ол Әлімбай деген саудагер есебінде [illegible] Қашқар каласы мен Алтын шаһар елі жөнінде сол кезде құны жетпе[illegible] мағлұматтарды әкеледі.

Мақалада Қашкарияға баруға Семейде жасақталған бұл керуенге Шоканнын баска есіммен енуіне көп ықпал еткен түркістандық Бұкаш (бір жерлерде Бокаш деп келтіріледі – С.С.) деген саудагер делінген. Шоканнын өскен ортасын зерттеген С. Өтенияз осы Бокаштың барлық құжаттарда экспедиция бастығы болғанымен, Қашкарияға өзі емес балалары барғандығын, сонымен катар Сырткы Істер министрлігі мұрағатында Шоканнын осы сапарға катысы бар адамдардын тізімін бергенде осы Бокаш Ауыповка сыйлық бергендігі жөнінде жазады [10, 97-б.].

Міржакып көрсеткендей, Бұкаш Шоканды Қашкарияға Семейге келіп, кейіннен Саратовка кетіп, сол жактан кайтпай калған бір кашкарлык саудагердің Ғалым деген баласы ретінде жіберуді ұсынған. Шокан осы Ғалым болып барып, кейін кері Бұкашпен кайткан.

Автор Шоканнын атына айтылған «мұсылманға карсы әрекет етіп, мұсылман шаһарларын алдыртыпты» деген пікірге қосылмайтындығын білдіреді. Оны Шоканға жабылған жала, үкімет қолында құр жансыз құрал болмай, таза пікірлі, ак жүрек ұлтын сүюші жігіт болғандығын атап өткен. «Шоканнын талабы ғылымға ұмтылу, казак халкына пайда келтіру, казак халкынын тұрмысын, рәсімін, тарихын аныктау жолында болған. Шоканнын ғұмыры ұзын болғанда, артына канша пайдалы нәрсе калдыруында шек жок, казак жайынан жинаған канша материалдары өзі өлгеннен кейін баспаға кірмей жоғалған», -дейді.

Жалпы, М. Дулатов Шокан Шынғысұлы Уәлихановтын жазып калдырған көптеген жазбалары мен жинаған материалдары жарыкка шыкпай жоғалып кеткеніне кынжылыс білдірген. Дегенмен артында калған енбектері 1904 жылы Н.Н. Веселовскийдің жалпы редакциясымен Петербордағы Орыс географиялык императорлык коғамынан 531 бет көлемінде тандамалы жинак ретінде басылып шыккандығын айта келе оған кірген басты енбектерін тізіп көрсетеді. Бұлардын ішінен Абылайхан туралы, 1858-1859 жылғы Алтышар жайынан түгел мағлұмат,

Көгедай төренің өмірі, казак шежіресі жайынан және т.б. [illegible] өтеді. Бұл еңбектерінің казак жайынан көптеген мағлұмат беретіндігі [illegible] көрсетеді [11].

М. Дулатов Шоқанның жарқын бейнесін ол туралы жазылған еңбектерге, естеліктерге және ғалымның нақты еңбектеріне сүйене отырып жазып, күллі казақ оқырмандарына мәшһүр етті.

Жалпы «Казақ» газетіне жарык көрген Шоқан және оның достары, замандастары, ұстаздары жайындағы макалалардың маңызы зор. Кейіннен Шоқан өмірі мен қызметіне, шығармаларына қатысты еңбектерде жазылып, оның ғылым саласына косқан үлесін бағалануына газетке жарияланған макаланың септігі тиді деп нык сеніммен айта аламыз.

1. [illegible]ханов Ө. «Қазақ» газеті. А., 1993. 146-147-бб.
2. Қыр баласы. Григорий Николаевич Потанин // Қазақ. 1913. №15. 23 май.
3. М.Д. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан // Қазақ. 1914. №71. 24 июль.
4. Ақсұтұлы Әбунәйре. Мақы Шыңғысұлы Уәлиханов // Қазақ. 1916. №185. 16 июнь.
5. Потанин Г.Н. Биографические сведения о Ч. Валиханове // Соч. Ч.Ч. Валиханова. СПб., 1904.
6. Маргулан А.Х. Валиханов по отзывам современников // Вопросы истории. 1967. №4. Зиманов С.З., Атишев А. Политические взгляды Ч. Валиханов. А., 1965.
7. М.Д. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан // Қазақ. 1914. №73. 8 август.
8. М.Д. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан // Қазақ. 1914. №76. 31 август.
9. Қыр баласы. Петр Петрович Семенов // Қазақ. 1914. №54. 16 март.
10. Өтенияз С. Шоқан өскен орта. А., 1995.
11. М.Д. Шоқан Шыңғысұлы Уәлихан // Қазақ. 1914. №77. 7 сентябрь.

ЖҮГЕНБАЕВА Г.

М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникациялар академиясының доценті, тарих ғылымдарының кандидаты (Алматы)

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ МҰРАЛАРЫНДАҒЫ ДӘСТҮРЛІ АУЫЗША ТАРИХ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Қазақ халкының тарихи санасының қайнар көзі – руханияты. Ауызша дамыған рухани мұрадан ұлттың хас белгісін (ділді) алғаш көре білген, және оны ғылыми әлемге сол тұрғыда таныстыруға ұмтылған Шоқан Шыңғысұлы Уәлиханов болатын. Қазақтардың ұлттык діліне, өткеніне, оны сақтаушы - руханиятына деген адалдығы, халықтың аса қабілеттілігі Ш. Ш. Уәлихановқа ғана тән зерделілікпен шебер сипатталып, талдауға алынады.

Қазак оқымыстысы халықтың тарихи зердесінің асыл қазынасына

аталған рухани мұраларды тарихи аңыздар, аңыз-хикаяттар, [illegible] тарихи жыр, шежіре («XVIII ғ. батырлары туралы тарихи аңыздар», «Ұлы қырғыз-қайсақ ордасының аңыздары мен әпсаналары»; «Ал[illegible]», «Қырғыз шежіресі», т.б.) деп атап көрсетіп, із-ізденістерін қалдырды [1].

Деректемелік маңызы зор ғалым еңбектері ұжымдық тарихи [illegible] мәселесінің маңызды сұрақтарын шешуге көзқарас салады. Тіптен [illegible] тарихнамада аталмыш ғылыми нысанды орнықтыру, оның терминология мәселесінің өзі күні бүгінге дейін бірізділіккі түспей келеді. Зерттеу мәселесінің ұғымдық-категориялдық аппаратын қалыптастыруда Шоқан бастамашылдық таныткан. Еңбектерінде халықтың тарихи санасына қатысты сұрақтарды талдауда «халық жады» («народная память») деген сөз тіркесін жиі қолданады [2]. Мұның өзі зерттеушінің халықтың ауызша руханияты түрлі атаулармен аталғанымен, бәрі бірігіп халықтың біртұтас тарихи зердесін құрайтынын дәл танығаны деуге келеді.

Кез-келген ұлттың, мейлі ол қазақ, орыс, үндіс, зулус, француз, моңғол, араб, эвенк болсын, онын өткені, тарихы жайында мәлімет беретін ұлттық төл деректерінің бастауы – фольклоры мен ауыз әдебиеті [3-4]. Өйткені, адамзат жазба мәдениетке дейін де өмір сүріп [5], саналы тіршілік иелері ретінде тұрмыс-тіршілігін, шаруашылық кәсібін, дүниетанымын, психологиясын, әдет-ғұрпын, салт-санасын, мәдениетін, өз өмірінде басынан өткерген түрлі маңызды оқиғаларды, тарихын артындағы ұрпақтарына тіл-құлақ және жад арқылы ауызша (аталған рухани мұраларында сақтап) жеткізіп келді.

Тарихи деректердің бұл түрінің өміршеңдігі мынада: материалдық деректер уақыт, табиғат сынына шыдай алмаса, халықтың ауызша шығармашылығы адам санасында мәңгі сақталатын қасиетке ие. Сонысымен ол тіптен кейінгі тарихы мүлдем басқаша қалыптасқан, тарихи-саяси жағдайлардың себебінен бір-бірінен ажырап қалған халықтардың түптамырлық, тарихи туыстығын айқындауда негізгі тарихи деректердің қатарында тұра алады. Жазба мәдениеті тұрақсыз немесе өшіп қалған кезендердің өзінде халық ауызша шығармашылығын ұмытпайды.

Адам санасының жаңды тіршілік иелері арасындағы ерекше мүмкіндігімен түсіндірілетін бұл өлшем оны алмастырар күш жоқ екенін ұқтырады.

Сөз өнеріне негізделген ауызша дәстүр жетекші орында тұратын адамзат қоғамын ғылымда дәстүрлі немесе индустриалды-модернды дамуға дейінгі қоғам (Еуропада пайда болып, жаңалық пен прогресті ұстанған және жалпыәлемдік мәдениетке ықпал еткен индустриалдық-модерндік мәдениет) түрінде анықтайды [6].

Осы арада дәстүрлі қоғамның басты сипаттарына, негізгі белгілеріне жете тоқталған жөн. Бұл проблеманы тарихтану тұрғысынан зерттеуге бағытталған методологиялық бағыт болуымен қоса терминологиялық алаңдаушылықтың себебін түсінуге сеп болмақшы.

Алдымен «дәстүр» (лат. Traditio - жеткізу; берілу) [7] терминінің анықтамасын келтірейік. Қазақ тіліндегі «Ұлттық энциклопедия» аталған терминге ұлттық сипатпен көрсетеді: «Дәстүр – белгілі бір ұлттың немесе халықтың ұрпақтан ұрпаққа беріліп отыратын, тарихи қалыптасқан, ұзақтың әлеуметтік ортасында ұзақ уақыт бойы сақталып отырған әлеуметтік-мәдени құндылықтар жиынтығы. Дәстүр өз ішіне қоғамды басқару жүйесін, әлеуметтік қарым-қатынас пішімдерін, шаруашылық жүргізу тәсілін, әлеуметтік мұра нысандарын (материалдық және рухани құндылықтарды), оларды ұрпақтан ұрпаққа қалдыру үрдістері мен тәсілдерін қамтиды. Белгілі бір қоғамдық тәртіптер, мінез-құлық нормалары, құндылықтар, идеялар, салт-жоралғылар, т.б. дәстүр ретінде қаралады. Қазақ халқы дәстүрге бай халық. Ұлтымыздың тамаша дәстүрлеріне үлкенді сыйлау, қонақжайлылық, қайырымдылық, бауырмалдық, төзімділік, арлылық т.б. жатады» [8].

«Дәстүр» ұғымының мағынасы кең, қоғамдық өмірдің барлық салаларында кездесетінін, онын ұлттық мәдениетпен тығыз байланыстылығын естен шығармаған жөн.

Дәстүрлі қоғамдарда руханият синкретті сипат алады. Бұл білімнің салаланбаған, дербестелмеген кезені. Мұнда фольклор, ауыз әдебиеті, халықтық дүниетаным, салт-дәстүр, тарихи сана, өнер бәрі араласып келеді.

Дәстүрлі қоғамның рухани мәдениетіне фольклор мен ауыз әдебиеті жатады. Фольклорды біз калай түсінеміз? Ол үшін 1974 жылы жарық көрген «Тарих» энциклопедиясындағы «фольклор» термині мен ұғымына кезек берелік.

Фольклор (ағылшын тілінде: folklore-халық білімі, халық даналығы), халық поэзиясы, халықтың поэтикалық шығармашылығы, ауызша халық шығармашылығы, - бір немесе бірнеше халықтардың ауызша көркем шығармашылығының сан алуан түрлері мен формаларының жиынтығы. «Фольклор» терминін 1846 жылы ағылшын археологы У. ДЖ. Томс енгізген. Ал ғылыми термин ретінде 1878 жылы құрылған ағылшын «folklore Society» фольклорлық қоғамы ресми қабылдаған.

Адамзаттың тілі калыптаса бастауымен пайда болысымен-ак, ол көне дәуірде рухани мәдениеттің барлық формаларын қамтыды. Оған тұтас синкретизм – функционалды және идеологиялық (фольклордағы

көркемөнердің, тарихи білімнің, ғылымның, діннің және т.б.көріністері) әлеуметтік (фольклордың қоғамның барлық жіктеріне қызмет етуі), жанрлық (эпос, ертегі, аңыз, миф, ән, бірінен-бірі ажырамаған), формалық (сөз - мәтіннен тыс элементтер - екпін, ырғақ, қимыл, мимика, би, кейде қолданбалы өнермен) болу тән.

Ерекшеліктеріне әдебиетпен бірге өмір сүретін сипаты мен оған қарама-қайшы белгілері жатады: ауызшалығы, ұжымдылығы, халықтығы, көп нұсқалығы, сөздің басқа өнер түрлерімен бірлігі. Әрбір шығарма ұжымдық поэтиканың негізінде пайда болды. Тыңдаушылардың белгілі бір тобына арналды, егер ұжым қабылдаса тарихи өмірге не болды. Оған түрлі орындаушылар енгізген өзгерістер әр қилы – стилистік нұсқадан негізгі мағынасын өзгертуге дейін, алайда мұның бәрі кезеңнің идеологиясының шеңберінде және ортаның эстетикалық талғамы тұрғысында жасалды. Фольклордағы шығармашылық процестің ұжымдылығы оның дарасыздығы дегенді білдірмейді. Дарынды шеберлер жаңа әнді, ертегіні шығарумен ғана айналысқан жоқ. Сонымен бірге оның таралуына, жетілуіне, дәстүрлі мәтіннің қоғамның жаңа тұрпатына бейімделуіне ықпал етті». Бұл арада аталмыш тарихи деректің «авторлығы» мәселесі де қозғалатындығын аңғаруға болады. Оның тарихи деректілігі әсіресе, ежелгі, ерте кезеңдерді зерттеуде маңызды. «Халық бұқарасының әлеуметтік психологиясы мен идеологиясының тарихи дамуын анықтауда фольклор (археологиямен бірге) тарихи деректің теңдессіз түрі болып табылады. Мұндағы проблеманың күрделілігі, архаикалық фольклорлық шығармалар XVIII-XX ғғ. жазбаларында ғана немесе кейінгі эстетикалық жүйе ішінде кездеседі».

Фольклордың дамуының ерекшеліктері, қалыптасуының тарихилығы оған қатынастың да ерекше болуын талап етеді. Бұл жайында «фольклорды тарихи конструкцияға пайдалану сақтықты және оған қосымша салыстырушы материалдардың қатысуын қажет етеді. Фольклордың түрлі жанрларында тарихи шындықтың бейнеленуінің ерекшеліктері ескеріледі. Бұл оның эстетикалық, танымдық, ғұрыптық, және басқа да функцияларды түрліше біріктіруін ескеру болып табылады.

Әуелгі шығарушылары - тарихи білім ретінде қараған жанрларды (прозалық тарихи аңыздар мен хикаяттар, жырлық тарихи эпос) зерттеу тәжірибелері көрсетуінше, сюжет, персонаж, олардың іс-әрекет уақыты мен эпикалық географиясының нақты шынайылыққа, ондағы тарихи оқиғалар мен хронологияға, әлеуметтік және географиялық ортаға тура келмейтінін көрсетті».

Тарихи сананың қалыптасуындағы «мифтік санадан» өту фольклорда

айқын көрінеді. «Халықтың көркем-тарихи ойлауы эмпирикалық және оқиғаларды нақты баяндаудан емес, алдымен оның поэтикалануы және анималистік фантастикалық өңдеуі арқылы жүріп, мифологиялық [illegible] шындықтың фантастикалық бейнеленуінің мифологиялық [illegible] көрінуі арқылы басталды (адамзаттың отты, қолөнерді, [illegible] мәдениетін меңгерудегі табыстары және т.б. фольклорда прометейлік [illegible] «мәдениет герой» образында персондалды). Одан батырлық жырға [illegible] басталып, ең соңында тарихи әндерге (шынайы тарихи жағдайлар [illegible], оқиға мен адамдар нақтылығы) немесе тарихи балладаларға [illegible] жоқ геройлар мен киялдан жаралған батырлар реалды-тарихпен жақын жағдайға әрекет етеді) ауысады.

Тарихи аңыздар мен эпикалық әндердің кейбір сюжеттерінде эмпирикалық тарихи фактілер емес, әлеуметтік-тарихи тоғысулар, халықтың саяси және көркемдік санасының тарихи жағдайы және [illegible] ғасырлардағы фольклорлық дәстүрдің қатысулары арқылы қоктей өтіп жүретін тарихи шындық қалыптасты» [9].

Фольклордың пайда болуынан бастап, оның ішкі-сыртқы сипатын жете түсіндіретін тұжырымның - мұраны жаңа таныммен тарихи аспекті де қарастыруға мүмкіндігі мол.

Қазақ халқының фольклоры тым көптігімен және сан түрлілігімен ерекше. Оның ұлттық тарихи деректік қасиетін ерте аңғарып, бағалаған энциклопедист-ғалым Халел Досмұхамедұлы. Х. Досмұхамедұлы өзінің белгілі еңбегінде: «Қазақ әдебиетінің негізін халық әдебиеті құрайды. Қазақтың халық әдебиеті саны жағынан аса бай, мазмұны жағынан өте алуан түрлі. Қазақтың жеке өмірінің барлық сәттері – туғаннан бастап өмірден озғанға дейін, сондай-ақ тұтас халықтың немесе жеке рудың қоғамдық өміріндегі барлық оқиғалар халық әдебиетінде жырланады» – деп анықтап, барынша кең тарамдалған классификациясын ұсынды: «1.Жыр (эпос): а) батырлық, ә) тарихи, б) хайуанаттар; 2. Ертек; 3. Мақал мен мәтел; 4. Жұмбақ; 5. Ырым сөз; 6. Жаңылтпаш; 7. Наным-сенім; 8. Әпсана; 9. Он екі жылдық жыл есебі – мүшел (жыл мезгілі, ай, апта күндері, олардың шығуы мен мәні туралы әңгімелер); 10. Перілік хикаялар (Жалмауыз кемпір, Жезтырнақ, Албасты, Марту, Қара, Обыр, Үбе, Жын, Пері); 11. Космогониялық әңгімелер (аспан шырақтары, күн күркіреу, найзағай, аққан жұлдыз, Темірқазық, Жетіқарақшы, Үркер, кемпіркосақ т.б.); 12. Түс жору; 13. Ойын және онымен байланысты түрлі мәтел, тақпақ, әңгіме; 14. Аңыз; 15. Шежіре: а) жеке адам, ә) тайпа; б) ру, в) ата, г) хан; 16. Тұрмыстық жыр («Қыз Жібек», «Қозы Көрпеш – Баян-сұлу», «Айман-Шолпан», т.б.); 17. Айтыс: а) ру айтысы, ә) тайпа айтысы, б) қыз

бен жігіт айтысы, в) жұмбақ айтыс, г) хат айтыс; 18. Мақтау өлеңдер: а) жеке адамды мақтау, ә) тұтас руды немесе атаны (ата жұртты не белгілі бір жерді), в) қандай да бір оқиғаны, затты, жануарды, т.б. мақтау; 19. Жоқтау: а) қаншыс болған кісіні не жер аударылғанды: ә) ата жұртты, б) жастықты, в) сүйгенін, т.б.; 20. Жылау-сықтау; 21. Көңіл айту, жұбату; 22. Сатира, пропия және эпиграмма (жамандау, мыскыл, келеке, кекесін-келемеш, шолу); 23. Билік сөз; 24. Бата, алғыс; 25. Қарғыс; 26. Күлкі, көңіл ашу сөз; 27. Әзіл; 28. Үгіт өлең; 29. Зарзаман, толғау; 30. Патша мен Қоқан үкіметіне қарсы және чиновниктердің бассыздығына қарсы қыздырушы, намыстандырушы өлең; 31. Болжал өлең; 32. Өсиет өлең; 33. Ғұмырнама мен өмірбаян; 34. Бесік жыры; 35. Үйлену тойы жырлары: а) жар-жар; ә) тойбастар; б) беташар; 36. Ғашықтық өлең (жігіт өлені); 37. Қоштасу өлеңі; 38. Көрісу өлеңі; 39. Сәлем өлеңі; 40. Әруақпен сөйлесу; 41. Емшілік өлеңдер: а) баксының жын шақыруы, ә) оқу, б) арбау, в) кошіру, қағу, г) дем салу, үшкіру, д) садақа сұрау, құдайы, нәзире, ж) кітап ашу, з) бойтұмар, и) құмалақ ашу, жауырын қарау; 42. Өтірік өлең; 43. Жарамазан; 44. Боғауыз өлең; 45. Діни әдебиет; 46. Араб-парсы өмірін көрсететін әдебиет (қысса) [10].

Бұларды мақсатымызға қарай тұрмыс-салт жырлары, эпос, шежіре, тарихи-әлеуметтік жыр-толғаулар деп топтау ыңғайлы.

Аталған халық әдебиеті үлгілері тұтасымен қазақ халқының «ұлттық менін» әйгілеп тұр. Сонысымен-ақ олар сол ұлт жайындағы ең негізгі ұлттық тарихи дерек. Оларды халықтың өзі жаратып, өзі туғызғандығымен деректік салмағы арта түспек. Бұл деректер өзін қажет еткен қоғам туралы сан алуан мағлұматтар беретін дерек көздері.

Енді ауыз әдебиетінің ұлттық тарихи деректік қасиетіне қысқаша тоқталайық. Ауыз әдебиеті дегеніміз – Сөз өнері импровизацияға (шығарманы алдын-ала дайындықсыз өз ойынан суырып салып шығару) негізделген, ауызша шығарылып, ауызша таралған жеке авторлық мұралар [11].

Тарихи бастаулары түркі қағанаттары заманынан көрініс табатын ауыз әдебиеті XIII-XV ғасырлардан бастап дербестелген. Қазақ әдебиеттану ғылымының үлкен бір маңызды саласын акын-жыраулардың мұралары – ауыз әдебиеті құрайды.

Сыпыра жырау, Асан Қайғы, Қазтуған жырау, Шәлгез жырау, Доспамбет жырау, Жиембет жырау, Актамберді жырау, Бұқар жырау, Тәтікара акын, Шал акын, Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөнкеұлы, Кобылан Бәрібайұлы, Жанақ акын, Есет би, Абыл акын, Жанкісі би, Түбек Байкошкарұлы, Өске Торкаұлы, Махамбет

Отемісұлы, Шерниязы Жарылғасұлы, Орынбай ақын, Мәделі Жүсіпқожа ұлы, Бүгірқожа Көшекұлы, Нысанбай жырау, Сүйінбай Аронұлы, Нұрым Шәріпжанұлы, Біржан сал, Бақтыбай Жолбарысұлы, Қашаған Бүрханұлы, Ақан сері, Ақтан Керейұлы т.б. туындылары өздері шыққан халықтың ұлттық болмысын және өмір сүрген қоғамы мен әлеуметтік ортасын барынша сипаттап, айқын көрсетіп береді [12].

Ауыз әдебиетінің тарихи дерек түріндегі артықшылығы фольклор дерегі толымалығында, жергіліктілігінде және хронологиясының аса ауқымдылығында.

Географиялық-табиғат жағдайы шаруашылық жүргізудің кешенді сипатына (көшпелі, жартылай көшпелі, отырықшы) қолайлы болған халық халқының жазу мәдениеті кең таралмаған. Есесіне ауызша дәстүр қарқынды дамыды. Қазақ халқының өз ұғымындағы XX ғасыр басына дейінгі тарихы негізінен, жоғарыдағы авторлардың ауызша шығармашылығында көрініс тапты.

Фольклор мен ауыз әдебиетінің тарихи деректемелік және тарихнамалық сипаты Ш.Ш. Уәлиханов талдауында «...Осы тарихи мәні бар мол мұраны біреулер ауызша, домбырамен сүйемелдеп әндетсе, енді біреулер мынау сол замандарда жасаған пәленше деген күйшінің аты өшпес күйі еді деп, сыбызғыда ойнап, қобызда тартып, өнерлі адамдардың аты ел-жұрттың есінде мәңгі қалып қоюына себепші болады. Қазақтардың әрбір ру басылары өз ру-тайпасының шежіресін-шыққан тегін, елдің әдет-ғұрып заңдарын, ескі жарлықтарын, халықтың басынан өткен тарихи жайларды көп жасаған ақсақалдардан ыждаһаттықпен үйреніп, өзінің шешендік өнерін шыңдауда көптеген аңыз әңгімелерді, мақал-мәтелдерді, маңызды оқиғаларға қатысты ұлағатты асыл сөздерді ұзақ уақыт жаттайды» [13] – деп жазады.

Рухани мұраның жекелеген түрлерінде халықтың тарихи зердесі қалыптасты. Мәселе - қазақтардың ауызша тарихи білімі жайында болып отыр.

Қарастырып отырған ауызша тарихи білім дәстүрлі қоғамның ұжымдық тарихи жады. Бұл «тарихты» - ата-бабалардың өткен өмірі туралы белгілі бір қатаң дәстүрге, жүйеге бағындырылған, ұрпақтан ұрпакка жад пен тіл арқылы ауызша сөзбен жеткен жиынтық тарихи білім [14] – деп, сипаттауға келеді.

Тарихи білімнің бұл бағыты «дәстүрлі ауызша тарих» деген терминмен атауға лайықты тәрізді. Мұндағы «дәстүр» сөзі «тарихты» туғызған қоғамды және тарихи білімнің өзінің ерекшелігін анықтап көрсету мақсатында қолданылды.

Дәстүрлі ауызша тарих – халықтың ауызша шығармашылығының жеке жеке өлеңдер түрлерінде өмір сүрді. Атап көрсеткенде, фольклорлық тарихи ақыздар, эпос, тарихи жырлар; ауыз әдебиетіндегі өлеңдерді топтауларында тарихи, қоғамдық бағдары айқын Сыпыра жырау, Асан қайғы, Қазтуған жырау, Шәлгез жырау, Доспамбет жырау, Жиембет жырау, Марғаска жырау, Ақтамберді жырау, Бұқар жырау, Тәтікара ақын, Шал ақын, Дулат Бабатайұлы, Шортанбай Қанайұлы, Мұрат Мөнкеұлы шығармалары; шежіре түрлерінде.

Өзінің әйгілі «Қазақ шежіресі» туралы еңбегінде Ш.Ш. Уәлиханов: «... Ата-бабаларының ерлігі туралы тарихи жыр-дастандарға дегенде, халықтың сүйіспеншілігінде шек жоқ, соншалықты мол мұраны ауыздан-ауызға жазбасыз, баспасыз, алып даланың бір шетінен екінші шетіне жеткізіп, ғасырлар бойы ойда сақтау, олардың суырып салма ғажап кабілетінін көрінісі болса керек. Көне жыр-дастандардың сол бәз қалпында, ұшы-қиыры жоқ даланың бір шетінде айтылатын шығарманың оқиғасы боздаланың екінші бір шетінде айна-катесіз қайталануы таңдандырмай қоймайды. Көне түркі салт-сана, әдет-ғұрыптың қаймағы бұзылмаған казақтарда, өмірдің бар саласын қамтитын оқиғалармен байланысты адам аттары, жер-су аттары т.б. есте сақталып, атадан-балаға жалғасып жатады» [15] – деп сүйсіне жазуы, ауызша дәстүрде өмір сүргеніне карамастан өзінің сырткы және ішкі бәз қалпын жоғалтпайтын тарихи жадтың көшпенді казақтардағы ерекше болмысын ашып береді.

Қазіргі қоғамда ұлттық құндылықтарды жаңғырту, тарихи сананы терендету отаншылдық, тәуелсіздік ұғымдарын саналы түрде қастерлеу ұғымдарымен астарласып келеді. Ш.Ш. Уәлиханов мұралары ұлттық тарихты зерделеуде методологиялық тін қалыптастыра алады.

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – А.: Казахская советская энциклопедия, 1985.

2. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т.I-IV. 1985.

3. Этническая история и фольклор. – М.: Наука, 1977. – 259 с.

4. Кокьяра Л. История фольклористики в Европе. – М.: Иностранная литература, 1960. – 690 с.

5. Возникновение и ранние формы словесного искусства // История всемирной литературы. В 9-ти томах. – М.: Наука, 1985. – Т.1. – 584 с.

6. Сапожкин А.П. Этнология. – М.: Гардарики, 2004. – 287 с.

7. Традиция // Большая советская энциклопедия. – М.: Изд-во Советская энциклопедия, 1977. – Т. 26. – 624 с.

8. Дәстүрлі қоғам // Қазақстан. Ұлттық энциклопедия. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы Бас редакциясы, 2001. – Т.3. – 166-167 бб.

9. Фольклор // Советская историческая энциклопедия. – М.: СЭ, 1974. – Т. 15. – С. 231-236.

10. Досмұхаметұлы Х. Аманат. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.

11. Қасқабасов С. XV-XVIII ғасырлардағы қазақ әдебиеті. – Алматы: Әдебиет және өнер институты, 2005. – 64 б.

[illegible] XIV ғасырдан XX ғасырдың басына дейінгі қазақтың жырауларының [illegible] Бүркітбайұлы. Екі томдық. – Алматы: Жазушы, 2004. – Т1. – 400 б.
[illegible] Собрание сочинений в пяти томах. А., 1985. Т.2. – С. 157.
[illegible] Tradition as History. Madison: The University of Wisconsin Press, 1985. – 13 p.
[illegible] Собрание сочинений в пяти томах. – Т.2. – С. 158.

МАЙХИЕВ Д. К.
Национальный университет обороны,
(г. Щучинск)

ВОЕННАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА В ТРУДАХ ЧОКАНА ВАЛИХАНОВА

Военная история Казахстана всегда привлекала внимание ученых. Существует большое количество исследований зарубежных и отечественных ученых, где отражены вопросы военной истории. Однако фрагментарность многих научных трудов не полной мере отражает вклад полководцев и батыров в сохранение казахской государственности.

На территории Казахстана в период XVIII – первой половины XIX веков происходили события, которые имели огромное влияние на процесс укрепления национального самосознания, что и нашло яркое отражение в трудах Ч.Ч. Валиханова.

Значимость исторических работ Ч.Ч. Валиханова и его деятельность в качества исследователя получила высокую оценку зарубежных, российских ученых, его современников.

В нашу эпоху наследие Ч.Ч. Валиханова является достоянием мировой науки.

Ценность научных изысканий Ч.Ч. Валиханова состоит в том, что методы передачи информации включают в себя разные направления (жанры) творческой деятельности человека и представляют огромный интерес для изучения.

Знания Ч.Ч. Валихановым вопросов военной стратегии и тактики, позволили ему уделить внимание военному делу казахов. Его труды «Исторические предания о батырах XVIII века», «Песня об Аблае», «О киргиз-кайсацкой большой орде» и др. являются бесценными источниками для исследователей военной истории, которые позволяют изучать тактические приемы ведения военных действий казахами-кочевниками в указанный период.

Сведения, содержащиеся в указанных источниках, позволили нам

учить, что структура войска хана Аблая формировалась по родовому признаку, существовал совещательный орган хана, куда входили батыры, возглавлявшие родовые ополчения, отличительными знаками командного состава были шлемы с перьями.

Для изучения противника и местности перед выступлением войска в обязательном порядке проводили разведку. С этой целью формировались специальные отряды разведчиков (караулы) из числа воинов-охотников, командовали ими батыры, назначаемые ханом. По мере необходимости создавалось несколько караулов, численность личного состава каждого из отрядов зависела от выполняемой задачи. Караулы на задания уходили по разным направлениям. Результаты разведки доводились только до хана.

Хан – верховный командующий, учитывая результаты разведки, планировал действия войск, которые выносил на совет, где принималось окончательное решение. Соответственно, хан мог принимать решение о сражении только в случае полной поддержки батыров.

Сбор совета начинался, когда хан выходил с шатра и на коне выезжал к видимому ориентиру на местности, войска группировались под своими знаками, батыры – командиры родовых ополчений также выдвигались к хану и образовывали круг.

Следует обратить внимание, что батыры имели право на собственное мнение, не всегда поддерживали план хана, тогда обсуждение длилось до принятия окончательного решения. После совета самый почитаемый всеми батыр обращался с речью к войску, выражая поддержку хану.

По решению совета войска могли наступать и на превосходящего в силах противника, естественно, надо правильно понимать, что цели таких выступлений и тактика ведения боя заранее обговаривались, каждый отряд выполнял частную задачу в контексте общей. Например, навязывание боя превосходящему в силе противнику могло развиваться по следующему сценарию: противник, уверенный в своей силе, безрассудно наступал, отступающие войска, наоборот, маневрировали так, чтобы создать условия для контратаки. Выжидая, когда войска неприятеля нарушат свой боевой порядок и потеряют управление.

В ходе боя тактика действия войск, в зависимости от обстановки, менялась быстро, из наступательного боя войско переходило в отступление, создавая при этом бреши в рядах наступающего противника. Заметив несогласованность в действиях, замешательство или уязвимость наступающих, казахи-кочевники быстро переходили в контратаку и добивались победы.

«Скоро хан снялся с поля, и каждый род сгруппировался под своим

[illegible] вылезли вперед батыры в кольчугах, в шлемах с перьями, с луками и стрелами, подошли к хану и образовали тоже кружок. Так вели совет: решили не начать нападение на неприятеля, хотя и в превосходном числе. Для рассмотрения решено было послать караул, вызывали охотников… Большинство калмыков было 10 тысяч; киргизы потерпели ужасный урон, наконец не выдержали и бросились бежать. Впереди всех один высокий калмык на черной, как ночь, лошади с знаменем в руке вбивался в ряды киргиз, сбросил многих с седла… Тогда наш знакомец, тот молодой человек, о котором мы уже говорили (речь ведется о Байгозы батыре М.Д.), выехал вперед, обернулся, натянул стрелу; тетива взвизгнула, калмык закачался на лошади и упал, стрела завязла в шелку (?) и пошла [illegible] лагами... Смерть знаменосца произвела смятение в рядах неприятеля. Киргизы воспользовались, ударили назад и обратили калмыков в бегство и, таким образом, вырвали победу из рук неприятеля» [1, 218].

В работах Ч.Ч. Валиханова особенно интересен тот факт, что батыры действовали руководствуясь тактическими знаниями: оценивали обстановку боя, учитывали психологию поведения противника, учитывали боевые свойства и технические характеристики огнестрельного оружия своего времени.

Данное положение нами рассматривается в следующих сведениях: «В одной из пещер в степи засели калмыки. У входа сидел один стрелок со знаменитым тогда корама черным ружьем (калмык из него стрелял саиг через Иртыш); после смерти нескольких смельчаков никто из батыров не смел идти. Вдруг выезжает на буланой лошадке Ильчибек-батыр и направился на калмыка мелкой рысцой. Все ожидают с трепетом, что он сейчас падет. Ильчибек, доехав таким образом довольно близко, вдруг устремился, калмык приложил фитиль – осечка и не успел приложить еще раз, как был изрублен батыром.

Когда его спрашивали о причине того, что он ехал все рысью, он отвечал: «Калмык хотел моей лошади и дожидался, чтобы я подъехал ближе, я же рассчитывал, что пока я буду ехать, на фитиле образуется большой нагар и после даст осечку» [1, 219].

Одним из ярчайших произведений Ч.Ч. Валиханова, дошедшим до наших дней, является «Песня об Аблае», где исторические события раскрывают нам сложные политические взаимоотношения казахов с соседним народом – киргизами.

Вместе с тем, в рамках рассматриваемого вопроса интерес представляет факт использования Аблай-ханом фитильного огнестрельного оружия. В истории известно, что султан Жангир применил огнестрельное оружие в

Орбулакской битве 1643 года в горных условиях местности. В результате 600 воинов султана Жангира, используя свойства местности, сумели противостоять 50 000-тысячному войску джунгар [2, 116-119].

Тактика применения стрелкового оружия стрелками (мергенами) Аблай-хана была адаптирована к открытой местности. Следовательно, мы можем утверждать, что хан Аблай использовал и усовершенствовал опыт своих предшественников, это является свидетельством того, что военные знания полководцев, батыров передавались из поколения в поколение.

В войске Аблай-хана были специально подготовленные отряды мергенов, которые, вероятнее всего, подчинялись только хану, он лично ими командовал. Очевидно, стрелки рассматривались как боевая единица, имеющая стратегическое значение в боевой обстановке. Отряд формировались из воинов одного рода, учитывалась кровно-родственая связь, что имело большое значение в боевой обстановке. Можем также утверждать о существовании специальной методики по подготовке мергенов, а также их боевых коней.

Вступление в бой отряда мергенов происходило по команде хана. По знаку хана вверх бросали две горсти земли, сопровождая криком «Кидаю!», мергены сходили с боевых коней, их использовали, как щит. Из положения «с колена» заряжали фитильные огнестрельные оружия и вели огонь по целям.

(И, сказав: «Кидаю!».
Бросил две горсти земли).
Многочисленные кунгратские мергены,
Все они быстро и ловко
Установили на коленях фитильные ружья,
Зарядили их пулями.
Устроили защиту из коней,
Вытряхнули патронные сумки.
И вот началась пальба [3, 271].

Учитывая то обстоятельство, что с фитильного огнестрельного оружия сложно вести прицельный огонь, казахи-кочевники полагались на свое отличное зрение. Это подтверждается в трудах А.И. Левшина «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей», где автор обращает внимание на физические свойства казахов-кочевников: «Близкий к природе образ жизни, простота пищи, беспечность, невредный климат и свежий воздух, которым дышат киргизы, делают их здоровыми, долговечными, сильными и крепкими к перенесению голода, жажды и стужи. Солнечный жар не изнуряет их.... Зрение их достойно удивление:

стоя на ровном месте, они видят небольшие предметы верст за 10 и более: где сверхсрочник с острыми глазами усматривает только неясные точки, там они различают очертания предметов и цвет» [4, 301].

В трудах Ч.Ч. Валиханова указаны районы и даны наименования мест, где проходили военные действия, определение и описание, которых имеет актуальное значение для изучения военной истории Казахстана. Знание тактических свойств местности на наш взгляд, будет способствовать осознанию того, какими методами боя батыры-полководцы приводили свои войска к победе.

Ссылаясь на Ч.Ч. Валиханова, авторы 3 тома книги «История Казахстана (с древнейших времен до наших дней)» описывают события в Жетысу в 20-е гг. XIX века, где переломное собые происходило в урочище Тирен-Узек [5, 292].

Подробнее, Ч.Ч. Валиханов написал об этом событии следующее: «Большая орда, кочевавшая по Таласу и далее к Ташкенту, под начальством Аблай-хана двинулась на восток и после удачной и продолжительной борьбы вытеснила их за Малый Алатау и заняла свои давние места. Итак, эти места, по сказаниям кайсаков, вновь заняты Большою ордою у калмыков, и, следовательно, притязания китайцев на эту страну несправедливы, [так как] с появлением исконных жителей она стала независимою. Хотя до появления русских войск в этой части степи Большая орда и считалась под покровительством России // с 1824 года, но китайцы не переставали посылать в Заилийский край свои отряды для сбора ничтожной дани до 1840 г., когда они потерпели горестное и плачевное поражение от здешних чапраштов при урочище Тирен-Узек.

Отряд состоял из трех тысяч китайцев и, собирая ясак, намеревался пробраться к ташкентскому аксакалу для переговоров» [6, 181].

Поиск более обширной информации о данном историческом событии позволил нам выяснить, что данный материал еще недостаточно изучен, в связи с чем нами проведена определенная работа. Для уточнения географического положения урочище Тирен-Узек, были изучены топографические карты и выяснено следующее: населенный пункт «Теренозек» расположен на расстоянии 2,5 км от железнодорожной станции «Акыртобе». В западном направлении от станции, на удалении 55 км по железной дороге, находится г. Тараз, а в восточную сторону – населенный пункт Луговая. Местность представляется как узкий проход по подножию горы с Семиречья в сторону Каратау.

Тактические свойства местности в районе населенного пункта «Теренозек» позволяли казахскому отряду с небольшой численностью из

выгодных условий эффективно провести боевую операцию. Можно было организовать засаду, окружить противника и т.д., так как по северной окраине станции проходит южная граница пески «Мойынкум», по южной стороне – на удалении 10 км – горы Кушей Ауатау.

С вершины горы стекается множество речек, которые текут по лощинам, пологие скаты и слабый уклон подножия горы образуют естественную систему орошения долины. Более крупные речки: Мамай койынды, Шолак кайынды, Макбель, Шыбанты – текут к населенным пунктам: «Мамай-Каинды», «Чулак-Каинды», далее – «Кок-Арык» и «Теренозек», «Бирлес», «Орнек».

Эти населенные пункты расположены южнее станции «Акыртобе», отдалены на незначительном (примерно на 1,5 – 3,0 км) расстоянии друг от друга. Обилие водного ресурса в долине вполне обеспечивает хороший рост травянистой растительности, что могло быть причиной того, что Ч.Ч. Валихановым данная местность названа «урочищем», то есть на казахском языке «тоґай».

Характерным признаком долговременного проживания людей на данной местности является и то, что населенные пункты на небольшом участке близко расположены, территории которых занимают большие площади.

По нашему мнению, характер тактического свойства местности населенного пункта «Теренозек» требует от исследователей более подробного изучения данного вопроса.

Таким образом, краткий анализ работ Ч.Ч. Валиханова доказывает, что дальнейшее изучение его трудов со временем позволит раскрыть новые страницы в военной истории Казахстана, а для многих поколений исследователей его труды будут являться источниками изучения военного дела казахских полководцев.

Накопленные знания и опыт позволяли казахам-кочевникам успешно отстаивать свои национальные интересы в самые сложные периоды истории. Казахско-джунгарские войны, продолжавшиеся около двухсот лет, позволили казахским батырам-полководцам привнести в тактику ведения военных действий казахов-кочевников новые виды оружия и методы их применения.

Четкая организация войск и военных действий, знание особенностей противника, умение использовать тактические свойства местности говорят о том, что казахи в период XVIII – первой половины XIX веков были в военном отношении подготовленными, их воинский дух, несмотря на трудности, был на высоком уровне.

Реалии сегодняшнего дня это возрождение духовности, следовательно, знание истории своего народа, в частности военной истории, является условием формирования патриотизма у подрастающего поколения казахстанцев.

Одним из путей формирования патриотизма средствами военной истории своего народа может быть проведение обширных научно-поисковых работ силами общеобразовательных школ, учебных заведений и других молодежных организаций по поиску материалов о жизнедеятельности казахского общества и батыров-полководцев.

Проведение целенаправленных поисковых работ по восстановлению картины военных действий, по возрождению имен батыров, установление памятников на малой родине и местах былых сражений и т.д. позволит сохранить в военной истории и в народной памяти подвиги былых поколений героев, боровшихся за территориальную независимость и государственность Казахстана.

1. Ч.Ч. Валиханов. Исторические предания о батырах XVIII века. - Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – Алма-Ата: Главная редакция Казахстанской советской энциклопедии, 1984. С. 432.

2. А.Б. Тасбулатов, Д.К. Майхнев. «Орбұлақ шайқасы және оның әскери-патриоттық тәрбиелік мәні». Алматы. Вестник КазНГУ, Серия историческая. №4 (39) – 2005.»

3. Ч.Ч. Валиханов. Песня об Аблае. - Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – Алма-Ата: Главная редакция Казахстанской советской энциклопедии. 1984. С. 432.

4. А.И. Левшин. «Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких орд и степей (под) общей редакцией академика М.К. Козыбаева)» – Алматы, «Санат», 1996. с. 656

5. История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Том 3. – Алматы: «Атамура». 2000. 768 с., илл., карты.

6. Ч.Ч. Валиханов. О киргиз-кайсацкой большой орде. - Собрание сочинений в пяти томах. Том 1 – Алма-Ата: Главная редакция Казахстанской советской энциклопедии, 1984. С. 432.

РАХЫМҚҰЛОВ Д.А.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, т.ғ.к.
(Алматы қ.)

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ҰЛЫ ЖҮЗ ҚАЗАҚТАРЫ ТУРАЛЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

1853 жылы Шоқан Уәлиханов он сегіз жасында Омбы қаласындағы кадет корпусын аяктап, армиялық атты әскерлердің корнет деген офицерлік атак алып шығады. Осы сәттен бастап оның қоғамдық және әдеби қызметі басталады. Кадет корпусын тамамдаған Шоқан

орнын Сібірдің казак әскерлерінің 6-шы атты әскер полкінің офицері болып тағайындалады. Арада бір жыл өткеннен кейін Батыс Сібір мен Қазақстанның солтүстік-шығыс аймақтарын басқарып отырған генерал-губернатор Г.Х. Гасфорттың адьюданты болып тағайындалады. Осы кезден бастап Шоқан Шынғысұлының казак жеріндегі жауапты және тынымды қызметі басталады. Ол кезде патша әкімшілігі жергілікті халықтың арасынан шыккан білімді адамдарға өте мұқтаж болды. Бұл жағынан Шоқан Уәлиханов таптырмайтын адам еді. Өзінің жастығына карамастан Шоқан казак халкының әдет-ғұрпын, тұрмысын, материалдык және рухани мәдениетін өте жаксы білетін, сонымен катар біркатар шығыс тілдерінде менгерген еді.

Жас Шоканның жергілікті жердегі патша әкімшілігінің қызметіне араласа бастаған кезі Жетісу өлкесінің Ресей империясының құрамына ене бастау тұсына тура келеді. Ол кезде патша өкіметі Қокан хандығының ыкпалынан Жетісу өнірін империяның құрамына отарлау жолмен косуға бағытталған жіті және кырағы саясат жүргізуді көздеген еді. Алға койылған міндетті шешумен офицерлердің бір тобы айналысуға тиісті болды, олардың катарында корнет Шоқан Шынғысұлы Уәлиханов та болған еді.

1854-1855 жылдары Шоқан Жетісу өлкесінде коныстанған Ұлы жүз казактарының географиясын, тарихын, әдет-ғұрпын, шежіресін, тұрмысын, діни наным-сенімдерін және жерлеу орындарын деп койып зерттей бастайды. Шоқан бұл зерттеулерін 1854 жылы К.И. Гутковский экспедициясында және 1855 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторы Г.Х. Гасфорттың сапарында болған кезде жүргізеді. Бұл сапары Шоқан Уәлихановтың казак халкының тарихы мен рухани мәдениетін терен зерттеуіне негіз салады. Ол осы сапарлардан алып келген мәліметтерін ғылыми негізде өңдеп шығып, өзінің казактар туралы кезекті еңбегін жазуға кіріседі. Алғашкы сапарынан кейін Шоқан «Ұлы жүз казактары туралы» жазбаларын қағазға түсіреді. Ал жоғарыда аталған екінші сапарынан соң ғалымның екінші «Іле өлкесінің тарихы» атты макаласы жазылады. Шоканның бұл көлемді ғылыми еңбектерінің жарияланған мерзімі 1854-1855 жылдары, яғни патша өкіметінің Іле өлкесін отарлап, Верный бекінісінің негізін калаған кезде болатын. Ғалым Шоканның аталған екі көлемді еңбегіне топтама негізде мына макалалары: «Казак ордәрісінің құрамы», «Егіншілік туралы», «Киіз үй», «Қазак молалары мен жалпы көне ескерткіштері жөнінде» енді. Ғалымның бұл екі туындысы бізге кошірме түрінде бір дәптер ретінде жеткен болатын.

Автор өзінің «Іле өлкесінің тарихы» деген еңбегінде алдымен

табиғатты сурет арқылы бастайды. Алатаудың сұлу бейнесін, одан бастау алатын өзен көздерді, құлпырған жеміс-жидектерді, сылдырап аққан өзендерді, орман таулардағы жануарлар мен құстарды, яғни табиғаттың көркін тұтас тамаша бейнелеп жеткізеді. Іленің сол тұстағы жануарлардың жайылып бұлаңдаған сипаттап жазады: «Тауда марал, тау теке және қазақтар аңсыз ұрлап кеп алып кеткен тау ешкілер жайылып жүреді, арқар аз, ал қиық мүйіз тоқырегін мекендейді; Іленің оң жағында, далада кездесетін жануарлар мүлде көрінбейді. Ну ішінде, терең шатқалдарда аю, жолбарыс (тек жалғыз ғана) борсық, қызыл түлкі және басқалары жүреді., қасқыр қиылысқан; тіптен қара түлкі де кездеседі. Өзендерде кәмшат, ал қамыс арасында бұл елде мия, өсімдігі тамырының көптігінен аса семіз болатын қоянтар мекендейді. Аңғарда қоян, сусар, түлкі , үй қояны, кірпі, тағы мыстық, тасбақа және басқалары болады.

Қазақтар Іленің төменгі жағынан жайраны да кездестірген екен.

Іле бойындағы үлкен және ну қамыс ішінде жолбарыс, сілеусін, ерлік қабылан және басқада жыртқыш аңдар жиі кездеседі» [1]. Одан әрі автор Іле өлкесінің табиғатын әсем ететін құстар әлемінеде тоқталып кетеді. «Құстардың көптігіне сан жетпейді-деп көрсетеді ғалым, жабайы құстардан қаз, үйрек, тұрпан, дуалақ, тау және аңғар шілі, кептер және басқалары кездеседі. Аққулар мен тырналар осында қыстайды. Іледе-дейді ғалым,-бірқазандар да бар. Көккұтан құрғақ терекке өзінің ұяларын салады; тал немесе ырғайдың қалың жапырақтары арасында бұлбұл мен әнші торғай, ал аңғарларда – бозторғай, пайыз және басқалары ән салады. Тауда үлкен құз жартастар жанында, орманда бүркіт, қарақұс, сұр лашын, каршыға ұя салады, ал тастарда тас шілдері мен құрларды көруге болады. Іле мен қамыс пен тал өскен баска да өзендердің бойларында қырғауыл топ-топ болып жүреді», [2]-деп жазады.

Іле алқабында ертеден қоныс тепкен Ұлы жүз рулары жөнінде Ш. Уәлиханов өзінің «Ұлы жүз қазақтары туралы» деген еңбегінде: «Іле алқабын Ұлы жүздің албан, дулат атты екі негізгі рулары және қоныстары өзеннің сол жағымен ғана шектелетін шапырашты руының біраз бөлігі мекендейді», [3]-деп көрсетеді. Дулат қазақтары Ш. Уәлихановтың жазбаларына қарағанда Ұлы жүздің баска руларынан саны жағынан да жаугершілігі мен байлығы жағынан да ең қуаттысы. Олар албандардан бес есе, жалайырлардан үш есе көп».[4]-деп баяндайды.

Ш. Уәлиханов Ұлы жүз руларының ішіндегі шапырашты қазақтарының жаугершілік қасиеттеріне де ерекше тоқталып өтеді. Бұл жөнінде ғалым өзінің «Ұлы жүз қазақтары туралы» көлемді еңбегінде былай деп баяндайды: «1840 жылға дейін қытайлар Іле өңіріне болмашы алым-салық

жинаушы отрядтарын жіберуден бір тапсыр келді, соның сыдарынан қытайлар Теренөзек сайында осы жердің шапырашыларынан оншы тапсыр жеп маскара боп жеңілді де...

Үш мың қытайдан тұратын отряд, сапық жинай отырып, Ташкент ұлыктарымен келіссөз жүргіземіз деген максатпен осы өңірден өтіскен болады. Сол соккы қытайлардың есінен кетпейді, әлі күнге дейін казактардың шапырашты деген тайпасынан жеген таяғы бармағын гістетеді» [5]. Сонымен қатар Шокан Уәлиханов Жетісу өлкесіндегі Рүстем бекінісі мен Тойшыбек бекінісі жөнінде де қыскаша тарихи шолу жасап өтеді.

1855 жылы ғалым Шоканның «Ұлы жүз казактары туралы» көлемді еңбегіне топтама негізде кірген «Қазак ок-дәрісінің құрамы» атты шағын макаласы жарияланады. Бұл макаласы оның сол кездегі каруды октайтын ок-дәрінің дайындалу технологиясына куә болғанын байкатады. Ғалымның бұл процесті өзінің макаласында тамаша ситпаттап беруінің өзі оның осы такырыпка кызығушылығы болғанын көрсететін шығар. «Екі жарым фунт ок-дәрі алу үшін,-дейді ғалым, бір фунт сор, жарты фунт көмір, бір фунт күкірт салатындығын», [6]-жазады.

Ғалым Шокан «баска жерлерге карағанда Ұлы жүзде бау-бакша өсіру жаксы дамыған».-деп өзінің «Егіншілік туралы» атты макаласында жазды. Одан әрі автор бұл өсімдіктерді өсіру осы елкеге көрші елдерден келгендігін тек болжап ғана айтып өтеді. «Жүзім, орік, алма т.б. жеміс-жидек ағаштарын өсіру казактарға сол өсімдіктерді жаксы өсіру тәжірибесі жинакталған Ташкенттен немесе Қытайдың батыс елкесінен: Құлжа, Қашкар өңірлерінен келген болса керек» [7]. Расында да Жетісу өлкесінде бау-бакша өсіру шаруашылығы өте жаксы дамығандығын мұрағат құжаттары да дәлелдей алады. Мысалы XIX ғасырдың 60-шы жылдары Жетісу өлкесінде, дәлірек айтсак Верный каласының батыс жағында құрылған Ырғайты болыстығының құрамына кірген Бесмойнак және Карааршa деп аталатын (Қазіргі Алматы облысы Жамбыл ауданы Бесмойнак және Карааршa ауылдарының манында) жерлерде Найманбай батырдың ұрпактары мал шаруашылығы мен катар бау-бакша өсіруменде шұғылданған болатын [8]. Бұл шыныменен Жетісу жерінде, яғни нактырак айтсак Алматы каласының төнірегінде де бау-бакша шаруашылығының жаксы дамығындығын дәлелдейтін құжат болып табылады.

Шокан Уәлиханов 1855 жылы Г.Х. Гасфорттың сапары кезінде жүріп өткен жолдардың бойындағы көне ескерткіштерге де ерекше назар аударған еді. Сол ескерткіштерді ғалым жалыкпастан аралап шығып, онын құрылысына және салыну тарихына терең үніліп, зерттеу жүргізеді.

Зерттеу нәтижесінде жинақталған мәліметтерге сүйене отырып өзінің кешкі ғылыми мақаласын жазуға кіріседі. Ол басылымға жариялау үшін дайындаған мақаласының тақырыбын «Қазақ молалары және жалпы көне ескерткіштері жөнінде» деп алады. Осы туындысында Шоқан Уәлиханов қазақ елінің көрнекті қайраткерлері Құлан хан, Сүйік сұлтан, Аташ батыр, Байдалы және Қапал батыр туралы он беске жуық кесенені сипаттаған. Жоғарыда атап өткен еңбегінде ғалым негізінен Жетісу жеріндегі белгілі адамдарға қойылған қорғандардың салынуына және оның құрылысына тоқталған. Сондай-ақ ғалым бұл көне ескерткіштердің салыну тарихын білуге құмарлық танытып, оны кімдердің салғандығын, мазардың нақты орналаскан орнын, салыну мерзімін, құрылыска пайдаланылған материалды және қандай формада тұрғызылғаны жөнінде бірталай мәлімуматтар беріп өтеді. Ғалымның анықтауынша: «қазақ тұрмысының бұл тілсіз ескерткіштері тарихи тұрғыдан гөрі географиялық жағынан анағұрлым маңызды, себебі жерленген адамдар аттары ел аузында мәңгілік сақталып қалады да, қазақ өзінің жол бағдарын осы молалардың түсына карап айқындайды» [9].

Сондай-ақ ғалым мола, бейіт, корған терминдеріне де жеке-жеке анықтама берген. «Мола»-деген ұғымға Шоқан төмендегідей анықтама береді: «Мола-айқын атау емес, бұл атпен көне де, жаңа да бейіттерді араластырып айта береді, бірақ көбінесе мола деп карапайым, сүренсіз төмпешікті, ұсақ тас үйіндісін немесе балшықтан соғылған тұрпайы ескерткішті айтады» [10]. Ғалым одан әрі бейіттердің басты екі түрін атап көрсетеді: «Ол жеке-дара және корған тәріздес түрлері мұның соңғы жағдайында бейіт ташкенттік типтес ықшамды корған түрінде, яғни батысқа қараған кіші-гірім есіктері бар, сырт жағы жалмен бекітілген бекініс сиякты болып келеді» [11]. Автор бейіттің мұндай түрін Ташкент үлгісімен жасалғанын және алғашында оларды салу үшін шеберлерді сол жақтың өзінен шақырылып отырғанын жазған. Дәл сондай үлгімен салынған кесенені ғалым Жетісу өңірінің Талғар өзенінің бойынан кездестірген. Ол Құлан ханға арнап тұрғызылған кесене болатын. Шоқан өзінің еңбегінде бұл ескерткіштің ішкі құрылысын айырықша сипаттай келе, «оған бүкіл хан әулеті сиып кетер еді». [12]- деп көрсетеді.

Ғалым Жетісу өңіріндегі Абылай ханның ұлы Сүйік сұлтанның кесенесіне де ерекше мән берген. Ол өзінің жазбасында бұл кесенені Ташкенттің шалаказағы салған деп жазады. Автор одан әрі бұл ескерткіштің салыну құрылысын егжей-тегжей сипаттайды. Одан кейін ғалым өзінің жазбасында қазақтардың не себепті молаларды қырат жерлерге, керуен немесе көш жолдарына және өзен мен көл бойына орналастырылғанын

да түсіндіріп өтеді. Онын аныктауынша «оқ і жүрі інші адам оны сы ерлер басына ерекше аят (бата) окып кетсін деген максатпен жасалыпты» [13].

1. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 2-ші басылым. – Алматы: Жазушы, 1985. 88-89 б.
2. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 89 б.
3. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 92 б.
4. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 92 б.
5. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 93 б.
6. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 95 б.
7. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 97 б.
8. КР ОМД. 44-қ. 1-т. 757-іс. 7-8 пп.
9. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 101-102 бб.
10. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 102 б.
11. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 102 б.
12. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 103 б.
13. Уәлиханов Ш.Ш. Таңдамалы: 104 б.

ОЗЕРОВА О.А.

педагогический университет

(г. Омск, Россия)

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА ЦК ВКП(б) ПРОТИВ ПОСЛЕДОВАТЕЛЕЙ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА В 1928-1938 ГГ. (НА ПРИМЕРЕ ОМСКОЙ ОБЛАСТИ)

Валиханов Чокан Чингизович (1835-1865), казах, просветитель-демократ, путешественник, этнограф, фольклорист, исследователь истории и культуры народов Средней Азии, Казахстана и Западного Китая. Поддерживал тесные связи с русской интеллигенцией. Автор станковых рисунков и акварелей [1]. Достойный офицер русской армии. Будучи сыном своего народа, прилагал немало усилий на то, чтобы казахский народ жил счастливо, развивал свою национальную культуру, преодолевал неграмотность.

В 1928-1939 гг. в Омской области, а также в Казахстане И.В. Сталин и его единомышленники проводили политику скорейшего строительства социализма. Для этой цели им потребовалось кроме проведения коллективизации и индустриализации воспитать единого советского человека. Против этого выступили последователи Ч. Валиханова, увидевшие в советизации угрозу исчезновения национальной культуры, языка, обычаев, традиций и отход от ислама. В связи с этим все они были

отнесены к националистам, а затем причислены к врагам народа. Часть из них погибла в тюрьмах и лагерях.

30 июля 1937 г. вышел оперативный приказ за номером 00447, подписанный народным комиссаром внутренних дел Союза ССР Н. Ежовым, в котором говорилось, что с 5 августа 1937 г. во всех республиках, краях и областях начнется «операция по репрессированию бывших кулаков и активных антисоветских элементов» [2]. На основании этого приказа последовали аресты. Перед следователями НКВД была поставлена задача любыми методами добиться признания у подследственных. В связи с этим «в отношении явных не разоружившихся врагов народа» они применяли «конвейер допросов», насчитывающий 20 приемов [3]. Немногие смогли пройти все ужасы пыток в застенках следственного изолятора и остаться в живых. Один их них Я.П Нелеппа, бывший помощник начальника Управления НКВД по Омской области, «враг народа», рассказал только о нескольких приемах, примененных к нему следователями Орловым и Симахиным. «Умертвление и воскрешение» – это ужасная пытка, которая проводилась так: жертве закладывают руки за спину, выгибается грудь вперед и в это время наносится во всего размаха со всей силой удары в сердце, легкие и по голове. От этих ударов парализуется сердце, парализуется дыхание, и я в смертельных судорогах валился на пол. Далее «воскрешение». Применяют всевозможные средства – искусственное дыхание, нашатырный спирт и прочее. «Рубка шеи», т.е. со всей силой бьют в шею до тех пор, пока она не потеряет всякую устойчивость и пока голова начнет произвольно болтаться, как швабра» [4]. В результате таких допросов подследственные, не выдержав пыток, сознавались в том, чего они не совершали. В Омске особой жестокостью в проведении следственных экспериментов отличался Г. Саенко, ранее работавший в Казахстане. Часть уголовных дел по политическим статьям получалась именно ему, как «специалисту по казахам». По всей вероятности испытали на себе «конвейер допросов» М. Жумабаев, К. Кеменгеров, С. Сейфуллин и многие другие.

Магжан Жумабаев родился в 1893 г. в урочище Сасыккуль Сарыайгырской волости Петропавловского уезда. В 1916 г. окончил Омскую учительскую семинарию. В 1922-23 гг. вышли два сборника его стихотворений, восхваляющих советский строй. В 1927 г. работал в Петропавловске и Боровом. Участвовал в создании новых школьных учебников. В 1929 г. М. Жумабаев был арестован органами ОГПУ и осужден сроком на 10 лет. Его жена Залыха 14 раз ездила в Москву, добиваясь освобождения своего мужа. Благодаря ходатайству писателя

Максима Горького в 1937 г. М. Жумабаев был освобожден, после чего его семья переехала в Омскую область. Здесь же ему, как «врагу народа» не дали работы, вследствие чего он был вынужден уехать в Алма-Ата. 30 декабря 1937 г. он был вновь арестован по политическим мотивам и 19 марта 1938 г. расстрелян [5]. В музее Омского педагогического училища № 1 был оформлен стенд, рассказывающий о творческом пути выдающегося казахского поэта Магжана Жумабаева. Для увековечивания его памяти на здании училища установлена мемориальная доска. В 2002 г. вышла в свет книга М. Жумабаева «Пророк. Стихи и поэмы».

Писатель и поэт Кошмухамед Кеменгеров родился в 1896 г. в ауле Каржас Одесской волости Омской губернии. Он перевел на казахский язык стихотворение А. Пушкина «Пророк». Написал пьесу «Золотое кольцо», которую впервые поставили на сцене казахского национального театра в 1926 г. Долгое время его авторство оставалось неизвестным. В 1937 г. был арестован по политической статье УК РСФСР. Изъятые у него при обыске рукописи, книги, изданные на казахском языке, записки и две толстые тетради исчезли. Тройкой при УНКВД по Омской области по статье 58-2-9-11 УК РСФСР 17 ноября 1937 г. он был приговорен к высшей мере наказания и расстрелян 21 ноября 1937 г. в Омске [6].

Сакен Сейфуллин, казахский поэт и писатель, автор книг «На волнах жизни», «Домбра», «Тернистый путь» и др., окончил Омскую учительскую семинарию. В середине 1920-х годов он возглавлял Совнарком Киргизской (Казахской) АССР. В 1937 г. был арестован по политически мотивам и расстрелян. В результате этого его книги были изъяты из библиотек. В личных же библиотеках их было хранить тоже небезопасно. Если во время обыска книги находили, то владельцев их приобщали к уголовному делу. Так, в 1938 г. было заведено дело на казахского борца Кажимукана Мунайтпасова, имеющего книгу С. Сейфуллина «Тернистый путь» [7].

Последователей Ч. Валиханова поддержала интеллигенция, среди которой были следующие учителя казахских школ: в Русско-Полянском районе Исмагамбетов Аждар (село Узун-Агаш), Абельдинов Шаймердин и Исеналиев Урусбай (аулы Жаскайрат и Кора-Мола); в Азовском районе Самратов Копен (аул Кракхудук) и Абдыхалыков Вайс (аул Кыр-Кудук); в Шербакульском районе Сулейменов Хаернас (аул Буруп); в Москаленском районе Кутемгенов Курман (аул Жексентай); в Казахстане Ужикенов Мухаметжан (аул Тапат, Кзылтуский район) [8], приговоренные к 10 годам лишения свободы; Джантасов Садвокас (Омск), Бейсембинов Баймухамбет (аул Кора-Агаш, Полтавский район) [9], Мамеков

Галайчан Есембиевич (совхоз № 363, Тюкалинский район), Мусралинов Балыкбай (аул Кумды, Черлакский район). Куйшебаев Сматай (аул Аташ, Исилькульский район), Токпаев Айтмулла и Бижикенов Ильяш (аулы Жанан и Курманбай, Шербакульский район) [10], приговоренные тройкой УНКВД по Омской области к расстрелу.

К этому скорбному списку можно отнести Ису Жаксыбаева, жителя аула Кайчубай Шербакульского района, выступившего за сохранение в процессе обучения детей казахских традиций. Он бесплатно отдал свой дом под школу, в которой обучались грамоте 13 детей в возрасте от 8 до 14 лет. Кроме того, оплачивал труд технички и отопление. Также в своем ауле он построил мечеть. Тем не менее И. Жаксыбаев был приговорен тройкой при УНКВД по Омской области по статье 58 пунктам 2.8.9.11 УК РСФСР к высшей мере наказания [11].

Таким образом, дело, начатое Ч.Ч. Валихановым по просвещению своего народа, сохранению национальных обычаев и традиций, продолжили его последователи - истинные сыны своей Отчизны, которых молодое поколение должно помнить и чтить, чтобы не дать повториться событиям 1928-1938 гг.

1. Советский энциклопедический словарь. – М., 1980. – С. 192.

2. Россия. XX век. История России. 1917-1940. – Челябинск, 1994. – С. 294-299.

3. Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 3. – С. 145; Самосудов. Большой террор в Омском Прииртышье. 1937-1939 гг. – Омск, 1998. – С. 49.

4. Самосудов. Большой террор в Омском Прииртышье. 1937-1939 гг. – Омск, 1998. – С. 49.

5. Турсунов И.А. Очерки истории казахов Омского Прииртышья. – Омск, 2000. – С. 55.

6. Бескемпирова А.К. Боль и память. – Петропавловск, 2007. – С. 118-119, 253, 256.

7. Там же. – С. 288.

8. Бескемпирова А.К. Указ. соч. – С. 10, 11, 102, 106, 130, 206.

9. Турсунов И.А. Указ. соч. – С. 18, 24.

10. Бескемпирова А.К. Указ. соч. – С. 61, 127, 134, 146, 196.

11. Они остаются с нами. – М., 1987. – Кн. 1. – С. 220-222; Турсунов И.А. К истории становления образования казах в Омской губернии // Россия между Западом и Востоком. Опыт прошлого тысячелетия. Некоторые аспекты проблемы. Мат. международной научно-практической конференции. – Омск, 2000. – С. 216-217; Бескемпирова А.К. Указ. соч. – С. 83-84.

ҚҰРМАНҒАЛИЕВА
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе
мемлекеттік университеті
т.ғ.к. доцент (Ақтөбе)

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ҚЫТАЙ - ҚАЗАҚСТАН САУДА ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ ДАМУЫ ТУРАЛЫ

XVIII – XIX ғасырлар тоғысында Ресей үкіметі Қазақстан территориясын шектес мемлекеттермен сауда карым – катынастарын орнату максатында транзиттік зона ретінде пайдалану ісіне аса назар аударды.

Сондыктан Ресей мемлекетті атынан Қазақстан және Орта Азия мемлекеттеріне арнаулы экспедициялар мен елшіліктер жіберіле бастады.

Осы кезде Орта Азияға А. Бланкеннагель (1793), А. Безносиков пен Т. Бурнашев (1794), Д. Телятников (1796), А. Поспелов пен Т. Бурнашев (1800), Ф. Назаров (1813), А. Муравьев (1821-1822) және баскалар баскарган елшілік экспедициялар жіберіліп, оларға Орта Азия және Казакстан жерлері аркылы өтетін маршрут бойында орыс және ортаазияттык саудагерлер үшін тиімді сауда жүргізу мүмкіндіктерін зерттеу тапсырылды.

Сонымен катар осы арнаулы нұскау ережелерде орыс мемлекетінің саяси, әскери және экономикалык мүдделерін ескере отырып, үлкен дипломатиялык максаттарды жүзеге асыру ісі ерекше атап көрсетілді.

Ресейдің және Казакстанның Цин империясымен сауда катынастарын тынғылыкты зерттеген алғашкы ғалымдардың бірі Шокан Уәлиханов болды. Ол Шығыс Түкістандағы окиғаларды өз көзімен көріп бакылады. Батыс Кытай территориясына сапар шеккен сауда керуендерінің маршруттарын зерттеді, саяси жағдайлардың Ресей мен Казакстанның Синьцзянмен сауда – экономикалык катынастарына тигізген әсерін талдады. Өзінің осы мәселелерге катынасты ғылыми еңбектерінде және жалпылама очерктерінде Шокан Уәлиханов көптеген мәліметтер, оның ішінде статистикалык деректер келтіреді.Сонымен катар Шокан Уәлиханов өз енбектерінде көптеген архивтік материалдарды колданған. Осы мәліметтер мен деректер негізінде өлкедегі керуен саудасы туралы толык мағлұматтар алуға болады.

Шокан Уәлиханов Батыс Сибирь бас баскармасы істерінің мәліметіне сүйене отырып 1803 – 1818 жылдар арасында Синьцзяннан 423395

рубль 55 копеек товар әкелініп, Синьцзянға 302763 рубль 70 копеек товар жөнелтілгені туралы деректер келтіреді.

«Тек қана Қашғар мен Жаркент қалаларында 30 – ға жуық керуен сарайлары болды. Олар негізінен Ресей көпестеріне қызмет көрсетті. Олардың арасында Жетішаһар мемлекетінің билеушісі Якуббек салынған керуен – сарай ең күштісі болып саналады» - деп жазды Шокан Уәлиханов. [1]

1851 жылы жасалған Ресей және Қытай арасындағы Құлжа келісім шарты орыс – қытай сауда қатынастарының дамуында жаңа кезеңнің басы болды.Құлжа шарты (1851 ж.) бойынша Ресей көпестеріне тек қана Құлжа және Шәуешек қалаларында ғана сауда жасауға рұқсат етіледі. Бұл қалалардың сауда айналымы Үрімшіден төмен болатын.

«Үрімші Батыс Қытай өлкесіндегі ең бірінші қала. Үрімшіден товарлар Құлжаға, Шәуешекке, қытайлық Түркістанға жөнелтіледі.Сауданың көпшеген баптары (статья) бойынша, әсіресе мал өткізуден бұл екі қала Қашғариядан көп кейін қалады» - деп жазған болатын Шоқан Уәлиханов. [2]

1851 жылғы Құлжа шарты Ресей саудагерлеріне Құлжа мен Шәуешек қалаларында еркін сауда жасауға жаңа мүмкіндіктер ашты. Сөйтіп Құлжа шарты негізінде Батыс Қытайдағы екі ірі қаламен сауда жасау ресми түрде рәсімделді. Осы шарт нәтижесінде Құлжа мен Шәуешекте Ресей консулдығы ашылды.

Шокан Уәлиханов орыс және Қытай саудагерлерінің арасын қазақ сұлтандары мен старшындарының жалғастырғанын ерекше атап көрсеткен болатын.

Құлжа шарты (1851 ж.) бойынша Құлжа және Шәуешек қалаларына сауда мақсатына аттанған Ресейлік және Орта Азиялық сауда керуендерін бастайтын қазақ немесе қырғыз өкілдерінен құрметті басшыны сайлау міндетті болды. [3]

Шокан Уәлихановтың мәліметтеріне сәйкес Семей қаласынан Шәуешекке қой айдаған сауда керуендері 15 күнде, жүк арткан түйелер 12 – 13 күнде, бос түйелер – 10 күнде, салт аттылар 1 жетіде жеткен. [4]

Шокан Уәлиханов Құлжа, Шәуешек қалаларындағы сауда жағдайы туралы орыс консулдарының есептерінен алынған өте құнды деректер келтіреді.

Шокан еңбектерінде қазақтардың сауда товарларын тасу үшін базарға әкелген түйелерінің саны, сатуға шығарған арқан, қапшық, алаша, қолдан тоқылған шапан тағы басқа товарлар туралы нақты деректер кездеседі. Қазақтың ұлы ғалымының келтірген мәліметтері бойынша

казак саудагерлері өз товарларына мынадай бағалар белгілеген: аркан – 12 копеек, алаша – 30 – 50 копеек, кашпик - 12 – 15 копеек, шапан 1 рубль – 1 рубль 10 копеек.[5]

Құлжа шартынын негізінде Ресей патшасы I – Александр 1856 жылы 25 наурызда Сибирь комитетіне: «Бұдан былай осы (Құлжа) шартын басшылыкка ала отырып Батыс Кытаймен сауда катынасын дамытып, 3 – гильдия көпестеріне сауда жасау мүмкіндіктерін бұрынғыша жасай отырып, сауда күәліктері негізінде шарауларға да сауда жасау құкыктарын сактау кажет және оларды алым – салыктан босату керек» деген тапсырма берген болатын.[6]

Ресей үкіметінін Кашгариядағы әскери – экономикалык мүдесін жүзеге асыру кажет болған кезде таңдау жас казак офицері Шокан Шынғысұлы Уәлихановка түсті. Осы таңдаудын негізгі себептері мынадай болды:

1.Зерттеуші ғалым ретінде Шокан Уәлиханов 1855 – 1856 жылдар арасында Жетісу өлкесінде 5 рет болып, казак халкынын тарихы мен салт – дәстүрін зерттеп, үлкен тәжірибе жинаған болатын.

2. 1856 жылы Шокан Уәлиханов М. Хоментовский баскарған ғылыми – экспедиция құрамында Ыстыккөл аймағын зерттеп, Ресей географиялык қоғамнын мүшелігіне кабылданып, орыс мемлекетінін әскери және ғылыми орагасында үлкен беделге ие болды.

3.Казак халкынын өкілі ретінде Шокан Шынғысұлы Уәлихановтын көршілес Орта Азия халыктарынын тарихын, әдет – ғұрып, салт – дәстүрін және діні мен тілін білуі онын баска кандидаттардан артыкшылығы ретінде бағаланды.

1856 жылы Шокан Уәлиханов Құлжа каласына экспедициялык сапарға шыкты. Бұл сапар барысында Шокан Уәлихановка өте күрделі дипломатиялык миссияны орындау жүктелді.

Осы әскери, дипломатиялык және ғылыми экспедиция нәтижесінде Шокан Уәлиханов өзіне тапсырылған шекаралык таластарды өте шебер тындырып, сауда катынастарын орнату туралы мәселелерді екі жактын да мүддесі үшін тиімді етіп орындады. Құлжа өнірінде 3 ай болған Шокан Уәлиханов осы өлкенін географиялык жағдайларымен жете танысып, Құлжа территориясын картаға түсірді. Осынын нәтижесінде Ресейден Құлжаға баратын өте тиімді сауда жолдары аныкталған болатын.

1857 жылы Шокан Уәлиханов Алатау кырғыздарына экспедиция жасайды. Бұл онын Кашкарияға баратын сапарына дайындағы болып табылды. Осы туралы Батыс Сибирь генерал – губернаторы Гасфорт: «Кашгар шекарасына жакын тағыкырғыздар көшіп жүрген мекенге

тет арасы есіміне чиновникті жөнелту кажет. жоспарланған керуенді [illegible] дейін оқ. Кашгариядағы, жалпы Батыс Қытайдағы, жағдайға [illegible] кадағалап отыруы тиіс», - деп жазған болатын.[7]

Кашгар сапарына дайындық негізінде 1857 жылдың соңы мен 1858 [illegible] басында Шокан Уәлиханов Жетісуда болған еді. 1858 жылдың [illegible] Шокан Уәлиханов генерал – губернатор Гасфортқа: «Қатал [illegible] қалың қардың түсуіне байланысты Алатау аркылы өтетін [illegible] мен өткелдер өткен жылдың қараша айынан бастап жабылып [illegible] жол ол жолдардың ақпан айының аяғына дейін ашылуы белгісіз» [illegible] хабарлаған.[8] Сөйтіп ол Қашгарияға баратын сауда керуенін [illegible] күтті.

Генерал Гасфорт Ресей соғыс министіріне «Көтеріліске байланысты Қытай өкіметінің жүзеге асырған шараларына байланысты біздің керуеннің Қашгарияға өтуі өте киынға соғуда. Сондыктан жергілікті басқару орындары келісім бермеген жағдайда, керуен өз товарларын Құлжаға апарып өткізуге мәжбүр болады: - деп хабарлаған болатын.[9]

Ресей мемлекетін Шокан Уәлиханов бастаған әскери – ғылыми экспедицияның орта жолдан қайтып, Құлжаға бұрылуы канағаттандыра коймады Ресей үкіметі: «Егер экспедиция Қашгарияға өте алмаса, оның Құлжаға оралуы ешкандай пайдасыз» деп есептеді.[10]

Сондыктан Шокан Уәлихановтың Қашгарияға сапары міндетті шараға айналды. Ол кезде Ыссык көлден Қашгарияға 3 жол шығатын: Шығыс жолы деп аталатын бағыт Үш Тұрфан аркылы өтсе, екінші үлкен жол Аксаймен, ал үшінші – Атбаш – Арпа бағытымен жүрді. Шокан Уәлиханов ертеден калыптаскан керуен жолы Аксай бағытын таңдады.

Қашғар экспедициясы басталуы туралы Шокан Уәлиханов былай деп жазған болатын: «Июньнің 28 күні мен Капал каласына 30 шақырымдай келетін Карамола деген жерде керуенге барып косылдым. Бұл Семейде тұрушы азиялыктар жабдыктап, жолға салған жеті адамның меншікті керуені болатын. Оның жорык құрамында бір керуен басы, жеті приказчик, отыз төрт кызметшісі бар еді. Керуеннің алты киіз үйі, 101 түйесі, 65 аты және күміспен есептегенде 18. 545 сомдык товалары бар болатын. Керуен басымен мәслихаттасып алғаннан кейін мен Әлімбай атанып, әкем Марғұландык, өзім Қокан хандығының коластына карайтын кісімін деп таныстым. Керуен басының туысканы есебінде мен өз алдыма бір бөлек керуен болып, дербес киіз үй алдым. Керуеншілер арасында алауыздык болмау үшін менің атым мен шыккан тегім оларға жария етілді»[11].

Шокан Уәлиханов Қашғарияда 1858 қыркүйек айынан 1859 жылғы наурыз айына дейін болып, сауда істерімен қатар ғылыми зерттеу, әскери барлау жұмыстарын жүзеге асырды.

Шокан Уәлиханов Қашғариямен толық танысты. Бұл кезде Алтышаһар – Қашғар, Аксу, Үш – Турфан, Янысар, Жаркент және Хотан қалаларын біріктірген ел болатын. Осы қалаларды аралап зерттеген Шокан Уәлиханов керуеншілермен бірге сауда істерімен айналысуға мәжбүр болды.

Шокан Уәлиханов керуен басы Мұсабаймен бірге Алтышаһарда Қоқандтықтардың ерекше жағдайда екендігіне назар аударды. Сондықтан Шокан Уәлиханов Қоқандық саясаткерлер және саудагерлермен танысып, олармен тығыз байланыс орнатты. Осының нәтижесінде Шокан Уәлиханов Алтышардың өткені мен сол кездегі жағдайы туралы бұрын Ресейге, Европаға беймәлім мәліметтер жинауға қол жеткізді.

Ғылыми және әскери материалдар мен бірге Шокан Уәлиханов тиімді сауда жолдарын зерттеді, оларды картаға түсіріп, керуен жолдарын толығымен сипаттап жазды.

Алтышаһар қалаларында сатылатын тоқарларды зерттеп, базарларға Ресейден қандай тоқар әкелуге болатынын сұрастырып білді. Өзінің Алтышаһардағы қызметі туралы жазған: «Қашғарға баратын және Алатау округіне қайтатын жолды сипаттау» деп аталатын еңбегінде Шокан Уәлиханов: «Қашғарда болған кезімде мен осы өлке туралы ең сенімді, шындыққа сай мәліметтер жинадым, ол үшін барлық ұлттардың, сословиелердің өкілдерімен танысып, достастым. Олардың біреуінен алған мәліметтерімді екіншісі арқылы тыңғылықты салыстырып тексердім» - деп жазған болатын.[12]

Кезінде Қоқан хандығының саяси ықпалында болған Алтышаһар деп аталған Аксу, Үш Тұрфан, Қашғар, Янысар, Жаркент және Хотан қалалары Азия халықтарымен ашық сауда жасап, Алтышаһарда андижан және бұқара, тәжіктер мен парсылықтардың ауған, армян және индустардың факториясы болды. XIX – ғасырдың бірінші ширегінде мұнда орыс, татар, қазақ және грузин саудагерлері де келе бастады.

Құлжа мен Шәуешектегі орыс факториясы туралы Шокан Уәлиханов былайша баяндайды:

«Шекаралық сауда жүргізу мақсатымен ашылған Құлжа мен Шәушектегі орыстардың сауда - саттық факториясы 1852 жылы орнатылған. Қытайлар біздің құрылыстарымызға беретін жерін Сарыбұлақтың арғағынан, Іленің қоныстануға жарамсыз деп тапқан құмды жағалауынан берген. Осындай пайдаға аспайтын жерді құлпыртып, мынадай тамаша фактория орната білген консулға разы болуымыз керек.

Факториманың конусынан тастан салған, мезонинді зәулім үйі, хатшы мен қызметшілер үйі, сауда дүкендері, саудагерлердің жатақ жайлары, монша, екі қабарма және түрлі азық – түлік қоймалары мен қора – қопсылары бар. Оның бәрі қытай мәнерінде салынған есіктері мен қақпалары бар тоғыз қатарлы уалдармен қоршалған». [13]

Шоқан Уәлиханов өз күнделіктерін көркем очерк түрінде жазды.

Шоқан Уәлиханов күнделігінде шығыс базарының суреттелуі, сол заманғы сауда – саттық көрінісін бұлжытпай көз алдына әкеледі:

«Базардың неше алуан шұбар ала көрінісінен көз бұлдырайды. Үйлердің алдындағы жаппаларының астында ұсақ бұйымдар мен тиын-киім сататын дүкендері бар: кейбір дүкендердің мандайында бізгің шеркеулеріміздегі хоругвилер тәрізді үлкен жалаулар желбірейді. Дүкендердің бәріне ақ ұлтанды керемет бір дәу етіктің суретін мандайша ретінде іліп, оның жаңына көкпенбек қып ұзындығы тізеден жоғары келетін шұлықтың бір түрін салып қойыпты. Петр Петрович оған надрага деп ат қойған екен. Дүкендердің алдында саудагерлер отыр: столдың үстіндегі көгі мен ағы аралас әртүрлі жүзім толы кәрзенкелер, дәмсіз алма мен алмұрт, алша және шабдалы да кәрзенкелерде үйіліп төгіліп жатты. Қарбыз бен тәтті қауын да, құдды бір алып бұршақтың қабығындай соп – сопақ әрі жіңішке, сиықсыз кияр да – солардың бәрі де тау – тау болып үйіліп жатыр».[14]

Өз еңбектерінде Шоқан Уәлиханов архив материалдарын шебер қолданады. Сол арқылы қазақ – қытай сауда қатынастарының деңгейі, екі жаққа тиімді сауда болуы үшін қажетті товарлардың тізімі мен сату бағасы туралы нақты деректер келтіреді:

«Елшілікке әкелінген ведомость бойынша шайдың құны Мұхамеджан Яушевтің бағасымен биыл мына төмендегідей:

1. Қара шай әрі жәшігі 59 сомнан, барлығы 28 жәшік 1652 сом тұрады. Сол бағамен нақ сондай шайдан 52 жәшік, 3068 сом.

2. Атбаш – шай (цян – лян) 45 пұт. 11 с. 50 т. – 517 сом 50 тиын. (Бұл шайдың әр данасында 2 пұт 10 фунд)

3. Тапа шай – 271 дана. 45 тиыннан. 121 с. 75 т.

4. Фу – шай – 3 сомнан 2 дана – 6 с. Ханчи – 7 дана 15 с. Жартылай канфе – 1 дана 15 с. тұтастай – 8 с. Лянза – 2 с. Фанзы – 4 с.

Басқа бұйымдар: түлкі әр қайсысы 1 с. 50 тиыннан барлығы 43 дана 64 с. 50 т. Сілеусін терісі – 5 с. қасқыр 1 с. 50 т. Саусар – 1 с. 50 т. карсак – 30 т. Мысық – 20 т. Меринос қозы терісі - әрқайсысы 10 тиыннан, барлығы 80 дана.

Қытай кесесі, желпуіш, темекі қорабы және басқа.

Гипзоль – дәр – 6 бөлек – 2 с. 40 т.

Пластырь 1 к. – 60 т.

Барлығы 5702 с.73 т.

Даб – 1080 бөлік 40 тыннан 432 с., қайыра әкелген орыс бұйымдары – 218 с. 45 т. Онын ішінде люстрин, тек, сәтен, сүлгі, қытай орамалы шаршылары бар. Биылғы жылы түйе кірелеудін аса қымбатка түскенін де айта өту керек. Кірекеш қырғыздар Аякөз округінен де әдейі келіп Біздін кезімізде уак руынан Байболов деген мырза 23 түйе жетекпен келді. Аякөз қырғыздарының мұндай кәсіпті өрістеткенін, бәрін пайдаға құрғанын айтып өтпеуге болмайды. Сол акалакшы үй тұрмыска кажетті, карабайыр заттарды, келей калмактар мен қытайлардын каржысына лайық бұйымдарды сатуға ала келген.

Ведомость бойынша мынадай бұйымдар бар: 20 дана шекпендік 60 к. 54 с. 40 т – нға. 10 пұт казан әркайысысы 3 с – 30 с. болат 10 пұт 5 с. 50 т – нан, тері – терсек 7 дана 3 с. – 21 с. темір – 14 пұт 30 ф. 3 с – нан, балта 4 дана 1 с – нан мыс шәйнек – 3 дана, барлығы 5. с., кой 90 – 1 с – нан. текемет – 9 дана 1 с. 50 т – нан., шекпен – 7 дана – 1 с – нан, кап – 80 дана – 1 с. 50 – нан, барлығы 192 с. 45 т. күміс акшамен. 7 октябрьде әкелген мүліктерін сатып келіп, 8 – інде кіреге жалданып кайта кайтты.

8 октябрьде керуен жана заттар әкелді. Бір саудагердін әкелген заттары: 1310 бума кездеме - әр аршыны – 12 т. 16 бума мауты – аршыны 1 с. 90 т., кант 30 пұт 12 с- нан., машур, зер жіп 1000 бума – 250 с., юфт 19 фунт 30 с- нан., сандық пен сандыкшалар 2 с- нан, поднос 3200 дана 2 т – нан., столешница (шағын түрі) 302 дана 40 т – нан, үлкен түрі 50 дана 2 с – нан, башмакты мәсі 17 пар 3 с – нан., марджан 21 м 2 ф. 37 с. 50 түлкі терісі 2 дана 40 с. казан 12 пұт 2 с. 15 т – нан, сәтен 4 бума 15 т – нан., марджан 21\2 ф. 37 с, 50 т. түлкі терісі 2 дана 40 с. казан 12 пұт 2 с. 15 т –нан, сәтен 4 бума 15 т – нан., марджан 21\2 ф. 37с, 50, түлкі терісі 2 дана 40 с.казан 12 пұт 2 с. 15 т – нан, сәтен 4 бұма 15 т – нан. Барлығы 10283 с.46 ½ т.

Баска саудагерлерде: зер жіп 1085 бума 12 т – нан, сәтен 233 бума 10 т – нан биязы мата 560 бума 1 с. 30 т – нан, плис 53 дана 25 т – нан, түрлі түстісі 18 дана 55 т – нан.жібек мата 14 бума әр аршыны 20 тыынан, токыма зер жіп мата 14 бума әр аршыны 20 тыыннан, токыма зер жіп 14 бума 15 т – нан, тек 6 бума аршыны 15 т – нан, аң терісі 20 дана 15 сомнан, орыстын даб матасы 8 бума 12 т – нан, макта кездеме 154 бума 50 т – нан, кытай мата 127 түйіншек, 5 с – нан, марджан 5 ½ фунт 26 с – нан, кант 10 пұт 20 с – нан, 2 түлкі терісі, 1 данасы 60 с. Литкаль кездеме 10 бума аршыны 10 т., орамал 11 дана 25 т – нан, мәсі 10 дана 1 с 50 т – нан, юфт 19 пұт 25 сомнан, жез шылапшын 7 пут 15 с – нан, кола 2 пұт 20 с

[illegible] 500 дана 25 сомнан, қазан ошақ, қақпан т.б. 190 пұт 3 с – нан сандық 15 дана 4 с – нан, екі сандық 5 с – нан (барлығы 10 сом), кіші сандықшалар 20 дана 1 с. 50 т – нан, қобдишалар 16 – 1 сомнан, окшантай 8 дана [illegible] нан, қол сырнай 45 дана 30 т. Барлығы 11843 с. 44 ½ т. күміс ақша есебімен. Бұл бағалар кірепұлымен қоса есептеген».[15]

1859 жылдың ақпан аяғында Қашғариядағы саяси жағдай тез арада өзгерді. Бұл туралы өз естелігінде Шоқан Уәлиханов былайша баяндаған еді: «Қаңтар айының аяғында Қашғарға Құлжадан шыққан бірнеше қашқындық қопестер мен Семейден бізден кейін шыққан бірнеше [illegible] келді. Солар арқылы біздің сауда керуенінімізде орыс агенті бар [illegible] қақап тарады».

Осы жағдайға байланысты Шоқан Уәлиханов керуен басы Мұсабайды [illegible] елге қайтуға көндіріп, экспедиция 1859 жылы 11 мартта елге [illegible] [16]

Оның Қашғарға саяхатының қазақ қытай сауда қатынастарына [illegible] мәселелерін Шоқан Уәлиханов былайша қорытындылайды:

«1859 жылы, апрель айының он екісі күні мен Верное бекінісіне [illegible]. Менің саяхатым 1858 жылы июнь айының 28 күні басталып, 1859 жылдың 12 апрелінде, 10 ай, 14 күн дегенде барып аяқталды.

Қашғарда біз октябрьдің бірінен марттың он үшіне дейін, бес айға жуық тұрдық. Керуеніміздің ол қаладағы сауда әрекеттері жалпы қанағаттанарлық нәтиже берді. Керуен басының өзіме мәлім еткен есебіне қарағанда, керуеннің сапар шегерінде күміс ақшаға шыққанда 19 мың сомдық товары болған көрінеде. Қырғыздардың Үлкен ордасы мен Алатау ордасында 3025 қойға (ісек қойларды қоса есептегенде) тауар сатылды: бұл қойлар мен жарым – жартысы жолда сатылған тауарымыздың қалғаны Қашғарда 4068 ½ коскан ал тынына сатылды. Тауарымыздың тез өтуі және күміс пен алтын ақшаға сатылуы, саудамыздың ерекше сәтті болғандығын дәлелдейді. 1857 жылғы көтерілістен кейін Қашғар мен Қоканның арасындағы байланыс үзіліп қалған болатын, сондықтан біздің керуеніміз Қашғарға недәуір сомға тауар алып барған тұңғыш керуен болды. Әсіресе қойларымыз 63 жамбыдан сатылып, көп пайда түсірді: әрбір қойымыз ½ алтыннан өтті. Көбінесе лажсыздықтан шығарған орынсыз шығындарымыз бені сыйлаған сыйлықтарымыздың шамадан артық көп болуы және керуеніміздің жүк тендейтін көлігінің аздығынан ол жақтан тауар алып шыға алмауымыз, Қашғар базарының иелігін мейілінше толық пйдалануымызға мүмкіндік бермеді. Керуеннің мынадай шығыны болады: Қашғарда 622 сом 50 тиын, Құрткада 360 сом зекет, 1302 сомдық сыйлық берілді. Қызметшілер мен көлікті асыраудың өзі де

не ауыр шығын келтірді. Қоқандықтар және Қашғармен саудаменен байланысы бар басқа елдердің саудагерлері жүретін жолдары жабық болған соң тауарларын подрядчиктермен жіберді де, өздері бір кісіден артық қызметші ұстамайды, ал енді біздің керуеніміздің 32 қырғыз қызметшісі, көптеген түйелерімен жылқысы бар еді. Қызметшілерді қымбат жалдаған болатын, олар киімдері мен жалақысының өзіне ғана 1036 сом 13 тиын алды. Қашғарда мал ұстап, бағып отыру өте қымбатқа түседі. Жайылымдарының шөбі аз болғандықтан малдары бүкіл жыл тәулігіне құрғақ жем – шөппен ғана асырайды, ал енді біздің керуеніміз өзінің әбден арықтап,титықтап қалған аттары мен түйелеріне қоқ бітіп, оналу үшін нәрлі, күшті,жем беріп,бағып отырады.Азық – түлік те арзан емес еді. Сонымен керуеніміздің тамаққа, қонақ күтіп, қонақасы беруге, мал азығына және басқаларына шығарған шығыны 4067 сом болды.

Сондықтан керуен не бәрі 14051 сом 75 тиыннын дүниесін, яғни, 11 жәшік шай, қоқаннын шала жібегі мен әркілы матасын ғана алып қайтты. Осынша шығыннын баршасын еске ала отырып, біз, керуен сірә өзінің түсіміне онша разы емес шығар, өйткені жағдай мұндай болмай басқаша болған күнде табатын пайдасы молырақ болуы ықтимал еді ғой деп ойлаймыз».[17]

Ресей үкіметі Шоқан Уәлихановтың Қашғария экспедициясының қорытындылары мен нәтижелерін өте жоғары бағалады. 1860 жылы 8 сәуірде арнайы Указ (жарлық) жарияланып, онда: «Поручик сұлған Шоқан Уәлихановқа штабсротмистр әскери шені, 4 – дәрежелі Ізгі Владимир ордені және біржолғы көмек ретінде 500 рубль күміс ақша берілсін» - делінген.

Сонымен қатар Шоқан Уәлихановтың ұсынысы бойынша, Қашғар экспедициясының жұмысына тікелей қатынасы бар 22 адам наградталды. Олардың арасында керуен басы, Шоқан Уәлихановтың сенімді серігі болған Мұсабай, Семейлік саудагер – көпес Бұқаш тағы басқалары болды

1. Корнилов. Кашгария и Восточный Туркестан. Ташкент 1903. 275 бет.
2.Ч.Валиханов. Собр. Соч., Алма – Ата, 1985.т.3. 273 бет
3.Сонда 45 - 46 беттер
4. Ч.Валиханов. Собр. Соч., Алма – Ата, 1985 т.2. 359 бет
5.Сонда. 261 бет
6. КР ОМА. 345 – қор, 1 т. 588 іс, 1п, 1 п сыртқы
7.Өз.Рест. ОМА. 715. 1Г18 ІС. 347 П
8.Сонда. 84 - 85 п.п
9.Сонда 95 - 96 п.п
10.Сонда 153 – 154 п.п.
11. Шоқан Уәлиханов. Таңдамалы. Алматы, 1980. 293 бет

[illegible] Алма-Ата, т 2. 263б бет
[illegible] Алматы, 1930. 228 бет
[illegible]
[illegible] мектер
[illegible] мектер
[illegible] мектер
[illegible] – тарихи архив 4 – қор. 27 т., 84 іс. 1.2 п п

НУРСУЛТАНОВА Л.Н.
зав. отделом Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, д.и.н. (г. Алматы)

ИНОСТРАННЫЙ КАПИТАЛ В НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДОРЕВОЛЮЦИОННОГО КАЗАХСТАНА

Нефтяной бизнес всегда представлял собой наиболее «прогрессивную» форму капиталистического предпринимательства по степени концентрации производства и капитала. Нефть является самым крупным бизнесом. Нефть – это горючее, которое может приводить в движение мощные современные машины, но в тоже время это материал, способный воспламенить политические отношения. Нефтяное соперничество возникло в начале XX в. Основу соперничества нефтяных монополий составляла борьба за раздел и передел мировых рынков сбыта нефти, стремление добиться контроля над нефтяными месторождениями мира.

В настоящее время в мировом нефтяном бизнесе активную роль играют крупные компании «Аджип», «Бритиш газ», «Шеврон», имеющие пакет акций и в казахстанской нефтяной промышленности. Они осваивают месторождения Западного Казахстана и играют немаловажную роль в экономике республики. Фирмы и компании того времени мало внимания уделяли быту и здоровью работающих, а также подготовке и переподготовке рабочих, инженерных кадров.

Эти же вопросы и проблемы остаются актуальными и в наше время, несмотря на почти столетнее освоение района. Сейчас для нашего общества весьма важным является сохранение природных богатств и полезных ископаемых, занятость местного населения, безработица, подготовка специалистов нового поколения. В решении этих и других задач немаловажную роль играют казахстанские и иностранные компании, работающие в нефтяном бизнесе. Ведь от деятельности государственных и частных фирм зависит не только добыча нефти, но и развитие инфраструктуры Западного Казахстана и всей республики, а это

в своей очередь должно решать проблемы образования, здравоохранения, других важнейших вопросов социальной сферы.

Не все государства мира имеют запасы нефти, а нефть нужна любому государству. Нефтяные магнаты Европы и США на рубеже двух веков стали бороться за захват нефтяных источников и рынки сбыта нефтепродуктов. Россия тоже играла на мировом нефтяном рынке не последнюю роль. Иностранный капитал стремился получить от Эмбы и доход, вкладывая свои средства. Для этого они в 1912 г. в Лондоне приступили к подготовке выпусков акций на сумму 5 млн. фунтов стерлингов, предназначенных для разработки нефтяных богатств России, в том числе эмбинских.

Первые заявки на разведку нефти на Эмбе были сделаны в 1892 году Лебедевым, адвокатом из г. Соль-Илецка. Он провел поверхностные работы по изысканию нефти в Мунайлы, Карачунгул, построил казармы для рабочих, жилые дома и служебные помещения. Позднее Ю. Лебедев имущество (15 362 руб. 55 коп.) продал компании петербургских предпринимателей Грум-Гржимайло, Леману и наследникам Деппельмайера. В мае 1894 года царское правительство передало этой компании в концессию все известные к тому времени месторождения нефти на Эмбе. Компании предоставлялось «исключительное право производства изысканий и разведок полезных ископаемых в шести волостях Гурьевского и одной волости Калмыковского уездов Уральской области на трехлетний срок» [1, с. 42-43].

Компания организовала Эмба - Каспийское товарищество с капиталом в 750 тыс. руб. До 1898 года было пробурено 60 скважин, затрачено 800 тыс. руб. С 1899 года руководство нефтеразведками Эмба - Каспийского товарищества перешло в руки Лемана. В ноябре 1899 года скважина №7 с глубины около 40 метров дала первый нефтяной фонтан. Компания Лемана пробурила на Доссоре 3 скважины. В 1900 году оборотный капитал был израсходован, 12 марта 1906 года срок концессии Леману был продлен еще на три года. В марте 1908 года в Петербурге между Леманом и купцом Стахеевым состоялось соглашение, в результате которого было организовано Эмба-Каспийское нефтяное общество. По соглашению Леман передал Стахееву на выбор 12 участков. Сделка была удачной. К 1909 году компания Лемана и Стахеева стала единовластным хозяином многих нефтеносных земель Эмбинского района. В 1909 году Леман добился разрешения на передачу своих прав полностью или частично иностранным фирмам или частным лицам иностранного происхождения [2, с. 97].

Нефтяной ажиотаж и спекуляции на биржах привели к тому, что резко

подсчитано количество заявок на разведку нефти, что не соответствовало фактическому объему разведовательных работ. В заявочной политике были заинтересованы чиновники и местная администрация. За 1912 год в пользу казны было взыскано от искателей нефти за свидетельства и гербовые марки около 400 000 рублей [3. с. 37].

Как подсчитал Ц.Л. Фридман «общее количество заявок на разведку нефти поступивших в Самаро - Уральское управление земледелия на 1 января 1917 г достигало 43 869 на площадь 1.5 млн. десятин, в эксплуатации же находилось всего 140 десятин. В Центральное управление земледелия и государственных имуществ было подано 20 000 прошений о выдаче свидетельств на разведку месторождений нефти в пределах Гурьевского, Темирского и Лбищенского уездов Уральской области» [1. с. 46].

Проникновение русского и иностранного капитала привело к созданию нефтяных фирм. Так, в 1910 – 1913 гг. были созданы акционерные общества. В своей деятельности акционерные компании опирались на «Правила о товариществах по участкам или компаниям на акциях 1836 г.» Согласно этим «Правилам» каждая акционерная компания должна была составить свой устав, определявший условия деятельности, главные направления в работе.

В рапорте начальника Юго - Восточного Горного управления читаем: «на 1 января 1915 года выдано 6 475 свидетельств на площади 242 812,5 десятин 94 различным фирмам, под добычу нефти отведено 76 участков десятин каждый, приступило к работе 8 фирм». В письме от 2 марта 1915 года за № 293 исполняющий обязанности помощника Окружного инженера сообщает: « ...добыто нефти в Уральской области в 1914 году 16 600 тонн, выдано на казенных землях 1 339 свидетельств, на казачьих землях – 9» [4].

В 1910 году было образовано Урало-Каспийское нефтяное общество (УКНО) с основным капиталом 7 млн. руб., в 1912 г. - акционерное общество «Эмба» с участием Стахеева, Нобеля с капиталом 6 млн. руб. УКНО было первое английское акционерное общество на Эмбе, ему принадлежала территория в 22 500 кв. верст с богатыми нефтяными площадями, из них доля англичан составляла 2 млн. 550 тыс. руб. [1. с. 48].

Администрация УКНО обратилась в Правление г.Петербурга 19 октября 1915 г. просьбой увеличить основной капитал с 7 до 10 млн. руб. посредством выпуска 30 тыс. дополнительных акций в общей сумме 3 млн. руб. по 100 руб. каждая с тем, чтобы по каждой из сих акций была внесена приобретателем ее, сверх номинальной цены, еще премия в

запасный капитал предприятия в размере 1 руб. 60 коп. 28 [illegible] состоялось общее собрание акционеров АО «Эмба–Каспий», на котором был представлен список владельцев временных свидетельств на акции этого общества. Акционерами являлись как юридические организации так и физические лица. К ним относились Петроградский международный коммерческий и Русско-Азиатский банки, а также А. Путилов, К. Хлопов, В. Давыдов, Завойко, Истомин, Соловейчик, Фридберг, Миллер и др.

Решение об уменьшении основного капитала с 30 до 10 млн. руб. в связи с преувеличенным балансом стоимости имущества общества было принято на собрании «Эмба-Каспий» 18 июля 1916 г. В то же время учитывая необходимость в средствах для дальнейших работ в Макате и Каратоне, акционеры решили увеличить основной капитал на 2 500 тыс. руб. посредством выпуска 25 тыс. акций по 100 руб. каждая.

Акционерные общества обустраивали Доссор, расширяли свою деятельность. В связи с этим и росло количество служащих. Так, например, в отчете доктора Розова можно прочитать, что «количество служащих, их жен и детей, промыслов УКНО, «Эмба», «Эмба–Каспий» за декабрь 1913 г. составило 2 063 человек» [5]. Проникновение русского и иностранного капитала на Эмбу, создание акционерных обществ и торговых фирм изменили хозяйство края. Местное население приобретало навыки, и также занималось частной деятельностью.

Крупнейшими партнерами нефтяных обществ являлись Русское электрическое акционерное общество «Асса», Русско–Кубанская Промышленная и Нефтяная Компания, АО «Сименс–Шуккерт», «Институт В. Шиммельпфенга», фирма «Скания–Вабис».

Основными обществами, занимавшие ключевые позиции, являлись тов. «Бр. Нобель», «Русская генеральная нефтяная корпорация», «Роял Датч Шелл» и другие. В г. Гурьеве было открыто отделение технической конторы и склад фирмы «Стукен и К.», снабжавшие предпринимателей техническими материалами, оборудованием, а также отделение Русско-Азиатского банка, фактически французского, так как в нем из 72 % иностранного капитала на долю французского приходилось 60 %. Царское правительство выдало свидетельство 94 различным фирмам и частным лицам для разведочных работ, но до 1917 года работы вели в основном 8 нефтяных обществ, основной капитал которых достигал 36 млн. руб., из них около 12 млн. руб. – английского капитала.

Общества начали строительство жилых домов и подсобных помещений, механических мастерских, материального склада, насосной станции на Ракуше. К самостоятельным английским обществам относятся

Западно-Уральское нефтяное общество, Урало-Эмбинское общество, Северо-Каспийская нефтяная компания.

Западно-Уральское нефтяное общество с ограниченной ответственностью возникло в 1912 году и получило право разведок в районе Сарайчинской станицы Уральского Казачьего Войска. В 1913 году было образовано Урало-Эмбинское нефтепромышленное общество. Английские компании проникали в нефтяную промышленность России через русские компании.

В сентябре 1910 года был принят Устав нефтепромышленного и торгового общества «Колхида». В этом обществе были заинтересованы крупнейшие бакинские фирмы. В состав Правления общества «Колхида» входили Нобель Э.Л., Брадке В.П., Эклунд Г.П., Гукасов Л.О.

В 1915 году учреждается «Акционерное общество подсобных предприятий Эмбинского района», через год оно продолжает свое существование под другой вывеской – «Акционерное общество Уралнефть». Учредителями этого АО были В.К. Истомин, А.Н. Леман, правление находилось в Петрограде. Устав состоял из 76 параграфов, в которых были прописаны права и обязанности, полномочия акционеров, функции Правления, распределение прибыли и выдача дивидендов, регламент работы, финансовые и организационные вопросы. Основной капитал составлял 200 000 рублей, разделенных на 200 акций, по 100 – каждая. Общество имело право увеличивать основной капитал, подчинялось правилам и распоряжениям, действовало согласно законодательства Российской империи.

Учредителями АО «Эмба» были Нобель Э.Л., Белозерский Т.В., Стахеев И.И. Все операции проводились через Русско-Азиатский банк, главная контора которого находилась в Гурьеве. Штат состоял из заведующего, бухгалтера, его помощника, секретаря и 14 служащих. Все эти общества являлись дочерними предприятиями и тесно сотрудничали с тремя крупнейшими финансовыми акционерными компаниями – «Русской генеральной нефтяной корпорацией», «Роял Датч Шелл» и «Тов. Бр. Нобель». Из 200 000 акций общества «Эмба-Каспий» Петербургскому Международному коммерческому банку принадлежало 49 760 акций, а Русско-Азиатскому банку – 49 695, примерно 50 % акций общества [1, с. 50].

Урало-Каспийское нефтяное общество входило в состав англо-голландского треста, так как акции его контрольной организации «Урало-Каспийской нефтяной корпорации» находились в портфеле Asiatic Petroleum Compani Ltd – дочернего общества Shell Transport and Trod. Доля

английского капитала в нефтяной промышленности Урало-Эмбинского района составляла 13 млн. руб., британские предприниматели стремились создавать как можно больше различных фирм. В газетах писали о том, что «англичане с легкостью создавали различные общества, не заботясь о дальнейшей судьбе ни предприятия, ни своих малосведущих клиентов...» [6].

О влиянии английского капитала можно судить по следующим данным: общий капитал русских нефтяных компаний составлял 218,329 тыс. руб., на долю британского приходилось 168,625 тыс. руб. или 37 % всего акционерного капитала нефтяной промышленности. Английские фирмы разместили свои капиталы в 47 предприятиях на всей территории России.

Вторым по значимости являлся французский капитал – 176,767 тыс. руб., доля французского капитала составляла 62,380 тыс. рублей или 13 % акционерного капитала нефтяной промышленности.

Одной из крупнейших фирм являлось Эмба-Каспийское нефтяное общество с оплаченным капиталом в 1 140 тыс. фунтов ст., контролировавшее русскую компанию «Эмба-Каспий» с капиталом в 14 млн. руб., а также Урало-Каспийская нефтяная корпорация с оплаченным капиталом в 7 717 тыс. руб., скупившая акции Урало-Каспийского нефтяного общества с капиталом в 7 млн. руб.

Острую форму принимала конкурентная борьба между компаниями. Нефтепромышленные фирмы Баку и Грозного различными методами задерживали рост молодой Урало-Эмбинской нефтяной промышленности. С этой целью публиковались различного рода «исследования», в которых усиленно «доказывалось», что Эмбе предопределено безотрадное промышленное будущее и т.д.

Ни одна отрасль хозяйства России за период с 1910 по 1914 год не обогатилась в такой степени новыми капиталами, как нефтяная промышленность. Нефтяные ценности России пользовались спросом на Парижской, Лондонской, Амстердамской и Брюссельской биржах. Крупные банки были преимущественно связаны с нефтяной промышленностью, а председатели правления входили в состав правления нефтепромышленных фирм.

Несмотря на трудности, сопровождавшие организацию нефтяных предприятий в засушливых степях и неизбежную убыточность в первые годы деятельности, общество «Эмба» успешно развивало свои операции. В значительной мере этому способствовала правительственная поддержка. В 1913 г. Обществу были предоставлены льготы по добыче 2

млн. пуд. нефтяных продуктов без оплаты акцизом и 6 млн. пуд. с оплатой в половинном размере. Кроме того, обществу было предоставлено право вывоза нефти за пределы промыслов, которым оно пользовалось, отправив суда до закрытия навигации 1912 г. первые 150 тыс. пудов доссорной нефти.

Правительственные льготы обеспечили увеличение добычи нефти обществом «Эмба». Добытую нефть АО «Эмба» передавало тов. «Бр. Нобель». По соглашению 1914 г. тов. «Бр. Нобель» закупило от общества «Эмба» все выработанное на нефтеперегонном заводе п. Ракуша количество нефтяных продуктов, за исключением необходимого для собственного потребления общества. При этом было оговорено, что в «...случае организации фирмой «Бр. Нобель» собственной торговли нефтью в п. Б. Ракуша общество обязуется торговли таковою не производить» [7, с. 71].

Промышленная политика государства заключалась и в привлечении иностранного и отечественного капитала. Так, например, министр финансов С.Ю. Витте взял курс на привлечение иностранных капиталов, при помощи которых он планировал осуществить задуманную им программу экономических преобразований. Конец XIX в. был отмечен интенсивным притоком иностранного капитала в Россию, причем едва ли не главным объектом его экспансии оказалась нефтяная промышленность. Общая сумма иностранных вкладов за период с 1894 по 1901 гг. выросла в 4 раза, а в нефтяной промышленности за те же годы она увеличилась более чем в 30 раз – с 2.6 до 83.4 млн. руб. [12, с. 115].

Программа Витте была направлена на то, чтобы поддержать статус России как мировой державы. Россия нуждалась в постоянном вливании в виде внешних займов, а также в иностранных вкладах в промышленность. Ведущую роль во всех зарубежных операциях Министерства финансов играл Петербургский Международный коммерческий банк, который принимал активное участие в организации нефтяных предприятий России. Политика корпораций, банков и промышленных компаний была тесно переплетена с государственной властью. Нефтяные корпорации были вовлечены в военные приготовления, влияли на них.

К 1914 г. монополизация нефтяной промышленности достигла своей высшей точки развития. Как отмечал один из исследователей истории монополизации нефтяной промышленности П.В. Волобуев, в период 1910-1914 гг. значительно углубились масштабы монополизации в нефтяной промышленности, в результате чего основные капиталы акционерных обществ «увеличились с 187.1 млн руб в 1910 г. до 395 млн. руб в 1914 г.» [9, с. 40].

В 1911 г. под контроль Ройял Датч Шелл попала Урало-Каспийская нефтяная корпорация. В портфеле этой английской холдинговой компании находилось 30 000 акций Урало-Каспийского нефтяного общества номинальной стоимостью 100 рублей каждая [10, с. 72].

Зарубежный предпринимательский капитал приносил в Россию коммерческий и производственный опыт тех стран, откуда он экспортировался. Поэтому сферы приложения, география и организационные формы инвестиций заметно отличались в зависимости от их «национального» происхождения. Удельный вес иностранных инвестиций увеличивался с каждым годом. Англичане являлись пионерами иностранного промышленного предпринимательства, наибольший его размах наблюдался в годы предвоенного промышленного подъема.

Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции играли важную роль в экономике Казахстана. Они облегчили первые шаги по пути индустриализации, способствовали созданию отраслей промышленности, без которой невозможен рост страны.

В середине XIX в. многие в России полагали, что имея огромные естественные и людские ресурсы, страна справится с проблемами экономического и социального характера. Но мировой опыт доказал, что невозможно рассчитывать только на собственные ресурсы в решение проблем, связанных с развитием капитализма.

К началу XX в. в целом завершился процесс становления организационных форм монополий и финансового капитала. В нефтяной промышленности результатом этого процесса явилось образование международных по масштабу деятельности и специализированных по своему профилю нефтепромышленных объединений, сосредоточивших в своих руках добычу, переработку, транспортировку и сбыт нефти и нефтепродуктов [11, с. 12].

В экономической жизни России период 1910 - 1913 гг. характеризовался промышленным подъемом. Общий прирост промышленной продукции за 1908-1913 гг. составил 50,8 %. Все важнейшие отрасли русской промышленности оказались втянутыми в сферу деятельности монополистических объединений Характерной чертой подъема являлась также резко увеличивавшаяся активность акционерных коммерческих банков, баланс которых за 1900-1913 гг. увеличился в 4,5 раза. Промышленный подъем монополисты использовали для повышения цен, что привело к топливному голоду. «Цены на нефть и нефтепродукты за 1910-1913 гг. более чем утроились» [12, с. 19].

В Эмбинском районе имелось около 40 производительных скважин на

8 участках. Наиболее интенсивное бурение производилось на площадях Доссора. Первый нефтяной фонтан на Доссоре на другой день после своего появления загорелся, и пожар был прекращен через 20 часов после закупоривания буровой скважины пробкой. Двумя последующими фонтанами было выброшено около 480.000 пуд. чистой нефти, из которых было уловлено в приготовленных для него амбарах около 250.000 пуд. Цены на нефть и ее продукты были нестабильны, они менялись в зависимости от добычи, конъюнктуры, политической обстановки и т.д.

Таким образом, с 1910 по 1913 гг. в Урало–Эмбинском районе были созданы акционерные общества, занимавшиеся разработкой нефтяных месторождений. Нефтяные фирмы подписывали договора не только со своими деловыми партнерами, но и с отдельными мелкими предпринимателями на предмет аренды, охраны имущества, доставке питьевой воды и т. д.

1. Фриоман Ц.Л. Иностранный капитал в дореволюционном Казахстане. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1960. – 144 с.

2. Фриоман Ц.Л. Банки и кредит в дореволюционном Казахстане. – Алма-Ата: Казахстан, 1974. – 175 с.

3. Нефтяное дело. – 1913. – № 3.

4. ЦГА РК. Ф. 678. Оп. 1. Д. 35. Л. 86.

5. ЦГА РК. Ф. 695. Оп. 1. Д. 34. Л. 1.

6. Биржевые ведомости. – 1912. – № 3.

7. Китанина Т.М. Военно-инфляционные концерны в России (1914-1917 гг.). – Л.: Наука, 1969. – 180 с.

8. Фурсенко А.А. Нефтяные войны. – Л.: Наука, 1985. – 207 с.

9. Волобуев П.П. Топливный кризис и монополии в России накануне первой мировой войны. – Вопросы истории. – 1957. – № 1.

10. Иностранное предпринимательство и заграничные инвестиции в России. Очерки. – М., 1997. – 328 с.

11. Бовыкин В.И. Российская нефть и Ротшильды. – Вопросы истории. – 1978. – № 4.

12. Горный журнал. – 1916. – № 12.

ҚОЖА М.Б.

т.ғ.д.

МҰСЫЛМАН ӘСКЕРЛЕРІНІҢ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІН БАСЫП АЛУЫ

VIII ғ. Отырар жалпы Оңтүстік Қазақстан тарихына үлкен өзгерістер әкелді. VIII ғ. арабтардың шығыска қарай жаулап алу жорықтары жүрді. Алайда Оңтүстік Қазақстан жерін арабтардың басып алуы арабтардың тарихи шығармаларында өте аз айтылады. Тек ал-Балазури ғана арабтардың 712/713 ж. Шашка жорығы барысында Кутайба Исфиджабка

жетіп тіреген мәлімет береді (Исфиджаб облысы Арыс өзені айна[illegible] аймақты қамтыған. Испиджаб қаласы қазіргі кезде Сайрам елді мекені орнымен баламаланады). Сырдария бағытында арабтардың жорығы 737 ж. және 739 ж. болған болып саналады [1, с. 52]. Араб халифатының бас үкіметіне қарсы шыккандарды түркі билеушілері қолдап отырғаны белгілі.

Араб деректерінде Сырдарияның орта бойындағы өлкелерге қарсы жорыктар жөнінде нақты мәліметтер келтірілмейді. Сондықтан Сырдарияның орта және төменгі ағысында тұратын қазақ қожаларының аталған өнірге ислам діні қалай келгені жөнінде айтылатын хабарларына назар аудару қажет. Шежіре бойынша Һижраның 150 ж. / 766-767 ж. мәжіліс өткізіліп, онда Ферғана, Шаш пен оларға көршілес аймақтарға ислам дінін кіргізу мәселелері қарастырылады [2]. Нақты осы шежіреде көрсетілген уақыттың басқа нұсқалармен қайшы келіп қалатын тұстары да бар. Мысалы, «Насаб-наманын» арыс нұсқасында Сатук Богра хан – Абд ар-Рахим «хижраттың 150-ші жылында қайтыс болған» деген пікір бар [3 , 58-б.]. Кейбір үлгілерде жоғарыдағы мәжіліс уақыты Һижраның 100 ж. 718-719 ж. деп көрсетіледі [4, с. 119]. Соғыска дайындық пен ұзақ жол барын ескерсек, шамамен Г. Гонбовтың Сырдария бағытында арабтардың жорығының уақытына - 737ж. және 739 ж. жақындайды [1, с. 52]. Себебі, 751 ж. болған Талас шайқасына дейін Оңтүстік Қазақстан жері Халифат құрамына енуі тиіс болатын.

Мәжіліс мезгілін нақтылауға мәслихаттағы мына әңгіме де байқатса керек: Онда Исхақ-баб Абу Бакр Сыддық заманында Халид ибн Уалид Абд ар-Рахман, ибн Ауф 10 мың сахаба, табииндарды бастап Өзгент, Ферғана, Испиджаб елдеріне барып мұғ-тарсалармен соғыс қылғанын, бірақ баршасы намаз үстінде ұйыған кезде шахид болғанын, Али мұртаза уақытында Құсам ибн Аббас пен Мұхаммад ибн Абд ал-Жалил 30 мың табииндарды бастап Өзгент елі, Ферғана елі, Испиджаб елдеріне барғанын, олар да сол жерде шахид болғанын айтады [3, 55-б.].

«Насаб-нама» мәліметтері бойынша мұсылман әскерлері Шам-Исфахан-Тебриз - Мазендаран - Серакс - Балх - Термез - Бухара - Самарканд бағыты бойынша жүріп келіп Ферғанаға енеді. Мұнда олар мұғ-тарсалардың яғни, зороастр мен христиандардың екі патшасымен соғысады. Ферғана аймағын мұсылман еткен соң Шаш аймағына кіреді. «Насаб-наманын» барлық нұсқасында араб әскерлері Ферғанадан соң Шаш еліне келеді. Онда Набтдар атты патшасы бар еді деп көрсетіледі. Ол қашып Сайрамға кетеді. Аккорғандық қожалар «Насаб-намасында» оны Нахибтар деп атайды, лақабы Көркөз. Сариам билеушісі еді делінген.

Ал Қарахандық қожалар «Насаб-намасы» нұсқасында оның аты Байтдар. Шаш оны сұрады: Шаш халқын мұсылман дінінде бірігуге шақырып кейін, тубба табынушы бірі Имам каффалды Шаш еліне қалдырады.

Шашта арап әскері үшке бөлінеді (1 - сурет). Шах Абд ар-Рахим Шах Исхакқа сенсіз ағаныз Исхак-баб болсын деп оны Сайрамға аттандырады. Барлық ел кісісі олармен соғыспаңыз деп тапсырады [3, 56-57-бб.]. Ал, шах Хосал-Жалилді мәслихат қылып, Баршын, Шахаркент, Хасак, Тарсақ елдеріне жіберуді ойластырады.

Абд ар-Рахим бастаған араб әскерлерінің бір бөлігі Сырдария бойы жүріп отырып, Сүткент пен Зарнұқты басып алады. Сүткент тұсында Сырдариядан өтіп Отырарды басып алады. Алайда Отырарды басып алушы нақты жағдайы шығыстанушылар қолындағы казіргі «Насаб-наналарда» айтылмайды. Бұдан кейінгі жорық бағыты және ондағы іс-әрекеттер «Насаб-наманың» Арыс нұскасында суреттеледі.

«Абд ар-Рахим, Набтдар айналасындағы елдерден 100 мың кісі жинап, соғыс жарағын дайындап. Бадам Чафының (Бадам өзені) жағасында тұр деген хабар алып, бұлар да Раис дариясын (Арыс) жағалап жоғары өрлейді. Хасан Уасилиді бас қылып. 18 адамды жайды барлап келуге жібереді. Өздері Раис дариясы бойынан жер карап, ыңғайлы жерге қорған салады. Ол қорғанды жеті күнде бітіреді. Сол маңдағы Елкент. Қарабас елдерінде мұсылман болған үш мың адамды көшіріп әкеліп, қорғанға кіргізеді. Ол қорғанға Қалаш деп ат береді. Исхак-бабка сіз әлі соғысқа кірмей тұра тұрыныз деп, өздері соғыска дайындалады. Өздері тағы ілгері жүріп, тағы бір қорған салады. Ол қорғанды да жеті күнде бітіреді. Түріктер арасындағы 10 мың мұсылманды көшіріп әкеліп, қорғанға кіргізеді. Оларға түркмен деп ат береді. Бұл кезде Арғу, Тараз, Жетікент мұғ-тарсалары жиылып, Набдтарға косылғаны туралы хабарды есітіп, Раис дариясынан су келтіріп, тағы екі қабат корған салдырады. Қорған ішіне жұма мешітін тұрғызады. Бадам суын жағалап 100 мың мұғ келіп, Раис дариясына таянады. Мұсылмандар шығып, үш күн, үш түн соғысады. Он бес мың мұғ өліп, үш мың мұсылман шахид болады. Қалған мұғ-тарсалар Набтдардың күйеуі Арбузбен қашып Нахбдарға қосылады. Мұсылмандар шахид болғандарды қорғанның сол жағына жерлейді. Одан кейін ол жерде мұсылмандар ақылдасып, Набтдар келмесе, біз бармайық деген токтамға келеді. Одан кейін олар Бадам Сафы дариясынан арық шығарып егін егуді ойластырады. Арық жүргізетін жерді таңдап, тауып арық казды рады. Раис дариясынан арық шығарғанымыз дұрыс емес пе деген ғазиларға, Абд ар-Рахим Раис дариясынан алған су үш қорғанға жетпейді деп уәж айтады. Осы арық казуға шыкканда корғанның биіктігі аспанға жетіп

тұр екен деп, ол қорғанға Қарасман деп ат береді. Арық [illegible] күнде бітіреді. Одан бір арық шығарып, «Анхар арығы» деп [illegible] Тағы бір арық шығарып оған «Ортаарық» деп ат береді, [illegible] Ішкі қорғанның сыртына ханака салдырады. Сөйтіп, жұма, [illegible] күндері барып, ол жерде құдайға жылап, мінәжат қылады. Исхак [illegible] қорған салдырып, оған екі какпа қояды, сөйтіп мұғ-тарсалармен [illegible] жатады. Сөйтіп жүргенде Абд ар-Рахимге Хзыр, Ілияс хабар берп, [illegible] дариясымен бойлап жүруді тапсырады. Абд ар-Рахим шайх Хасан [illegible] мын түркменмен қорғанға кіргізіп, өздері суды бойлап жүреді. Исхак бабка берік болсын деп хабар береді. Қарауыл төбе қасынан келіп түсе [illegible] Набтдар болса 220 мын кісімен келеді. Он бір күн бойы соғысып, 90 мын мұғтар өліп, он мын мұсылман шахид болады. Набтдар сынып, кашып, Сариам қорғанына тығылады» [3. 56-57-бб.].

«Насаб-нама» үлгілері бойынша Исхак-баб Шаштан Сайрамға келеді (1 - сурет). Сафи ад-дин Орын Койлакынын шежіресінде Сайрамдағы соғыстар суреттемесі келесі: «Сариамда бір падшаh бар ерді. Аты Көркоі ерді, лакабы -Нахибдар ерді. Сариам елі 160 мын уйлук тарса ерді. 300 рустайісі бар ерді. Жұмласы тарса ерділар. ... 3 тун-у кун харб кылдылар. 10 мын тарса өлді. 5 мын мусулманлар шахид болдылар. Ол шахид болғандардын ұлығы тубба табиин ерді. Исхак бабнын аламдары аты Абд ал-Азиз ерді. 70 йерідін ок тегді. Сариам елінде шаhид болды. Уа тағы тубба ат-табиинні Сариамда койдылар. Анын аты Хийалык ата ерді. Ол азиз Сариамда 45 йыл илму-хикмат айды».

Сайрам билеушісі Сауранға кашады: «Исхак баб Нахибдарны Сулханға куа барды. 3 кун-у тун харб кылдылар. 30 мын тарса өлді. 7 мын мұсылманлар шахид болдылар. Исхак баб Сулханда Нахибдарды олтірділәр. Ислам ачылды. Мусулманлиғ ашкара болды. Анда кедін Исхак баб Қарғалыкда 54 йыл падшаhлык кылды. Жумла мұғ-у тарсаларны иманға дауат кылды» (2. 27-б.).

«Исхак баб Түркістан жерлері. атап өтсек, Йасы. Сүйірі. Қарнак. Икан. Темір Какпа. Бағыстан. Жетікент. Алтмыш. Отырар. Сығнак және баска уалаяттар мен елді мекендерді, түркі тайпалары Теніз деп атайтын бір тенізден екінші тенізге дейінгі аралыктағы барлык адамдардын барлығын исламға өткізді. Бұдан кейін ол бірінен соң бірі орналаскан үш катар кабырға тұрғызды. жеті жұма мешіт тұрғызды. сексен жыл кәпірлермен соғысты» [4. с. 140].

Шежірелерде көрсетілген бағыт бойынша жүріп жоғарыда сипатталған окиғалар археологиялык ескерткіштерде мұсылмандардын жорығы кандай із калдырғанын байкап көрейік. Шаш-Ташкент аймағындағы

археологиялық зерттеулерді қорыта келе М.И. Филанович VIII ғ. екінші ширегінде қалашықтардың едәуір бөлігінде аукымды орт пен кирату белгілерінің айтады. Зерттеуші осы белгілерді арабтардың жаулап алу жорықтарымен байланыстырады. Ташкент аймағындағы өртенген Ақтөбе Ақтөбе қамалында күміс көмбе табылып, ондағы ең ерте теңге 705 ж., соңғы теңге 749 ж. жататыны анықталды. Соңғы теңге жорық уақытына жақындау деп саналады. Археолог екінші бір ескерткіштегі өртті нақты 751 ж. арап жорығымен байланыстырады [5. с.114, 187].

IIIж. ж. бойынша Шаштан кейін мұсылман әскері Сүткентті басып алған. Сүткент аймағы 1994 ж. «Қазақстанның тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты басылым бойынша ОҚО-ның Шардара ауданына сай келеді. «Ескерткіштер жиынтығы» бойынша Шардара ауданында 6 қалашық бар екен. Оның ішінде - Шаушуқұмтөбе мен Байырқұм қалашықтарында тіршілік VIII ғ. тоқтаған. Шаушуқұмтөбеде жүргізілген жұмыстар негізінде Г.И. Пацевич қалашықта тіршілік VIII ғ. аяғына дейін тоқтаған деген пікірге келді. Қалашықтың цитаделінде салған 1 казбада өрт іздері табылған: «На остальной площади раскопа имелись следы от пожарища в виде прослойки перегоревшего и частично истлевшего камыша и небольших кусков древесного угля. Этот слой достигал 15 см . В трех метрах от юго-западной и юго-восточной стен на глубине 0.4-0,6 м обнаружены остатки полуобгоревших и полуистлевших деревянных стоек толщиной от 6-7 до 10-12 см» [6, с. 83, 90].

Осы өңірде казба жүргізіліп зерттелген қалашықтардың бірі Ақтөбе 1. Ескерткіш IV-XIII ғғ. тіршілік еткен. Алайда VIII ғ. бірінші жартысымен аяқталатын 2 мәдени қабат пен IX ғ. екінші жартысымен басталатын 3 мәдени қабат арасында бір ғасырлық үзіліс бар. 3 мәдени қабатты сипаттауын аяқтай отырып, М.С. Мерщиев осы үзіліс жөнінде келесі пікір айтады: «Из характеристики видно, что находки этого горизонта близки в материалам предшествующего слоя. Однако сходства между ними намного меньше, чем между материалами первого и второго периодов. Это может быть объяснено значительным хронологическим разрывом между вторым и третьими периодами, возникшим в результате прервавшейся жизни города. Жизнь возобновилась лишь тогда, когда в материальной и духовной культуре произошли значительные сдвиги, которые обусловили различия в облике материальной культуры этих горизонтов» [6, с. 165]. Оның себептері түсіндірілмейді. Қорыта айтқанда, VIII ғ. осы аймақта белгілі 6 қалашықтың 3-інде тіршілік тоқтаған. Сейіттөбе, Ақтөбе-Ұзыната, Сүткент қалашықтарында казба жұмыстары жүргізілмеген,

сонмыктан VIII ғ. жалпы біз үшін мүлде белгісіз. Тіршілік тоқтаған орт Шаушукүмтөбе, Байыркүм, Актөбе 1. Алғашқы екеуінде VIII ғ. тіршілік мүлдем тоқтаған, ал Актобе 1 қалашығында бір ғасырлық үзілістен кейін тіршілік қайта жаңданған. Қазба жүргізілген Актөбе 1 материалдары бұл жалпы VIII ғ. бірінші жартысы деп көрсетуде.

Пехакбаб әскері басып алған келесі өнір - Отырар болды. Отырар ауданында 1994 ж. «Казакстаннын тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Онтүстік Казакстан облысы» атты басылым бойынша 49 қалашық пен елді мекен бар. Олардын 16-нда тіршілік VIII ғ. токтапты. Бұл елді мекендердің 1/3 құрайды. VIII ғ. кабаты тек Құйрыктөбе цитаделінде казылған. Ондағы сарай өртеніп құлаған. К.М. Байпаковтың көрсетуінше: «дворец погиб в результате пожара: внутренние плоскости стен и полы всех помешений обожжены на глубину до 4 см. считая слой обмазки. На полу зала найдены куски обугленного дерева – остатки перекрытия» [7. с. 432]. Осы өрт кай мезгілде болды деген сұракта бірнеше пікір бар. К.М. Байпаков Құйрыктөбе цитаделіндегі өртті IX ғ. бірінші жартысында Отырарға Фадл ибн Сахлянын жазалау жорығымен немесе IX ғ. екінші жартысында болған саманилік I Наср ибн Ахмедтін Шауғарға жасаған жорығымен байланыстырады [8. с. 58]. Алайда өрт шалған Құйрыктөбе цитаделінде табылған керамика мен тыйындар VI-VIII ғғ. жатады [8. с. 56]. Сондыктан біз Е.А. Смағуловтын [9. с. 109] ізімен Құйрыктөбе цитаделіндегі сарай VIII ғ. аяғы - IX ғ. бірінші жартысы болса онда түргеш немесе омеядтык, немесе саманилік тыйындар табылуы керек еді деп санаймыз. Ал енді тек жергілікті арыстан бейнелі кола тенгелер ғана табылуы өрттін болған уакыты VIII ғ. бірінші жартысы дегенге сай келеді деп санаймыз.

Күйікмардан калашығының цитаделі орнындағы казбалар VII-VIII ғ. жататын 2-құрылыс кабаты бетінде күшті өрт іздері барын көрсетті: «о чем свидетельствуют обгоревшие стены домов. обуглившиеся остатки деревянных перекрытий. спекшиеся куски глинянной обмазки кровли» [10. с. 71]. Казба барысында бір бөлме ішінде өртенген алма, коймада бидаймен коса шиті ажыратылмаған мактанын болғанына карағанда орт тудырған соғыс күз айында болған деп болжаймыз.

Стратиграфиялык казба Қайнартөбе ескерткішінін де үстінгі кабаты VIII ғ. тіршілік токтағанын көрсетіп тұр. Сонымен Отырар елді мекендерінін 1/3 араб әскерлерінін келуінен зардап шекті.

Енді астаналык дәрежеде болған Отырартөбедегі VIII ғ. мәдени кабатына назар салайык. Отырартөбенің VIII ғ. аз ғана бөлігі алғаш рет 1969 ж. каланың онтүстік батыс бөлігіндегі стратиграфиялык казба

барысында зерттелді. Отырартөбенің стратиграфиялық кесіндіде X-XI ғғ. қабаты мен VII-VIII ғғ. қабаттары анықталып жеке-дара суреттелді де ортасындағы IX ғ. жоқ болып шығады. Нақтырақ айтсақ, керамика бойынша X-XI ғғ. жатқызылған мәдени қабатқа IX құрылыс қабаты, 13 еден жатады. Тұйындар мен керамика бойынша VII-VIII ғғ. X, XI, XII, XIII құрылыс қабатттары, 14-19 еденде жатқызылды. 13 және 14 еденде арасы шамамен 30-40 см лесс топырағыментолтырылған. Бұған қоса 14 еденмен байланысты үйлердің қабырғаларынан бұзылу барысында пайда болған таза топырақтар байқалады – «стерильные натечные слои у стен помещения» [11, с. 73]. Осы белгілер төменгі қабат үйлердің біраз уақыт бос несіз тұрғанын көрсетеді. X-XI ғғ. жатқызылған мәдени қабат үйлері мен VII-VIII ғғ. қабат үйлері арасында бір-бірінің жоспарларын қайталау немесе басқаша айтқанда сабақтастық байқалмайды. X-XI ғғ. жатқызылған мәдени қабаттың 13- еденіне байланысты 3 - бөлмесінің оңтүс қабырғасында 18 адамның бас сүйегі мен ұзын сүйектері табылды. Осы сүйектер арасында адам қанкасының ұсақ сүйектері кездеспейді, адамның бас сүйектеріне тыс тек жалғыз жақ. 3 жанбас сүйек қана бар. Адамның бас сүйектерінде қару пайдаланудан қалған іздер байқалады. Осы жағдайларды ескере отырып қазба жүргізушілер бұл сүйектер жақын жерде көмусіз қалып шіріген мәйіттерден жинап алынған болса керек. 13 - еденге жатқызылған 3- бөлме ішін тазалау барысында садақ оғының темір ұшы –«трехлепестковый черешковый наконечник стрелы» табылса, көрші 1 бөлмеден ұзындығы 31 см ірі темір семсер бөлігі табылды. Сонымен Отырартөбенің осы шағын шеткі бөлігіндегі қазбаға іліккен үйлердің бос, иесіз қалып қанырап қалуы. 18 адамның сүйектері бөлшектеніп, бір жерге жинала салуы, қару-жарақ табылуы үлкен жойқын соғыс болғанының куәлары деп тануымыз керек. Оның мезгілін астыңғы құрылыс қабат көрсете алады. Керамика және теңге негізінде қабаттың үстіңгі бөлігі VIII ғ. шектелген болатын. XI құрылыс қабатына жататын 15- еденнен табылған тыйын алғашқыда VIII ғ. түргеш-соғды теңгелері деп анықталған болатын [11, с. 75-76]. Кейін бұл теңгелерді Р.З. Бурнашеваның зерттеулерінің негізінде жергілікті Отырар билеушілерінің VII-VIII ғғ. ортасына дейін соққан теңгелері деп санауға болады [12, с. 65]. Сондықтан осы қабаттың жоғары шекарасы VIII ғ. ортасы деп айтуға толық негіз бар. Бұл қабаттан мезгілі кейіндеу, шын мәніндегі түргештік теңгелер табылмаған. Ал VIII ғ. ортасында арабтардың Оңтүстік Қазақстан аумағын жаулап алу соғыстары жүріп жатқаны белгілі болғандықтан және олардың әскері Отырарды басып алды деген хабар бар болғандықтан біз археологиялық

материалдарда көрініс тапқан соғысты осы арабтар әскерінің жорығымен байланыстырамыз.

Отырардан соң шежіре бойынша араб әскерлері Караспан өніріне ауысады. Жоғарыда аталған аймақ 1994 ж. «Қазақстаннын тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты басылым бойынша ОҚО-нын Арыс ауданына жатады. Аталған ауданда «Ескерткіштер жиынтығы» бойынша 38 ортағасырлық қалашық пен елді мекен орналаскан. Олардын 9–нда VIII ғ. тіршілік тоқтапты. «Насаб-намалар» бойынша бір жердін халқы екінші жерге көшірілгені жөніндегі хабар археологиялық мәліметтермен үндеседі. Аталған ауданда «Ескерткіштер жиынтығы» бойынша VIII ғ. 15 елді мекеннін негізі қаланған екен.

Сайрам ауданында 1994 ж. «Қазақстаннын тарихи және мәдени ескерткіштер жиынтығы. Оңтүстік Қазақстан облысы» атты басылым бойынша 36 қалашық пен елдімекен бар. Олардын тоғызында да VIII ғ. тіршілік тоқтайды. VIII ғ. 13 қалашық пен елдімекен пайда болады.

«Насаб-намалар» бойынша араб әскерлері Сайрамнан кейін Сулухан -Сауранды басып алады. Ол кездегі Сауран - Қаратөбе ескерткішінін төменгі қабаттары әлі де зерттелмеген. Онын топографиясында 3 қатар қамал орны анык байқалады [13, с. 128]. «Насаб-намада» оны басып алған соң араб басшысы 3 қатар қорғанмен коршады дегенге сәйкес келіп тұр. Сауран айналасындағы Сидак қалашығын зерттеу бұл ескерткіште аса күшті «өрт денгейін» ашты. Зерттеушілер Е.А. Смағулов. М. Тұякбаев оны араб әскерлерінін VIII ғ. бірінші жартысында жаулап алуымен байланыстырады. Өрттен кейін қалашық біршама қанырап қалады [14, с. 97-98].

Баба-ата қалашығы қасында араб әскерінін басшысы Исхакбаб жерленгені белгілі. Осыған карай осы қалашық Исхакбаб резиденциясы болуы мүмкін деген жорамал айтуға болады. Археологиялық зерттеулер негізінде баба-ата қалашығы орнында VI-VII ғғ. кабырғамен коршалған сәулетті діни құрылыс болғаны анықталды. VIII ғ. бұрынғы ғимарат ішін кесекпен толтыру негізінде бнік платформа жасап, онын үстіне қамал тұрғызылды. Онын кабырғалары іргесінде женіл типтес үйшіктерде адамдар тұрды. Біршама уакыт өткен соң қамал онын айналасындағы казіргі шахристан аумағы мыкты қорғанмен коршалады. Сол уакытта рабад аймағы да сыртка карай шығынкы сегіз кырлы мұнаралары бар баксалык блоктардан көтерілген кабырғамен коршалады. Жалпы Баба-ата мыкты фортификациялык бекініске–корған-қамалға айналады. Онда сырт жаудан корғануға барлык амалдар жасалған еді: сәулетті кабырғалармен биіктігі

7 м жетін мұнаралар, бұрыштарында мұнаралары бар цитадель-қамал, сумен толтырылған ор. Цитадель түбінде орналастырылған наубайхана, су шығару жүйесі, көп уақыт қорғануға мүмкіншілік беретін құдықтар [15]. Археологиялық материалдар Баба ата қалашығы деректерде аталатын Оңтүстік Қазақстанды жаулап алған араб әскерлерінің қолбасшысы Ыскакибаттың ордасы - Қарғалы болуы мүмкін екенін қоштайды.

1. [illegible] Военные походы арабов в Среднею Азию. – Душанбе: Дониш, 1989. – 111 с.

2. [illegible] Орын Қойлақы. Насаб–нама. Қолжазбаны транскрипциялаған [illegible] кіріспе мен [illegible] Ғылыми-дайындаушылар Ә.К. Муминов, З.З. Жаноарбек. – Түркістан: Мұра, 1992. – 43 с.

3. [illegible] З.З. «Насаб–нама» нұсқалары және түрки тарихы. – Алматы: Дәнік-Пресс, 2002. 144 б.

4. Муминов А.К. Кокандская версия исламизации Туркестана // Поборники Ислама. – Москва: [illegible] литература, 2003. – С. 117–153.

5. [illegible] М.И. Ташкент. Зарождение и развитие городской культуры. –Ташкент: Фан, 1983. 240 с.

6. Максимова А.Г., Мерциев М.С., Вайнберг Б.И., Левина Л.М. Древности Чароары. – Алма-Ата: Наука, 1968. - 263 с.

7. Байпаков К.М. Раскопки городища Куйрук–тобе // Археологические открытия 1980 года. – Москва: Наука, 1981. – С. 431 – 432.

8. Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья. – Алма–Ата: Наука, 1986. – 256 с.

9. Смагулов Е. Арабское нашествие в Южный Казахстан: данные письменных и археологических источников // Мобилизованный археологией. Акишев Кемаль Акишевич. – Астана: ЕНУ, 2004. – С. 103–113.

10. Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо– скотоводческой культуры Южного Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1989. –160 с.

11. Акишев К.А, Байпаков К.М, Ерзакович Л.Б. Древний Отрар. – Алма–Ата: Наука, 1972. – 214 с.

12. Бурнашева Р.З. Монеты с городища Отрар – тобе и Отрарского оазиса // Археологические исследования в Казахстане. – Алма–Ата: Наука, 1973. –С.81 - 90.

13. Смагулов Е.А. Сауранский археологический комплекс: дефенций, содержание, границы // Известия Национальной Академии наук РК. Серия общественных наук. № 1, 2007. – С. 126 - 134.

14. Смагулов Е.А., Тулкбаев М. Археологические исследования городища Сиоак // Известия Национальной Академии наук РК. Серия общественных наук. 2003. №1. – С. 83 – 98.

15. Агеева Е.П., Сенигова Т.Н. Памятники средневековья (раскопки на городище Баба-Ата) Цитадель // Археологические исследования на северных склонах Каратау. – Алма-Ата. Издательство Академии наук Казахской ССР. 1962 – С.117–218.

ГАЛИЕВ В.В.
докторант Института востоковедения
им. Р.Б. Сулейменова

Д. МАТАЕВ – ДИПЛОМАТ И СПОДВИЖНИК Ч. ВАЛИХАНОВА

Вторая половина XIX века явилась для Центральной Азии очень напряжённым и динамичным периодом. В это время здесь столкнулись интересы Великобритании, России и Китая. Развернулась борьба за преобладание политических и экономических интересов в регионе. Волыо или невольно в неё были включены и представители народов проживающих на этой обширной территории. В этой связи страны соперницы стремились привлекать на свою военную и дипломатическую службу представителей этих народов. Не осталась в стороне от этого и Россия. В силу различных обстоятельств на первое место в этом ряду выдвинулись казахи. Большое количество их служили в различных подразделениях царской армии. Ярким примером служит деятельность таких представителей казахского народа как Р. Сыртланов, Ч. Валиханов и ряда других.

Казахи служили и по линии Министерства иностранных дел России. Отдельно в этом ряду стоит фигура Джулая Матаева. Он был одним из заметных казахских деятелей на российско-китайской границе. О его детстве и юности известно только то, что по происхождению был он из рода куттумбет мурун, Кокпектинской волости Зайсанского уезда. Малолетним ребёнком он был отдан на воспитание Сарту Бакашу, который сумел воспитать в мальчике любовь к родине и любознательность. По достижении юношеского возраста его причислили уже к Кызыл-Муллинской волости, Семипалатинского уезда.

Однако основной вехой, определившей всю его последующую богатую событиями жизнь, было путешествие в закрытый для иностранцев административный центр Кашгарии город Кашгар в составе каравана, который возглавлял караван-баши Мусабай Тактабаев [1]. Это был не простой торговый караван, у него имелась тайная миссия.

Произошедшее в 1857 году в Синьцзяне восстание местных народов против китайской власти не застало МИД России врасплох. После заключению в 1851 году российско-китайского Кульджинского договора в этом городе постоянно работало российское консульство, которое внимательно отслеживало политическую ситуацию во всём Синьцзяне.

По этому и сложившихся условиях "содержание донесений нашего консула в Кульдже, надворного советника Захарова о прошедшем возстании в Кашгаре против Китайского правительства" [2] были немедленно доложены до российского императора. Ему так же доложили и тех необходимых мерах, которые в этой связи предлагал принять генерал Ковалевский. Рассмотрев предложения царь одобрил план мероприятий, где среди прочего первым пунктом значилось – "командировать опытного и надежного человека в Кашгар, для разузнания о ходе происшедшего там возстания" [3].

Выбор пал на штабс-ротмистра российской армии Ч.Ч. Валиханова, который являлся тайным руководителем снаряжённого в Кашгар каравана. Кроме караван-баши М. Тактабаева и Ч.Ч. Валиханова в составе каравана были и другие казахи. Среди них из Уваковской волости Семипалатинского округа Джусуп Агысов, и из Мурановской волости Кокпектинчкого округа Джулай Матаев. Из этой же волости были Айгель Байтоков и Сатень Саттен. Более того, в составе шести кошей каравана были казахи из Каркаралинского и Аягузского приказов. Известно, что Юсуп (Джусуп) Агысов был владельцем шестого коша, позже за свои заслуги награждённый серебряной медалью. Пребывание каравана в Синьцзяне растянулось почти на год – с мая 1858 по июнь 1859 год. За это время молодой Д. Матаев сумел многое повидать и более близко познакомится с особенностями политического положения в регионе, его культурой и социальными отношениями.

По всей видимости, живое и непосредственное общение молодого Джулая с замечательным казахским ученым, просветителем и путешественником Ч.Ч. Валихановым повлияло на его решение служить в последствии на дипломатическом поприще. Вероятно, Ч.Ч. Валиханов не раз высказывал Джулаю своё положительное отношение к дипломатической службе. Сохранилось свидетельство того, что Ч. Валиханов намеревался добиваться должности консула в только что учреждённом консульстве в Кашгаре. Своими планами он поделился с Ф. Достоевским в письме к нему в 1862 году: "Хочу получить место консула в Кашгаре, а в противном случае выйти в отставку и служить у себя в Орде по выборам. В Кашгаре я бы стал получать хорошее содержание, климат хороший, может быть, здоровье мое поправилось бы" [4].Однако, продолжающиеся восстание народов Синьцзяна против китайцев, не дало осуществиться планам Ч. Валиханова.

Путешествие Ч. Валиханова в город Кашгар принесло замечательные результаты. Он значительно обогатил российскую востоковедческую

науку, сделав блестящее описание Кашгарии. Конечно же, столь трудная работа по сбору различных сведений могла быть проведена только с помощью остальных участников каравана. Казахи из Кокпектинского пограничного округа с Китаем способствовали Валиханову в уточнении различных сведений.

И, конечно же, длительное общение было у него с Джулаем Матаевым. Об этом говорит тот факт, что по возвращении из поездки Ч. Валиханов выходит с ходатайством к генерал-губернатору Западной Сибири генералу от инфантерии Гасфорду о необходимости награждения Матаева.

Д. Матаев был не единственным награждённым. Интересно, что членов миссии в Кашгар награждали фактически дважды. Так, сразу после возвращения М. Тактабаеву была пожалована золотая медаль на Станиславской ленте. Однако министр иностранных дел, тайный советник князь Горчаков повторно обратился к царю с просьбой пожаловать Т. Тактабаеву и киргизскому манапу рода Богу Чон-Карачу чины хорунжих. Необходимость этого в отношении М. Тактабаева была мотивирована тем, что он, как имеющий семью в Кокандских владениях не мог безопасно туда вернуться.

Заслуживающими поощрения на основании списка представленного Ч.Ч. Валихановым признавались ещё 23 человека – казахи и сарты [5].

Подтверждая ходатайство МИДа в отношении 2х человек, командир отдельного Сибирского корпуса генерал Гасфорд, полагал, что следует "из прочих лиц назначить 9 главнейшим и наиболее содействовавшим экспедиции: одну золотую медаль на шею, две золотые медали в петлицу, две серебряные на шеюи четыресеребряные в петлицу, остальным же пять денежные награждения от 10 до 30 рублей каждому, распределив эти награды по особому засвидетельствованию штабс-ротмистра Валиханова, которому эти лица ближе известны" [6].

В свою очередь Ч.Ч. Валиханов предложил помимо оговорённых Гасфордом наград наградить ещё несколько человек "для которых награждение медалью или почётным халатом было бы более соответственно, чем денежная награда, так как они принадлежат к числу достаточных хозяев, снарядивших караван для отправления в Кашгарию на свой собственный счёт" [7].

Учитывая мнение Ч.Ч. Валиханова Департамент Генерального штаба России предлагал назначить денежные награды только пятерым рабочим при караване, раненым в схватках с разбойниками. Всем остальным дать медали и поясные халаты. Был в этом списке и Д. Матаев. И в соответствии с приказом Гасфорда за номером 1584 от 14 октября

1860 г. Джалию Матаеву «за снаряжение и сопровождение в пути торгового каравана в Кашгар, при котором Джулай находился в качестве хозяина» был вручён почетный халат.

Путешествие, предпринятое в Кашгар совместно с Ч.Ч. Валихановым, глубоко повлияло на Д. Матаева. Рассказывая своим соотечественникам о путешествии он объяснял, что «это был первый караван проследовавший в Кашгар, при нем был султан Чукан Валиханов, который его и представил к награде». Вернувшись на родину, он до 1872 г. проживал в городе Семипалатинске. Долгие годы он являлся влиятельным человеком не только в своей родной Муроновской волости, но также и во всем Кокпектинском округе. Однако сложная обстановка в приграничье с Китаем не способствовала длительному отдыху. В этот период Джолатай Матаев становиться хорошо известен своими деловыми качествами не только уездным начальникам в Бахтах и Зайсане, но так же и Чугучакскому консулу и Семипалатинскому губернатору.

Оставаясь в родной волости, Д. Матаев продолжает выполнять деликатные и в то же время, сложные поручения российских пограничных властей. С середины 70х годов XIX века российское правительство активно интересуется сведениями о событиях в Манасе, Шихо, Урумчи и других городах Притяньшанья, где восстанавливается китайская власть. Для сбора информации в Синьцзян был направлен Д. Матаев, которому с успехом удалось выполнить порученное задание.

За добывание ценных политических сведений для военного губернатора Семипалатинской области генерал-майора Полторацкого и проявленное при этом усердие в мае 1876 году Д. Матаев по его личному указанию был награждён почётным халатом 2 разряда.

Между тем события на границе развивались своим чередом. В 1881 году, после заключения Петербургского договора, Россия получила право беспошлинной торговли в 50 вёрстной пограничной полосе, было продолжено, начавшееся было, а затем свёрнутое из-за беспорядков в Синьцзяне, государственное разграничение. В результате казахское население стало проживать по обе стороны границы. Оба государства становятся заинтересованными в стабильности своих пограничных отношений, в налаживании там хозяйственных и культурных связей. В пяти городах Синьцзяна открываются российские консульства, куда прибывает дипломатический персонал во главе с консулами и казачьими конвоями для их охраны. В города Кажгарии, Джунгарии и Илийского края спешат купцы и торговцы с целью скорейшего установления торговых связей. С другой стороны, большое количество местного населения

стараются воспользоваться предоставленной Петербургским договором как возможностью покинуть Синьцзян, опасаясь мести китайцев. Некоторые казахские рода в ходе разграничения вынуждены были либо поменять гражданство, либо переселиться на новые места. Проблема обустройства казахского населения была настолько актуальна, что Россия вынуждена была даже арендовать у Китая территорию Барлыкских горсти временного поселения в ней отдельных казахских родов [8]. Проведение государственного разграничения, создание и обустройство российских факторий в городах, налаживание торговых связей, и наличие большого количества казахского элемента делали город Чугучак весьма важным сосредоточением российских политико-экономических интересов в Джунгарии.

В этих условиях МИД России, пограничная администрация испытывают нужду в чиновниках, которые бы имели реальное влияние в казахской среде, хорошо знали бы условия Синьцзяна и в то же время были преданы государственным интересам России. Кроме того, большинство населения консульских округов Синьцзяна составляли тюркские народы, которые использовали в своей повседневной жизни обычное право, что так же создавало сложности. Поэтому в решениях Особого совещания 1883 года в Петербурге особо отмечалось, что оно: "признало нужным представить им [консулам – В.Г.] руководствоваться главным образом местными условиями и обычаями" [9]. Однако, воспитанным на римском праве консулам было весьма затруднительно использовать адат на практике, который и не все знали. В этой связи большую роль в деятельности российских консульств в Синьцзяне начинают играть консульские аксакалы.

Как МИД России, так и сами консулы весьма серьёзно подходили к назначению консулов на должность аксакала. В этой связи показательно, что назначенный консулом в Чугучаке Н.Н. Балкашин, прибыв к месту службы сразу же просил МИД назначить именно Д. Матаева российским аксакалом в этом городе. Просьба консула была удовлетворена и, в 1882 году Д. Матаев назначается на должность аксакала. Консул нашел в нем хорошего помощника так как Д. Матаев был не понаслышке знаком с нормами обычного права казахов.

Тщательность подбора кандидатов на должность аксакала была связана и с тем, что за все действия аксакалов юридически отвечали консулы. Десятая статья "Устава консульского" гласила: "Консул один подлежит ответственности за все действия по службе, сделанные в его округе, были они совершены им самим, или кем-либо находящимся под

его помощником, как-то: вице-консулом, агентом и т.п. В случае нерадения вице-консула, неповиновения, злоупотребления или другого важного проступка, консул имеет право сделать ему выговор и даже, смотря по важности случая, немедленно отрешить его от должности и представить министерству иностранных дел об его увольнении. Консул не подлежит ответственности за действия вице-консула, совершенные последним после надлежащего объявления местному начальству об его отрешении" [10]

Служба в должности чугучакского аксакала требовала много времени и сил, однако, она считалась престижной. Как правило, на эту должность нанимались купцы 2 или 3 гильдии, для которых было важно жалованье и положение. Реже попадали обладатели торговых билетов 1-5 разрядов. Крупные купцы на эти должности не соглашались – было невыгодно. Хотя жалованье по тем временам платали значительное, в начале XX века в Чугучаке аксакал получал 1000 рублей, [11] но на его размер в каждом конкретном случае влияли российская община и лично консул. Помимо нескольких должностей простых аксакалов существовала должность и старшего аксакала.

В обязанности чугучакского аксакала, как вице-консула, входило не только исполнение распоряжений консула, благоустройство фактории и поддержание порядка среди ее населения, он так же являлся и полицмейстером фактории. Ему приходилось часто ездить с разными поручениями от имени консула к китайскими властям.

Д. Матаев исполнял и функции третейского судьи. К нему обращались русские подданные с просьбами о разрешении различных споров. Он выступал в роли нотариуса и свидетельствовал написанные по-арабски подписи и переводы с тюркских языков, занося свои засвидетельствования в особую книгу. Для этих целей у него, как у аксакала, имелась особая печать, где на арабском и русском языке было вырезано название его должности, имя и фамилия.

Итак, аксакалы (вице-консулы) российских консульств были главными представителями обычного права для местного населения [12]. Этот факт подтверждал и чугучакский консул К. Лучич: "Количество ежедневно возникающих специфически мусульманских дел, связанных с особенностями киргизского, обычного права, настолько значительно, что рядом с Консульством имеется особая «аксакальская канцелярия», где аксакал и бий разбирают эти дела; оттуда постоянно несется гам и шум, свидетельствующие о жизненности этого учреждения" [13].

Как вице-консул Д. Матаев возглавлял выборный совет российской

фактории и нёс ответственность за её кассу, которая находилась в ведении одного из выборных – «казначея». Остальные выборные никаких особых обязанностей не несли и составляли лишь совет фактории, докладчиком в котором, как правило, он является.

Деятельность аксакала была сопряжена и с опасностью. Поэтому его физическая неприкосновенность была особой заботой консула. Личность аксакала и его жилище со стороны российских властей защищались особо. Ярким примером тому является инцидент, произошедший в 1907 году, когда турфанские узбеки ворвались в дом русского аксакала в Урумчи А. Еникеева. Они схватили находившихся у него в гостях двух человек и, вытащив на улицу, стали бить. Консулом тут же были посланы казаки, которые и разогнали толпу хулиганов. Встревоженный слухами о нападении на аксакала на место происшествия приехал лично губернатор Синьцзяна Лянь-Куй. В результате проведённого расследования виновные получили 300-400 ударов палкой и на 1-2 месяца на них была надета канга (шейная колодка). Торговый старшина турфанских узбеков Шань-Цзунь, не остановивший земляков, был уволен с должности [14].

Доверяя аксакалам часть своих функций, российские консулы пытались тем самым узаконить их положение именно как вице-консулов. Российский консул Э. Беренс находил, что "крайне желательно ведение аксакалами книг посемейных списков в русской колонии о браках, рождениях, разводах. Необходимо право свидетельствования векселя, договора аксакальской подписью и печатью, что сделает нас независимыми от китайских властей и казиев, которым в последнее время запрещают нормативные действия в пользу русских, что сокращает торговлю" [15].

Политика расширения ответственности и власти аксакалов проводилась повсеместно российскими консулами в Синьцзяне в первую очередь из-за того, что аксакалы действовали как представители обычного права местного населения и как вице-консулы одновременно [16]. Единственное, что было строго запрещено всем российским аксакалам это письменные сношения с китайскими властями. Но даже и без этого границы их полномочий и направления деятельности были настолько широки, что со временем потребовалось даже «определить границы применения» норм обычного права и шариата, на что указывали решения межведомственного совещания 1913 года в Петербурге [17]. Именно таким знатоком адата и шариата был Д. Матаев. Используя свои знания и влияние, он с успехом проводил огромную работу по организации и проведению международных пограничных съездов казахов России и Китая для решения спорных вопросов на основе норм обычного права.

Благодаря его усилиям была остановлена вражда между казахами - подданными России и Китая, возникшая на международном съезде 1879 года. Дипломатические действия Д. Матаева предотвратили несанкционированный исход съезда, который грозил большими беспорядками на границе. Миротворческая деятельность Д. Матаева привела к повторному созыву пограничного съезда, который был сорван не в последнюю очередь из-за некорректного поведения российского и китайского чиновников-заведующих съездом и их последующей враждой. Интересно заметить, что Д. Матаев сумел урегулировать грозивший кровопролитием инцидент мирными средствами, в то время как для усмирения ожидавшихся беспорядков бахтинский военный начальник уже приготовил артиллерию. Действия казаха-дипломата были высоко оценены российским правительством. В 1880 году Туркестанским генерал-губернатором фон Кауфманом он был "награждён малою золотой медалью для ношения в петлицах на Анненской ленте" [18].

Назначение Д. Матаева на должность российского аксакала в г. Чугучаке совпало по времени со значительными событиями в российско-китайском приграничье. После заключения С.Петербургского договора сторонами была развёрнута большая работа по демаркации границы, по переселению ряда казахских родов из России в Китай и наоборот. С 1881 по 1885 годы были заключены ряд протоколов, которые определили прохождение центральноазиатской границы. Среди них: Чугучакский 21 сентября 1883 г., Алкабекский 23 августа 1883 г., Майкапчагайский 1сент. 1883 г., Соглашение о Барлыке 28 дек 1884 г., Чугучакский протокол 31 июля 1883 г. Принимал участие в работах по разграничению и Чугучакский аксакал Д. Матаев. В этот период он работал совместно с такими известными офицерами и учёными, как генерал И. Бабков, полковник М. Певцов, консул Н. Балкашин и секретарь консульства, а в последствии и консул в г. Кульдже С. А. Фёдоров

С другой стороны, в этот период роль российского аксакала в Чугучаке значительно возрастает в связи с тем, что Чугучакский консульский округ включал в себя практически всю тогдашнюю Джунгарию. Именно через чугучакское консульство осуществлялось значительное политическое и экономическое влияние в пределах Северного Синьцзяна. На территории этого консульского округа большинство населения составляли казахи и стабильность отношений консульства с местными казахскими родами составляла значительный политический капитал не только в отношениях с китайскими властями, но и в обеспечении спокойной обстановки на всей центральноазиатской границе России. Деятельность казахского

дипломата в этом направлении была настолько успешной, а его услуги русским властям настолько значительными, что в 1888 году управляющий Чугучакским консульством С.А. Фёдоров обращается к российскому посланнику в Пекине Кумани с просьбой исходатайствовать М. Матаеву награду за его заслуги. Российский посланник одобрил просьбу консула и, в свою очередь, обратился в С.Петербург.

В связи с тем, что Д. Матаев уже был награждён малой золотой медалью, теперь его должны были наградить уже большой золотой медалью. Надо отметить, что это была не рядовая награда золотая медаль была учреждена в 1881 году. Её присуждали "за полезную деятельность", "за усердие", "за отличие". Причем в награду входили ленты: Станиславская (высшая форма), Анненская, Владимирская, Андреевская (с бриллиантом и без бриллиантов), Александровская [19]. Диаметр медали составлял 50 мм. Выполнялась она из золота высшей пробы. Казахские деятели такой медали удостаивались крайне редко.

В этой связи был сделан запрос Степному генерал-губернатору, не встречается ли с его стороны каких либо препятствий к награждению. 16 декабря 1888 года Степной генерал-губернатор наложил резолюцию: "Запросить Семипалатинск, Чугучакского консула и притом по лицам религиозного начальства. Спросить так же и Бахтинского участкового начальника". Было поручено Бахтинскому участковому начальнику А. Талызину составить наиболее полные данные о Джулае Матаеве.

Чугучакский консул М.П. Шишмарёв, брат известного российского консула в Урге Я.П. Шишмарёва, [20] давая характеристику Д.Матаеву отметил, что "Джулай Матаев занимает должность аксакала в Чугучаке по назначению консульства. Он всегда оказывал значительные услуги русскому правительству. В последнее время за свою долгую трехлетнюю службу аксакалом, он был особенно полезен Императорскому консульству доставляемыми сведениями, а так же своими трудами, знаниями и исполнительностью, при установлении необходимого порядка как среди русско-подданного населения, так и в отношении его к китайским подданным"[21].

Так же высоко отозвался о деятельности чугучакского аксакала и военный губернатор Семипалатинской области. В своём обращении к Степному генерал-губернатору в мае 1889 года он писал: "По сведениям о подсудности киргиз Матаев не значится состоявшим ни под следствием, ни под судом и ныне аттестуется как уездному начальником, так ровно консулом, вполне одобрительно. Принимая во внимание ходатайство чугучакского консула Шишмарева поддерживающая заявление

предшественника его, управлявшего консульством г. Федорова я, со своей стороны не усматриваю препятствий к удовлетворению означенного ходатайства о награждении киргиза Джулая Матаева золотою медалью для ношения на шее Станиславской ленте как составляющею в порядке постепенности заслуженного или в 1880 г. награду"[22].

Документов повествующих о дальнейшей жизни Д. Матаева не сохранилось. ни и на основании известных фактов можно с уверенностью исключить, что его жизнь, деятельность и свершения являются образцом служения родине и государству.

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.3. Алма-Ата, 1985. С.291-292. (АВП РФ. Ф.23. Оп.1. Д.33. Л.Л.39-42.)

2. ГА Омской области. Ф.366. Оп.1. Д.257. Л.2.

3. ГА Омской области. Ф.366. Оп.1. Д.257. Л.1.

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Т.3. Алма-Ата, 1985. - С.147.

5. ГА Омской области. Ф.366. Оп.1. Д.257. Л.2.

6. ГА Омской области. Ф.366. Оп.1. Д.257. Л.121.

7. ГА Омской области. Ф.366. Оп.1. Д.257. Л.121.

8. Галиев В.В. Проблема пограничного казахского населения в российско-китайском Барлыкском протоколе. Проблемы внутриполитической истории и международных отношений в новое и новейшее время. Алматы.1998.С.9-18.

9. ЦГИА РФ. Ф.821. Оп.8. Д.602. Л.75.

10. Руководство для консулов. Составил С.М. Горяинов. СПб., 1903. - С.52.

11. Богоявленский Н.В. Западный Застенный Китай. - СПб., 1906. - С.367.

12. Думанов Х.М., Смирнова Я.С. К уточнению понятия «обычное право». Восток. 200. №1. – С.32-40.

13. Лучич К.В. Тарбагатай. Известия министерства иностранных дел. 1913. № 1. - С.165.

14. АВП РИ. Ф.143. Оп.491. Д.427. Л.132-138.

15. АВП РИ. Ф.143. Оп.491. Д.477. Л.297.

16. Галиев В.В. Торговые аксакалы (старшины) в Синьцзяне конец XIX-начало XX веков. Вопросы истории Казахстана. Алматы, 1996. С.45-51.

17. ЦГИА РФ. Ф.23. Оп.3. Д.332. Л.2.

18. ЦГА РК.Ф.64. Оп.1. Д.5057. Л.6.

19. Кузнецов Ал. Энциклопедический путеводитель по истории российских наград. Награды. М., Современник. 1999. – С.152-153.

20. Евпархова Н.Е. Яков Парфеньтьевич Шишмарев – русский консул в Монголии. Сибирский архив. Вып.2. Иркутск. 2000. С.11-18.

21. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5057. Л.11.

22. ЦГА РК. Ф.64. Оп.1. Д.5057. Л.11.

ДА[illegible]
к.и.н., доцент Кар[illegible]
[illegible]

СУЛТАНЫ СЕМИРЕЧЬЯ В ПЕРИОД УТВЕРЖДЕНИЯ РОССИЙСКОЙ ВЛАСТИ (40-60-Е ГГ. XIX В.)

Семиречье на протяжении многих веков являлось той территорией, которая привлекала взоры различных государств. Это было связано как с геополитическим месторасположением, обусловившим прохождение здесь отдельных трасс великого Шелкового пути в эпоху средневековья, так и с благоприятными природно-климатическими условиями для развития здесь разных типов хозяйственной деятельности. К началу XIX века этот регион не потерял своего значения, в качестве связующего звена в торгово-экономическом и политическом смыслах. В составе населения здесь преобладали казахские племена Старшего жуза.

В этом регионе тесно переплелись интересы России, Великобритании, Китая, Коканда и местного населения. Определяющим в этом клубке взаимоотношений являлось противостояние Российской империи и Великобритании, остальные участники конфликта не были способны реально противостоять им.

К 40-м годам XIX века территория племен Старшего жуза не представляет собой единой политической целостности. По свидетельству Ч.Ч. Валиханова: "... владычество кайсаков (казахов - Т.Д.) в местах, некогда завоеванных Бараком, Алмамбетом и Самаком (Бараком, Абулмамбетом, Семеке - Т.Д.) рушилось совершенно. Некоторые из их наследников с частью волостей Большой Орды откочевали на север, и, соединяясь со Средней Ордой, поступили впоследствии времени под могущественное покровительство России. Другие удалились за Балхаш к пределам Китая, чтобы сохранить свою независимость... Что касается до кайсаков, оставшихся в пределах Ташкении и Туркестана, то они покорились совершенно новому своему повелителю: платят ему дань, в случае войны составляют часть его войска и даже некоторые, оставив кочевую жизнь, предались земледельческим занятиям" [1]. Очевидно, что из числа государств, контролировавших земли родов Старшего жуза к середине XIX века, несомненным сильным влиянием обладала Россия. К этому времени Российская империя уже вплотную приступила к переустройству в управлении территорией Младшего и Среднего жузов. Введение новой административной системы привела

к разрушению традиционной системы управления в казахской степи. Вместе, в связи с ликвидацией института ханской власти и возведением царских укреплений поднимается волна народного недовольства под руководством Кенесары Касымова. Отдельные непокорившиеся новым порядкам казахские роды откочевали в пределы Семиречья. Чтобы прекратить беспорядки в подведомственных степях, России предстояло распространить свою власть на территории Старшего жуза [2].

Помимо усиления своей власти в степи, одной из важных проблем внешнеполитической деятельности России было установление торговых связей и конкретных границ с Китаем. Соответственно, особую значимость приобретают пограничные районы Семиречья, непосредственно соприкасавшиеся с территорией Цинской империи. В 40-е годы XIX века некоторые роды Старшего жуза имели кочевья в пределах Китая и за пользование пастбищами казахи вносили определенную плату. Об этом пишет Янушкевич А. в своем дневнике от 1846 года: "Китайцы берут с них (казахов - Т.Д.) дань, сколько они сами им дадут"[3]. Об этом же свидетельствует Валиханов Ч.Ч. в своем "Дневнике поездки на Иссык-Куль": " Все султаны их (албанов - Т.Д.) имеют китайские чины. Покойный Хакимбек был гун (китайский титул) с темнокрасным шаром, степень его наследовал сын султан Тезек, имеет голубой шарик штаб офицера"[4]. За пользование пастбищами албаны платили цинским властям "...в год 60 лошадей..."[4]. О том, что часть казахов Старшего жуза кочует в пределах Китая сообщает в своем письме граф Нессельроде военному министру от 19 июля 1846 года: "... часть киргизов Большой Орды кочует в китайских владениях, некоторые даже за Югонтасом, во внутренней черте китайских караулов"[5]. Россия была заинтересована в скорейшем определении своих границ с Китаем, так как стремилась закрепить за собой территорию Семиречья в качестве плацдарма для дальнейшего продвижения в Среднюю Азию.

К середине XIX века кокандские крепости Ак-мечеть, Аулие-ата, Уч-Курган, Мерке, Аксу, Пишпек, Токмак, Кастек представляли собой пограничную линию. Против России кокандские владетели выступали не открыто, а оказывая поддержку казахам в их борьбе против новой власти. В частности, преследуя свои цели, кокандские владетели рассылали письма казахским султанам внешних окружных приказов Среднего жуза для того, чтобы используя их недовольство строительством крепостей в степи, привлечь их в свои пределы. Подобные письма довольно часто имели хождение в степи, но практически не приводили к конкретным выступлениям на стороне Коканда. Будучи слабым изнутри государством,

[illegible] не реально противостоять движению России в сторону Средней [illegible] всеми силами стремился сохранить подвластные ему земли [illegible]. Так, в начале августа 1832 г. Султан Суюк Аблайханов (султан [illegible] – Т.Д.) сообщает Аягузскому окружному приказу о поборах [illegible] населения со стороны кокандцев: " Коканцы, прибывшие [illegible] ташкинского кубека, взыскали с подведомственной мне волости [illegible] по штуке с 40, 30 и даже 20 баранов. С киргиз султана Кулака [illegible] – Т.Д.) взыскано то же. Султан Рустем, находящийся в [illegible] Юнус, в сообществе с киргизами оной, убили дуванбека (посланного [illegible] купбека) с бывшими при нем 46 человеками. Ныне Рустем [illegible] с сей волостью на ур. Каркара. Коканцы у р. Иля на стороне, [illegible] к закаменным киргизцам, называемой Аксай, построили [illegible]... Я слышал, что о вышеописанном обстоятельстве доведено до [illegible] генерала, почему надеемся на исходатайствование желаемого [illegible] покровительства, и быть может удовлетворят нас в барантах, [illegible] у нас найманов киргизами, что в Средней орде, равно [illegible] коканцам взиманье пошлины "[6]. Данный документ указывает [illegible] политическую ориентацию султана Суюка Аблайханова и на те [illegible] обстоятельства, которые обусловили признание российской власти.

Таким был расклад внешнеполитических сил, влиявших на [illegible] развитие Семиречья в середине XIX века, что касается внутренней обстановки, то характерной чертой ее являлись постоянные столкновения между отдельными родовыми подразделениями. В смутное время, когда здесь не было строго установленной государственной границы ни с чьей стороны: ни самих казахов, ни России, ни Китая, ни Коканда: большое распространение получает "барымта". Данное обстоятельство также подтолкнуло родоправителей ряда казахских племен Семиречья к переговорам с Российской империей по вопросу признания над собой ее власти.

В начале 40-х годов XIX века между казахами Старшего и Среднего жузов, кочевавших вблизи пограничной линии разгорелась междоусобная борьба. Как сообщает А.К. Гейнс: "... в начале 1840 года султан Большой Орды Рустем Абдулфеизов барантовал у пограничных волостей средней Орды..."[7]. В ответ бий Тайнеке из Среднего жуза начал чинить погромы в кочевьях Старшего жуза. Усиливавшиеся столкновения существенно повлияли на решение султанов, биев и почетных казахов Старшего жуза от 5 мая 1845 года возобновить переговоры о принятии их в российское подданство. Основным инициатором поданного прошения был султан Суйюк Абылайханов, власть которого признавали часть родов джалаир

и шапрашты, чьи кочевья он стремился обезопасить как от внешних врагов, так и от близких соседей. Он и ранее неоднократно обращался с подобным прошением к российским властям. Важным условием подлинного прошения было то, что поступление в верное подданство российского правительства было связано с ходатайством открыть в Каркаралинске внешний округ. Открытие округа означало строительство крепости, что продемонстрировало бы ближайшим соседям под чьим покровительством находятся данные земли. Всего под этим документом приложили свои печати и тамги двое султанов и тридцать один бий родов джаланр, албан, дулат, суан, шапрашты, исты [8].

В мае 1846 года отряд под командованием пограничного начальника сибирских казахов Западно-Сибирского генерал-губернаторства, полковника Вишневского Н., в компетенции которого находились все пограничных казахов, выступил из Омска в казахские степи. Историческая встреча состоялась в июне 1846 года в местности Ойжайляу и Семиречье. В ней принимали участие со стороны казахов 11 султанов и 27 биев пяти родов - дулат, албан, суан, шапрашты, джаланр, 1 мулла из Старшего жуза. Переговоры шли трудно. Одним из важных вопросов, который должен был решить полковник Вишневский Н., касался Кенесары Касымова, самого опасного возмутителя казахских степей первой половины XIX века.

Основные переговоры не начались, пока не был подписан документ об отношении султанов и биев Старшего жуза к Кенесары Касымову. Накануне переговоров с представителями царских властей султаны Старшего жуза имели встречу с самим Кенесары, на которой отказали ему в своей помощи. Этот шаг был обусловлен действиями российской администрации, которая в случае иных решений со стороны султанов Старшего жуза вполне могла возобновить взаимную вражду на границе со Средним жузом, мало того приступить к военным операциям в регионе против мятежников.

23 июня 1846 года это постановление было получено пограничным начальником сибирских казахов. Смысл его состоял в следующем: "... мы положили с непоколебимой твердостию мятежного султана Кенесару Касымова и его приверженцев, пришедших на наши места, как нарушителя общенародного спокойствия, считать врагом нашим, не иметь с ним никаких сношений..."[9]. Важность подписания данного документа для России отмечает государственный канцлер граф Нессельроде К. в письме к военному министру графу Чернышеву А. от 9 августа 1846 года: "Имею честь препроводить к Вашему сиятельству для прочтения подлинное

[illegible]ние, полученное мной от генерал-губернатора Западной Сибири [illegible] № 64 по делам Большой Киргизской орды, присовокупляя, что я [illegible]кании сего отношения доводил до сведения Государя Императора [illegible] Высочайшему повелению сделан мною генерал-[illegible] инфантерии [illegible] Горчакову отзыв..."[10]. На этой встрече был составлен еще один [illegible]мент - "Обязательство султанов, биев и родоправителей Старшего [illegible] в связи с вступлением в подданство России". 23 июня 1846 года был [illegible]ан этот документ. Среди приложивших свои печати и [illegible] было [illegible]ек, которые участвовали в составлении прошения о вступлении в [illegible]ство России в мае 1845 года. Это султан Суюк Абылайханов, бии [illegible] Кенбабин, Тленчи Балпыков, Ермек Джанибеков, Назар Нарымбаев, [illegible]бай Капсаланов, Артык Алиев. Теперь же под обязательством [illegible] приложили свои печати 11 султанов - кроме Суюка Абылайханова, А[illegible] [illegible]ев, Акымбек Аблаев, Адамсат Ибаков, Камбар Аланов, Джанг[illegible] [illegible]ков, Мамырхан Гадилев, Аблес Алин, Джоши Суюков, Даир [illegible]мов, Тинелы Джангыров, а также бии, кроме вышеперечисленных, [illegible] Алтаев, Самбет Байтербисов, Карабай Тюлесов, Менке Боктубаев, [illegible]бай Койгельдегулов, Джанкожа Тайчубеков, Асылбек Байгарин, [illegible]лбек Тайтелин, Малдыбай Давлетов, Кончубай Каптагаев, Бюртен [illegible]ельдин, Ермек Алтаев, Кашкар Козыбеков, Мыктыбек Токтачуков, [illegible] Малыбеков, Тазабек Бусурманов, Контрам Умиров, Айдар [illegible]ндуков, Кутум Сапаков, Джайнак Утепов, Акпай Туркин, мулла [illegible]ла Менлибаев. Всего 39 представителей пяти родов Семиречья.

Основными пунктами обязательства были следующие: "1) иски, [illegible]ие между народом Средней и большой орд за прежнее время и по [illegible]ящее число, совершенно окончены расчетом...; 2) на будущее время [illegible]уемся не делать между киргизами (казахами-Т.Д.) Средней орды противузаконных поступков, барантов, грабежей...; 3) при появлении [illegible]ек хищников, или при известии о каком-либо враждебном намерении, [illegible]ны извещать друг друга... и до сведения российского правительства [illegible]рез ближайший приказ; 4) при проходе торговцев с караванами ...обязаны охранять их от притеснений и оказывать защиту, а в случае надобности, [illegible] и возможное пособие"[11]. К данному обязательству спустя год присоединились султаны Рустем Асфандияров, Аблай Рустемов, Нуралы Рустемов, Абдумамун Мамытханов, бии Ачекей Даирбеков, Супатай Алибеков, Урмакай Джалдубаев, Итаяк Досаев [12].

Подав прошение в мае 1846 года, султан Суюк Аблайханов надеялся на основание здесь округа и получение должности старшего султана, поэтому в ходе встречи в Ойжайляу пограничному начальнику сибирских

казахов II Винтеровому было составлено письмо с просьбой назначить старшим султаном Суюка Аблайханова. Подписано данное письмо в основном биями родов джалаир и шапрашты (всего 14 биев и 1 старшина), от султанов подписали Камбар Аланов, Джангазы, Джочи Сюков. Однако в связи с решением своих внешнеполитических задач Россия для вступивших в подданство казахов Семиречья формирует новую систему управления. Из представления управляющего МИД графа К.Нессельроде императору Николаю I о введении особого управления в Старшем жузе от 17 апреля 1847 г.: "Генерал-губернатор Западной Сибири, извещая ныне о счастливых последствиях всех сих распоряжений, представляет, что для большего еще упрочения влияния России над племенами Большой орды, он находил бы полезным и даже необходимым главных родоначальников, султанов Сюка Аблайханова, Галлия, Гакима и Рустема утвердить в их начальствовании (от высочайшего ли имени, или, по крайней мере, местным распоряжением главного начальства Западной Сибири, как то делается в округах Средней орды для старших султанов), и вместе с тем присвоить им равное с сими последними содержание. Мера эта, по его мнению, принесет существенную пользу, привязав первенствующих киргиз личными выгодами к России и положив некоторое начало лучшему впоследствии устройству. Независимо от сего, с предположенным занятием в свое время твердой ногой Семиреченского края, он полагал бы: для ограждения Большой орды от притеснений и для политического за ними надзора определить к ним благонадежного штаб-офицера, в виде пристава, с содержанием, правами и обязанностями по соглашению о сем с Министерством иностранных дел"[13]. Султаны со следующего года с открытием здесь приставства будут считаться на государственной службе, надзор за ними будет осуществлять назначенный пристав Большой орды из числа офицеров, непосредственно подчиненный западно-сибирскому генерал-губернатору.

В 1848 году для управления местным населением была учреждена особая должность "пристава при киргизах Большой Орды", в обязанности которого осуществлять мог только российский офицер. При нем находилось целое управление, имевшее свой штат. Примечательно, что следующим нижестоящим звеном в данной структуре являлась должность "старшего султана", (всего были определены три султана для непосредственного управления населением от лица новых властей). "Решено было всемерно поддерживать власть и влияние главнейших родоначальников, султанов Суюка Аблайханова, Али Адилева и Хакима Куланова, которого в 1850 году сменил усыновленный им Тезек

[illegible] [14]. Старшие султаны подчинялись приставу. Их взаимное [illegible] держилось на предоставлении им военной защиты со стороны [illegible]. Сам же пристав, обладая всей полнотой гражданской и военной [illegible], непосредственно подчинялся командиру отдельного Сибирского [illegible], который одновременно являлся и Западно-Сибирским [illegible]-губернатором. Таким образом, еще полностью не контролируя территорию Семиречья, российские власти уже сформировали такие [illegible] структуры, которые призваны были решать четко поставленные [illegible], а именно по завоеванию края, способствующие дальнейшему [illegible] военному продвижению России в направлении границ [illegible] Азии для противодействия здесь интересам Великобритании.

Восточная политика Российской империи предполагала не просто расширение своего влияния в этом направлении, а реальное распространение [illegible] власти через утверждение административного устройства. Вновь [illegible] российские военные укрепления (Капал в 1847 году, Верное в 1854 году) становились не только административными центрами, но и представляли собой плацдарм для дальнейшего продвижения царизма в регионе. Благоприятная для России внешнеполитическая ситуация в 40-50-е годы XIX века на границах Старшего жуза, в частности, в районе Семиречья способствовала юридическому закреплению его территории под властью русского царя. Султаны Семиречья не были едины в своих действиях, каждый стремился утвердиться, опираясь на поддержку либо российских властей, либо китайской стороны, либо Коканда.

В 1854 году в урочище Алматы было основано укрепление Верное, ставшее стратегически важным опорным пунктом царских войск. Этот укрепленный пункт впоследствии вырос до статуса крепости, а в дальнейшем, и до статуса областного центра Семиреченского края. В 50-е годы XIX века завоеванные земли в Семиречье в административном отношении входили в состав "области сибирских киргизов (казахов)". Указом императора Николая I от 22 июня 1854 года было распространено действие общих законов Российской империи на казахов Младшего и Среднего жузов. В этом же году Западно-Сибирское генерал-губернаторство было разделено на две области: Область сибирских казахов и Семипалатинскую. В состав Семипалатинской области и вошел Семиреченский край на правах внешних окружных приказов (Копальский внешний округ - 1854 г., Алатавский внешний округ - 1856 г.). Теперь разворачивается строительство целой сети российских военных укреплений и населенных пунктов, призванных не только охранять внешние границы государства, но и пресекать противодействие

местных султанов. Выбор же у казахских султанов состоит в следующем: служить или не служить. Служить, значит содействовать военным операциям российских властей, не служить, значить искать новых мест для себя и своих подопечных либо в пределах Китая, либо в пределах Коканда.

По мере усиления позиций царизма в крае все большее количество казахов поступало на службу или просто содействовало российским властям. Анализируя дело 20 "Список штаб и обер офицеров - казахов Большого жуза" из фонда И-3 "Начальник Алатавского округа и киргизов Большой Орды (1848-1867 гг.)" ЦГА РК, можно отметить, что старший военный чин подполковника был получен старшим султаном Дулатовских и Чапраштинских волостей Али Адилевым. Из всего списка казахов - 59 человек, он считался на службе с 1846 года. Остальные, упоминаемые в данном списке числятся офицерами, кто с 1855-1856 гг., кто с 1858-1859 гг. В период активизации деятельности официальных российских властей с целью дальнейшего продвижения в Семиречье наблюдается и вовлечение в этот процесс наиболее влиятельных в крае представителей местного населения. В списке, помимо султанов представлены бии и почетные казахи, в частности, кроме 15 султанов, перечислены 29 биев, 15 почетных и простых казахов [15]. Рост числа биев в военных структурах края свидетельствует о дальнейшем снижении и вытеснении с политической арены института султанатства, как одного из атрибутов прежней самостоятельной системы управления казахского народа. В письме западно-сибирского генерал-губернатора Гасфорда Г.Х. в Азиатский департамент МИД от 11 мая 1852 г. есть сообщение о том, что "власть старшего султана Алия Адилева значительно ослабела, почему для приведения подведомственных ему киргиз в повиновение майор Перемышильский испрашивает разрешения дозволить ему отправиться с 75 казаками в дулатовские волости. Разумеется, что необходимо поддержать власть старшего султана, но едва ли удастся достигнуть этого одной посылкой такой незначительной команды казаков..."[16]. Сын султана Али Адилева Аблес, капитан с 1856 г., с 1 января 1857 г. будет занимать должность депутата от казахов Большой орды. Старшим султаном дулатовских волостей с 1861 г. станет султан Султангазы Джангозин, сын Джангозы Сюкова.

Среди активных участников в осуществлении военных планов России наблюдаем и султанов, и биев, и почетных казахов, большинство из них были отмечены различными наградами. Анализ наградных списков, представленных исправляющим должность начальника

Алатавского округа и казахов Большой орды Г.А. Колпаковского командующему войсками в Заилийском крае полковнику Генерального штаба А.Э.Циммерману 5 октября 1860 г., показывает, что к султанам испрашивался следующий чин (Аблесу Алиеву – чин майора, Даиру Алиеву – чин подпоручика, Тезеку Нуралиеву – чин подполковника), 3 биям и 1 простому казаху – также следующий чин. Всем, кто не имел чина, в зависимости от заслуг и влияния, испрашивались следующие награды: султанам Абукану Мамырханову из адбаиовских волостей – золотую медаль в петлицу, Султан-Газы Джангазину – чин прапорщика; биям (всего в списке 8 человек) – почетный халат, кавалерийская сабля на портупее, большая серебряная медаль на георгиевской ленте, биям Камбару Аланову из джалаировских волостей – чин прапорщика, батыру Султанбаю Джадигерову – серебряная медаль в петлицу с надписью «за храбрость»; казахам (всего в списке – 24 человека) – похвальный лист с изъявлением признательности начальства, серебряная медаль в петлицу с надписью «за храбрость», Бектаиру Мирхамидову – за дело под Токмаком – знак отличия Военного ордена 4-й степени, а за взятие Пишпека – чин прапорщика [17]. Всего к наградам представлено 42 человека, из них 5 султанов, 11 биев, 1 батыр, 25 простых казаха.

21 октября 1860 года под Узун-Агачом произошло сражение, после которого для России был открыт путь далее в южные районы Казахстана и в Среднюю Азию. Султаны Семиречья теперь закреплены под властью России и стали утрачивать свое политическое влияние в крае.

1. Валиханов Ч.Ч. Взгляд на Ташкент с начала прошлого столетия по 1840 год // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5 томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т.3. С.338.

2. Дадаева Т.Т. Важные политические соглашения в Джунгарии // Туган Өлке – Родной край. №1-2, 2003. С.137.

3. Янушкевич А. Дневники и письма из путешествия по казахским степям. Алма-Ата, 1966. С.112.

4. Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-Куль. Т. С.282-284.

5. ЦГА РУз. Ф. II-715. Оп.1.Д.7.Док.27.Л.89.

6. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1964. док. 163. С. 264.

7. Гейнс А.К. Дневник 1865 г. Путешествие по киргизским степям. Спб,1898. Т.1.С.476.

8. Дадаева Т.Т. Указ. соч. С. 138.

9. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1964. Док. 203. С. 318.

10. ЦГА РУз. Ф. II-715. Оп.1.Д.7.Док.34. Л.101.

11. Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы). (Сборник документов и материалов). Алма-Ата, 1964. Док. 205. С. 319.

12. Там же. Док. 217. С. 340.

13. Там же. Док. 212. С. 335.

14. Бабков И.Ф. Воспоминание о моей службе в Западной Сибири (1859-1875гг.) Спб,1912. С.10.

15. ЦГА РК ФII-3. Д.20. Л.3-13.

[illegible] в XVIII-XIX веках [illegible] Исторических сокровищ и [illegible] 1961. Доп. 245. С. 389.
[illegible] дополнительных фонтанах, асфальтовых [illegible] фирм [illegible] и поступные [illegible] 9 августа 1917 г. Том VIII. Часть I. Сост. [illegible] комментарии и [illegible] Алматы: Данк-Пресс, 2006. – 716 с. [illegible] № 129. С. 556-565.

ДӘУЛЕТХАН Ә.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты
т.ғ.к. (Алматы қ.)

ІЛЕ СҰЛТАНАТЫ (1864-1871) ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ МЕН МАНЖУР-ҚЫТАЙ ИМПЕРИЯСЫНЫҢ ОРТАЛЫҚ АЗИЯНЫ ОТАРЛАУ САЯСАТЫНЫҢ ҚҰРБАНЫ

Шетелдік тарихнамалар мен әдебиеттерде Шығыс Түркістан деген ұғым әр кезде әр түрлі айтылып, әр түрлі жазылып келді. Қытайлар оны «Батыс өнірі» деп атап келсе, Орталық Азиялықтар «Қашкария» немесе «Кіші Бұхара», немесе «Алтышаһар» деп атап келген болатын. Тәнір тауының терістігін Ойрат-қалмақтар басып алғаннан былай қарай Ілені орда еткен бұл елді «Жоңғариялықтар», «Жоңғар хандығы» деп атайтын болды. Ал Тәніртауының онтүстігі тұтастай «Шығыс Түркістан» немесе Кіші Бұхара делініп те «Қашкария», «Алтышаһар» делініп те айтылып та, жазылып та жатты. 1757-58 жылдары Жоңғар хандығын жер бетінен бір жола жойған Манжур-Қытайлар Іледе «Жиянжұн мекемесі» деген әскери-әкімшілік бекіністі ордасын орналастырды. 1759 жылы Алтышаһарды жаулап алғаннан кейін де «Іле Жиянжұн мекемесі» бүкіл Шығыс Түркістанға өкімі жүретін әкімішілік-әскери орталық болып қала берді. Содан былай карай Іле өніріне Манжуриядан сібе-солондарды жаппай көшіріп әкеліп карулы дихандар, шекарашы жасақтар ретінде пайдаланса, онтүстіктегі тұткынға түскен көтерілісшілерді әскери тұткын ретінде айдап әкеліп әскерилердің азық-түлігін дайындайтын басыбайлы құлдарға айналдырды. Дәл сол тұста ілгерінді-кейінді болып ұлы жүздің Албан-Суандары мен Найманның Қызайлары Іле өніріне келіп қоныстана бастайды. Бұдан баска әр кезде келіп орналаскан дүнгендер мен қытайлар және жоңғар қалмақтарының қалдықтары да бар болатын.

XIX-ғасырдың 40-60 жылдарында Іле халқы барынша көбейіп, әлеуметтік-саяси шиеленістерде шектен аса ширыға түскен еді.

Бүкіл Қытайды дүр сілкінткен «Тайпин Тиянгошылар» көтерілісі мен

Үш көрсетілінің батысындағы Шинхай-Гансу өлкелеріндегі дунген-дерлер жаппай қарулы көтерілісіне ілесе Алтышаһар халқының тәуелсіздікке ұмтылған қарулы көтерілісі ілеліктерді де желіктіріп 1863 жылдан былай қарай әр жерде қарулы көтерілістер бой көрсете бастады. Үш жылға созылған қанды шайқастар нәтижелі аяқталып, 1866 жылы Манжур-Қытайлардың отаршылдық ордасына айналған Іле өңірі толық азат етіліп Іле сұлтанаты» құрылғандығы жария болды. 5 жылға созылған тәуелсіз сұлтанның жөнінде тарихшылар мен саясаткерлер түрліше пікір білдіріп, сынап-мінеп жатады. Біз үшін керегі және бағалысы – Іле халқының тәуелсіздік үшін жан аямай қан төгіп, кішкентай да болса ешкімге көз түртті болмай өз алдына, дербес мемлекет туын көтеруі еді. Ал, бұл сұлтанлықтың билеушілердің арасындағы тақталасы мен оңбағандықтары жөнінде айтылар сөз басқа болуға тиіс.

XVIII-ғасырдан бері Қашқария мен Жоңғарияға көз алартып келген екі түрлі күш болған еді. Оның бірі – сонау Моғолстан-Жаркенд-Саидийя хандығы тұсынан бері дәстүрлі түрде қалыптасқан Қохандықтардың ықпал күші болса, екіншісі 1759 жылдан бері ғасырға жуық үстемдік жүргізген Манчин патшалығының тегеуріні болатын. Кіші Бұхара аталған Қашқарияға Орталық Азия хандықтарының әлеуметтік, діндік, дәстүр-салттық, қандастық жақындығы бары, әрі тарихтан бергі араласқұраластығы үзілмегені кімге де болса айқын.

Солай бола тұрамындағанша қырымдықшалғайда жатқан қытайлардың шапқыншылық жасап басып алуы «заңды мемлекет тұтастығын қорғап қалуы» болып ақталатыны қалай. Ал, ғасырлар бойы бірде ол әулет, бірде бұл әулет билеп бір тұтас аумақтық, экономикалық, мәдени және рухани кеңістікте өмір сүріп келген түрік халықтарының өзара ықпалдастығы «Шетелдіктердің шапқыншылығы, Алтышаһарды жаулап алуы» болып сипатталатыны қалай? Мұндай тарихи әділетсіздіктер астам державалар шімірікпестен дәріптеп келген «зорлық күш – жалпы мойындаған ақиқат» деген ұятсыздықтан бастау алатындығын ғана дәлелдеп береді.

XVIII ғасырдың екінші жартысынан былай қарай Орталық Азиямен Қазақстанға қарай сұғына кірген патшалық Ресей Жоңғария мен Қашқарияға көз алартушы үшінші күш ретінде бой көрсетіп, өзінің ықпалдастық аймағын Ілемен Алтышаһардің іргесіне таяп келген болатын.

Патшалық Ресей өзінің ата жауы санайтын Осман сұлтанаты мен Англия және Қохан хандығының қолдауына ие болған. Якуб бектің Алтышаһар мемлекетінің күн сайын күшейіп, таяуда ғана жаулап алған Жетісу, Шымкент, Ташкент, Самарқан қатарлы Қохан хандығы иелігіндегі

ұшін [illegible] ешкімнен тікелей байланысып жатқанына шыдай алмады. Сондықтан Якуб бектің енді ғана шаңырақ көтерген Іле сұлтандығын өзіне қосып алуға әрекет етуі патшалық Ресейдің қитығына тиді.

1868 жылы Қоқан хандығынан тартып алған Нарын бойына әскери бекініс салып, Алтышаһарға соққы беруге дайындалып қойған болатын. Ал Іле сұлтанлығына қарсы соғыстың алғы шарты да дайын бола кетті.

1870 жылдан бастап Іле сұлтаны Әләхан орыс саудагерлерінің Бұхарамен сауда жасауына тиым салды. Екі ел шекарасында кіші-гірім қақтығыстар жиілеп кетті. Дәл осы тұста Якуб бектің бір бөлім күштерінің Мұзарт асуына қарай жылжығанын естіген орыстар орайды пайдаланып Мұзарт асуын басып алып, оңтүстік пен солтүстіктің байланысын үзіп тастады. Сонымен қатар орыстар Якуб бектің жолын кесіп кана қойған жоқ, Іле сұлтанлығына кірудің әскери дайындығын да көріп қойған еді.

1871 жылдың 15-мамырынан басталған шағын соғыс ұлғая келе 2-шы тамыз күні Әләхан Ресей армиясына тізе бүгіуімен аяқталды. 50 күнге жалғасқан қарсыласу соғысында көптеген адам мерт болып, қалалар мен ауылдар ойрандалды.

Іле сұлтаны Әләхан жеңімпаз генерал Колпаковскидің алдында былай деп мойындады: «Мен өзімнің ісімнің Һақ-дұрыс екеніне сенемін. Алла мені сақтайды. Бас иігізіп бойсұнар болсам таңдырға тән беремін. Егер біз қылмыскер ретінде қараланатын болсақ, билеушісін ғана жазаға тартып, осы күнгі бұхара-халқыма кеншілік етуінізді сұраймын.»[1] Әләхан шағын ғана бір хандықтың қорғансыз басшысы бола тұра, алпауыт империяның жеңімпаз генералына қаскайып шарт қоя сөйлеуі мақтанарлық ерліктің үлгісі ретінде бағалануға ылайық. Сол жылдардағы ұйғыр әдебиетінде Іле сұлтандығын құру жолындағы қанды шайқас ерлері мен ел басшыларының ізгі істерін жырлайтын көптеген ән-жырлар, көлемді дастандар жазылғаны белгілі.

Сонымен Іленің 7360 шақырым аумағы патшалық Ресейдің бақылауында 10 жыл тұрып, 1882 жылдың 30 сәуірінде Манжур-Қытайлардың әскерілеріне толық өткізіп берілді.

Патшалық Ресей империясы Қазақстан мен Орталық Азияны жаулап алумен қанағаттанып отырмағаны, орайы келсе Қашқария мен Жоңғарияны да жұтып коюға дайындалып келгені белгілі. Олар өздерінің басып алған жерлерінің шекарсының тыныштығын сақтау үшін арандатуларға баруын заңды әрекет деп мәлімдеуге дағдыланған еді.

Құлжаға басып кірер алдында Манчиң өкіметіне өзінің шекаралық қауіпсіздігімен орыс саудасының мүддесі тұрғысынан Ілеге әскер кіргізетінін хабарлайды. Патша өкіметі сондай-ақ, «Қытай әскерлері

орыстармен бірлесіп әрекет етуге әзір мәсе[illegible] істен сүрау та салады. Чин империясының Петербор мен Пекиндегі өкілдерімен болған келіссөздерден белгілі болғандай Қытай жағы Ресейдің Шыңжаңдағы соғыс қимылдарына араласа алмайтындығы айқын болған[2]. Екі отарлық империя осылайша ымдасып алғаннан кейін 1871-жылы 6 маусымда генерал Г.А.Колпаковский Іле халқына арнап қолдай қитұрқы үндеу жариялайды: «Шыңжаңдағы бүлік басталған бері Ресейдің шекралық иеліктері де көтерілістің зардабын шегуде. Ұрлар мен барымташылар әрі-бері шекарадан өтіп, біздің қоданалығымызға мұсылман халықтарыдың мазасын алып бітті. Гаранның сұлтаны оңшікшілерді қамқорлығына алып, оны орыс үкіметіне қайтарудан бас тартып, ешқандай шара қолданбады.

Құлжа сұлтаны ақылға көніп, бейбіт қатынасты сақтауды ойламады. Ақыры Әбіл оғлының шектен шыққан әрекеттері күшейіп. Ол шекаралағы қауіпсіздікті одан әрі шиеленістіруде, енді біздің шыдамымыз шегіне жетті. Сондықтан мен, ұлы мәртебелі Ақ патшамның рұқсатымен әскерімді кіргізіп. Құлжадағы сұлтанның әрекетін жазалап, тәртіп орнатуға келдім»[3].

Орыс империясы болсын басқа да ашкөз, алпауыт державалардың әрі бірінің ауызына бірі түкіріп қойғандай шетінен «тәртіп орнатқыш» басқаларға «тыныштық, бақыт» сыйлағыш болып шыға келеді. Ал, бұл күндері империялардың «өмірлік мүддесін қорғау» мен «терроризмге-панкестікке» қарсы тұру дегенді желеулететін болып алды. Демек, империялар барлық уақытта да озбыр, астамшылық табиғатын өзгерте алмайтын болғаны ғой.

Патшалық Ресейдің империялық пиғылы мен бүкіл отарлық агрессиялық әрекетін әшкерелейтін фактілер аз емес қой. Соның ең соңғы әрекетін, ең жаланаш мысалын 1864 жылдың 3 желтоқсанында сыртқы істер министрі Горчаковтың мәлімдемесінен көре аламыз. Ол әлем жұртшылығына ұялмай-қызармай-ақ былай деген болатын:

«Ресейдің Орталық Азияда душар болған жағдайы ешқандай қоғамдық құрылымы болмаған, жартылай жабайы, жартылай көшпенді халықтарға кез болған барлық мәдениетті мемлекеттердің проблемаларымен ұқсас. Осындай жағдайларда соншалықты дамыған мәдениетті елдер де өз шекарасы мен мүдделерін қорғауға мәжбүр болған. Шекара маңында алаасапыран тудырған топтарды жазалағаннан кейін де қарулы күштерімізді кері қайтару мүмкін болмай отыр. Олар берілген жазаны тез ұмытып кетеді, әрі шегініп кетуімізді қалайда біздің әлсіздігімізден болды деп қарайды. Өйткені Азиялықтар көзге көрініп тұрған, жанына бататын дүлей

күшпен басканын кандайын болсын ешкашан құрметтемейді. Біз сол үшін де екінің біріне таңдауға мәжбүр болдық: Не бүкіл енбегімізді еш кетіріп, қолға келтірген сауда-саттықтағы табыстарымыз бен шекара бойлай орналасқан қауіпсіздік шараларымызды тәрік етіп кетуіміз, немесе осынау жаңадан Орта Азия мемлекеттерінің терең тұқпірлеріне бойлай кіруіміз керек еді. Ресей осының екіншісін таңдауға мәжбүр болды. Бұл, кәдімгі Америка Құрама Штаттарының солтүстік Америкада, ағылшындардың Индостанда, французлардың Алжирда және Голландияның өз отарларына істегендерінікіндей бір амал деп ұғуға болады»[4].

Міне, осы өркениетті санайтын Орта Азиялықтарға өркениет пен прогресс жолын ашып берген Ресей шын сыйқы, жауыз бейнесі осы бір қаншасыздың мәлімдемесінен анық байқалады. Генерал Колпаковскийдің Іле сұлтанданына басып кіруінде «үндеу» сымағы да Горчаковтың мәлімдемесінің тікелей жалғасы.

Патшалық Ресейдің ашық мәлімдемелері мен нақты әскери істері бір-біріне мүлде сәйкесетіні бұл күнде жұртқа мәлім.

Генерал Кауфманның генерал Головачевтің 10 зенбірекпен күшейтілген екі пулеметпен қаруланған бөліміне берген мына бұйрығын жаның түршігіп, оқи алмайсың: «...осы жорықта алдыңыздан кез болған кез-келген адамды ер-әйел, жас-кәрі демей түгел жаныштап, қырып жоясың, сөйтіп олар қайтадан бас көтере алмастай күйге түссін»[5].

Дәл осы мазмұндас зұлымдыққа толы бұйрықты Манчиң патшасы Гаузұн (Чиян Лұн) Жоңғария мен Қашқарияны жаулауға аттандырған шапқыншы армиясына бергені туралы бұған дейін арнайы талдағанбыз.

Генерал Колпаковский Іле сұлтандығын басып алардан бұрын Бейжиндегі Манчин үкіметін хабардар етудің сыртында 1871 жылдың 1қыркүйегінде (Ілені басып алғаннан кейін 2 ай өткенде) елшісі Врангел арқылы «Ресей 4-шілдеде Ілені басып алды, бұған қандай шара қолдансақ болады? Еліміз басып алған жерлерін елдерінізге қайтарып беруге әзір»[6] деген қитұрқы мәлімдеме жасатады. Бірақ Қытай мне Ресей арасындағы келіссөз 10 жылға созылып, екі ел арасы талай рет соғыс жағдайына тақап барғаны өз алдына әңгіме.

Ресей империясы Якуб бектің Алтышаһар мемлекетін Манжур-Қытайлар басып алып, ол жерлерден Англия мен Түркиянын және Қоқандықтардың араласу мүмкіндігін жойғаннан кейін қайтарып беруге кіріскені, екі ашкөз империя Қазақстан мен Орталық Азия хандықтары жерін ресми бөлініске салуға көзі жеткеннен кейін мұндай шешімге келгені белгілі еді.

Сонымен патшалық Ресей мен Манчиң үкіметі табан тірескен ұзақ

дипломатиялық талас-тартыстан кейін 1881 жылдың 12 ақпанында 20 баптан тұратын Петербор келісіміне екі жақ қол қойысты.

Біз қарастырып отырған тақырыпқа тікелей қатысы бар осы келісімнің кейбір баптарына тоқталуға тура келеді. Өйткені Іленік ұйғыр, дүнген казақтардың Ресей азаматтығын қабылдап Қазақстанға қошуіне байланысты дүниеге келген өлеңдер мен дастандар, халықтық жырлар өте көп. Сол әдеби туындылардың дүниеге келуінде осы шиеленіскен тарихи оқиғалардан жұртты хабар етуді пайдалы көрдік.

Петербор келісімінің 1-бабында: «Орыс патшасы, 1871 жылы орыс әскерлері уақытша басып алған Іле аймағында Қытай үкіметінің билігінің орнауына келіседі. Осы келісім шартпен УІІ-бабында көрсетілгендей, аймақтың батыс бөлігі Ресей иелігіне өтеді. ...Көтеріліске қатысқан Іленің мұсылман тұрғындарының Қытай өкіметі жазалап қуғындауына кешірім беріледі, ал Чин үкіметі билігінде қалысы келмейтіндердің Іленің Қытайға қайтарылған күннен бастап бір жыл уақыт ішінде Ресейге кедергісіз қоныс аударуына, дүние-мүліктерін өз еріктерімен орнын алып кетуіне рұқсат беріледі. УІІ-баб бойынша, Іленің Ресейге өткен батыс жағы Іленің орыс билігіне өтуге тілек білдірген мұсылман халықтарын қоныстандырады»[7] деп келісілген.

Петербор келісімінде көрсетілген бұл тармақтардың келісім шартқа енуіне қаншалық ықпал еткені күмәнді болса да сол тұстағы Іле халқының үрейлі көңіл-күйін білдіретін, жүздеген ел ағалары қол қойған мына бір хатқа назар аудара кеткен жөн сияқты! «...Жүз жылдан астам уақыт бойы біздің ата-бабаларымыздың тілі жоқ құл және қолік ретінде пайдаланылатын мал ретінде небір сұмдықты бастан кешірді. ...Қытай билеушілерінің жосықсыз қорлығына біздің әйелдеріміз бен балаларымыз үнемі қатал тәртіп шеңберінде төзіп келді. Міне соңғы жеті жылда ғана тыныштықта өмір сүріп, жайбарақат тіршілікке келіп едік. Аяқ астынан, төбеден түскен найзағайдай болған жайсыз хабарды естіп халық есеңгіреп қалды. Біздер орыс патшасының, Құлжаның мұсылман халықтарын өз бодандығына қабылдауын сұраймыз»[8]. Бұл хат, әрине екі оттың ортасында шарасыз қалған қорғансыз халықтың жан сауға сұрауы еді. Әйтпесе содан 7 жыл бұрын орыстың мұздай қаруланған қалың әскерлерімен 50 күн бойы алысқан мұсылмандар жолаушылардың қырғын-сүргін ұмыта коймағаны белгілі.

Толықсыз мәліметтерге қарағанда 1882-1884 жылдар аралығында Іледен Қазақстан мен Орта Азияға 70 мыңдай ұйғыр, қазақ, дүнген қатарлы мұсылмандар көшіп келген[9]. Ал кейбір ұйғыр зерттеушілері оны нақтылап ұйғырлардан 9752 отбасы, 45373 жан, казақтардан

5000 отбасы, 20000 жан, дүнгендерден 1147 отбасы, 4682 жан көшіп шыққанмен жоғарыдағы жазып жүр.[10]

Іле мұсылмандарының осынау қаралы, назалы көші жөнінде, олардың басынан кешкен ащы қиын тағдыры жөнінде Сейіт Мұхамметтін (Қаший) «Шарфи Шикоятə» және Моллла Билал (Назимидін) «Ғазатдəр мулки Чин» деп аталатын эпикалық дастандары жазылған еді.

Жоғарыда айтылғандай Іле сұлтандығының дүниеге келуіне себеп болған 1864 жылғы Іле халқының ұлт-азаттық қозғалысы батырлары мен ел ағаларының ерлікке толы күресіне арналған əдеби, музыкалық шығармалар өте көп. 1864-1884 жылдар аралығында Іле халқы, оның талантты өнер адамдары тудырған əдеби-мəдени мұра басқа қандай кемшіліктерге бай əрі алуан қырлығымен ерекшеленеді.

1. Чарлз Баллер, Якубеллиің тəржімасы, 403 б. Шинжиян халық баспасы, Үрімжі, 1988 (469 б.)
2. Н.Алжыбек. Тарихы таңқыса толы Шинжиян. Алматы, «Қазақстан университеті» баспасы, 2005, 202 б.(432б.)
3. КРООМ, фото 21 ОП-1 Д. 9.Л.1
4. Mehmet Saray 6 Rus shah Osmanli Devleti ile Turkistan Hanlklari arasindaki Siyasi munasvetler (1775-1875). Istanbul, 1984. 64 s. (160 s)
5. Бұл да сонда. 119 б.
6. Шинжиянның жерлікті тарихы. «Шинжиян Халқы» баспасы, 1999, Үрімжі, 492 б. (576 б.)
7. Русско-Китайские отношения, 1689-1916. 55-56 б.
8. Н.Алжыбек. Тарихы таңқыса толы Шинжиян. Алматы, 2005, 231б.(432 б.)
9. Бұл да сонда. 232 б.
10. С.Үйсүрүй, (Үйсірмана), Алматы, 2005, 361 б.(569 б.)

ЖЫЛЫСБАЕВА М.Ғ.
Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының Мұрағат қорларын жариялау және пайдалану қызметінің жетекшісі

Ш. УӘЛИХАНОВ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТ ҚҰЖАТТАРЫНДАҒЫ ДЕРЕКТЕР

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының қорларында ғалым, шығыстанушы, саяхатшы, демократ-ағартушы, Орта Азия және Қазақстан халықтарының тарихы мен мəдениетін зерттеуші Ш. Уəлиханов туралы деректер баршылық.

Ш. Уəлихановтың алғашқы ресейлік, европалық білім алуы және оның мəдениетімен таныса бастауы кезеңі Ресейдің Омбы мемлекеттік мұрағатында 1847-1853 жылдары аралықтарында Омбы кадет корпусында оқығандығы жөніндегі құжаттары сақталған.

Ал Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатында

1853 жылы Сібір кадет корпусының тәрбиеленушісі Ш. Уәлихановты корнет шеніне қабылдау жөнінде сақталған [illegible] 1853 жылдың қараша айының 30-да Сібір жеке корпусы штабы бастығының Сібір қазақтарын шекаралық басқару міндетін атқарушы генерал-майор Клейстке жазған хатында осы жылдың қазан айында әскери министр, генерал-адъютант, князь Долгоруковтың Сібір кадет корпусының тәрбиеленушісі, қазақтың сұлтаны, майор Уәлихановтың баласы Ш. Уәлихановты Сібір шекаралық казак әскеріне корнет ретінде қабылдау жөніндегі өтінішін орындау және Әскери-оқу орындарының бас бастығы, генерал-адъютант Ростовцовтың оның әкесі, майор Уәлихановқа хабарлау қажеттігі туралы айтылған [1].

Мұрағаттың кеңес өкіметіне дейінгі кезеңдегі қорларында, атап айтсақ, «Областное правление сибирскими казахами», «Пограничное управление сибирскими казахами» атты мұрағат қорларының құжаттарында Шоканның әкесі, Көкшетау округінің аға сұлтаны, полковник Шыңғыс Уәлиханұлы Уәлихановтың және нағашы ағасы Мұса Шормановтың формулярлық тізімдері сақталған. 1862 жылы құрылған тізімде әкесінің отбасылық мәліметтері беріліп, оның әйелінің Зейнет Шорманова және баласы Шоканның 26 жаста, Шоканның қызметте екендіктері көрсетілген [2].

Мұрағатта сақталған Дала өлкесінің генерал-губернаторы Г.Н. Колпаковскийдің қорында Ш. Уәлихановтың Г.Н. Колпаковскийге Орта Азиядағы орыс және ағылшындардың жағдайы жөнінде жазған хаттары да бар [3]. Бұл хаттардың құндылығы - олардың түпнұсқалығында және Ш. Уәлихановтың өз қолтаңбасымен жазуында.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағатының мұрағатшылары кеңес дәуірі кезінде, яғни 1956-1970 жылдар аралығында казақтың белгілі ғалымы Ш. Уәлиханов туралы деректерді жинақтау жұмыстарын жүргізген. Осы негізде 1956 жылдан Ш.Уәлихановқа қатысты құжаттарды Ресей мұрағаттарынан айқындау және жинақтау жұмыстары атқарылып, 1964 жылдары құжаттардың фотокөшірмелері алына бастаған. 1958 жылы фотокөшірме түріндегі құжаттар өңделіп, Ш. Уәлихановтың 1835-1865 жылдар аралығындағы шығармашылық құжаттарына тізбе құрылған. Оның құрамына Ыстық көлге сапары, Қашқар және оның округтері, Шығыс Түркістанның халқы, Жоғарғы Азияға саяхаты туралы тарихи очерктері, қазақ, қырғыздардың хан-сұлтандарының шежіресі, салт-дәстүрі, поэзиясы, тілдері жөніндегі қолжазбалары енген.

Шоқан Уәлихановтың патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы

ұлт-азаттық көтерілісті ұйымдастырушы, тұяқшылы Кенесары Касымов жөнінде зерттеу жұмысымен айналысқан, оның ішінде - Кенесары Касымов жөнінде жинақталған құжаттар. Оның спектрінде казақтар мен қырғыздар арасындағы шиеленісті жағдай туралы айта отырып, 1847 жылы Кенесарыны манап Жантайдың қарамағындағы Чегейлік қырғызының Ишленбектің ұлы Қалчаның Салқы жерінде және Шу өзенінің арғы бетінде Қызылсу маңында қой жылы өлтіргені жөнінде мәліметтер жазып кеткен. Мұрағат құжаттарынан орыс шенеуліктерінің қырғыз манапы Жантайды өз қажеттеріне пайдаланып, оның кейінгі тағдырынын, яғни ұрпағынын да қудалануға түскендігі жайлы белгілі.

Фотоқұжаттарына келсек, онын сызба жұмыстарын, онын ішінде карталарды кездестіруге болады. Аталған еңбектері орыс өкіметіне көрші мемлекеттер, оны мекендеген халықтары жайлы құнды мәліметтер беріп, онын саяси жағдайына пайда келтірді.

Еңбектерінде араб графикасымен жазылған құжаттар да орын алған.

Жастайынан европалық білім алған Шоқан ағылшын, орыс саяхатшылардын еңбектерімен таныс болып, тез арада Казақ жері мен Орта Азия өңірлерінде саяхат жасап, зерттеу жұмыстарын жүргізуді армандаған еді. Жас Шоканның алдына қойған максаттары орындалып, казақтар мен Орта Азия халықтарына катысты тарихи деректерді жинактап, артына мұра етіп қалдырды.

Орта Азия, Қытай елдерін, тіптен Ресейдің фин жағалауын мекендеген халықтар, ұлттар туралы тарихи деректерді жинактап, оларға шыккан тектері жөнінде сипаттама берген. Монғол, ұйғыр халықтарынын түркі тілдес халықтар екендігі жайлы жазған. Қытай империясынын Балхаш өніріне дейінгі жерді өздерінікі деген ұғымда екендігін, осы саясат негізінде 1771-1772 жылдары осы өнірге торғауыттардын келе бастағандықтарын айта отырып, Абылай ханнын билігі кезінде оларды толықтай ығыстырып, бұл жер казақтарға тән жер екендігі жайлы. Қытай тарапынан аталған ұғымнын теріс, шындыкка жанаспайтындығын, яғни Қытайдын көрші халықтарды жаулап алу саясатынан туған ұғым екендігін дәлелдеген. Және Қытайлықтардын сан рет осы жерге шүйілігіп, өздеріне карату және салық алу максатында әскерлерін жіберіп отырған, сөйтіп, соңғы болған шайкаста кытайлықтар 3 мың әскерінен айырылып, Теріс-Өзек мекенінде шапыраштылардан түпкілікті жеңіліс тауып, бұл жерге бұрын-соңды еш аяк баспағандықтары туралы да мәлімет калдырған.

Сонымен катар, кокандықтар да казақтар мен қырғыздардан салық алу үшін әскер жасактап, Іле жерінде үлкен бекіністер салған. Бірақ Рүстем сұлтанның олардын әскерлерін кырып, корғандарын киратқандығы,

ол бекіністерден қалғаны Тойшыбек бекінісі екенігі және аталған бекініс 1851 жылы орыстың казак әскерінің полковниті Карбышевтың басшылығымен киратылғандығы жайлы жазып, деректер қалдырған.

Ол «Военно-топографическое и статистическое описание киргиз-кайсацкой степи» атты еңбегінде Казак жерінің көлемі мен аумағы, оның орналасуы туралы және шекаралық штаттарына, казактардың айналысқан шаруашылықтарына тоқталып, оңтүстіктегі казактар егін шаруашылығымен айналысқандықтары жөнінде жазып кеткен [4]. Сонымен қатар казактардың егінді сумен қамтамасыз етуде тармақталған арықтарды пайдаланатындықтарын және егінді ылғандыру мақсатында топырақты ағаш сүрегімен араластыратындықтары жайлы мәліметтер берген.

Досы Г. Потаниннің «Биографические сведения о Чокане Валиханове» атты еңбегінде Ш. Уәлихановтың казак халқын өте жақсы көргендігін былай жеткізген: «Народ он своей любил... Он говорил, что прежде всего любит свой казахский народ, потом Сибирь, потом Россию, потом все человечество... Когда русские бьют казахов, я возстаю против русских, говорил он; когда французы бьют русских, сердце мое на стороне русских...» [5].

Ресейдің саяси және әлеуметтік жағдайын жақсы білетін Ш. Уәлиханов өз халқының сол уақыттағы билік жүйесі мен әлеуметтік жағдайында болып жатқан өзгерістерге аса мән беріп, кейбір мәселелерде өзіндік пікірін білдірді. Атап айтсақ, Қазак жерінде бұрыннан келе жатқан билердің кенесін жоюға карсылық білдіріп, жоғарғы биліктегі әскери шенеуліктерге өз ойын жеткізе білді.

Кейбір еңбектерінде ресейлік көзкараста болып, ресейдің әскери күшін мадактап, казақтардың оған қарсы келе алмайтындығы және зеңбіректері алдында еш дәрменсіз екендіктері, корқақтық танытандықтары жайлы да өз ойын ашық білдірген. Әрине, бұл пікірлері сол уақыттағы казактардың билік, жер үшін өзара тартыс-таласы, билік жүйесінің ыдырап, толықтай бодандықты мойындай бастауынан туындаған ашы шындық еді. Бірақ сол уақытта алғаш орыс білімін алып, патшалық Ресейдің дүниежүзілік дәрежедегі саясатын жақтаған казак арасынан шыккан ат төбеліндей азаматтардың казак жерінде болып жатқан өзара келенсіз жағдайларды айтуы казак тарихының әр кезеңінде болғандығын және дегенмен оларға билік жүйесіндегі орыс шенеуніктерінің ыкпалының болғандығын мойындай отыра, жоғарыда келтірілген досы Г. Потанинге казак халқын сүйетіндігі жайлы айткан пікірін еске сақтауымыз қажет болар.

Шоқан ок-дәрілерді ойлап тапқан түркілер деп дәлелдеген.

Оның пікірінше, қазақтардың қандай тәртіпте, тез арада ок-дәрілерді [illegible] [illegible] сипаттама бере отырып, оларға қажетті кейбір мәліметтерін [illegible] Шоканның айтуы бойынша көне қорғандардан [illegible] болған. Қаншалықты қорғаннан қазып алғанмен, [illegible] пайдалана білулерінің өзі ата-бабадан қалған аманат [illegible] Кенесар сенбектерінен қазақ жерін мекендеген көне қазақтардың [illegible] мәдениеттің жоғарғы дәрежеде дамығандығына күмәнмен [illegible] кейбір орыс шенеуліктеріне тән көзқарастарды байқауға [illegible] Жоғарыда аталған «көне қорғандарды қалмақтықі болуы мүмкін» деп жорамалдауына сол уақыттағы қазақтардың әлеуметтік [illegible] мен шаруашылық деңгейінің төмен болуы себеп болса керек. Кенесар сенбектерінде «бұл жерлерде бик дәрежелі өркениет болған болуы керек» деген жорамал да жасап отырған. Жетісу өңірлерінде жерді, егінді [illegible] ылғандыру максатында казақтардың орыстарға таныс емес [illegible] пайдаланатындықтары жөнінде мактанышпен атап өткен.

Шоканның казақтарға катысты деректері казіргі уакыттағы казакстандык тарихшы ғалымдардың, археологтардың жана тарихи көзкарастарын туғызуы мүмкін. Қазіргі таңда казак жеріндегі корғандардан табылып жаткан «алтын адамдардың» өзі ата-бабаларымыздың бик дәрежелі өркениетінің болғандығын дәлелдеуде. Кенестер Одағының, казактың ғалымы К. Сәтбаевтың өз енбектерінде. Жезказған өңірлеріндегі өнеркәсіптерде жұмыс жасап жүрген кезінде «бізге дейін, көне заманда бұл жерлердің байлыктары игерілген, мен көне шахталардың орнын көрдім» деп жазған.

Шокан алғаш рет казактардың космологиялык кеңістікті түсінетіндіктерін және осы негізде сакталған әдет-ғұрпы мен салт-саналарына сіңген түсініктерге сипаттама берген.

Патшалык Ресейдің жоғарғы биліктеріне карасты мекемелер жанында іс-кағаздарды сақтайтын мұрағаттар болған. Кенес өкіметі орнаған уакыттан бастап, өткен тарихка деген көзкарастың өзгергенін айта кеткеніміз жөн болар. Мұрағатта сактаулы құжаттарға көз жіберсек, кенес өкіметіне дейін болған мұрағаттар жұмыстарын сол кезендегі іс-кағаздар жүргізетін шенеуніктер әр мекемелердің құжаттарын ретпен, сактаумен айналыскан. Бірак кенес өкіметі орнаған уакытта «актар» жағы көптеген құжаттарды кенестік биліктің колына өткізгілері келмей жойып жіберді. Бұл жағдай сол уакыттағы саяси мәселелерге байланысты болған еді.

Мұрағат құжаттарында Ш. Уәлихановка баскарма мұрағатында зерттеу жұмысымен айналысуға рұксат берілгендігі жөнінде дерек бар. Бұл казак ғалымының кажетті тарихи деректерді толыктыру және зерттеу

мақсатында мұрағаттарда жұмыс жасағанын көрсетеді. Хаттан хат [illegible] қазақтың ғалымының қандай ғылыми еңбектерін жүргізгендігі жайлы нақты мәлімет берілмеген.

Шоқан Орта Азия халықтары туралы көптеген мәліметтер жинаған ғалым. Артында қалған мұраларын жарыққа шығару мәселесінде оның Ресейдегі достары көп еңбек сінірді. Осы жайлы мұрағатта сақталған 1889 жылғы деректе: 1889 жылдың 12-ші маусымында Далалық генерал-губернатор Г.А. Колпаковский Императорлық ғылым академиясының тікелей хатшысы К.С. Веселовскийге жазған хатында есаул Потаниннің айтуы бойынша полковник Уәлихановтың қайтыс болуына байланысты артында қалған жазбаларын шұғыл түрде жарыққа шығару үшін қажетті қаражаттың жетпеуі немесе жететіндігі жайлы хабар беруін және қаражатты қайда аудару қажет екендігін өтінген.

Артынша осы жылдың тамыз айының 21-де Императорлық ғылым академиясының тікелей хатшысы К.С. Веселовский Далалық генерал-губернаторы Г.А. Колпаковскийге есаул Потаниннің өз міндетіне Ш. Уәлихановтың шығармаларын басып шығару жөніндегі хабарының түсінбестік екендігі жөнінде хат жолдаған. Аталған мәселенің арты немен аяқталғандығы жөнінде дерек сақталмаған, бірақ қазақ ғалымының еңбектері кейінірек бағаланып, досы Г. Потаниннің арқасында жарыққа шыққандығы баршаға мәлім [6].

Ал фотокөшірмелер негізіндегі құжаттарға тоқталсақ. Ш. Уәлихановтың бірнеше мақалалары 1904 жылы Н.И. Веселовскийдің басқаруымен «Записки Императорского русского географического общества» атты басылымның этнография бөліміне енгізіліп, Санкт-Петербург қаласында жарыққа шыққан.

Санкт-Петербург қаласында орналасқан Ұлы Петр атындағы антропология және этнография музейі (Кунсткамера) жәдігерлерінің арасында Ақмола өңірінен алынған киізден, матадан және жылқы қылынан жасалған көзілдіріктердің үлгілері бар. Алғашқысы қазақтардың жанарын боран мен желден, екіншісі аппақ қардың шағылысынан қорғаған. Ал қазіргі уақытта қазақтардың бұрындары күнделікті пайдаланған жанарды қорғау тәсілдері көзді емдеудің европалық нұсқасы ретінде танылуда. Мүмкін бұл жәдігерлерді қазақтың Шоқан сияқты көзі ашық азаматтары қазақ халқының ұлттық рухын көтеру мақсатында тапсырған болар.

Қорытындылай келе, қазақ халқының мақтанышы, ғалымы Ш. Уәлихановтың ғылымның әр саласына тән ғылыми еңбектері қазіргі уақытқа дейін өз маңызын жоғалтпай, жаңа қырларынан танылуда.

[illegible] 2812 іс. 1-3.
[illegible] 1616 іс.
[illegible] 7 іс
[illegible] 1616 іс
[illegible] 1а іс
[illegible] 562 іс

ОРАЗОВ Р.Е.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
кіші ғылыми қызметкері

Ш.Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘУЛИЕАТА ЖОРЫҒЫНА ҚАТЫСУЫ

XIX ғасырдағы 60-жылдарындағы Ұзынағаш шайқасындағы жеңіс Ресей империясының Оңтүстік Қазақстан мен Орта Азияны жаулап алуына жол ашқан болатын. Бұл туралы кезінде Түркістан генерал губернаторы Фон Кауфман: «Ұзынағаш соғысындағы жеңісіміз, біздің бүкіл Орта Азияны жаулап алудағы жеңісіміздің анасы болды» - деген еді [1].

1863 жылғы 23 қаңтарда Петербургте Орынбор және Батыс Сібір генерал-губернаторлары А.П. Безак пен А.О. Дюгамельдің қатысуымен өткізілген кеңейтілген отырыста Сырдария мен Сібір шептері арасындағы жерлерді мұқият зерттеу туралы шешім қабылдайды. Оны бір аптадан кейін патша бекітеді. Сырдарияның «Перовскі фортынан» жоғарғы ағысын зерттеу А.И. Бутаковка, ал Орынбор корпусының бастығы подполковник М.Г. Черняевка Жөлектен Түркістан қаласына дейінгі аралықты, подполковник Дерьхенің отряды Әулиеатаға, ал штаб капитаны Н.И. Проценконың отряды Нарын өзені аңғарымен Қашғарға барлау үшін жіберіледі [2].

Сонымен бірге 1863 жылы патша өкіметі қоқандықтардың ірі бекінісі Әулиеатаны басып алу үшін Лерхе бастаған орыс әскерлерін жібереді. Әулиеата маңында Ресейдің билігін мойындаймыз деп уәде бергенмен әлі де діндес, бауырлас қоқандықтарға ниеттес болып отырған қазақ, қырғыздар басым болып, бекіністі негізінен Ұлы жүздің қазақтары мен 2000 қоқандық әскер қорғап тұрады [3]. Әулиеатаға шабуыл жасап, оны ала алмаған подполковник Лерхе 22 мамыр күні Әулиеатадан 5 шақырым жердегі Талас өзені бойына орналасып, патша әкімшілігінің нұсқауымен Талас өңіріндегі беделді қазақ пен қырғыз билеушілерін Ресей ықпалына

тарту үшін әртүрлі әдіс-айла қолдануы керек. «Таластың [illegible] жағында аса құрметті және ықпалды кісі, шымырдың Байзақ би [illegible] конакты, оған назар аударып, қолдарында бар сыйлықтың ең [illegible] сыйлаңдар және тағы бір атақты тұлға – Сикым би Құдайбергенге [illegible] назар аудару керек» делінеді оған берілген бұйрықтарда [3, 140-п].

Осы нұсқауларды басшылыққа алған Лерхе Байзақ пен Құдайберген датқаларға, шымыр руының биі Үмбет Таңсықкожаұлына, ботбай руынан Тойшыбек бидің ұлдары – Байсейіт батыр мен Керімбек биге, жаныс руынан Қашқынбай биге, қырғыздың Жантай, Мырзалы, Сауранбай, Рысқұлбек, Құдияр т.б. манаптары мен билеріне хат жазып, оларға сыйлықтар үлестіріп, Ресей билігінің қызметіне тартуға ұмтылып бақты.

1863 жылы мамырда Лерхе өзіне Байзақ датканың немересі Әбдірахман мен бұл өңірде аса құрметке ие ботбай руының биі Керімбек Тойшыбекұлын алдырып, олардан Жаңғараш манаптың орыс әскерін жойып жіберуге қазақ пен қырғыздардың арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізіп жатқаны туралы құнды мәлімет алады. «Тылымызда Әулиеата, алдымызда біз екі жанымызда Жаңғараштың бірнеше мыңдық атты әскерінің бізді мазалауы және суды бұрып алуы мүмкін болғандықтан шабуылға шығу аса қауіпті, кері қайтсақ, мұндағылардың бәрі, қоқандықтарды қолдап кетеді. Жаңғараш бірнеше мыңдық адамды атқа қондырды және орыстарды құрту үшін көрші ауылдардың бәрін өзіне қосылуға шақырып жатыр» – деп көрсетеді Лерхе [3, 212-п.].

Бұлармен бірге Байзақ датқа да орыс әскеріне хабар-ошар беріп, Жаңғараш манаптың Әулиеата бегі Атабекке жазған 2 хатын және Атабектің Ташкенттен көмек сұрап жазған 4 хатын ұстап алып, орыстарға жібереді [3, 203-п.]. 1863 жылдың тамызында Ташкент хәкімі болып қыпшақтарды қолдаған өзбек Шадман қожа тағайындалады, Әулиеатадан Атабек датқа шақыртылып алынып, орнына Рүстембектің ағасы Шадыбек датқа отырғызылды. 1863 жылы күзде Ташкентті Мыңбай басқарып қалған, ал Нұрмұхамед 1 мың әскермен Әулиеатаға жіберілген. Нұрмұхамед 1863 жылдың соңында Шолаққорған, Созақ, Әулиеата және т.б. жерде болып, бірсыпыра шараларды жүзеге асырады.

Аталған отрядтардың барлау мәліметтері негізінде, 1863 жылдың аяғына қарай әскери министр Д.А. Милютин Сібір шебі мен Орынбор шебінің аралығын қосу туралы даярланған жобаны патшаның бекітуіне ұсынады. 1863 жылы 20 желтоқсанында Орта Азиядағы ресми іс-қимыл бағдарламасын патша бекітеді [2, с. 163].

1864 жылғы 13 қаңтарда Сібір корпусының командирі А.О. Дюгамельдің әскери министрге жолдаған мәліметінде ерте

көкпемес. Көкан өскінісі Әулиеатаны басып алуға аттанатын әскердің құрамын осылайша көрсетеді: 8 жаяу әскер ротасы, 3 жүздік казак жасағы, 1 [illegible] 7 қыска мойынды зенберек және 2 ракеталық станок пен қаруланған жалпы саны екі мыннан аса адам. Черняев әскерінің құрамына Шу өлкесін ғылыми максатта зерттеу үшін Н.А. Северцов экспедициясы бірге аттанады деп жазды [4]. Батыс Сібір және Орынбор генерал-губернаторлығы қыс айларында мұқият әскери қимылға дайындалды және кокандықтар тарапынан болып жаткан карсы кимылдар туралы мәліметтерді Алатау округы мен Перовск бекінісі аркылы біліп отырды.

1864 жылы акпан айында Әулиеатаға Әлімқұлдың тапсырмасымен Ташкент парванашасы Нұрмұхамед келеді. Ол Шу алкабындағы казактар мен кырғыз руларын Ресеймен күресте кокандықтармен бірігуге шакырған әртүрлі үндеу хаттар таратады. 1864 жылғы 12 акпанда Сібір корпусының командирі әскери министрге жолдаған мәліметінде «Кокандықтар тарапынан парванбашы Қойшының Шу өніріндегі көшпелі кырғыз-казактарды кыпшактармен косылуға және ішкі-сырткы жауларымен бірігіп күресуге шакырған әр түрлі үндеу хаттар таратылғанын баяндаса, ал Сырдария линиясы тарапынан Түркістан каласының бегі Мырзадәулеттің 2 мыңдай әскері мен 10 зенберегінің бар екендігін айтып, соңғы кезде өзін тәуелсіз сезініп кокан ханының бірнеше рет өзіне шакырғанына бармағандығын айтады. Сонымен катар Мырзадәулет біздің Бұхарамен жасалған сауда керуендерімізге карулы шабуыл жасап тонауда» дейді [4, с. 53-59]. Яғни бұл кезде орыстар тарапынан болатын шабуылды кокандықтар да білді, бірак өзара ауыз біршіліктің жоктығы үлкен кедергі болды.

1864 жылы Сібір мен Орынбор бағытынан шығатын Веревкин мен Черняев баскарған әскерлерге мемлекеттік каржыдан 400 мың күміс акша бөлінеді. Веревкин әскеріне 250 мың, ал Черняев әскеріне 150 мың күміс акша. М.Г. Черняев әскерінде 60 офицер, 2533 солдат болды, оларға 835 ат-көлік берілді. Косын штабында 10 офицер, жаяу әскерлердің 31 офицері, казактардың - 9, артиллериянын - 7, дәрігерлік - 2, жорық ас-аукат камдаушы бір офицер бар еді. Оларға 2180 снаряд, 2 пұттык 180 бомба, ширек пұттык 2 мың бомба, 100 пұт ок-дәрі берілді. Бұған соғыс министрі генерал-адъютант Милютиннің өзі 1864 жылғы 13 акпанда кол қойған еді. Осы министр жаулап алушылар катарына зоология магистрі, атакты ғалым Н.А. Северцовты айына 300 күміс рубль беріп косты [5].

1864 жылдың мамыр айында полковник М.Г. Черняев баскарған әскер Омбыдан Верный каласына келеді. М.Г. Черняев отряды арасында

[illegible] жоғарлатқысы келген штабс-ротмистр Шокан Шынғысұлы Уәлиханов және поручик Ғазы Болатұлы Уәлиханов бар 68 офицерлер [illegible] құралды. Отрядтың 22 зенбірегі болды [6]. Осы [illegible] Черняев Әулиеата бекінісін басып алу жоспарын пысықтайды, сонымен [illegible] қазақтардан 5 сұлтан, 22 би, 215 қазақ жасағы катысатынын [illegible] [7]. Әулиеатаға қарсы жорығында полковник Черняев қазақ [illegible] мен билерін әскерінде «аманат» ретінде ұстаған еді. Егер [illegible] ауылдарында орыс билігіне қарсы көтеріліс болған жағдайда «аманат» ретінде алынған сұлтандар мен билердің бастары алынатын [illegible]. Бұл әдісті патша әскерлері Токмақ пен Пішпек қамалдарын алған [illegible] қолданған болатын [8]. Міне бұл мәлімет қазақ сұлтандары мен [illegible] еркінен тыс орыс әскерінің құрамында болғандығын айғақтай [illegible].

М.Г. Черняев отряды 25 мамырда ұрыссыз Мерке бекінісін алады. Мерке түбінде Черняев отряды қазақ, қырғыз билерінің сотын шақырып, 1 күн бойы екі жақтың дауын қарайды. Қайтыс болған Жаңғараш манаптың ұрпақтарын, Бошкой, Байсейіт, Тінәлі сияқты қоқандықтар ықпалындағы манаптарды орыстар жағына тарту үшін қырғыздарды қазақтар (дулаттар) есебінен риза қылады. Шу бойының дулаттары Жаңғараштың баласы Шолпанбайды барымта кезінде ұстап алып қалады. Шолпанбайдың Ташкент паруанашысы қолынан солтонның аға манабы деген атақ алып, Шымкенттен мол сыйлықпен қайтқан беті екен. М.Г. Черняев Шолпанбайды барлық тоналған заттарымен қайтарып қана қоймай, зерлі шапан жауып, бұрынғы 2 барымтаның да құнын алып беріп қайтарады. Жаңғараштың балалары шапырашты руының 4 қазағын құн алмай босатмыз деп келіседі. Меркедегі қазақ, қырғыз бітіміне штабс-ротмистр Ш.Ш. Уәлиханов та белсене қатысады [9]. 4 шілдеде Черняев Мерке бекінісін ұрыссыз алғаннан кейін, Әулиеата бекінісіне қарай жорыққа шығады.

Әулиеата қаласы жайлы XIX ғасырдың алпысыншы жылдардағы деректерге қарағанда қала Талас өзенінің сол жақ жағалауына орналасып, бекініс рөлін де атқарған. Қала дуалының қалыңдығы 500 саженге жуық шамасындаболған. Қалада мыңға жуық әскер мен азық-түлік сақтау қоймалары бар еді. Қалада 8 зенберек болып, оның 5-еуі ірі калибрлі болды. Әулиеатадан Ташкентке дейін 280 верст, Созақка дейін 250 верст, Пішпекке дейін 260 верст, ал Верныйға дейін 400 верст деп көрсетілген [10].

Әулиеата түбіне жақындаған Черняев қазақтар мен қырғыздардың қоқандықтармен бірігуіне жол бермеу үшін, олардың арасында ертеден

сынған өткен ғарышқа дауын қоздырады. Нәтижесінде өз мақсатына жеткен Черняев былай деп жазды: «Қазақтар мен қырғыздардың бұрынғы кеп жатқан өзара шағымдары мен бітіспес дауларының көптігі мен шиеленіскені соншалық, олардың келісуіне сену қиын болатын» [11]. Черняев отряды Әулиеатаны алуға келгенде қаланы Нияз әлі датка басқарып тұрды.

Әулиеатаны қорғаушылардың 516 қылышы, 450 найзасы, 6 фальконеті, 1 бекініс дуалдарына орнатылған шойын мылтығы, 317 білте мылтығы, 5 жеңіреті, 82 пұт қорғасыны болды [12]. Қаланы қорғаушылыр саны – 1500-ден аса кісі болды. Атты әскерді Әлімқұлды қорғаған қазақ, қырғыз жігіттері құрады. Әулиеатаны қорғаған жергілікті халық Черняев әскерін жүзі Тектұрмас пен Ақбұлымның жоталарында күтіп алып, шайқаска түседі. Алайда, қорғанушылар орыс әскері зеңбіректерден аткылағаннан кейін, бекіністің ішіне кіріп соғыспаса аяғы қиынға соғатынын түсініп, Әулиеатаға шегініп кетеді.

Бекіністің бегі Нияз әлі датка Черняевтің Әулиеатаны орыстарға ұрыссыз беру туралы үзілді-кесілді талап хатын өзінің жеті биімен талқылауға екі апта рұқсат сұрайды. Қорғанушылардың жауға берілуден бас тартқанына ашуланған Черняев Қышмазардың түбіне орналасқан батареясына барлық зеңбіректерден аткылауға бұйрық береді.

Екі күн бойы зеңбіректерден аткылағаннан кейін, ол отка оранған қалаға екі жақтан шабуылға шығады. Орыстардың шабуылына шыдай алмаған бекініс басшысы Нияз әлі бастаған 400 салт атты қазақ пен оның он бір ұлы Асы өзенін жағалап, Әулиеатадан қашады. 1864 жылы 5 шілде күні таңертең патша әскері қаланы толық басып алады. Бекініске кірген полковник Черняев қираған үйлер мен қырылып жатқан өліктердің арасында ішінен ақтарылып түскен ішек-қарнын үстіндегі шекпеннің етегіне салып қойып, көл боп аққан қанның ортасында құбылаға қарап, өз иманын өзі оқып отырған қаланың жеті биінің бірін көргенде, басқа орыс офицерлерімен бірге аң-таң қалысады. Өйткені, өз өліміне өзі соншалықты үлкен сабырмен қарап отырған қазақ биінің рухы өте биік және күшті еді [13].

Әулиеата қаласының жаулап алынуы туралы полковник М.Г. Черняев Сібір корпусының командиріне 1864 жылғы 6 маусымда мынадай хабар жолдайды: «Меркіден шыққалы ешқандай жауды кездестірместен Ұзынбұлақ шатқалына дейін жеттік. Өгіз арбалы көлік артымыздан ілесіп, олар жетісімен қосынмен бірге түнеп жүрдік. Осында қоқандықтар бізді Әулиеатаға жетпестен бұрын қарсы алмақ деген мәліметтерді естісімен жүріс-тұрыса ауырлау нәрселердің бәрін қалдырып, Әулиеатаны

[illegible] соңда қалдыратын ракеталық станокты мен екі рота [illegible] [illegible] екі зенбірекпен қаруланған 50 қазақты қорғау үшін [illegible] [illegible] жолды күйде (маусымның) 2-сі күні таңға жуық атты[illegible] [illegible] шақырым жүрісімен қоқан шолғыншылары көрінді. Олар біздің [illegible] [illegible]мен-ақ атыспастан шегініп кетті. Әулиеатаға жеті шақырым [illegible] мен әскерлерді 25 шақырымдық ауыр жолдан соң демалуға [illegible]тадым. Лагерь орналаскан жерден 5 шақырымдай жерден Тектұрмас [illegible] жиналған қоқандықтар тобын байқадық. Бұл төбеден (Әулиеата) [illegible] көрініп тұрады. Үш сағаттай демалған соң мен қосынмен бірге [illegible] тобеге қарай қозғалдым. Алдымызда казақтар жүздігі мен қазақтар [illegible] жүріп отырды, олар екі ракеталық станокпен қаруланған. [illegible] сынақты тау взводы мен бір рота аткыштар да болды. Осынша әскер [illegible]мен қоқандықтар өздері тұрған төбеден жылыстап, қақпаға [illegible] тобеге шегінді. Жаудың жалпы саны 1500-дей адам болып қалар. [illegible] әскери күшіміз келісімен екі рота аткыштар жан-жаққа шашырай [illegible] қоқандықтарды дереу шегіндірді де, оларды Таластың сол [illegible]ауына асығыс өтуге мәжбүр етті. Осында жауларымыз қорғаннан 1 [illegible]іректі 500 жаяу сарбазы мен 300 атты әскерінің қорғауымен алып [illegible]ан екен. Қалаға жақын соңғы төбені де алған артиллерияшыларымыз [illegible]деп аткан соң қоқандықтар дереу кетуге мәжбүр болды. Осы тебеде [illegible]реялық және атты дивизиондарды қалдырылып, оларды қорғау үшін екі ротаны бөлген соң мен калған әскерлерімді олардан бір шақырымдай [illegible]мендеу лагерьге орналастырдым. Сол күні кешкісін қаланы босқа [illegible]ратпау және тектен-тек қан текпеу үшін Әулиеата комендантына [illegible]менде көшірмесін келтіріп отырған хат жаздым:

«Әулиеата қорғанының құрметті бегі Нияза[illegible]лы датқаға».

Біздің айтарымыз мынадай: Мен ұлы мәртебелі патша ағзамның әмірі [illegible]ойынша Әулиеатаны алуға әскеріммен келіп тұрмын. Бостан-босқа қан [illegible]кпес үшін Сізге өзіңіз бізден қорғай алмайтын қорғанды Ак патшаның [illegible]скерлеріне тапсыруды талап етуді өзімнің ең бірінші борышым санаймын. [illegible]рдікпен қорғағандығына қарамастан Қоскорған, Күміскорған, Ақмешіт, Жаңакорған, Дінкорған және бүкіл хандығыныздағы қорғандардың [illegible]шіндегі ең мықтысы Бішкек басына туған жағдай біздің күш-куатымыздың [illegible]ндай екендігін көрсетеді. Ал, Қоқан әскерлерінің Құмсуат, Ақмешіт, Үзынағаш түбіндегі жеңілістері орыс каруының ешкімге дес бермейтін [illegible]уатына көздерінізді жеткізген болар.

Мен құдіретті патшамның атынан камал бір ок шығарылмастан [illegible]берілетін болса, қорған ішіндегі қоқан бодандарының бәріне де өмірін, мал-мүлкін, еркіндігін сақтауға сөз беремін. Өткен жылы мен басқарған

орыс әскерлері Созақ пен Шолаққорғанды уақытша басып алғандығы мешіт сонымен қатар алынбастай беріктігіне куә бола алады.

Менің ұсынысымды қабылдамасаңыз, Әулиеата тағдырын өзгерте алмайтын сонау-ақ гарнизон мен тұрғындарды қырғынға ұшыратасыз. Ал [illegible] бірақ сіз акылмен келіссеніз, ішкі айтыс-тартыстарда және [illegible] сыртқы жауларынызбен күресу үшін кажетті көптеген жауынгерлерінізді аман сактап каласыз. Қорғанамын десеңіз, бұл өз [illegible] Бірақ мұнын салдарынын ауыртпалығын өзініздан көресіз.

Жауапка 3 сағат белгілеймін. Полковник Черняев» [14].

Әулиеата үшін болған шайкас жөнінде Қокан тарихшысы Аваз Мухаммад Аттор Хукандий былай дейді: «Орыстар Әзіреті Әулиеата каласына келді. Нияз әлі бұл уәлаяттың басында тұрған еді. Ол барлық [illegible]дарын алып, Түркістанға Мырзадәулетке болысуға кетті. Қала хакімінен айрылды. Кәпірлер корыкпастан каланы коршауға ала бастады.

Олар төрт тараптан кала ішіне зеңбіректен ок боратты. Уәлаят бұкарасы әрбір көше және базарларда кайрат пен батылдыкты өздеріне калкан етіп, кала дарбазасынан шығып, катты ұрыс кылды. Бұл еш нәтиже бермеген соң, олар кала ішіне жасырынды. Дұшпандар түтін басып кеткен заматты пайдаланып, тез бір зенбіректі ішке алып кірді. Бұкара халык бала-шағасымен жан аямай күресті. Әулиеаталыктар Шымкент жолына ынтызарлыкпен көз тігіп. Ташкент хәкімі Нұрмұхамедтен жәрдем күтті. Бұл кезде Нұрмұхамед құсбегі екі айдан бері Шымкентте тұрып жаткан еді және бар окиғаны біліп тұрып бейшараларға жәрдем бермеді. Мұсылман жұртынан бұл ұрыста 1600 еркек және әйел шаһид болды» [15]. Орыс әскерлерінің Әулиеатадағы зұлымдык әрекетін жасыру үшін М.Г. Черняев каланы алуда 307 кісі ғана каза тапты деп жалған мәлімет беріп, акикатты жасырып калды. Әулиеатаны алу кезіндегі орыс әскерлері тарапынан жасалынған зорлык-зомбылык тым шектен шығып кетеді.

«Әулиеата каласы үшін болған соғыста жергілікті халык көп кырғынға ұшырайды. Қокандыктар жағында Кенесарының баласы Сыздык сұлтан болды. Ол көп ерлік көрсетеді. Сыздыктың ерлігіне орыс офицерлері де тан калады. Кырғын ұрыс кезінде Шоканның немере інісі Сыздыкпен кездесуі оның жаралы жүрегін онан бетер жаралайды. Сонан кейін, ол Черняевтан бөлініп, Капал жағындағы ел арасына кетеді» - деп жазады Б. Кенжебаев[16].

Ал Шоканның Черняев әскерінен кетуін Г.Н. Потанин: «Әулиеатаны басып алуда орыс әскерлерінің Шоканның діндестеріне, бәлкім, тайпаластарына, яғни казактарға көрсеткен айуандығы оны катты

ренжітті, ол енді бұдан әрі әскери жорыққа қатыса алмайтынын [illegible] Черняевтан ажырап, Верныйға, одан әрі Құлжа жақта көшіп [illegible] албандарды басқарушы Тезек төренің ауылына кетіп қалды» [17]

Ал, Кенесарыныың тікелей ұрпағы Ф. Үрмізұлы Әулиеатадағы [illegible] ұрыста Шоқан мен Сыздықтың кездесуі туралы өз еңбектерінде.

«Қасында Черняевтің Шоқан да тұр,
Атанған азаматтың асыл текті.
Болып тұр мына сұмдық көз алдында
Қалшылдап тісін қайрап жасын төкті.

Тоқтат деп генералға келіп еді,
Разве это дело наше – депті.
Ерегісіп зеңбіректі зіркілдетті.

Алкынып қаны қайнап, көзі жайнап,
Майданға осы кезде Сыздық жетті.
Черняев қазақ ауылын таптап өтті,
Аза бойы каза боп Шоқан кетті.

Астыртын Сыздыққа Шоқан келіп,
Жансыздай орыс күшін хабар етті.
Шоқан, Сыздық сұлтандар кездеседі,
Қос бауыр бетпе-бет жүздеседі.
Сыртыннан Сыздық сені мақтан етем,
Амал не, еріксіз күш көндірдеді.
Кенесары әкеннің жолын қума.
Тіліне еріп Қоқаннын ұрыс салма.

От карулы орыстар жеңбей қоймас,
Қан төктіріп халықты набат қылма.
Орынды ақылыңыз, Шоқан аға,
Атадан елді қорғау мұра.
Бір бала ұстамады әке жолын,

Деп ертең халқымыз болар нала» [18]- деп Сыздықтың мұзылмандық Қоқандықтар жағында күресуін халық ауыз әдебиетінедегі нұсқалармен салыстыра жырға қосады. Міне бұдан байқайтынымыз мұрағат қорларында кезеспеген деректер Сыздық пен Шоқан арасындағы байланыстарды халық ауыз әдебиеті үлгілерінде сақталған ауызекі мәліметтер толықтыра түседі.

Қазақ халқының арасынан шыққан алғашқы ғалым, әрі саяхатшы Ш.Ш. Уәлиханов XIX ғасырдың екінші жартысында Ресей империясының отаршылық саясатын өз көзімен көргеннен кейін, халқының болашақ тағдыры ойлап, өз халқына араша түсе алмағаны үшін қайғы мен аурудан қаза тапты. Уәлиханов емелдегі қайын атасы Тезектің ауылында мәңгілікке қоныс аударды.

4. Сыдыков Е. Жетісу 1730 – 1916. Алматы, 2001. 56 б.
5. Дубровин Н.Ф. Политика России в Средней Азии (1857-1868) М., 1960. С.159.
6. РАБОМ. Оп. 1-т. 222-іс. 89 п.
7. Туркестанский край. Сборник материалов для истории его завоевания. Составил А.Е. Снесарев. Т.17 (1864г.). Ч.1. С.8-19.
8. РАБОМ. 483-қ., 1-т., 84-іс. 73-75 пп.
9. Добросмыслов А.Т. Города Сыр-Дарьинской области. Казалинск, Перовск, Туркестан, Аулиеата и Чимкент. Ташкент: Типо-литография ... О.А. Перлова, 1912. с. 3.
10. Сыдыкбеков А.Т. Корсетілген сыбыс. 123-б.
11. ОР ОММ. 715-қ., 1-т., 25-іс. 520-523 пп.
12. ОР ОММ. 715-қ., 1-т., 27-іс. 207 п.
13. РАБОМ. 483-қ., 1-т., 65-іс. 70 п.
14. Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз саяси байланыс тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: «Ценные бумаги», 2007.
15. КРОММ. 3-қ., 1-т., 47-іс. 181 п.
16. Бекназаров Р. Оңтүстік Қазақстан тарихының очерк (XVIII-XIX ғғ.). – Алматы: Ғылым, 1976. 114-б.
17. ӨР ОММ. 715-қ., 1-т., 27-іс. 202-207 пп.
18. Ахаз Мухаммад Аттар Хуқандағы Тарихи Жахонгачойи. Шарқ юлдузи. – 1991. – № 8. – 119-120-бб.
19. Кенжебаев Б. Шокан Уәлиханов (1835-1865). – Искусство және искусство. 1945. №4. 120-б.
20. Потанин Г.Н. Биографические эссеиды о Чокане Валиханове. – Валиханов Ч.Ч. Собр. соч.: в 5 т. – Алма-Ата: Баш Совет энциклопедиясы, 1985. – Т.5. – С. 364.
21. Уразуды Ф. Шежіре-ғасыр. Алматы: «Таңарна», 2008. 135-б.

АБДРАХМАНОВ Б.Н.

ПГУ им С.Торайгырова

к.и.н., доцент (г. Павлодар)

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ПРАВОВЫЕ ВОПРОСЫ В НАСЛЕДИИ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА

В своей работе мы бы хотели осветить взгляды Ч. Валиханова на царские реформы и их значение для казахского народа. С чем в корне был не согласен Ч. Валиханов, подвергая критике подготовительные мероприятия колониальных властей по выработке отдельных положений административно- судебной реформы 1867-1868 гг. в Казахстане. Чем он обосновывал необходимость сохранения суда биев, давая характеристику института биев, сущности суда биев и его изменений с древнейших времен до XIX века. Сходство и различие суда биев и мирового суда

по его устройству и судопроизводству. Отношение казахов к мировому («русскому») суду. Все эти исторические и правовые вопросы в том числе и для Ч.Ч. Валиханова не потеряли своей актуальности и в настоящее время. Как отмечал в своём выступлении член Конституционного Совета Республики Казахстан Бахтыбаев И.Ж. "Современниками всё глубже изучается история казахской государственности, традиционное казахское право, обычаи и правовые институты, осуществлявшие представительные, исполнительно-распорядительные и судебно-примирительные функции. Кроме того, отдельные институты кочевого общества сегодня стали применяться на практике. Они не просто плавно выстраиваются в единую систематизированную структуру современных отношений, но занимают определенные позиции в общественной жизни" [1].

При подготовке реформ 1867 - 1868 гг. комиссия не учитывала мнение и интересы простого народа, а также позицию Ч.Ч. Валиханова. В Омске, он принял непосредственное участие в мероприятиях правительства по реорганизации местного управления степи, внес ряд практических предложений и рекомендаций. Основные мысли изложены им в ряде „Записок", поданных на имя властей: „О мусульманствах в степи", „О кочевниках киргизах", „Записка о судебной реформе" и др. Ч. Валиханова создал «Записки о судебной реформе», одно из самых глубоких своих произведений. Он написал «Записки...» настолько точно и честно, отстаивая традиционный суд биев, так саркастично раскритиковал работу русской администрации, что заказчик, генерал-губернатор Дюгамель, спрятал работу под сукно. И тогда Чокан выставил свою кандидатуру на должность старшего султана, надеясь на практике реализовать предложенные им реформы. Это был вызов. Любезный друг, Федор Михайлович, - писал Чокан своему старшему другу Достоевскому, - я думал как-то сделаться султаном, чтобы посвятить себя на пользу соотечественников, защищать их от чиновников и деспотизма богатых казахов. С этой целью я согласился быть выбранным в старшие султаны Атбасарского округа. На выборах меня выбирают большинством голосов. Но противник мой, человек неграмотный и бывший не раз под судом, по опыту знает, что деньгами можно сделать все. Деньги идут в Омск. И я вдруг получаю известие, что генерал-губернатор Дюгамель не хочет меня ни за что утверждать. Его адъютант сказал, что начальство через султанство мое боялось дать большое влияние моим родителям» [2] Чокан с гневом и сарказмом пишет о том, как комиссия, назначенная О. И. Дюгамелем, изучала "народное мнение" по вопросу о реформе суда в степи, отвергает предполагаемый этой комиссией проект, призванный

защищать интересы богатеев. Он рекомендует администрации правительству "быть чрезвычайно внимательным и крайне осторожным" при проведении подобных реформ."Судьба миллионов людей, - пишет казахский ученый, подающих несомненные надежды на гражданственное развитие, людей, которые считают себя братьями русских по отечеству и поступили в русское подданство добровольно, кажется, заслуживает большего внимания и большей попечительности в таких решительных вопросах, которые формулируются в шекспировское-быть или не быть" Валиханов считал реформы традиционного суда биев "ненужными и вредными" для простого народа. Проделав глубокий анализ сословных отношений в казахском обществе, возникновение, функций и характера суда биев, он предложил оставить его в прежнем виде, изъяв из его компетенции лишь некоторые наиболее важные дела-уголовные преступления тяжелой формы и т.п. Валиханов проводит убедительные доказательства преимуществ этого суда над всеми прочими, в том числе так называемыми мировыми судами, назначаемыми сверху. Чокан подчеркивает, что социальные, экономические условия, уровень народного образования в Степи таковы, что эта форма и порядок судопроизводства наилучшим образом отвечают народным нуждам. "Нет никого сомнения, что тот закон хорош для народа, который более ему известен, закон родной, под которым человек вырос и воспитывался, как бы закон этот ни был не совершенен, должен казаться ему лучше [3, с 52].

Чокан Валиханов в своих трудах анализируя различные правовые институты, высказал ряд суждений: «... обычное право (киргизов) казахов имеет более гуманных сторон, чем законодательство, например, мусульманское, китайское и русское по Русской правде. В киргизских (казахских) законах нет тех предупредительных и устрашающих мер, которыми наполнены и новейшие европейские кодексы. У киргиз телесные наказания никогда не существовали» [1]

"В 1862 году Чокан Валиханов отмечал, что 40-летнее русское владычество ... не имело ни какого влияния на древний киргизский суд биев...ясно, что он вполне удовлетворяет настоящему развитию киргизского народа. Удовлетворительность суда биев самым блистательным образом доказывается официальными источниками именно незначительность жалоб на первоначальное решение биев. Русские истцы или русские ответчики предпочитают суд биев русскому следствию" [4, с.508]. С мнением Чокана Валиханова и его позицией по правовым вопросам не мог не согласиться губернатор Тургайской области Л.Ф. Баллюзек

[illegible] опубликованный в 1871 году Материалы по казахскому обычному праву. В данных Материалах подробно исследуются правила судопроизводства, [illegible] система наказаний за различные преступления и правонарушения, процессуальные моменты. Л.Ф. Баллюзек заключает свои материалы следующим текстом: «Из всего приведенного в сем сборнике обнаружено, что некоторое применение киргизов к правилам шариата начинается в весьма немногих еще случаях брачных споров, именно в отношении права выбора вдовами себе мужей. Затем, кроме этих случаев правилами шариата руководствуются киргизы в тех лишь исключительных случаях общежития, которые не предусмотрены предыдущими поколениями и относительно которых позднейшее потомство не получило от первых никаких преданий или правил решения. Во всем же остальном киргизы руководствуются коренными своими обычаями, в которых особенно заслуживают внимание правила благотворительности, гласность и публичность суда, примирительный дух оного, принятая в оном система заступничества за истца и ответчика их родовичей, напоминающих защитников в европейских судах, и отсутствие телесного наказания, заменяющегося у киргизов аипами или штрафами на имущество» [5. с. 299].

Итак, что же такое суд биев. Вот какую характеристику по судопроизводству у казахов дает царский чиновник по особым поручениям Д' Андре в Материалах по казахскому обычному праву изданные в 1846 году. "Все дела, требующие суда и расправы в орде, производятся преимущественно биями, как главными представителями народного права. Бий-судья, по назначению своему обсуждать дело, каждого удовлетворять обиженного или наказывать преступника не отдавая отчета никакой другой власти кроме собственной своей совести, без всякого сомнения может занимать место в орде, не доступное быть может и для самих султанов, поэтому ни сила власти или богатства заставляет ордынцев прибегать к разбирательству бия, но собственное влечение искать у человека, избранного самим народом для общего своего блага. Природный ум, особые душевные качества с присоединением к тому опытности и примерной приветственности есть качества и вместе с тем все достояние, посредством которых бий может иметь право носить это почетное имя. Что же касается до некоторых зажиточных киргизов известных в орде огромными своими табунами и присвоивших себе прозвание биев, то таковые известны по сим названием лишь в своих аулах, и пользуются лишь почетным титулом ради родственников или окружающих людей, которые из своих видов желают польстится

самонадеянно человека, не имеющего вовсе никаких других достоинств кроме сильного богатства"[5, с. 164-165].

В монографии Д. Генелова "Суд биев в Казахстане" с опорой на труды Ч.Ч. Валиханова показаны различия между российским и казахским судопроизводством и то лучшее демократическое, что может использовать и использует современная правовая система Казахстана. «Возведение в звание биев не обусловливалось у киргиз (во времена российской империи казахи назывались киргизами или киргиз-кайсаками) каким-нибудь формальным выбором со стороны народа и утверждением со стороны правящей народом власти; только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание. Далее Ч. Валиханов пишет: «Суд биев производился словесно, публично и во всех случаях допускал адвокатуру. Он был в таком уважении у народа, что не требовал и не требует до сих пор никаких дисциплинарных мер. В пользу суда биев мы можем привести еще один крупный факт, говоряший сам за себя. Это то, что русские истцы или русские ответчики во многих случаях предпочитают суд биев русскому следствию. Известно достоверно, что в Кокчетаве в нынешнее лето было решено несколько десятков такого рода дел». Как это удивительно смотрится на фоне нынешних многочисленных проблем с исполнением судебных решений. Ч. Валиханов проводит сравнение между судами биев и мирскими судами, которые учреждались и работали в соответствии с правилами судопроизводства Российской империи:

1. Бии существуют в неопределенном числе, мировые же судьи полагаются по нескольку на каждый мировой округ.

2. Бии никем формально не избираются и формально никем не утверждаются. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. Шекспир и Гете считаются всеми за великих поэтов, но мнение о гениальности их основано не на декретах правительств и не на формальных выборах народа. Для выбора в мировые судьи существует определенный порядок и ценз.

3. Бий тогда только судья, когда к нему обращаются тяжущиеся, обращаются же к нему - пока он пользуется хорошим renommee (франц. - авторитет, престиж), только потеря авторитета лишает его бийского звания. Мировые судьи избираются на три года и, пока служат, пользуются постоянными правами и обязанностями.

4. Бии не получают никакого содержания ни от казны, ни от народа, но берут «бийден бийлаги» (арбитражный сбор), а мировому судье

полагается из земского сбора определенная сумма на содержание его самого и на расходы его по канцелярии.

5. Съезды биев бывают не периодичные, а случайные, а на съезды же мировых судей назначается определенный срок.

6. Мировой судья решает дела единолично, а суд биев одноличен может быть только тогда, когда тяжущиеся принадлежат к одному роду с биеем и сами пожелают одного судью».

Мировым судьям подсудны: по уголовным делам - маловажные преступления и проступки, означенные в 19 ст. Угол. судопр., и по гражданским - иски на сумму не свыше 500 руб. (ст. 1 Гражд. судопр.). Биям же подведомственны все уголовные преступления и проступки, исключая означенные в 1167 ст., XV т., 2 кн. Угол. законов, прилож. к 183 ст. того же тома, I кн. Улож. § I, пункт 2 и дополнение к этому пункту по 2 продолжению, и все дела гражданские киргиз между собой и с лицами иноплеменными в случаях, когда последние, будучи истцами, подчиняются сами суду биев (1177 ст., XV т., 2 кн. Угол. зак. и 1133 и 1134 ст., X т., II ч. Гражд. судопр.).

Бии приступают к разбору дел только по жалобе частных лиц или по сообщениям полицейских и других властей. Мировые судьи, кроме этих случаев, разбирают дела по преступлениям и проступкам и по личному своему усмотрению и дознанию (24 ст. пункт 3 Угол. судопр.).

Бии разбирают и решают дела на своем языке, по своим обычаям и законам, мировые же судьи, хотя и делают разбор дел на местном наречии, но решают по совести или на основании общих законов Империи (28 ст. Угол судопр.).

Решения биев могут всегда быть обжалованы, решения же мировых судей, в известных случаях, считаются окончательными и не подлежат обжалованию (20 ст. Угол. зак. и 3 ст. Гражд. судопр.).

Бии все дела разбирают публично, мировые судьи делают разбирательство публично только по гражданским делам (5 ст. Гражд. судопр.).

Во всех делах, решаемых судом биев, допускается адвокатура, в мировом же разборе упоминается о поверенных только по делам гражданским (5 ст. Гражд. судопр.).

Мировые судьи заносят решения свои в установленную для сего книгу, у биев подобной книги нет.

Решения биев приводят в исполнение султаны, управители и старшины, а окончательный приговор мирового суда исполняет сам мировой судья. В суде биев бывают случаи, допускающие участие «присяжных» для

решения так называемого у англичан вопроса о факте (question of fact); мировой же суд обходится без присяжных.

Из этого сравнения киргизского суда биев с судом мировым, очевидно, что мировой суд, несмотря на большую разницу в частностях, в общей идее и по практической цели своей имеет много общего с судом биев у киргиз, только мировой суд изобилует большими формальностями и имеет более бюрократических атрибутов. По нашему мнению, суд биев - и это не удивительно, если принять во внимание аналогию высшего развития с низшим, - имеет некоторые преимущества перед судом мировым, по крайней мере, в отношении киргиз. Мы бы сказали, абсолютное превосходство, если б не боялись, что нас могут заподозрить в преувеличении. Главное достоинство суда биев, по нашему мнению, заключается в отсутствии формальностей и всякой официальной рутины. Значение бия основано на авторитете, и звание это есть как бы патент на судебную практику. Тяжущимся киргизам предоставляется свободное право обращаться к любому из лиц, пользующихся судейским renommee, как у нас больные обращаются к медицинским авторитетам, а подсудимые - к известным адвокатам. Официальные выборы никогда не могут удовлетворять этим высшим условиям, а у нас же в степи выборы под влиянием закона родового быта в настоящее время ограничиваются одними родовыми интригами и служат только к удовлетворению тщеславия богатых киргиз и к обогащению русских чиновников, отлично умеющих в мутной воде рыбу ловить. Преимущество имеет суд биев и в том отношении, что он редко бывает единоличен: в нем допускается безграничная публичность, а иногда и нечто вроде участия присяжных; решения его подлежат обжалованию, между тем как мировым судьям в этом отношении дается слишком большая власть, тем более опасная, что судья может руководствоваться во многих случаях одними законами совести, без всякой другой гарантии». Как можно заключить из вышеприведенного текста, многие современные положения о третейских и международных арбитражных судах поразительно похожи на положения о суде биев. Правда, теперь альтернативное судебное разбирательство не применяется по отношению к уголовным делам. Однако, сейчас планируется судебная реформа о введении суда присяжных. Исходя из изложенного, при проведении данной реформы можно и нужно учитывать опыт не только США, Англии, Франции и Германии, но и свой опыт суда биев при уголовном разбирательстве. Из данного заключения следует вывод о том, что казахи имели свое собственное оригинальное законодательство что порядок судопроизводства на тот момент у казахов был эффективным

и прогрессивным. На основании сказанного мы можем совершенно определенно говорить о том, что казахи имели довольно развитую и эффективную систему судопроизводства. Во многих отношениях эта система могла бы дать фору и нынешней. Поэтому при проведении судебных реформ наряду с достижениями развитых стран необходимо тщательно анализировать и применять свой накопленный исторический опыт.[6].

В связи с изложенным, бесспорно, что институт биев был одним из основных социально-общественных образований, аккумулировавших широкий круг вопросов жизни кочевого народа. Институт биев, с которым в Великой степи Казахии олицетворялась истина, справедливость и неподкупность, сыграл важную роль в становлении правовой категории законности. Позвольте привести известное высказывание Ч.Валиханова о том, что «Бии никем формально не избираются и формально никем не утверждаются. Значение их основано на частном авторитете, который приобретают они так же, как в Европе поэты, ученые и адвокаты. ...только глубокие познания в судебных обычаях, соединенные с ораторским искусством, давали киргизам это почетное звание. ... Таким образом, звание бия было как бы патентом на судебную и адвокатскую практику». Кроме того, кандидаты в Бии должны были «... обладать особой сметливостью и находчивостью, умением емко, афористично выражать свои мысли, видеть выход из самых запутанных ситуации, посему быть наделенным недюжинным даром красноречия, склонностью к остроумным умозаключениям». Тем самым, будущие бии должны были соответствовать определенным критериям.

В современном казахстанском обществе бия олицетворяют, прежде всего, как носителя судебной власти. Сегодня присяжные заседатели, т.е. как указано в п.2 ст.75 Конституции – «алкабилер» участвуют в рассмотрении уголовных дел, руководствуясь Конституцией, законами и своей совестью, основанной на принципах справедливости и законности. В связи с приведенными выше принципами просматривается очевидная взаимосвязь правовых категорий «законность» и «правосудие» в исследуемый промежуток времени. «Законность» и «правосудие» данного периода, главным предназначением которых, как нами отмечалось выше, являлось примирение враждующих или тяжущихся, сплочение людей, а не применение уголовного наказания, самым непосредственным образом связаны с категорией «социальная справедливость», которая включает в себя в качестве структурного элемента и свободомыслие [6].

О Чокане Валиханове принято писать: его судьба трагична. С

невольно имой болью и грустью Чокан вынужден был признать, что блага цивилизации, меняя кочевой уклад жизни в степи, способны разрушить хрупкое единство народа, обесценить достояния кочевой культуры. Но и пожалуй, затем смерть может показаться в этой связи роковой и предопределенной, как бы поставившей итог его исканиям и потерям. [7]

Восхищенный русский востоковед, академик Н.И. Веселовский писал о нём: «Как блестящий метеор, промелькнул над нивой востоковедения потомок киргизских ханов и в то же время офицер русской армии Чокан Чингисович Валиханов. Русские ориенталисты единогласно признали в нём его феноменальное явление и ожидали от него великих и важных откровений о судьбе тюркских народов, но преждевременная кончина Чокана лишила нас этих надежд". За неполных тридцать лет он сделал то, что другие не смогли сделать за всю свою жизнь»[8].

1 http://www.consultant.kz/rus/ysl/?cid=0&rid

2 http://www.kazenergy.com/content/view/?176/64/lang,ru

3. Р.Б.Сулейменов, В.А.Мокеев, "Чокан Валиханов востоковед". Издательство Наука Алма-Ата - 1985- 111с

4. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений. В 5т. / Ч.Ч. Валиханов.- Алма-Ата: АН КазССР, 1961. - Т1. - 777

5. Материалы по казахскому обычному праву. Алматы: Жалын, 1998-464с

6. http://shimkent.uoz.ru/publ/23-1-0-220

7. http://www.knowpeople.ru/biography/?id_rubric=51&id=2697

8 http://www.asemel.kz/index.php?option=com_content&view=article&id=12:%3A2009-12-11-20-19-36&Itemid=4

САТЕНОВА М.Р.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы)

О ЗНАЧЕНИИ КОМПЛЕКСНОГО ПОДХОДА ПРИ ИЗУЧЕНИИ БИОГРАФИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКОВ (НА ПРИМЕРЕ ЛИЧНОСТИ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА)

Прошло почти полутора столетия после смерти одного из наиболее ярких представителей духовной культуры Казахстана – Чокана Чингисовича Валиханова. Но до сих пор не угасает интерес научной общественности к его личности и творческому наследию. И, как правило, свои изыскания каждый исследователь начинает с изучения опубликованных материалов о жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова.

В 1961-1972 гг. группой казахстанских ученых во главе с выдающимся А.Х. Маргуланом было издано Собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова в пяти томах. Это издание стало первым наиболее полным собранием научных трудов Ч.Ч. Валиханова. Здесь же собраны все выявленные на тот момент материалы о его биографии. В четвертом томе данного издания в разделе «Чокан в ауле» опубликовано несколько архивных документов датируемых последними месяцами жизни Валиханова. Включая эти материалы в Собрание сочинений, составители предполагали, что они имеют отношение к биографии ученого. Хотя в опубликованном очерке жизни и деятельности Ч.Ч. Валиханова нет никакого упоминания о фактах, изложенных в данных документах. И что примечательно, в дальнейшем эти материалы были изъяты из печати при переиздании пятитомного Собрания сочинений Ч.Ч. Валиханова в 1984-1985 гг.

Прежде чем приступить к их анализу, представим вашему вниманию текст указанных документов. Это донесение туркестанского генерал-губернатора, от 11 февраля 1865 г., направленного военному министру в Петербург: «Со времени прибытия во вверенный управлению моему край я неоднократно получал неодобрительные от местных властей отзывы о штабс-ротмистре Валиханове, распространявшем между киргизами Семиреченской области вредные для спокойствия края слухи. Летом истекшего года замечено было волнение умов кочевого населения южной части Семиречья и в то же время получены более достоверные слухи о тех толках, которые позволяет себе штабс-ротмистр Валиханов, даже в разговоре с местными властями. Были также прямые доносы на Валиханова и тестя его, полковника Тезека, в распространении ими между киргизами возмутительных слухов и сношении их с владетелем Кашгара Якуб-беком. Вследствие этого предписав арестовать их обоих, я поручил произвести над ними формальное следствие. Ныне я получил донесение генерала Колпаковского, который, излагая ход следственного дела, выражает сомнение, чтобы оно разъяснило виновность этих личностей вследствие невозможности добыть сколько-нибудь положительных улик, вместе с тем, признавая невозможным оставить штабс-ротмистра Валиханова на жительство в Семиреченской области, он просит распоряжения о высылке последнего на родину, в Область сибирских киргизов. Вполне разделяя мнение губернатора Семиреченской области относительно необходимости удалить Валиханова из Семиречья, я сделал распоряжение о высылке его на родину, о чем и уведомить западносибирского генерал-губернатора. О вышеизложенном имею честь сообщить вашему высокопревосходительству» [1].

Далее следует резолюция: «Написать генерал-губернатору Хрушеву, чтобы принять меры для наблюдения за штабс-ротмистром Валихановым, и если он полагает, что пребывание его в Сибирской степи столь же неудобно, как и в Семипалатинской области, то переместить бы его на жительство куда-нибудь подальше от степи киргизской».

Спустя того же года начальник Главного штаба генерал-адъютант граф Гейсмин докладывал военному министру Милютину сообщил, что «вследствие вредного влияния, производимого на умы киргизов Семиреченской области штабс-ротмистром Валихановым, офицер этот переведен в Западную Сибирь». Однако командующий Западносибирского военного округа генерал-лейтенант Хрушев, признавая неудобным пребывание его в «Киргизской степи вверенного ему края», предложил перевести штабс-ротмистра Валиханова на службу в один из кавалерийских полков внутри Российской империи [2].

Казалось, все указывает на то, что речь идет о штабс-ротмистре Чокане Валиханове. Даже упоминание султана Тезека, брата жены Валиханова, выглядело как неопровержимое доказательство.

Однако внимательное изучение этих документов выявило ряд деталей не совсем соответствующих действительности указанного времени. Первое – это заголовок документа «Донесение туркестанского генерал-губернатора». В начале 1865 г. была создана Туркестанская область, и управлявший ею именовался военным губернатором. Туркестанское генерал-губернаторство, во главе которого находился генерал-губернатор, было образовано лишь в 1867 г. Второе, генерал Г.А. Колпаковский в начале 1865 г. был губернатором Семипалатинской области. Позднее, после образования в 1867 г. в составе Туркестанского генерал-губернаторства Семиреченской области, он назначается военным губернатором области и командующим войсками, расположенными в ней. К тому же в начале 1865 г. Западно-Сибирским генерал-губернаторством управлял генерал от инфантерии А.О. Дюгамель. О этом свидетельствуют записки полковника Генерального штаба А.К. Гейнса члена Степной комиссии сформированной весной того же года. В своем дневнике 1816 г. 16 июля он пишет: «Сегодня утром явился к начальнику штаба Кроериусу, а потом вся комиссия in corpore (букв. – в полном составе) представлялась генерал-губернатору Дюгамелю» [3]. Генерал-лейтенант А.П. Хрушев был назначен на пост генерал-губернатора и командующего войсками Западносибирского округа в 1866 г. [4]. Остается добавить, что государство Якуб-бека или иначе государство «Бадаулета» было создано в 1867 г.

Как уже отмечено, помимо штабс-ротмистра Валиханова в вышеизложенных документах фигурирует его тесть, полковник Тезек Бол. Вот, что пишут о нем Гейнс А.К. и Гутковский К.К. в «Записке о восстании дунган в Западном Китае» составленной ими в 1865 г. «Киргизы вообще выражают полное сочувствие к делу своих единоверцев дунгеней, один только султан Тезек, управляющий атбановским родом не высказывает этого сочувствия» [5]. Более того Тезек несколько раз обращается к начальнику Алатавского округа, настаивая на высылке отряда в Алтын-Эмель, с целью «удержания подведомственных ему киргизов от ухода в китайские пределы». Он сообщает, что «часть атбановского рода под начальством султана Дуралы и батыря Джетеня, уже откочевала и переманивает за собою, в Китай, остальных». При этих обстоятельствах, султан Тезек, либо вынужден оставаться без управляемого им рода, либо тоже откочевать в Китай. Авторы записки о восстании дунган писали, что «последнее решение ближе подходит к материальным выгодам султана и поставит его во враждебные к нам (русским властям – С.М.) отношения, которые при характере и способностях Тезека, могут быть весьма вредны» [6]. В конце 1865 г. командующий войсками Семипалатинской области, внняв просьбам Тезека, приказал разместить на пограничных пикетах несколько отрядов.

В казахстанской историографии полковнику Тезеку, султану албанов посвящено значительное количество исследований [7]. И здесь особое внимание следует уделить публикациям Махаевой А.Ш. Согласно ее сведениям, султан Тезек все же в действительности подозревался русскими властями в связях с Кашгаром. В 1868 г. он был обвинен в намерении откочевать со своими подвластными в Западный Китай и заключен в русскую тюрьму в Копале. Вместе с ним был арестован и его зять, некий Гази Булат Валиханов [8]. Начальник Копальского уезда в донесении военному губернатору Семиреченской области сообщал, что Гази Булат Валиханов занимается распространением опасных слухов среди казахов, говоря о том, что русские власти не настолько всесильны [9].

В своих исследованиях Махаева А.Ш. ссылается на дела фонда № 715 в Центральном государственном архиве Узбекистана, где хранятся и оригиналы представленных выше документов.

Выявленные материалы Семиреченского областного правления в Центральном государственном архиве Казахстана окончательно проясняют ситуацию по вопросу, о котором из Валихановых идет речь в опубликованных документах указанного издания Собрания сочинений.

Согласно архивному делу «О неблаговидных действиях султанов ...», полковник Тезек Аблайханов и штабс-ротмистр в отставке Гази Булат Валиханов находились под следствием почти полгода. Помимо намерения Тезека откочевать за границу, султаны обвинялись в распространении подложных слухов среди кочевников, в незаконном захвате чужого скота, притеснении своих соплеменников и в связях с Якуб-беком [10].

31 марта 1869 г. исполняющий обязанности военного губернатора Семиреченской области в рапорте Туркестанскому генерал-губернатору сообщил, что следствие по делу Тезека и Гази Булата Валиханова закончено. Обвинение против султанов не подтвердилось, поскольку расследование было проведено с рядом упущений: «во 1-х следствие произведено в городе Копале, а не в районе волостей Бороходзирской и Аргын-Эмельской, подозреваемых в единомыслии с Тезеком; во 2-х, следователь ограничился спросом по делу только немногих лиц; в 3-х, не произвел у обвиняемых обыска с целью узнания не имели ли они действительно каких либо писем о пограничных владетелей; в 4-х не расследовал личных отношений обвиняемых к обвинителям и наконец, в 5-х не разъяснил противоречий некоторых из опрошенных по делу лиц» [11]. Копальскому уездному начальнику было предписано оставить султана Тезека Аблайханова на жительство в г. Копале под надзором полиции, а султана Валиханова выслать в Акмолинскую область. Как уже известно, в дальнейшем Валиханов был перемещен «на службу в один из кавалерийских полков внутри Российской империи».

В свое время вышеназванные документы неоднократно были использованы отдельными авторами в своих исследованиях о жизнедеятельности Ч.Ч. Валиханова [12]. Стрелкова И.И. воспользовалась упомянутыми материалами при жизнеописании Чокана Валиханова в первом издании своей книги. При этом она пишет, что автором доносов на Ч.Ч. Валиханова был не кто иной, как сам Гази Булат Валиханов вместе с султанами Старшего жуза. Возможно, к этому заключению автора подтолкнули строки из письма Чокана к Колпаковскому. 14 декабря 1864 г. Валиханов рассуждая об управлении жалаиров, пишет: «Джалаирские султаны, волостные и прочие, похожи на наезжих сибирских чиновников... Между джалаирскими существует круговая порука, чтобы грабить народ. Я знаю наверно, что эти господа ... получив бумагу из Верного, пугают своих киргизов и берут тогузами, одну Султангази (Гази Булат – С.М.), другую Тынги, третью – Камбару и проч.» [13].

Но уже в следующем издании книги Стрелкова исправляет свою ошибку, указывая на то, что в опубликованных в Собрании сочинений

документах говорится о Гази Валиханове. Возможно, [illegible] произведена первая идентификация документов опубликованных в четвертом томе указанного издания. К сожалению это не предотвратило [illegible] дальнейшем использования вышеозначенных фактов в исследовании [illegible] Ч.Ч. Валиханове [14].

Но успев очистить честь Гази Булата как составителя [illegible] Стрелкова во втором издании выдвигает версию в совершении им [illegible] «[illegible]».

После смерти Ч.Ч. Валиханова большая часть бумаг ученого, в том числе и письма, адресованные ему, бесследно исчезли. Стрелкова выдвигает версию, что эти бумаги могут быть увезены Г.Б. Валихановым. Свое предположение автор выстраивает, основываясь на следующих фактах. В 1891 г. Гази Булат или иначе Султан Гази Валиханов дает интервью репортеру журнала «Нива», где как пишет Стрелкова, он заявляет, что «располагает ценными материалами о судьбах Востока» [18]. Перед отъездом на родину в Западную Сибирь Гази Булат подает на имя исполняющего обязанности военного губернатора Семиреченской области прошение, для получения разрешения посетить аул Тенека. Причину поездки он объяснял тем, что надо сделать опись имущества и распорядиться об отправке его в Акмолинскую область [16].

По мнению Стрелковой, бумаги Чокана «могли изничтожить просто по невежеству, пустить на хозяйственные надобности, скажем, для разжигания сырого саксаула... Но бумаги мог и присвоить кто-то, знающий им цену» [17]. Что же, учитывая, что автор пишет свои произведения в жанре исторической беллетристики, не будем судить ее слишком строго.

Кем же в действительности был Гази Булат Валиханов, и какую роль он мог сыграть в жизни своего более известного родственника – это тема отдельного исследования. Но, так или иначе, в последние годы жизни Ч.Ч. Валиханова, поскольку они оба находились в Семиречье, их дороги могли пересекаться не единожды. И в будущем исследуя деятельность Гази Булата Валиханова, возможно, мы сможем узнать нечто новое о Ч.Ч. Валиханове.

Спорных и малоизученных вопросов в биографии Чокана Валиханова еще немало. Не утихает интерес исследователей к участию Чокана в походе Черняева, к предполагаемой его поездке в Европу, к кашгарской экспедиции ученого. В последнее время среди обществоведов нередко раздаются высказывания, ставящие под сомнение авторство отдельных работ Ч.Ч. Валиханова. Решение всех этих поставленных перед научной общественностью проблем невозможно без издания более полного

на сегодняшний день Собрания его научного наследия. В том числе и публикации новых биографических источников. Необходимо создание фундаментальной работы о жизни и деятельности выдающегося казахского ученого – Чокана Чингисовича Валиханова.

[illegible] Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 4. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР [illegible]

[illegible] Ч.Ч. Указ. соч. – Т. 4. – С. 446.

[illegible] Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция казахской [illegible] энциклопедии, 1985. – С. 254.

4. [illegible] Е.В. Административно-правовая политика Российской империи в степных областях [illegible] в 20–60-х гг. XIX в. – Омск: Омский гуманитарный институт, 2005. – С. 238.

5. Ф. 44. Оп. 1. Д. 38251. Л. 27.

6. Там же. Л. 27 об.

7. Хафизова К.Ш. Султан Тезек и его время // Вестник университета «Кайтар». – 2002. – № 1. [illegible] Н. Сұлтан Төлек // Простор. – 1993. – № 1. Махаева А.Ш. Ресей саясаты және Төлек торе // Қазақ [illegible]. – 2003. – № 1. Ақтаев С. Төлек торе // Ақиқат. – 1998. – № 5.

8. Махаева А.Ш., Турганбаев Э. К вопросу о взаимоотношениях казахов и киргизов с государством [illegible] // Вестник КазНУ. Серия историческая. – 2005. – № 1 (36). – С. 50.

9. Махаева А.Ш. Қазақ-қырғыз байланыстарының тарихы (XVIII ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың бас кезі). – Алматы: Ценные бумаги, 2007. – С. 235.

10. Ф. 44. Оп. 1. Д. 43608.

11. Там же. – Л. 143.

12. Брагин А. Последовательный перевощик // Мухатов С. Промелькнувший метеор. Кн. 2. – Алма-Ата: Жазушы, 1980. – С. 409.; Стрелкова И.И. Валиханов. – Москва: Молодая гвардия, 1983. – С. 276-277.

13. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Т. 5. – Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985. – С. 169.

14. Абуев К.К. Чокан Чингисович Валиханов: неизвестные страницы биографии // Степной край Евразии: Историко-культурные взаимодействия и современность: Тезисы докладов и сообщений IV международной научной конференции, посвященной 170-летию Г.Н. Потанина и Ч.Ч. Валиханова. – Под ред. А.П. Голочко. – Омск: ОмГУ, 2005. – С. 30.

15. Стрелкова И.И. Валиханов. – 3-е изд., испр. и доп. – Москва: Молодая гвардия, 2004. – С. 274.

16. Ф. 44. Оп. 1. Д. 43608. Л. 157.

17. Стрелкова И.И. Указ. издание. – С. 288-289.

ДӘУЛЕТХАН Ә.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы

Тарих және этнология институты

т.ғ.қ. (Алматы қ.)

ЯҚУБ БЕК ЖӘНЕ ОНЫҢ «АЛТЫШАҢАР ХАНДЫҒЫ»

Шығыс Түркістан касіреті XYIII-XIX ғасырда тіпті ауырлап кетті. Оған Орталық Азияны бөліске салуға жанталаскан Манжур-Қытай империясы мен патшалық Ресей империясына, теніз каракшысы атанған Англияның араға сыналай кіріспек болған ашкөздігі тікелей себепкер болды. Англия мен патшалық Ресей арасындағы Қара теніз бен Орталық Азия жері үшін болған тайталаска орыстар Манжур-Қытай патшалығын өзіне одактас еткісі келді. Сөйте тұра күн сайын құлдырауға бет алған жартылай отар,

[illegible] феодалдық жағдайдағы Манчин патшалығы [illegible] отырып ұлан-байтақ шекара бойлап іргесін кеңейтуге [illegible] Орыс империясы өзінің аяғы жеткен жерлерге ағылшын, [illegible] тоқтатпаса Манчиндердің Шығыс Түркістанды жаулауына [illegible] орысты ағылшындардың ықпалына түсірмеуді басты мақсат етті.

1860 жылдан былай карайғы бүкіл Шығыс Түркістанды дүрсілдетіп [illegible] ұлт-азаттық қозғалысын тежеп, оның жеңіс-жемісін талаптай [illegible] [illegible]лмен Қохан хандығы, сосын тікелей патшалық Ресейдің қолымен [illegible] болды. Содан бергі ғасырға жуық уақытта патшалық Ресей мен оның мұрагері кеңестік Ресей Шығыс Түркістан халықтарының тәуелсіздік қозғалысындағы шешуші шайқастарының жеңісіне кедергі келтіріп қана қоймай, ылғи да сатып кетіп отырғаны тарихи шындық.

XIX-ғасырдың 60-жылдарындағы Шығыс Түркістан халықтарының ұлт-азаттығы жолындағы қарулы күресі шешуші жеңістерге қол жеткізе бастаған тұста, бұл күреске Хокандық әскер басы Якуб бек келіп кілікті.

Якуб бек деген кім? Мұхаммед Якуб бек аталаған бұл адам шамамен 1820-жылы Қоханға карасты Піскентте тегі тәжік Мұхаммед Ләтиптің отбасында дүниеге келгендігі айтылады [1]. Ал, кейінгі кезде кейбір ұйғыр зерттеушілері [2]. Якуб бек қашқарлық ұйғыр Юсуп Тащы дегеннің отбасында дүниеге келген деп жазып жүр. Оның кім болғаны әзірше бізді ойша қызықтырмайды.

Якуб бек алғаш рет 1847 жылы сол кезде Қохан хандығына карасты Ақмешіт қаласын билеуге Құшбегілік (уәзір дәрежелі) дәрежесімен жіберілгеннен бастап көзге түсе бастайды. 1853 жылы Ак патша генералы Перовскийдың шабуылына ұшыраған Акмешіт бекінісінің қолбасшысы Якуб бек жауға төтеп бере алмай қаланы тастап кетуге мәжбүр болады.

Якуб бек одан кейін де Шымкент, Ташкент қалаларын орыс шыпкыншылығынан қорғау соғыстарына басшылық жасап талай ерлік көрсетсе де, орыстардан жеңіліп кейін шегінумен болды.

Осы тұста Қашқария шекарасындағы қырғыздардың басшысы Сыдық бектен Хокан ханына елші келіп қалады. Елші, Сыдық бектің Қашқарды басып алғаны, енді Қашқарды билеу үшін Қохан ханы Қожалар әулетінен бір адамды жіберіп такка отырғызуын өтінеді. Қохан хандығының Шығыс Түркістандағы мүддесіне бұл өтініш сай келе кетсе де іргесіне келіп қалған орыс катерінен сескеніп Қашқарияға әскер аттандыра алмайды. Әйтсе де, кезінде Қашқарияға бір мезет билік жүргізген Жаһангер Қожаның жалғыз ұлы Бүзүрүкхан төренің Қашқарияға өз еркімен баруға білдірген ниетін қолдауға ие болды да Құшбегі Мұхаммед Якуб бекті Баһадүр бек (бас командан) дәрежесімен оған қосып береді.

Якуб бектің 20 жылдық әскери тәжірибесімен, ордада өткізген күндерінде жинаған өмірлік білім-біліктерін жүзеге асырар мүмкіндік туындаған-ды. 1865 жылдың қаңтарында 68 адаммен Қоқан шекарасынан Шымкент Түркістан жеріне өтеді. Қашқарға келісімен Сыдық бектің қарсы алуына ерісе де көп өтпей олардың арасында тақталасы пайда болып, бірінше мәрте қанды шайқастар жасады. Майданда жеңілген Сыдық бек аз ғана адамымен Ташкендегі Әлімқұлдың қасына қашып барды.

Якуб бек Қашқарды алып Бузұрық ханды тақта ресми отырғызу салтанатын өткізді де жеті жылға созылған қанды соғыска белше кіріп кетті. Осы барыста алдымен Манжур-Қытай әскерлері бекінген үлкенді-кішілі қалаларды бағындырумен және Алтышаһардағы қарулы дүнгендерді өзіне қарату үшін «Буддистерге қарсы ғазауатта дүнгендер мен мұсылмандар арасында ешқандай алауыздық болмауы керек. Қожалар мен дүнгендердің мүддесі ортақ» деген ұранды жалаулатып алғашқы кезде олармен тіл табыса алды.

Бірақ, Якуб бек бүкіл Алтышаһарды бағындыру барысында дүнгендердің қарсылығына көп ұшырай бергендіктен дүнгендердің ықпалындағы Аксу, Күшәр, Тұрпан, Үрімжі бекіністеріне жорық жасап көптеген қырғынышлықтарға жол ашты. Бұл сияқты қақтығыстардың ең зоры 1869 жылы басталып 1876 жылға дейін жалғасты.

Тарихшылардың талдауына қарағанда, Якуб бектің осы бір мағынасыз, кеудемсоқ соғыс әрекеті Манжур-Қытайдың болашақ жойқын жорығына қарсы төтеп берер дүнгендердің жауынгер армиясын қатты әлсіретіп кетті әрі өзіне бітіспес жау тауып берген ең үлкен қателігі болған көрінеді.

Кейінгі тарихи оқиғалар оның дұрыстығын дәлелдеді.

Якуб бектің Алтышаһар қалаларын бағындыру жорықтары ылғи да әскери теке тіреспен, күш қолдану мен аяқталып отырмаса да алдап-арбау, жалған уәде беріп, оған сенген адамдардың сеніміне опасыздық етіп қырғындау жүргізгені де тарихи шындық. Якуб бектің дүнгендерге қарсы дұшпандық әрекеттерін үздіксіз жалғастырып үлкен қателік жібергені сияқты Хотан билеушісі Қабиболла Қожаға қарсы жүргізген қатыгез саясаты да соншалық опасыздық болды.

1866 жылы, желтоқсанда әскерін бастап Хотан шекарасына келіп, елшісін аттандырып Қабиболладан әулиелер мазарына барып құран оқытуға келісуін сұранады. Қала бекінісінен қарсы ала шыққан Қабиболланы ұстап алып қорғаушыларымен қоса өлтіреді.

Ұйғыр тарихшысы Мола Мұса Сайрамидың жазуына қарағанда, қала ішіндегі әскер мен халық бір ай бойы қарсыласып қанды шайқаска түседі.

Якуб бек осы барыста 50 мыңнан аса [illegible]
[illegible] тастайды. Осынау қанды қырғынды [illegible]
Якуб бектен дес қайтып. Қытай армиясынан [illegible]
оған қарсы бүлік шығарғандардың бірі де осы [illegible]

1867 жылдың соңына дейін Якуб бек Тәңіртау [illegible]
қаланы өз ішіне алатын 4000 шақырымнан астам [illegible]
«Алтышаһар ұйғыр мемлекетінің» билеушісіне айналды.

Якуб бек осыған дейін Қоқан мен Бұхара әмірінің [illegible]
бағыныштылығын білдіріп келген болатын. 1866 жылы Бұхара әмірі [illegible]
берген «Атылық ғазы» (нағыз сыналған ғазы) атағын қабыл [illegible]
тарихи жазбаларда ол осылай аталып отырса, кейінірек «[illegible]
бек» (Құт, бақыт иесі) деген марапат атпен де жазылатын болды.

Якуб бектің мемлекеті ел билеудің Орта Азия хандықтары [illegible]
басқарылады. Сипаты жағынан әскери-феодалдық мемлекет [illegible]
мықдык әскери күшке сүйеніп, қатаң тәртіп орнатты. Соғыска дайын [illegible]
жорық жағадайында мазасыз, аласапыраң көңіл күйде өмір сүргені
байқалады.

Якуб бек өзін «Мұсылман дінінің құтқарушысы» деп мәлімдеген үшін, әрі өзі дін жосындарын қатаң ұстанантын адам болғандықтан өзіне қарасты Алтышаһарда шариғат заңын орнықтыруға барынша күш салды. Мешіт-медреселер жұмысын жандандырып кең құқықтар берді. Ұрықары, тонаушыларға жаза колданып, кала, ауыл, жолдарға шолғыншы, күзетші койып, жүріс-тұрысты реттеуге күш салды. Сауда-саттықты кеңінен жолға коюға жағадай жасады. Бұрынғы кездердегі Қытай тауарларының орнын Ресей, ағылшын, Түркия,Үнді, Ауған тауарлары, әсіресе Қохан, Бұхара өнімдері басты. Аталған елдерден оқымыстылар, молдалар келіп үлкен медреселерде дәріс бере бастады. Білім іздеген талапкер жастардың шетелеге шығып оқуына да біршама қолайлы жағдай туылғанын жокка шығаруға болмайды.

Якуб бек мемлекетінің сырткы карым-катынасы да аса күрделі, көп кырлы болды. Ол алдымен Англияға арка сүйегелі келіп 1866 жылы Англияға бағынышты Кашмирге елші жіберіп байланыс орнатады. Сауда байланысы бірден қаркын алады. Бір ғана мысал ретінде 1846-1866 жылдарда Англия Алтышаһармен жүз мың рублилік сауда жасаған болса, 1867 жылы 550 мың, ал 1868 жылы бір миллион 40 мың рублилік сауда жасаған, оның көбі әскери кару-жарак саудасы еді.[3] Тарихтан мәлім болғанындай патшалық Ресей 1853-1865 жылдар аралығында казақтың оңтүстік қалаларын басып алып, оған Қохан мен Бұхара хандыктарына таяп барғаны белгілі. 1867 жылдан бастап Нарын шекарасы аркылы Якуб

бек өкіметімен сауда байланысын орнатып, барыс-келісті жүйелеген. Оның мақсаты Якуб бекті Англияның ықпалынан шығарып өзіне тарту болатын. Англия болса орыстардан да жедел кимылдап Алтышаһарды Англияның қорғауындағы мемлекет ретінде тануға әрекет етеді. Ол үшін Ресеймен келісіп алу керек болады. Англия өкіметі Ресейге Жоңғария мен Іле өңірін, Алтышаһарды өз ықпал аймағы деп мойындау талабын қояды.

Екі империя бұл мәселеде келісе алмайды. Ресей үшін ол тиімсіз болып көрінеді. Осыны сезген Англия Якуб бекті қолдауға ашық кірісіп, арнаулы елшілер тобын аттандырып, қыруар қару-жарақ береді.

Ресейде қарап жатпай 1870 жылы Якуб бек Тұрпандағы дүнгендермен арпалысып жатқанда Аксу мен Іле аралығындағы маңызды стратегиялық қатынас жолы – Мұзарт асуын басып алады. Ал, 1871 жылы, шілдеде Ілені басып алып, Іле сұлтандығын жояды. Ресей жағы басым күш істету арқылы Якуб бектің орыстардың көңілін тауып, жол қойғанда ғана тыныш болатынын ишаралайды. Ақыры 1872 жылы «Ресей-Қашқар келісіміне» қол қояды.

Алып империялар арасында өкпесі қысылған Якуб бек қай жол мен болса да Алтышаһар мемлекетінің өмір сүруін қамтамасыз етуге пейіл еді. Сондықтан бір жағынан Оспан халипатымен тығыз карым-қатынас орнатып, халипаттың қорғауындағы ел болуға өтініші қабыл болып, Оспан Сұлтанаты Якуб бекке «Әмір» деген атақ берді. Қолдау көрсетудің көрінісі ретінде 200 мылтық пен үш зеңбірек тарту етеді. Сондай-ақ Якуб бек әскерін жаттықтыру үшін әр түрлі әскери офицерлерден алтауын Кашкарияға аттандырады[4]. Якуб бек үшін бұл қолдаудың маңызы зор еді.

Якуб бек шалғайдағы Түркияның қолдауымен ғана алаңсыз бола алмасын білгендіктен Англиямен болған жан-жақтылы ынты мақатстығына айрықша назар аударды. Англия да патшалық Ресейдің Орталық Азиядағы ықпалын әлсірету үшін Якуб бекті қолдауға мүдделі еді. Якуб бек аса қабілетті дипломаты Якуп ханның ара ағайындығымен Англия Якуб бекті қолдауға, сондай-ақ «Алтышаһарді» ағылшындар қорғайтын мемлект тізіміне қосады.

1874 жылы ақпанда «Англия-Қашқар келісіміне» қол қойылады. Ол келісім бойынша Қашқарда Англияның консул дәрежесі тұрақты өкілі мен сауда істер өкілдігі ашылады. Ағылшын саудагерлеріне еркін сауда жасауға жол ашылды. 1875-жылы Якуб бек Англиядан 14 мыңдай жаңа мылтық, 16 зеңбірек және мыңдаған зеңбірек оғын алады [5].

Алайда бұл қарым-қатынастың бәрі де шын ниеттен, анық максатпен істелген мемлекетаралық берік қатынас болмай шықты. Бұл қатынастарды

[illegible] терең зерттеген Ағылшын тарихшысы Чарлз Боксер [illegible] [illegible] шындық бар: «1874 жылдан [illegible] ұстаған позициямыз біздің [illegible] Ресей шапқыншылығына қарсы [illegible] позициямызға ұқсас болды. ... [illegible] басқаларға қарсы тұрғанда, басқалар [illegible] болып қалатынын сезінді. Одан да [illegible] Ислам Ислам Газы мен болған байланысымыз жүргізілмеуінен [illegible] ...Сайып келгенде, екі ел арасында [illegible] ақ айнымастай берік достық та болған емес. [illegible] бір мезгіл ішінде өз-ара анша-мұнша тілеулестік, жақындық [illegible] болса да кейінірек арасында таяу арада жақсара қоймаған [illegible] орнаған болатын»[6].

Бұл оқиғалардан әлемдік отаршыл империялардың отарлық [illegible] [illegible] келеген шағын халықтарға ешкашан шын ниетімен [illegible] сезбайтын тас жүректігін анық көре аламыз.

1875-жылдан былай қарай Якуб бектің сырткы саясатында өзгеріс [illegible] бола бастады. Ол өзінің геосаяси жағдайын салмақтай келе патшалық Ресеймен текетіресте ешнәрсе шығара алмасына көзі жеткендей болды.

Якуб бек пен патшалық Ресей арасындағы қатынас аса шиеленісті, [illegible] катерлі шекте тұрды. 1870 жылы Ресей патшасы Якуб бекті өзінің [illegible] каскүнем жауы деп жариялаған болатын. Өйткені патшалық Ресей [illegible] алған Ташкент. Қоканда отаршылдыққа қарсы көтерілген халықты [illegible], қолдап отырған Якуб бек деп ұғатын еді. Шын мәнінде Якуб [illegible] ол көтерілістерді қолдай қоярлықтай шамасы жоқ екенін біле тұра, [illegible] солай дейтін еді.

1869 жылы орыс елшісі капитан Ринталдың патшалық Ресейдің күдіретті күшін алға тартып Якуб бекке қысым жасамақшы болғанда [illegible] салтанатты түрде былай деген болатын: «Менің бауырым болған Ақ патша дүниедегі ең күдіретті патша, ол жер шарының зор бір бөлегін билеп-төстеуде, мен оның қасында кішкентай ханмын, солай болса да мен катерге тап бола қалсам нағыз адамша еш нәрседен қорықпаймын. Өз отаным және наным-сенімім жолында құрбан болуды бақыт деп санаймын»[7].

Патша өкіметі Якуб бектің бұл мәлімдемесіне онша мән бере қоймай үсті-үстіне елші жіберіп Қашқарияда еркін сауда жасауға жол қоюуын батыл талап етумен болды. Якуб бек орыс патшасынан өзіне тең дәрежелі мемлекеттер ретінде мәміле жасауын батыл талап етті. Ол орыс елшісіне былай деп мәлімдейді: «Мені Қашқарияның заңды билеушісі

деп мойындамаушы болсаңдар, барлық әңгімені тоқтатамыз. Маған ресми елшілер жіберіңдер, оны мен өз құзырымда сал бойынша жақсылап күтіп алдым. Одан кейін өкілеттігі жалпыға бірдей мойындалған бір елші менің достығымды патшаларына жеткізетін болады. Егер ол менің ұсынысымды талабымды ойланып көрмейтін болсаңдар, мен мемлекеттің қақпасы сендердің саудагерлерін мен қызметкерлеріне ашылып өсірмейді. Мұбәда еліме күшпен басып кірмекші болсаңдар, мархабат, менің және маған шын берілген шеріктерімнің өліктерін аттап өтесіңдер басып кіре беріңдер»[8].

Ағылшын тарихшысы ол жөніндегі ойларын былай түйіндейді: «Ылғи да қаскойлік, айла-шарғыны кәсіп қылып келген ашкөз шапқыншы, ірі кешенді імперияны Азиялық бір патшаның осылайша сілікпесін шығарып, жанын жаппарға тақауы Ресей тарихында бірінші рет болған жағдай еді. Якуб бек Шар патшасына құлша тізерлеуден батылдықпен бас тартқан әрі оның өкілін дипломатиялық жолмен жеңе алған бірден-бір патша болды»[9].

Бұл сөз тарихи шындыққа толық сай келеді, сондай-ақ бұл тарих өкім ретінде жаһанды жаулаудан басқаны білмеген ағылшын бастаған отаршыл империялардың барлығына қаратылғаны әділдік болар еді деген қосымшалағымыз келеді.

Алтышаһар билеушісі Якуб бек соғыс жүргізуі мен ел билеуінде көптеген кателіктер мен кемшіліктері болғаны өз алдына, ал оның жеке басындағы ер азаматқа тән қайсарлық пен батырлық, бір мұсылманға тән берік сенім, отаншылдық рух мадақтауға тұрарлық қасиеттер екені де құрметтелуге ылайық болатын.

1. Чарлз Болдер (Ансиян). Якуб бектің тержімелері. Шынжаң халық баспасы. Үрімжі. 1988. 110-111 б. 469 б.

2. Әбдікерім Сәбит. Ұйғыр ағаны газеті. 2003, 2003.

3. Ансиянға қарасты Инопаның сотқа істік болық шекарасы. Лондон. 1963. 25-26 бб.

4. Чарлз Болдер. Якуб бектің тержімелері. 292 б.

5. Шынжаңның жергілікті тарихы. Үрімжі. 1999. 470 б.

6. Чарлз Болдер. Якуб бектің тержімелері. 336 б.

7. Бұл да сонда. 267 б.

8. Бұл да сонда. 275 б.

9. Бұл да сонда. 276 б.

[illegible] Ж.Б.
[illegible]
педагогикалық [illegible]

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЕҢБЕКТЕРІНІҢ ТАРИХИ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Биылғы жылы қазақ халқының көрнекті ғалымы, алғашқы демократ тарихшысы, географы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың туғанына 175 жыл толып отыр. Оның өмір жолдары ғылыммен тығыз байланысты. Шоқанның ғылымға деген құштарлығы Омбыда оқып жүрген кезінде туындаған. Кадет корпусында Ресей тарихы, жалпы тарих, философия негіздері, Батыс Еуропа әдебиеттері, жалпы география және тағы басқа пәндерден дәріс алған оның оқуға деген аңсары күннен-күнге үлкейе түскен. Шоқанның ғылымға деген талпынысын онымен бірге оқыған курстары байқаған. «Корпустың оқытушылары Шоқанды болашақ зерттеуші, тіпті ғалым болуы да ықтимал деп жүрген кезде, Шоқан небәрі он төрт- он бес жаста ғана болатын». - дейді Г.Н. Потанин [1. 27-б.].

Батыс пен Шығыстың белгілі ғалымдарының еңбектерін, жазбаларын, аудармаларын қызыға оқыған Шоқан кейінгі ғылыми жолында осы еңбектерден көп мағлұматтар алған. Бұл турада ғалым Самат Өтенияз: «Ол алдымен Шығыстағы белгілі тарихшылар Рашид-Еддин, Жувейни, Шариф-Еддин Али Иезди, Васаф, Хандулла Казвини, Мұхамед Хайдар Дулати, және тағы басқалардың еңбектерін кеңінен пайдаланды. Ұлықбек, Бабуыр, Әбілғазы, Кятиб Челеби сияқты белгілі тарихи тұлғалардың еңбектеріне өз зерттеулерінде көптеп сілтеме берілді. Ал, Қытай деректерінің мәліметтерін Батыс Еуропа ғалымдары Дегинь, Клапрот, Д. Оссон, Сен-Мартен, Абель Ремюзе және Ресейдегі белгілі аудармашылар Иакинф-Бичурин, В.П. Васильев және т.б. аудармаларынан алып, кәдеге асырған». - дей келе, онын орыс жылнамаларына, Еуропа саяхатшыларының жазбалары мен мәліметтеріне сүйенгенін аса жоғары бағалайды [2. 85-б.].

Шоқанның барлық ғылыми зерттеулері тарих, әдебиет, этнография, география салалары үшін құнды болып табылады. Оның әрбір еңбегі үлкен қиындықпен жиналған материалдар негізінде жазылды. Себебі ол Орта Азия елдеріне саяхат жасаған кездерде түрлі қиыншылықтарды, ауырлықтарды бастан өткерген.

Қазақстан тарихы үшін оның Ыстықкөл, Құлжа, Қашғар, Тянь-Шаньға байланысты, сондай-ақ Ұлы жүз, Тәңіріге, казактардағы шамандыкка,

көне ескерткіштерге, казақ шежіресіне және т.б. тарихи-географиялық, этнографиялық тақырыптарға жазылған еңбектерінің берері мол.

Шоқанның этнография саласында казақ шежіресіне қатысты жазған еңбектерінен «Ұлы жүз тарихы» мен «Казақ шежіресін», «Киіз үй», «Казақ моллалары мен жалпы көне ескерткіштер жөніндегіні» ерекше атап өтуге болады. Ол әрбір еңбегіне аса көңіл болген және әдеби, жазба, мұрағат деректерін катар сараптаған.

Казақ халкында шежіре ерте кезден келе жатыр. Шокан Уәлиханов «Ұлы жүз туралы» еңбегінде Іле алкабын мекендеген Ұлы жүздің екі негізгі албан, дулат рулары жайында біршама мағлұмат береді. Дулат руының Ұлы жүз ішіндегі баска рулардан караганда саны жағынан да, жаугершілігі мен байлығы жағынан куатты екендігін, албандардан бес есе, жалайырлардан үш есе көптігін атай келе, осы Дулат пен албан руларының кейбір аталары мен шапырашты руының басым бөлігі Іленің оң жағында көшіп-конып жүргендігін көрсеткен [1, 92-б.].

Жалпы Ш. Уәлиханов казақтардың ру-руға бөлініп, ежелден ата дәстүрді ұстанып келгендігі мен казак руларының мекендеген жерлері, рулардың атауларының шығу тарихын «Казак шежіресі» деп аталған еңбегінде айкындауға тырысты. Ол бұл еңбегінде казак деген ортак атаудың аясында канды, шанышкылы, керейіт, кыпшак, үйсін, жалайыр, найман және т.б. сиякты рулардың барлығын атап өткен. Осы еңбекті жазу барысында ғалым шығыс тарихшыларының, Рашид-ад-диннің «Жылнамаларын», «Шайбанинама», Г. Левшиннің, Шал жыраудың, Кадырғали Жалаиридің «Жылнамалар жинағын», Әбілғазының «Түрік шежіресін», Карамзин, зерттеулерін назардан тыс калдырмай, пайдаланған.

Шокан найманды, жалайыр мен керейлерді монгол ұлыстарына жаткызып, шығыс тарихшыларының Шыңғысханға дейін өз хандары, жеке-жеке билеушілері болды дегенді келтірген. Сонымен катар үйсін, арғын тайпалары туралы жазылған деректерді де талдауға алады. Ұлы, Орта, Кіші жүзге кіретін руларды саралауға тырысады. Ол «казак» немесе «алаш» деген сөздердің кайдан шыккандығын халыктың жыр-дастандарынан алуға болатындығын айтқан. «Шайбанинама» деректерінде «казак» деген жана кауым адамдары «құрметті, отырыкшылардан рухани жоғары» деген ұғымда баяндалғандығын, Моғолстан мен ыдыраған Алтын Орда халкы жайында да мағлұматтар береді. Осы Ордадан бөлініп шыккан найман, коныpат, жалайыр, канды сиякты рулар өз еріктерімен казактарға келіп косылып Казак ордасын құрғандығын келтіреді.

Шокан Шынғысұлы атығай руы туралы кызыкты дерек келтірген. Онын

[illegible] хан Абылай 1757 жылы қырғыздарды [illegible] Ұлы жүздің жесірлерді ордасына алып келіп, [illegible] [illegible] шығу тегін Атығайдың түп атасы Дәуіттің [illegible] [illegible] жаңа қырғыз, бай қырғыз деп атаған. Осы [illegible] [illegible] байланысты бірнеше мысалдар келтіреді

Жалпы Шоқан қазақтардың өзі мен ру аттарын [illegible] ру басыларының, бабаларының атымен байланыстырып [illegible] [illegible] «... қыпшақ, найман, қоңырат т.б. негізгі руларды [illegible]

Шыңғыс заманынан келе жатқан ел деп таниды [illegible] [illegible] жүздің құрамында болмасын, өздерінің шығу тегін [illegible] [illegible] тарайды, біртұтас – құрамдас бөлігіміз деп санайды», - дейді. [illegible] Ұлы жүзді ежелгі монғол халқының үйсінінен шығып, өздері Шыңғыс [illegible] заманындағы Майқы биден тарайды деп жазады. Одан әрі [illegible] Ұлы жүздің құрамына Жалайыр, Дулат, Албан мен Суан еніп, Дулат руынан [illegible] Сарыүйсінге тірелетін Үйсін болып келеді деп көрсетеді. Ұлы жүз шежіресін зерттеген ғалым, профессор Халел Арғынбаев Шоқанның осы Ұлы жүз құрамы туралы келтіргендерін толық емес деп отырып, оның жіберген қателіктерін көрсеткен. «Ш. Уәлиханов бұл орайда бірнеше дәйексіздік танытады. Біріншіден, Үйсіндер монғол халқы емес, екіншіден, Сарыүйсіндер ешқашан Дулат құрамына енбеген. Ш. Уәлиханов келтірген қазақ шежіресіндегі Ұлы жүздің арғы тегі Майқы би деген Рашид ад-Дин дерегіне сай, онда Майқы Үйсін руынан екені көрсетіледі. Алайда, Ұлы жүздің тек бір кісіден, оның ішінде Майқы биден тарады деу халық аңызы болып есептеледі. Шоқан көптеген аңыздар мен қазақ шежіресін салыстыра отырып, Ұлы жүздің ата-тегін түгендеген. Бұл қазақ ғалымының XIX ғасыр ортасындағы үздік деректері соңғы жылдардағы зерттеушілердің мәліметтері мен біздің күндердің куәларымен айтқанымен молыға түседі», - дейді [3, 25-26-бб.].

Шоқан ауыз әдебиетіне құрметпен қарап, қазақтың әрбір ру-тайпалардың шежіресі ғасырлар бойы ауыздан ауызға аңыз-әңгімелер, мақал-мәтелдер, ұлағатты асыл, нақыл сөздер ретінде таралып, өсиет-онеге, тәлім-тәрбие ретінде жалғасын тауып келе жаткандығын көрсеткен.

Ш. Уәлиханов еңбектерінде қандай мәселе көзғалса да дәлелсіз емес. «Қазақ» пен «Алаша» сөздерінің түп-төркінін ғылыми зерттеулерден де, жыр-дастандардан да, аңыздардан да іздейді. Ғылыми зерттеулерге шолу жасап барып, өз түжырымын айтуға тырысқан. Ол елдің айтуы бойынша Шал жыраудың жыр-дастандарында қазақтың шығу тегіне қатысты

тарихи аныз-әңгімелердің қамтылатындығын, сондықтан да оның мұраларын қорытынды маңыздылығын көрсете отырып, осы қазақ пен Ханшалы байланысты естігендерін мысал ретінде ұсынған. Бұл сөздерін түсіндірмелерін айқындауда барлық аныз-әңгіме, жыр-дастандарға байланысты оқиғалардың тарихи шындықпен сәйкестігін тексеруге мүмкіндік берді.

Ғалым қазақ халқын билеген хандар жайында да мәліметтер келтіре отырып, қазақтың алғашқы ханы Жәнібек болды ма, әлде оның аталары болды ма, осы жайттың көмескі екендігін ескертеді. Қадырғали Жалайыридің «Жылнамалар жинағында» бұл ханға қатысты нақты мәліметтің жоқтығын жаза келе, бұл жерде тағы да аныз-әңгімелерге жүгінеді.

Қазақтың өткен тарихы орыс жылнамаларында хронологиялық ретпен берілгендігін, алайда қазақ даласындағы хандар туралы жазылған еңбектерде кателіктер кететіндігін де ашық айтқан [1, 108-120-бб.]. Ғалым бұл зерттеуінде көптеген шығыстанушылар мен этнографтардың еңбектерін сыни көзбен қарап пайдаланған.

Ш. Уәлихановтың келесі бір еңбегі «Киіз үй» деп аталады. Қазақ тұрмысында киіз үйдің аса қажеттігін, оның көшпелі тұрмысқа бейімделіп, үнемі қазақтың қасынан табылатындығын жаза келе, киіз үйдің құрылысын талдайды. Кереге уық, шанырақ, қанат, туырлық, үзік, түндік, бақан, ши, жиек, басқұрдың негізгі қызметін ашып береді. Ол үйдің ішіндегі заттардың орналасу ретін де суреттеген.

Қазақтың негізгі тұрағынан басқа тағы да қос және жұлым үйінің кімдерге арналғандығын және киіз үйден айырмашылығын ашып көрсеткен. Қазақ киіз үйінен басқа қалмақ үйі, торғауыт үйі деп аталатын киіз үйлердің барлығын, олардың қазақ үйіне қарағанда конус формалы, әрі уықтары ұзын және аз иілгендігін, шанырағының кішілеу, шошақ екендігін келтірген [1, 99-101-бб.].

Шоқан Шынғысұлы қазақ даласында кезесетін молалар мен көне ескерткіштердің ерекшеліктері жөнінде де зерттеулер жүргізген. Ол қазақ даласында ертеден келе жатқан ескі қорған, мола, үйінділердің көптігін айта келе, әрбір көне ескерткіштердің арғы жағында тұнып тұрған тарихы барлығын, молалардың салыну пішіміне қарай қай кезеңде, заманда салынғандығын, қандай тап өкілінікі екендігіне көз жеткізуге болатындығын суреттеп береді. Ол «мола» деген атаумен барлық бейіттерді атауға болмайтындығын ескерткен. Оның пайымдауынша, мола деп қарапайым, сүренсіз төмпешікті, ұсақ тас үйіндісін немесе балшықтан соғылған тұрпайы ескерткіш.

[illegible] жерінде кездесетін мола, бейіттердің әр түрлі болып [illegible] нақтылап берген. Мәселен, Шу өзені қазақтары Ташкент-[illegible] пайдаланысты болғандықтан салынған бейіттер де Ташкент [illegible] екенін, сол жақтан арнайы шебер шақырылып [illegible] Мысал ретінде Талғар өзені бойындағы керуен жолындағы Құлан [illegible] Ташкент үлгісіне ұқсастығын көрсеткен. Сонымен қатар қабір [illegible] орналасқан ескерткіштердің де алуан түрлі болып келетінін [illegible] өтеді. Бұл көне ескерткіштерді ол халық моналары және [illegible] моналар деп бөлген. Әр ғасырда салынған мола, бейіттердің [illegible], сәулеті жағынан өзіндік ерекшеліктері барлығын атап [illegible], бертін салынып жүрген бейіттер кірпіштен қаланып, түрлі-түсті [illegible] бояулармен сырланатындығын келтіреді. Жалпы Шоқан қазақ [illegible] кездесетін атақты адамдардың бейіттерінің өзіндік ерекшелігін [illegible] дәлелдеген. Оның бұл еңбегінде Құлан хан, Сүйік сұлтан, Барақ [illegible], Әбілқайыр хан, Аташ батыр, Байғазы, Қамыр хан, Алаша хан, [illegible] әулие, Бұлған-Ана, Ботағай, Қашана, Ордабай, Қозы Көрпеш, [illegible] қойылған мола, бейіт, мазар, бағаналардың жайында жазады [1, 101-107-бб.].

Шоқан Уәлиханов ескіден қалған мұралардың қатарынан қаңырап [illegible] көне қазба кен орындарын, бос қалған егістіктер, тастап кеткен [illegible] тастарды жаттықтырған. Ғалымның қазақ моналары мен жалпы көне [illegible] ескерткіштері жөнінде жазған еңбегі шамамен 1855 жылы жазылған. Шоқан келтіріп отырған Әбілқайыр ханның моласын (мавзолейін) орыс [illegible] ғалымдары әлденеше рет сипаттап жазып кетсе, ал Қашана бейітін [illegible] профессор Петри зерттесе керек.

Аягөз өзені бойындағы Қозы Көрпеш-Баян сұлу моласына Шоқан аса [illegible] аударған. 1856 жылы Ыстықкөл сапарының күнделігінде Аягөзге [illegible] жолда ол «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» кешенін көріп, сол турада [illegible] деп жазған: «Мен Аягөзді сондай сүйемін, сондай қадірлеймін, [illegible] сұлу Баянның алтын шашты Қозы Көрпешке ғашық болған аңызы [illegible] еткен болу керек. Олардың махаббат жолындағы әрекеті осы [illegible] бойында өткен» [4, 11-13-бб.]. Шоқан «Қозы Көрпеш-Баян сұлу» жырының бір нұсқасын 1856 жылы атақты Жанақ ақыннан естіп жазып [illegible], екінші нұсқасын 1864 жылы Шөже ақыннан жазған.

Ғалымның Орта Азияны, Қоқан хандығының саяси тарихын, мемлекеттік құрылысын, басқа елдермен сауда және саяси қатынастарын, қазақ халқының тұрмыс-салтын, мәдениетін зерттеуде биігі шоқтығында талас жоқ. Ол қазақ тұрмысының өзіндік ерекшелігі барлығын дәлелдеген. Шоқанның ғылыми жетістігін, тигізген үлесін ғалым Е. Масанов бағалап,

оның шығыстануға қатысты жазылған кейбір жасақ пікірлерді қатаң сынға алып, кейбір өз замандастарының қазақ пен шығыс елдерінің тарихымасына қатысты көзқарастары мен тұжырымдамаларын ерекше бағалап, оны не бұрынғыларды қайталаудан гөрі, ғылымға жаңалық енгізуге мақсат тұтқандығын атап өткен [5, с. 58.].

Шоканның ғылыми зерттеулерінің ішіндегі көлемді шығармаларының бірі «Қырғыздар туралы жазбалар» очеркісі. Бұл еңбегінде ғалым Алатау қырғыздары туралы толымды мәліметтер келтірген. Алатау қырғыздарының шығу тегін, мекен-жайын, әлеуметтік топтарға бөлінуін, конс ескерткіштерін, шаруашылығын, тілін, мәдениетін, көршілерімен қарым-қатынасын және т.б. жайында нақты тарихи деректерге сүйене жазады. Шоканның XVII-XVIII ғасырлардағы қырғыздар жайында жазғандар бұрын мұрағат материалдарын актарып, бірсыпыра дәлелдейтін қызықты мәліметтер табады.

Академик Ә. Марғұлан Шоканның бұл еңбегі жайында: «Уәлиханов қырғыздар жөніндегі бүкіл шығыс мәліметтерін жаксы білгендіктен, көбінесе соларға сүйеніп, өзінің дәлелдерін сол шығыс мәліметтерімен ыспаттап отырды. Шокан қырғыздардың XVII ғасырға дейінгі Тянь-Шань мен Енисей аралығында көшіп-қонып жүргендігі және олардың бұлан ұлан асыр кең жайлауларының өрісі тек өздерінің ертеден келе жаткан ежелгі жолдарын жоңғарлар басып алғаннан кейін ғана тарыла түскендігі туралы тұжырымды дәлелдер келтірді. Терен мағлұматы бар жас ғалым, өзінің алдында болып өткен оқымыстылардың ертедегі қырғыздар тарихы жөнінде кателесіп, теріс ұғым берген географтар К. Риттер мен А. Гумбольдтың және шығыс тарихын зерттеуші Шотта мен Клапроттың шығармаларын сынайды», - деп жазады [1, 43-44-бб.].

Шоканның «Сот реформасы жайындағы хат», «Казактардағы шамандыктың калдығы», «Сахарадағы мұсылмандық туралы» және т.б. еңбектерінің тарихи маныздылығы аса зор. Орта Азияны, Тянь-Шань тауын зерттеген ғалым П.П. Семенов –Тяншанский Шоканның зерттеулерін аса жоғары бағалаған. Мезгілсіз кайтыс болмағанда Шоканнан тамаша ғалым шығар еді деген пікір айткан [6, 241-242-бб.].

Ш. Уәлиханов артынан ғалым ретінде ірі ғылыми зерттеулерін калдырды. Оның әрбір еңбегі ғылым саласы үшін аса манызды, берер құндылығы мол. Ғалымның ғалымдылығы бұл күндері де өміршендігін сактап, ғылыми зерттеулерде кен түрде колданылуда.

1. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы, 1985
2. Өтемұрат С. Шоқан: өскен орта. - Алматы, 1995
3. Арғынбаев Х., Мұханов М., Востров В. Қазақ мемлекеттілігі хақында. – Алматы., 2000

[illegible] Избранные произведения. Вступ. [illegible]
[illegible] Выдающийся ученый казахского народа [illegible]
[illegible]
[illegible] Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы [illegible]

[illegible]
[illegible]
аға оқытушы [illegible]

ЖЕТІСУДАҒЫ ОРЫС АВТОНОМИЯСЫН ҚҰРУ ЖОБАСЫ ЖӨНІНДЕ (1916 ж.)

Қазақ елі тәуелсіздік алғаннан кейін халқымыздың рухани сұранысы кеңейіп, өзінің өткен тарихын қайта зерделеп, өзін-өзі танып білуге деген ынтығушылығы арта түсуде. Ал, тәуелсіздікке жету қазақ халқына оңайға түскен жоқ. Азат ел болу үшін небір қиын заманды бастан өткеріп, әркез ұлттық күреске шығып отырды. Бүгінгі таңда бостандық пен тәуелсіздікке ұмтылған күрестердің тарихын мүмкіндігінше шынайы баяндау бүгінгі тарих ғылымы мен тарихшы ғалымдардың маңызды міндеттерінің бірі болса керек.

Бүгінгі бас косуға арқау болып отырған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс соның бір айғағы деп ойлаймыз. Бұл көтерілістің ұлт-азаттық қозғалыстардың ішінде алатын өзіндік орны бар. Бұған дейін көтеріліс жөнінде біршама айтылып, жазылған да сияқты. Дегенмен, оның әлі де болса анықтап, тереңірек зерттейтін тұстары мен қыр-сыры жеткілікті. Өйткені, бұрындары зерттеушілердің колы жете бермеген, белгілі себептермен тиым салынған тың тарихи деректердің тәуелсіздік алғаннан бергі жылдары ғылыми айналымға тартылуы көтерілістің тарихын қайта карастырып, жаңаша корытуға мүмкіндік беруде. Сонысымен бұл көтеріліс бүгінгі таңда зерттеушілердің көңілін аударып келеді. Солардың ішінде көтерілістің шығуына негіз болған себептердің бірі жер мәселесі болып табылады. Жер мәселесін жаңа деректер негізінде қайта корыту, оның осы көтерілісте ғана емес жалпы геосаяси мәселелерде алатын орны мен маңызы зор болып саналады. Тарихшы-ғалым М. Қойгелдиевтің пікірінше «Жаңа жерді өзіне косып ала отырып Ресейлік билік екі бірдей максатты шешуді көздеді. Жаңа аумақ имерияның жер ресурстарын молайта отырып, біріншіден, арзан табиғи байлық көзіне айналуға тиіс болса, екіншіден, қазақ жері империяның Орталық Азияға, Шығыска тереңдеп ену жолындағы дәліз міндетін аткару үшін қажет еді. Батыста

Англия-Британия, ал Шығыста Цзинь империяларымен бәсекелестікке түскен Ресей үшін Қазақ жері, міне, осы екі бірдей міндетті орындай алатын аса маңызды әрі пайдалы аумақ болатындығы хақ» [1].

Сонымен, ал ғарыштан алғанда Ресейдің геосаясатында қазақ даласының, оның ішінде Жетісу қаншалықты саяси-стратегиялық маңызды орын алатынын анықтау оңай емес. Ал жер мәселесінің Ресей үшін ғана емес кез-келген халық үшін де, мемлекет үшін де, олардың қатарында біздің ел үшін де маңызы бар. Оның 1916 жылғы көтерілістің қарсанында қатты шиеленісуі, отаршыл саясаттың салдарынан жергілікті халық қазақ пен қырғыздың империялық езгіге қарсы шығуында бірден-бір негізгі себептердің бірі болуы да осыдан болатын. Өйткені әр халықтың тұрмыс-тіршілігі, күнкөрісі жермен байланысты екені дау тудырмаса керек.

Сондықтан да Жетісудың 1916 жылғы көтерілістің ірі ошақтарының бірі болған еді. Жетісудағы азаттық көтеріліске қазақ және қырғыз халықтары бірдей шықты. Көтеріліс сол кездегі Жетісу облысының Верный, Жаркент, Пішпек және Пржевальск уездерінде күшітірек әрі шиеленісті болды, ал Қапал мен Лепсі уездерінде аталған уездерге қарағанда баяулау жүрген болатын. Отаршыл империя озбыр саясатына қарсы тұрып, бостандыққа ұмтылып көтеріліске шыққан халықтарға бақайшағына дейін қаруланған арнайы жазалаушы әскер жіберілді. Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің 1917 жылдың 22 ақпанында империяның патшасына жасаған мәлімдемесіндегі деректерге сүйенсек Жетісудағы көтерілісті басу үшін «...өлкенің басқа облыстарынан Жетісуға үш бағыттан: Әндіжаннан – Нарын бекінісіне, Черняевтен – Пішпек және Токмақ бағытына, темір жол арқылы айналма жолдармен – Семейге, одан ары – Сергиополь – Лепсі – Верный бағытына 3½ дружина, запастағы полктардан 7 атқыштар ротасы, 5 казак жүздігі және 14 зенбірекпен қаруланған әскер келген. ...Одан басқа, қызметтегі армия қатарынан казак батареясымен қоса 2 пулемет командасы және 2 казак полкы жіберілген» [2]. Бұл әскерге қосымша отаршыл жүйенің жергілікті жерлердегі «әлеуметтік тірегі» саналатын келімсек орыс шаруаларынан құрылып қаруландырылған халық жасақтары жазалау операцияларына қатысты. Бірлескен жазалаушы күштің «орыс қаруының күшін» көрсетете отырып жүргізген «қызу» шараларының барысында көтеріліс аяусыз, қатыгездікпен басып-жаныштады. Губернатордың айтуынша «бұл жазалаушы әскер келгеннен соң көтерілісшілер аздаған қарсылық көрсеткеннен кейін азық-түлік пен малдан тапшылық көріп, кедейшілік күй кеше отырып шекаралық аймақтарға ығысып, кешірім сұрауға мәжбүр болған» [3].

[illegible] жүргізген репрессиялық [illegible] халық боскыншылыкка ұшыран [illegible] жатқан Қытай жеріне қоныс аударып [illegible] аштық пен індеттен қырылып, адам айтқысыз [illegible] небір қиын-қыстау азапты өмірді өткерді.

[illegible] отаршыл империяның көтеріліске шыққан [illegible] жазалау саясатының нәтижесінде [illegible] репрессияланған көтерілісшілер осындай халге түскен еді.

Түркістан генерал-губернаторы Куропаткиннің Ресейдің [illegible] Императорына» берген мәлімдемесіндегі мәліметке [illegible] көтеріліс кезінде Жетісудың орыс тұрғындарынан [illegible] 16 адам өлген. Жаркент уезінен 32 адам өлген және [illegible] адам [illegible] жоғалып кеткен. Пішпек уезінен 98 адам өлген және [illegible] адам [illegible] жоғалған. Пржевальск уезінен 2179 адам өлген және 1[illegible] адам [illegible] жоғалып кеткен, ал әскерлерден 3 офицер, 52 төменгі шендегі [illegible] өлген, 41 адам жараланған және 75 төменгі шендегі солдаттар [illegible] жоғалып кеткен». [4]

Генерал-губернатор осы жасаған мәлімдемесінде жазалаушы әскерлер жүргізген «әскери сойқан» операциясының барысында көтерілісші халықтардан қанша адамның шығын болғаны туралы мәлімет келтірмейді. Оның бұл ұстанымы үстемдік етуші империяның жергілікті халыққа бұратана ретінде менсінбей қарайтын сұркия саясатының тағы бір көрінісі болса керек.

Түркістан губернаторы Куропаткиннің патшаға жасаған мәлімдемесінде көтерілісші халықтар келешекте «естен шығармас үшін» оларға қатаң шара қолданылып, «орыс қаны» төгілген алақандай жер болса да көтерілісшілерден тартып алынатындығын айтып, «... необходимо, чтобы туземное население твердо усвоило, что пролитая русская кровь карается не только казнью непосредственных виновников, но и отобранием земель у туземцев, оказавших недостойными владеть ею, как то было поступлено с виновниками Андижанского восстания» деп көрсетеді [5]. Ал, өткен тарихта Андижан көтерілісі 1898 жылы болғаны белгілі. Бұл көтерілісті басканнан кейін империя көтерілісшілерден мемлекеттік казынаға 2 954 десятина жер тәркілеп алып, кейін ол жерлер жаңа орыс селоларына айналдырылған да, кейін орыстың ірі байлары (зажиточное русское село) тұратын 200 үйлі елді мекен құрылып, оған «Русское село» деген ат берілген еді [6].

Ал, 1916 жылғы көтерілістен кейін Ресей империясы осы максатта тағы да сол саясатын жалғастырып: «...Этот принцип, твердо проводимый

и жить при каждой вспышке туземного населения, имевшей в результате пролития русской крови, должен заставить благоразумную часть населения удерживать неблагоразумную от попыток бороться против русской власти силою оружия. Эти начала были проведены и при наказании туземцев Туркестена за преступления против русского правительства в прошлам году» деп атап өтіледі. Осы айтылған саясатты іске асыру үшін көтерілістін ірі ошағы болған Жетісуда тағыда бір «Орыс селосынын», дәлірек айтсак кіші-гірім орыс селосы емес, бүтіндей бір орыс үшін құру немесе баскаша айтканда «Орыс автономиясын» құрудын жобасы жасалған болатын. Бұл жоба көтеріліс басып-жанышталғаннан кейін 1916 жылдын 15 казанында Түркістан өлкесінін бірінші басшысы генерал-губернатор А.Н. Куропаткиннін төрағалығымен өткен Жетісу облыстык баскармасынын мәжілісінде карастырылған. Мәжіліске облыстағы барлык мекемелердін өкілдері катысып, онда «мемлекеттік мүддеге сай», яғни отаршыл империянын мүддесіне сай келетін ғана саясатты ұстанып көтерілістен зардап шеккен орыс тұрғындары мен кырғыздарды жерге орналастыруға байланысты облыстын уездерін кайта құру туралы мәселесі талкыланады. Нәтижесінде «Таза орыс тұрғындары орналасатын Пржевальск уезін құру» («Проект образования Пржевальского уезда с чисто русским населением») жобасы жасалынды [7]. Жобада – «На областном совещании, состоявшемся 15 октября 1916 г. под председательством Главного Начальника края генерал-лейтенанта А.Н. Куропаткина, было решено все бунтовавшие киргизские волости Пржевальского уезда переселить в Нарынский край, а киргизские волости Джаркентского уезда рода Албан, выселяемые с долины Текеса и Чолкуде-су поселить так, чтобы не нарушит их хозяйства, сейчас не намечая определенных мест выселения.

Все пригодные освободившиеся земли по выселению бунтовавших киргиз должны быть обращены исключительно под заселение казаков и русских, а не пригодные пока к заселению передать в ведение казны.

Из всей территории, намеченной Совещанием под водворение казаков и русских переселенцев, т.е. части Джаркентского уезда (долина Текеса, Чолкуде-су, Каркаринского плато), части Пржевальского уезда (северное и южное побережье озера Иссык-куля включительно до бывшего селения Столыпинского), образовать особый уезд Пржевальский с чисто русским населением, (астын сызған – Т.Ш.) с двумя приставствами: одно в бывшем селении Столыпинском, другое – в казачьем выселке Охотничьем.» [8] - деп көрсетілді. Ал, «ерекше орыс уезінін» шекарасы төмендегідей белгіленген болатын: - «Границы же Пржевальского уезда намечаеются

[illegible] от перевала Керке-бас на с.-в. по [illegible] реку Чу, пересекая реку Чу в Баумском ущелье [illegible] хребта Кок-майнак, по перевальным точкам хребта [illegible] до верховьев реки Ир-су, западнее перевала [illegible] реки Ирсу до впадения ее в Каркару, по Каркаре до впадения [illegible] реку Кегень на горы Кучук-тау, по логу [illegible] по перевальным точкам Кетьменских гор до Китайской границы перевала Будуты, по государственной границе с Китаем [illegible] Хан-теншри. От Хан-теншри по границе предполагаемого [illegible] перевала Турук и Тюп, по перевальным точкам хребта [illegible] до перевала Укок, от перевала Укок по хребту между речками Кара [illegible] Укок до пикета Кумбел-ата, от пикета на горы Айгыр-джас на реку [illegible] около 7 вер. Выше западной границы надела сел. Столыпинского, далее спускаясь в долину Кочкар и по южным склонам Александровского хребта до перевал Керке-бас.» [9]. Бұл уездің жер көлемі 2 168 507 десятина, ал мұнақтар мен жартастарды және құздарды (крутизнами) косканда 2 500 000 десятина немесе 20 817 шаршы шақырымды құрады [10].

Мәжілістің мұндай шешіміне империяның Жер істері министрлігі 1916 жылдың 11 желтоксанында берген № 995 пікірінде қолдау көрсеткен [11].

Ал, көтерілісшілерден босаған жерлерге переселендерге берілетін көлемі 10 десятинадан тұратын бөліктен есептегенде 20 мың ер адам немесе 10 мың орыс қожалығы қоныстандырылады деп жоспарланды. Егер де Генерал-губернатордың өкімін орындау үшін бұл уезге казақтар (казак-орыстар) орналастырылатын болса және бір ер адамға 30 десятинадан есептегенде, 10 десятина әскери запаска деп есептегенде онда 5 мың ер адам немесе 2 мың қожалық орналастыру жоспарланған болатын. Жобада – «Вторая задача – это скорейшее заселение русскими всех освободившихся киргизских земель. Как указывалось выше, земель, пригодных к немедленному засению, т.е. пахотных, сенокосных и частью пастбищных для выпасов, не считая земель, которые до мятежа уже были заняты русскими, в Пржевальском уезде находиться сейчас около 200 000 десятин. Если считать по 10 дес. Надел на душу, как дается переселенцам, то можно поселит 20 000 душ мужского пола, или около 10 000 хозяйств. Если же, во исполнение распоряжения Генерал-Губернатора, заселять этот уезд казаками и считать надел на мужскую душу 30 десятин, да 10 дес. В войсковой запас, то можно поселить 5 000 душ мужского пола или 2 000 хозяйств.» - деп белгіленген еді [12].

Ресей үшін жобаланған жаңа уездің маңызы зор еді. Келешекте

Қытаймен арақатынас шиеленісіп жатса бұл өңір империяның мықты тіректерінің бірі болады деп ескеріліп «Кроме того, сразу же были бы использованы освободившиеся земли Текесской долины и по границе с Китаем из ряда вновь образованных станиц создался бы крепкий оплот на случай осложнений с Китаем» [13].

Осылайша Ресей империясы Андижан көтерілісін басканнан кейін қурған «Русское селосынын» кенейтілген нұскасын жасау максатында «...что пролитая русская кровь карается не только казнью непосредственных виновников, но и отобранием земель у туземцев....» - деген саясатты ұстана отырып Жетісуда «таза орыс халкынын өкілдері тұратын ерекше хеник» немесе «Жетісудағы орыс автономиясын құру» жобасын жасаған еді. Бірак 1917 жылғы өзгерістерден кейін бұл жоба толык іске аспаған болса керек. Бұл жасалған жобаның мұрағатта сакталған нұскасы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының аясында «Казак ұлт-азаттык козғалысы» сериясы бойынша жарык көрген көптомдыктын «Жетісу. 1916 жыл» атты 11 томында жарияланды [14].

Кейін осыған ұксас жоба большевиктер билеген Кенес үкіметі тұсында 1920 жылдарыда көтеріліп, сол тұстағы ұлт мүддесін корғаған казак – кырғыз зиялыларының белсенді наразылығының аркасында іске аспай калған болатын. Бұған караганда патшалык Ресейдің де, Кенестік биліктін де ұстанған саясатынын өзегі бір отарлык жүйе екенін тарих дәлелдеп отыр. Сондыктан өткен тарихымыздың белгісіз болып келген осындай тұстарын жана концептуалды тұрғыдан кайта корыту, одан сабак алу бүгінгі күннін өзекті мәселелерінің катарында деп білеміз.

1. Койгелдиев М. Алаш қозғалысы. 1 том. Өңделіп, толықтырылған екінші басылымы. – Алматы «Мектеп» баспасы, 2008. 36-37 бб.
2. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 176 п.
3. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 176 п.
4. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 176 п.
5. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 184 п.
6. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 184 п.
7. ҚР ОММ. 44 қор.1 тізбе. 5073 іс. 7-12 пп.
8. ҚР ОММ. 44 қор 1 тізбе. 5073 іс. 7 п.
9. ҚР ОММ. 44 қор.1 тізбе. 5073 іс. 8 п.
10. ҚР ОММ. 44 қор 1 тізбе. 5073 іс. 8 п.
11. ҚР ОММ. 380 қор 1 тізбе. 1 іс. 186 п.
12. ҚР ОММ. 44 қор 1 тізбе. 5073 іс. 11 п.
13. ҚР ОММ. 44 қор.1 тізбе. 5073 іс. 11 п.
14. Казақ ұлт-азаттық қозғалысы. 11 том. Жетісу. 1916 жыл. (Құжаттар мен материалдар жинағы). Астана. 2008. 70-80 бб.

ТЕРЕНИНОВА Н.Н.
Алматы мемлекеттік университеті
географиялық факультеті оқытушысы

ҚАЗАҚТЫ ТАНЫТҚАН ГЕОГРАФ – ШОҚАН УӘЛИХАНОВ

Қазақ халқының көрнекті ғалымы, ағартушысы Ш.Ш. Уәлиханов Қазақстан тарихнамасында ағартушы ғана емес, тарихшы, этнограф, экономист, саясаткер, географ ретінде ретінде белгілі.

Шоқан Шынғысұлы XIX ғасырдың 30-шы жылдары дүниеге келіп, өмірге өтіз жас жасағанымен отандық ғылым мен әдебиет тарихына баға жетпес құнды ғылыми зерттеулерін қалдырып, оның еңбектері әлемдік деңгейдегі ғалымдардың ғылыми зерттеулерінде қолданылып келеді.

Шоқан Омбыдағы кадет корпусын бітіргеннен кейін туған халқына пайдасы тиерлік істі жүзеге асыруды армандады. Ол Батыс Сібір генерал-губернаторының қарамағында қызмет еткен жылдары, нақтырақ айтқанда 1854-1857 жылдары Ұлы жүз қазақтары мен кейбір қырғыз руларын Қоқан хандығының ықпалынан шығарып, Ресейге қосу мақсатындағы экспедицияға қатысады. Осы экспедиция кезінде Омбыдан Семей, Аякөз, Қапал арқылы Іле Алатауына өтіп, Жоңғар қақпасына дейін барған. Ал кері қайтқан кезінде Алакөл, Тарбағатай жерлерін аралап. Орталық Қазақстанға бет алып, Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау арқылы Омбыға қайтып оралады. Ғалым Рабиға Сыздықованың жазуынша, Шоқан бұл сапарында құнды материалдар, атап айтқанда өзі болған аймақтың тарихы, қазіргі қалпы, ескі қалалардың орны, шың-тастардағы жазу белгілері, көне ескерткіштер, аңыз-әңгімелер, ертегілер мен өлеңдер жинап, осы материалдар негізінде қазақтардың тарихы мен әдебиеті жайында еңбектер жазған [1, 150-б.].

География саласындағы Шоқанның қол жеткізген жетістігі бұл 1856 жылғы Ыстықкөл, 1856-1857 жылдардағы Жетісу, Тянь-Шань және 1858-1859 жылдар аралығындағы Қашқарияға сапары.

Шоқан еңбектерінің ішінде география саласына аса қажеттісі бұл «Іле өлкесінің географиялық очеркі», «Қытай империясының батыс өлкесі және Құлжа қаласы», «Қашқарға барған және Қашқардан Алатау округіне кері қайтқан сапарымыз туралы», «Алтышаһар немесе Қашқария туралы» еңбектері болып табылады.

1856 жылғы Ыстықкөл сапары патша үкіметінің әскери-ғылыми болып, қырғыз елін жете зерттеп, Ыстықкөл аймағын картаға түсіруді жоспарлаған еді. Бұл экспедицияны полковник Хоментовский басқарды. Ыстықкөлден әрі Қытайдың Құлжа қаласына дейін барған. 1856-1857 жылы Жетісу, Тянь-Шаньға барып, қайтып екінші рет Қырғыз Алатауында саяхаттарын жалғастырған.

Ыстыккөл маңын зерттеу Шоқан үшін алғашқы сапар болды. Осы сапарынан кейін Шоқан Шынғысұлы жинақталған материалдар негізінде оріс[illegible] ғылыми маңызы зор еңбектер жазады. «Ыстыккөл сапарының күнделігі» деп аталған еңбегінде саяхатқа ол Семей мен Ыстыккөлге дейінгі арасындағы кездескен елді мекен, бекініс, кіші-ірім қалалар, молалар, тарих ескерткіштері мен табиғат көріністерін, атап айтқанда жолда кезіккен өзен, тау [illegible] қамыс, талдарына дейін суреттейді. Мәселен, ол Аягөз өзенінің жағалауы тік жарлы тасты болып келетіндігін келтірсе, Лепсі өзені өз бастауын Алатау тауынан алып, Балқашқа құятындығын, түбі терең, жағалауы актерек, көктеректі талдар, бөріжидек сияқты қалың орманды, ағысы қасы қалын және биік қамысты болып келетіндігін, ал Аксу өзенінің ағысы қатты, жағалауы актеректі, әрі жағасы тегісті екендігін жазған. Осы Аксудан Алатаудың қарлы шынын көруге болатындығын да келтірген.

Шоқан жазбасында Шелек (Чилик) өзені жайында да мағлұмат бар. Шелек өзінің бастауын Алатау тауының орталық үстіртінен алатындығын, осы үстірттен аққан су Талғар өзеніне, таудың ортасынан батыска карай аккан су Жінішке тауына, одан әрі солтүстік-шығыстағы Ілеге киятындығын келтіреді. Ол Шелек өзенінің ағысын катты, арнасы маусым айының соңында еріген кар суымен тамызға дейін толығып отыратындығын жазады.

Шоқан Уәлихановтың жазуынша, Алатау тауы Шелекке дейін және оның ағыс бойы шыршалы орман. Шелек жағалауында жусан мен жабайы қызғалдактардан баска азыктық шөптің жоктығын, ал керісінше өзен жағасы көктал, жыңғыл, барбарис, тобылғы, бөріжидекке байлығын, бұл тал-шіліктер өзен жағасын қалың жасыл саяжолға айналдырып тұратындығын көрсетеді.

Ғалым Ыстыккөлге дейінгі барлық жолдарды да суреттеген. Мәселен, Шелектен Ыстыккөлге дейінгі аралыкта керуен жолы Темірлік аркылы Қаракара тауына, екінші бір жол Шелектің жоғары ағысынан Соғаты тауымен, Торайғыр тауларымен, одан әрі Мерке аркылы Каркараға, Каркарадағы Шарын анғарындағы Темірлік жолы Мерке жолымен косылып, жалғыз Санташ өткелінен өтеді.

Шоқан Уәлихановтың бұл күнделігінде географиялық атаулар көп кездеседі және олардың барлығы сипатталып отырады [2, 11-49-бб.]. Ыстыккөлге барып кайткан сапарынан кейін ол өзінің күнделігінде болған жерлерінің физикалық-географиялық жағдайларын, ауа райын, жер байлығын, толық суреттеумен катар, тұрғын халыктардың тұрмыстық жағдайынан да хабар берді. Өзі жүріп өткен өлкелерде мекендеген халыктардың тарихы, географиясы, этнографиясы, сөз өнері мен тіл туралы жинап кайткан материалдары Ресей ғалымдарының назарына бірден ілікті.

Қытай империясының Батыс өлкесіне [illegible] Күлжа [illegible] саяхаты жайындағы күнделігінде [illegible] 1856 [illegible] 1 [illegible] басталып 14 қазанында аяқталған. Бұ[illegible] [illegible] сапарындағы асу, өзен, тау, қырат, елді-мекен [illegible] [illegible] [illegible] кеткен. Мәселен, Сантас асуынан кейін [illegible] асу. Үйгентас [illegible] жайында қызықты мәліметтер келтірген. «Үйгентас [illegible] [illegible] тас үйіндісі деген сөз. Оның бұл аты толып жатқан [illegible] [illegible] сияқты жұмыр тастан салынған кішкене бір қорғаншы [illegible] [illegible] мұндай қорғандардың мыңы бар. Бірақ қалай болған күнде [illegible] Үйгентас [illegible] тақты қорған болып, бүкіл бір тау аңғары мен асуына [illegible] [illegible] [illegible] тұр. Халық аңызы бұл қорғанды жоңғар хандарының, [illegible] [illegible] [illegible] бірі – сірә Батор салдырған болу керек». - дейді. Ғалым осы Үйгентасты жалаңаш, ағашы сирек кездесетін сұп-сұр зеңгір тау, тек [illegible] [illegible] жасыл тартатындығын, Үйгентастан өткеннен кейін жылғалар [illegible] [illegible] кейін олардың бәрі бір арнаға құйылып, Құсмұрын шокысынан Қой[illegible] [illegible]нігіне дейін доға сияқты иіле ағып жатқандығын суреттейді [3, 346-б.] Бұл сапарында да Шоқан Қытайлардың ішкі тұрмысы, тағамы, дәстүрі жайлы қызықты мәліметтер береді.

1856 жылы Шоқан Уәлиханов атақты ғалым П.П. Семеновпен кездесті. Жас ғалымның ғылымға деген құштарлығын байқаған атақты географ-ғалым оны орыс географиялық қоғамына ұсынып, толық мүшеліке өткізеді. Оның басшылығымен Қашқарияға саяхат ұйымдастырылады. Осы сапар жайлы ғалым Ш. Сәтбаева «Шоқан Уәлиханов» деген көлемді еңбегінде: «1858-1859 жылғы қашқария сапары Шоқанның ғылымдық, ағартушылық саласындағы творчествосы жаңа биікке көтерілуіне дәнекерлестеді. Ол кезде Қашқария Европа ғылымы үшін бимәлім, құпиясы мол ел болатын, өйткені 13-ғасырдың соңғы ширегінде Марко Поло, содан соң 1603 жылы саяхатшы Гоес Қашқария жерінде болғаннан кейінгі үш жарым ғасыр бойы бұл аймаққа ешкім бармаған, бара да алмаған. Шоқаннан бір жыл бұрын Қашқарияға Үндістан аркылы барған немістің белгілі географы Адольф Шлагинтвейтті жергілікті билеуші қатал Уәлихан төре басын кестіріп, өлтірткен. Адольф Шлагинтвейттің бұл қайғылы тағдырын туралы сұмдықты ғылым әлеміне хабарлаған да Шоқан. Қатерді де қаупі де мол Қашғария сапарында Ш.Ш. Уәлиханов оны жан-жақты зерттеуі, географиялық сипаты, саяси құрылысы, мәдениеті мен тұрмыс-салт ерекшеліктері туралы мағлұмат-деректерді әлемге, ғылымға ашып беруге тиіс болды», - деп жазған болатын.

Шоқан Шынғысұлының Қашқарияға саяхаты 1858 жылдың 20 маусымында басталды. Ол Семейден шыққан Мұсабай дегеннің

керуенінде оның ұлысы, саудагер Әлімбай болып аттанады. Бұл керуен Іленің Жоңғар тауының тасты жолымен Іленің құмымен жүре отырып, Іленің өзенін өткеннен өтеді. Кеген жолындағы Сантас асуы аркылы жүреді. Іленің өзенінің оң жағалдап барып, Қызыл су бойымен Теріскей Алатаудың оңтүстігіне Зауке шаткалыан, Теректі сай мен Көк кия асуынан өтіп, Тянь-Шаньдың аяғы баспаған Тянь-Шань жоталарымен көтеріледі. Бұл жол ете қауіпті болған. Тау асулары, шын құздар кауіпімен коса кара қарақшылар керуенге бірнеше шабуыл жасаса керек.

Шокан Кашкария шекарасына жеткенше көрген-білгендерін күнделік дәптеріне жазып отырған. Тек калаға кірер кезде ғана дәптерлерін көміп кеткен. Кашкария келген Шокан жергілікті халыктын өткен тарихымен, адет-ғұрпы, этнографиясымен танысып, геогарфия ғылымына мәлім болған алты кала өмірі мен оның табиғатын зерттеуге кіріседі. Бұл алты каланың әркайсысының әртүрлі тарихтары барын білді. Мысалы, Кашкария дүние жүзіне шай саудасымен данкты, жаңа Гисар Хакімбек бакшасында өсетін көк өсімдікпен (лотоспен), апиынымен, Яркенд күмбезді мешіттерімен, құл саудасымен, әкімшілік орталығы болуымен, Хотан каласы жібек құрты, жаксы кездемесімен, Аксу кой байлығымен, сапалы былғарысымен, Үштұрпан каласы 1765 жылы көтерілісте барлык халкын кытайлар кырып тастағаннан кейін оған 500 үй шаруаларды алып келіп орналастырған оқиғасы аркылы жұртка мәлім болды.

Шокан бұл жердің климатын да жазып алады. Бұл жерде үйірім-үйірім құмдардын кездесетіндігін, жері еігнге колайсыз сортаң топыракты екенін де, бұл калалардың шығыс жағын Азияның атакты Токламакан шөлі алып жатканын көрді [4, 32-33-бб.].

Осы саяхат кезінде жинакталған материалдары негізінде жазылып, жарыкка шыккан «Алтышаһар немесе Кашкария туралы» еңбегінде Кашкария үш жағынан бірдей биік тау жоталарымен коршалған, төртіншісі –шығыс жағы Гоби даласымен ұласып жаткан құмды сахара екендігін, шекаралык тау жоталарының ішінде жол катынасын колайлысы Тянь-Шань және жоғарыдаға тау аркылы үш жол өтетіндігін жазған. Ол сонымен катар таудан талай өзендер ағып шығып, бірак құм ішіне барғаннан кейін сініп жок болып кететіндігін, ал кейбірі Лоб-норға (Жұлдызды тенізге) барып құйылатын Тарым-Гол өзеніне косылып, бір арнамен ағатынын байкаған.

Қытайдан Кашкарияға катынайтын бір ғана жолдын барлығын, ол жолдын өте жаксы жүруге колайлылығын, жалпы Кашкариянын ауа райысы жаксы, таза, кысы ұзак емес, әрі кары көп жатпайтындығын да келтірген.

[illegible] өлкедегі минералдық байлықтардың [illegible] [illegible], күміс сияқты кендердің барлығын, [illegible] [illegible] минералдық мол өндірілетіндігін де көрсеткен

Қашқария жерінде Шоқан бір жылдай [illegible] [illegible] келген ол қыс бойы өзіне қажетті [illegible] [illegible] 7 наурызында Қашқариядан шығады. [illegible] [illegible] қиын болса, қайту жолы одан да ауыр [illegible] [illegible] [illegible] қырғыздар керуенді тонамақ болған, [illegible] Шоқанды [illegible] қашқарлықтарға ұстап беруге де әрекет жасаған. Алайда [illegible] [illegible] [illegible] кайтып келе жаткандығын естіген патша әскерлері [illegible] [illegible] [illegible], карсы алады.

Бұл сапардың сәтті аяқталуын Орыс географиялық [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] Қашқария жері туралы жазып беруін өтінеді. Сөйтіп, [illegible] [illegible] материалдар негізінде Шоқан бірнеше құнды материалдарын жариялайды. [illegible] ішінде «Жоңғарияға саяхат», «Тау қырғыздары туралы», «Қ[illegible] [illegible]», «Қытай империясының Батыс өлкесі және Құлжа [illegible]», «Қашқарға барған және Қашқардан Алатау округіне қайтқан сапарымы[illegible] туралы», «Алтышаһар немесе Қашқария туралы», «Өлкенің үкімет [illegible] басқару жүйесі мен саяси жағдайы» деген еңбектері бар.

Ғалым-географ ең алдымен өзі жүріп өткен Қазақстан, Орта Азия, Орталық Азия елдерінің саяси жағдайы, географиясы, тарихы, этнографиясына аса мән беруі ғылым үшін баға жетпес жаңалық болды. Осы саяхат негізінде жазылған еңбектер арқылы орыс ғылымы адам аяғы баспаған жерлердегі шығыс халықтарының тұрмыс-тіршілігімен толықтай таныса алды.

Шоқанның бұл географиялық еңбектері біріншіден оның аса ғалымдығын дәлелдеп берсе, екіншіден, ғылым саласындағы ғалымдардың шығыс елдеріне деген құштарлығын арттырды. Ш. Уәлихановтың Қашқар сапарына қатысып, жаңа мәліметтер әкелгендігін Географиялық қоғамның жиналысында Азиаттық департаменттің директоры Е.П. Ковалевский хабарлаған [5, 245-б.].

Шоқанның ғылымға деген құштарлығын, ғалымдығын орыс ғалымдары, ағартушылары мойындаған. Мәселен, К. Губарев оны «қабілетті, дамыған және іске тұлға» деп бағаласа [5, 254-б.], ал Ф.Р. Остен-Сакен оның Қашқар сапарында жинаған материалдарының құндылығын атай отырып, өз халқының аңыз, әңгімелерін, поэмаларын ғана емес, ортаазиялықтардың тіл ерекшеліктерін, көне ескерткіштер мен молаларды жазуын ірі жетістікке жатқызған. Ол Шоқанды «өз

мекенге жан-тәнімен берілген, қазақ өмірін сүйген, сонымен қатар батыс өркениетін де жоғары бағалаған, өз халқының болашағын көре білген» ғалымдығын көрсете білді [5, 274-275-бб.].

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың география саласындағы енбегі аса күрделі түсінік. Оның есімінің тек тарих, география, әдебиет саласында, жалпы алғанда гуманитарлық салада ғана емес, жаратылыстану ғылымында өз орнын тауып, кең түрде насихатталғаны абзал. Әсіресе география саласы бойынша оның географиялық енбектері туралы жоғары оқу орындарында арнайы курстық дәрістер оқытылғанын қажет деп білемін.

1. Сембаева Ш. Шоқан Уәлиханов. Ғылыми-танымдық есімдер. А., 1994.
2. Валиханов Ч. Избранные произведения. М., 1986.
3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы, 1985.
4. Бартолд В. Алтайды зерттеуге. Алматы, 1958.
5. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 5. Алма-Ата, 1985.

УАЛТАЕВА А.С.

т.ғ.қ., Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚТЫҢ КӨРНЕКТІ ҒАЛЫМЫ Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ Ф.М. ДОСТОЕВСКИЙ

Шоқан Уәлиханов пен Ф.М. Достоевскийдің таңғажайып достығы туралы талай жазылса да, таусылмайтын тақырыптың өзегі екендігі анық. Сондықтан да, Ресей мен Қазақстанның қоғамдық өмірі мен әдебиеті және ғылымындағы ерекше орынды ойып тұрып алатын осы екі дара тұлғаның достық карым-катынасына қысқаша шолу жасауды максат тұттық.

Шоқан Уәлиханов Омбы бекінісінде каторгада болған орыс жазушысы Ф.М. Достоевскийдің (1821 – 1881) ең жақын досы болды. Олардың өзара достығы ұзақ жылдарға созылып, көптеген хат алмасуларға ұласкан еді. Енді осы Ф. М. Достоевскийдің тағдырына тоқталайық.

Ол Шоканнан 14 жас үлкен және дворянин, Инженерлік корпустың түлегі болатын. Жастайынан социалистік козғалыска белсене араласкан. 1854 жылдың көктемінде патша өкіметі Ф.М. Достоевскийді облыс орталығынан шеткері мылқау түкпірге жіберу кажет деп табады. Ф.М. Достоевский Семейге, Сібірдің линиялық казак әскерлерінің 7-ші батальонына мерзімсіз әскер кызметіне жіберіледі.

Шоқан Уәлиханов Капустиндер мен Гутковскилерге үйлерінен Ф.М. Достоевский туралы көп естіп, көп білсе [illegible] Ш.Ш. Уәлиханов Федор Михайловичпен [illegible] 1854 жылды Омбыда. Ф.М. Достоевский жиі барып жүрген Ивановтардың үйінде танысады. Бұл кездесу екеуінің [illegible] мүдделерінің бір екенін танытты. Осыдан кейін [illegible] кетті. Шоқан Уәлихановпен кездесіп жүрген [illegible] ойлар, әңгімелерінде де, оған жазған хаттарында да Ф.М. Достоевский ойы Россиядағы помещиктік құрылыстың мерзімдерін [illegible] прогрессшіл, үлкен ақыл иесі, ойшыл адам екенін көрсетеді.

Шоқан ұлы жазушының жақын достарының бірі болып [illegible] небәрі он тоғыз жаста еді. 1856 жылдың жазында Семей қаласында екі достың күш салуымен тамаша үйірме ашылып, Семейдің атын ақыл-ойдың ортасығы ретінде бүкіл Сібір өлкесіне жайған болатын.

Шоқан Шыңғысұлы мен Федор Михайловичтің достығы екеуінің Омбыда, Семей мен Петербургте бірге болған кездерінде бір үзілмейді және содан кейінгі алты жыл ішінде (1856-1862) бұл достығы хат арқылы онан сайын нығая түседі.

1856-1858 жж. елге шыккан сапарларында Ш.Ш. Уәлиханов Ф.М. Достоевскийге жиі-жиі соғып, саяси және философиялық тақырыптарда әңгімелесіп жүреді.

Ф.М. Достоевскиймен Семейде кездесу Ш.Ш. Уәлихановтың өмірінің ең бір елеулі, жаркын кезені болды.

Ш. Уәлиханов Ф.М. Достоевскийге полковник М.М. Хоментовскийдің экспедициясына қатысып жүрген кезінде, яғни, Ф.М. Достоевскийдің Семейге айдалып барганына екі жыл өткеннен кейін кездеседі.

«Соңғы кезде бізге келіп-кетіп жүрген азғана адамдардың ішінде өте бір сүйкімді қырғыз офицердің Омбының кадет корпусында тәрбиеленген Мұхамед Ханафия Уәлихановтың Ф.М. Достоевскийді көру үшін жолай соғып кеткені әлі есімде... Ол Федор Михайловичпен Омбыда, Ивановтардың үйінде танысып, шын ықыласымен жақсы көрген», - деп еске алады [1]. А.Е. Врангель Ыстыккөлге жүріп кеткенге дейін Шоқан Уәлиханов Ф. М. Достоевскиймен талай кездеседі. Өзінің достарының, сол кезде көрнекті қызметте жүрген А.Е. Врангель мен М.М. Хоментовскийдің ағалы көмегін пайдаланып, Ф.М. Достоевский Ш.Уәлихановпен бірге қазақ ауылдарын аралап, Аркатқа, Шыңғыс пен Тарбағатай тауларына барып қайтады. Қазақ халқының өмірі Ш. Уәлиханов иен Ф.М. Достоевский әңгімелерінің жаңа бір қызық тақырыбы болып алады.

Семейдегі кездесуінен кейін екі дос бірін-бірі көпке дейін көре

алмаймын да, тек хат аркылы ғана байланысып тұрады. Бұл хаттардың қоғамдық-тарихи маңызы өте үлкен. Бұларда Ш.Ш. Уәлихановтың қоғамдық көзқарастары, орыс халқына, орыс мәдениетіне деген оның сүйіспеншілігінің ашық көрінеді.

Семейге кетіп бара жатып, Ш.Ш. Уәлиханов Ф.М. Достоевскийге былай деп жазады: «Өзіңіз кеткеннен кейін мен Сіздің қаланызда тек бір қонақ кешесі күні ертемен жүріп кеттім. Ол кеш мен үшін өте көңілсіз болды. Оймнің соншама жақсы көрген және өзіме де жақсы ниет білдірген адамдардан айрылысу – маған өте-мөте ауыр тиді. Сізбен бірге Семейге өткізген азғана күн маған сондай тамаша әсер етті, ендігі менің бар оным сізбен тағы да бір кездесу. Мен адамның нәзік сезімдері мен ақ ниеті туралы жазуға шебер емеспін, бірақ оның кажеті де жоқ қой деймін: менің Сізге қандай берілгендігімді және Сізді қандай жақсы көретінімді, әрине, өзіңіз де білесіз» [2].

Шоканның бұл хатына Федор Михайлович Достоевский өзінің шын жүрегінен шыққан жылы сөздермен былай деп жауап қайырды: «Мейірман достым менің, Сіздің хатыңызды маған Александр Николаевич табыс етті. Сіз мені жақсы көремін деп жазыпсыз. Ал енді мен Сізге қысылмай-ақ тура айтамын – мен Сізге ғашық болып қалдым. Мен еш уақытта да және ешкімге де, тіпті, туған ініме де, тап Сізге көңілім түскендей құштарлықты сезген емеспін... Бұған талай дәлел келтіруге де болар еді, бірақ Сізді несіне мақтай берем. Ал енді Сіз менің ақ ниетіме дәлелсіз-ақ сенетін шығарсыз деймін, қымбатты Уәлиханов, және бұл тақырыпқа тегі 10 кітап жазсаң да, бәрібір, тұк жаза алмайсың. Сезім мен құштарлық дегендер түсіндіруге болмайтын нәрселер... Сізбен арбада тұрып қош айтысып айырылысканнан кейін, біз бәріміз де күні бойы көңілсіз болдық. Сіз бүкіл жол бойы біздің есіміздің бір шықпадыңыз» [3].

Ф.М. Достоевский өзінің хаттарында Шоканға пайдалы кеңес беріп, рухын көтеріп, оның алдына аса зор игі міндеттер қояды. «Қолға алған ісінізді тастай көрмеңіз, – деп жазады Федор Михайлович. – Сіздің материалдарыңыз өте көп. Сахара туралы мақала жазыңыз... Сіз өз тағдырыңызды Отаныңызға ерекше пайдалы болғандай етіп, соның игілігіне бағыштауыңызға болар еді. Мысалы, сахараның не екенін, онын маңызын және өз халқыңыздың Россияға қандай қатысы бар екенін Россия халқына түсіндірудің өзі ұлы мақсат, қасиетті іс емес пе... Европаша толық білім алған тұңғыш қырғыз (қазақ) екенінізді есінізге алыңыз. Онын үстіне тағдыр Сізді таза жанды, адал жүректі, абзал адам ғып жараткан. Артта қалуға болмайды, жоқ, болмайды». Бұл жанашырлық жалынды сөздерінде Ф.М. Достоевский Шоканға шын жүректен шыққан

[illegible] ақылын айтып. оны белсенді іс, батыл [illegible]
Мен сізді сондай жақсы көрем, сіз туралы [illegible]
[illegible] ұзақ күндер бойы ойланам. Әрине, [illegible]
[illegible] менің киялымда ғана мәпелеп. әлпештеймін. [illegible]
[illegible] бір шындық бар. ол шындық – Сіздің [illegible]
[illegible] Европалық білімге тұңғыш қолы жеткен адам [illegible]
[illegible] оқиғаның бір өзі ғана ғажайып нәрсе және соны [illegible]
[illegible] міндеттер жүктейді... Қош болыңыз. қымбаттым және [illegible]
[illegible] қайтара сүюіме рұқсат етіңіз» [4].

Ұдал дос ретінде Ф.М. Достоевский бұдан кейін [illegible] Шоқан Уәлихановтың ғылыми табыстарын қадағалап, оның тарихи [illegible] бір ынта қойып жүреді. Ф.М. Достоевский А.Е. Врангельге [illegible] жазған хатында «Уәлиханов өте сүйкімді, өте тамаша адам. Қазір ол Петербургте болар? Мен сізге ол туралы жаздым ғой дейсің? Ол географиялық қоғамның мүшесі. Уақытыңыз болса Уәлиханов жайлы сұрастырып, білсеңіз екен. Мен оны өте жақсы көремін және оның [illegible] жайын білуге өте құштармын» [5].

Ш.Ш. Уәлиханов пен Ф.М. Достоевскийдің достық қарым-қатынастары көп жылға созылады. Ол қатынастары Петербургте де үзілмейді. 1861 ЖЫЛҒЫ реформадан кейін. мистицизмге салынып, самодержавияға қарсы күрестен ауа жайыла бастаған өзінің досының іс-әрекеттері мен көзқарастарына Ш.Ш. Уәлиханов сын көзімен қарайтын болады. Аполлон Николаевич Майковке жазған хатында Шоқан былай дейді: «Енді Сіздің өзіңіз туралы, Петербург туралы, менің Петербурлық достарым жайында әңгіме етейік. Достовскийлер не істеп жүр? Олар сирек жазатын болды, бірақ енді оған өзім де кінәлімін, өйткені сирек жауап қайтарып жүрмін. Журналдарының жағдайы қалай? Бұрынғысындай шыға береді деп жариялауларына қарағанда, тегі, жақсы болу керек. Өз арамызда айтқанда. мен солардың негізін, халықшылдығын жөнді ұқпаймын, біресе славяншылдықтың иісі аңқиды да. біресе шектен асқан батысшылдықтың иісі аңқиды. Бітіскендері байқалмайды немесе сол бітісудің өзі олардың қолынан келмей жүр ме екен. Менің ойымша екінің бірі болу керек, не батыс үлгісімен негізінен қайта құру керекте немесе ескіден айрылмай, тіпті ескі сенімнің өзін де пайдалану керек. Қытайларша әрі-сәрі болудың енді жөні жоқ» [6].

1862 жылы Ш. Уәлиханов «Қадірменді досым Феодор Михайлович, сен расында да мені әлде қашан өлдіге балаған шығарсың. ал шындығында менің тірі екендігімнің айғағы осы жазып отырған хатым» деп жазған еді. Бұдан әрі: «Денсаулығым желтоксан айында сыр бергендіктен, сібірлік

әлмиғұлардың ақылына құлақ қойып, қысты далада өткізуді ұйғардым және мынадай денсаулықпен Петербургте тұрақты тұруға болмайды деген ой шешімге келдім. Міне сондықтан, мен Қашғардағы консулдың орнын алғым келеді, олай болмаған жағдайда отставкаға шығып, ол жерде қызмет еткім келеді. Қашғарда жаксы жалакы алар едім және ауа райы жаксы болғандықтан мүмкін, денсаулығым да түзелер еді. Егер бұлай болмаса – далада да жаман болмас, шаруашылықпен, саудамен айналысармын, ал егер халық таңдап сайлап жатса әділ шенеунік болып, сауатсыз және тағы сұлтандарға қарағанда неғұрлым көп пайда келтірермін деп ойлаймын» [7].

Ф.М. Достоевский Казакстандық досын өмір бақи есте калдырды. Шокан Уәлихановтан алған заттарынын бәрін ол ен кымбат естелік ретінде сактады. 1865 ж. Шокан кайтыс болғаннан кейін Ф.М. Достоевский өзінің әйелі А.Г. Достоевскаяға: «Мына үлкен ағаш сандыкты көрдің бе? Бұл менің Сібірлік досым Шокан Уәлихановтың сыйлығы, сондыктан ол маған кымбат. Сондыктан мен өз колжазбаларымды, хаттарым мен аса кымбатты естеліктерімді осында сактаймын», – деген екен [8].

Жалпылай айтканда, Ф.М. Достоевский мен Шокан Уәлиханов өзара достық карым- катынастағы кызыкты да, мәнді өмір сүрді. Екеуі де өздерінің жакын достарымен катынаста белсенді болды. Әсіресе бұл белсенділік Омбы мен Петербургтің жоғарғы тобында белгілі кызығушылык тудырған Шоканға тән болды. Ф.М. Достоевский мен Шокан Уәлиханов осы кезеңдегі өз ұстанымдары аркылы әдебиетшіл кауымның өмірі мен жалпы Петербургтін өмірінде белсенді орынға ие болған болатын. Міне дәл осы кезеңдегі акыл ойдың екі алыбының карым-катынасын терең зерттеу әлі күнге өзекті болып табылады.

1. Врангель А.Е. Ф.М. Достоевскийдің Сібірде болған кезегі туралы еске алулар (1854-1856). – СПб., 1912. – 13 б.

2. Достоевский Ф.М. Хаттары. – Т. 1. – 1928. – 200 б.

3. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. 2-бас. – Алматы: Жазушы, 1985. – 560 бет.

4. Достоевский Ф.М. Хаттары. – Т. 1. – 1928. – 200 б.

5. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1958. – 275 б.

6. Уәлиханов Ш. Таңдамалы шығармалары. – Алматы, 1958. – 568 б.

7. Хабижанова Г.Б., Валиханов Э.Ж., Кривков А.Л. Русская демократическая интеллигенция в Казахстане. (Вторая половина XIX – начало XX в.). Под ред. Коксеитова М.К. – М.: Русская книга, 2003. – 288 с.

8. Хабижанова Г.Б., Валиханов Э.Ж., Кривков А.Л. Русская демократическая интеллигенция в Казахстане. (Вторая половина XIX – начало XX в.). Под ред. Коксеитова М.К. – М.: Русская книга, 2003. – 36 б.

АРЫНОВА А.
III III Университет Тарих және
этнология институтының
кіші ғылыми қызметкері (магистрант)

ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЭТНОСАЯСИ ТАРИХЫ Н.А. АРИСТОВ ТҰЖЫРЫМДАРЫ

XIX ғасырда Ресей Империясының шет аймақтарында тұратын түрік халықтарының тарихы өзге ғалымдар, саяхатшылар, зерттеушілер сияқты, Н.А. Аристовты да қызықтырды. Императорлық Орыс Географиялық Қоғамының мүшесі ретінде Н.А. Аристов тұрғындану саласына өзіндік үлесін қосты. Оның зерттеулері нәтижесінде бірқатар еңбектері жарыққа шықты. Н.А. Аристов мұралары тарихшы ғалымдар тарапынан азды-көпті зерттеліп келеді. Біз де оның «Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности» еңбегіндегі түркі тайпаларының этносаяси тарихының көрініс табуын карастырмакпыз.

Н.А. Аристов аталған еңбегін жазу барысында өзіне дейін осы саланы зерттеген шетел және орыс зерттеушілерінің еңбектерін кең пайдаланған. Олардың ішінде Н.Я. Бичурин, В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, В.П. Васильев, Н.В. Катанов, Вамбери, Клапрот, Абель Ремюза, Миллер, А. Кастрен т.б. бар.

Жалпы, Н.А. Аристов түркі халықтарының этникалық тарихын жүйелі түрде зерттеген. Түркі тайпаларының шығу тегі туралы аңыздарды карастыра келе, аңыздарды, қытай, мұсылман және түрік деректері деп бөледі. Олардың әрқайсысының артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсетеді. Мысалы қытай деректерінде түркі тайпаларының шығу тегі аңдармен байланыстырылғанын, мұсылман деректері негізінен (Джувейни, Рашид-ад-Дин, Әбілғазы т.б.) этимологияға сүйенетінін айтады. Ал түрік деректерін карастыра келе Н.А. Аристов Күлтегін ескерткіші бойынша (732 ж.) Бумын қаған түрік халқының ру-тайпаларын анықтап берді деген тұжырым жасайды [1].

Көшпелі түріктердің ру-тайпалық тұрмысында рулар мен тайпалық бірлестіктердің маңызы өте жоғары екендігін білген Н.А. Аристов бүкіл зерттеулерін осы тұрғыда жазады. Отырықшы өмір сүретін түркі халықтарының ру-тайпалық атаулары көбіне жойылып кеткендіктен, олардың этникалық құрамын анықтау үшін отырықшылыкка ауысқан уақыттан бұрынғы тайпалық құрамы туралы мағлұматтарды ғана

[illegible] еді. Н.А. Аристов ру-тайпалық атаулар көшпелі түріктерге [illegible] берік сақталғанын айтады.

Түркі тайпаларының шығу тегі туралы аңыздар көбіне жетекші тайпаларының немесе хан ордасы өкілдерінің шығу тегіне қатысты. Ал [illegible] түріктерден бұрын да өмір сүрген ғұн, үйсін, канлы, гаогюйлер [illegible] мемлекеттер кездеспеуі сондықтан. Н.А. Аристов түріктерден бұрын Алтай, Саян өңірінде өмір сүрген тайпалар мен мемлекеттер түріктердің [illegible] деген пікір айтады. Н. Бичурин келтірген аңыз бойынша, түрік тайпасының он жасар баласы мен каскырдан түрік-тукю тарайды [2]. Сонымен қатар, гаогюйлер жайлы да қытай деректерінде «бұл түрік тайпасы каскыр мен хұн шаньюының бірінің қызынан тараған» делінеді [3]. Түркі тайпаларының тарихын этносаяси тұрғыдан зерттеген Н. Аристов Орта Азиядағы түркі тайпаларының тарихын түрік-тукюлерге дейін, каганаттар дәуірі және VIII ғасырдан Монғол шапкыншылығына дейін болып карастырады. Бұдан соң барлық түркі тайпалары мен халықтарын жеке-жеке зерделейді. Біз өз кезегімізде онын зерттеулерінің тек түркі тайпаларының монғол шапкыншылығына дейінгі этносаяси тарихына катысты көзкарастарын талдаймыз.

Қазіргі казак және өзге де түркі халыктарының этносаяси процестеріне өзіндік үлес коскан Ғұндар, Үйсіндер, Канлылар т.б. мемлекеттер екені белгілі. Алдымен Ғұн мемлекетіне токталсак, ол біздің заманымызға дейінгі III-I ғасырларда өмір сүрген.

Ғұндар көршілес Қытаймен кактығыстардын және өзара ішкі тартыстар себебінен онтүстік және солтүстік ғұндар боп екіге бөлінеді. Онтүстік ғұндар Қытайға бағынады. Біздін заманымыздың I ғасырында Солтүстік ғұндардын бір бөлігі батыска кетеді де, калған солтүстік ғұндардын екінші бөлігі сол кездері күшейіп тұрған Сяньби мемлекетіне бағынады.

Солтүстік Ғұндардын құрамында солтүстік шығыста Тоба, одан төменде шығыста Дунху, онтүстік шығыста Ухуан, онтүстік батыста Юечжи тайпалык бірлестіктері өмір сүрген. Ғұндардын солтүстіктегі көршілері Енисей кырғыздары болса, солтүстік батысында Динлиндер, ал онтүстік батысында Үйсіндер көршілес жатканы байкалады [4].

Н.А. Аристов Ғұн мемлекетінің құрамында және көршілес өмір сүрген тайпаларға сипаттама беріп отырады. Юечжилерді тибет тайпасынын бір бұтағы, түріктермен араласудан калыптаскан деген болжам жасайды. Үйсіндер түркі тайпаларының бірлестігі, олардын жетекші тайпасы - Енисей кырғыздары. Се-сактар болуы мүмкін. Кангюй-канлы тайпасы туралы да олардын Сырдариянын орта және төменгі ағысында өмір сүретінін айтады.

Н. Аристов сяньбилерді тунгуз немесе корейлерден шыққан тайпа деп есептейді. Ал қытайға бағынышты оңтүстік тұндар бірлігінен қытайланып кетті, олар қазіргі солтүстік және батыс Қытайдағы тұшенчер діңі арғы бабалары деп жорамал жасайды.

Б.з. I-V ғасырларында батысқа қарай жылжыған солтүстік тұндардың орнын Сяньби мемлекеті басады. Бұл мемлекетте Тоба тайпасы күшейіп, оңтүстікте Вэй империясын құрады. Бұл кезде Монголия жерінде билік жужаньдарға өтеді. Н. Аристов олардың тұнхуларды тарата алмаған жужань мемлекеті гаогюйлер (Н.Аристов гаогюйлерді [illegible]) болып шығып, олар қоныс тепкен солтүстік Монголияны, Сяньби тарихы дейді. Н. Аристов: «Гаогюйцы вели с жужанями упорные войны, пока не были покорены турками-тукю» дейді. Ол жужаньдардың этникалық-саяси құрамына тоқтала келе тәлә, дабо-тоба, [illegible] тайпаларды атап көрсетеді. VI ғасырда тарих сахнасына көтерілген Түрік қағанаты көп ұзамай Батыс және Шығыс Түрік қағанаты болып екіге бөлінеді. Алтай тауларынан батысқа қарай Батыс Түрік қағанаты жайлап жатты. Шығыс қағанатының батысына қарай орналасқан чуй түріктері (чу-юе, чу-ми, чу-ми-гунь, чу-бань), Монғол Алтай тауларының батыс жағындағы тәлә тайпалары Батыс Түрік мемлекетінің бес аймақ дулуларға бағынады. Юебань аймағында дулу тайпалары мекендеді. Олар түріктер билігі орнаған соң түргеш, кергеш және т.б. дулу тайпаларымен бірге өмір сүрді.

Батыс Түрік мемлекеті халқының келесі бір бөлігін Батыс Тянь-Шань және оның солтүстігіндегі жерлерді алып жатқан бес аймақ нушибилер құрады. Нушибилер үйсін тайпаларынан құралды. Олардың халықтық атауы қырғыз еді.

Батыс Түрік хандарының билігі құлаған соң оның орнын Түргеш қағанаты басты. Түргештер бес аймақ дулу тайпасының құрамында болатын.

VIII ғасырдың ортасына қарай Монголиядағы Түрік хандығы құлаған соң ұйғыр тайпасы уақытша үстемдікке жетті. Бір ғасырдай уақыт қана билік еткен Ұйғыр қағанатын енисей қырғыздары құлатады. Жеңілген ұйғырлар Орхоннан шығыс Тянь-Шаньға жылжыды. Енисей қырғыздары да көп ұзамай Енисейге қайта оралады. Бұл кездері солтүстік Қытайда қидандар күшейіп, Ляо династиясының (907-1125 ж.ж.) негізін қалады. Олар түрік-тукю, татарлармен шекараласты, одан солтүстікке қарай байырғулар, ұйғырлар және моңғол тайпалық бірлестіктері жатты. Қидан мемлекетінің солтүстігін Татарлар мекендеді. Олар ең күшті қарсылас болатын.

Н. Аристов қытай деректері мен Рашид ад-Дин мәліметтеріне сүйене отырып, IX ғасырдың екінші жартысынан Шыңғыс ханға дейінгі Монголиядағы этникалық жағдайын былайша сипаттайды: «На юго-восток — татары или онгуты; севернее их многочисленные татарские роды; севернее их и отчасти западнее татар-киреи, джалаиры и монголы, все в таком образом на Ононе и Керулене; западнее этих племен, от рек Тамира и Орхона до Иртыша – найманы; севернее их на Селенге меркиты, около Косогола и в Танну – ола ойраты, туба и разные лесные народы; на Енисее – кыргызы и их кыштымы; западнее их, в Алтае – кереиты и пр. Таким образом, после падения уйгуров до Чингиз хана Монголию, за исключением ее крайней северо – восточной части, где появились монголы, продолжали занимать тюрки» [5].

Алайда, тарихтан байқағанымыздай, Монғолия өңірін мекендеген тайпалар бірлестіктер құрды, бірақ бірде-бір тайпа тұтас Монғолияны біріктіретіндей күшті бола алмады. Байырғулар, наймандар, керейлер біршама күшті болды, тіпті мемлекеттік дәрежеге дейін көтерілді. Ұйғыр хандығы тұсында тарихқа монғол тайпалық бірлестігі шықты. Жоғарыда аталған түрік-монғол тайпаларын бір орталыққа бағындырған Шыңғыс хан Монғол империясын тарих сахнасына шығарды. Шыңғыс хан керейлермен бірігіп, монғол тайпаларын өзіне қосып алды және қарсылас татарлар мен меркіттерге, сосын наймандарға шабуыл жасады. Монғол-керей одағының арқасында оларды өзіне бағындырды, наймандарды түбегейлі жеңді. Монғол мемлекетінің этникалық құрылымы былайша сипатталады: солтүстік шығысында жалайырлар, олардан батыска қарай тайжуыттар, Онон және Керулен аралығында монғолдар, одан оңтүстікте татарлар, оңтүстік шығыста Қоныраттар мен оңтүстік батысында Онғұттар. Қаракорым айналасында керейттер, олардан солтүстікте байырғулар, шығыста меркіттер, солтүстік батысын ойраттар, олардан батыста наймандар мекендеген.

Шыңғыс ханның жаулаушылық соғыстары түрік тайпаларының күшімен жүргізілгенімен, Монғол мемлекеті аумағында монғол тайпалары үстем болды. Кейбір түркі тайпаларының бір бөлігі сол жерлерде қалып XIII ғ. дейін монғолданып кеткенін қазіргі монғолдар құрамында кездесетін оньют (оңғыт), чжалаит (жалайыр), найман, абага және абаганалар (керей), уйгурчин және уйгут (ұйғыр) сияқты тайпалардың болуы дәлелдейді [6]. Н. Аристов аталған батыс монғол жеріндегі тайпаларға кейін түріктер «қалмақ» атауын берді деп топшылайды.

Алтын монғолдардың ығыстырылуымен түркі тайпалары орналасу ретімен батыска қарай жылжыды. Яғни бірінші болып наймандар, меркіттер,

[illegible] керейлер. Жоспарсыз түрде, [illegible] экономикалық [illegible] этникалық жағдайлар себебінен [illegible] түркі [illegible] батыста қыпшақтар мен дулат, [illegible] [illegible]. Монгол мемлекетінің пайда болуы Алтай-Саяны [illegible] Моңғолия жеріндегі этносаяси ахуалды түбегейлі түрде өзгертіп [illegible] [illegible] белгілі. [illegible] күрделі саяси-этникалық процестерді [illegible] Н. Аристов [illegible]тінің құны өте жоғары. Қазақ халқының этникалық [illegible] қайдан [illegible] ды дегенде, этносаяси тарихымызды зерделеудің түбі Алтай-Саян [illegible] Моңғолия жеріне алып барады. Қазақтың этникалық тарихын Н. Аристов сияқты зерттеу қажеттілігі еліміз тәуелсіздігін алғалы артта түсті. Алайда түркі тайпаларының қалыптасу тарихы әлі толық анықталмай [illegible]лар. Бұл түркі этностары тарихын әлі де терең зерттеуді талап етеді.

1. Аристов.Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. «Живая старина». – Вып. III и IV. – Спб., 1897. – С. 9.
2. Бичурин. Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в средней Азии в древние времена. – Т. I. – М., 1951. – С. 256-257.
3. Бичурин.Н.Я. Собрание сведений... – Т.I. – С. 248, 249.
4. История Монгольской Народной Республики. – М, 1983. – С. 98.
5. Аристов Н. Заметки об этническом составе... – С. 31.
6. Потанин Г.Н. Тангуто-тибетская окраина. – Спб., 1893. – Т. I. – С. 103-104.

ЖОЛДЫБАЕВА С.Ә.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтын іздепушісі (Алматы қ.)

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН XX ҒАСЫР БАСЫНДА ҚАЗАҚСТАННЫҢ ОҢТҮСТІГІНДЕ МЕДИЦИНАНЫҢ ДАМУЫ

XIX ғасырдын 60-шы жылдары Қазақстанды толық отарлаған Ресей империясы 1868 жылы Сырдария облысын басқару туралы Ереже қабылданады. Сырдария облысына Ташкент, Шымкент, Әулиеата, Перовскі, Қазалы уездері мен Амудария бөлімі және Ташкент қаласы карады. Әрбір уез приставтык аймақтар мен болыстарға, ауылдар мен селолық қоғамдарға бөлінді. Қарастырылып отырған кезеңде қазақтарда медициналық көмек көрсету дәстүрлі түрде келе жаткан емші, бақсылардың және сынықшылардың қолында болды.

Халық медицинасы кейбір ауру түрлерін жазып та отырды. Қазақтардың

арасында машина – көшпенділерде жиі кездесетін сынықтарға көмек көрсететін мұрагерлік сынықшылар болған. Тұрғылықты халыққа ғылыми медициналық көмек көрсету тек қана Қазақстаннын XIX ғ. Екінші жартысындағы қалыптаса бастады. Алғашқы емдеу мекемелері орыс әскери бөлімдерінде және коныс аударған переселен ауылдарында болды.

Қазақстанның оңтүстігіндегі алғашқы емдеу мекемесі 1847 жылы Раим өскінісі кейін Қазалы бекінісі деп аталған Сырдариянын төменгі ағысында пайда болды. 1853 жылы орыс әскері Акмешітті басып алғаннан кейін, Сырдариялық әскери линиядағы әскерилерге және олардың отбасыларына қызмет көрсететін бірнеше әскери лазареттер ашылып жұмыс жасады.

XIX ғасырдың 70-ші жылдарында Түркістан өлкесінің әкімшілігі аймақтарға арнап ауруханалар мен амбулаториялық пункттер аша бастады. 1868 жылы Шымкентте әскери лазарет ашылып, ол 1870 жылы полугоспиталға, ал 1885 жылы қайта лазаретке айналды. 1911 жылы бұл лазерат жылына 300-ге тарта аурулар жатып емделетін стационарға айналды [1]. Әулиеатада алғашқы көмекті орыс әскери дәрігерлері, содан кейін әскери лазараттың дәрігерлері көрсеттті. Перовскіде, Қазалыда да емдеу ісі лазареттерде жұмыс істейтін әскери дәрігерлер күшімен жасалды. 1865 жылы дәрігерлік көмек көрсету уезд дәрігеріне берілді. Патша үкіметі денсаулық сақтау саласына аз ғана қаржы бөліп отырды. Зерттеу еңбегінде А.Чокин: «Егер Орталық Ресейде денсаулық саласына жылына әр адамға 62 тиын бөлінсе, Ресейдің шеткі аймақтарында денсаулық сақтауға бөлінген қаржы екі есе аз болды» деп жазды [2]. Мысалы: 1879 жылы Түркістан өлкесінің денсаулық сақтау саласы бойынша уезд дәрігеріне жылына 360 сом фельдшерге және дәріханаға ғимарат салуға онын жарығы мен жылуына 340 рубль бөлінген.

Перовск, Шымкент, Әулиеата уездері емдеу максатында небары 1 жылға 700 рубль алған. Дегенмен осындай аз қаржыға қарамастан халықтын денсаулығының жаксаруына септігін тигізген. 1890 жылы Сырдария облысынын төрт уезінде – Шымкент, Әулиеата, Қазалы және Перовск уездерінде 4 дәрігер ғана жұмыс жасады [3].

1892 жылғы есеп бойынша Сырдария облысында дәрігерлердің көмегіне 47858 адам жүгінген. Оның 26021 емдеу мекемелерінде каралса, ал 21837 адам фельшерлік амбулатория бөлімшелерінде емделген. Дәрігерлердің есебі бойынша емдеу орындарында жатып емделген 635 адамның 70 қайтыс болған [4]. Оны мына кестеден байкауға болады:

[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	75	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]			
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]		[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]		
[illegible]	635	70	47223	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]

[illegible]алған жылы Ташкент уезінде ауырған адамдар саны [illegible]. Мысалы:

Ташкент уезінде.......................................7488

Әулиеата уезінде......................................3604

Әмудария бөлімінде...................................2768

Қазалы уезінде..951

Шымкент уезінде.......................................770

Перовскі уезінде..368

Ташкент қаласында...................................2651

Түркістан қаласында.................................291 – адам ауырған. Оның ішінде ауру түріне қарай былайша бөлінген: Безгекпен – 11361 адам, Мерезбен – 2218 адам, Тырысқақпен – 1927 адам, Қышыма қотырмен – 1175 адам. Жыныстық аурулармен – 341 адам, Тұмаумен – 276 адам, Құлақ [illegible]інің ауруымен – 190 адам, Бөртпе сүзекпен – 143 адам, Қызылшамен 138 адам, Шешекпен – 103 адам ауырған [5].

1891 жылғы есеппен салыстырғанда Сырдария облысында аурулар саны 1892 жылы 5016 оқиғаға артқан. 1892 жылы амбулаториялар саны облыста төмендегідей болған: Ташкент уезінде 7, Шымкент уезінде [illegible], Әулиеата уезінде 4, Перовскі уезінде 1. Қазалы уезінде 1, Әмудария бөлімінде 3. Жалпа облыста 19 амбулаториялық бөлімшелер жұмыс жасады [6]. Аналар босанатын ауруxана облыста тек Ташкент қаласында ғана болып, ол Түркістан қайырымдылық қоғамының көмегімен ашылып, ол жеті орындық болды. Облыста дәрігерлер саны азаматтық және полицейлік мекемелерді қос есептегенде 14 адамға жетті. Әйел дәрігерлер Ташкентте 4-еу болып, оның 2-і амбулаторияда, біреуі қыздар гимназиясында, ал біреуі әйелдер босанатын орында қызмет жасады. Тіс дәрігері 2 адам, олар Ташкент қаласында жұмыс істеді. Фельдшерлер саны облыста 34, оның екеуі әйел фельдшер еді. Облыста әйел босандыратын кіндік шешелер саны 14, фармацев 1-еу болды [7]. Оны облыстағы қалалар мен уездерге шаққанда былайша:

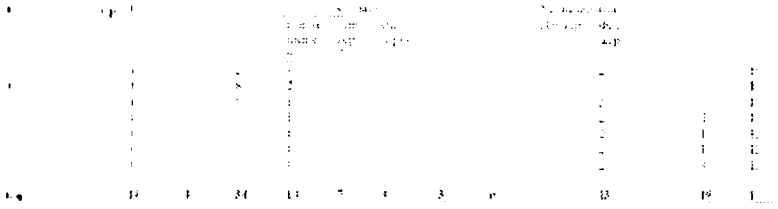

XIX ғасырдың соңында Түркістан өлкесінде жергілікті халық үшін ауруханалар мен емханалар ашыла бастаған. 1906 жылдың 15 маусымында жеке үйде учаскелік емхана ашылды. Ашылған емхана дәрігерлік сынды көтере алмайтын жағдайда болатын. Оның бөлмелері тар, қараңғы, әрі сыз тартатын-ды. Осындай үйлерде аурулар жатып емделді. Онда емделгендер1907 жылы – 13, 1908 жылы – 57, 1909 жылы – 78, 1910 жылы – 59 адамға жетті. Бір ауруды емдеуге ай сайын 12 сом бөлінген. Сонымен амбулаториялық және ауруға карсы емделгендер саны 1906 жылы 1350, 1908 жылы – 5201, 1909 жылы – 6864, 1910 жылы – 3151 адамды құраған. Амбулаториялық аурулар санының төмендеуі кенес беру мен дәрінің ақылы түрде болуына байланысты еді [8].

1907 жылы Перовскіде 1 дәрігер, 2 фельдшер, 1 акушер жұмыс істеген. Осы жылы ашылған земствалық психикалық аурухана 81 орындық болды, онда 2 дәрігер, караушы және фельшер жұмыс істеді. Бұл ауруханадағы 81 төсектің 42-сі психикалық ауруларға, 37-і орын ұзак уакыттан бері ауратындарға бөлінді. Бұдан бөлек 7 орын әскери ведомстванын ауруларына, 1 орын әйелдерге берілді [9].

1910 жылы есеп бойынша дәрігерлік көмекке 288306 адам жүгінген, онын 13385-і өткен жылға тиеселі. Ауырғандардын 5341-і стационарлык емханада, 281633-і амбулаторлык бөлімде емделді. Осы жылы безгекпен 41082 адам емделген, онын 4066-ы өткен жылға тиеселі. Көшпелілер арасында мерез ауруы кен тараған. Мерез ауруымен 1910 жылы 12271 адам ауырса, сонын 786 өткен жылға тиеселі болды [10]. Сондай-ак, 1910 жылы Сырдария облысында 11 дәріхана болып, олардын 5-еуі Ташкент каласында орналасты. 1910 жылдын аяғына карай Сырдария облысында 52 - ер дәрігер, 11 - әйел дәрігер, 43 – фельшер, 8 - фельшер-акушер, 38 - босануға жәрдем беретін әйелдер (акушерка), 16 – тіс дәрігері, 6 – тіс технигі және 32 фармацев болды [11].

Дәрігерлерді уездер мен калаларға бөлгендегі көрсеткіш мынадай:

Қалалар мен уездер	Дәрігерлер		фельдшерлер		акушерлер	Тіс дәрігерлері	Тіс техниктері	фармацевт
	ер	әйел	ер	әйел				
Ташкент қаласы	29	6	13	4	12	6	4	
Ташкент уезі	3	1	4	1	3			
Шымкент қаласы	1	-	2	-	2			1
Түркістан қаласы		-	1	-	1			1
Түркістан уезі	3	2	4	1	3			
Ташкент қаласы	1	-	2	-	2			1
Ташкент уезі	4	-	4	-	4			
Перовск қаласы	4	1	4	1	4	-		1
Перовск уезі	3	-		-	2	-		
Казалы қаласы	2	-	2	-	1	-		1
Казалы уезі	1	1	1	-	1	-		
Петро-Александровск қ.	1	-	2	-	1	-		1
Амудария бөлімі	2	-	1	-	2	-		
Барлығы	**52**	**11**	**43**	**8**	**38**	**16**	**6**	**32**

Кестеден көріп отырғанымыздай дәрігерлік қызметтегі мамандардың басым бөлігі Ташкент және Перовск қалалары мен уездерінде жұмыс жасаған. Бұл жағдай аталған қалалар мен уездердің қатынас жолы үстіне және жайлы табиғи ортаға орналасқандығына байланысты болған.

Ал, 1911 жылғы облыстағы дәрігерлер санын төмендегі кестеден білікауға болады: [12]

Қалалар мен уездер	Дәрігерлер		фельдшерлер		акушерлер	Тіс дәрігерлері	Тіс техниктері	фармацевт
	ер	әйел	ер	әйел				
Ташкент қаласы	32	5	24	12	19	15	16	24
Ташкент уезі	3	-	10	-	4	-	-	-
Шымкент қаласы	1	-	2	-	2	-	-	1
Шымкент уезі	1	2	6	-	4	-	-	-
Түркістан қаласы	1	-	4	-	1	-	-	1
Ташкент қаласы	2	-	3	-	4	-	-	-
Ташкент уезі	5	-	4	1	3	-	-	1
Перовск қаласы	3	-	2	1	2	-	-	-
Перовск уезі	4	-	5	1	3	1	-	2
Казалы қаласы	1	1	6	-	1	-	-	-
Казалы уезі	1	-	4	1	-	-	-	1
Петро-Александровск қ.	1	-	2	-	-	-	-	-
Амудария бөлімі	1	-	2	1	1	-	-	1
Барлығы	**56**	**8**	**79**	**17**	**44**	**16**	**16**	**31**

1913 жылдың 1 қаңтарындағы мәліметтерге қарасақ. Сырдария облысының4уезіндегіемдеумекемелеріменкамтылғантөсек-орындар1909

жылдың деңгейінде қалып қойған. Оның себебі дәрігерлік мамандардың жетіспеушілігі мен штат бірліктерін дұрыс пайдаланбағандықтан болған. Мысалы, Әулиеатадағы қаладық емханадағы 15 орын мен амбулаториядағы 1 дәрігер, 2 фельшер, 1 бақылаушы, 1 техникалық жұмыскерге келген. 1907 жылғы кантардан ауруханалардағы дәрігерлік орындар тіпті бос тұрды [13] . Мұндай жағдай Онтүстік Қазақстандағы басқа мемлекеттік мекемелерінде кездеседі.

1913 жылы 4 уезде барлығы 5 дәріхана болып, онда 6 фармацевт жұмыс істеді. Шымкент, Әулиеата, Қазалы, Перовск қалаларындағы дәріханалар негізінен жеке адамдардың меншігінде болған. Олар дәрілерді өздері жасап, өздері тұрғындар арасына тараткан [14].

Көріп отырғанымыздай, патша өкіметінің шеткі аймакта тұратын халықтарға дәрігерлік көмектері әрине мардымсыз. Әрбір ауруханада орташа есеппен 5-6 төсек орыннан болған. Оған жағдайлары барлар қаралып тұрған, ал кедейлер маңайын да көрмеген. 1 дәрігерге 70 мың адамнан келген. Мамандардың тапшылығына байланысты әлі де тұрғындар балгерлерге жүгініп отырған, сол себептен де өлім саны азаймай тұрды.

1881 жылы Әулиеатадағы наукастардың саны 1948 болса, онын 803-і көз жұмған немесе 41 пайыздан жоғары болды [15]. Сырдария облысының бас дәрігері И. Суворов Шымкент, Түркістан, Әуле-Ата, Қазалы, Перовск қалаларында дәрігерлік кызметтің тіптен көрсетілмейтіндігін өкінішпен хабарлаған [16]. Ауылды жерлерде жағдай мүлде жасалмаған. Ресей империясы Түркістан өлкесін отарлаған 50 жылдын ішінде небары 65 амбулатория мен 33 дәріхана ашкан. Олардың барлығы бірінші кезекте орыс әскери бөлімдері мен Түркістан өлкесіндегі орыс тұрғындарына кызмет көрсеткен. Қарапайым халыкка медициналык көмек көрсетілмеді.

Дәрігерлік көмектің төменгі сапада көрсетілуі әсіресе балар арасында өлімнің көп болуына әкеп сокты. 1895 жылы 24 сәуірде Қазалы уезінің бастығы Сырдария әскери губернаторына жазған хатында: «Қазалы каласында балалар көптеп ауруда, дәрігерлерінің айтуынша кызылша ауруы тараған. Жиналған мәліметтерге қарағанда бір аптаның ішінде яғни 18-24 сәуір аралығында 29 бала ауырып, онын 10 ғана жазылған [17].

1884 жылы Әулиеатада сүзек ауруынан балалар арасында өлім артқан, облыс дәрігерінің Сырдария облысынын әскери-губернаторына жолдаған рапортында: «Әулиеата уезі дәрігерінің 1884 жылғы 11 карашада маған жолдаған мәліметіне қарағанда, казан айында Әулиеата каласында балалардың сүзекпен ауырған 3 окиғасы тіркеліп, 3-еуі де кайғылы

[illegible] аяқталған» [18]. Ал. 1889 жылғы [illegible] облыстығының облыс бастығына берген мәліметінде [illegible] балалар арасында өлім арткан. «Уез дәрігерінің [illegible] ауруған 6 адам өлген. Онын 4-еуі ер бала бір жарым [illegible] арасығында және 2-і қыз бала бір жарым-екі [illegible] көрсетеді [19].

1906 жылы Шымкентте аталған эпидемиямен 117 адам [illegible] 87-сі кайтыс болған [20].

Сырдария облысында халықтың нашар тамақтануы [illegible] тұрмыстарында санитарлық жағдайдың сақталмауынан [illegible] сүзек және т.б. аурулардың түрлері артканы туралы [illegible] Сондай-ақ, облыстағы дәрігерлік қызмет орындары [illegible] мен уез орталықтарында, переселен селоларында орналасқанмен [illegible] қазақ ауылдарына жете алған жоқ. Дәрігерлік көмек [illegible] жұқпалы эпидемиялық аурулар кең тарай бастағанда немесе [illegible] шегіне жеткен кезде ғана келді.

1. Добросмыслов А.И. Города Сырдарьинской области. Казалинск, Перовск, [illegible] Чимкент. – Ташкент, 1912. – С.152.
2. Чокин А. Очерки развития санитарно-эпидемической службы в Казахстане [illegible] С.15.
3. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1890 год. – Ташкент, 1891. – С.127.
4. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 год. – Ташкент, 1894. – С.123.
5. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1892 год. – Ташкент, 1894. – С.128.
6. Сонда.
7. Сонда. – С.151-152.
8. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 1956-іс. 4-п.
9. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1908 год. – Ташкент, 1909. – С.51-69.
10. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1910 год. – Ташкент, 1912. – С.172-173.
11. Сонда. – С. 181.
12. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1911 год. – Ташкент, 1913. – С.169.
13. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 29112-іс. 8-п.
14. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 29419-іс. 85-п.
15. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 10187-іс. 44-п.
16. Сонда. 89-п.
17. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 846-іс. 3-п.
18. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 807-іс. 1-п.
19. ӨР ОММ. 17-қ, 1-т, 1226-іс. 8-п.
20. Обзор Сыр-Дарьинской области за 1906 год. – Ташкент, 1907. – С.158.

ЕРМАҒАНБЕТОВА З.Н.
Қорқыт ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті ф.ғ.к. (Қызылорда қ.)

ШОҚАН МҰРАСЫН ТАНЫТУДАҒЫ КӘКІМЖАН ҚАЗЫБАЕВТЫҢ ҚАЙРАТКЕРЛІК ҚЫРЫ

Отыз тасырдың жетпісінші, сексенінші жылдары еліміздің тарихында түрлі оқиғалармен есте қалды. Бұл жылдар республикамыздың Отан қорғанысына миллиард пұт астық тапсырып, қайта құру, жариялылық қоғамына бет бұрған кезені болатын.

Сонымен бірге бірге рухани, мәдени салада да толымды өзгерістер болды. К. Қазыбаевтың басшылық қызметке келуі қазақ еліндегі осындай оқиғалар дәуірімен тұспа-тұс келді.

Белгілі жазушы Ж. Аймауытов өмір есігін ашқан әрбір адамның өзіндік белгі, ерекшелік қасиеттерінің болатынын айта келіп «...әр адамда бірнәрсеге талап, ынғай, қабілет яғни зеректік болады. Біреу бала оқытуға, біреу етік тігуге, біреу мал бағуға, біреу жазушылыққа. Кімдекім өзіне біткен ынғайына карай өз жолымен жүріп, қызмет етсе өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек» [1], - деп жазады.

Әрине, өмір жолы бұралаң, қалтарысы көп әрі қатаң да күрделі. Кез келген адам әуел баста еңбек жолын, ортасын бірден тауып қалыптаса алмасы анық. Десек те, К. Қазыбаев бойындағы қабілетті дамытып, талап пен қайратты ұштастыра отырып, журналист, жазушы, қайраткер дәрежесіне жетті. «Бақалы деген кішкентай ауылдан шыққан кара бала ЦК-ның секретарлығына дейін өссе, өлермен еңбегімен, таудай талабымен, жайсаң мінезімен» [2] жұртына қадірлі болды .

Алаш көсемдерінің бірі – Мұхамеджан Тынышбаев, үлкен ағартушы Біләл Сүлеев, ақиық ақын Ілияс Жансүгіров оқыған Мамания мектебінде білім алды.

Ол «Лениншіл жас» ұжымынан асыл қасиеттерді бойына жиып, «Жетісу» газеті редакторлығының орынбасарлығынан басталған өзіне лайық алдан күткен биік аскарларына жол тапты, небір билік тізгінін ұстады. Баспа, полиграфия және кітап саудасы жөніндегі комитет төрағасының орынбасары, Қазақ телеграф агенттігінің Бас директоры, «Қазақстан коммунисі» журналының редакторы қызметтерін абыроймен аткарды. Осындай жауапты жұмыстарда өзін ғажап ұйымдастырушы, белгілі қайраткер, лайықты жетекші ретінде таныткан публицист, жазушы

[illegible] Қазыбаев кейін республика партия [illegible] идеология майданын басқарған Смағұл [illegible] сарыдардай Қазақстан Компартиясы Орталық [illegible] [illegible] қолына ұстады.

Іокырау заманы дегенмен ол кезде шығармашылық [illegible] үшін Орталық Комитеттің маңызы зор болды. [illegible] Орталық Комитет идеологиялық салада күнделікті [illegible] социалистік талабымен зиялы қауымға деген [illegible] жүргізіп отырған.

К. Қазыбаев басқару ісінің қай сатысында жүрсе де, [illegible] тастамай, шығармашылықпен айналысып, өмірдің [illegible] шығармаларына арқау етті. Өз кезеңінің азаматы ретінде [illegible] болып жатқан өзгерістерді талдап, баға беруге ат салысты. Кеңес [illegible] мемлекеттік жүйесіндегі миға конбас шешімдерге қуа [illegible] қызметінде парасаттылық, қарапайымдылық, адалдық, азаматтық [illegible] адамгершілік принциптерін барынша сақтауға талпынды. Қоғам қайраткері К. Қазыбаев баяндама жасағанда, сөйлеген сөздерінде [illegible] ашық, айқын, дәл жеткізуге тырысқан. Бұл – оның ерекше қырларының бірі. Орталық Комитеттің хатшысы және бюро мүшесі қызметінде жүріп, басты назарды үш мәселеге аударды. Олар ұлт мәдениеті, ұлт мәселесі және рухани саланы жақсарту. Қайсыбір саяси, мәдени, әдеби жиындарда [illegible] ойын ашық айтып, пікірін білдіріп, қоғамдық-саяси мәселелерге қайраткерлік қабілетімен де үн қосып отырған.

К. Қазыбаевтың азаматтық қырын таныткан ісінің бірі – Шоқан Уәлихановтың 150 жылдық мерейтойын өткізу барысында байқалады.

Аса көрнекті ойшыл, ағартушы демократ Шоқан Уәлихановтың туғанына 150 жыл толуына байланысты КСРО Ғылым академиясының ұйымдастыруымен Бүкілодақтық ғылыми-теориялық конференция өткізілген болатын. Бұл конференцияның Одақ деңгейінде ұйымдастырылуына белсене атсалысқан Кәкімжан Қазыбаев болды. Конференцияға Мәскеуден, Ленинград (қазіргі Санкт-Петербург) басқа да көршілес республикалардан жетекші шығыстанушы, тарихшы ғылымдар қатысты. «Озық ойлы, ағартушы-демократ Шоқан Уәлихановтың ғылымды дамытуға қосқан үлесі» тақырыбындағы конференцияны К. Қазыбаев кіріспе сөзбен ашады. Ол өз сөзін: «Өзінің ағартушылық және ғылыми қызметімен Шоқан Уәлиханов қазақ даласындағы терең прогресшіл демократиялық қозғалысты бастап берді», - деп одан ары ғалымның еңбегінің мән-маңызына тоқталды.

«Ол Қазақстанның тұңғыш қайраткерлерінің бірі болып, сол кездегі

Қазақстан мен Ресейдің қоғам өміріндегі әлеуметтік қайшылықтардан қоғамдық өмірдің қиындықтарымен жоғары көтеріле білді. Қазақ жерінде орыс халықтарының экономикалық мәдени жақындауымен бірге түрлі-түсті көшпі, бірте-бірте нығая түскен жаңа прогресшіл бастаулар мен идеяларды көре алды. Шоқан орыс қоғамын толғандырған идеялармен ерте танысты ғанысты. А.И. Герцен, Н.Г. Чернышевский, В.Г. Белинский шығармаларын оқып, орыс мәдениеті мен ғылымының көрнекті қайраткерлерімен достасу, Сібірде айдауда жүрген петрошевшілдермен жиі арасу нәтижесінде ойшылдық, ағартушылық қызметі мен қоғамдық саяси көзқарастарының бағыты мен сипаты айқындалды, халық күйзелісінің терең тамырлы себептеріне көзі ашылды.

Ол қазақ халқының оқу білімге көзін ашу жолындағы дәйекті күрескер, надандық пен кертартпалықтың бітіспес жауы болды. Өзінің ой пікірімен де, ісімен де халықтың «зиялы жоқшысы» оның мүдделерін қалтқысыз қорғаушы болуға ұмтылды» [3], деп оның ғылымды дамытуға қосқан үлесіне баға берді.

Қайраткер-қаламгер Шоқан Уәлихановтың мүдделерінің мейлінше алуан түрлі және жан-жақтылығын, оның отандық ориенталистика мен түркологияны дамытуға, Орталық және Орта Азияның, Оңтүстік Сібір мен Қазақстанның аса бай тарихын зерттеуге қосқан үлесін, ержүрек саяхатшының Шығыс Түркістанға-Қашқарияға барған тұңғыш қазақ екенін сондай-ақ, қазақ, қырғыз және басқа халықтардың мәдени мұрасының бірегей ескерткіштерін ғасырлар қойнауынан аршып алып, оны халықтардың ұлттық сана-сезімін оятуға және көшпелі халықтардың өзіндік тарихы, байырғы бай мәдениеті бар екендігін зиялы әлемге паш етіп көрсетуге тырысқан өлшеусіз еңбегін дәлелдей сөйлейді. «Жиырма бір жасында орыс географиялық қоғамының мүшесі болып сайлануы Уәлихановтың сіңірген еңбегінің даусыз дәлеліне айналды. Табиғатында дарынды Шоқан Уәлиханов замандастарын өзінің рухани өскелендігімен, ой-өрісінің кеңдігімен, энциклопедиялық білімдарлығымен таңқалдырды» [3], - деп озық ойлы ағартушының табиғи талантына тәнті болады.

Аталмыш халықаралық конференцияға орай ұйымдастырылған «Орта Азиядағы орта ғасырлардағы мәдени, тарихи процестер» атты дөңгелек үстөлге Түркия, ГДР, Иран, Венгрия, Үндістан, Монғолия, Ленинград, Пәкістан сияқты алыс-жақын шетелдерден шығыстанушы ғалымдар қатысып, Шоқан мұраларының маңызы жайында ойларын ортаға салды.

Конференцияның ЮНЕСКО көлемінде өткізілуінің мәні зор еді. Бұл қазақтың жарық жұлдызын бүкіл әлемге таныту, оның шығармашылық ғылыми еңбегін бағалау, сол арқылы мақтану. Шоқан мұрасын, өмірі

[illegible] қызметін зерттеудің тек ғылыми ғана емес, [illegible], [illegible] маңызы да орасан зор еді. Алайда [illegible], [illegible] азық болған кеш Мәскеудегі жоғары басшылықтың [illegible] әр [illegible] мен сөзінен астар іздеп отыратын [illegible] ұлтшылдықтың сарыны іспеттес болған.

Бұл жайында Кәкімжан Қазыбаев «Жүрек сыры» [illegible] ой толғайды:

«Есіл ер-ай, ерте кеткенін былай қойшы, осы уақытқа [illegible] көлемінше кең көлемде бірде-бір той өткізілменті-ау. Оның 100 жыл толуында рас, арнайы қаулы болыпты. Академия [illegible] сессия өткізіліпті. Ескерткіш салынған. Бес томдық еңбегі шыққан. Институтқа аты берілген. Бұл жолғы мерейтойды өткізуге үлкен түрткі болған академиктер Ғ. Мүсірепов, Ә. Марғұланның 1982 жылға сындарлы хаты» [4] дейді.

К. Қазыбаевтың басшылығымен Ирина Стрельковаың «Чокан Валиханов» атты кітабы шығып, Шоқанның бес томдық шығармалары орыс тілінде қайта басылған. Асанәлі Әшімовтің режиссерлігімен төрт сериялы «Чокан Валиханов» атты телефильм түсірілген. Талдықорған облысында «Алтын емел» мемориалдық мұражайы салынған. Осы бір қызу дайындық кезеңдерді автор: «Сонау алғашқы жоспардан бастап, соңғы 20 қараша күнгі Алматыдағы салтанаттың шақыру билетіне дейін менің қолымнан өткенін мақтан етемін. Ескерткіш қоропкамыз қандай әдемі шықты.

Егер біреу өмірінде болған елеулі оқиғаның бірін айтшы десе, Шоқанның 150 жылдығына әзірлік пен оны өткізу дер едім. Өзім де Шоқан жөнінде көп толғандым. Көп жұрттың кім екені осы тұста танылды да. Шоқанды тым шулатып, асыра мақтап жібермедік пе деушілер табылды. Жоқ. Оның алдындағы қашаннан бергі қарыз, ұрпақ қарызы бір өтелді деп білем» [4],- деп ризашылық сезіммен еске алады.

Алайда, осы тойдан соң ақ К. Қазыбаев Мәскеуге шақырылып, қызметімен қош айтысады. 1985 жылдың 8 желтоқсанында «Правда» газетінде Шоқан жайында түсірілген төрт сериялы телефильмді мақтап жазған А. Кагарлицкаяның «Словно несколько жизней прожив» атты мақаласы жарық көреді. Бұл жайында автор: «Әлем-тапырақ көңілді бір самал желпіді. Шоқанның самалы, оның тойын өткізу үшін жұмсалған еңбек самалы, еңбек ләззәті. Біреу көрді, біреу көргісі келмеді» [4], - деп толғанады.

Мінекей, біз бұдан адамды бағалауды асыл парыз санайтын, өз тағдыры сынға түссе де, халық мүддесі үшін ерлік көрсете алатын, ел болашағына

а[illegible]ан, ұлт намысын ойлаған қайраткердің азаматтық қырын танимыз.

Қорыта айтқанда, қаламгер Кәкімжан Казыбаевтың Шоқан мұрасын танытуға қосқан өзіндік үлесі зор.

[illegible] Колоколова. – Қызылорда, 1926. – 115 б.

[illegible] Ақжарқын. Рақымжан Қошқарұлы. – Есмен Қалқуатан. – 1999. – 11 маусым.

[illegible] Ұлық ойлы, ағартушы-демократ Шоқан Уәлихановтың ғылыми еңбегі сынтуға қосқан [illegible] // Парасат. – 1985. 20 қараша.

[illegible] Жүрек сыры (Жарық көрмеген жазбалар) // Парасат. – 2005. – наурыз.

САЙФУЛМАЛИКОВА С.

Абай атындағы ҚазҰПУ т.ғ.к.

(Алматы қ.)

Ш.УӘЛИХАНОВ МҰРАСЫНДАҒЫ ҚОҚАН ХАНДЫҒЫНЫҢ ТАРИХЫ

Ш. Уалихановтың Орта Азия хандықтарының казақ, қырғыздармен саяси қарым-қатынасына арналған «Записка о Кокандском ханстве», « Хива, Бухара и Коканд и отношение их к России», «Сношение России с Хивою», «Правление нынешного владетеля Хивинского Сейд-Мухаммеде и новейшия известия из Хивы» атты мақалалары бар. Қалған еңбектерінің негізгі бөлігінде ішінара болса да Қоқан хандығына қатысты жекелеген мәселелер көрсетіледі. Мысалы, Қоқан хандығының Қашқардағы саяси оқиғаларға қатысы, Ресеймен сауда қарым-қатынасы, олардың салған бекіністері сынды. Жалпы аталмыш мақалалардың ішіндегі аса құндысы «Записка о Кокандском ханстве» деп бағалаймыз. Мақалада Қоқан хандығының әкімшілік саяси құрылымы, Шералы, Худояр, Мәлібек хандардың ұстанған саясатының хандықтың өз ішіндегі ішкі саяси жағдайға және казақ, қырғыздарға әсері сынды күрделі мәселелер қозғалады.

Қоқан хандығының ішкі әкімшілік бөлінісіне мынадай анықтама береді: «Хандық бірнеше әскери аймакка бөлінді: Кокан, Маргелан, Наманган, Андижан, Ош, Ұратөбе, Ходженд, Ташкент. Қырғыздар Маргелан, Ош, Андижан, Наманган, Ташкент округтеріне, ал казақтар соңғы округке бағынады»- деп көрсетеді [1, 314-315-б].

Қоқан хандығындағы казақ, қырғыздың құқын былай салыстырады: «Қырғыздардың құқы көшпелі өзбектермен бірдей, әскерде қызмет етеді, азаматтық және әскери билік сатыларында тұрады. Мұндай ерекше

[illegible] не болғандар жазда Алай тауында, қыста Фергана қошуші [illegible] адген, ичкилик, наймандарымен бірге, Ұлы жүздегі Ташкент маңында коныстанған шанышқылы, қаңлы рулары

Шанышқылы, қаңлылар Ташкент наместниг әскерінің негізгі бөлігін құрайды. Қаңлылар зекет, қажет болғанда қосымша әскер беруге де міндетті болды» - деп көрсетеді ғалым[1, 315-б]

«Нарын, Тиектастан Үш турфанға дейінгі қырғыздар Хиуажаңға бағынып оларды бақылау үшін Жұмғал, Тоғызтарау Күрті бекіністері салынса, ал Талас, Шу, Жұмғал бойындағы қазақтар Ташкент наместнигіне бағынып, олар Әулиеата, Шымкорған Мерке Пишпек, Токмақ бекіністері арқылы бақыланады» - деп анықтай түседі[1, 318-б].

Ғалымның жоғарыда берген анықтамасы Қоқан хандығына қараған барлық қазақ, қырғыздардың құқының теңдәрежесі болмағанын, олардың ішіндегі кейбір рулардың, яғни қырғыздардың алғы ичкилик, ал қазақтарда қаңлы, шанышқылылардың құқының басқа рулармен салыстыра қарағанда жоғары болғандығын көрсетеді

Мақалада Шералы, Мәлібек, Худоярхан тұстарындағы қыпшақтарға қатысты үлкен проблемалық мәселе және 1858 жылғы Қоқан хандығына бағытталған көтеріліс те көрсетіледі.

Қыпшақтардың өз арасындағы шиеленісті жағдайды былай баяндайды: «Қыпшақтар қала тұрғындарын, көшпелілерді, өзбектерді және қырғыздарды да да өзіне қарсы қойып алды. Сонымен бірге олардың өз арасында да ішкі алауыздық та басталған еді[1, 316-б]

Қоқан хандығына қатысты Р. Нәбевтің монографиялық зерттеуінде Ш.Уәлиханов көрсеткен қыпшақтардың өз ішіндегі ішкі бөлініс пен талас жағдай дәлелдене түседі. «Қыпшақ тайпалары бірнеше рулар тұрады, мысалы құланды Мұсылманқұл, ұлмасты Хатамқұл, әлтатаны Өтембай, ышықты Мырзат, кашканы молда Халбек пен Мұхаммадияр, лумиёнді Низ парваншы басқарды-деп көрсетеді[2.34-б]. Ш. Уәлихановтың және Р Нәбиевтің те зерттеуінен де қыпшақтардың жекелеген руларының арасындағы билік үшін ішкі таласты көреміз.

Нәбиев 1848-1852 жылы хандықтағы саяси жағдай шиеленісіп кетті Мұсылманқұл, Мұхаммадяр, молда Халбек, Рахманқұл бас уәзірлікке таласты деп көрсетеді [2,41-б]. Бұл оқиғаның тарихи шындығын Ш. Уәлиханов былай анықтай түседі: -«1846 жылы Ұратөбе түбіндегі шайқаста мыңбасымен келісімге келмеген қыпшақ Өтембай, Наманган корпусы әскерінің басшысы қыпшақ Мырзатамен бірігіп, мыңбасыға шабуыл жасап, оның дәрежесін жойып Қоканға аттандырды. Қыпшақ мыңбасы Мұсылманқұлдың ықпалынан құтыла алмай отырған Қокан

хана бұған қуанып, мынбасы ретінде қыпшақ молда Халыбекті тағайындап, оны өз ауылына жіберді. Келесі жылы Мұсылманқұл өз руластарымен бірге Мырзатаға шабуыл жасап және наманган әскерімен Қоканға аттанды. Ол каланы алғаннан кейін, Мырзатты дарға асып, хана мынбасы дәрежесін алады. Бірақ қыпшақ Мұсылманқұл қыпшақ Өтембайды жазалай алмағанымен, олардың арасындағы шиеленіс күшейе түсті. 1848 жылы қақтығыстан кейін, Өтембай Мұсылманқұлға бағынуын тоқтатып тарта отырып, Ташкент билеушісімен бірігеді. Мұсылманқұлға қарсы Өтембайға басқа қыпшақ қолбасшылары Көроғлы, Халмагомед де қосылды. 1852 жылғы Мұсылманқұлдың Ташкентке жасаған сәтсіз шабуылы оның күйреуіне алып келді. Өтембай мынбасы болып бекітілгеннен кейін барлық белгілі қыпшақ қолбасшылары жазаға тартылды. Қоқан ханы да Ташкент тіктерді қолдады. Бұл оқиға қалған қыпшақтардың ашулы ұрыктарын 1853 жылы Қоқан ханы басқарған әскер Нарын мен Сырдарияның Өтембайлық қыпшақтарға қарсы аттанды. Қыпшақтар ханға қарсы тұра алмады. Мұсылманқұл ең таңдаулы қыпшақ әскерімен бірге қаза тапты. Өтембай, Нұрмағамбет, Халмагомед қана аман қалып қызметтерін сақтап қалды, қалғандары Бұхараға қашты. Қыпшақтардың ықпалынан босаған Худоярхан тікелей мемлекет билігінің тізгінін өз қолына алып, бауырлары Мәлібекке Ташкентті, Суфибекке Андижанды, сұлтан Мұратбекті Маргеланды билеуге қойды. Ташкент қожасы Шадманорақ мынбасы болды. Худоярбектің алғашқы билік құрған жылдары тыныш болғанымен, діндарлардың ықпалының өсуіне байланысты бұрынғылардың оған қарсылығын туғызып, көтеріліс басталды. Көтерілісті бастаушылардың бірі Мәлібек кейін Бұхараға қашуға мәжбүр болады.

Екі мемлекеттің арасындағы шиеленістерге байланысты Бұхар әмірі бүкіл Түркістанға билігін жүргізу мақсатында Мәлібекті қуана қарсы ала отырып, Ұратөбе, Ходжентке қарсы шабуылын бастады. 1855 жылы Мәлібек Худоярханның өтінішімен Қоканға кері оралды. Қоканға қайтқан оған ешқандай да жаңа қызмет берілмей, керісінше ол қоқандық қарақалпақ Ерназар пансадтың бақылауында болды.

Худоярханның соңғы билік құрған жылдарында мемлекет ісін сарайлық шенеулік, мынбасылар Манияс, Қасым, Шадманорақ атқарды. Ұратөбе Қоқаннан бөлініп, Бұхар әмірлігінің ықпалына қарады. Қоқан хандығындағы ішкі саяси жағдайдың шиеленісі Мәлібектің қарсылығын күшейтті.

Мәлібек Ташкентте тұрғанда қала билігіне Мырза Ахмед тағайындалып, оған қарсы көшпелілердің наразылығы күшейді. Оны

[illegible] Нұрмагомед [illegible] Қыпшақтардың [illegible]ауына сүйеніп. Мәлібек Қоканды [illegible] Мырза Ахмед, Шалман Орақтың қолдауымен Ходжентке, [illegible] деп көрсетеді[1,316-317-б].

Ш. Уәлихановтың жоғарыдағы баяндауларында [illegible] сынды [illegible]лерлері Мұсылманқұл мен Өтембай арасындағы [illegible] үшін зардаптары болғандығын, яғни 1852 жылы Худоярханның [illegible] қыпшақтарды қыру оқиғасын туғызғанын мәлім [illegible] Қыпшақтар мен қырғыздардың қарсылығын Мәлібектің қалай пайдаланғаны [illegible] ол алғашқы билікке келген кезде қыпшақ, қырғыздарды [illegible] кейін, Шералы, Худоярхан сынды оның да Қоқан хандығындағы қыпшақтардың ықпалынан қорыққанын анықтап тұрып көрсетеді. Ал [illegible] Қоқан хандығындағы қыпшақтардың өз арасындағы ішкі шиеленістің қалай ұқталғаны және мұны Қоқан хандарының шебер пайдалана білгені анықындайды. Ш.Уәлихановтың мақаласын оқи келе, Қоқан хандығындағы қыпшақтарды жаппай қыруы сынды тарихи оқиғаның болуы, олардың өз арасындағы ішкі алауыздықтардан басталды деген қорытынды тұжырым жасауға негіздеме береді.

Ш. Уәлиханов Қоқан хандығындағы билікке келген Мәлібекті екі қырынан көрсетеді. «Мәлібек хан болғаннан кейін, өз саясатын өзгертті. Билікке келуіне ықпал еткен қырғыздардың көмегіне байланысты олардың басшылары Әлібекті (Алымбекті) мыңбасы етуге берген уәдесі бойынша, оны уәзір еткенімен, бірақ шен бермеді. Хандықтағы негізгі қызметтер қыпшақтардың қолында болды деп жазады[1,318-б]. Ғалымның жоғарыдағы анықтамасы Мәлібектің екі түрлі саясат ұстанғанын, билікке бірде қыпшақтарды, бірде қырғыздарды, бірде сарттарды қою арқылы, жалпы қыпшақтың да және қырғыздың да ықпалын күшейтпеуге бағытталған саясат ұстанғанын көрсетеді.

Ш. Уәлиханов Мәлібек ханның ішкі экономикалық жүйеде жүргізген саясатын былай көрсетеді: «Мәлібек алғашқы билік құрған жылдары әділ басқарды. Көптеген салықтарды жойды: біріншіден, некеге тұрған кездегі жас қыз үшін бір алтын, жесір үшін жарты алтын төлейтін никахана салығы, екіншіден, қайтыс болған адамның қазынаға дүние-мүлкінің 1/40 бөлігі түсетін таракана салығы, үшіншіден, таразы салығы, яғни бір батман астықтан түсетін 1 мир салығы; төртіншіден, херадж жер салығы жеңілдетілді: суармалы жерлерден бұрын 5 пұдтан 1 пұт алса, енді 10 пұдтан 1 пұд алатын болды, суармалы емес жерлерден бұрын 10 пұдтан 1пұт алынса, енді бұл мүлдем жойылды» - деп баяндайды [1,318-319-б].

Ш. Уәлихановтың Мәлібек ханның салықтарды жеңілдете

бастапқы жоспірдегі мәліметтерін мұрағат қорындағы құжаттар растайтынын «Ол шешімдердің әділетті шешілуіне бақылау қойды, бектектегі парақорлықты шектеді, салықтар азайды, көпестерге қамқорлық істеуі шариғат заңына сүйенеді» - деп бағаланады[3].

Мақалада Мәлібектің екінші қыры да көрсетіледі. «Мәлібек билікте тұрғанда жақсы жақтарымен бірге онын бұхар әмірлігінен кабылдаған сөжүгіпті мен зұлымдығы да көрінді. Алғашкы кезде кашкарлык Насрединмен маргеландык молда Халықұлға билік бергенімен, кейін оларды жазалап, дуние-мүлкін тәркіледі.

Ташкентке кыпшак Өтембай, Маргеланға молда Халықұлды билікке коиып, кейін Балбек, Сейіт, Қанағатшамен алмастырды. Андижанға Шамұратбек, Наманганға Суфибекті койды. Соңғы мәліметтер бойынша сәуір айының соныда Өтембайды Коканға шакырып, Ташкентке онын орнына Метмус, көмекшісі ретінде Машарипбайды койған.

Соңғы кездері Кокан ханының жағдайы ауыр, бір жағында Бұхар әмірі Насрулла, екіншіден, Ұратөбені баскарған бектер Коканға номинальді түрде бағынды. Міне осы жағдайлар Мәлібекке халыкка көп женілдіктер жасауға итермеледі. Сондыктан да ол Коканға Өтембайды алдырды [1,319-б]. Мұрағат деректерінде де Өтембай Мәлібек ханнын мемлекеттік кенесшісі болды деп көрсетіледі.

Келесі жолдарда Ш. Уәлиханов кыпшак, кырғыздармен карым катынасына кстанған саясатын кайта былай дәлелдей түседі: «Мәлібек бір жағынан Сырдариянын жоғары ағысындағы кырғызға туыс және биліккке келуге борыштар, олардын жанкиярлығына да сенімді. Кыпшактар да Мәлібектің женіске жетуіне көмек көрсеткендіктен, олардын негізгі бөлігі Коканға келіп билік орындарын алды. Мәлібек кыпшактардын ыкпалынын кайта күшейуінен кауіптенгендіктен, оларды округтерді баскаруға коймады. Мәлібек Ресей, Бұхара, Қытаймен бейбіт карым-катынасты сактауда-деп жазады[1,320-б]. Жоғарыдағы берілген жолдар да Мәлібектін ұстанған саясатын тағы да аныктай түседі. Макалада Кокан хандығынын ішкі саяси жағдайымен коса Кашкармен карым катынасы, хандыктағы жағдай Кашғарға да әсер отырды деп аныктайды. «Мәлібектің билікке келуімен Кашкардағы Насредин датканын орнына Нұрмағамбет келді» деп көрсетеді[1,321-б].

Ш. Уәлиханов 1858 жылғы көтерілістің басталуы карсанын былай көрсетеді. «Ташкенттегі Мырза Ахметтін билігіне наразы болған казак, кырғыздар көтеріліске шыкты. Істің ак-карасын аныктау үшін хан Мәлібекті Ташкенте аттандырды. Мәлібек халыктын Мырза Ахмед билігіне наразы екенін аныктағаннан кейін, Мәлібек олардын өз өтінішін

Қоқан ханына жеткізу үшін қазақтардың [illegible] ханға аттандырды. Қоқан ханы Мырза Ахмет [illegible] тағайындады. Бұл жағдай Мәлібектің ызасын [illegible] туғызды. Қарасуда Мәлібек қырғыздардың [illegible] Алымбекті [illegible] шақырып алып, Маргеланға келді. Маргелан мен Ирисфар [illegible] өзіне әскер жинай бастады деп көрсетеді[1, [illegible] б]. Бір [illegible] мақаладағы оқиға аяқталмай үзіліп қалған. Алымбек 1862 жылы көтеріліс кезіндегі Мәлібекті қатысты қызықты [illegible] оның Маргеланда басталған көтерілісті басқарғандығына [illegible] шүбәлі [illegible] деп ойлаймын. Мақаланың толық нұсқасы сақталмағанымен де Ш. Уәлихановтың Қоқан хандығындағы саяси жағдайға берген тұжырымдары, оның қорытындылары кейінгі болған тарихи оқиғалардың заңды құбылыс болғандығын анықтай түседі.

Мұрағат қорындағы деректерге сүйенсек, Мәлібектің екі жақты ұстанған саясаты оның өзін де құрбан етті. Өйткені, 1860 жылы қазандағы қоқандық әскердің Ұзынағаш түбіндегі орыс әскерінен, желтоқсан айында Ұратөбе түбіндегі Бұхар әмірлігі әскерлерінен жеңілуі оңтүстік аймақтағы Қоқанның саяси позициясын әлсіретумен берге, Мәлібек ханның да беделін түсірді. 1861 жылы қаңтардағы мәліметтерде Қанағат шах Қоқанға өз адамдарын аттандырып, Мәлібекті қырғыздармен татуластырды деген дерек беріледі. Келесі бір мұрағат қорындағы құжат Қоқандағы саяси жағдайдың барысын онан әрі ашып көрсетеді. «Наманганд ық парваншы Алымбек өз әскерімен 1860 жылы Ұзынағаш түбіндегі шайқаста Қанағат шакпен болды. Қанағаттың Алымбекті Ұзынағаш түбінде әскерімен қашты деген айыптауына байланысты оны ату жазасына кесті. Мұны естіген Алымбек жақтастарымен бірге Қоқаннан қашып, қырғыздар арасына жасырынды. Ол руластарын ханға қарсы көтеріліске шақырып, Нарынға аттанды. Оны сарыбағыш манаптары Үмбетәлі, Төрегелді де қолдады. Мұны естіген Қоқан ханы Ташкенттен Қанағатшаны алдырып, Әлімбекке 40 адам жіберді. Алымбек олардың барлығының да басын шауып, өзі қырғыздардың билеушісіне айналды» - деп көрсетіледі мұрағат деректерінде[3.124-б].

1861-1862 жылғы оқиғалардың барысы қырғыздардың және қыпшақтардың Мәлібек ханмен қарым-қатынасының шиеленісті аяқталғанын көрсетеді. Өйткені, 1862 жылы ақпанда Мәлібек өлтіріліп, Қоқандағы саяси жағдай қайта шиеленісті. Плоских Мәлібекті қырғыз Алымбек, Қыдыр, Шәбден-кожа және қыпшақ Әлімқұл, Құдайназар датка, Дост-мехтер, мырза Мад Ибраим өлтірді деп көрсетеді [4, 168-б].

1862 жылы қоқандық қыпшақтар мен қырғыздар Мәлібек

оларға ешнеге кеміп, Худоярханның кайта билікке келуіне карсы болып, көтеріліске шықты. Көтерілісті кырғыз Алымбек, кыпшак Өтембай, сарыбагыш манабы Үмбетәлі баскарды [4, 209-б] Худояр көтеріліске шыккандарды ымырасыз жазалады. Бұхар әмірі кырғыз көтерілісін басу үшін, Худоярға Канағатшаны аттандырды. Көтерілісті Ташкент манындағы кыпшактардың канды, кыпшак, шанышкылы рулары да колдады. Олар Ташкент каласын коршап, Түркістанмен байланысын үзеді [5, 54-б]. Кыпшактар өз арасынан Шадманкожаны хан сайлады.

1863 жылы шілдеде Кокандағы кыпшактар Худоярханды биліктен шығарып, бұрынғы Мәлібек ханның баласы 13 жастағы баласы Сейд Мухаммедтті хан жариялайды, бірак оның кәмелет жасына жетпеуіне байланысты Коканды баскару кыпшак биі регент Әлімкұлға жүктелді. Міне осылайша 1863 жылы аймакты жаулау карсанында Кокан хандығынын саяси билігі кайта кыпшактардын колына өтеді.

1 Валиханов Ч.Ч. Записки о Кокандском ханстве. Собр. Соч., в 5 т. Алма-Ата: Казак Совет энциклопедиясы, 1985. Т.3. -461 с.

2 Набиев Р. Из истории Кокандского ханства.- Ташкент: ФАН.-1973.- 387 с.

3 КРОММ 383-қор,113- іс.

4 Плоских В.М. Киргизы и Кокандское ханство.- Фрунзе, 1977.-368 с.

5 КРОММ, 383-қор, 1-тізбек, 217-іс.

ҚЫРАУБАЕВА М.Ж.
Абай атындағы ҚазҰПУ
Ізденушісі (Алматы қ.)

ЖАРКЕНТ УЕЗІНДЕГІ ҚАРҚАРА ЖӘРМЕҢКЕСІНІҢ ТАРИХЫНАН

Казакстанда сауда катынасынын әсіресе жәрменке саудасынын дамуы революцияға дейінгі казак ауылынын әлеуметтік-экономикалык тарихында маныызды орын алатын мәселелердін бірі. Бұл мәселені казіргі таңда зерттеудін тарихи манызы болып отыр, өйткені еліміз егемендігін алғанына аса көп уакыт болмаған еліміздін экономикасы нарыктык катынас жүйесі бойынша дамып келе жаткан кезенде халкымыздын өткен тарихынан сауданын даму жолын біліп, тәжірбиесін пайдалана білгеннін артыктығы жок екендігі даусыз.

Революцияға дейінгі Казакстандағы сауданын даму тарихын зерттеп калам тарткан А.К. Литвинова [1], Ж.К. Касымбаев [2], Д.Ж. Жакупбекова[3], С.Н. Наумов [4], М.А. Ермаханова [5], және т.б.

[illegible]ымдар Қазақстандағы жалпы сауда [illegible] қарастыра отырып, оның ішінде жәрмеңке [illegible]

Көшпелі халық өзінің бар байлығы - [illegible] алынған өнімдерін айырбас саудаға түсіріп [illegible] қажеттілігін аша білді. Бірте-бірте Ресей, [illegible] мемлекеттерімен айырбас сауда байланыстары [illegible] ғасырдың 30 - жылдарында қазақ даласында [illegible] қалыптаспаған бейресми дала жәрмеңкелерінің [illegible] Сауда байланыстарының сан-салалы күрделі [illegible] қойнауында қалған Ұлы Жібек жолында да жатыр. [illegible] күйрегенмен, оның маңыздылығы мен тәжірибесі [illegible] мағынасын ғасырлар бойы жоймай, өз жалғасын тапты.

XIX ғасырдың 60-шы жылдарының ортасында [illegible] Ресей құрамына қосылу процесі аяқталады. Бұл процесін [illegible] қазақ даласында патша үкіметінің тек саяси билігін [illegible] қана қойған жоқ, сондай-ақ, қазақ көшпелі қоғамының шаруашылығын капиталистік жолмен дамып бара жатқан Ресей экономикасымен [illegible] байланыстыра түсті. Осылайша, қолөнердің, сауданың жалпы [illegible] ауыл шаруашылығының дамуына өте үлкен жағдайлар жасалынды.

Қала мен селоның арасындағы экономикалық байланыс сауда арқылы әсіресе, жәрмеңке саудасы арқылы орнады. Қазақ даласындағы жәрмеңке саудасының рөлі туралы Дала генерал-губернаторы 1883 жылғы патшаға берген есебінде былай леп жазады: «Жалпы алғанда географиялық орналасуы жағынан біздің Орта Азиямен сауда жолымызда жатқан, мемлекеттің құрамына кіретін Дала генерал-губернаторлығы өте кең өлкені алып жатыр. Даланың көшпенді тұрғындары сауда керуендерін жүк тасымалдайтын көліктерімен қамтамасыз етіп сауданың өрістеуіне жағдай жасайды, өздерінің қойларын, жылқыларын ірі қараларын сату арқылы мемлекеттің азық-түлік қорын молайтуда. Ал мал шаруашылығының өнімдеріне Европалық Ресейдің шығыс губернияларынан, Сібірдің жақын маңдағы аймақтарынан зауыт өнеркәсібінің тауарларын айырбастап алады. Бір жарым миллиондай көшпелі тұрғындар Ресейдің ауыл шаруашылығы, қолөнер және мануфактуралық өнеркәсіптік өнімдерін өткізетін орасан зор тұтыну рынокы болып табылады» [6]. Жәрмеңке саудасы таза мал шаруашылығы дамыған қазақ даласы үшін басты маңызы бар сауданың түрі болды. Өйткені көшпелі қазақ ауылының тұрғындары үшін өте ыңғайлы болды. Олар мал мен мал шаруашылығының өнімдерін өздеріне аса қажетті галантериялық, мануфактуралық, темір және басқа бұйымдарға айырбастап ала алды.

Алаша бармақ жақын манда ашылған жәрменкелерден бар кажетті өнімдерін сатуға тырысты.

Қазақстанда сауда катынасы үш түрлі жолмен жүргізілді: 1) тұрақты сауда – қалалар мен үлкен елді мекендер мен селолардағы дүкен, лавка, сауда үйлерінде жүргізілді; 2) казак ауылдарын аралап жүріп жасайтын ашаршылық сауда. Сауданың бұл түрімен көбінесе өсімкорлар айналысты; 3) маусымдық сауда – жәрменкелерде жүретін сауданың түрі. Казактар үшін де, сыртқы елдерден келген саудагерлер үшін де жәрменкелердің маңызы ерекше болды. Өйткені, казак даласында өндеу өнеркәсібінің нашар дамуына байланысты казактар өздеріне кажетті фабрика, зауыт өнеркәсібінің өнімдерін айырбас сауда аркылы таба алса, бұлармен сауда катынасына түскен орыс, татарлар көшпелілерге өз заттарын өткізу аркылы коспорындарына кажетті шикізаттарын тауып отырды. Жәрменкелер сауда-ға түсетін заттардың сипатына карай көктемде, жазда, кыста, күзде өткізіліп тұрды. Тауар айналымының куаттылығы жағынан жазғы жәрменкелер бірінші орында тұрды.

Ал бейресми мәліметтерге караганда Каркара жәрменкесі ресми ашылғанға дейін Жетісу өніріндегі шұрайлы атырап – Каркара малды, калын ел дауылдаған жайлау болғандыктан казак ортасында пайда іздеген саудагерлердің жыл сайын базар ұйымдастыратын жері еді. Уакыт өткен сайын бұл базарға алыс калалардан келген көпестер тауарламен байытып, онын атын әр тарапка таныта бастайды. Осыны ескере келе Жаркент уезінін басшылары Каркара өзеніндегі сауда-саттыкты зандастыру максатымен жоғарғы орындардан рұксат сұрайды. Оны мына хаттан байкаймыз «Дала генерал-губернаторы мырзаға! 15-ші мамырдан 15-ші тамызға дейін Жаркент уезіне карасты Каркара өзенінде жыл сайын жабағы жүн, мал және баска да токыма өнімдерін сатуға және алуға Верный, Ферғана, Жаркент және баска да жерлерден казактар жиналып 200-ге дейін үй тігіліп, үлкен және ұзакка созылған сауда кыза түседі. Саудагерлер осы жерден екі айға созылатын жәрменке ұйымдастыруды сұрайды. Жәрменкеге бакылау жасау Каркара өзенінен 50-60 шакырым ғана жерге орналаскан Нарынкол учаскесінің бастығына өте ынғайлы. Жоғарыдағыларды жеткізе отырып және 1876 жылғы Занның 558-ші бабына сай, Сіздін жоғары мәртебенізді жәрменке ашуға мейрім етеді деп сенемін. Сіздін жоғары мәртебелі Бас штабыныздың жазбаша хабарлама хатын күтемін» [7]. Жаркентіктердің өтінішін орындаған Дала генерал-губернаторына Омбы казыналык палатасы 1893 жылы 3-ші наурызында төмендегідей мазмұнда жауап берген.

«№2228-ші,11-ші акпанда Каржы министрі кол койған жоғары

[illegible] жеткен, Жетісу облысындағы Каркара [illegible] ашылып жәрменке ашу және онда сауда жасаушыларды [illegible] туралы айтылған, біздер 1-ші наурыз күні [illegible] жәрмеңке ашылып отырмын. Қазыналық палата кеңсесінің жәрмеңке [illegible] жәрмеңке ашуға рұқсат берілген [illegible] қалаған және кімнің алдында өтініш жасауы [illegible] отырғанынан мәлімет алғысы келетінін хабарлаймын» [8]. Осы [illegible] комитетінде Омбы казыналық палатасы Қаржы [illegible] [illegible] және директоры В. Ковалевский бекіткен [illegible] Рахвалов жолдаған хат алады. Онда былай деп жазылады: «Мінистрлер комитетінің ұсынысына орай осы жылғы қаңтардың 29 [illegible] Императорлық ұлы Жетісу облысындағы Каркара өзенінде екі айлық жәрмеңке ашу және онда сауда жасаушыларды баж салығын төлеуден босату туралы шешім шығарды» [9]. Жәрменке ресми түрде 1893 жылы 29 наурызда ашылып, жұмыс жасау мезгілі 15 мамыр мен 15 маусым аралығы болды. Кейінгі 15 маусым-15 тамыз аралығына ауысады.

Жетісу облысы әскери губернаторының 1893 жылғы 3-ші тамыздағы Дала генерал-губернаторына жолдаған мәліметінде жәрмеңкеде 171 адамның аты-жөні жазылған тізімі мен 87903 сомның тауары сатылғандығын яғни 17081 сомға, 1368 жылқы, 23224 2329 ірі қара, 69380 сомға 44487 қой, 30346 сомға 13825 пұт жабағы жүн сатылғандығын айтқан .

1897 жылғы мәліметтер бойынша Жетісу облысында ірі төрт жәрмеңке болды. Олар: Нарын-Сергиопол, Атбашы, Алмалы және Қаркара жәрмеңкелері еді. Лепсі уезіндегі Нарын-Сергиопол жәрмеңкесі ресми түрде 1885 жылдың 1 мамырында ашылып, 1 мамыр мен 15 маусым аралығында жұмыс жасады. Орналасқан жері Сергиопол станциасынан 8 шақырымдай жердегі Нарын өзенінің бойы болып, жәрмеңкенің жылдық айналымы шамамен 78 мың сом құрады. Ал, Пржевал уезіндегі Атбашы жәрмеңкесінің ресми жұмыс жасауы 1890 жылдың 12 қазанынан басталды. Жәрмеңкенің жұмыс жасау мезгілі 6-25 шілде аралығында, ал жылдық айналымы 5,2 мың сом дай еді. Қапалу уезіндегі Алмалы жәрмеңкесі осы шамада жұмыс жасады. Жетісудағы ірі жәрмеңке Жаркент уезінің Каркара өзенінің бойына орналасқан Каркара жәрмеңкесі болатын. 1897 жылы Каркара жәрмеңкесінің жылдық айналымы 66253 сомды құрады [10].

1897 жылы Каркара жәрмеңкесінде 66 253 сомның әртүрлі тауарлары сатылды. Олар малмен әртүрлі заттарды айырбас түрінде жүрді. Ташкент пен Верныйға 64 546 қой, 4444 жылқы, 4191 ірі қара, 1718 ешкі

сатылған. Ал, Семеиге 141 түйе терісі, 20819 мерлушек, 490 ешкі, 1621 кой, 314 сиыр, 322 жылкы, 18545 пуд жұн, 145 пуд жылкы қылы, 395 пуд ешкі жүні және т.б. сатылды. Жәрменкеде жүн – 1сом 60 тиын, ешкі жүні – 1 сом 80 тиын, қыл – 5 сом 23 тиын болса; жылкы терісі 2 сом, мерлушка – 20 тиын, елтірі – 4 сом, түйе терісі – 3 сом болды; жылкы – 1 сом 20 тиын, ірі қара 12 сомға дейін, кой 1 сом 50 тиынна 3 сомға дейін болды. Жыл сайынғы жәрменкенің айналымы 500 мың сомды құрапты [11]. Ал, 1908 жылы Каркара жәрменкесінің жылдық айналымы 1 миллион сомды құрады [12].

Жәрменкелерде мал, тері, жүн және т.б. өнімдер сатылатын. Сонымен қатар мал және тері өнімдерін казақ саудагерлері шамалы мөлшерде айырбастайтын. Әсіресе, орыс, еврей саудагерлері қолөнер, темір-терсек заттарды, шай-кант сияқты арзан кол бұйымдарын ішкі казақ ауылдарын аралап жүріп, малға айырбастап, оны кайтадан жәрменкелерге алып келіп, үстемелеп сатып, бірнеше есе пайда табатын. Жетісу аркылы батыс Қытаймен де сауда жүргізілді. 1913 жылғы мәліметтерге караганда Шынжан өлкесінен 8 миллион сомның тауары шығарылып, 12 миллион сомның тауары әкелінген [13].

Жәрменке құрылғаннан бастап, шекаралық аймакта болғандыктан 1915 жылға дейін Ресей империясы Ішкі істер министрлігінін бакылауында болып, одан кейін жер мәселелері жөніндегі министрлік құзырына өтеді. Әу баста мамырдын 15-нен шілденін 15 дейін өтізілетін болып белгіленгенімен кейінірек ол маусымнын 15-нен тамыздын 15-не дейін өзгертілді. Каркара жәрменкесіне келетін саудагерлер келетін калалар географиясынын кенеюімен бірге мұндағы сауда айналымынын көлемі де ұлғая түскен. Мысалы, 1908-1915 жж. Жәрменке өзінін шарыктау шегіне жетіп, осы жылдары саудадан түскен айналым 1 млн. сомды құрады. 1916 жылғы көтерілісте Каркара жәрменкесін жұмысы токтап калды. Көтерілген казактар мен патша әскерлерінін арасында болған кактығыс салдарынан мұндағы казына үйлері мен сауда үйшіктері түгелдей өртеніп кетті. Оның үстіне күші басым отаршылардын тегеурініне төтеп бере алмаған көтерілісшілер Қытай асып кеткендіктен жәрменке орны көпке дейін қаңырап бос тұрды. Тек 1924 жылдың 15 сәуірінде Түркістан Республикасынын экономикалык кенесі Каркара жәрменкесін кайта құру туралы каулы шығарды. Дегенмен бірер жылдар бойы жәрменке онша жандана алмады. Себебі 1916 жылғы көтеріліс, Казан төнкерісі халық шаруашылығын әбден есенгіретіп кеткен еді. Жәрменкенің бұдан әрі жандануы 1928 жылға сәйкес келеді.

Сонымен, XIX ғасыр соңы – XX ғасыр басындағы Жаркент уезінде Қаркара жәрмеңкесінің қалыптасуы мен дамуы [illegible] дамуына өзіндік ықпал етті. Сол тұстағы [illegible] қарым-қатынастарында Қаркара жәрмеңкесі [illegible]

Қорыта келгенде, Қаркара жәрмеңкесінің тарихын [illegible] істерін анықтап, XIX ғасырдың ортасы – XX ғасыр басындағы тарихымызды тағы бір жаңа қырынан сараладық деп білеміз.

1. Литвинова А.К. К вопросу о формировании национального [illegible] Ученые записки КазГУ – 1957. XXIII. – С.135.
2. Касымбаев Ж.К. Роль городов Восточного Казахстана в развитии [illegible] XIX в. – Изв. АН Каз ССР. – Сер.общ. наук. 1976. №5.
3. Жакупбекова Д.Ж. Торговых промышленных предпринимателей [illegible] XIX вв. (Дисс. к.и.н.). Алматы, 1993.
4. Наумов С.Н. Ярмарочная торговля в системе социально-экономических [illegible] Казахстана. (Дисс. к.и.н.). Алматы, 1996.
5. Ермаханова М.А. Торгово-экономические связи Казахстана со Средней Азией [illegible] XIX-начале XX вв. (Дисс. к.и.н.). Алматы, 2002.
6. КР ОММ. 64-қ., 1-т., 125-іс. 4-п.
7. КР ОММ. 44-қ., 1-т., 45320-іс. 20 п.
8. Сонда. 25 п.
9. Сонда. 30 п.
10. КР ОММ. 44-қ., 1., 48319-іс. 2 п.
11. Обзор Семиреченской области за 1897 год. Верный, 1898. с. 21.
12. Обзор Семиреченской области за 1908 год. Верный, 1910. с. 62.
13. Обзор Семиреченской области за 1913 год. Верный, 1915. с.72.

РАХИМОВА К.Л.
Р.Б.Сүлейменов ат. Шығыстану институтының ізденушісі
(Алматы қ.)

ТАРИХШЫ МҰХАММАД-САЛИХ ҚОЖАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Бүгінде егеменді еліміздің тарихы қайта жазылып, ғасырлар қатпарында қалып кеткен талай оқиғалар мен тарихи тұлғалар бейнесі қайта қалпына келтірілуде. Осындай тарихымыз қайта түлеп, түрлі дереккөздер арқылы тарихи үдерістерді жаңғыртып жатқан кезде, Отан тарихының көне қазан көмбесінде жабулы жатқан тарихи оқиғалары жайлы құнды деректер мен мәліметтері мол, көлемді туындының бірі «Тарих-и жадида-йи Ташканд» шығармасы. Оның авторы Мұхаммад-Салих қожа Ташканди.

Қазақ тарихшыларының ішінде алғашқылардың бірі болып бұл шығармаға тоқталып біраз аудармалар жасаған ғалым Ж. Төлебаева болды. Өзінің ғылыми зерттеу жұмысында, XIX ғасырдағы парсы тілінде жазылған тарихи жылнамалар қатарында қарастырды[1]. Сондай-ақ, «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында осы туындыдан бір қатар аудармалар жасап, «Қазақ тарихы туралы парсы деректемелері» атты жинақтарын шығарды. Дегенмен де, бұл тарихшы есімі қазақ жұртшылығына бірнама белгілі болып келгендіктен онын өмірі мен шығармашылығына кеңірек тоқталуды жөн санаймыз.

Автордың толық аты-жөні Мұхаммад-Салих Рахмат кожа ұлы (Кара кожа) Ташканди. Уллиса, осы күнгі мәлім зерттеулерде Мұхаммад-Салих дамулла Рахим Кара-ходжа ұлы деп беріледі. Солардың бірқатарын салыстырып өтсек, Ч.Стори «Дамулла Мухаммад-Салих-хаджа Ташкандиның Дамулла Рахим-хаджа б Мулла Абд ар-Рахим-хаджа» [2] деп жазса, олардың аталмалары деректері бойынша бірде «атасының аты Абдурахим кожа, ал әкесінің аты домла Рахим Каракожа... яғни Мухаммад Солих Рахим Кара кожа ұлы », деп берсе [3], келесі бірі былайша жазады: «Мухаммад Солихходжа домла Рахмат кожа ұлы. Атасы мулла Мухаммад Рахим ходжа, өз әкесі домла Рахмат кожа (лакаб аты Кара ходжа)»[4]. Белгілі тарихшы Т. Бейсембиев «Мухаммад Салихтың әкесі Мулла Рахмат (Кара-хаджа)» [5,120-21 беттер] деп көрсетеді. Енді біз колжазбадағы автордың өз сөздеріне көз жүгіртейік: «Ардакты атамыз хазрат Шейх Хованди Тахур әулетінен шыккан «сейд» кожалар ұрпағы дамулла Кара Рахим кожа Ишан Карабоғдиги » [6] десе, әкесі жайлы жазған тұсында: «Мулла Рахмат Кара кожадан екі ұл дүниеге келді, бірі дамулла Мұхаммад Али Кожа (лакабы дамулла Ишан кожа), екіншісі «Тарих-и жадида-йи Ташканд» пен осы насап-нама авторы дамулла Мұхаммад Салих кожа» [6,452 бет] деп береді. Автордың тек аты ғана емес, туған жылында да кайшылыктар кездеседі, ғалымдар Ч. Стори, У. Султанов т.б. 1830-31 жылдар арасында дүниеге келді десе, екінші ғалымдар А. Уринбаев, О. Буриев «Автор 1830 жылы туылды, – дей келе былай деп жазады: «шығарманың соңғы бөлімінде атасынан дәріс алған жылдарын 1249 х. жыл деп (1833-1834) 365 парак шетіне көрсеткен, бұған карағанда автордын туған жылы 1830-дан ертерек болуы керек» дейді. Ал, Т. Бейсембиев «Шығарма авторы 1248/1832-33 ж. дүниеге келді, деп көрсетіп автордын өз шығармасына сілтеме береді» [5,120 Б]. Біздің де ойымыз осы токтамға саяды. Өйткені біздің колымыздағы колжазба көшірмесі №11072,11073 (581-83беттерде) мен №7791 колжазбадағы мәліметтерге жүгінсек автор 1255/1839-40

[illegible] ағасы әкесі оған діни сауатын ашып, оқу үйреткенде жасым 7 де [illegible]», деп жазады[6,578 бет].

Сонымен автор 1248/1832-33 ж. Ташкентте Қарегди (қожажабада Карабогди, қазіргі «Санаат сарай» маңында) махалласында, Шейх Омар Бағистани әулетінің ұрпақтарының, оқыған [illegible] отбасында дүниеге келеді. Ал қашан қайтыс болғаны белгісіз. Бірақ шығармадағы [illegible] оқиғаларға қарағанда 1890 жылдарда ол әлі тірі болғанын көреміз.

«Мұхаммад-Салих шығармада атасы Мулла Рахим-ходжа жалғыжазған тұстарында оның насаб-номасы Шайх Хованди Тахурға барып ұласатынын, оның оқымысты кісі болғанын, Ташкенттегі Қиыт махалласында, Бекмұхаммад бидің мешітінде имам болып қызмет еткенін және сонда шәкірттерге дәріс бергенін айтады. Ал әкесі Мулла Рахмат Кара кожанын да оқыған діндар адам екенін мактанышпен баяндап, «сирек кездесетін ғулама» «дәуір мұғалімі еді» деп еске алады [6,453]. Сонымен Мұхаммад-Салих өздерінің болмыс-бітімімен, әдет-ғұрпымен дараланған [illegible]никалық топтардың бірі – кожалар әулетінен шыккан. Мұхаммад-Салихтың айтуынша, атасы өздерінің Ташкенттің беделді Шейх Хованди Тахур әулетінен екендігін дәлелдейтін құжатты Қоқан ханы Алимханның казыханасында 871/1466-1866 ж. мөрлетіп, бекіттіріп алған екен. Бұл әулет «Тарих-и жадида-йи Ташканд» туындысында жазылғандай арғы тектері Омар ибн ал-Хаттаб (6242-644) халиф ұрпақтарынан тарап, 26-ұрпақта шейх Хованди Тахур, Ходжа Ахрор Валий (1404-1490), ал 30-ұрпақтары Шейх Ибрахимнан Қожа Ахмет Яссауи мен ұштасады екен (1040-1167) [6,541-48]. Себебі Шейх Ибраһим Қожа Бағистанидің қарындасына үйленген еді. Сонымен қатар Мұхаммад-Салих анасы жағынан (Абылай сұлтан әулетінен тараған Сыдықтөре Кенесары ұлы, Рустемтөре Спандияр ұлы, Көккөзтөре ұлы Хан төре) қазақ сұлтандарымен де туысатындығын баяндаған, деп көрсетеді ғалым Y. Султанов [3.18].

Кітапта бұл әулеттің барлық ер азаматтары құрметті «шейх» шеніне не болғанын және олардың кейбірі тіпті Ташкенттің қоғамдық-саяси өмірінде ерекше рөл аткарғанын жазады. Мұхаммад-Салих кожа Ташканди өз заманының жанжақты білім алған ірі тарихшысы болған. Ол тек тарихшы ғана емес, жағрафия, әдебиет, медицина, фармакология (дәрумендік) ғылымдарын терең меңгерген ғалым адам. Мұхаммад-Салих кожа Ташкандидің өмірі мен қызметі жайлы мағлұмат беретін негізгі дерккөз - оның айтулы туындысы «Тарих-и жадида-йи Ташканд».

Мұхаммад Салихтың жеке өмірі жайлы өз кітабынан басқа еш жерде дерек жоқ болғандықтан, бізге оның өзінің насыпнамасында атап өткен

ұлы Карамат хожа, ағасы Мұхаммад али кожа (лакаб аты Ишан кожа) екеуінен басқа жандар белгісіз. [6,581,825]

Алғашқы сауат ашу сабақтарын, яғни бастауыш білімді, сонымен бірге арабша тіл және әдеп дәрісін 1255/1839-1840 ж. атасы мулла Рахим кожадан алады. Алайда атасы 1847 жылы Ташкентте таралған оба ауруынан көз жұмады. Одан арғы білімін 1255-/1840 -1265/1848ж. ол басқа мұғалімдерден және Ташкенттегі Ишанқұлы дадханын, Лашкар Бекзадесінің, Ходжа Ахрордың медреселерінде жалғастырады. 1849-1850 жылдарда ол Қоканға барады және бір ай Азимбай медресесінде Кази Рахим Джан Ташканди мен Дамулла Файз ахунд Шахрисабзиден дәріс алады. 1853-1854 жылдарда алты ай Наманганда сол дәуірдің беделді адамы Ишан Бакаходжанын муриді болады [5, 120 б.].

Осы кезде ол сопылық ағым «накшбанд» өкілдерімен жақын танысады. Накышбанд ағымының көрнекті өкілі Муен Бузуркпен бірнеше рет кездесіп сұхбаттасады. Сонымен катар ол осы кезеңде Ош жеріндегі Сүлейман тағына және Ферғана жазығында, Марғиландағы әулиелі жерлерге зиарат қылып кайтады. 1856 жылы Бұхараға барып Кукладаш медресесінде дәріс алады. Өз білімін жетілдіруде заманының озык діндарлары Мулла Ходжа, Султан Ходжа, Яхс Ходжа Мүфтий және басқалардан білім алады. Ол сонымен катар, білім іздеп ежелгі калалар Шахрисабз, Самарканд, Каршиға сапар шегеді. 1863 жылы білім алуды тәмәмдаған Мұхаммад-Салих Ташкентке кайта оралады. Ташкенттегі атасы имамдык еткен Бекмұхаммадби мешітінде атасының ісін жалғастырып имамдык етеді. Сол дәуірдегі замана тарихын жетік біліп кана коймай, өзі де – Абу Тахир-кожанын «Самария» шығармасы секілді Ташкент және оның тарихы жайлы үлкен шығарма жазуды арман етеді. Дәл осы жылдары ол өзінін туындысы «Тарих-и джадида-йи Ташканд» шығармасын жаза бастайды. Шығарманы жазуға автор 25 жыл өмірін арнаған екен, нақтырак айсак 1279/1863ж. зу-л-хиджжа айынан (май айынын соны) бастап, 1307/ 1887-1888 жылдары аяктап шығады. Тарихты сыдырта айтып сыр шертетін тарихнамашылдык дәстүрді жіті менгерген ол, өз туындысында сол дәстүрді жалғастырады.

Мұхаммад-Салих өз заманына терен білімді, ой өрісі кен адам болған. Оның география, медицина, фармакология жайлы білімінін терендігін біз шығармасындағы жер-су, елді мекендерді суреттеуімен катар, сол жерлердегі дәрілік өсімдіктер, түрлі емдік шараларды баяндауынан көре аламыз. Өзбекстанның Абу Райхан Бируни атындағы Шығыстану институтының кызметкері А. Насыров «Ташкенттің ғалымдары мен акындары» деген еңбегінде былай деп жазады: «Мұхаммад Салих парсы

тілі мен әдебиетін жақсы көрген, математика, астрономия, тарихты жетік білді және Мауреннахр тарихына [illegible] шеберлердің несі болды» [7]. Сонымен қатар Мұхаммад-Салихтың парсы ақындары Сағди Ширази, Жалал ад-дин Руми, Абдурахман Жами, Алишер Навои т.б. туындыларын сүйіп оқығандығын және олардан [illegible] өлең жазғандығын, әдебиетке деген құштарлығын осы шығармалар [illegible] өлең жолдары дәлелдейді. Бұл оны тағы бір жаңа қырынан көрсетеді.

Мұхаммад-Салихтың үлкен мұрасы «Тарих-и жаңа-ин Ташкент» туындысы Ортаазиялық парсы тілінде жазылған, сол [illegible] туралы. Оның бізге мәлім үш нұсқасы бар, олар Өзбекстан Ғылым Академиясы Шығыстану институтының қолжазбалар корындасақталған. Шығармаының алғашқы томы сол кезеңде қалыптасқан шығыс тарихшыларының шежіре дәстүрінде жазылған, яғни бүгінгі ғылымда компилятивтік деп саналады. Алайда орта ғасырлық жазба әдебиетте «компиляция» деген ұғым болмағандығы бәрімізге аян. Сол кездегі авторлардың жазған еңбектеріндегі ғылыми жетістіктердің барлығы мұсылман қауымына ортақ дүние болып есептелді. Ғылымға құштар әрбір адам ол еңбектерден қалағанынша пайдалана алды. Осындай тәсілмен небір ғажайып өнер туындылары дүниеге келді. Бұл дәстүр, әрбір тарихшыға өзіне дейінгі тарихи шығармаларды, тегінде тарихты жақсы білудің, ол жазылған дүниені өз кезегінде жаңа оқиғаларымен толықтыру қажеттігін тудырды. Осылайша, бабалар мұрасы ғасырлар шыңын аттап өтіп бізге жетіп отырды. Сондай тамаша туындының бірі Мұхаммад-Салих еңбегі болып саналады. Аталмыш бірінші том, сол тарихнамалық дәстүрді жалғастырып өзне дейінгі көптеген тарихи шығармалардағы Адам атадан бергі тарихты қамтиды.

Ал екінші томы үш тараудан тұрады, алғашқысы «жаннат мекен Ферғана» тарихына және онда билік еткен сұлтандар хақында (пп. 297б-360б), екінші тарауы Ташкент, Ферғана, Бұхара тарихына (пп. 361а-870а), үшінші тарауы Ташкент және Ташкент велоятының тарихи топографиясы мен климаты, табиғаты, ауыл шаруашылығы, қала тұрғындарының және қала төңірегіндегі халықтың өмірін, кәсібін суреттеуге арналған (пп. 873а-1040б). Оның мынадай тізімдері бізге белгілі [5, С 120-121.]:

1) № 7791, 1040 пп., автордың өз қолжазбасы;

2) № 11702, 302пп., екінші томның бірінші тарауы және екінші тарауының жартысы;

3) № 11703, 294пп., екінші томның екінші тарауының екінші жартысы және үшінші тарауының барлығы:

4) № 5732/I, 192пп., 1940, екінші томнын бірінші тарауы және екінші тарау ның бірінші жартысы (Nasyrov Abdulla).

5) № 5732/II, 209пп., 1940, алдыңғы тізімнін жалғасы (Nasyrov Abdulla)

Десек те, Мұхаммад-Салихтын бұл туындысын осы күнге дейін Қазақ тарихының дереккөзі ретінде тікелей зерттеушілер аз, онын есесіне оны түрлі аспектіде жалпы такырыптардың катарында карастырған зерттеушілер баршылык. Шығыстанушылардын бірнеше буыны назар аударып, біршама ғылыми зерттеулерде пайдаланғанымен шығарма толык әрі тыңғылыкты зерттелген жок. Әр кезде әр тарихшы өзіне кажетті нәрселерді үзік-үзік аударып өз жұмыстарында пайдаланғаны болмаса, шығарма әлі күнге толығымен деректанулык, сонын ішінде Қазакстан тарихына катысты, әсіресе Дешті Қыпшак пен Ташкен иелігіне карасты Онтүстік Казакстан тарихына катысты деректер тұрғысынан жан-жакты талдаудан өтпеген. Біздін максатымыз – осы тұрғыда зерттеу жүргізу. Демек, мұндай қайталанбас тарихи туындыларға деректанулык талдау жасауға арналған зерттеу казіргі таңдағы Казакстан тарихындағы өзекті мәселелердін бірі болып отыр. Өйткені бұл шығармадағы Казакстан тарихы жайлы деректер еліміздің тарихын тануға, тарихтағы «актаңдактарды» жоюға комакты үлес косары анык.

1. Жанбасбаева Ж.М. Персоязычные источники по истории взаимоотношений казахов с соседними народами в XVIII-первой половине XIX века. Дисс. ... д.и.н. – Ташкент 1991

2. Стори Ч.А. Персидская литература. – Москва, 1972. – С. 1199-1200

3. Ураимбоев А., Бурнев О. Ташкент Мухаммад Солих таснифоти. – Ташкент, 1983. – 7 б

4. Султанов У. Мухаммад Солиххужа ва унинг «Тарихи ожаншоиён Тошканд» асари. – Ташкент 2007. – 13-17 бб

5. Бейсембиев Т. Кокандская историография. Исследование по источниковедению Средней Азии XVIII-XIX веков. – Алматы, 2009. – 120-121 бб.

6. Мухаммад Солих Тошканди. Тарихи ожаншоиён Тошканд. – №11073. – 429-430 бб

7. Султанов У. Мухаммад Солиххужа Тошканди хаети ва ижоди. – MOZIYDAN SAFO. – 4. 28.2005 – Ташкент. – С. 34.

СЕКЦИЯ № 1

ЭТНОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ

ІОҚТАБАЙ А.
ҰҒА-ның [illegible] институты
Тарих және [illegible] институты
т.ғ.к., доцент (Алматы қ.)

ШОҚАН ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ БАЙЛАРДЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Қазақ байларының малдарының санын және қоғамдағы алатын орны мен рөлін дәлме-дәл көрсеткен бірден-бір зерттеуші Ш. Уәлиханов. Шоканның деректері ауызша тарихтың мәліметтерімен де сәйкес келеді. Себебі Шоқан бұл байлармен замандас, әкесі Шыңғыс істес, аралас-құралас болды. Шоканның жазуынша арғын ішіндегі қуандық Сапақ байда 18 мың, каржас Азнабайда 25 мың жылқы болған. [1, 31, 91бб.] Байлар ғасырлар бойы жылқының санын көбейтіп қана қоймай асылдандырып, жаңа тұқымдар алып, әскерді жорық аттарымен, елді ат майымен, соғыммен, мейрамдарды азық-түлікпен қамтамасыз еткен байлардың рөлі ерекше. Көшпенділер қоғамында бай тек қана есепсіз байлықтың иесі емес. «Бай» терминінің мәнін дұрыс көрсете білген түркі-моңғол халықтары тарихының білгірі Л.П. Потапов: «Бай» сөзін этнографтар «богатый» деп аударып жүр... бұл қанағаттанарлық балама емес. «бай» әлеуметтік ұғымнан жоғары құдіреттілік мағынада», – деген. [2, 236 б.]

«Бай» сөзінің мағынасын анық ашып көрсеткен И. Хантинский: «... Қазақ тілінде «жақсы және «бай» ұғымдары мәндес. Сондықтан цивилизация әкелген өмірдің материалдық (байлық А.Т.) және адамгершілік, парасаттылық арасындағы бөлініс қазаққа түсініксіз. Ол сансыз көп малға ие болса, оның өмірі жан-жақты рухани толысқан болу керек», – дейді. «Бай – елдің ырысы», «Байда болса – елінде де бар», «Бай қашанда шіркін бай ғой». – деп айтылған сөздер сол байдан жақсылық көрген, көмек алған адамдардың сөзі. Қазақ қоғамының негізгі тірегі ру десек, ру болу үшін елді ұстайтын би, жерін қорғайтын батыры, елін бағатын байы болу керек. Байдың аткаратын міндетінің өзі елді басқаратын биден, елді, жерді корғайтын батырдан кем болмаған. Себебі,

отыс-кеспемен кеткенмен зейнетақы қоры жоқ, рудың кедей-кепшігін, кемтар-кемшілдерін бай одаққан, бәрі байдың қолына қараған. Саран Шыкбермес Шыныолінар, Карынбайлар сасық байлар әрине болған, оларды халық бай деп есептемеген. Қазақ орыска бодан болғанда, хандар, билер заманы кетіп кетті, бәрі өзгерді, паракорлар, өз халқын тонаған байлар шықты. Кошпелі пісір қоғамында таптық, антогонистік өшпенділік болған емес. Қазақтың кең даласында мал да, жайылым да жеткілікті болатын. Халық өлеңінде.

Қазағым қыстайтын еді қырға барып,
Қолденең шыныраулы шынға барып.
Жарлымын деп айтушы еді жүз қой бітсе,
Қой, жылқы толық болса мынға барып.

Белгісіз акыннын осы өлең жолдарын казак жерінде ұзак жылдар басшы кызметте істеген орыс чиновнигі Гейнс те растайды. «Шынында бұрын мың койы, жүз жылкысы бар казакты кедей санайтын, бұрындағы койы мен жылкысынын көлеміне сан жетпейтін адамдар казір аз калды деп айтады». [4. 151 б.] А.К. Гейнс бұл әнгімені XIX ғасырдын аяғында жазады. XVIII ғасырдын ортасынан бастап XIX ғасырдың ортасына дейінгі бейбітшіл заманда мал басы казак жерінде үстемелеп өскен, малдың сыймағанынан казактар батыста Астрахань, Орынбор мен Ор, Новосібір, Қорғаннын бос жерлеріне келе бастады, патша әкімшілігінен рұқсат алып, аренда акысын толеп шекаранын ар жағына өтіп, малын бакты. Шығыста Алтай, Тарбағатай, Іле аймактарын толық иеленіп Гансу, Баркөл провинцияларына дейін жетті. Көне түркілер, кыпшактар заманында байлардың жылкысы орасан көп болып, бейнелеп айтсак астрономиялык сандарға жеткен. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында:

Карабайдың токсан мын жылкысы бар,
Сексен үш жаска келген сол күнінде.

Казір «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпосынын пайда болғанына 1500 жыл деп есептесек, көне түркі заманында Алтай мен Дунай арасын емін-еркін көшіп жүрген дала шонжарларында жылкынын орасан көп болғанын көреміз. XIX ғасырдын өзінде казак байларында жылкы саны мыңдап емес, он мыңдап саналған.

Сұрасан руымды Куандык-ты,
Баска елге көрсетіпті жуандыкты,
Аккошкар, Сайдалынын заманында,

Бір көлден кырык мын жылкы суарыпты, – деп өз елінін байлығын акын Құлтума Өтемісұлы мактаныш етеді.

Жылкылы байлар жайында деректер ел аузындағы аныз болып

[illegible]. Әрине ауызекі әңгімелерде жылқы [illegible] [illegible].

Сондыктан біз жазба деректер мен ауызша [illegible] салыстырдык. «... Бай қазақтардың қолында бес [illegible] мыңнан жылқылары бар. Мұндай байлар тіпті өзінің [illegible] санын білмейді», – деп жазады И. Фальк. [5, 221 б.] Орта ордада (Орта жүзде А.Т.) жылкы табындары он мыңнан асатын адамдар бар» – деп көрсетеді И. Георги. [5, 228 б.]

Орта жүздегі жиырма мың жылкысы бар алшындар [illegible] баяндайды [6, 31 б.]. Демек, XVIII ғасырдағы орыс деректері [illegible] ауызекі мәліметтерінің шындығын дәлелдей түседі. Қазақ [illegible] көптігі жайында хабар шетелдерге де жеткен. Француз ғалымы Гуттен-Чапский: «Қазақтардың жылқы табындары ғаламат үлкен, бай иеліктерінде 8000–10000 баска дейін болады, кедейлерінің өзінде 20-дан кем болмайды». [7, 124 б.]

Орыс зерттеушісі Сапактың 10 мың жылкысының үстінде толып жатқан түйелері және баска малдары бар, 100-дей малшылары бағады, бай көшкенде 150 түйеге жүк артады. Сапақтың жылкылары шоқтығы биік, тұрпаты ұзын, бәдені сұлу. Ол өзі ақыл-парасатты, барымтаға ешқашан катыспайды, сондыктан тыныш өмір сүреді. Қуандық Алда мен Жұман атты байларда бір деректерде 23 мың жылқы бар. Жанақ ақын Түбекпен айтысқанда:

Алтай-Қарпық байым бар Алда – Жұман,
Тап өзінің жылқысы жиырма үш мың.

Нүркен бай өз заманының алдыңғы қатарлы адамы болған, XIX ғасырдың бірінші жартысында-ақ қажылыққа барған. Қазақтың сонау ортағасырларда Дешті-қыпшақ даласынан Құлынды даласына жылкыларын айдап апарып кыстатып, құлындатып келетін дәстүріне сәйкес Батыс-Сібір губернаторлығынан 11 мың десятина жерді Ертістің оң жағалауынан (Құлынды даласы) жалға алып, жылқысын аман-есен кыстатып, құлындатып әкеледі екен.

Әр жақта аты шыққан Нүркен бай,
Ішеді алтын аяк, аққұйрық шай.
Байлығы алты Алаштан асып кеткен,
Құлындайды жылында жеті жүз тай.

XIX ғасырдың аяғында Ресеймен шекаралас Орал, Торғай, Ақмола облыстарында орыстың көпестері мен ауқатты адамдары табынды жылқы шаруашылығымен шұғылдана бастаған. 1890 жылдары Орал облысында 7539 бас биесі бар 59 жылқы табыны болған. Бұлардың

бар болғы қазақ жылқыларын өсірді. Табынды жылқы шаруашылығының [illegible] жете білген жайық орыс-казагі П. Овчинников балаларымен бірге [illegible], қулыларын есептемегенде жылқы санын 2500 басқа жеткізген [illegible] 90 ағыр-үйірге бөлген. П. Овчинниковтың жылқы бағуын сырлап қаныққаны соншалық, казак байларындай әр табынды түске бөліп бақтырған. Құла табын, торы табын, т.б. бірін-бірінеараластырмаған. Орыс байларының жылқышысы болған 102 жастағы Оспанов Арыстанғалидың айтуынша П. Овчинниковтың жылқы бағу әдісі, казактікінен айнымаған жүргізген казак кедейлері орыс байының жылқысын бағып, биесін сауып шаруасын жүргізген. Петр Овчинников өз отбасында тек кана жылқы мен көп сүйіп жеп, жыл он екі ай қымыз ішкен.

Зайсан-Шілікті аймағында В. Сорокин деген бай жылқысын 12 мыңға жеткізген деген сөз бар. П. Овчинников пен В. Сорокиннің жылыкы санын үлкен көлемде ұстап, табынды жылыкы шаруашылығымен шұғылдануы казактың жылыкы мәдениетінін басқа халыкка әсерін және өміршеңдігін көрсетеді.

Астрахань, Орынбор, Сібір казактарының атты әскерлері барлығы дерлік казак жылкыларын мініске пайдаланған. Орал казак әскерінде Россиянын басқа казак әскерлеріне карағанда жылкынын көп болуы олардың алдымен казак жылкыларын өсіріп, табынды жылкы шаруашылығымен шұғылдануында болса керек. 1864 жылы Сібір казак әскерлерінін карауында ғана казакы тұкымды 3178 айғыр 22 826 биє бағылды.

Орыс халкы өмір бойы он-он бестен, ары кетсе жүз жылкыға дейін аткорада (конюшня) өсірген, табынды жылкы шаруашылығының аркасында жылкы санын мыңдаған басқа жеткізуге болатынын түсіне білді, онын үстіне кыска карай жемшөп дайындап, жұттан сактады. Біз көбінесе басқа халыктардын казак халкына тигізген әсері жайында айтуға әуеспіз. Қазак халкының ғасырлар бойы жинактаған жылкы өсіру тәсілдерін орыстардың пайдалануын, казак халкынын тікелей әсері деп бағалау керек.

Бүкіл казак жеріндегі жылкынын басқа малдармен салыстырғандағы үлес салмағы 13,5 %, жылкынын Акмола облысы бойынша үлес салмағы 28 %, одан соң Семей 19,4 % , Торғай 17 %, Жетісу 10,7 %, Орал 8,9 %, Сырдария 6,9 %. Акмола облысы бойынша әрбір үш малдын біреуі жылкы, себебі ежелден Арка жылкымен данкы шыккан, «Жылкыны мыңдап өсірген, Арканын нулы жері екен», демей ме казак. Сонымен катар статистикалык мәліметтерде, сиыр кейде түйе кедейлер мен орташалардікі, ал жылкы аукатты байлардын колында болғаны анык

байқалады. Қазақ қоғамында ежелден ешкі келейінің малы деп есептеледі. «Келеі ешкі жияр, ешкімен есін жияр», дейді халық даналығы.

Торғ түлік малдың қазақ жеріндегі өсіп-өніп дамуына келесі Орталық, Оңтүстік, Солтүстік-Батыс және Солтүстік-Шығыс Қазақстанда жылқы мен ірі қара өсірілгені, Ресей құрған мал базарларының жақындығы ауа райының әсіресе қыс мезгіліндегі қатаңдығы әсер етті. Батыс, Оңтүстік-Батыс, Жетісу және Оңтүстік Қазақстанның табиғат жағдайы қой мен түйе түлігіне қолайлы болды. Мұның ішінде қазақ жерінің тарихи аймақтарының өзінде мал өсірудің ерекшеліктері бар. Мысалы, Маңғыстауда «үш түлік» десе, Баян Өлгий аймағында (МХР) «бес түлік» деп атайды. Тарбағатай аймағында (ҚХР) – қой, Іле аймағында (ҚХР) – қой мен жылқы, Алтай аймағында (ҚХР) – жылқы мен сиыр. Іабеан қаланшұнқырында қой басымырақ.

Ертеден жылқылар отаны – Арка жылқылы байларымен, Жетісу қойлы байларымен, Үшқиян түйелі байларымен атағы шыққан. Сол себепті халық:

«Аркаға барсаң жылқышымын деме,

Жетісуға барсаң қойшымын деме,

Үшқиянға (Еділ, Жайық, Маңғыстау) барсаң түйекешпін деме», – деп тоқ айтқан.

Жылқы санының көбеюіне, жалпы мал шаруашылығының дамуына ауық-ауық болып тұратын жұт – нағыз апат болды. Алдымен малдарын басқа жаққа айдап әкетуге мүмкіншілігі болмаған келеі және орта шаруалар көп зардап шекті.

1. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алматы, 1985

2. Потапов Л.П. Сакральное значение слово «богатый» в Алтая– Саянских тюркских языках (по топографическим материалам) // TURCOLOGICA. 1986. К восьмидесятилетию академика А.Н. Кононова. Л. 1986. - С. 164–178.

3. [ЖК. 1903.№ 7. Пб.] [79 Пб.]

4. Гейне А.К. Собрание литературных трудов – Спб., 1897. –Т.I. – 589 с.

5. Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Под рео. проф. Асфендиярова С.А. и проф. Гроте П.А. – Изд. 2. – Алматы, 1997. – сб. I. Конец XVIII в. – XVIII в. – 350 с.

5. Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Соч. П.Н. Рычкова 1762. – Оренбург, 1887. – 405 с.

6. Граф Гуттен-Чапский История лошади. Журнал Коннозаводства - 1895. - №5-6

ОРАЗБЕК Н.
младший научный сотрудник
Института истории и этнологии
им. Ч.Ч.Валиханова (г. Алматы)

СОВРЕМЕННЫЙ КАЗАХСКИЙ АУЛ: ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ И ЭТНОСОЦИАЛЬНЫЕ ПРОЦЕССЫ
(к постановке проблемы)

Целью данного научного Проекта должна стать пионерская, новаторская, первопроходческая разработка общих и частных проблем исторического, историко-культурного, этнокультурного и этносоциального развития, в динамике, современного казахского аула, концептуальное обобщение (в русле новых научных парадигм) накопленных фактических и аналитических материалов. Главный упор на всестороннее, комплексное, системное (с опорой на стационарные полевые экспедиции) историко-этнолого-культурологическое изучение уникального своеобразия развития казахского аула (в начале XX-го века представлявшего собой классический кочевнический полукочевнический тип этносоциума, пережившего антигуманные, тотальные по своей природе социально-экономико-культурные эксцессы советского периода, переживающего жесткие трансформационные процессы в историческом настоящем).

Следующие основные задачи ждут своего решения:

– изучение всего круга научно-библиографических источников, периодики;

– проведение, как минимум, нескольких комплексных, стационарных (сроком не менее одного месяца) полевых этнографических исследований для исследования новейшего «среза» казахско-аульной действительности, ибо темп динамики развития Казахстана, всех параметров развития казахстанского общества и казахского этносоциума очень и очень высок, а посткочевническая казахская этническая культура с одной стороны столь хрупка и уязвима, а с другой – (на наш взгляд) далеко не исчерпала своей чарующей пассионарности, гибкости и способности к творческой адаптации, эволюции и прогрессу.

– научные командировки в библиотеки и научные центры России, страны «дальнего» зарубежья;

– сбор различных сведений в госучреждениях разного ранга;

– систематизация и аналитическое обобщение собранных материалов

итоговая научная монография) по различным аспектам темы Проекта (а также сопутствующие поэтапные статьи, тексты выступлений в СМИ).

Основным итогом предлагаемого Проекта должна быть подготовка обобщающего (первого в казахстанской историографии) труда по современным этнокультурным и этносоциальным процессам в казахском ауле (в объеме 20–30 п.л.), который носил бы фундаментальный, теоретико-концептуальный, научно-справочный, а также познавательный характер. Необходимость подготовки подобной научной монографии достаточно очевидна, актуальна и, безусловно, будет востребована самыми широкими слоями интегрирующегося народа Республики Казахстан. Обнародование материалов нашего исследования предполагается осуществить и в форме статей проблемно-теоретического и научно-популярного характера, введения новых данных и материалов в энциклопедические издания республиканского масштаба, возможно, написания учебника, а также в форме брошюр, буклетов, альбомов.

В настоящее время Казахстан переживает сложнейший, насыщенный, противоречивый этап своего развития. Очевидны наши успехи в экономике, политической и социальной сферах.

Важно помнить, что среди основных составляющих успешного динамичного развития какой-либо страны (как-то: географические, геоэкономические, геополитические факторы, природные ресурсы, интеллектуально-технический и научный потенциал, межгосударственная кооперация в различных сферах, развитие банковско-финансовой сферы, инвестиционный климат и т.д., и т.п.) – наиважнейшим компонентом является человеческий фактор (одухотворяющий и стимулирующий сам процесс поступательного, позитивного движения к гармоничному прогрессу, процветанию...), потенциал позитивных, креативных возможностей народа (всех этносов) населяющего данную страну (представляющего гражданское общество данного государственного образования), уровень диалектического единства процесса развития этнических культур в условиях демократии, цивилизованности и толерантности и процесс интеграции всех страт, всех этнических культур в рамках гражданского общества страны.

Исторический опыт человечества показывает, что наиважнейшим условием поступательного, прогрессивного, динамического движения какой-либо страны вперед – являются такие духовные категории, как мир, согласие, толерантность, добрососедство, открытость, «симфоничность» среди населения гражданского общества, этносов данной страны. Этносы Казахстана должны и в интеллектуально-мировоззренческом аспекте стать

истинными субъектами потока исторического времени, активизировать процесс этносамопознания, осознанно строить свое общее казахстанское будущее.

«Казахский народ является государствообразующим этносом, поэтому он несет ответственность перед другими этносами, а другие этносы должны относиться с пониманием к самовыражению казахской нации» (Н.А. Назарбаев). Но, также, и перед собственно казахским этносом стоит насущная, актуальнейшая проблема «внутри»-этнической консолидации. Микрокосм казахского аула, к сожалению, до сих пор остается «терра-инкогнито» на «ландшафтной» карте историко-этнолого-культурологической казахстаники. (В советское время «в фаворе» были истмат, научный коммунизм, партстроительство и псевдоистория его величества гегемон-пролетариата: по определению, по-моему, Л.Д. Ландау – науки противоестественные).

К сожалению, академическая наука Казахстана в прошлом упускала из поля своих научных интересов данную проблематику (динамика развития казахского аула). К счастью, наступило то время и те возможности, которые, надеемся, откроют новую страницу в летописи исторических наук Казахстана – и предлагаемый научный Проект будет (надеемся) реализован.

В Казахстане об ауле и его проблемах писали и пишут многие, но, в основном, поверхностно (журналисты, так называемые политологи), либо сугубо в узком профессиональном ключе (экономисты, правоведы) и т.п. Концептуально-аналитического исследования проблем современного казахского аула с позиций историка, этнолога, социолога (в англо-саксонском понимании этой профессии, отрасли науки), культуролога, пока в нашей республике не проводилось. Наш проект, мы полагаем, закроет хотя бы часть лакуны.

Не надо обольщаться: Казахстан, на мой взгляд, в экономическом отношении является типично аграрной (возможно, аграрно-индустриальной) страной; а что говорить о типе ментальности? И, как объект комплексного, системного, аналитико-концептуального исследования – казахский аул, аульчане-селяне (класс, основная страта) должны «занять» подобающий им сегмент в казахстанской историографии. Не случайно, фундаментальная научная хрестоматия крестьяноведа с мировым именем – Теодора Шанина – названа «Великий незнакомец: крестьяне и фермеры в современном мире» (М., 1992).

Казахский этнос, на наш взгляд, подвергается наиболее сложным трансформационным процессам, проникающим в самые «глухие» уголки

...ского этнического пейзажа, и затронувшим все сферы этнического бытия и сознания. Даже предварительный системный анализ аграрного казахского (и общеказахского, и общеказахстанского) общества, через призму и в русле нашего научного Проекта – выявил «на-гора» интереснейшие, неоднозначные (безусловно и спорные) умозаключения, пока рельефно смутно-оформленные протоконцепции [См.: Оразбек Ж. Национальная идея и современный казахский аул (рукопись, объем 19 с.].

Фундаментально-научное осмысление проблем развития современного казахского аула позволит очертить истинное положение аула в системе «координат» бурно развивающейся рыночной экономики и трансформации государственно-политического организма нашей страны, а также даст «пищу» для выработки научно-практических рекомендаций официальным исполнительным органам и организациям различного ранга и профиля по совершенствованию своей отраслевой политики в ауле среди аульчан.

В нынешних условиях развития социогуманитарных наук Казахстана, можно констатировать, что разработана/осмыслена концепция историко-этнолого-культурологического исследования (синтезирующая лучшие традиции советской научной школы с новейшими западными теориями, методиками и инструментариями), достигнут новый уровень научных подходов к исследуемой сложнейшей деликатной теме (системный подход, направленный на раскрытие целостности изучаемого объекта, на выявление многообразия внутренних связей исследуемого этнокультурного, этносоциального феномена); концептуально проработана проблема теоретических основ научного изыскания.

Важно сосредоточиться на освещении, исследовании следующих аспектов темы:

– этапы исторического развития казахского аула;

– особенности этнополитических процессов в ауле в прошлом и настоящем;

– динамика этнических процессов в целом;

– этнодемографические процессы;

– этнокультурные процессы;

– этносоциальные процессы;

– этноконфессиональные процессы; реликты шаманизма (баксылык); проблема возрождения Ислама (позитив и противоречия), социализация Ислама; паучьи тенета неохристианского «мессианского» миссионерства;

этнические аспекты экологии (эпохи – традиционная, царско-колониальная, советско-имперская, современно-транзитная);

проблемы насильственной седентаризации и ее последствия;

этно-экологически детерминированная хозяйственно-культурная специфика казахского аула;

неформальная экономика казахского аула;

проблемы типологии этнической идентичности (родо-племенной, региональной, общеказахской и общеказахстанской); национальное тождество;

трансформация прежних идентичностей в новое этническое тождество;

феномен казахской родо-племенной структуры (этнолого-культурологический анализ); родо-племенная взаимопомощь и поддержка как защитный механизм выживания этноса;

– этническое возрождение;

– проблема гражданской идентификации;

– проблемы казахской ментальности;

– этнические ценности, стереотипы, моральные нормы, этикет;

– казахская сельская (аульная) семья как «атомная частица» и микрокосм-константа этнической культуры; семейное тождество;

– аульная община как хранитель и гарант социально-этнического «самочувствия» своих членов;

– адаптация и трансформация традиционных потестарно-властных институтов аульного социума; институт аксакалов, неформальных родовых и субродовых лидеров (элита аульного масштаба);

– традиция как феномен и как новаторство;

– казахская материальная и духовная этническая культура в исторической динамике;

– некоторые казахские традиционные обычаи и традиции (реликты, константы-символы выживания этноса, возрождение, современная деформация/опошление в угоду «высоких» эталонов-стандартов вестернизации и «истинной» исламизации);

– феномен казахского гостеприимства: этнолого-культурологический анализ;

– проблема формирования личности: социализация, инкультурация, аккультурация, культурная трансмиссия, ассимиляция;

– локальная топонимика – важнейший индикатор «самочувствия» и этнического «здоровья-иммунитета» нации;

– проблемы казахской антропонимики («лакмусовой бумаги»

социально-исторических перипетий и катаклизмов в судьбе этноса);

- этнодифференцирующие и этноинтеграционные компоненты казахской национальной культуры;

- этапы адаптации аульчан к средам географо-климатической, социально-исторической, полиэтнической, поликонфессиональной, мультикультурной и иной, в прошлом и настоящем;

- социальная и этническая мобильность;

- этноязыковые проблемы;

– казахская национальная интеллигенция и казахский аул;

– межэтнические контакты, связи в ауле; этнический фактор в казахстанском селе;

– проблема этнических конфликтов (внутри-, и меж-);

– этносоциокультурные аспекты модернизации (по-советски и современной): традиционализм versus модернизация (?);

– типы и формы латентного сопротивления/противодействия крестьян тоталитарной власти в исторической динамике;

– процесс этнической миграции (репатриация и др.): проблема оралманов в современном казахском ауле («волны» – 2-я пол. 1950-х–нач. 1960-х гг: после обретения независимости); «этнический» туризм;

– проблемы внутриреспубликанской трудовой миграции и трудовых мигрантов;

– проблема маргинализации сельского населения, трудовых мигрантов и др.;

– проблема становления общеказахстанского гражданского общества и суперэтнической общности – народ Казахстана;

– псевдоэтнические мифы современной эпохи о казахском ауле и аульчанах;

– глобализация и современный казахский аул;

– перспективы развития казахского аула в ближайшем будущем;

– казахская (казахстанская) национальная идея и современный казахский аул. Предполагаемое исследование явится весомым, фундаментальным вкладом в дело осмысления комплексной проблемы современного развития казахского аула, проблемы самоидентичности аульчан как полноценной самобытной части казахского этносоциума и, одновременно, как части общеказахстанского гражданского общества, народа Казахстана, и восполнит зияющие лакуны по ряду животрепещущих проблем истории, этнографии, социологии казахского аула.

ПРОСКУРИНА Ж. А.
сотрудник научного центра
историко-культурного наследия
(г. Алматы)

ЦЕННОСТЬ ТРУДОВ Ч.Ч. ВАЛИХАНОВА ДЛЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИСТОРИИ НАРОДОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

С обретением Республикой независимости, одним из актуальных направлений этнополитической истории нашего государства стал вопрос самоидентификации народа Казахстана. В этой связи, наследие великого казахского ученого – просветителя Чокана Валиханова, охватывающее исторические, этнологические, культурологические и географические изыскания, сопровождающиеся не только анализом тюркских, арабских, китайских, немецких и русских источников, но и богатым иллюстративным материалом, в т.ч. топографическими картами с обозначением существовавшей на то время топонимики, безусловно, является национальным достоянием Республики.

В своем сообщении мы попытаемся осветить лишь некоторые аспекты его исследований в области этнологии и культурологии, выводящие нас на сугубо подлинные артефакты жизнедеятельности и мировоззрения наших далеких предков. Обратимся, прежде всего, к материалам по описанию народов, проживавших в Средней Азии, Семиречье, на юге Казахстана и в Кашгарии, приведенным в его трудах «Очерки Джунгарии», «Киргизское родословие», «Предания и легенды Большой Киргиз-Кайсацкой орды», «Тенкри (Бог)» и «Следы шаманства у киргизов». Первая его поездка состоялась в 1856 г. в составе экспедиции полковника Хоментовского на Иссык-Куль, потом в Кульджу. Вторая – в 1859 г. с кокандским торговым караваном, направлявшимся в Кашгар. Не останавливаясь подробно на ценнейших географических и социально-экономических характеристиках стран, данных Ч. Валихановым в своих отчетах, процитируем лишь небольшой отрывок его дневниковых записей, тонко и образно отражающий депрессивное состояние народов, находившихся тогда под экспансией джунгар. «Средняя Азия, - пишет он, - в настоящем своем общественном устройстве представляет явление крайне печальное, какой-то патологический кризис развития. Вся страна… как одна громадная пустыня, с заброшенными водопроводами, каналами и колодцами, усеянная развалинами… многовратных городов….Живет (здесь) дикое невежественное племя, развращенное исламом и забитое

ханизма религиозным и монархическим деспотизмом туземных властелинов с одной стороны и полицейской властью китайцев, с другой» [1]. Далее он с горечью отмечает, что «Среднеазиатские владельцы теперь не пишут стихов и мемуаров, не составляют астрономических таблиц, как это делали их предки». Для выяснения предшествовавшей джунгарам истории этих народов, Ч. Валиханов обращается к арабским и китайским источникам, исследованиям европейских ученых, скрупулезно собирает легенды, ведет этнографические очерки, делает зарисовки типажей и их антропологическое описание, анализирует топонимику, быт, вооружение и верования местных жителей. Эти исследования опередили, можно сказать, на 150 лет современные открытия ученых по индоарийскому происхождению ряда этносов, населявших в древности территорию Казахстана, о фино-угорских контактах «татарских» племен Южной Сибири и Средней Азии, о переселениях киргизов (бурутов) с Енисея, их идентичности и различии с хакасцами, о генетической связи родов теле и чилэ с гуннами. Анализируя сведения Абулгази и некоторые китайские летописи о появлении на реках Талас, Чу и оз. Иссык-Куль (в Семиречье) родоначальника тюркских племен Абулджа-хана, сына Иафета он дает простое и емкое объяснение этим переселениям: «...мы знаем, что здесь задерживались и укоренялись все племена, иммигрировавшие с высокой Гоби, пока не были изгоняемы более сильными» [2].

Им четко отслеживается полиэтническая структура средневековых кочевых государств, образовавшихся на территории Казахстана. Так, на основе генеалогических таблиц кайсаков, узбеков и ногайцев он делает вывод, что это были союзы «разных турецких и монгольских племен, образовавшихся после падения Золотой и Джагатайской орды» [3]. Возникновение народа казак, отличного от киргиз-кайсаков, он предполагает, произошло подобно сложению «отдельной и характерной народности» запорожских и донских казаков «... более или менее различных от велико-русского населения» как самостоятельной «казачьей общины из разнородных племен». «Можно полагать, - пишет он, - что казаки присоединились к союзу племен образованных в степях киргизских. Кочевая степная жизнь, ... общее свойство и наследие племен степных ... могло утвердить за новым союзом имя казак, которое, как можно полагать из Шайбани-намэ ... в то время имело значение довольно почтенное и означало возвышенность духа, здравость - соответствовала европейскому рыцарству» [4].

На правомерность этих взглядов Ч. Валиханова указывает и статья из русского Филологического вестника «Богатыри периода до-татарского»

[5] в которой сообщается, что «до настоящего столетия слова черкес и казак здесь были синонимами. ... По преданиям, сохранившимся у местных черкесов еще до VII в. (т.е. до прихода кабардинских князей) назывались казахами, имя, которое они удержали за собою и в устах Мингрелиев и теперь еще называющих их казак мепе, т.е. царями казаков». Об их присутствии на Кавказе свидетельствует и название населенного пункта «Казах», сохранившееся по сей день в северной части Азербайджана в приграничной с Арменией территории. О военной и синкретической сущности этого слова, народа и страны говорят и многочисленные письменные источники, и история формирования на территории Казахстана военно-теократических государств, и участие в древности скифо-сакских, а в средневековье агузо-кипчакских наемных армий «бессмертников» в военных походах Римской империи и Арабского халифата, и, наконец, этимология самого слова «казак», восходящая к теологическим представлениям ранних кочевников о бессмертии души как основе построения мира. Слово «каза» означает жертву и уходит корнями к древнейшим понятиям и руталам жертвоприношений, обеспечивавшим жизнь на Земле. Отсюда и название котлов-триподов, предназначенных для жертвы - «казан», и слово «казнь», первоначально имевшее значение жертвоприношения. Слава о бесстрашии и военной силе этих народов распространилась в античном мире еще задолго до Александра Македонского, у которого скифо-сакские войска составляли ударную силу. Геродот пишет, что «самая важная особенность скифов состоит в том, что ни какой враг, напавший на них, не может спастись от них бегством, ни захватить их, если они не захотят быть открытыми: ведь народу, ... где каждый – конный стрелок ... как не быть непобедимым и неприступным» [6].

В Арабском халифате статус тюркских наемных армий был столь высок, что многие их военачальники становились правителями округов и государств, наместниками халифа и даже халифами. Например, в 868-905 гг. в Египте, Сирии и Ираке правила Тулунидская династия огузского происхождения, в 935-968 гг. в Египте и Сирии пришли к власти Ихшидиты, также происходившие из тюркского военного сословия, а затем, в 1250-1517 гг. на протяжении двух с половиной столетий там правили мамлюки, генеалогия которых восходит к кипчакам. Мощь и успехи Мамлюкского государства были весьма внушительны. В 1260 г. султан Ал Музаффар Сайф ад-дин Кутуз разгромил монголов при Айн Джалуте, а его преемник Аз-Захир Рукн ад-дин Бай Барс I закрепил победу и поставил на ноги государственное управление. «Их владения

простирались на западе до Киренаики, на юге до Нубии и Ма[illegible] на севере до гор Тавра. Под их защитой находились [illegible] Аравии» [7]. Не смотря на потерпевшее в 1516 г. от Османских [illegible] поражение, военная каста мамлюков в качестве наемной [illegible] управлять Египтом вплоть до 1811 г. Известны и другие [illegible] династии, правившие в Иране, Йемене и других странах мусульманского мира. Алтукиды, Аюбиды, Салгуриды и т.д.

Таким образом, становится очевидным, что этимология слова «казак» восходит к сакральной военной сущности общественного устройства ранних кочевников, на основе которой в последствии формировались военно-теократические союзы и государства.

Образование у казахов трех жузов Ч. Валиханов убедительно связывает с военной организационной структурой управления, состоявшей из трех жузов – сотников, в которые вошли различные племена. Создание такой системы управления в Казахском ханстве, как он считает, было обусловлено необходимостью объединения разгробленных и ослабших родов против постоянных набегов Золотой и Джагатаевой орд, обеспечения обороны от творимых ими беспорядков.

Среди работ этнографического и лингвистического плана помимо удивительных по проницательности исследований, например, по происхождению названия кыргыз от кырык-кыз и глубокого исторического обоснования этого этнонима, ценными являются его наблюдения о близости языка якутов (Саха) к джагатаитскому, наличие в нем примесей финских и обще-тюрко-монгольских слов, а также принадлежности финнов к одному из отуречившихся (самоедских) племен таежной Сибири и их Саяно-Алтайской прародине. Особую актуальность представляют его материалы по этногенезу племен, вошедших в состав Тюркских каганатов, Монгольской империи и казахского ханства, поскольку эти государственные образования сложились на поли-этнической основе и названия их не являются самоназванием этих народов. Приведем лишь один небольшой отрывок из сочинения Ч. Валиханова «Киргизское Родословие»: «не считая нужным говорить о древности кипчаков, канглы, джалаиров, найманов, керейтов, киритов, это должно быть известно сколько нибудь знакомым с историею Чингиса и его завоеваний. Канглы и Кипчаки, как сильные народы тюркские, упоминаются восточными историками еще в баснословную эпоху Огуза. Канглы, по свидетельству Абульгази, еще до нашествия монголов жили по Иссык-Кулю, Джуду и реке Таласу, а кипчаки, со времени Огуза до Чингис-хана в продолжение 400 лет

жили на пространстве рек Дона, Волги и Урала, почему и страна ими обитаемая получила название Дешт и Кипчак» [8].

Не менее значимы труды Ч. Валиханова в области изучения религиозных обрядов, ритуалов и народных традиций киргиз-кайсаков, выводящие нас на древние пласты истории этих народов. Как в Монголии «буддизм, - пишет он, - со своей обширной мифологией и обрядностями ... должен был коренным образом теснить первоначальных шаманских духов», так и языческие верования киргиз-кайсаков видоизменились под влиянием ислама. К примеру, «шаманы призывали вместе с онгонами мусульманских ангелов и восхваляли Аллаха. Такие противоречия нисколько не мешали друг другу, и киргизы верили во все это вместе....В отношении обычаев шаманских и ... демонологии, - он считает, что, - киргизы богаче монголов...все шаманские обряды, понятия, легенды, столь тесно связанные с бытом кочевым, сохранились у киргиз в совершенной целости и представляют богатый материал для исследования средне-азиатских древностей» [9].

Из описанных Ч. Валихановым обычаев, преданий, легенд и мифов для изучения исконной культуры народов Центральной Азии несомненный интерес представляют его труды, относящиеся к доисламским верованиям: «следы шаманства» у киргизов и «Тенгри (Бог)», где рассматриваются древние культы огня, духов предков (Арвах), космогонические представления, ритуалы жертвоприношений, клятвы, талисманы. Рассмотрим наиболее устойчивый в кочевой среде культ огня. «Огонь почитается за аулие (святой)... В огонь нельзя плевать, нельзя наступать в очаг.... проходить через огонь, даже через место, где он был когда-то разведен. ... Огонь был покровителем жилищ, домашним святилищем; поэтому невеста, поступая в новое семейство, должна войти в юрту отца, принести в жертву огня ложку масла.... Во время горения жертвы мать или кто-нибудь из женщин, нагревая ладонь на огне, водит по лицу новобрачной и новобрачная отдает в честь огня халат, который берет хозяин юрты (отец мужа), как владелец очага....Для того, чтобы дать джан (присяги), разводят в двух местах огонь, проводят между этих двух огней....Скочевывая с зимовок, они (также) переходят между двух огней... Многие болезни лечили огнем» [10]. Те же ритуалы «очищения» огнем использовались у индо-ариев при кремации усопшего, которого проносили между трех огней: «ахавания», «гархапатья» и «дакшина», уносящих покойного, соответственно, в небесный мир, в пространство между небом и землей и в мир людей.

У киргизов для жертвы огню употреблялся жир [11]. В священных писаниях ариев жиру и огню посвящены многие гимны. Так, в 58 гимне IV

Мандалы Ригведы «К жиру», говорится: «Что есть тайное имя жира: язык богов, пуп бессмертия…». Огню при этом как в Ригведе, так и в Авесте отведена одна из главных ролей: «Он бог среди богов, ...Установлен как распорядитель порядка (обряда)….Бог (Аташ) добился для смертного (возможности) быть отведенным вместе (с ним на небо)» [12].

В заключении следует подчеркнуть, что описанные Ч. Валихановым доисламские обряды и верования являются ценным материалом для изучения и восстановления более древних мировоззренческих представлений, о чем свидетельствуют сохранившиеся памятники на территории Казахстана эпохи бронзы и ранних кочевников. Многочисленные археологические находки этого времени обнаруживают присутствие культа огня у андроновских и скифо-сакских племен, населявших эти территории. Это и храмы огня, выявленные в г. Алматы и близ г. Тараза, на городище Костобе, и бронзовые алтари, и керамические шираги с зооморфной и другой синкретической тематикой, найденные в Семиречье, Восточном, Центральном и Южном Казахстане. Примечательно также, что исторические топонимы этих сакральных мест идентифицируются с персонажами священных писаний ариев: Авестой и Ригведой. Так, урочище, в котором расположено крупнейшее святилище эпохи бронзы – Тамгалы носит название «Ацирахай», позволяющее отождествить его с божеством нижнего мира - «Анхраманью» из Авесты, а близрасположенный населенный пункт Отар соотносится с ведийским богом огня Хотар и авестийским – Атар (Аташ) - сыном Ахура Мазды. При этом у огузов слово «аташ» означает «огонь», сохранившийся по сей день в обиходе у туркмен, азербайджанцев и турков.

1. Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Валиханова // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург. Т.XXIX. 1904. – С. 41-42.

2. Там же. – С. 43.

3. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Валиханова // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург. Т.XXIX. 1904. – С. 291-294.

4. Там же. - С.290-291.

5. Хаханский М. Сборник сведений о Кавказских горцах. IX. 113 // Русский филологический вестник. Варшава. №4. 1884. - С. 230.

6. Известия древних писателей о греческих и латинских источниках о Скифии и Кавказе. Т.1. Вып.1. С.-Петербург. 1893. – С. 21-22.

7. Босворт К.Э. Мусульманские династии. М. 1971. – С. 101-103.

8. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Валиханова // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург. Т.XXIX. 1904. - С. 293.

9. Валиханов Ч.Ч. Следы шаманства у киргизов. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Валиханова // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург. Т.XXIX. 1904. – С. 9.

[illegible] Вальханов Ч.Ч. [illegible] 1909. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Вальханова. – Записки Императорского [illegible] Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург. 1904. [illegible]

[illegible] Ч.Ч. [illegible] шамактыка у кирилов. В кн.: Сочинения Ч.Ч. Вальханова. – Записки [illegible] Географического Общества по отделению этнографии. С.-Петербург [illegible]

[illegible] Мухтар Ауезов. Собр. соч. в 12 тт. Т. 1. М., 1989. – С. 420.

ҚЫРАУБАЕВА М.Ж.
Абай атындағы ҚазҰПУ ізденушісі

ЖАРКЕНТ УЕЗІНДЕГІ ҚОНЫС АУДАРУ МЕКЕМЕСІ

XIX ғасырдың 60-жылдарының соңына карай толыкканды жауланған казак даласындағы негізгі әрі күрделі мәселелердің бірі – жер мәселесі еді.

Жер мәселесін шешуде патша өкіметі төмендегі максаттарды көзделі: біріншісі, жергілікті казак халкының күнделікті тіршілігіндегі жер корын пайдалану ерекшеліктері және жерге деген меншік түрлерін аныктап, отаршыл биліктін жер мәселесіндегі кағидаларын белгілеу; екіншісі, патша өкіметінін максатты түрде жүргізе бастаған коныстандыру ісінін шенберінде «Коныстандыруға жер корларын» дайындау; үшіншісі, жергілікті халыкты, соның ішінде көшпенділерді отырыкшылыкка мәжбүрлеу еді.

Өйткені, 1867 жылғы Уакытша Ереже Түркістан өлкесінің жер мәселесін шешпеді, онын жері мемлекеттік болып жарияланбады. Бұл біркатар жағдайларға байланысты болды:

1) өлкенін Ресейге косылғанына көп уакыт болмауына сәйкес жерді мемлекеттік меншік деп жариялау, онсыз да көшіп-кону жері тарылған жергілікті халыктың наразылығын туғызуы мүмкін еді;

2) Онтүстік Казакстаннын Орта Азия хандыктарымен шектесетін көптеген рулары отырыкшылыкка көшкен болатын, сондыктан бұл арада Жетісумен салыстырғанда халык көп шоғырланды;

3) Түркістан өлкесінің отырыкшы аудандары мұсылмандык құкык нормаларына сүйенгендіктен, оны терен зерттемей жана жер занын енгізу мүмкін емес еді.

Ал, патша өкіметінін 1886 жылдын 21 казанындағы «Баскару туралы уакытша ережесінін» негізінде казак халкы үшін жерді пайдалануы мен иеленуіне айкын шек койылып, «Ереженін» 210 параграфында көрсетілгендей «Казак коныстары алып жаткан жерлер мемлекеттік жерлер деп танылады және казактардын коғамдык пайдалануына берілмейді».

Осылайша, Онтүстік өлкедегі көшпелі казак халкын жерге орналастыру

1886 жылдың 2 маусымдағы «Түркістан өлкесін басқару туралы ережесінде» көрініс табады. Мысалы, 270-бапта: «Көшпелілердің қоныстары орналасқан мемлекет жерлері, олардың дәстүрі мен осы ереже баптары негізінде мерзімсіз уақытқа көшпелілердің қоғамдық пайдалануына берілсін», - делінген [1]. Сондай-ақ, 272-бапта қыстаулар әрбір болыска жеке-жеке қауымдасып пайдалануына, ал, дау туындаған кезде нақты мал санына және шаруашылықтың көлеміне қарай берілді. 273-бап бойынша қыстауларды айқындау және болыстар арасындағы даулы мәселелер генерал-губернатордың рұқсатымен төтенше съездерде шешілді.

Ал 275-бап көшпелі қазақ қыскы тұрағы тұрған жерден үй және шаруашылық құрылысын салуға құқылы болды және оны мұрагерлік жолмен ұрпағына қалдыра алды. Егер алда-жалда бұл құрылыстар ойылып қалса, онда ол жер қауымның қарамағына қайтарылса, 276-бап жаңғы коныстар тұтас уезд болыстарының қауымдасып пайдалануына берілді және оларды пайдалану халықтың әдет-ғұрпымен белгіледі. 219-220-баптар бойынша егерде біреулер егін саламын немесе шөп орамын десе, онда қыстау, жайлаудардан арнаулы жер (участок) бөлініп берілді.

Тек қауымның келісімі қажет болды. Қауым құрамындағы қазақтар немесе жеке адамдар өз жерін орыстарға пайдалануға беруге құқылы болды, тек ол үшін уездік басқармадан рұқсат қағазын алуы міндетті еді. Қазақтар «мерзімсіз қоғамдық пайдалануға берілген жерлері» үшін алым төледі. Дегенмен, генерал-губернатор рұқсат етсе, мемлекет қарамағындағы жерлерге жергілікті халық мал жаюға, құм, тас және саз балшық алуға мүмкіндіктер берілді. Бірақ, 262- бапта көрсетілгендей Ресей бодандығын қабылдамаған, христиан дінін ұстанбағандарға Түркістан өлкесінен жер және қозғалмайтын мүлік иемденуге тыйым салынды

Ресей империясының ішкі губернияларынан Жетісу облыстарына қоныс аударушылардың алғашқы легі келгенге дейін патша өкіметі бұл өңірді қазақ әскері арқылы отарлаған болатын. Патша өкіметі өңірді отарлау барысында қазақтарға үлкен сенім артты. «Жетісуды әскери қызметке жарамсыз шаруалар арқылы ғана отарлау мүмкін емес. Мұнда кез келген уақытта болуы мүмкін қарсы шабуылға тосқауыл қоятын әскери – егіншілік қажет. Бұндай талапқа тек Сібір казактары ғана жауап береді» [2] – дейді, зерттеуші Леденев. Казак қоныстары әскери тірек пункті міндетін атқара отырып, казақтарды шұрайлы әрі құнарлы жерлерінен айруымен қатар, егіншілік мәдениетінің дамуына кедергі келтірді, мал шаруашылығының дәстүрлі қоныс аудару жүйесін бүлдірді.

Осылайша жергілікті қазақ халқының байырғы ата-қонысын отарлау үрдісін бастаған патша билігі, 1868 жылдың 21 қазанындағы «Басқару

туралы уақытша ереженесіне» сай ендігі кезекте қазақ халқы үшін жер пайдалануы мен пеленуіне айқын шек қойылды. Бұл «Ереженің» 210 параграфында былайша көрсетілген «Казак коныстары алып жатқан жерлер мемлекеттік жерлер деп танылады және казактардың қоғамдық пайдалануына берілмейді» [3]. «Ережелерде» белгіленгендей қорғаныстарға бар коныстаулар мұраға алынып біреуге құқылы болды. Жаңа жайлаулар қоғамдық пайдалануда еді. Егерде осы жайлауларда егін егетін жерлер және шөп шабатын жерлер, сонымен бірге құрылыс нысандары болса, ол жеке меншікте болды. Оңтүстік өлкедегі көшпелі казак халқын осылайша жерге орналастыру 1886 жылдың 2 маусымдағы «Түркістан өлкесін баскару туралы ережесінде» көрініс табады [4].

Ал, Жетісу облысы Дала генерал-губернаторлығының құрамында болғандықтан 1891 жылғы «Акмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын баскару ережесі» бойынша баскарылып, оның 120 бабының 1-ші косымшасы коныс аударушыларға жарамды жерлерді көптеп алып берілуіне негіз каланды. Косымшада көрсетілгендей: «Көшпелілер үшін артық болуы мүмкін жерлер мемлекеттік мүлік министрлігі баскаруына өтеді» делінген.

1905 жылдың 15 акпанында кабылданған заң негізінде Жетісуда ерекше «коныстандыру партиясы» құрылып Столипиндік реформа кезінде облыстағы ен басты коныстандыру ұйымына айналды. Баскармаға облыстағы көшпелілердің жерін зерттеу, артық жерлерін алып кою және де коныс аударушылар үшін поселкілер дайындау тапсырылды. Алғашкы басшысы Шкапский, ал 1906-1914 жылдар аралығында мекемені коллеж ассесоры Велецкий баскарды [5]. Коныс аудару баскармалары өз кезегінде Түркістан өлкелік Егіншілік және мемлекеттік мүлік баскармасына карады Жетісу аудандык коныс аудару баскармасы. Капал, Лепсі, Сергиополь-Бахты, Балкаш-Іле, Жаркент, Верный, Шу, Нарын, Прежевальск және Пішпек атты 10 кіші аудандарға бөлінді [6]. Аудандык коныс аудару мекемелері әкімшілік мазмұны жағынан ғана емес, сонымен катар жұмыс жасау әдісі, аткарған міндеттері жағынан да таза отаршылдык сипаттағы мекемелер болатын. Орталык биліктің бұл мекемелер алдына койған негізгі ұстанымдары былайша көрсетілген: «Түркістандағы бос жерлерді іздестіру, егінге жарамды жерлерді дайындау, көшпелі халыктың пайдалануындағы неліктерді күшпен тартып алу керек» [7]. Яғни, уездік, облыстык денгейдегі бұл мекемелердің негізгі міндеті жергілікті казак халкының пайдалануындағы жерлердің «артығын» тауып, коныс аударушы орыс шаруалары үшін учаскелер дайындау, осы максатта құрылған жер межелеу топтарының кызметін ұйымдастыру, коныс аударып келуші

шаруаларға тиесілі түрлі мемлекеттік комектердің уақытында берілуін қамтамасыздандыру, коныс аударушылардың орналасуы барысында пайда болатын әркилы мәселелерді. әсіресе жергілікті халықпен келімсектер арасында туындайтын даулар реттестіріп отыруы міндеттелді.

Аудандық басқармаға қоныстандыру ісінің меңгерушісі жетекшілік етті. Ол өз ауданындағы қоныстандыру ісінің барысына жауап берді. Оның қарамағында ерекше тапсырмаларды орындайтын және агрономиялық, гидротехникалық жұмыстарды атқаратын маман-шенеуніктер істеді. Кіші аудандардағы қоныстандыру мекемесінің меңгерушісі қызметін ерекше тапсырмаларды орындайтын шенеуніктер атқарды.

Аудандық коныс аудару басқармасы статистикалық, агрономиялық, гидротехникалық, жер межелеу, жол, дәрігерлік, азық-түлік, ветеринарлық, жер бөлу, коныс аударушыларды жабдықтау бөлімдерінен тұрды.

Статистикалық бөлім міндетіне облыстағы елді мекендердегі тұрғындардың санын, коныс аударушылар мен жергілікті тұрғындардың жер пайдалану ретін анықтау, сол жерлерді тарихи және географиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары кірді. Ал, агрономиялық бөлім жер кыртысын, өсімдік дүниесін зерттеп, коныс аударушыларға агрономиялық көмек көрсетумен, тәжірибелік үлгілі шаруашылықтар ұйымдастырумен айналысты.

Гидротехникалық бөлім шенеуніктері ирригациялық су жүйелерін (арықтарды, каналдарды) салу, өзендер мен көлдерді зерттеу, су көздерін ашу, шөлейтті жерлерді суландырудың тиімді жолдарын табу істерімен шұғылданды.

Жер межелеу бөлімі облыс тұрғындарының пайдалануындағы жерлерді өлшеумен, егіншілікке жарамсыз жерлердің көлемін анықтаумен айналысса, жол бөлімі коныс аударушылар орналаскан елді мекендерге баратын жолдардың жобасын жасап, оны салумен, ал дәрігерлік және ветеринарлық бөлімдер коныс аударушыларға тиісті көмек көрсетумен әрекеттенді.

Жер бөліп беру бөлімі казыналық жер корларын анықтаумен, коныс аударушыларға арналған учаскелер даярлаумен, коныс аударушыларды жабдықтау бөлімі коныстанушыларды несиемен қамтамасыз етумен, мектептер ашуды ұйымдастырумен айналысты [8].

Отаршыл жүйе құрылымы, яғни коныс аудару мекемелері казақтар пайдалануындағы «басы артық» жерлерді табуды негізгі мақсатымыз деп санағанын және соған орай казак шаруашылығына тиесілі жер нормасын анықтауға баса мән беріліп, осы істе «белсенділік» танытқандарын сенатор Паленнің комиссия мүшелерінің катынас хаттарынан көруге болады.

Нәтижесінде, 1907 жылы Жетісу коныстандыру мекемесі

ұйымдастырған экспедиция казактардың жер нормасын Верный уезінде [illegible] десятина мөлшерінде, Қаркент уезінде 13,10 бас малмен, Капал уезінде 8,26 бас малмен, Лепсі уезінде 6,28 бас малмен бегілеген дұрыс деген шешімге келді [9]. Сол арада, жергілікті қоныстандыру мекемелері казак халкының жер нормаларын азайтып, Жетісу облысы бойынша «артық» жерлер көлемін 1810000 десятина деп белгіледі. Белгілі ғалым Т. Шонанұлы: «Отаршылдар саясатының казак шаруасының өзгеріп келе жаткан бағытына жалпы тигізген әсері егіншілік мәдениетіне өтуді кешеуілдеу болды, тіпті өмір бойы сүрген салмастай кылу болды» [10] – дейді. Яғни, жергілікті халыктың пайдалануындағы шұрайлы жерлерді алып кою максатын ұстанған Ресей қайша жоғары өкімет Онтүстік өңірді кеңінен отарлау ісіне кірісіп те кеткен болатын. Ал, жоғарғы биліктің жергілікті жерлердегі өкілдері халыктың әрбір тапсырмасын ерекше белсенділікпен аткаруға даяр еді. Отаршыл биліктің осындай бір өкілі, Жетісу аудандык коныс аудару басқармасының бастығы, ерекше тапсырмалар бойынша шенеунік С.Н. Велецкий болды.

ХХ ғасыр басындағы казак халкының ірі коғам және саяси кайраткері М. Тынышпаев оған мынадай сипаттама берген болатын: «Коғамдык көзкарасы және практикалык кызметі тұрғысынан алғанда ұлы державалык шовинистік ұстанымдағы С.Н. Велецкий үшін, жергілікті халык, онын табиғи мүддесі деген ұғымдар жок-тын» [11]. Патша өкіметі казак жерін отарлауда өзінің осындай өктем саясатын орындаушы адамдарға сүйенді, казактардан жерді тартып алды, ол көбінесе, күш колдану аркылы және зансыз түрде жүзеге асты. Өлкенін тұрғындарынан бұрын алып коюға тыйым салынған кыстаулары мен егістіктерінен айыру науканы күш ала бастады.

Жетісу коныс аудару мекемесін басқарған С.Н. Велецкий жерге байланысты мәселелерді шешуде катал күшке сүйенуді колдап: «Коныс аудару ісін шешу үшін табандылык пен күшті билік керек», – деп санады. С. Велецкидің пікірі бойынша, өзінің басшылығындағы коныс аудару мекемесі егіншілікке жарамды жерлерден коныс аудару учаскелерін ашып, оларға ішкі Ресей губернияларынан коныс аударып келген орыс шаруаларын ешкандай киналмастан орналастыра беру керек-тін.

С.Н. Велецкийдің бұл әрекеттері, граф Паленнің комиссия мүшелерінің сонымен катар Түркістан генерал-губернаторының ашу-ызасын туғызып, 1908 жылдың 10 кыркүйегінде генерал-губернатор міндетін аткарушы Гродеков Жетісу облысы әскери-губернаторына төмендегідей мазмұндағы жеделхат жібереді. Онда: «Жергілікті тұрғындар иеленігіндегі коныстарды, шабындыктарды және егістік жерлерді тек төтенше жағдайда ғана алынсын

ретін қатаң бұйрыққа қарамай, сіз басқарып отырған облыста мұндай жағдайлар кең өрек жайғандығы байқалады. Қоныс аудару мекемесі не себепті қырғыз-казақ жерлерін әуелде алып қойып, соңынан оларға басқа жерге орналасуды ұсыну тәжірибесін іс жүзінде кеңінен қолдануда? Неге қырғыз-казақтарға ұсынылған жерлерге қоныс аударушылардың өздерін орнын орналастыруға болмайтындығын түсіндірнулеріңізді сұраймын» [12] – делінген.

1908 жылдан бастап Жаркент уезінде қоныс аударушылар партиясының жер бөлу жұмыстары басталды. Осы жылы қоныс аударушыларға екі учаскі жер бөлінді Олар: Таш-Қарасудан 995 жанұяға, ал Қара-Тумадан 281 жанұяға жер берілді.

Ал 1909 жылы 5408 жанұяға Жаркент уезінен 18 учаскі жер бөлінді. 1910 жылы 8012 отбасына 21 участкі жер берілді. 1911 жылы жер бөлу тоқтатылды. Сонымен 1912 жылы 1 қаңтарға 14696 отбасына 41 участкі жер бөлінді. Онын 9 учаскесіне посолкелер құрылды. Олар төмендегіше аталды:

Богословскі 112 жанұя;

Петропавлоскі 64 жанұя;

Смирнов 31 жанұя;

Орта-Қакпак -30 жанұя;

Восторгті -26 жанұя;

Айна-булак -14 жанұя;

Шыжым – 14 жанұя;;

Таврическі – 13 жанұя;

Байынкол хуторы – 4 жанұя; [13].

1910 жылғы 1 қаңтардағы Облыстық статистикалық комитеттің мәліметтеріне қарағанда Жаркент уезінде 188.053 халық тұрған.

Жаркент уезінде аталған жылы 89.764 қазақтар тұрса, тараншылар (ұйғырлар) – 25.156 отбасы мекендеді. Орыс келімсектері уезде 1909-1912 жылдары 1.540 отбасыға жетеді. Уезде жалпы халықтың орналасуына көз жіберсек онда төмендегіше:

орыстар – 13.749 немесе 8.5 %;

казақтар – 89.985 немесе 57.3 %;

тараншылар – 41.131 немесе 26.3 %;

басқа халықтар – 12.345 немесе 7.9 % болды [14].

1911 жылы Жаркент уезіндегі бөлінген жерлер былай анықталды.

1) Қалалық жерлер: Жаркент қаласы 11.334.47 десятина, Жаркент қаласындағы ауыл-шаруашылық мектебі 320.70 десятина, Жаркент қаласындағы әскерлер жері 1.788.81 десятина. Барлығы 13.443.98

десятина болды. 2) Тараншылар жері. Жаркент-Тараншы және Аккент болыстықтарында Маме Гай аксакалдығында 3.559.54 десятина. Абдулла аксакалдығында 2.026.40 десятина. Ново-Тышкан ауылында 2.140.61 десятина. Старо-Тышкан ауылында 2.389.21 десятина. Солонкеп ауылында 1.528.71 десятина. Аккент ауылында 5.452.25 десятина. Кеспек-10 ауылында 1.682.54 десятина. Пенджим ауылында 1.933.30 десятина. Хоргос ауылында 1.352.83 десятина. Шолакай ауылында 2.055.62 десятина. Барлығы 24.120.73 десятина болды. Аксу-Шарын болыстығының ауылдары Шарында 3.569.00 десятина. Кіші-Аксуда 1.170.33 десятина. Үлкен-Аксуда 6.715.00 десятина. Баян-Казакта 3.176.21 десятина. Барлығы 14.630.54 десятина жер болды. Кетмен болыстығының он төрт ауылында 13.848.24 десятина жер болса, жалпы ұйғырлар мекендеген аумакта 52.599.91 десятина жер болды.

3) Уездегі дүнгендер коныстанған ауыл Керім ағашта 861.50 десятина жер болды. [15].

Патшалық билік орындары Жетісу жеріне коныстанған переселендерді жүйелі түрде каруландырып отырды. Ондағы максат 16 жаска толған әрбір коныстанушы ер адам әскер есебінде саналды. Мұрағат корларындағы құжаттарда корғану максатында казыналық кордан орыс елді мекендерін кару түрлерімен камтамасыз етіп отырғандығы туралы құжаттар көптеп кездеседі. Мысалы XX ғасырдың бас кезінде Жаркент уезіндегі казак-орыстар мекендеген селоларға төмендегідей кару таратылған:

Голубов станицасына 75 мылтык, 3750 ок-дәрі:

Хоргос выселкасына 40 мылтык, 2000 ок-дәрі:

Шонжы выселкасына 30 мылтык, 1500 ок-дәрі:

Охотничий выселкасына 30 мылтык, 1500 ок-дәрі:

Николаевск выселкасына 30 мылтык, 1500 ок-дәрі:

Подгорный станицасына 75 мылтык, 3750 ок-дәрі таратылған [16]. Міне осы таратылған карулар кейінен 1916 жылғы көтеріліс кезінде казактарға карсы колданылды.

1917 жылғы 1 кантардағы мәліметке карасак Жетісу облысындағы переселендар поселкалары былайша көрсетілген :

Верный уезінде 20 поселка, 1810 отбасы, 5377 ер адам:

Пішпек уезінде 45 поселка, 4521 отбасы, 14754 ер адам:

Нарында 11 поселка, 170 отбасы, 491 ер адам:

Пржеваль уезінде 20 поселка, 1944 отбасы, 5864 ер адам:

Жаркент уезінде 24 поселка, 758 отбасы, 2143 ер адам:

Қапал уезінде 40 поселка, 2549 отбасы, 9153 ер адам:

Лепсі уезінде 73 поселка, 5835 отбасы, 17664 ер адам

Облыста 233 поселка, 17587 отбасы, 55446 ер адам коныстанған болатын [17, 166 п.].

Г.Сафаровтың сөзімен айтсақ, "Ресей патшалығы ұлы өзінің отаршылдық саясатымен қырғыздарды (қазақ) отыры қыстыққа қоныс тежеді. Оларды шөлді аймаққа ығыстырып, осы шөлді, таулы аймақта " қырғыз (қазақ) отыры қыстыққа шекарасын" белгіледі. Оларды тонау арқылы, орыс қоныстанушылары мен казактар да пайданың көзін тауып берді" [18].

М.Дулатовтың жер мәселесі жайында "Жер сатып бізді жерімізге ие тұлмыз жайын баяны. Оны орыс шаруалары алып қойып жатыр. Біздің ата-бабаларымыздың мекдалары отырған ауылдарынды қоныс араларында қалуда. Орыс шаруалары өтеріне үй салуға таласпен алып керек болғандықтан оларды бұзуда. Мен осыны оқығанда қайғы жүрегімді отқа ортеуді",- деп ақын жанды, отаны сүйген патриот ретінде, шерлене жазады [19].

Жоғарыдағы айтылған саяси тұрғыдан қорытындысы ретінде К.Нұрпейісов қоныстандырудың ауыртпалығына тоқталатын мынадай айтады: "Патша өкіметі қазақтардың тарихи отанын, ғасырлар бойы мекендеген жерлерін, мемлекетті и мешпин деп жариялады. Ш үшін шопан шалғындар мен жайылымдар, құнарлы жерлер тартып алынып, қоныстандыру қорына берілді, орыс -казак әскери қамалдарына, император кабинеттерінің жеке меншиніне және т.б. 1917 жылға дейін отаршылдардың иелігінде қазақ халқының 45 млн. десятина жері болды" [145].

Сонымен, қорыта келе елкелегі орыс өкіметінің өктемдігін нығайту барысында, жергілікті басқару мекемелеріне шексіз билік берілгендігі анық қалды. Жоғарыда айтылған ерекше жағдайлардың жариялануы, қару-жарақты жергілікті тұрғындардан жинап алуы мен орыс шаруаларының, бұлікшілерге қарсы қару қолдану мәселесі, орыс өзбырлығының көріністері және елкелегі орыс мұқтаждығын жоғары қоюлары, қоныстандыру барысында орын алған тәртіпсіздіктер өзіндігінен, бейберекет жасалған әрекет емес, қайта тереңінен ойластырылған отарлаудың нәрмендігімен елкелегі билікті нығайтуға бағытталған шаралар екендігін байқауға болады. Оны қосалқы дәлелді жоғарыда келтірілген мұрағат қорларының мәліметтері.

1. Койсегонов М. Алаш қозғалысы. – Алматы: Санат, 1995. 28-б.

2. Леденев Н.В. История Семиреченского Казачьего войска – Верный, 1908. с. 88-89

3. Материалы по истории политического строя Казахстана. Сборник составлен кандидатом исторических наук М.Г. Масевичем – Алма-Ата: изд. АН КазССР. 1960. – Т.1. с. 337.

4. Сонда. 373-374 бб.

5. ӨР ОММ. 1-қ., 13-т., 604-іс. 15-п.

6. Обзор Семиреченской области за 1907г. (Приложения к всеподданейшему отчету). – Верный, 1908. с. 1.

7. ӨР ОММ. 7-қ., 3-т., 5040-іс. 58-п.

8. ӨР ОММ. 7-қ., 1-т., 3628-іс. 25-26-пп.

9. ҚР ОММ. 19-қ., 1-т., 38-іс. 5-п.

10. Шонанұлы Т. Жер тағдыры-ел тағдыры. – Алматы: Санат, 1995. 186-б.

11. ӨР ОММ. 1-қ., 1-т., 342-іс. 14-п.

[illegible] ГАСОПМ. [illegible] 1-т. 1260-ис. 14-л.
[illegible] Рудзевич П.П. Материалы обследованию туземного и русского старожильческого хозяйства и [illegible] области. Том. 3. Спб., 1912. с. 21
[illegible]
[illegible]
[illegible] ГАСОПМ. [illegible] 1-т. 1260-ис. 14 л
[illegible] ГАСОПМ. [illegible] 1-т. 5044-ис. 157 л

БАЙСАРИНА Б.С.
студентка ПГУ
им.С.Торайгырова (г.Павлодар)

ВЛИЯНИЕ ИСЛАМА НА ПРОЦЕСС ВОСПИТАНИЯ

Вопросы воспитания человека, формирования его личности относятся к актуальным проблемам современности и представляют громадный интерес для широкого круга научных дисциплин: антропологии, философии, социологии, психологии, педагогики и др.

На воспитание человека влияет очень много факторов: семья, друзья, школа, средства массовой информации, фильмы, книги и т.д. Но нельзя исключить влияние такого серьезного фактора как религия.

Ислам провозглашает братство всех людей, независимо от их племенной, национальной или расовой принадлежности. Он также объявляет о превосходстве божьих законов, которыми должны были руководствоваться все мусульмане в своей личной и общественной жизни.

Распространение ислама на территории современного Казахстана было процессом, затянувшимся на несколько столетий. Вначале мусульманство проникло в южные районы. Уже к концу X в. ислам утвердился среди оседлого населения в Семиречье и на Сырдарье. Ислам стал религией тюркской империи Караханидов, возникшей в Семиречье в X в. Памятник той эпохи сочинение Юсуфа Баласагунского (1015-1016) "Кудатгу билик", в котором получила отражение мусульманская идеология.

В некоторых районах с исламом успешно конкурировало христианство. Несторианство, например, получило признание среди найманов, переселившихся в конце XII-нач. XIII вв. из Центральной Азии в Восточный Казахстан и в Семиречье. Хан найманов Кучлук даже преследовал мусульман.

Распространение ислама было замедлено монгольским завоеванием, принесшим в Среднюю Азию и Казахстан новые группы населения (тюрков и монголов) со своей традиционной религией. Тем не менее, в течение средневековья ислам неуклонно продвигался в кочевую степь, захватывая новые и новые группы населения.

Целенаправленная пропаганда ислама среди кочевников началась при золотоордынском хане Берке (1255-66) и усилилась при Узбеке (1312-41). Проповедники ислама шли в степи из Поволжья и Средней Азии, из разных районов мусульманского мира. Среди миссионеров было немало представителей суфийского духовенства. Большой вклад в распространение ислама среди кочевого тюркского населения Южного Казахстана внес основатель суфийского ордена Ясавия уроженец города Сайрама (Исфиджаба) Ходжа Ахмет Ясави (умер в 1166-67 гг. в г. Туркестан). Его стихи проповедовали величие бога и необходимость смирения.

Обращение в ислам кочевой знати не означало, что мусульманское вероучение было прочно усвоено всеми слоями общества. Простой народ долго сохранял религиозные верования своих предков.

Наблюдатели, описывавшие быт казахов в прошлом, обычно подчеркивали, что ислам усвоен казахами поверхностно. Даже в XIX в. мусульманство не проникло в жизнь казахов столь глубоко, как у издавна оседлого среднеазиатского населения. В связи с особенностями бытового уклада (жизнь в юртах, сезонные передвижения) у казахов не было затворничества женщин. Они не закрывали лицо покрывалом, юноши и девушки пользовались значительной свободой общения.

Однако позиции ислама из года в год становились все более прочными. Постепенно увеличивалось число мечетей. Их построению содействовали частные лица, отчасти и правительство, поддерживающее ислам в казахских степях.

С именем султана Арын-газы, избранного ханом в 1815 г., связано усиленное внедрение мусульманского права в жизнь казахов. Арын-газы счел нужным опираться в управлении народом не на обычаи предков, а на шариат.

Заметным явлением в прошлом веке было продвижение татар в казахские степи с целью стать муллами. Обычно муллы-татары женились на казашках, а потому становились в степи своими людьми. Предосторожности оренбургских властей (в 1832 г. Оренбургская пограничная комиссия запретила браки казахов с татарами и башкирами) вряд ли создали эффективную преграду этому процессу. При всей примитивности обучения их деятельность приносила ощутимые плоды – грамотность среди казахов росла. Появилась традиция записывать стихи и песни и распространять их в списках. Книги на казахском и татарском языках находили среди казахов все более широкий спрос. Вместе с внедрением грамоты шло и утверждение ислама.

В предреволюционные годы к казахам проникают и идеи мусульманского модернизма (джадидизма), сформировавшегося как общественно-

политическое влияние среди татар Поволжья и Крыма. Одной из центральных целей модернистов был отказ от средневековой схоластики и преподавание светских наук, русского языка. Повсюду стали появляться новометодные школы вначале в городах, а затем в крупных населенных пунктах и некоторых аулах, которые несли с собой новые идеи и знания.

О распространении мусульманства в Степи писал выдающийся казахский ученый Чокан Валиханов, будучи сам свидетелем происходящих событий и изменений в духовной сфере в казахском обществе первой пол. XIX в. В статье «О мусульманстве в Степи» он пишет: Мусульманство еще не въелось в нашу плоть и кровь. Оно грозит нам разъединением народа в будущем. У нас в Степи теперь период двоеверия, как было на Руси во времена преподобного Нестора.

Россия в числе сыновей своих, отмечал Чокан Валиханов – имеет немало народностей иноверческих и инородческих, которые ведут образ жизни, диаметрально противоположный образу жизни коренного русского населения, имеют обычаи и нравы, диаметрально противоположные нравам и обычаям русских славянского племени. Понятно, что преобразования, проектированные для христианского и оседлого русского населения, не принесут никакой пользы и будут бессмысленны, если будут всецело применены к кочевым и бродячим инородцам Европейской и Азиатской России. Он рекомендует администрации и правительству быть чрезвычайно внимательным и осторожным при проведении реформ, затрагивающих судьбы миллионов людей.

Ислам - одна из трех величайших религий, возникших на суровых и безмолвных просторах ближневосточных пустынь. Две другие — иудаизм и христианство. Все три веры тесно взаимосвязаны, ибо в действительности прославляют одного и того же Бога. С точки зрения истории ислам считается самой молодой из трех религий, хотя мусульмане полагают, что их вера является самой ранней и лежит в основе как иудаизма, так и христианства.

Быть мусульманином (последователем ислама) в наше время уже не значит быть обязательно арабом. Слово «мусульманин» переводится как «тот, кто покоряется». Символ веры ислама состоит из двух утверждений: «Ля иляха илля Ллаху ва Мухаммадун Расулу Ллахи» («Нет Бога кроме Аллаха и Мухаммад — Пророк Его»). Оба этих основных утверждения мусульмане принимают сердцем, а именно: в действительности существует только лишь один Бог, Высочайший Владыка, и Откровение, посланное Им арабскому Пророку Мухаммаду, является истинным, окончательным и совершенным, полностью упраздняющим все ранее ниспосланные откровения.

Быть мусульманином означает, прежде всего, обретение глубоко личного

опыта. Это невозможно проделать безучастно. Становление мусульманина включает в себя состояние, известное как ихсан, или осуществление, что означает «рождение заново». Каждый мусульманин, искренно желающий руководствоваться своей верой, переживает этот опыт.

Ислам преследует цель сформировать добродетельную личность, здоровую семью и гармоничное общество.

Каждый мусульманин обязан постоянно очищаться и совершенствоваться духовно, нравственно и физически, стремясь стать безупречным человеком. Мусульмане должны воздерживаться от поступков, способных развратить и уничтожить личность. Даже в часы, свободные от религиозных обрядов, приверженцам ислама следует избегать всего, что может нанести ущерб душе и телу: дурной (с точки зрения шариата) пищи, напитков или вредных привычек. Абсолютно исключаются из употребления алкоголь и все аналогичные ему вещества, например, наркотики. Запрещены азартные игры.

Семья в исламе — это основной элемент общества. Любые близкие отношения между представителями противоположных полов поощряются лишь в тех случаях, когда брак оформлен законно (никах). Воспитание детей в лоне семьи не только поощряется, но и является обязанностью супругов. Развод, будучи одним из самых богомерзких поступков, тем не менее допускается как последний, неотвратимый выход, если все меры, предпринятые для сохранения распадающейся семьи, не привели к положительному результату. Внебрачные связи однозначно запрещены, более того, за них предусмотрено суровое наказание. Такие связи считаются главным источником полного разложения личности и общества, приводящим к нравственной, физической деградации людей.

Законы ислама устанавливают и описывают нормативы, регулирующие взаимоотношения между отдельными индивидуумами и группами людей. Шариат содержит предписания, регламентирующие любые действия в рамках ислама — как духовные, так и материальные, тем самым подтверждая смысл слова «ислам» как жизненного всеобъемлющего руководства.

Ислам – религия, которая воспитывает детей в духе свободы, которая исходит из чувства рабства перед Всевышним. В последствии, воспитываясь в духе поклонения Создателю, молодые люди освобождаются от зависимости от страстей, похоти, желаний. В этом суть прав детей в Исламе.

Считая себя несовершеннолетними, и таким образом, безнаказанными некоторые молодые люди не почитают старых, нарушают порядок в обществе, совершают преступления. В отличие от других законов, которые до восемнадцати лет считают человека ещё ребёнком, Ислам смотрит на права детей трезво и объективно. Ислам делает человека ответственным

ы поступки, как перед Всевышним, так и перед родителями и обществом с момента полового созревания. С этого момента человек считается полноценным взрослым, имеющим право распоряжаться своим имуществом, своими делами.

Ислам защищает права детей задолго до их появления на свет, так как Ислам призывает молодых людей, желающих вступить в брак, задуматься о своем потомстве при выборе будущего супруга (супруги). Это объясняется тем, что, выбирая жену, юноша должен помнить, что девушка будет не только его женой, но и матерью его детей, которая, как правило, проводя основное время с детьми, должна воспитывать их. То же самое касается и девушки, которая при выборе супруга должна помнить, что тот или иной юноша будет не только её мужем, но и отцом её детей.

Таким образом, религия Всевышнего призывает задумываться о воспитании детей ещё до вступления в брак. Однажды сын спросил отца: «Когда ты начал меня воспитывать?». На вопрос сына отец ответил, что еще до того, как жениться на его матери, он уже начал его воспитание. Действительно, если девушка выбирает в мужья человека, не имеющего веры в Аллаха, или грешника, который несерьёзно относится к своим религиозным обязанностям, она должна знать, что и к супружеской жизни он будет относиться несерьёзно, воспитывая детей далеко не совершенным образом. Также и юноша, который уделяет много внимания внешней красоте будущей супруги, не руководствуясь при этом её нравственностью, покорностью Всевышнему, должен задуматься, сможет ли такая женщина дать должное воспитание детям. Об ответственности за воспитание будущего поколения, за воспитание наших детей Аллах напоминает в Священном Коране (смысл): «О, вы, которые уверовали! Вы оберегайте свои души и свои семьи от Ада, топливом которого будут люди и камни». (Сура Ат-Тахрим, аят 6). Мы несём ответственность не только за себя, но и за своих жён и детей.

К примеру, в священный месяц Рамадан, когда каждому умственно полноценному и достигшему полового созревания человеку необходимо соблюдать пост, беременные женщины освобождаются от соблюдения поста, если пост представляет какую-либо опасность ее здоровью и здоровью будущего ребенка. Таким образом, Всевышний защищает права детей, даже если матери придётся прекратить на время совершать возложенные на неё обязательства перед Творцом.

Исламская религия оказывает большое влияние на воспитательный и образовательный процессы. Наблюдая за развитием ребёнка, следует проследить за тем, чтобы первым словом, которое он произнесёт, было, имя Всевышнего, для чего ему надо постоянно повторять имя Создателя.

Далее, постепенно обучать ребёнка произношению слов «Бисмилля!», поскольку эта фраза не содержит каких-либо сложных по произношению букв, и эту фразу очень легко произносить детям, особенно имя Создателя Аллах. Произнесение этой фразы и имени Всевышнего является весьма желательным, так как в них скрыто множество неописуемых благ и, с произнесением этих слов, постепенно вырастая, подрастающий человек непременно будет воспринимать их благодать. Есть надежда, что эти слова сыграют очень важную роль в его жизни и в целом очень важны для дальнейшего его воспитания. Поэтому не следует торопиться обучать детей произносить такие слова, как «мама», «папа» и т.п. Также следует обучать тому, на что следует смотреть, а на что нет, что разрешено слушать и что запрещено, какие части тела необходимо скрывать от людей и т.д. В этом деле самым лучшим является пример самих родителей. Если ребёнок становится свидетелем того, как родители не пропускают намазы, то ещё тогда, когда он, ползая по полу, уже будет стремиться к молитвенному коврику, стараясь подражать родителям. Таким образом, пример для подражания - всегда самый лучший метод воспитания детей.

Когда дети становятся юношами, самым важным становится своевременный брак. Большинство распутств происходят по той причине, что юноши остаются без семьи до 27 лет и выше лет. В среднем к двадцати годам молодые люди должны вступать в брак, и не следует обращать внимание ни на какие обычаи, которые ведут к откладыванию вступления в брак. Пророк сказал: «Когда к вам приходит тот, чья религиозность и нравственность вас устраивает, выдайте за него замуж свою дочь. Если так не будете поступать, будет широкая смута в обществе».

В Исламе проявляют огромное усердие в воспитании детей, обучении их религии Ислам, так как дети относятся к категории тех явлений, которые даже после смерти родителей, приносят своим родителям пользу. Таким образом, если правильно воспитанный, праведный сын, подняв руки, станет молить: «О Аллах, прости грехи моим родителям!», то ничто не сравнится с этим. Подобная мольба сына за родителей будет в помощь им.

Культурное богатство исламского мира обширно и разнообразно. Стержнем его является вера в Единственность Творца и признание Его Могущества, а душой - чувства благодарности и любви к своему Создателю.

1. Ислам и проблема национализма в странах Ближнего и Среднего Востока – М., 2006.
2. Мень А. История религии в поисках пути, истины и жизни. – М.: Инфра-М, 2006.
3. Сагадеева А.В. Основы религиоведения. - М.: Высшая школа, 2007.
4. Пономарева М.Г. Религия в истории и культуре. – М.: Юнити, 2007.
5. www.abyrou.kz

СЕКЦИЯ № 3

АРХЕОЛОГИЯ

АҚЫМБЕК Е.Ш.
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғылыми қызметкері (Алматы қ.)

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ АҚТӨБЕ ҚАЛАСЫНАН ТАБЫЛҒАН ҚЫШ ЫДЫСТАРДАҒЫ ЖАЗУЛАР

Тарихы теренде жаткан ортағасырлық қалаларды зерттеу жұмыстары жыл санап каркынды жүргізіліп келеді. Жан-жакты жүргізілген зерттеулердің нәтижесінде ортағасырлық қалалардың кыр-сырлары ашылуда. Табылған бай жәдігерлер мен алынған құнды мағлұматтар ортағасырлық қала өмірін сәулелендіріп келеді. Қаладан шыккан әрбір заттай дерек тарихымыздың ажырамас бір бөлігіне айналды. Сондай дерегі мен берері мол қалалар Қазакстан территориясында баршылық. Солардың бірі жыл сайын зерттелініп келе жаткан ортағасырлық қала – Актөбе.

Ортағасырлық Актөбе каласы мәдениеттер тоғыскан, қала мен дала байланыскан, отырыкшылық пен көшпенді шаруашылық ұштаскан Шу өзенінін орта ағысында орналаскан.

Ұзын қорғанды құрылысымен ерекшеленетін кала территориясы үлкен аумакты алып жатыр. Кала 1974 жылдан бері тұракты зерттелініп келеді. Бірнеше мәдени кабаттан тұратын қаладан көптеген бай жәдігерлер кордаланды. Жиналған жәдігерлердің басым көпшілігін кыш бұйымдар (ыдыстар) құрайды.

Әртүрлі пішінде жасалған кыш ыдыстардын кейде ернеуінде, тұткасында, мойны мен бүйірінде белгі-танбалармен коса катты затпен батырылып сызылған жазулар кездесіп жатады. Кыш ыдыстағы жазулар қаланың барлык бөлігінін мәдени кабатынан кездеседі.

Жазуы бар кыштардың басым көпшілігі 2008 жылы жүргізілген казбадан шыкты. Зерттеу жұмысы бойынша көлемі 35х10м казба цитадельдің онтүстік-шығысына, шахристанға салынды. Нәтижесінде 0,8-1,6м терендіктен цитадельдің сырткы қалың (корғаныс) кабырғасы мен тұрғын үйлердің бірнеше бөлмелері аршылды [1].

Аршылған онға тарта бөлме орындарын қалыңдалған топырак пен күл

аралас топырақ жапқан. Бөлме қабырғаларының негізгі бөлігінің іргесі жақсы сақталғанымен ішке кіретін есік орындары бұзылып кеткен. Кейбір бөлмелердің ішінде суфалар сақталған. Бөлмелердің еденін тазалағанда 35-40см қалыңдықта катпарланып таптаған күл аралас топырақ қабаты ашылды.

Құрылыстың салынуы мен тұрғызылуына қарағанда қайта жасақтаудан, жөндеу жұмыстарынан өткендігі байқалады. Қабырғалар да қайта жасақтау кезінде біршама өзгерістерге ұшыраған. Сонымен қоса, ішкі жабдықтарына да өзгерістер енген. Жұмыс барысында бөлмелер күрделі жөндеуден өткендігі анықталды. Негізінен қалың күл аралас топырақ қабаты жер бетінен 0,5-0,6м тереңдіктен шықты. Жөндеу жұмыстары жүрген кезде бөлмелердің едені біріктетілген. Соған қарай бөлме іші де өзгерген.

Қыштағы жазулар негізінен казбаның оңтүстік-шығысындағы бөлмелерден табылды. Олар көзенің ығына, құмыраның мойнына, құтының бүйіріне, тегененің қабырғасына, казанның бүйіріне жазылған. Жазулардың орындалу үлгісі бірдей (қатты затпен басып сызылғанымен) болғанымен, әліпбиінде ерекшеліктер мен ұқсастықтар бар. Сонымен қоса, жазулардың бірі тігінен, бірі көлденеңнен орындалған.

Осы табылған қыш ыдыстардағы жазулардың ешкайсысы оқылмады, дегенмен орындалуы мен ыдыс пен сынықтарына жеке-жеке тоқталып, сипаттама беруді жөн көрдік.

1-сурет. Көзе ығындағы жазу.

Көзе ыдысының ық сынығындағы екі қатар жазу қатты затпен сызылып орындалған (1-сурет). Сонымен бірге бір-біріне жалғасқан үш «Г» секілді таңба-белгі де сызылып түсірілген. Ыдыс сынығының өлшемі 17х14 см, қабырғасының қалыңдығы 0,8-0,9 см. Қоңыр-қызыл түсті ыдыстың сырты ақшыл сары түсті ангобпен суарылған. Майда құм аралас саздан жасалып, біркалыпты күйдірілген.

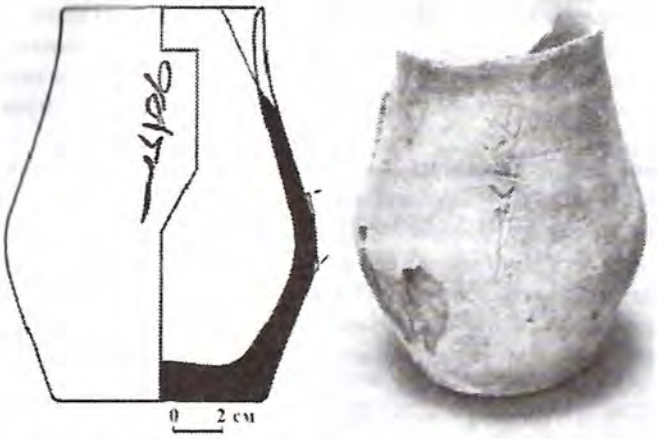

2-сурет. Құты қабырғасындағы жазу.

Құты қабырғасындағы бір қатар жазу қатты затпен бастырылып, сызылып түсірілген (2-сурет). Жазу тұтқасына карама-карсы, алдына жазылған. Бұл жазу жоғарыда көрсетілген екі қатар жазуы бар көзе сынығының бір (карағанда оң жағындағы) жазуына тура келеді. Екеуі бір ұғымды сөз екендігі дау тудырмайтыны көрініп тұр. Осы екі ыдыс бір-біріне жақын жерден табылды. Бүйірі шығыңқы құтының биіктігі 16,5 см, ернеуінің диаметрі 9 см, түбінің диаметрі 8,4 см, тұтқасы сынып калған. Ашық қоңыр-қызыл түсті құты майда құм араласкан саздан жасалып, біркалыпты күйдірілген.

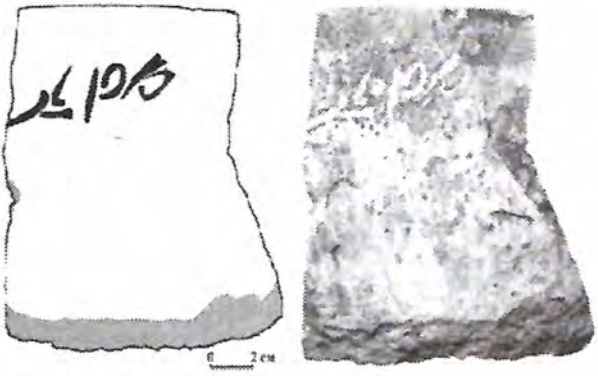

3-сурет. Тегене кабырғасындағы жазу.

Тегене сынығының қабырғасындағы, яғни ернеуінен төменірек түскен жазу қатты затпен батырылып жазылған (3-сурет). Шамамен, шұңғылдау болған тегене ернеуінің диаметрі 24 см, биіктігі 17 см болған. Қабырғасының қалыңдығы 0,8-1,1 см. Майда құм аралас саздан жасалған, қолмен қабырғасы мен түбін бөлек жасап біріктірген. Жалғаған жерінен түбі сынып түскендігі анық байқалады. Бұл әдіс Ақтөбе қаласындағы тегене ыдыстардың біразына тән. Біркалыпты күйдірілген қызыл-қоңыр түсті ыдыстың іші қара-қоңыр, ал сырты сарғыш, ернеу жағы қара-қоңыр ангобпен көмкерілген.

4-сурет. Құмыра мойнындағы жазу.

Құмыраның мойын сынығындағы бір қатар жазу қатты затпен батырылып жазылған (4-сурет). Мәтіннің бір бөлігі ғана болса керек. Ыдыс сынығының өлшемі 11х10 см, қабырғасының қалыңдығы 0,6-0,9 см. Майда құм аралас саздан жасалып, біркалыпты күйдірілген. Қызыл-қоңыр түсті, қолдан жасалған ыдыстың сырты ақшыл сары ангобпен суарылған.

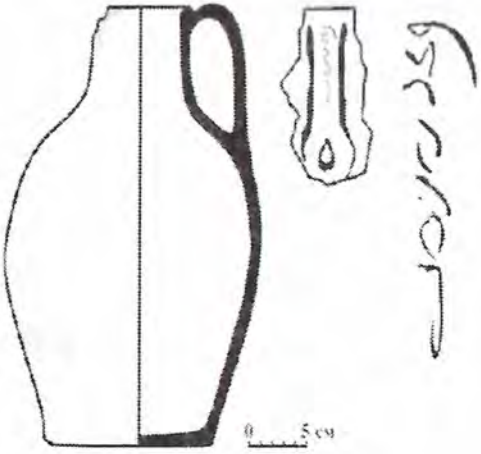

5-сурет. Қазан қаоырғасындағы жазу.

Қазан сынығындағы жазу көлдененнен катты затпен батырылып түсірілген (5-сурет). Пішінінде алма тәрізді болған қазанның ішке қарай иіліп барып тік аяқталған ернеуінің диаметрі 16 см. Қабырғасының қалыңдығы 1-1,6 см. Сырты от жалынына катты күйген. Майда тас, құм аралас саздан жасалып, біркалыпты күйдірілген.

2008 жылға дейін де жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде жиналған қыш ыдыстардың кейбірінен жазулар кездеседі. Олардың бірі оқылса, келесі біреулері оқылмады. Дегенмен, оларға да шолу жасап өтейік.

6-сурет. Құмыра тұтқасындағы жазу.

1979 жылы цитадельдің шығысындағы төртқұлдің жанынан өтетін қаланың ішкі жалына кесік салынған. Қалыңдығы 4,5м, биіктігі 1,3м қабырғаны ашуда табылған құмыраның тұтқасына ұзына бойы жазу жазылған (6-сурет). Құмыраның биіктігі 33 см, бүйірінің диаметрі 22 см, мойнының биіктігі 7 см, түбінің диаметрі 13 см.

7-сурет. Тегене қабырғасындағы жазу.

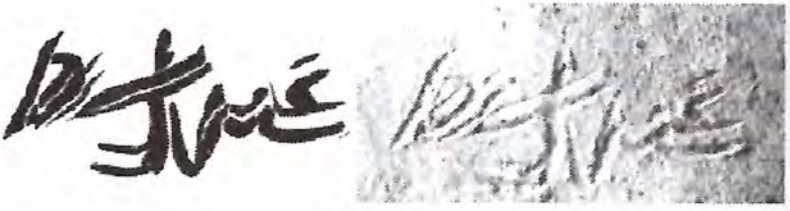

8-сурет. Ыдыс сынығындағы жазу.

Одан кейінгі жылдары қабырғасына жазу жазылған үлкен тегене (7-сурет) және үш қатарлы жазуы бар ыдыс сынығы (8-сурет) табылды Тегененің қабырғасында кісі есімі жазылған [2, 35-б].

1989 жылы Аксу су қоймасының батыс жағасынан ернеуінде айнала жазуы бар үлкен құм мойынының сынықтары табылған. Біраз бөлігі жоқ құм ернеуіне соғды әрібінде жазылған жазу екендігі анықталды. Бұл жазуды В.А. Левшиц тәржімалаған [3, 142-149-бб]. Бұл құм ернеуіндегі соғды жазуының датасы – 776/777 немесе 812/813 жылдар.

Жоғарыда айтылған жазуы бар қыш ыдыстардың барлығы қаланың жоғарғы мәдени қабаттарынан табылған. Негізінен қыш ыдыстар пішіні мен жасалу үлгісіне қарағанда IX-XI ғғ. жатады. Оның үстіне, В.А. Левшиц қыш ыдыстардың мойнына, бүйіріне жазылған соғды жазуларын IX-XI ғғ. жаткызады.

1. Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласында 2008 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулердің ғылыми есебі/ ҚР БҒМ ҒК Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институтының мұрағаты. –Алматы, 2009.

2. Шәлекенов Ж.Х., Алдабергенов Н.О. Ортағасырдағы Ақтөбе. Альбом. –Анкара, 2006.

3. Шәлекенов Ж.Х. V-XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. –Алматы: Жібек жолы, 2006.

НУРЖАНОВ А.А
старший научный сотрудник
Института археологии им. А.Х. Маргулана
(г. Алматы)

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ЧЕКАНА СРЕДНЕЙ АЗИИ И КАЗАХСТАНА

Значение находок древних и средневековых монет в деле изучения истории городов, областей и целых стран трудно переоценить. Денежные знаки в виде металлических монет в силу их чрезвычайной семантической насыщенности (рисунки, надписи, знаки) являются великолепным историческим источником изучения многих сторон социальной жизни. Для историка комплексы нумизматических находок дают возможность не только проследить смену правителей какой-либо династии, датировать важные события политической жизни, но и понять и реконструировать денежную систему того или иного государства конкретного исторического периода, охарактеризовать и оценить уровень экономического развития региона или целого государства. В маленьких металлических кружках для историка искусства и для историка религии или письменности заключена богатая, порой уникальная, информация. Для практической археологии монетные находки служат не лишним подспорьем в обосновании датировки тех или иных слоев, или археологических комплексов, в которых они найдены [1].

В первые десятилетия существования Халифата на землях, отвоеванных арабами у Византии, монеты чеканились по византийским образцам, на территории Ирана – по сасанидским; те и другие несли соответствующие изображения и короткие арабские надписи благочестивого характера (басмала, шахада и т.д.). Точно так же и в Средней Азии в первое время после арабского завоевания монеты выпускались по местным образцам по типу сасанидских, хорезмшахских, бухархудатских драхм, медных монет с изображением верблюда, коня и т.д.

С конца VII в., в Мерве, во второй половине VIII в. в Мавераннахре была чеканка строго мусульманских монет. Начало собственно мусульманского чекана было положено реформой омейядского халифа Абд аль-Малика (685-705), проведенной в самом конце VII в. В отличие от прежних эмиссий пореформенные монеты – моноэпиграфические, они несут только арабские легенды, выполненные куфическим письмом. В поле, т.е. в центре лицевой стороны (аверса), помещено коранические изречение

Нет божества, кроме Аллаха единого, нет ему сотоварища», по кругу проходит надпись с выпускными сведениями, включающая указанные место и год чеканки (по лунной хиджре) и наименование монеты динар (золотая), дирхем (серебряная), фелс (медная). Поле оборотной стороны (реверса) динаров и дирхемов занято коранической цитатой (сура 112 «Аллах един, Аллах вечен, не родил и не был рожден, и не был ему равным ни один »), круговая легенда включает вторую выдержку из Корана (Сура 9:33 или сура 61:9): «Мухаммед посланник Аллаха, который послал его с прямым путем и религией истины, чтобы проявить ее выше всякой религии, хотя бы и ненавидели это многобожники» [2].

Таким образом, в монетных текстах (тиражированных десятки миллионов раз) нашли, достаточно развернутое выражение два основных постулата ислама – исповедание единобожия и признание пророческой миссии Мухаммеда. Сакральны все монетные тексты, помещенные на динарах и дирхемах, включая даже легенду с выпускными сведениями, которая открывается формулой «Во имя Аллаха чекан этот»: несколько иначе с надписями на фелсах – они демонстрируют очень большое разнообразие. К концу омейядского периода (661-750 гг.) сложился формуляр, который стал базовым для последующих веков: аверс – как у динаров и дирхемов, а поле реверса – вторая часть шахады («Мухаммед – посланник Аллаха»). С приходом к власти Аббасидов (750-1258 гг.) стал меняться формуляр динаров и дирхемов, окончательно сложившийся в первой половине IX в. Аверс получил вторую (внешнюю) круговую легенду: «Аллаху принадлежит власть и раньше, и позже а в тот день возрадуются верующие помощи от Аллаха», в поле реверса вместо коранической цитаты стали помещать надпись, включающую сочетание ли-Алах (очевидно, это усеченное выражение ал-мулук ли аллах т.е. «власть принадлежит Аллаху») вторую часть шахады и имя халифа (не имя, полученное при рождении, а теофорное, принятое при восшествии на престол им данное предшественником; оно выражает связь с Богом отношение к нему и обязательно включает компонент «Аллах», например ал-Мутаваккил «ала-Алах» - «уповающий на Аллаха») [3].

На базе аббасидского монетного формуляра развивался весь последующий домонгольский монетный формуляр конце IX начала XIII в. (чекан Саманидов, Караханидов, Газневидов, Сельджукидов, Ануштегинидов). При Саманидах (конец IX-X вв.) на динарах и дирхемах после имени халифа стали регулярно помещать упоминание саманидского эмира.

Во всех городах Караханидского государство выпускались монеты

традиционного «куфического» вида, давно устоявшегося в мусульманском мире. Вместе с тем стоит отметить интересный факт: примерно у 10% семиреченских находок саманидских и ранних караханидских фельсов в центре или ближе к краю пробито отверстие: похоже, что местное население переделывало их под привычный тип китайских монет.

На лицевой стороне мусульманских монет того времени обычно помещался мусульманский символ веры (калима) типа «Нет бога кроме Аллаха единого, нет сотоварища ему » или «Нет бога, кроме Аллаха, Мухаммед - посланник Аллаха», по кругу выпускные сведения по формуле, «Во имя Аллаха бит этот фельс (дирхем, динар)» с наименованием монетного двора и датой выпуска. В круговой легенде на реверсе часто помещались фрагменты сур Корана, а в центре вторая часть калимы «Мухаммед – посланник Аллаха», имя халифа – наместника Бога, объединявшего духовную и светскую власть на земле имя верховного хакана – правителя области, где чеканились монеты, иногда еще имена и титулы вассалов и других лиц, причастных монетному производству. Однако с самого начала у караханидов, в оформлении дирхемов и особенно фелсов наблюдаются отклонение от саманидского типа: меняется шрифт, легенды размещаются в изящных розетках, квадратах, треугольниках и даже в виде многолучевых звезд, допускаются изображения животных. Оформление дирхемов более консервативно, хотя расположение надписей бывает тоже разнообразным; их вес колеблется от 2,75 до 3,5 г. т.е. средний вес тяготеет к каноническому весу восточных дирхемов (2,97 г.). Диаметр дирхемов чаще всего в пределах 24-27мм, в редких случаях до 30 мм [4]

Благодаря обильной и, как правило, объективной информации, о датах и местах выпуска, именах и титулах правителей, их вассалов или сюзеренов, караханидские монеты стали надежным источником для установления хронологии династии, времени правления определения границ владений уточнения сложных династийных взаимоотношений между верховными и удельными правителями и даже времени, направлений и результатов военных кампаний. От монет других мусульманских династий караханидские отличаются тем, что зачастую на них помещались не личные имена правителей, а их многообразные и порой изменчивые лакабы (почетное прозвище). Самыми распространенными были лакабы с компонентом ад-даула, например Кутуб ад-даула «полюс державы» – имеется в виду мусульманская держава, главой которой продолжал оставаться аббасидский халиф. Портрет халифу выражался и в таких лакабах как Сайф халифат Аллах («меч наместника Аллаха»), Сафи амир ал-муминин («избранник повелителя верующих»). Известны так же Зайн

[illegible] («украшение веры»), Насир ал-[illegible] («[illegible] веры») Шамс ал-милла («солнце религии»), [illegible] («[illegible]»), Шараф ал-ислам («гордость ислама»), Кахф [illegible] («прибежище мусульман»), Захир ад-дин («опора [illegible] веры») и т. Практически у каждого правителя бывало два, а иногда и [illegible] присущих только ему почетных прозвищ, по которым устанавливалась принадлежность конкретной монеты к чекану того или иного правителя. [illegible] второй половины XI в. Сельджукиды, а позднее Караханиды (942-1211) и Ануштешниды (1077-1231) использовали только лакабы типа и [illegible] ад-дунйа ва-д-дин («величие мира и веры») [5].

Арабское письмо как «священный символ ислама» оставалось господствующим и в караханидском чекане, но на некоторых монетах конца X – и начале XI в. помещались короткие (в одно три слова) надписи уйгурским письмом. Если при Саманидах моноэпиграфический канон соблюдался абсолютно, то ряд караханидских и в меньшей степени сельджукидских монет несут различные изображения – чаще оружия, иногда живых существ. В караханидском чекане почти все зооморфные сюжеты помещены на фельсах – Караханиды шли на нарушение установок ислама при выпуске монет, рассчитанных на внутреннее употребление.

В монографии Кочнева Б.Д. «Нумизматическая история Караханидского каганата» приводится несколько примеров довольно редких караханидских фельсов с изображение хищника кошачьей породы, слона, бегущего оленя, петуха, голубя, рыбы, птицы с птенцом. Караханиды, полагает автор, были осведомлены о запретах, но нарушали их в медном чекане, рассчитанном на внутреннее потребление. Теперь выяснилось, что исключение из правил допускались и в серебряном чекане. Найденный Краснореченском городище (Семиречье) один уникальный дирхем, отчеканенный в Баласагуне с изображением четвероногого животного и птицы, сидящий на его холке [6].

Основным денежным компонентом у Караханидов изначально был серебряный дирхем, но начавшийся в первой четверти XI в. «серебряный кризис», вызванный истощением рудников, привел в течение десятилетия к резкому падению содержания серебра в монетах. Другой причиной кризиса некоторые исследователи считают бурной рост населения и, вследствие этого, интенсификацию торговли, потребовавших огромного количества средств обращения. Чтобы удовлетворить потребности рынка в серебряной монете, государство пошло на эмиссию низкопробных дирхемов, что позволяло выпускать их в значительном количестве. «Порча монеты» выразилась и выпуске суррогатных денежных знаков, когда

ме но свинцовое ядро покрывалось лишь тонкой серебряной оболочкой. К середине XI в. серебра этих монетах уже совсем не было, но они продолжали называться дирхемами и ходили по принудительному курсу [7]. Еще сильнее трансформировался формуляр фельсов, чеканившихся почти исключительно Караханидами; к началу XIII в. на большинстве из них осталось только имя государя и выпускные сведения.

Южноказахстанские города – Испиджаб, Тараз и Баласагун в конце X в. принадлежали представителям ветви Восточных Караханидов, которые вели свое начало от Сулеймана, сына Сатука Богра-хана. С помощью нумизматических данных М.Н. Федоров уточняет хронологию и генеалогию Восточных Караханидов, их титулатуру и размеры владений, основных представлений этой ветви. Интересны его данные по монетному чекану Баласагуна (Куз-Орду), Испиджаба, Тараза и других городов с полными определениями, характеризующие в основном политическую ситуацию с конца X по начало XIII в., когда со смертью Мухаммада б. Юсуфа в 607-608 / 1210-1211 гг. пресеклась династия Восточных Караханидов, столицей которых был город Кашгар [8].

Во второй половине XII – начале XIII в. возрастает могущество династии хорезмшахов Ануштегинидов. Родоначальником династии был тюркский раб Ануш-тегин, дослужившийся от придворного гвардейца сельджукских султанов до наместника Хорезма. Его сына Атсыз (1127 - 1156) стал освобождаться от опеки Великих Сельджуков, а внук Атсыз Текеш (1172-1200) сделал Хорезм центром независимой, огромной и одной из самых могущественных держав в восточной части мусульманского мира. Хорезмшахи, как и караханидские ханы, выпускали крупные посеребренные дирхемы, находки которых отмечены на юге Казахстана. Правители Западно-Караханидского каганата становятся вассалами Хорезмшаха Мухамеда бен Текеша, что нашло отражение в надписе динаре последнего караханидского правителя Усмана (1209-1210) с именем хорезмшаха в роли сюзерена. Однако в 1212, когда караханидский правитель Самарканда Усман поднял восстание, Хорезмшах казнил его, а затем и всех оставшихся караханидских правителей, оборвав тем самым существование династии.

В эпоху средневековья категорию монет составляли так называемые черные дирхемы (иначе бухархудатоидные), ходившие только в Мавераннахре. Они выпускались по образцу доисламских драхм правителей Бухары, бухархудатов, и несли на одной стороне изображение алтаря огня со стражами по бокам, на другой – бюст царя; от домусульманских прототипов они отличались большой схематичностью

и короткой (обычно в одно слово) арабской надписью. Несмотря на наличие домусульманских по происхождению изображений, в том числе прямо связанных с зороастризмом[1], такие монеты продолжали чеканить и пускать в обращение до второй половины XII или начало XIII в. Хотя их выпуск и обращение были санкционированы мусульманским государством (сначала халифами, потом саманидами и караханидскими правителями), а сами «черные дирхемы» фигурируют в сочинениях по фикху как законное платежное средство, некоторые потребители «аннулировали» помещенные на них изображения, перечеркивая бюст царя, «отсекая» ему голову или процарапывая слово ла («нет») [9].

В результате монгольского завоевания (1219-1221 гг.) Средняя Азия и Казахстан оказалась под властью немусульманских государей, что отразилось и в монетном чекане, демонстрирующем большой разнобой. Одни эмиссии следовали домонгольским традициям, другие отошли от них очень далеко. Так, на ряде самаркандских дирхемов XIII в. представлены только выпускные сведения и ираноязычные или тюркоязычные легенды типа «Кто в Самарканде и округе этого города не будет брать эту монету, тот преступник». Связь с исламом проявлялся в таком чекане только в использовании арабского письма. В некоторых серебряных эмиссиях Тараза конца XIII в., вообще без надписей [1], утрачена и эта связь [10].

Во второй половине XIII в. вначале эпизодически, а затем и регулярно появляются серебренные дирхемы. Денежной реформе Масуд-бека (1272/73) предшествовало общее собрание (курултай) монгольских правителей на берегах Таласа в 1269 г. Содержание реформы сводилось к унификации монетного обращения во всем государстве на базе свободной чеканки серебряных монет. Одним из практических условий привлечения для этой чеканки металла частных владельцев было открытие около 15 монетных дворов в разных частях Чагатайского улуса в последней четверти XIII в. Монеты были анонимные, т.е. без указания имени хана, но обязательно с тамгами, а иногда без надписей. Выпускались серебряные дирхемы нескольких достоинств, среди которых преобладали монеты весом около 2 граммов. Эти монеты выпускались на протяжении нескольких десятков лет многочисленными монетными дворами, в том числе и Таразским.

Чагатайский хан Тармаширин (1326-1334) провозгласил ислам государственной религией. Смысл реформы, начатой в 1321 г. его, заключался в установлении единой монеты на всей территории государства, базирующейся на серебряной системе и чеканившейся с именем хана.В основу реформируемой денежной системы положен дирхем весом около

1,44 грамма 6 дирхемов составляли один динар, который превратился в крупную серебряную монету весом около 8 г. Внешний облик динаров разнообразнее, но их общим отличием является общечагатайская тамга в виде «Ф» образного знака на подставке, а так же разделительный знак в виде «вышитых» на горизонтальную черту кружка в центре и двух лепестков по краям. Легенда чагатайских монет разнообразны, особенно привлекают внимание эпитеты к названиям монетных дворов: «монеты обретаемого Самарканда» или «чекан города мужей Термеза», регулярно указывается год выпуска [11].

В 1928 г. на левом берегу Талас недалеко от села Орловка случайно обнаружен глиняный сосуд, содержавший около 600 серебряных монет. Клад был изучен археологом М.Е. Массоном, издавшим в 1957 г. статью. «Исторический этюд по нумизматике Джагатаидов» (По поводу Таласского клада монет XIV века). Комплекс содержал 66 динаров, чеканенных в основном в Бухаре и Самарканде, и дирхемы большой частью из Отрара и Бухары. По времени выпуска монеты охватывают 40-летней период – от Кепека (1318-1326) до Шах-Тимура (1358-1359 гг.) [12].

Во второй половине XIII века начале XIV века на территории Улуса Жучи возникли много городов, которые являлись экономическими структурами и административными центрами. Один из таких городов, через которой осуществлялось связь центра с восточными провинциями был Сарайчик (по письменным источникам и нумизматическому материалу Сарайджук, Сарайджик, Сарайджук). С этим городом связаны периоды трансформации государственных устройств, культуры, экономики Золотой Орды в позднесредневековые Ногайскую Орду и Казахское ханство.

Самой ранней монетой, обнаруженной на городище является на сегодняшний день дирхем, чеканенный в период правления Менгу-Тимура (1266-1282 гг.), внука Бату-хана. Он был найден в нижней части культурного слоя городище. Изготовлен в городе Укек на Волге. Монеты с именем Менгу-Тимура чеканились в столичном в то время городе Булгар и городе Крым (Солхат), а анонимные в городах Сарай, Биляр, Керман и Хорезм [13]. На монетах этого периода впервые появилось имя хана Улуса Жучи. Раньше в Улусе монеты чеканились с именем покойного халифа ан-Насир лид-дина. По мнению Г.А. Федорова-Давыдова такие дирхемы чеканились ханом Берке (1256-1266 гг.) и являлись пропагандой исламских идей в государстве [14]. Остальные дирхемы были анонимные, но часть из них – с тамгой Дома чингизидов. Золотая Орда еще входила составной частью в Монгольскую империю с центром в Каракоруме. При правлении

Берке – хана началось обособление Улуса Жучи от монгольской империи и на монетах, как отражение этих событий, появились мусульманские символы.

Следующие монеты из Сарайчика, относящимся к концу XIII века, связаны с именем Токты или Токтогу, сына Менгу-Тимура. Он находился у власти с 1290 по 1314 годы. Золотая Орда достигла стабильной и наивысшего могущества при хане Узбеке, правившего в 1312-1342 годах. Монеты серебряные и медные в большом количестве рассыпались по рынкам государства. Их было так много, что они продолжали быть в обращении наравне с монетами новых ханов даже через десятки лет после смерти Узбека. Воспитанный в духе ислама он был известен всему мусульманскому миру и считается одним из великих государей Востока. Поэтому суннитские символы, имена четырех первых халифов и свои имена – лакабы «Гийяс Эддунья» и «Гийяс Эддунья в Эддин» (ревнитель веры) Узбек часто помещал на своих монетах [15].

После долгих военных походов, в 1376 году был взят Сыгнак, где Токтамыш и был провозглашен ханом Золотой Орды. На всех монетных дворах Золотой Орды стали выпускать монету от имени Токтамыса. В начале его правления была произведена денежная реформа, когда серебряные монеты стали чеканиться с весом до 1,30 гр. во всем государстве, кроме Хорезма. В Хорезме выпускались монеты весом в 1,150 гр. серебра. Одна из таких монет обнаружена в Сарайчике. При Токтамысе в Сарайчике снова стали чеканиться серебренная и медная монета. Некоторых Сарайчиковских пулах изображены цветочные розетки и сидящий зверь с повернутой назад головой. Этих пулы по количеству превосходят иногородных из Орду Муаззама, Сарая и Сарая ал-Жадида, Хорезма и Гюлистана [16].

Новый, более или менее единый монетный формуляр сложился в первой половине XIV в. после того, как приняли ислам правители всех трех монгольских государств (Джучидов, Чагатаидов, Хулагидов), включавших после распада единой империи среднеазиатские земли. На аверсе серебряных монет помещались шахада и имена четырех «праведных» халифов (Абу Бакара, Усмана, Умара, Али), и на реверсе – упоминание государя с благопожеланием; выпускные сведения, давно уже утратившие басмалу, не имели стабильной позиции: на джугидских монетах они часто заменяют шахаду[17].

В золотом и серебряном чекане Тимуридов, Шибанидов, Аштарханидов эта схема дожила до XVIII в., изменения прослеживаются, прежде всего, в особенностях упоминания эмитентов. Если в чекане Тимура и его внука

Улугбека заметны следы тюрко-монгольских кочевых традиций, то другой внук Тимура, султан Халил, именуется на монетах «[Тот, который] вверяет [себя] Всемилостивому Судии» (т.е. Аллаху). Благопожелание, краткое в XIV – начале XV в («Да продлит Аллах его царствие») к XV в стало более развернутым («Да продлит Аллах Всевышний его царствие и власть!»), а у Шахруха, сына Тимура, приобретает вид, « Да продлит Аллах его царствие и халифат!» - так отразились на монетах претензии этого благочестивого государя главенство не только в светской, но и религиозной сфере [18] Шаибани-хан, выступавшим ревностным защитником суннитского «правоверия», титуловал на серебряных монетах Имам аз-заман ва-халифат ар-Рахман («Имам [своей] эпохи и наместник Всемилостивого [Аллаха]»), чем подчеркивал теократический характер своей власти Почти все прочие Шибаниды помещали на монетах «почетную кунью» Абу-л-гази или титул гази т.е. аттестовали себя как воителей за веру, так как неоднократно совершали походы и набеги на владения иранской династии Сафавидов, исповедавших шиизм, приравненный суннитскими законоведами Мавераннахра к «неверию» [19].

Находки на Отраре медных и серебряных монет второй половины XIII в. – первой половины XIV в. свидетельствует о функционировании монетного двора в городе [20]. В коллекции имеется монеты, чеканенные при ханах Тармаширине (1326-1334), Дженши (1334-1338), Есен-Тимуре (1338-1341) и Баянкули (1348-1358) [11]. При Тимуре и Тимуридах с последней четверти XIV в и до середины XV в Отраре и Туркестане по прежнему продолжался выпуск монеты. В денежном обращении, суде по находкам, находились также медные монеты, выпущенные во второй половине XIV – первой половине XV в. В Самарканде, Шахрухие, Бухаре, Андижане. Эти монеты обслуживали межобластные и местную торговлю. Показатели широких внешнеторговых связей Отрара может служит клад серебряных монет «танга-и шахрухи» (219 экз.) привезенный Отрар из Ирана или Хоросана после 1430-1431 гг. Он состоял из монет Астрабада, Герата, Йезда, Кашана, Кума, Сабзевара, Шираза. Несколько монет относится к эмиссиям Тимура и Махмуда, Махмуда Джахангиря и Искандера Кара-Коюнлу [21].

Клады разновременные, отражают состояние денежной торговли в городах Южном Казахстане, в частности, в г. Ясы, Отраре, Сайраме, Сауране, Дженде с XVI – конца сер. XVII в. Город Ясы в конце XVI в. был переименован в Туркестан, когда Есим сделал его столицей Казахского ханства. В честь этого события мы считаем, были отчеканены медные монеты, где город уже фигурирует как Туркестан. Монетный двор

Туркестана продолжал свою деятельность до середины XVIII века и снабжал население региона необходимыми денежными средствами как для каждодневной, так и для международной торговли. На основной массе монет, выпущенных в Туркестане, на аверсе имеется надпись на арабском языке, подчеркивающая принадлежность монеты данному городу. Оборотная сторона имеет самые разные сюжеты геометрические и цветочные орнаменты, изображения хищного зверя с характерным изогнутым над спиной длинным хвостом [22].

Значительная часть монет как и отрарских и туркестанских кладов имеет на аверсе имя неизвестного хана. Имена хана, которые на некоторых монетах присутствует с городами Ясы и Сауран. Естественно возникает вопрос – кто этот Адил-хан, каково его настоящее имя и чьим ханом он был – узбекским или казахским? Предположительно эту медную эмиссию можно отнести к экономической деятельности казахского хана Касыма (1445-1523), который с 1503 г. считался у казахов главным «историческим лицом» [23]. Часть монет с этим именем могла быть выпущена казахским ханом Хак-Назаром (1538-1580). При нем Казахское ханство достигла значительного подъема в области внутренней и внешнеполитической жизни – под его контролем находились Туркестанские земли и Ташкент [24]. Кроме того, первая часть его имени Хакк переводится как «правильный, справедливый» по этому Адил-ханом – справедливым ханом – мог быть и Хакк-Назар.

В XVIII-XIX вв. почти все среднеазиатские земли юг и юго-восток Казахстана, кроме Южной Туркмении, входили в состав трех ханств - Бухарского (династия Мангытов), Кокандского (династия Мингов), Хивинского (династия Кунгратов). Для золотых и серебряных монет всех трех династий характерен единый формуляр: на одной стороне – упоминание правителя, на другой название монетного двора. Из бухарских эмиров только двое проставляли на монетах свое имя, а один также титул эмир ал-муминин. В большинство случаев золотой или серебряный чекан Мангытов осуществлялся в честь усопших государей – Хайдара (1800-1826) и Шах-Мурада (1826), названного на монетах масум гази («безгрешный воитель за веру»; обычная формула «Да будет милосердие (Аллаха) над безгрешным воителем за веру»). На всех мангытских монетах, включая медные, Бухара названа «благородный» (шариф); этот эпитет город получил потому, что издревле являлся оплотом «правоверия», при Мангытах Бухара – крупнейший религиозный центр Средней Азии [25].

В отличие от бухарских все золотые и серебряные монеты Коканда и

большинство ханских чеканились от имени здравствующего правителя. На некоторых из них вбиты стихотворные легенды на фарси, причем на ханских подчеркнуто, что чекан осуществляется Божьей милостью (например «Чеканил на золоте саййд Мухамед-хан [благодаря] даруюшему милости [бога]»). Один из кокандских ханов изредка прибегал к титулам амир ал-муслимин и даже имам ал-муслимин [26].

У Кунратов название монетного двора сопровождается эпитетами, аттестующими Хорезм как оплот мусульманского «правоверия»: дар ал-мумининн («обитель верующих»), дар ал-ислам (полюс ислама) и т.д. Надписи большинства медных монет конца XVIII – начала XX в ограничены выпускными сведениями, изображения живых существ на них полностью отсутствуют [27].

Таким образом, к концу своего существования мусульманского чекана Средней Азии и Казахстана вернулся к тому, с чего начинал, к моноэпиграфичности. Однако разница между ранними и самыми поздними мусульманскими монетами огромна. В конце VII-VIII в., когда исламизация Средней Азии и юг Казахстана только начиналось, монеты были максимально сакрализованы, на них помещались коранические изречения, шахада, басмала, вовсе отсутствующие в чекане XIX – начало XX в., когда ислам занимал господствующие позиции во всех сферах жизни. Мусульманский чекан Средней Азии и Казахстана прошел длительный путь развития, утратив на этом пути все, с чего начинал, кроме арабской графики и выпускных сведений. Впрочем, принципиально такой же, хотя и с некоторыми вариациями, была эволюция мусульманского монетного чекана на большинстве территорий, входивших в состав Халифата.

1. Бурнашева Р.З., Смагулов Е.А., Тужбаев М.К. Клады и монеты Туркестана. Алматы, 2006. С.7.

2. Тизенгаузен В.Г. Монты Восточного Халифата. СПб., 1873.

3. Тизенгаузен В.Г. О саманидских монетах // Тр ВОИРАО. Ч.1. СПб., 1855. С.6-34.

4. Кочнев Б.Д. Караханидские монеты: источниковедческое и историческое исследование. Автореф. докт. дис. М., 1993. С.11.

5. Тизенгаузен В.Г. Монты Восточного Халифата. СПб., 1873.

6. Кочнев Б.Д. Нумизматическая история Караханидского каганата (991-1209). Ч.1. Источниковедческое исследование. М.-София, 2008. С.344.

7. Кочнев Б.Д. Свод надписей на караханидских монетах: антропонимы и титулатура // Восточное историческое источниковедение и специальные исторические дисциплины. М., ИВ РАН. Вып.4. 1995. С.201-208.

8. Федоров М.Н. Очерк истории Восточных Караханидов конца X – начала XIII в. По нумизматическим данным // Киргизия при Караханидах. Фрунзе, 1983. С.114.

9. Массон М.Е. К вопросу о «черных дирхемах» мусульман // Тр. Ин-та истории и археологии АН УзССР. 1955. Вып. 7. С.175-179.

10. Давидович Е.А. Денежное хозяйство Средней Азии после монгольского завоевания и реформа Масуд-бека (XIII в.) // М. 1972. С.95.

11. Петров П.Н., Камышев А.М. Чуйская долина по нумизматическим данным (XIII – первая половина XIV в.) // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов. СПб., 2005. С.290.

12. Мисон М.Е. Исторический этюд по нумизматике Джучидов // Труды САГУ. Нов. Сер. Вып. С XI. Ташкент, 1957. С. 49.

13. Сингатулина А.З. Джучидские монеты [illegible] Казань, 2003. С. 32-37.

14. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. М., 2003. С. 10.

15. Савельев П.С. Монеты джучидские, джагатаидские, [illegible] и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша // Записки Императорского [illegible] общества. СПб., 1865. Т. XII. Вып. 1. С. 15.

16. Федоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. М., 2003. С. 17.

17. Сейфедини М.А. Монеты ильханов XIV века. Баку, 1969. С. 81.

18. Кочнев Б.Д. Монетное дело в государстве Амира Тимура и Тимуридов // ОНУз. 1996. № 7-10. С. 75-82.

19. Давидович Е.А. Корпус золотых и серебряных монет Шейбанидов. XVI век. М., 1992. С. 79.

20. Байпаков К.М., Настич В.Н. Новые данные по истории Отрара X-XIII вв. // Известия АН КазССР. Сер. Обществ. Наук. 1978. №2. С.44-50.

21. Настич В.Н. К переоценке монетной чеканки Отрара и его роли в денежном хозяйстве города и области // Средний и Ближний Восток: Товарно-денежные отношения при феодализме. М., 1983. С.83-85.

22. Давидович Е.А. История денежного обращения Средневековой Средней Азии. Медные монеты XV – первой четверти XVI в. в Мавераннахре. М., 1983. С.83-85.

23. Тынышпаев М. Материалы к истории кирги[illegible] Ташкент, 1925. С. 46.

24. Абусеитова М.Х. Из истории внешнеполитических связей Казахского ханства с соседними государствами во второй половине XVI в. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С.166.

25. Бурнашева Р.З. Монеты Бухарского ханства при Мангытах (середины XVII – начало XX в.) // ЭВ. XXI. Л., 1978. С.67-80.

26. Ишанханов С.Х. Каталог монет Кокандского ханства XVIII-XIX вв. Ташкент, 1976. С. 11-31.

27. Северова М.Б. Коллекция монетных штемпелей Хивинского ханства из Государственного Эрмитажа // ЭВ. XXIV. Л., 1989. 94-96.

СЕКЦИЯ № 4

ФИЛОЛОГИЯ

ТҮСІПБЕКОВА Н.М.
Әл-Фараби атындағы Қаз
ізденушісі (Алматы қ.)

ОРЫС ТІЛІНДЕГІ ТҮРІК-ТҮРКІЛІК ӘСКЕРИ-ӘКІМШІЛІК КІРМЕ СӨЗДЕРІНІҢ ТҮСІНІГІ

Кірме сөздер – тілдік катынастардың нәтижесінде бір тілден екінші тілге ауыскан өзге тілдің элементі (сөз, морфема, синтаксистік құрылым және т.б.), сонымен катар элементтердің бір тілден екіншісіне өту үдерісі Орыс халкының баска халыктармен ұзакка созылған экономикалык, саяси, әскери, мәдени және баска да байланыстарының негізінде орыс тіліне өзге тілдік лексика элементтерінің айтарлыктай көлемі еніп, оның жүйесінде бекіді.

Славяндык-түркілік тілдік байланыстар антикалык және ерте орта ғасырдан бастау алады. Орта ғасырларда Балкан түбегінен, Орта және Шығыс Еуропадан Орталык және Шығыс Азияға дейінгі аймакты камтып, Орта ғасырларда олардың аукымы кенейеді, және едәуір калыптанған көршілік жағдайында бұл халыктар арасындағы байланыстар казіргі таңға дейін сакталған.

Анағұрлым белсенді славяндык-түркілік тілдік катынастардың келесідей тарихи аймақтары айкындалды: Кара теніз жағалауы, Орта Поволжье және Дон бассейні, Төменгі Дунай, Орта Днепр жағалауы, Қырым түбегі, Солтүстік Кавказ, Урал маны, Сібір, Казакстан және Орталык Азия, шегаралас мемлекеттер мен Ресей империясының құрамына енбеген аймақтар.

Түркі кірме сөздері (тюркизмдер) – едәуір жалпы, тектік ұғым. Ол нақты дереккөздер – элемент алынған тілдер бойынша анықталады. Тәжірибеде оларды анықтау айтарлыктай киын, сонымен катар шектемеуге де болмайды. Түркі тілдерінің тұтынушыларына түріктерден баска, аварлар, болгарлар, бұлғарлар, ғұндар, гагауздар, казан және кырым татарлары, оғыздар, печенегтер, половецтер сияқты этностарды жаткызуға болады.

Шығу тегі түрік-түркілік әскери-әкімшілік лексикаларына диахронды-

синхрондық талдау жасайтын болсақ, алдымен олардың түрік-түркілік шығу тегін дәлелдейтін кірме сөздердің этимологиясы қарастырамыз.

Этимология (грекше etymon сөзінен etymologia – ақиқат және logos – сөз, ілім) – 1) сөздердің шығу тегін зерттейтін тіл білімі саласы; 2) сөздердің шығу тегін ашуға бағытталған зерттеу әсілдерінің жиынтығы, сондай-ақ сол ашудың нәтижесі; 3) сөздердің шығу тегі.

Этимологиялық әдістеменің негізі түрлі тіл бірліктерін зерттеудің салыстырмалы тәсілі болып табылады. Ол салыстырмалы грамматиканың зерттеу нысаны болып табылатын фонетикалық өзгерістер заңдылықтарына, морфологиялық заңдылықтар және т.б. сүйенеді.

Этимология диалектологиямен тығыз байланысты. Диалектологиялық мәліметтер әдеби тілдің көптеген сөздерінің шығу тегі туралы мәселелерді шешуде аса маңыздылыққа ие.

Мақаламызда қарастырылатын сөздер тікелей түрік-түркілік тілдерден сияқты, жанама басқа тілдерден кіріккен. Біз тек тұрақты лексема ретінде орыс тілінің тұтынушылары пайдаланатын немесе пайдаланған сөздерді ғана іріктеп алдық. Олардың көбісі орыс тілінде жақсы сіңгені сонышалық, олар тіпті кірме сөз деп қарастырылмайды.

Орыс ауызша және жазбаша сөйлеу тілінің арнайы аймақтарында жергілікті тюркизмдердің сансыз көлемі пайдаланылады. Оларды екі топқа бөліп қарастыруға болады: ауызша сөйлеу тілінен алынып, жергілікті колоритті жасау үшін пайдаланылатын, орыс жазушыларының шығармаларындағы тюркизмдер; түркілердің өздерінің тілдерінен алынған тюркизмдер (олар стильдеу мақсатында, кейіпкерлердің тілдік сипатын жасау үшін қолданылады).

Этимологиялық мәліметтерден басқа, талдау барысында бізді орыс тілі жүйесіндегі сол лексемалардың сіңу деңгейі мен оның қолданылу белсенділігі қызықтырады. Сондай-ақ кірме сөздердің деривациялық байланыстары зерттелсе және де қазіргі орыс тілінің активті/пассивті сөздік құрамына қатысты тюркизмдердің сипаты анықталса, шығу төркіні түркілік шет тілдік сөздердің семантикалық ерекшеліктері айқындалады.

Қарастырылатын лексика әскери-әкімшілік алаңымен анық сәйкестікке ие болғандықтан, біз оны тақырыптық жіктеліске сәйкес сипаттаймыз.

Әскери қызметке қатысты тұлғалар атауларын төмендегідей бөлуге болады:

1) Әскери қызметпен байланысы бар тұлғалар жиынтығын білдіретін сөздер:

2) Әскери жасақ командирлерін білдіретін сөздер:

1) Әскери қызметтегі жауынгерлерді білдіретін сөздер.

Әскери қызметпен байланысы бар тұлғалар жиынтығын білдіретін сөздерді карастырайық: караул, янычары.

Караул лексемасы Алтын Орда дәуірінде кіріккен [1,536]. Караул орыс сөзінің, оның түркілік нұсқасы qaraul, qarakul, якут. Харабыл < монг. xarakul сөздерінің этимологиясы ғалымдармен толықтай зерттелген [2,141] Қазақша карауыл; күзетші мағынасында. Түркияда kara kol («кара колдар» manus nigra), яғни «янычарлық жасақ», «жазалау отряды» деп түсіндірілді. Сөз құрамы ертаул, есаул сөздерімен бірдей [1, 536.]. Атаулары мен оның дериваттары қазіргі орыс тілі колданысында белсенді (әсіресе әскер дағдыларында): караульник, караульня, караульщик, караульщица жан есімдері, караульный сын есімі, караулить, караулиться, караулка етістіктері.

Янычары лексемасы уāñі čeгі «жана жасақ:» деген түрік терминінен пайда болған. Бірінші сөзі – түрік сөзі, XII-XIII ғасырларда түрікше уаñі деп айтылғаны мәлім. Çeгi- жауынгер: солдат; армия мағынасын береді Çeribaşı- янчар корпусының басшысы.2. Сыған табырының басшысы [4,181; 2, 295]

Әкімшілік және әскер-әкімшілік кызметке катысы бар тұлғалардың атаулары. Аталған топтың лексикасын төмендегідей бөлген кисынды:

1) Жоғары лауазым атаулары;

2) Жоғары сословиелер, жоғары шен (мемлекеттік, әскери-әкімшілік және діни) тұлғаларының атаулары;

3) Орта және төменгі сословие тұлғаларының атаулары;

4) Әкімшілік сәйкестікке ие әлеуметтік және этникалық топтар атаулары.

Жоғары лауазымдардың келесідей атауларын карастырайық: паша, султан, мурза, бег, каган, тархан.

«Жоғары түріктік азаматтық және әскери шені» мағынасындағы паша сөзі Афанасий Никитинде пайда болады. Лексеманың кірмелік сипатында күмән жок: түрікше paša [2,223;4,223]. Бірак парс. Pātaxšā > pādišāh «падишах», «патша» [3, 3 т., 223]. Паша сөзінің шығу тегі әлі дәлелденбеген. Түркілік баш «бас» сөзінен болуы мүмкін. Тарихта б және п дыбыстары өзара алмаскан болуы да мүмкін. А. Заки-Валиди paşa сөзі padişah сөзінен шыкпаған дейді. Кейде paşat деп жазылып, başşa деп дыбысталады. Мысырлык кыпшактар bas сөзіне косылатын šad лауазымын колданды. Ал мамлюктарда šod сөзі «инспектор», «ревизор» мағынасында колданылды. Кыпшак мамлюктары оны ежелде мекен еткен жерлерінен алып келуі мүмкін. Тарихшы Hüsammeddin Efendi Данишментоглу

Шеддин Мухаммед өзінің paşat сөзін «анатолий селжуктарының халифасы» деген мағынада берген дейді, алайда дереккөзін көрсетпеген. Mühessümbaşi пікірінше, paşa лексемасы түркімендік сөйленістерде жасы үлкен ағаға арналып айтылады. Бұл болжам этимологтармен дәлелденбей отыр. Түрікше паша «Осман Империясы кезінде жоғары азаматтық және әскери лауазым» деген мағынаны береді [2.1167]. Қазіргі түрік әскерінде паша сөзінің орнына генерал сөзі қолданылады. Паша лексемасы мысалы мағынасында пайдаланылады: paşa gibi yaşama «пашадай өмір сүру»; paşa kapısı «жоғары порта», «үкіметтік мекеме»; paşa olmak «көп шу», « маужырау (шараптан)»; paşazade «пашаның ұлы» [2.1167].

Қазіргі орыс тілінде экзотизм ретінде қымет етіп, дериваттарға ие емес.

Паша сөзінен туындайтын пашалық сөзі екі мағынаға ие: « пашаның ары немесе лауазымы»; пашаның басқаруындағы әкімшілік аймақ». Түрік тілінен кіріккен. Қазіргі сөздіктер аталмыш экзотизмнің бір ғана мағынасын береді «пашамен басқарылатын аймақ»; дериваттары аталмайды.

Түркі тіліне кіріккен «жоғары билік басшысы», «монарх», «патша» мәніндегі араб сөзі султан түрік тілінен келуі ықтимал [2. 1346.]. Султан, салтан экзотизмдерімен қатар, орыс тілінде бұл сөз «шашақ түріндегі әшекей» мағынасында қолданылады. Едәуір көрнекті султанмен монарх жанындағы адамдардың бас киімдері безендірілген. Қазіргі түрік тілінде sultan сөзі тарих туралы сөз болған кезде қолданылады, ол антропонимияда, фольклорда және әндерде кездеседі.

Орыс тілінде султан сөзі «шығыс монархы» мағынасында сөзжасамда айтарлықтай белсенді қолданылады, мысалы: зат есімдер султанство, султанчик, султанша; сын есімдер султанов, султанский; үстеулер по-султанский.

«Сұлтан билігі», «сұлтан мемлекеті», «басқару» мағынасындағы султанат сөзі салтанат лексемасынан жасалуы мүмкін. Осылайша бұл сөз бастапқы тілдерінде – араб – және түркі тілдерінде дыбысталады. Орыс тіліндегі -ат тұлғасының шығу тегі араб тілінің әйел текті сөздердің көрсеткіші болып табылады. Қазіргі орыс тілінде султанат сөзі «сұлтан басқаратын монархиялық мемлекет» деген мағынада жұмсалады. Тілде сонымен қатар султанатский туынды сын есімі қолданылады.

Мырза лексемасы XIV ғасырдан бері «қазақ аксүйегі», «татарлар мен башқұрттар аксүйектері» деген мағынасымен белгілі [3.12.:8.569] Сөз тат., шағат. мирза (мырза, морза) «князьдық тектің ханзадасы» < парс. Emirzade «әмірдің, билеушінің ұлы» деген мағынадағы сөздерден кіріккен. Мирза

тілінде орыс құжаттарында да қолданылады. XVIII ғасырдан бері мурза сөзі орыс ақсүйектеріне қатысты қолданылды. Түркі тілдерінде мырза, мирза мен мурза (морза) семантикалық жағынан айырмашылықтары бар: бірінші «жалпы», «сауатты адам», «шенеунік», екіншісі – тек «белгілі адам», «ақсүйек» мағынасында қолданылады. Қазақ тілінде мырза-жоғарғы мәртебелі адамдарға құрмет ретінде пайдаланады. Мысалы: Мырзалар!, Жамбыл мырза.

Қазіргі орыс сөздіктерінде мурза лексемасы историзм ретінде қарастырылады. Даль сөздігі оның бір дериваты - мурзацкий сын есімін атап көрсетеді.

Бег, бек, бей, бий сөздері «князьдық лауазым» мағынасында белгілі. Бұл шағ. bäg, азерб. bäk, түрік. bey, тат. bej тілдерінен келген түркі кірме сөзі [4, 141]. Бей лексемасы – ортағасырлық түрік термині «князь», «феодал». Ол Осман империясында «князь», «ақсүйек», «мырза» мағынасында өмір сүрді, кемалдық дәуірде баска да лауазымдар сиякты алып тасталынды. Енисей-орхон тілінде бег болып дыбысталды [7,107]. Қазіргі түрік тілінде бей сөзі есімнен кейін ілтипатты білдіреді, мысалы: Osman bey «Осман мырза». Г.Ф. Максютова «қазіргі түркі тілдерінде бег сөзінің келесідей мағыналарын табуға болады» дейді: «эксплуататорлар класының өкілі» (көсем, жетекші, вельможа, атакты тек тұлғалары; лауазым – қызметтік шен, жоғары шен; көрнекті, ықпалды, беделді [10, 184-187.]. Яғни бег сөзі түркі халықтарымен ежелден бері қолданылады. Г.Ф. Максютованың берген мәліметіне қарағанда, егер бек сөзі есімнің (Бек-Болат) алдында тұрса әскери қолбасшыны білдіреді, егер есімнің соңынан тіркессе князьды білдіріп, аристократия өкілінің лауазымы болып табылады [9].

Қазіргі орысша сөздіктер лексеманың екі нұсқасын ұсынады: бей және бек. Біріншісі – Таяу және Орталық Шығыстың кейбір мемлекеттеріндегі ұсақ феодалдық билеушілер мен қызметтік тұлғалар лауазымын, екіншісі – осы лауазымға ие тұлға, есімге қосымша атау. Дериваттары жоқ.

Ертедегі орыс киев князьдары тазаруға дейін, аварлар мен хазарлар монархтарының салтымен каган-kağan(hağan,hakan) лауазымын иеленген. Бұл лауазым ежелгі түркілерде VI ғасырда пайда болған. Оған дейін түркілер мен моңғолдардың тәуелсіз монархтары шаньюй- Şanyü атағын иеленген. Түркілік каган бір зерттеушілердің пікірінше кан кан «хандардың ханы» тіркесінің кірігуінен пайда болған, екіншілерінің пікірінше кыт. ке киан «ұлы билеуші» сөзінен шыккан [9,67]. Қайткенде де, каранды Kağan және Kan(Han) хан < кыт. Хиан сөзінен бөліп алуға болмайды. Аталмыш сөздің этимологиясына аз зерттеу арналмады.

Түрік билеушілері тек қана «Каган» лауазымын қолданған. Тойукук кітабынан да осыны көруге болады, тек қана қырғыз билеушілері «Хан»деп қолданған.

Қазіргі таңда каган сөзі мен одан туынды каганат сөзі тек историзмдер ретінде қолданылады.

Тархан сөзі түрлі түркі тілдерінен келген, онда тархан «ханның жақыны», «хан кеңесінің мүшесі»,« лауазымға ие болғаннан кейін тоғызыншы ұрпағына дейін салықтан босатылған» деген мағынаны береді. Түркілерде тархандар ежелгі уақыттардан бері барлық түркі мемлекеттерінде белгілі. Орхон Енесей ескерткерткіш жазуларында tar-kan- bir ünvan; vezir: nazır; tarkanlar деп береді[7]. Яғни, қызметтік шен, жоғары шен; көрнекті, ықпалды, беделді, таркандар мағынасын береді. Тархан сөзінің этимологиясы туралы ортақ қалыптасқан пікір жоқ: тархан < көне түркі тар «көне лауазым» және хан [Рясенен]. < -е tak «ойлау», «талқылау» [4, 19] Тархан сөзінен орыс тілінде тарханный сын есімі пайда болған.

Сонымен қорыта келгенде түркі –түрік сөздері орыс тілінің морфологиялық заңдылықтарына еніп, игерілгені соншалықты, кейбір ғылыми еңбектерінде оларды байырғы орыс сөздері деп қарастырады. Олар орыс тілінің заңдылығына сай септеледі, жіктеледі, көптік жалғауын қабылдайды. Кірме сөздер күрделі сөздер құрамында да бар.

1. В.И. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. – Москва,2006.
2. Turkçe sözlük-1,2 cilt. – TTKBE-Ankara, 1988.
3. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. – Москва, 1962.
4. Турецко- русский словарь. - Москва, 19[illegible]
5. орысша- қазақша, қазақша –орысша терминологиялық сөздік. – Алматы, Сөзік, 2004.
6. Hamza Zülfikar. Terim yapma yolları ve sorunları. – Ankara, 1999.
7. Muharrem Ergin. Orhun abideleri. – Istanbul, 1995.
8. Древнетюркский словарь. – Ленинград, 1969.
9. Mustafa Kalkan. Orda ve savaş strateşileri. – Izmir 1995.
10. Г.Х. Максютова. Башкорт хәйләләренән хәрәкәт. – Уфа, 1987.

АРЫПОВА А.К
Алматы техникалық колледжінің
әдебиет пәнінің оқытушысы

ШОКАН УӘЛИХАНОВТЫҢ ӘДЕБИЕТ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

XIX ғасырда ғылым саласына елеулі үлес қосқан ұлт зиялысы, қоғам қайраткері Шокан Уәлихановтың ғылыми зерттеулері мазмұны жағынан бірнеше салаларға аса жақын еңбектер болып табылады. Шоканды тарихшылар тарихшы, филологтар әдебиетші, географтар географшы, этнографтар этнограф ретінде танып, оның зерттеулерін кең ауқымды пайдаланып келеді. Оның мұралары социология, экономика салаларында үлкен сұраныска ие.

Шокан Шыңғысұлы қазақ әдебиеті тарихна елеулі үлес қосты. Ол әрбір ғылыми зерттеулерінде шығыс халықтарының сөз өнері, тілі, әдебиеті салалары жайында байсалды ой-тұжырымдар айта білді. Ғалым әдеби аныз, әңгімелерді, жыр-дастандарды жинаушы ғана емес, оны зерттеуші ретінде танымал.

Белгілі филолог, ғалым Ш. Сәтбаева Шокан Уәлихановтың сөз өнеріне, ауыз әдебиетіне деген ынта-ықыласы мен қызығушылығы бала кезінен басталғанын жазған. Әжесі Айғанымның аныз, әңгімелерін, ертегілерін естіген бала Шоканның он-он бір жасынан ел аузында сақталған тамаша сөз үлгерін жинауға қатысуы, ақын айтыстарын, шешендік сайыстарды көруі ғылымға терең үңілуіне жол ашқан.

Ш.Ш. Уәлиханов қазақ әдебиетін рухани мәдениетіміздің бастауы ретінде көріп, оны Орта Азия халықтарының әдебиетімен салыстыруға тырысты. Ол: «...бүкіл халық аузынан айтылған шығармалар тарихтық, филологиялық және де психологиялық назардан тыс қалмауы керек», - деп жазды [1, 11,19-б.].

Ғалым басқа еңбектері сияқты әдебиет пен тіл мәселесіне арналған еңбектерін де орыс тілінде жазған. Олай жазуының бірден-бір себебі, қазақ әдебиетінін бай мұрасын Европа ғалымдары да оқып, білсе, қазақ әдебиетінің тамаша үлгілерімен жете танысса деген тілектен туындаған.

Шокан еңбектерін терең зерттеген академик Әлікей Хаканұлы Марғұлан оның әдебиет пен тіл саласындағы қалдырған еңбектерін «әдеби мұра» ретінде бағалаған [2, 90-91-бб.].

Шоканды әдебиетші ретінде көрсетуде филолог-ғалымдар М.Әуезов, С. Мұқанов, З. Ахметов, Р. Бердібаев, Х. Сүйіншәлиев, Б. Әбілқасымов

және тағы басқалар еңбектеріне талдау жасап оның ой-тұжырымдарының қазақ әдебиеті тарихы мен тіл саласындағы маңыздылығын айқындап берген.

Жалпы Ш. Уәлихановтың «Қазақ халық поэзиясының түрлері», «Қазақ шежіресі», «Тәңірі», Жоңғария очерктері», «Қазақтардағы шамандықтың қалдығы», «Қырғыздар туралы жазбалар», «Ұлы жүз қазақтарының аңыздар» және тағы басқа очерктерін әдебиет саласына аса қажетті, маңыздылығы зор іргелі зерттеулер деп айтуымызға болады. Шоқан барлық ғылыми еңбектерінде ауыз әдебиет үлгілерін тамаша қолдана білген. Оның ішінде аңыз-әңгімелерін, өлең, жырларды, қиялғажайып ертегілерді, мақал-мәтел, эпостық жырлар, жұмбақ айтыс және музыкалық мұраларды атап өтуге болады

Шоқан Сібір кадет корпусында оқымаған кезінде өзінде әкесімен бірге халық аузында сақталған түрлі әдеби шығармалар, көне аңыз-әңгімелерді естіп, оларды қағаз бетіне түсіруге тырысқан. «Қозы Көрпеш –Баян сұлу» мен «Ер Көкше» деген халық шығармаларын жазып алып, кадет корпусындағы ұстазы Н.Ф. Костылецкиге берген [3, 22-б.]. Кейін оның бұл жазып алған үлгілерін ғалым И.Н. Березин пайдаланған.

Ш. Уәлиханов тарихи жырлардың шығу тегін терең зерттеген. Мәселен, 1851 жылы ол әкесімен бірге Құсмұрында Жанак акынның айтуы бойынша жазып алған «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» эпостық жырын құнды мұра ретінде жоғары бағалаған. Жалпы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» поэмасының нұсқалары көп. Ол айтушы түрліше жеткізген. Шоқан бұл жырды толық жинай алмағанына қынжылған. «Қазақ халық поэзиясының түрлері жөнінде» деген еңбегінде бұл жайында: «Ескі жырдастандарды білетіндердің өзі де аз қалды. Ескі жырларды жинау да қиын, қанша тырысқанымен «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырын толық жинай алмай-ақ қойдым», - деп жазған [4, 168-б.].

Шоқанның әдеби еңбектері шығыс зерттеушісі И.Н. Березин еңбектеріне байланысты жазбалардан бастау алады. Ол Қазан университетінің профессоры И.Н. Березиннің берген сауалдарына хат арқылы жауап беріп, монғол тарихына, Алтын Орда мәселесіне, Тоқтамысқа қатысты, Едіге, оның Темірланға қашуы туралы қазақ халқының ауыз әдебиетінің үлгілерінің барлығын айтқан. Бұл хатта Шоқан Алтын орда хандары туралы қыруар тарихи мағлұматтар, әдебиетке қатысты түйіндер берген [5, 21-б.].

Шоқанның іргелі шығармаларының бірі – «Қазақ халық поэзиясының түрлері» еңбегі. Онда ғалым поэзияның дамуы, жырдың сипатын айқындап береді. Жырлардың негізгі мазмұны белгілі бір халық батырларының өмірі

мен қаһармандық іс-әрекеті болып табылатындығын, жырда батырдың өмірі мен ерліктеріне байланысты оқиға қара сөзбен әңгімеленіп келсе [illegible] шығарма кейіпкерлері немесе қаһармандарына арналған. Қазақтың Еркөкше мен Еркосайға арналған екі жырының бірінде, бұл екеуі-балалы екі батыр қыпшақ тайпасынан шыққан [illegible] ерлік деректердің жоқтығын айтады. Жырдың желісі [illegible] тайпасынан экесінің орнына кек алмақ болған Еркосайдың ерлік жолдарына арналған.

Ғибрахим көрсетпеген келесі бір жыр «Орақ батыр» деп аталады. Ғалым бұл жырда Орақ батырдың бастан кешірген тағдырын әңгімелейді. Қарауыл руынан шыққан Орақ батырдың Ресейге жорыққа аттанып, орыстардың қолына түскенін түсіп, абақтыда 10 жыл отырып, содан үйренсіп, бойына-шаланы болып, туған жерге, туыстарына деген сағынышы мен бермей, ақыры елге оралатыны жайында айтылады. Бұл жырдың толық емес, үзік-үзік екендігін, ал жалпы жыр-дастанның толық нұсқасы Кіші жүздің жырауы Нұрымбайдан естігендігін келтірген.

Шокан поэзияның жоқтау өлең, қайым өлең, қара өлені туралы түсініктеме береді. Жылау немесе жоқтауды әйелдер қайтыс болған жақын адамына жанынан суырып салып айтатындығын, қайым өлең сұрақ пен жауаптан құрылатындығын, негізінде тойларда қыз бен жігіттің арасында боалытындығын, қайым өлеңдер жұмбақ, эпиграммалар, әзіл-қақтығыс, тіпті ұятсыз сөздерге дейін кетіп қалатындығын көрсетсе, ал қара өлеңді үйреншікті, төрт шумақты, әр шумағы жеке-жеке ойды білдіретіндігін айтады.

Шокан өлең дегеннің өзі бұған дейін жоқ поэзияның ерекше түрі, қазақ даласына келгеніне 50 жылдан аспаған Қазан мен Тобыл татарларынан келген жаңалыққа жатқызады.

Осы енбегінде Шокан оқымыстылардың түркі тілінен деп жүрген «жігіт» деген сөздің әр елде әртүрлі айтылуымен қатар мағыналары да бөлек екендігін дәлелдеп берген. Оның зерттеуінше, Кавказда, Анатолидағы күрттерде бұл сөз желікпе, азамат, шабандоз деген мағынаны білдірсе, Константинопольда әскери ақыл-айла, атты әскердегі тапқырлыққа қатысты да айтылған. Жігіт сөзі татарлар мен Қазан және Тобыл татарларының арасында айтылмайтындығын да айқындап береді.

Ол жыр-дастандарда «азаматтар», «шоралар» деген сөздердің жиі ұшырасатындығын, азамат деген ерікті, өз билігі өзінде, өз үйі, отбасы бар, еншісі бөлек адамды атайтындығын, «шора» сөзінің баламасы азамат сөзінің баламасы екендігін, жеке, дара деген мағынаны білдіргендіктен азамат сөзінсіз ақ қолданыла беретіндігін, ал «шора азамат» деген

ғана әскери мағынадағы сөз екендігін, бұл екі сөз қосылып орыстың «товарищ», «дружина» деген сөздерінің мағынасын беретіндігін атайды [1, 168-б.].

1856 жылы Ш. Уәлихановтың Хомеитовский басқарған әскери экспедицияға қатысуы оның ғылыми спектрінің одан әрі тереңдеуіне жол ашты. Ол Ыстықкөлге, қырғыз еліне барған кезінде ауыз ертегілермен бірге «Манас» жырының «Көкетайдың ертегісі» деп аталған бөлігін қағазға түсіріп алды. «Манас» жыры ерте заманнан бері түркі халықтарында ұрпақтан-ұрпаққа мұра болып келе жатқан қызықты жыр, қырғыз халқының айтулы жыры. Шоқан түсіріп алған «Манас» жырының қырғыз мәтіні көп заман ғылымда белгісіз болып келген. Себебі ол жоғалып кетіп, зерттеушілер тек Шоқанның орыс тіліндегі аудармасын ғана пайдаланып келді. «Манас» жырының Шоқан жазып алған нұсқасын табуға себепкер болған, белгілі татар ғалымы, Шоқанның замандас досы Х. Фаизхановтың Шоқанға жазған хаттары болды. Бұл хатта Х. Фаизханов Шоқанға «Сіздің дәптерлеріңіздің арасында қазақ ертегілерінен өзгеше «Көкетай хан» ертегісі аса назар аударды. Сіз оны қайдан алдыңыз? Мен осы жайды маған хабарлауыңызды өтінемін» деп жазылған еді.

Шоқанның «Манас» жырынан жазып алған «Көкетайдың ертегісін» қырғызшадан аударған Әлікей Марғұлан болды. Ол осы жыр жете зерттей отырып 1971 жылы «Шоқан және Манас» атты ғылыми зерттеу еңбегін жариялады.

Шоқанның фольклортанудағы сіңірген еңбегін зерттеген ғалым Қ.Б. Алпысбаева Шоқанның «Манас» жырын жазып алған кезінде жырдың тарихи этнографиялық маңызына аса көңіл қойып, оны асықпай отырып ғылыми негізде жазып алуға тырысқандығын, оның әрбір жыр шумақтарына, сөздеріне, кісі, жер аттарына ерекше мән беріп олардың дұрыс жазылуына көңіл бөлгендігін атап өткен [6, 44-б.].

Ш. Уәлихановтың «Манас» жырын жазып алып, жариялауы түркі тілдес әдебиетке қосқан үлкен үлесі болды. Шоқаннан кейін осы «Манас» жырын зерттеушілердің қатары көбейіп, жырдың маңызы әр қырынан зерделенді.

Қырғыз халқының тарихы, салт-дәстүрін зерттеген Шоқан «Қырғыз туралы жазбалары» деген еңбегінде Алатау қырғыздарының тілі мен сөз өнерін де нысанға алған. Ол қазақ тілінің қырғыз тілінен өзгешелігін айқындай отырып, басқа елдермен салыстыруға тырысады. Қырғыздар түркі диалектісінде сөйлейтіндігін, кейбір ориенталистердің ұйғыр тілі негізіне атап бұл тілдің өзі жазба және халықтық болып екі түрге бөлінетіндігін, оның жазба түрінің шағатай тіліне үлкен

ұқсастығы барлығын айта келе, қырғыз тілінде монгол сөздерінің көп кездесетіндігін, қазақтар оны зорға түсінітіндігін көрсетеді. Ғалым кейбір сөздерінің қырғыз тілінде өзінің мағынасына мүлдем қарама-қарсы, басқа ұғымда қолданылатындығын мысал арқылы көрсетеді. Мәселен, ол «комшак» деген сөз түрегелу дегенді білдіретіндігін, бірақ қазақ тілінде бар болса ол сөйлеген кезде айтылмайтындығын, оның орнына «тұрмақ» деген сөзді пайдаланатындығын, қырғыздардағы «аяч» деген қазақ тілінде жіңішке, қатын дегенді, «чон» деген үлкен, ұлы, ал «мала» (уақыт) сөзі қазақта көп айтылмайтындығын, ертедегі жырларда ғана кездесетіндігін, қазақтар әдетте араб тіліндегі «уақыт» деген сөз бен парсы тіліндегі «заман» деген сөзді пайдаланатындығын келтіреді. Негізінде Шоқан Шынғысұлы қырғыздың қолданатын көптеген сөздерін мысал ретінде келтіре отырып, оны қазақша сөздермен салыстырады.

Ол қырғыз сөзінде «к» әріпін «қ» болып, көл деген қол, ал «б» әріпі «м» болып, керісінше «д» әрпі «т» болып естілетіндігін, кей сөзге «ғын» деген сөздерді қосатындығын мысалы «бар» деудің орнына «барғын», «келді ме?» деген сұраққа «келелік» жауап беретіндігін келтіреді. Қысқасы ол Алатау қырғыздар түркі тілінің көптеген ерте заманғы түрлерін сақтап қалғандығын, сондықтан монғол-түрік тектес тілмен шұғылданып жүрген ориенталистерге бұл тілге назар аударуды ұсынады.

Осы еңбектің «Сөз өнері» деген бөлімде қырғыз халқының рухани дамуындағы прза немесе өлең түрінде ауызша айтылатын эпикалық аныздарға тоқталады. Ол қырғыз халық поэзиясын бірнеше түрге бөледі. Оның біріншісін ертегілер, екіншісін аныздар деп көрсетеді. Ғалым, осы екі түрдің ұқсастығы мен ерекшелігін атап береді.

Қырғыздардың ең басты поэзиялық шығармасына «Манас туралы» дастанды жатқызады. Дастанның жалпы сипатын көрсете келе, оның тамашалығы тілінде және баяндалып отырған географиялық жағынан өте дұрыс көрсетілуінде деп тұжырымдайды.

Қорытта айтқанда Ш. Уәлихановтың зерттеулерінің маңызы аса зор. Оның әдебиет пен тіл саласындағы ой-тұжырымдары осы күнге дейін өзінің мән-мағынасын жоғалтқан жоқ.

1. Сәтбаева Ш. Шоқан Уәлиханов – филолог. Алматы, 1987.

2. Марғұлан Ә. Шоқан Шынғысұлы Уәлихановтың өмірі мен қызметі (Очерк). Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1980.

3. Өтемұрат С. Шоқан өскен орта. А., 1995.

4. Уәлиханов Ш. Таңдамалы. – Алматы, 1985.

5. Чокан Валиханов. Избранные произведения. Сост.: Мажитов Ф.С., Анес Г.К., Валиханов Э.Ж. –Алматы: Изд-во «Арыс», 2009.

6. Алпысбаева Қ.Б. Шоқан Уәлиханов – фольклортанушы. Алматы, 2001.

ӘШІРБЕКОВА Г.Ш.
Қорқыт Ата ат. Қызылорда мемлекеттік университеті ф.ғ.к. (Қызылорда қ.)

Ш. УӘЛИХАНОВ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНЫҢ ЖАНРЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Ұлттық көсемсөз өнерінің қалыптасу, даму кезеңдерін сонау ерте дәуірден бастап қарастыру – қазақ мәдениетінің көкжиегін, өркениет өрісін айқындай түседі. Ауыз әдебиетіндегі шешендік сөздер, батырлар жырындағы, жыраулар поэзиясындағы ауызша ақпарат тарату мен хабар жеткізу публицистиканың бастау өзегі деп табылады. Бұл туралы ф.ғ.д., профессор Б. Жақып «Публицистикалық шығармашылық негіздері» атты еңбегінде кеңінен сөз етеді. Шын мәнінде публицистика жазу-сызудың пайда болуы мен мерзімді баспасөздің жарыққа шыққан кезеңінен басталады. 1870 жылы алғашқы қазақ тілінде газет «Түркістан уалаятымен» бірге ұлттық көсемсөз өнері дүниеге келіп, бүгінге шейін қалыптасып, дамуда.

Жазба әдебиетпен қатар дамыған публицистиканың қойнасында Шоқан Уәлиханов, Ыбырай Алтынсарин, Абай Құнанбаев есімдері тұр. Ұлттық сөз өнерінің негізін қалаған тұлғалардың ішінде мерзімді баспасөз арқылы танылған. Оған дәлел ретінде қазақ тілінде шыққан газет-журналдардағы мақалаларды айтуға болады. Ш.Уәлихановтың туралы әуелгі сөз «Түркістан уалаяты газетінде» 1872 жылы 21 қаңтардағы №2 санында жарық көрген. Тұңғыш тарихи портреттік очеркте қазақтың көрнекті ғалымы Шоқанның өмірбаяндық деректері, қызмет жолы, ағартушылығы, оның зираты хақында мағлұмат беріледі. Бұл туралы «Шоқанның есімін мәңгі есте қалдыруға орыс губернаторының өзі белсене атсалысқаны көп жайтты аңғартса керек. Ал газетте екі мәрте Шоқан жайлы жазылуын көзі тірісінде дос болған редактор Ш.Ибрагимовтің өнегелі ісі ретінде бағалауымыз қажет»,- деп жазады Б. Жақып [1, 153 б.]. Шоқан Уәлихановтың қазақ публицистикасына қосқан үлесі мен қаламгерлік қолтаңбасы туралы біршама зерттеулер жазылып, очерктері көркемдік тұрғыдан талданған. Әсіресе кенестік кезеңде баспасөз тарихын жазған Х. Бекхожиннің «Қазақ баспасөзі тарихының очеркі» атты еңбегінен Шоқан публицистикасы жайлы мол мәліметтер алуға болады.

Журналистиканың бағыт-бағдарын, көркемдік ерекшеліктерін айқындау үшін біз міндетті түрде публицистикаға жүгінеміз.

Публицистикалық қоғамдық пікір, талдау мен сараптау, [illegible] мен пайымдау, образ жүйесі автордың жеке қолтаңбасы арқылы [illegible] Ал журналистикада жекелеген қаламгерлердің шығармашылығын зерттеу – қазақ сөсемсөзін көркемдік, мазмұндық, жанрлық, тақырыптық жағынан байытады.

Бүгінгі таңда публицистика мәселелерін зерттеуші ғалымдардың арасында жанр мәселесі ең өзекті тақырыпқа айналып отыр. Оған себеп ақпарат алмасудағы жеделділік, батыс журналистикасының әсері мен ықпалы, журналистің талдау, сараптау, болжау әдістерінің нәтижесінде жанрлардың бір-бірімен араласып, біте қайнасуы, жанрды жыға танымау, ажырата білмеу секілді толып жатқан мәселелердің орын алуы - жаңа ғылыми тұжырымдар жасауға жол ашты. Бұрынғы мен бүгінгі ғалымдардың пікірлерін сарапқа салып, журналистика жанрларының табиғатына тың түйіндер жасаған ғалым К. Қамзиннің «Қазақ көсемсөз жанрларының кемелденіу дерісі» атты еңбегі жоғарыда аталған мәселелерді жан-жақты талдауымен құнды. Жалпы біркатар ғалымдар жанрды шартты ұғым деп қарастырған. Десек те, журналистке шығармашылық жұмыста белгілі бір бағытты, тақырыпты, мәселенің мәнісін талдаудың әдіс-тәсілдерін меңгерумен бірге журналистика жанрларына машықтану да үлкен шеберлікті қажет етеді. Батыс журналистикасында репортаж жанрында ғана жазатын атақты репортерлер бар. Талдамалы жанрды жетік меңгерген тілшілердің мақалаларын жұрт асыға күтіп отырады. Бұл – журналистің шығармашылық шеберлігін, білімін, жұмысының нәтижелілігін, жұрттың оған деген сенімін көрсетеді.

Публицистика жанрларын теориялық тұрғыдан түсіндіру жеткіліксіз. Әр жанрды жыға тану үшін жекелеген публицистердің шығармашылығын талдау қажет. Көсемсөз өнерінің басында тұрған Шоқан Уәлихановтың публицистикалық мұрасы жанрлық, тақырыптық, тілдік, стильдік ерекшеліктерімен жоғары бағаланады. Бүгінгі таңда Шоқанның публицист ретіндегі зерттеушілік қырын жан-жақты ашу өзекті мәселе болып саналады. Өйткені, ғалымның публицистикалық мақалаларының тарихи танымдық маңызы, очерктерінің көркемдік сипаты, хаттарының әлеуметтік мәні жоғары. Тіпті соңғы жылдары ғана жанр ретінде қарастырып жүрген журналистік зерттеуді де алғаш рет Шоқан Уәлиханов жасаған деген ойлар айтылып жүр. Мұның бәрі – Шоқан публицистикасының өміршеңдігін танытса керек.

Ш.Уәлиханов публицистикасын жанрлық тұрғыдан үш топқа: мақалалары, очерктері, хаттары деп бөліп қарастырамыз. Публицист-Шоқанның мақалалары өз кезеңінің ғана емес, қазақ халқының бүгінге

дейін маңызын жоймаған мәселелерін сөз етеді. Салт-дәстүр, әдет-ғұрып, ел басқару, діни сауатсыздық туралы қазіргі бұқаралық ақпарат құралдарында да жиі жазылуы ойымыздың нақты дәлелі. Шоқанның ағартушылық идеясын аңғартатын мақалалары «еуропалық жалпы адамзаттық ғылым-білімді меңгеру, даму мен мәдениетке ортақ әрбір халықтың түпкілікті мақсаты» [2, 10 б.] екендігін түсіндіреді. «Қазақтардың қонысы туралы» мақаласында ертеден егіншілікпен айналысқан Жетісу мен Сыр бойының қазақтары секілді барлық қазақтың отырықшы болатынына сенім білдіреді. Ш.Уәлихановтың бірқатар ғылыми мақалаларында қазақ әдебиеті мен тілін дамыту мәселелері көтерілген.

Мақала жанры туралы орыс ғалымы Д.П. Бекасов: «мақала - өмір шындығы құбылыстарын жинақтайтын публицистика жанры, ол жосықты жүйеге түсірілген ойды айқын дамытуды көздейтін жанр» [3, 274 б.]. Демек, Шоқан Уәлихановтың мақалалары қоғамның өзекті мәселелерін сөз етуімен ғана емес, белсенді пікір білдіруімен ерекшеленеді.

Ш. Уәлиханов публицистикасында кеңінен қолданылатын, қаламгерлік шеберлігін танытуды көздейтін саласы – очерктері. «Ертістің жоғарғы жағалауы» очеркін жазудағы публицистің сезімталдығы, қайсарлығы, болжампаздық, аңғарымпаздық қырлары арнайы назар аударуға тұрарлық. Оның ішінде жолжазба күнделіктерінің маңызы зор. Шоқан очерктерін зерттеген ғалым М. Шындалиева: «Шоқан күнделіктерінен ерекше аңғарылатын нәрсе – оқиға аяғы бетпен тұр жалғанға өсіп-өнбеген отырады. Автор өзі жүріп өткен жерлердегі халықтың тұрмысы мен тұрмысына бей-жай қарамай, сол тұста болып жатқан оқиғаларға, құбылыстарға баға беріп, оның тарихи-әлеуметтік мәнін ашып отырыпты тырысқан. Бұл күнделіктердің публицистикалық жағымен қоса тарихи-танымдық тұрғыдан да құнды екенін» атап көрсетеді [4, 83 б.]. Кейінде баспасөздің жетекші жанрына айналған очерк қазіргі қазақ баспасөзінде сирек көрініп жүр. Тіпті очерк деп айдар тақкан дүниелердің өзінде корреспонденцияның, мақаланың, эссеінің элементтері көптеп кездесіп жатады. Очерк табиғатын тереңірек танып, оны жазудың әдіс-тәсілдерін меңгеруде Шоқан жолжазбаларының алатын орны ерекше.

Шоқан публицистикасында өзгеше сипатқа ие хаттары қазақ эпистолярлық публицистикасын байытып, сол кезеңнің маңызды тақырыптарын сөз етеді. Бұл туралы жоғарыда аталған бірқатар ғалымдар өз пікірлерін білдірген. Эпистолярлық публицистиканың хат жанры екеудің арасында ғана емес, көптің көкейіндегісін сөз етіп, тез арада шешім қабылдауды қажет ететіндігін ескерсек, Шоқан хаттары да ұлттық мәселелерді көтеруімен құнды.

Шоқан Уәлихановтың публицистикасы бір мақаланың аукымына сыймайды. Ол оның публицистикалық мұрасын жанрлық тұрғыдан тиісінше жіктеуге. Ұлттық көсемсөз өнерін жанрлық жағынан байытқан бұл тұлғалардың сол кезеңнің шындығы айқын көрінеді. Алдағы уақытта Шоқан публицистикасындағы мақалаларды, очерктерді, хаттарды қазіргі газет жанрларының белгілерімен салыстыра қарастыру міндеті тұр.

1. Қазақ журналистикасы 3 томдық. 1-т.: Қазақ баспасөзі.- А.: Таймас баспа үйі, 2008. – 352 б.
2. Бөкейхан Ә. Қазақ баспасөз тарихының очеркі. – А.: Мектеп, 1981. - 240 б.
3. Теория и практика советской периодической печати. - М.: Высшая школа, 1980. -376 с.
4. Шыныалиева М. Қазақ очеркінің қалыптасуы, даму (Генезис, эволюция, поэтика). – А., 2005. - 6 б.

АСЫЛ Қ.О.
Қорқыт Ата ат.
Қызылорда мемлекеттік
университетінің аға оқытушысы

ШОҚАН ХАТТАРЫНЫҢ ӨЗІНДІК ЕРЕКШЕЛІГІ

Журналистикадағы жанр түрлерін негізгі үш топқа бөлеміз. Олар: хабарламалы, талдамалы, көркем-публицистикалық. Ал соңғы зерттеулерге, нақтырақ айтқанда, жақын және алыс шетелдердің публишистика зерттеушілерінің пікіріне сүйенсек, бағаннын (колонка) өзі жанр ретінде қарастырылып жүр. Сондай-ақ, хаттын да эпистолярлық жанр ретінде қоғамда алар өз деңгейлік орны бар десек еш қателеспейміз. Бұған адамдардың өз күйкі тіршіліктерінің мәселесіне арналған хаттар легі жатқызылмайды, онын есесіне қоғам қайраткерлерінің сол қоғамнын іріп-шіріген, адамзатқа жат проблемалары қозғалған, небір әлеуетті мәселелер көтерілген публицистикалық дүниелері кіреді. Бұл тұрғыда сөз қозғаған атақты ғалымдар: Е. Прохоров, Н. Соколов, П. Карасев, қазақ зерттеушілері: Р. Сыздыкова, К. Жұмалиев, К. Бекхожин, Б. Жақып, тағы да басқа сөз зергерлері хаттын адам өмірінде алатын орнынын маңыздылығы мен қоғамдық ой мен пікірді қалыптастырудағы орасан зор күш екендігін атап өтеді.

Эпистолярлық сөзінің ұғымы гректін «epistola» сөзінен шыккан, казакшаға аударғандағы мағынасы – жазбаша үндеу хат. Алғашкы хат үлгілерін ежелгі гректердің пәлсапалық ойлары мен бір-біріне жазыскан хаттарынан табуға болады. Олар: Амасидтін Поликратка, Повсаниянын Ксеркске, Фелистоклдін Артаксеркске және Сенеканын,

Цицеронның, Горацийдің хаттары және осы дүниелерді эпистолярлық жанрдың алғашқы баспалдағы десе болады. «Ал қазақ даласындағы жеке адамдардың бір-біріне жазысқан хаттарының қарлығаштарын 19-ғасырдың 30-жылдарынан табамыз» [1] Ғалымдар зерттей келе бұл уақыттағы хаттарға «Махамбет Өтемісұлының 1839 жылы әр жерлерде бой көтерген қозғалыстардың колбасшы оғлырларына арнап жазған хаттарын» [2] жаткызады.

Қазақ қоғамында Ы. Алтынсарин ағартушылық қызметімен, А.Құнанбаев қара сөзбен философиялық ой-пікір өруден алдына жан салмаған көрегендігімен ең бірінші ауызға ілінер болса, бұлардың қатарында саяхатшы, суретші, этнограф, фольклорист-зерттеуші ғалым ретінде Ш.Уәлихановтың да есімі қатар аталады. Шоқан салған сара жолдың тарам-тарам өрімінің сан тарауы болғандығына оның еңбектерін парактай отырып көз жеткіземіз. Тіпті мектеп қабырғасында-ақ, ғұлама ғалымның Ыстыккөл, Құлжа, Қашқария сапарлары туралы жазған жолсапар очерктерін тұшына оқыдық. Ал ғалымның эпистолярлық жанрға негіз болатын хаттары сан алуан. Бұл туралы зерттеуші М.Фетисов: «Эпистолярное наследие Чокана Валиханова не сохранилось польностью: до нас дошло только два десятка его писем. Но все они за очень редким исключением представляют документы большой историко-литературной ценности, в которых отчетливо выражен публицистический характер, и отличаются глубокой идейностью и широким социальным диапазоном. ... Новаторство Чокана Валиханова в эпистолярном жанре состояло в том, что он сумел придать ему публицистическую силу и остроту» [3] деген ой айтады. Ғалымның бұл тұжырымына қосыла отырып, Шоқанның профессор И. Березинге, П. Семенов Тянь-Шанскийге, Н. Курочкинге, Г. Колпаковскийге, А. Майковка, К. Гутковскийге А. Достоевскийге, Г. Потанинге және өмірінің ең соңғы сәтінде әкесіне жазған аманат хатының небір өзекті мәселелерге, қазақи ұрпақ тәрбиесіне арқау болғандығын анғаруға болады.

«Публицистика да сөз өнерінің үлкен бір саласы. Ол көркем әдебиетпен бірге туып, қалыптасып, өсіп, өркендеп келе жатқан шығармашылықтың ерекше бір тармағы» [4] дейді зерттеуші ғалым Б. Жақып. Сол публицистиканың бір саласы ретінде қарастырылатын эпистолярлық жанр-хаттың Шоқан шығармашылығында өзіндік ерекше орны бар. Олай деуімізге себеп те жоқ емес. Оның батыс пен шығыс өлкесін аралап, салыстыра, салғастыра жүріп тапқан небір ойлары мен дүниетанымдық көкжиегі жоғарыда аты аталған адресаттарға жазған хаттарында көрініс тапқан. Шоқан өз хаттарында қазақ даласының күрделі проблемалары

мен өмірдің ашы шындығын шегіне жеткізе баяндап, туған елінің мұнын мұңдап, жоғын жоқтайды. Оның барлық хаттарында дерлік сыпайылық, жиналаңырлық, өнеге деген камқорлық лебі есіп тұрады. Мысалы, Шоканның А. Достоевскийге, Г. Потанинге, т.б. жазған хаттарында осындай үлкен сыпайгершіліктің лебі есіп тұрады. Осыған орай Шоканға ал орыс жазушылары мен саяхатшылары аскан ілтипат көрсетіп, жазған хаттарында үнемі Шоканның есіне еуропаша білім алған бірінші казак екенін және оны жаксы көріп кана коймай, ғашык екендіктерін жеткізіп отырған. Ал И. Березинге жазған хаттан Шоканның аскан білімдар, ұлтының нағыз жанашыр ұлы және терен зеректігін байкауға болады. Ол осы хатында сонау Еділ мен Жайык бойын, Әму мен Сырды жайлаған казактың шығу тегі мен оны билеп отырған хандарының шежіресін алдынызға жайып салады: Орыс ханнан, Құйыршык, Барак хан, одан сон әз Жәнібектердің ұрпағын сөз етеді [5]. Ол мұнын бәрін фактілі деректермен сөйлете отырып, орыс патшаларымен салыстыра талдайды. Кырғыз-кайсак деп, кеміте сөйлеген адамы көп заманда мұндай нәрселерді баска емес, сол елдің өкіліне айтып, хат жазысу үлкен ерлік демеске шаран жок.

Казак ұлтының, оның мұны мен зарын айта білген хаттардың алғашкы озык үлгілеріне жаткызуға болатын эпистолярлык дүниенің катарында Ы.Алтынсарин мен Ш.Уәлиханов хаттарынын алар орны ерекше. Біз сөз етіп отырған ғұлама ғалым Шоканның хаттары – казак эпистолярлык публицистикасының көш басында тұрған таптырмас туындылар. Бұлай деуімізге негізіміз де бар. Мәселен, онын хаттарын елеп-екшеп, оның өзіне тән ерекшелігін саралар болсак, мынадай корытындыға келуге болар:

1. Хаттардың деректілігі, фактілер дәлдігі (кандай мәлімет келтірсе де, накты жер-су атауы, адамдардың есімдері жинакы, ұғыныкты түрде беріледі)

2. Ыкшамдылығы (шұбаланкы сөздер тіпті де кездеспейді десе болады)

3. Турашылдығы (көніл-күйін жасырмай білдіреді, соған орай әңгімелесушісінен де соны сыпайы талап ете біледі, өзі байкаған, бағамдаған жәйттерді білдіруге шебер)

4. Жоғары мәдениеттілігінде (үнемі үлкенмен де, кішімен де тіл табысады, таласу-тартысу фактісі кездеспейді).

Осы төртінші ерекшелік жөнінде тағы да мына нәрсені айтуға болады: казіргі бұкаралык акпарат құралдарында, оның ішінде: мерзімді басылымдарда аға тұтып, дуалы аузына ел караған коғам кайраткерлері-

нің бір-бірінің мекен-жайына айтып, жазып жатқан ғайбат сөздерге толы хаттарын көргенде Шоқан, Ыбырай аллилда бас иіп келеді. Үнемі қарапайымдылық пен сыпайгершіліктен асып, өз ұлтының алдындағы патриоттық қарызын парызындай қабылдап, асқан ұлтшылдық рухта нардай болып көтере білген арлы ұлдың 30 ғана жас жасап, артында өлмес те өшпес кемел дүние қалдырған тұлғалық мінездемесі мұнымен бітпек емес. Ал оның эпистолярлық хаттарының әрқайсысы өз алдына шоқтығы биік, тарихи маңызы бар асыл дүниелер

1. Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. – А., 1993.
2. Бұрынғы сонда.
3. Фетисов М. Зарождение казахской публицистики. – А., 1961.
4. Жақып Б. Публицистикалық шығармашылық [illegible]
5. Уәлиханов Ш.Ш. Бес томдық шығармалар жинағы. [illegible]

АЛМАТОВА Ж.Ш.

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінің оқытушысы

ӘДЕБИЕТТЕГІ ШОҚАН АСУЛАРЫ

«Ғалымның хаты өшпейді, жаксының аты өлмейді». Осындай даналық сөздері ұлы ғалымнан қалған баға жетпес бай, оғалы мұраларының ешқашан өшпейтіндігін білдірсе керек. Ол Омбы кадет корпусында оқып жүрген кезінде-ақ ауыз әдебиетінің нұсқаларын жинап, күнделіктеріне олар жайындағы пікірлерін жазып отырған. Ұстазы Костылецкийдің қазақ эпосын қалай жинап, қарастыру керектігі жайлы берген кеңесі Шоқан Уәлихановтың «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына жасаған ғылыми пайымдауынан айқын аңғарылады.

«Қазақ ауыз әдебиетінің теориялық мәселелері» оның «Қазақтың халық поэмасының үлгілері туралы». «Орта жүз қазақтарының аңыз-ертегілері». «XVIII ғасырдың батырлары туралы тарихи аңыздар». «Ер Көкше», «Ер Қосай». қырғыздың «Манас» жырын зерттеулері материалдарының молдығы, теориялық қисындарының дәлдігі мен тұжырымдарының нақтылығы. пікірлерінің құндылығымен ерекшеленеді. Шоқан өз еңбектерінде қазақтың халық поэзиясын жасаушы жырау, ақындарға құрметпен қараған, шығармашылық өнеріне тәнті болғанын жасырмайды. Оларды батыстың рапсод, бардтарымен, орыстың боярларымен салыстырады. Көшпенділердің жанын жайлау еткен, өзі де өнерлерін тамашалап, сұхбаттасқан дала жүйріктерінің жаксы дүниелерін

[illegible] түсіріп алғанын білеміз. Орынбай, Шөже, Арыстанбай, Тоғжан, Кемпірбай, Жанак тәрізді суырып салма акындар творчествосының [illegible] Шокан дәлелдеп берген және бұл өнер олардың бойына [illegible], сонын тамырын түптеп казады.

Кашкар сапарынын жемісі – Уәлихановтың «Алты шаһардың яғни [illegible] провинциясының Шығыстағы алты каласы жайлы» [illegible] Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік [illegible] арналып, заман ғылымынын биік деңгейінде жазылған [illegible] тұңғыш зерттеу жұмысы болды. Шокан казактың батырлар [illegible] ежелгі-герман эпостарына ұксайтындығын ашты. Тарихи жырлардын [illegible] тегін куалай келіп, Ноғайлы заманының бұл туындылары XIV-XVI ғасырларға жататынын аныктады. «Ер Көкше» жырын зерттегенде [illegible] арманын бас кейіпкері Ер Көкше батыр тарихта болған адам екенін, [illegible] 1423 жылы ұрыста каза тапканы туралы дерек келтіреді.

«Казак шежіресі» атты құнды еңбегінде түркі халыктарынын ішіндегі Ноғайлар мен «Ноғай ордалары» жөнінде айтады. Казакка етене жакын, тілі мен салтында еш айырмашылык жок бұл көшпенділер бір замандарда Алатау мен Ыстыккөлге дейін келіп коныстанған сиякты. Сондыктан, Шокан «Казактардын аңыз-жырларында ноғай мен казак көшіп кой үстінде бозторғай жұмырткалаған заман еді...» деген деректі келтіреді. Ш.Уәлиханов көп окып, көп токыған, талғамы терен ғалым болғандыктан, әдебиет жайындағы еңбектері мен зерттеулерінде әдеби салыстырулар мол ұшырасады, бұл онын каусырымы кеңдігінен, аскан білімпаздығынан хабардар етеді.

Шокан ауыз әдебиеті үлгілерін жинап, зерттеп, бастырып шығарумен тынбай, оларға теориялық талдаулар жасаған ғалым. Ол казак поэзиясын өлең, жыр, жоктау, кара өлең деп жіктеген. Әрине, бұл казак өлені құрылысы, заңдылығы, шкі ерекшелігі жағынан кейде нысанадан ауыткып жатса да, оны зерттеу объектісіне айналдырып, пікір козғауынын өзі аскан ерлік, бүгінгі зерттеушілер үшін үлгі-өнеге. Ш.Уәлиханов туған казак халкының әдебиетін талдап, сыныптап, оған өз тарапынан құнды пікір айткан тұңғыш зерттеуші.

Тегі, тілегі бір кырғыз ағайындардын да әдебиетін зерттеген. «Манас» эпосын алғаш рет кағазға түсіріп, кейбір бөлімдерін орысшаға аударған. «Жоңғария очерктері», «Ыстыккөл сапарының күнделігі», «Қырғыздар» атты макалаларында «Манасты» тұтас бір халыктын энциклопедиясына теңейді. Оны көне Грецияда туып, күллі жаһанның рухани мұрасына айналған данышпан Гомердін классикалық поэмасымен катар кояды. Әлемдегі теңдесі жок классикалық поэмалардын катарына койғанда ол

[illegible] мысалдармен барлық эпостардың тарихи негізінде, этнографиялық мағлұматтарының молдығына, поэтикалық құнына сүйенген.

Замандастары Шоканды «Қазақ туралы жалпын орыс әдебиетшісі» [illegible], оны зерттеу еңбектерінің кестесі [illegible], образдық жағынан [illegible]ына, сөз бояуына, айшықты поэтикалық құнарына қарап бағалап, [illegible] болған. Ш.Уәлиханов қазақ, қырғыз халықтары әдебиеттерінің [illegible]-зерттеушісі.

1. Ибрагимов С.К. Шоқанмен қайта кездесу. – А., 1990
2. Ибрагимов С.К. Шоқан өскен орта. – А., 1995
3. Қазақ энциклопедиясы. – А., 1998
4. Мұқтаров С.К., Сыдықов Г. Қазақ әдебиеті. – А., 1999

СЕКЦИЯ № 5

ГЕОГРАФИЯ

ДҮЙСЕНБАЕВА А.Қ.
Қорқыт Ата атындағы ҚМУ

ГЕОГРАФИЯ САБАҒЫНДА ОҚУШЫЛАРҒА Ш. УӘЛИХАНОВТЫҢ ДОСТАРЫНА ЖАЗҒАН ХАТТАРЫН ЖӘНЕ ӨМІРІН ТАНЫСТЫРУ МАҚСАТЫНДА ТАНЫТУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ (1935 – 1865 жж.)

Уәлиханов Шоқан Шыңғысұлы (1835-1865) – қазақтың ұлы ғалымы: ориенталист, тарихшы, фольклоршы, этнограф, географ, ағартушы, демократ. Шын аты Мұхамедханафия, әжесінің бала күнінде «Шоканым» деп еркелетіп айтуымен, «Шоқан» аталып кеткен. Туған жері – қазіргі Қостанай облысындағы Құсмұрын көлінің жағасы. Арғы атасы – қазақтың ұлы ханы – Абылай. Шоқан оның шөбересі. Өз атасы Уәли де хан болған. Ал әкесі Шыңғыс Қазақстанда хандық жүйе жойылып, аға сұлтандықтың енгізілуіне байланысты, аға сұлтан лауазымын иеленген.

«Жеті жұрттың» тілін білуге тиісті хан тұқымы болғандықтан, ауыл мектебінде оқып, арабша хат таныған. Шоқан араб, шағатай тілдерін меңгереді. Бұдан кейін оны әкесі сол кезде Сібірдегі ең тандаулы оқу орны деп есептелінетін Омбы кадет корпусына береді. Зерек те зерделі Шоқан мұнда «екі-үш жылдан кейін-ақ өз сыныптастарынан ғана емес, өзінен екі жас үлкендердің сыныбындағыларды да басып озып шығады». Ол осында белгілі шығыстанушы ғалым И.Н. Березиннің тапсырмасы бойынша Тоқтамыс ханның «Жарлығына» талдау жасайды. Бұл оның алғашқы ғылыми еңбегі еді. Жастығына қарамай, оның білімдарлығын, әсіресе шығыс әдебиеті мен тарихын жақсы білетіндігін сол кездегі орыс ғалымдары да жоғары бағалап, мойындай бастаған болатын.

Кадет корпусын бітіргеннен кейін Шоқан Батыс Сібір генерал-губернаторының кеңесінде қалдырылады. Ол 1855 жылы Ұлы жүзді Қоқан хандығының ықпалынан шығарып, Ресейге қосу бағытында жұмыс істеу үшін ұйымдастырылған экспедицияға қатысып, Семей, Аягөз, Қапал арқылы Іле Алатауына дейін келеді. Осы сапарында қазақ, қырғыз ауыз әдебиетінің үлгілерін, тарихы мен этнографиясының материалдарын жинап алады. Бұл еңбегін жоғары бағалаған генерал Г.Х. Гасфорт оны наградаға ұсынады, әскери лауазымы бір сатыға жоғарылап, поручик

атағын алады. Келесі жылы М.М. Хомеентовский басқарған әскери-ғылыми экспедицияға қатысып, қырғыз елін жете зерттеп, Ыстықкөл аймағының картасын жасады. «Манас» жырын жазып алып, Іле өзенінің басындағы Манас жорық жасады деген жерлерді оқып көреді. Сібір мен Тянь-Шань арасында көшіп жүрген қырғыздар Алтайдың автохтонды ежелгі тұрғындары екенін тарихта тұңғыш растап, анықтап береді. Қырғыздардың көне тарихы жөнінде жазған географ К. Риттердің, А. Гумбольттің, шығыстанушы ғалымдар Шотт пен Клапроттың еңбектеріне сын айтады, тарих, география саласындағы даңқы Петербург ғалымдарына да жетіп, жиырмадан жаңа асқан жас Шоқанды Орыс Географиялық қоғамының толық мүшесі етіп сайлайды.

Шоканның Қашқарияға сапары ғалымдық-зерттеушілік саласындағы еңбегінің жаңа белеске көтерілуіне жол ашты. Қоқан хандығының Қашқардағы консулы әрі саяси резиденциясы көмегімен Қашқардың экономикалық-саяси құрылымын зерттеп, оған халықтың тарихы мен этнографиясынан көптеген материалдар жинады. Қашқар сапарынан «Алты шаһардың, яғни Қытайдың Нан-Лу провинциясының шығыстағы алты қаласының жайы» атты еңбегі дүниеге келеді. Бұл – Шығыс Түркістан халықтарының тарихына, әлеуметтік құрылысына арналып сол заман ғылымының биік деңгейінде жазылған әлемдегі тұңғыш зерттеу жұмысы еді. Ұзамай ол Германияда, Англияда жарияланады.

Шоканнан қалған мұраның бірі – бейнелеу өнеріндегі зерттеулері. Бұл еңбектер оның өнердің осы саласындағы қазақтың тұңғыш кәсіби суретшісі болғанын дәлелдейді. Ол негізінен портрет, пейзаж және халықтың тұрмыс-салтын бейнелеумен айналысқан.

Науқасы меңдегендіктен Петербургтан елге оралған Шоқан туған халқының екі жақты қанауда езілгенін көріп, 1862 жылғы сайлауда Атбасар округының аға сұлтаны болуға талпынады. «Елдестеріме пайдамды тигізу үшін аға болғым келеді. Оларды чиновниктен, қазақ байларынан қорғамақ болдым. Сондағы ең алдымен көздегенім - өз басымның мысалы аркылы жерлестеріме оқыған аға сұлтанның пайдалы екенін көрсету еді» деп жазады ол. Бұл мақсатын орындай алмай, аға сұлтандыққа өте алмай қалады. Осыдан кейін М.Г. Черняевтің экспедициясында болып, оның жазықсыз елді қырғынға ұшыраткан қанқұйлы каталдығын көргендегі жан күйзелісіне тән ауруы қосылып, Шоқанды бәрін тастап, ел арасына кетуге мәжбүр етеді. Тән ауруы мен жан ауруына шипа таба алмаған Шоқан 1865 жылы Алтынемелде, Көшентоғай деген жердегі Тезек төре ауылында қайтыс болады.

Шоканның мандайына «жарқ етіп сөнген құйрықты жұлдыздай» қысқа

[illegible] ғұмыр сүрмек болды. Бірақ ол сол аз ғана ғұмырында адам [illegible] [illegible] мүмкіндіктерін, гуманизмнің биік өресін, ұлтжанды [illegible] [illegible] ғылыми кабілет пен алғырлықтың қайран [illegible] [illegible] [illegible] барлығы болмысымен, нақты іс-әрекетімен дәлелдеп үлгерді.

18 июль. 1859 жыл.

Шоқан Уәлихановтың жазыскан хаттары.

Ф. М. Достоевскийге жазған хаты.

Сүйікті досым, Федор Михайлович!

Мен саған хатты Қазаннан жазамын деп уәде беріп едім, бірақ [illegible] себептермен, көбінесе жалкаулықтың салдарынан, Сібірдегі Петропавловскіден жазып отырмын. мұнда мен кеше кешке келдім. [illegible] генерал-губернатордың келуін күтем, одан кейін тура өз ауылыма кетпекпін. Денсаулығым жаман да емес, жаксыда емес, қымыз ішіп жүрсем дағы бұрынғыдай жөтелем, ал енді дала мен еркін ауа, пәуескі не дер екен?

Мен казір өте көңілсізбін және сондыктан көп жаза алмаймын. Көңілсіздікке ұшыраған себебім: Казаннан өзіме бір серік ертіп алып едім, ол мырза менің әбден мазамды кетіріп болды, ал одан ешбір құтыла алар емеспін: мен кайда барсам, олда сонда барады да отырады. Оның көзіме көрінуінің өзі менің зығырымды кайнатып, жынымды келтіреді. Міне, сөйтіп, сүйікті досым, өзіме өзім бәле тілеп алдым, өзімде де обал жок, бұдан серік ертпеспін-ау. Бұдан әрі жазғым келмей отыр, кош бол достым. Мария Дмитриевнаға, Михаило Михаиловичке және оның үй ішіне, Майковке, Полонскийге және біздің таныстарымыздың бәріне менен сәлем айт.

Уәлиханов.

Ф. М. Достоевскийдің Уәлихановка жазған хаты:

Семей каласы, 14 декабрь, 1856 жыл.

Құрметті досым, сіздің хатыңызды маған Александр Николаевич әкеліп тапсырды. Сіз сондай сүйкімді, жылы сөзбен жазыпсыз, хатыңызды окыганда өзінізді көргендей болдым. Сіз мені жаксы көремін деп жазыпсыз. Ендеше мен туралап-ак айтайын. Мен сізді жаксы көргендей ешуакытта да, ешкімді де, керек десе туған аға-інімді де жаксы көрген емеспін, мұның себебін құдай білсін. Ал енді, Сіз, кымбатты Уәлиханым, менің ниетімнің таза екендігіне, тегі, ешкандай дәлелсіз-ак сенетін баларсыз, егер де бұл туралы мен он кітап жазсам да көңілдегінің бәрін түгел жазып тауыса алмас едім, өйткені сезім, тәтті көңіл дегендер түсіндіруге болмайтын нәрселер ғой. N.B. Бұл құпия-сызыкша мен өзімнің досым деп жүрген бір акылды, сүйкімді адамгершілігі күшті әйелге Сіз жайында көп-көп

әңгімелер айттым. Менің Сізді оған мақтағанымдай сонша, тіпті ол сізді, ешуақытта көрмеген болса да, менің сөзіме қарап, өте жаратты, оның себебін. Сіз оны өте тамаша суреттеп жібергенсіз деп маған өзі түсіндірді. Сізге көп нәрселер жазуға болар еді, бірақ оның бәрін хатқа сыйғызу мүмкін емес. Бір кездегі бұл жөніндегі кейбір сырларды өзіңіз де естіп білерсіз, ал қазір, капелімде менің басыма маған дүниедегінің бәрінен де қымбатты болып көрінетін бір нәрсе туралы сонша қайғы, сонша қорқыныш түскен кезде, қазір жалғыз өзімнен басқа ешкім болмай қалған кезде – мен Сізге өзімнің басты ойымды, көздеген мақсатымды және екі жылдан аса уақыт жүрегімді өлердей елжіретіп жүрген бір мәселенің бәрін сізге ашып айтпағаныма енді қатты өкініп жүрмін! Қымбатты досым, сүйікті Шоқан Шыңғысұлы, мен Сізге жұмбақ жазып отырмын. Ол жұмбақты шешем демей-ақ қойыңыз, тек менің жолым болуын тілеңіз. Мүмкін, осының бәрін жуық арада менің өзімнен-ақ естіп қаларсыз. Бізге келем деген ойыңызды өзгертіп қойып жүрмеңіз. Сізді көруге асықпын, ал өзіңіз де зеріге қоймассыз.

Қымбатты Уәлиханым, менің Сізді жақсы көретіндігім сондай. Сіз туралы және Сіздің болашағыңыз туралы ұзақ күндер бойы ойланам. Әрине, мен Сіздің болашағыңызды әзір хиялымда тапа ойдағыдай етіп шығарып отырмын. Бірақ, сол хиялымнын ішінде бір шындық бар, ол шындық – Сіз өз халқыңыздан Европа біліміне қолы жеткен ең бірінші адамсыз. Менің Сізге беретін тағы бір кеңесім: аз ойланып, аз толғанып көбірек істеңіз: өзіңіздің келешек қызметіңіздің өрісін кеңейту үшін неден бастасаңыз да іске кірісе бастаңыз. Бірдеңе істегеніңіз ештеңе істемегеннен қалайда жақсы ғой. Тек құдай жар болсын.

Қош болыңыз қымбаттым. Сізді құттықтап, он қайтара сүюге рұқсат етіңіз. Мені ұмытып кетпей жиі-жиі жазып тұрыңыз. Пуриков маған өте ұнайды, ол турашыл адам, бірақ мен оны аз білемін. Сіз Семеновпен кездесесіз бе, екеуіңіз бірге Семейде боласыздар ма? Онда біз үлкен топ болар едік. Онда менің өмірімде де көп өзгерістер болуы мүмкін болар еді. Құдай соған жеткізсін-дағы. Сізге Демчинский сәлем айтып жатыр. Осы хатты мен соның нәтижесінде өзіміз ылғи ертеңгі тамақ ішетін немесе жәбір көрген жетімдерді күтіп отырып кешке шай ішетін столда жазып отырмын.

N.B.C. Сізге сәлем деді; Омбыға қалайша оны қызықтырып, шақырғаныңызды айтты. Ол сізді жадынан шығармай, Сіз туралы ылғи сұрастырып отырады. Addio.

Шоқан Уәлихановтың А.Н. Майковке жазған хаты.

6 декабрь, қазақ даласы, Көкшетау.

Аз құрметті Аполлон Николаевич, Сізбен таныс болғаннан бері уақыт ішінде маған көрсеткен құрметіңіз үшін Сізге және Сіздің құрметті үй-ішіңізге алғыс айту үшін көптен хат жазбақшы болып жүр едім. Туыскандарым және сүйікті жерлестерімнің арасында жүрсем де, осы жарты тұрған кезімде менің Петербургтағы достарым маған өте-мөте қымбат болып барады. Мені туыскандарым мен жерлестерімнен бөліп бермей болектеп тұрған бір күш бар сияқты. Мен олармен қаншама жақындасаның десем де ешбір реті келмейді. Кейде бәрі де оп-оңды болып келеді де, әңгіме көзқараска, елеулі мәселелерге келіп тірелген кезде, өз айырылыса бастаймыз. Менің туыскандарым қайырымды, адал адамдар және онша санасыз да емес адамдар, бірақ канша айтқанмен, қазақ, онын үстіне аристократтар оқыған аристократтардан төзімділеу келеді, өйткені олар карапайымдау болады, сондықтан да, олардың үлгітық жағынан да, сөйлесу жағынан да толып жаткан сокыр сезімдері мен өзіне тән кемшіліктері болады, әсіресе қайсар, өркөкірек болып келеді. Сондықтан олардың өздерін жоғары санайтындығын және өздерін ақылды адамдармыз деп есептейтіндігі және тағы сондайлары болатындығы өз өзінен түсінікті. Онын үстіне, казактын баяғы бір заманда өткен акылды аталары айтып кеткен толып жаткан жырлары, ұшы-киыры жок макалдары, накыл сөздері бар. Олар жаткан бір даяр дәлел тауып алады да, менікі дұрыс деп жүре береді. Мен енді өзім де олармен таласудан бой тарта бастадым, өйткені таласудын өзі мені бір күлкі болдарлык жағдайда калдыратынын және есалаң, анкау адаммен әңгімелескенде оған жанымыз ашитыны сияқты, оларға да менін жаным ашитынын мен талай сездім.

Мен нағыз аксүйек дворянмын және Абылай ханнын ұрпағымын гой, сондықтан әлгіні маған лайық іс емес дегендері ғой. Қазак карттары маған: ертегі жинайды, өз басына кішілік кылады деп сын тағады: Менің ауылдағы халімнің өте нашар екендігін көрсету үшін, мен сізге, әке-шешем мен бір ренжісіп калған жағдайларымды айтып өтейін. Сонда не үшін десенізші! Әкем Орынбор даласындағы бір сұлтанмен дос болатын, оған ол сенімен сүйекшатыс боламын деп уәде беріпті. Мен байғұс елге келсем, әкем мен шешем: осы күнге дейін бойдак жүргені жетер, енді үйлендіреміз деп отыр екен. Ал онан сон маған деген калындығы менің бір іниме ғашык болып осы күндері оған жи-жиі хат жазып тұрады екен.

Міне, менің жайым сондай, сүйікті Аполлон Николаевич! Өте жайсыз, бірак Исус сиякты ауыр азапты аркалап мен жүрмін, айырмасы сол, үн шығарып коямын. Ештене өнбесе де, карсыла да берген жөн. Мүмкін, менін хатым сізге реніш туғызған да болар; өйткені сіз мені әмән жаксы

көруші едіңіз. Енді сіздер туралы, Петербург туралы, менің петербурлық достарым жайында сөйлесейік. Достоевскийлер не істеп жүр? Өздері хатты сирек жазатын болып кетіпті, оған шынын айтқанда өзім де таңдаймын, өйткені жауапты сирек қайтарамын. Олардың журналының әлі қалай? Журналымыз бұрынғысынша шығып тұрса, деп жариялануына қарағанда жақсы болу керек. Өз арамызда айтқанда, мен солардың, почвасын, халықшылдығын жаңды ұғына алмай жүрмін, бірақ шектен шыққан батысшылдық иісі шығады, ал сәуле үй тастап жаңы көрінбейді немесе бұл келмей жүр. Менің ойымша екеуін бірдей ойлау керек қой: не батыстың үлгісімен негізінен қайта құру керек, не екеуін ұстанып қалу керек, ең арғысы тіпті ескі діннің өзін не пайдалану керек. Қытайларша екеуін бірін ұстанбай, әредікте қалудың ешқандай жоқ. Бокль айтқандай, ұлттық қасиеттер дегеннің өзі жоқ нәрсе, ол ешқандай өлім деген жалпы адамзатқа ортақ нәрсе болуға тиіс. Сонымен қатар орыс пен шаманы арасындағы шаман дінінің қалдықтары жайлы менің зерттеулерімді «Отечественные записи» басып шығарса ма, соны сөйлесіп білуіңізге болар ма екен. Алтын Орда тарихына жаңа көзқарастар туғызатын және оның құлау себептерін баяндайтын Алтын Орда оқиғалары жайындағы қазақ жырларын баспас па екен. Менің сізге, яғни сізге сұрыптаушыларға ұсынатын мақалаларымның түрі осылай екенін ұмытпаңыз, тойдырыңқырап жібергеніме кешірім сұраймын. Мен сізге қайырымдылығыңызды және кешіретініңізді сезіп сізге қалтқысыз жалын отырмын. Сіздің барлық туыстарыңызды аса құрметтейтінімнен ешқашан ұмытпаймын және балаларыңызды құшақтап сүйемін, әсіресе менің кішкентай сүйікті қызымды сүйіп қалам.

Уәлиханов.

Менің адресім: Батыс Сібірдегі Петропавлск қаласы арқылы Көкшетау станциясына.

К. К. Гутковскийге жазған хаттары

Қайырымды государь Карл Казимирович!

Істің бәрі жақсы жасалған сияқты еді, бірақ ақыры олай болмай шықты. Менің ісім тым жаманға айналып барады. Мен әбден адастым, не істерімді білмеймін. Керей істің бәрін тамаша жайғастырды: мен екі ат сатып алдым, киім-кешек, көйлек-көншек тіккіздім және Қаркара округінің қазақтарынан бір жолдас (серік) тауып алдым, бірақ керуен келмей дағдарып отырмыз. Сіздің сөзіңізге қарағанда мұндай болады деп күтпеген едім. Бәрінен де гөрі мен керуен кешігеді-ау деп алаң бола беруші едім, бірақ сіз тіпті олай болмайды деп едіңіз. Керейдің үйінде жата бастағаныма міне, 8-күн болды. Ауылдардың бәрі тауға көшіп кетті.

Аксуаттың жағасында тек Керейдің үйі ғана қалқайып тұр: ал керуеннен сиякты хабар жоқ. Мен күні бүгінге шейін: керуен ертең немесе бүрсігүні келіп қалар деп дәмеленуші ем, ал енді бұл үміттен бүтіндей күлер күнім. Керей әлгіде ғана бекетке барып келіп еді, ол Семейден Черныйға кетіп бара жатқан бір татарға жолығып, осы айдың 23-не дейін сиякты керуен жолға шыкпағанын біліп келді. Керейдікінде бұдан әрі жата берумен болмай ны: айнала каптаған ұры; казірдің өзінде-ак үш атымнан айырылдым; өрнеше күннен кейін Расфарт та келіп калар, оған корибей кетуім керек. Бекеттерді куалап ілгері карай жүре беруге болмайды, барлық документтер мен жол кағаздарын өзіңіз алып кеттіңіз. Енді не істеу-түрі-түсі өнерін ашып, кырмен Семейге карай тарту ғана болып отыр. Мұнын ең де жаман каунті нәрсе; себебі – казактар ұстап алып, кайырша есебінде Приканға апарып тастауы мүмкін. Бірак мен осыған бел байладым.

Алланын бір дегені болар! Сонан, Карл Казимирович, сыналатын ауыр күндер туды. Күн шыкса үй сиякпанып бір тастын куысына тығылып жататын болам да, түн болса барымташылар сиякты ат сабылтып жортатын болам. Мұнын бәрі де ештене емес-ау: бірак мен сонда не ішіп, не жемекпін? Жанымда ешнәрсем де: оттығым да, шакпағым да, азык-түлігім де жок. Сіз маған Landysine деп күле беруші едініз, ал мен осынын бәріне де бел байлап отырмын: ал сіз, нагуралдық мектептің жактаушысы болсаныз да осы сиякты азаптардын жартысына да төзе алмас едініз. Жол жабдығы дегеннен менде дәнеме жок, мұнын бәрінен сіз мені жұрдай кылып кеттіңіз.

Егер де сіз плащ пен жол кағазын тастап кеткен болсаңыз, мен алаңсыз ғана Иткоғадан өтіп алып, аржағындағы болыстардын ішіне Байжігіттін бір батыры тырдай жаланаш кылып тонап олар да онымен де коймас. Кара Ертістін бойына ала кетер деп, күтуден баска не болмак? Құдай үшін айтынызшы, сіздін осы керуеніңіз кайда? Менің халімді ұғыныныз: енді не істеуім керек? Ен басты, ен керекті іске калайша осы көніл бөлмегенсіз: анык хабарларға караганда айдын 15-де Семейден шыкты деген керуеніңіз кайда? Бәрі де тамаша болып шығып еді, істі де біз жаксы жүргізіп едік. Істін бәрі де күпия болып еді. Казактын ешбір әулиесі сырымызды аша алмайтын болып еді, сүйтіп келіп, міне, дінкем құрыды, әбден мыктап құрыды. Дінкемді құртып отырған не? Керуенің келмеді. Ал, қош болыныз! Бүгін жоғаламын. Акыры не боларын бір Алладан баска ешкім білмейді.

4 июнь, 1858ж.

Сүйікті дос, Карл Казимирович! Лешевтің Фридрихске жазған хатынан,

сіздің әлі кетпегендігіңізді естіп, сізбен тағы да коштасып, сапарыңыз оң болуына тілектес екенімді білдіру үшін реті келген жағдайды пайдаланып қалғалы отырмын. Көкшетауда сайлау жөніндегі әртүрлі жұмыстармен айналысып ешқандай уақыт болмады. Менің әкемді тағы да жұрттың бәрі бірауыздан дауыс беріп сайлағанын сіз енді естіген де боларсыз. Мен, құдайға шүкір, тәуірмін және маған қазақтарға жақсы болсын деп тапсырылған жұмысты орындау соңында жүрмін. Петербургте менің достарыма кездессеңіз сәлем айтыңыз.

Ш.Уәлиханов.

P.S. Бізде Көкшетауда тексеру кезінде орыс чиновниктері қазақтарды ашықтан-ашық ашындырып, азаландырды, бірақ оны үшін бәрі де сазайын тартты. Верещагин Баянауылға, Колпиков облыстық басқарманың қаражатына жіберілді. Олардың орнына Несчаников және Қарқаралыдағы Петров тағайындалды.

14 июль, Акмола (1863ж.).

Уәлихановтың Ф.М. Достоевскиймен танысуы кеңес беріп Гутковскийге жазған бір хаты бұл кітапта басылмай отыр, сол хатта Шоқан Достоевскийге арнап былай деп жазған

Сүйікті Федор Михайлович, сенен көптен бері ешқандай хабар ала алмадым. Тірімісің өзің? Ал егер сен өлген болсаң, оны жаңылыс газетке жазған болар еді ғой. Соған қарағанда тірі болуың керек, бірақ қазақтың жапан-дүзінде өмір сүріп, зыр қағып жатқан оғлеріне ұмытқан болуың керек. Менің қандай күйде екенімді және қаншама өмір сүрп жүргенімді, бір жағынан маған да қатысы бар іс бойынша, Петербургке оралып жатқан менің досым Карл Казимирович Гутковскийден толығырақ білесің. Сен де, Мария Дмитриевна да оны жақсылап қарсы алар және оның үй-ішімен танысарсыздар деп сенемін. Олардың Петербургте ешқандай таныстары жоқ. Гутковскийлер өте аяулы және сендер, Петербурлықтар жаратпайтын провинциялық ескілікті көзқарастары жоқ адамдар. Қыс түсісімен-ақ мен Петербургте боламын. Михайло Михайловичке үй-ішімен қоса, Шаковтарға, Майковтерге және мені ұмытпағандардың бәріне тағзым етемін.

20 май, Көкшетау, Қазақ даласы *Ш.Уәлиханов*

Г.А. Колпаковскийге жазған хаттары.

Ұлы Мәртебелім, қайырымды государь Герасим Алексеевич!

Кеше кешке таман Со-Голдай, Панаж жеті жолдасымен тағы да Тезек сұлтанның аулына келді. Олар бұрынғы Тарбағатай Хебе-Амбоннің жана Цзян-цзушен өтініш хатын алып келіпті: ол өтінішті сіздің ұлы мәртебеңізге және Тезек сұлтанға осы хатпен бірге жіберіп отырмын.

Сол Голдай орыстарының көмекші әскерлерін қарсы алуға шыққан екен, оларының күтуінше қарағанда ол әскерлер 15 күннен кейін келетін түрі бар. Түрген де олар біздің әскерлерімізге арнап азық-түлік және әртүрлі [illegible] тайындапты. Сіз Омбыға кетіп қалған соң, жуық арада Верныйда [illegible] коймассыз-ау деп, мен Голдайға Құлжаға қайта берініз, [illegible] хабарды сол жерде күтініз деп едім, бірақ ол сізді осында көруге [illegible] білдірді және бұл Цзян-цзуннің да әмірі еді, - деді.

Сізгіз ұлы мәртебенізге Голдай тағзым етеді және құпия түрде сізге [illegible]нің жайы өте нашар екенін жеткізуді сұрайды.

Бектайырдан әлі хабар жоқ.

Осыны сіздің ұлы мәртебенізге білдіре отырып, сізден сұрайтынымыз: егер мүмкіндігі болса, менін агенттігімді, бұдан кейін сіздін пайдалы қызметкеріниз болу үшін ресми түрге көшіруініздi өтінемін. Молбай, Мұратәлі және басқалар осында. Тезекке хат жіберіпті: кейін қайтуымызға болар ма екен және сіздін ұлы мәртебеніз кешірім жасар ма екен деп сұрапты. Олар өздерінін манаты болғанын тәуір көреді екен, сондықтан мен оларға ештене демедім, әйтсе де олар өздерінін барлық мұн-мұктажын айтып сізден өтініш ете алатындығын және олардын ол өтініштері орынды болатын болса, қабылдануы да мүмкін екендігін білдірдім.

Тағы бір айтып кететін нәрсе: Верныйде болған манжурлар мен сиболардың бәрі де, бір үлкен ерлік көрсеткендей-ақ, ұлы дәрежелі белгілер алыпты.

Сізді шын ниетпен құрметтеуші, ұлы мәртебелі сізге бар ықыласымен берілген бағынышты пенденіз.

20 ноябрь, 1864 жыл. Түрген *Ш. Уәлиханов*

Бүгін, бұл кезге дейін Құлжада болып келген Павел Богдашин деген казак Тезектін аулына келді. Біздін сауда-саттық орнымыздағы қытай әйелдері орналастырған саудагерлердін бәрі кашып кеткендіктен Богдашин да солардын жолын куыпты.

Саудагерлердін кашуына кытай әкімдерінін ұдайы ат бер, түйе бер деп ығыр кылуы себеп болыпты. Соңғы ретте манжурлар 300 ат беруді талап етіпті, ал саудагерлер соншалыкты көп ат тауып беруден бас тартқан кезде, Цзян-цзун оны күшпен болса да аламын деп жарлық беріпті.

Кытайлар карамағындағы казак-кырғыздар енді өз жактастарынын нағыз кас дұшпаны болып, реті келген жерде манжурлар мен солондарды тонап жүрген көрінеді, тіпті солон калаларының біріне шабуыл жасап, жүзге жуык жылкы айдап кетіпті, бірак онын өзінде де зор шығынға ұшырап, ал адамы солондардын колынан каза тауыпты.

Егер қытайларға жәрдем берілетін болса, сол хабарды Құлжаға жеткізуді сіздің ұлық мәртебеңіз маған тапсырар деп сенемін.

Сіздің бастаған істеріңіздің бәрінің сәтті түсіп, ойдағыдай орындалуына тілектес, сізді шын ниетпен құрметтеуші ұлы мәртебелі сізге бар ықыласымен берілген бағынышты пенденіз

27 декабрь *Ш. Уәлиханов*

1. Геннаои. Ч.Ч. Валиханов родом из султанов кирг[illegible] // «Русский Архив», 186[illegible]г.
2. Федоров. Могила Ч. Валиханова. Журнал «Большевик Казахстана», 1941.
3. Бекхожин. Ш. Уәлиханов өмірі мен творчестосы. [illegible] 1941. Алма-Ата
4. Бекхожин. Ш. Уәлиханов – Қазақтың тұңғыш [illegible] «[illegible] искусство», 1941ж.
5. Мұхатов С. Шоқан Уәлихановтың хатының [illegible] «Коммунист», 1941ж.
6. Справочный словарь о русских писателях и ученых [illegible] XVIII и XIX вв. Берлин 1876ж.
7. Аюарова Х.Г. Ч.Ч. Валиханов (монография). 1[illegible] – Алма-Ата, [illegible]

СЕКЦИЯ № 6

СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРИЯ КАЗАХСТАНА

БАЙДАРОВ Е.У.
научный сотрудник
Института философии и
политологии КН МОН РК (г. Алматы)

РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ КАК ФАКТОР КУЛЬТУРНО-ЦИВИЛИЗАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ЭПОХУ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Феномен глобализации – фактор, обретший поистине тотальное влияние на положение вещей. Происходящие в мире изменения, все более усиливающаяся социально-экономическая, политическая и информационная взаимосвязь всех частей мирового сообщества не может обойти стороной и государства Центральной Азии. Для автора, в данном контексте большой интерес представляет проблема региональной интеграции как фактора культурно-цивилизационного развития государств Центральной Азии в эпоху глобализации.

Проблема Центральной Азии и путь его культурно-цивилизационного развития стал актуален в последнее время. Здесь возникли новые государства, идет поиск путей самоидентификации, реализации себя как самобытной культуры.

По поводу единого культурно-цивилизационного пространства Центральной Азии сегодня разгорелись жаркие научные споры. Так, например, американская исследовательница Марта Брилл Олкотт, в своей брошюре, - «Двенадцать мифов о Центральной Азии», делает вывод, что вся Центральная Азия представляет собой некое единое цивилизационное, этно-культурное, геополитическое целое, и именно так этот регион следует рассматривать и под этим углом надо анализировать положение дел в настоящем и будущем [1].

Для такого утверждения, по мнению автора достаточно оснований, так как Центральная Азию как часть мировой цивилизации сумела выработать собственное культурно-цивилизационное пространство.

В настоящее время развитие центральноазиатского социума характеризуется многократным усложнением его региональной

структуры и расширением этнокультурных связей, а также возрастающей зависимостью от действий внешних факторов. При этом процессы экономической, политической, социальной, этнической и религиозной жизни центральноазиатского общества в эпоху глобализации все теснее переплетаются и взаимодействуют между собой.

Сам процесс глобализации, как известно тесно связан с процессом модернизации и в известном смысле является его продолжением. Реалии современности показывают, что оба эти процесса тесно переплетены и взаимозависимы. С одной стороны, характер и результаты модернизации определяют направление и становление глобального мира, с другой стороны, глобализация вносит существенные корректировки в процессы модернизации [2, с. 56-57].

Современные тенденции культурно-цивилизационного развития центральноазиатских стран показывают, что модернизация сменилась глобализацией, которая стала ведущим процессом социальной трансформации, а модернизация отдельных обществ – ее следствием. Однако глобализация не единственный путь социокультурного развития, и желание сохранить альтернативные формы развития проявляется в росте самостоятельности региональных и локальных (местных) культур. Глобализация невозможна без региональных систем, которые являются активными участниками этого процесса. В отличие от глобализации, истоки противоречия которой кроются в попытке объединить разновозрастные структуры в более сложную структуру – мировую цивилизацию, регионализация – это внутренняя интеграция в целях сохранения самостоятельности национальных рынков, этнокультурного своеобразия и т.д. [3, с. 79].

В начале XXI века региональная интеграция становится отличительной чертой мирового развития, и роль региональных экономических связей в дальнейшем будет только усиливаться. С одной стороны, успех экономического регионализма должен укрепить сознание принадлежности к одной цивилизации. А с другой – экономический регионализм может быть успешным, только если он коренится в общности цивилизации (С. Хантингтон.

Поэтому культурно-цивилизационный аспект развития государств центральноазиатского региона выдвигает конкретную задачу – необходимость осмысления важности экономического, социально-политического и духовно-культурного единства. Кризисный характер современного периода истории обостряет заинтересованность в качественных переменах, необходимо акцентировать внимание на позитивном

использовании кризиса, детерминирующего некий всплеск сознания - умение почувствовать этот момент, определить выработку тенденции дальнейшего развития, а также осознать факт глобализации цивилизации, ее проникновения во все национально-культурные системы, диалектичное соотношение традиционного и современного мировоззрения.

Современное цивилизационное развитие государств Центральной Азии в эпоху глобализации нужно, прежде всего, рассматривать от уровня его развития. Уровень развития цивилизации в свою очередь зависит от модели развития - соотношения создаваемых рабочих мест в тех или иных секторах экономики.

Страны региона относятся частично к индустриальным обществам, для которых характерен вторичный сектор экономики: промышленность, занимающаяся переработкой сырьевых ресурсов, а также включающая отрасль последующего изготовления различных товаров. Частично к доиндустриальным странам с первичным сектором экономики, для которых характерны отрасли, в которых непосредственно производятся различные виды сырья и продукции, включая сельское хозяйство, горнодобывающую отрасль, рыболовство и т.п. Третичный и четвертичные сектора экономик – индустрия услуг (образование, здравоохранение, транспорт, розничная торговля, банковская и финансовая деятельность), а также такие виды деятельности, как научные исследования и опытно-конструкторские разработки, включающие область высоких технологий и информационное обслуживание преобладают в постиндустриальных обществах, к которым относят большинство стран западной цивилизации и некоторые азиатские страны.

Глобализация как одна из ведущих тенденций развития мирового общества оказывает влияние не только на политико-экономические процессы, но и на взаимоотношения в культурно-цивилизационной сфере. Она поставила перед государствами региона, ориентированными на иные, нежели западные, ценностные, основания, задачу вписаться в современные глобальные процессы и отношения, сохраняя при этом свои специфические традиционные ценностные ориентиры, где духовная культура, как совокупность разума и чувства, знаний и этики, является универсальной движущей силой человеческого развития.

Как целостная социальная система она имеет неограниченные универсальные возможности для национального развития государств региона: совершенствование идеологии, создания общества высокой этики, эффективного государственного строительства и управления. От ее состояния непосредственно зависит решение таких общенациональных

проблем государств Центральной Азии, как эффективное экономическое развитие, борьба с бедностью, снижение уровня коррупции, достижение устойчивого человеческого развития путем создания возможностей для высокого образования граждан, повышения уровня реальных доходов, улучшения медицинского обслуживания, экологических условий, способствующих повышению благосостояния и качества жизни общества.

Уровень развития духовной культуры в решающей степени влияет на уровень культуры производства, культуры потребления, физической, медицинской и экологической культуры, культуры быта, культуры межличностных и международных отношений. Культурный потенциал общества определяет способность государств обеспечить динамичное и безопасное развитие своих стран в условиях новых вызовов, порожденных глобализацией и современной диалектикой развития мировой культуры и цивилизации.

Насущной задачей культурно-цивилизационного развития центральноазиатских народов на современном этапе является сохранить систему ценностей, которую выработали за многие годы наши предки, четко ответить на вопрос о будущности своих стран, найти свою национальную идентичность, тем самым вернуть базовые культурно-цивилизационные ориентиры, дать гражданам уверенность в завтрашнем дне. В свою очередь возрождение страны и ее народа возможно лишь при условии максимального привлечения интеллектуального и творческого потенциала каждого гражданина. Таким образом, XXI век должен стать веком пробуждения и становления новой Центральной Азии уважаемой и признаваемой мировым сообществом, как регион высокой культуры и цивилизации. В эпоху глобализации культурно-цивилизационное обновление государств Центральной Азии должно стать приоритетным в его дальнейшем развитии. Сегодня с сожалением приходится констатировать тот факт, что уровень жизни и социальная защищенность, показатели здоровья, уровень образования и культурного развития населения, состояние преступности и охраны окружающей среды в Центральной Азии являются одними из самых худших в мире. Так, согласно Докладу ООН о развитии человека в 2009 году только Казахстан оказался в списке стран с высоким уровнем развития – 82 место, в то время как Узбекистан, Кыргызстан и Таджикистан «застолбили» за собой – 119, 120 и 127 место соответственно. Стоит отметить, что список из 182 государств замыкают Нигер, Афганистан и Сьерра-Леоне – страны с самым низким уровнем развития человеческого потенциала [4].

Процессы глобализации сопровождаются не только региональной интеграцией, они порождают дезинтеграцию на региональном, локальном уровне, служат причиной нарушения внутреннего равновесия ранее равновесных миру обществ. Ослабление и разрушение старых форм коллективной, этнической, территориальной и социальной идентичности в обществе, закладывает основу для формирования новой структурной неоднородности и социальной дифференциации.

Так, в сознании центральноазиатского социума (прежде всего ее политической элиты) до сих пор глубоко сидит мысль о национальной идентичности, которая тормозит интеграционный процесс. В Кыргызстане, Таджикистане, Туркменистане, Узбекистане, Казахстане процесс формирования национальных символов идет уже полным ходом. Причем вокруг них строится и универсальная идеология, способная сформировать широкую социальную базу существующих режимов. Так, в Конституции Кыргызстана содержатся ссылки на героя национального эпоса – Манаса и провозглашенный экс-президентом КР А. Акаевым – две тысячи лет кыргызской государственности. В Узбекистане с подачи И. Каримова на роль национального героя вполне подходит фигура «бобо-колона» («великого деда») – Тимура (Тамерлана)» [5, с.25], а созданная им империя – основой узбекской государственности. В Туркменистане до недавнего времени главным лозунгом нейтрального государства были слова: «Народ. Родина. Туркменбаши». А его книга – «Рухнаме» должна была стать «...путеводителем по жизни для каждого туркмена от 7 до 70 лет» [6] и которая была призвана дать ответ на все вопросы.

В Казахстане таким символом благодаря усилиям историков-непрофессионалов (и не только историков) стал сам великий «потрясатель вселенной» - Чингисхан. В качестве идейной основы развития Казахстана предлагается разработанная Н. Назарбаевым программа «Казахстан-2030».

В Таджикистане самой маленькой из всех центральноазиатских государств, представляющей собой своеобразный «арийский островок» в «море турок», президент Э. Рахмон активно пропагандирует арийскую цивилизацию, стоящую у истоков современного таджикского государства. Культурным символом таджикской цивилизации стал Исмаил Самани, основатель династии Саманидов (819-999), что является свидетельством прогресса культурных неопределенностей РТ. Важно отметить, что культурное объединение вокруг образа Саманидов выводит за рамки национальной культуры те неудобные символические элементы, которые подрывают таджикскую идентичность, а воссоздание прошлого,

по мнению руководства этой страны, способствует становлению идентичности сегодняшнего Таджикистана.

Одна из тенденций во внешней политике Таджикистана последних лет – сближение со странами, где большинство населения (Иран) или его значительная часть (Афганистан) составляют персоязычные этносы. Так, 2006 год был объявлен в Таджикистане - Годом арийской цивилизации и получило свое продолжение в июле 2006 г. встречей лидеров трех государств – преемников данной цивилизации (Афганистана, Ирана и Таджикистана). В целом упомянутое мероприятие можно охарактеризовать, как попытку руководства Таджикистана создать в регионе альтернативную идею в противовес идее пантюркизма, которая не отвечает интересам Таджикистана и Ирана.

Для превращения ЦА в современную региональную цивилизацию с це-лостной культурно-цивилизационной идеологией необходимо усилить аксиологический подход в интерпретации и рационализации народов ЦА своего места в истории, которая должна опираться на признанную и выверенную идею историзма, исключающую борьбу за звание «древнейшего», «культурнейшего» в традиционном, стандартизированном по западной модели цивилизационном проекте.

Культурно-цивилизационная система не может развиваться в произвольно выбранном направлении, она приемлет лишь те инновации, которые способствуют ее имманентному развитию и отторгает все, что ему противоречит. Культурно-цивилизационная система имеет определенный критический порог внутренних изменений, при выходе за который она перестает быть сама собой, когда теряется ее внутренняя идентичность, самотождественность.

Следует подчеркнуть, что в условиях глобальной трансформации всех сторон жизнедеятельности центральноазиатского социума, интеграция ни в коем случае не имеет целью нивелирование национальной идентичности (язык, культура, обычаи и нравы) народов Центральной Азии. Данный феномен затрагивает и такие области государственного суверенитета, как оборона, внешняя политика, безопасность, коммуникации, транспорт, экономика.

Тем не менее, взаимозависимость, и особенно экономическая ситуация народов центральноазиатского региона должна привести к формированию общей идентичности. Тот факт, что страны ЦВЕ стремятся добиться признания их европейской идентичности через членство в ЕС, говорит о насущной потребности стран в общей экономической защищенной идентичности, которой могла бы стать – региональная идентичность.

Идентичность может содержаться в истории, традициях, языке, литературе, музыке и фольклоре. Именно на этой основе строится идентичность европейских стран. Чувство сопринадлежности, формирующееся под влиянием культуры, является важным фактором интеграционного процесса.

Идентичность включает в себя такие факторы, как национальное самосознание, общие интересы и ценности, исторический опыт, религиозный фактор. Согласно Питеру Франкенбергу и Йоргу Шубауэру, такая идентичность включает несколько элементов:

- когнитивный (познавательный), означающий осведомленность граждан о своем регионе;
- аффирмативный (утвердительный), включающий в себя эмоциональное отношение к своему региону, чувство солидарности;
- инструментальный, проявляющийся в политической культуре населения, являясь основой для мобилизации населения, восприятия национальных политических проблем и т.д. [7, с. 456-457].

Поэтому как справедливо отмечает Н. Амрекулов, в условиях жесткой борьбы экономических зон-цивилизаций выживают и успешны лишь крупные общности. Альтернативы объединению государств Центральной Азии, в природе просто не существует. «Платформа объединения – общая идентичность, своя тюркская цивилизация и история. Это необходимое условие деколонизации тюркских народов, оказавшихся на дне миропирамиды как поставщики сырьевых ресурсов. Лишь объединившись экономически, технологически и духовно в самодостаточный суперэтнос-цивилизацию, тюрки могут подняться с колен» и «адекватно реагировать на вызовы глобализации и проводить политику в своих интересах» [8, с. 25]. В этом аспекте особо хотелось бы выделить мнение великого писателя Ч. Айтматова, который в одном из своих последних интервью подчеркнул, что: «Историческая общность, языковое сходство, наличие общих традиций, обычаев дает нам неисчислимые возможности для того, чтобы быть вместе и сообща строить новый мир, единое цивилизационное сообщество» [9, с. 33].

Одним из показательных примеров в выработке общей идентичности мог бы стать переход к латинскому алфавиту, что могло бы создать единое информационное пространство не только тюркоязычных государств Центральной Азии, но и всего тюркоязычного мира.

Вот уже более тысячи лет народы региона связаны с миром ислама, оставаясь в то же время культурой самобытной и оригинальной. Известный ориенталист Сайед Хусейн Наср, профессор университета

им. Дж. Вашингтона (США) в своей книге «Сердце ислама» выделяет центрально-азиатский регион в рамках единой исламской цивилизации (наряду с пятью остальными – арабский, иранский, регион Черной Африки, Индостанский, Малайский) наиболее тюркоязычной. Ислам был воспринят и стал органичной частью культуры народов региона. Причем процесс был не односторонним, а взаимным. Ислам и арабская культура обогатили тюрков, и тюрки в то же время развили это учение на своей почве. Возникла новая культура, родившаяся в синтезе арабского и исламского знания и тюркской среды и способа миропонимания. Примером этому является духовное насле-дие таких выдающихся деятелей тюрко-мусульманской культуры Центральной Азии, как аль-Фараби, ибн Сина, А. Ясауи, А. Иугнаки, С. Бакыргани, А. Навои, Махраб, Махтумкули, Бердах, Абай и др.

В условиях глобализации свой выбор пути государства Центральной Азии должны осуществить, прежде всего, опираясь на опыт предков, исходя из специфики и не имитируемого социально-психологического кода нации. Фундамент глобализирующегося мира размывается глубочайшими различиями в культуре, которые в эпоху «после идеологии» вышли на первый план. Если прежде принадлежность к иным цивилизациям признавалась вопросом различия, то в настоящее время эта принадлежность становится центральным звеном мирового зрения.

«В условиях оседания идеологической пыли, – замечает А.И. Уткин, - проясняются твердые основы международного бытия. И подлинными основами ныне... оказываются цивилизационные основания, т.е. группирование не против страны X, не за страну Y, не вокруг Z, а вокруг фактов своей истории и географии, в нише своей культурно-исторической, цивилизационной общности» [10, с. 173]. Важно при этом отметить, что бурный процесс глобализации, навязываемый Западом по своим образцам всем остальным цивилизациям, на рубеже тысячелетий столкнулся с той ситуацией, когда эти цивилизации противопоставляют выработанные веками традиции, ментальные и геополитические коды, историко-культурную память, моральные и религиозные нормы и каноны. В связи с этим обретает актуальность выбор центральноазиатского варианта глобализации.

Очевидно, что политическая, экономическая и экосоциокультурная интеграция жизненно необходима странам центральноазиатского региона. Однако, как отмечает большинство исследователей в отличие от потенциальных возможностей интеграции ее реальные возможности в настоящее время, к сожалению, невелики, поскольку

преобладают узконациональные интересы каждой из стран региона и разнонаправленность и неадекватность экономических преобразований в странах региона пока в большей мере обуславливает дезинтеграцию [11, с. 122]

Исходя из этого, можно сказать, что существующие на пути интеграции барьеры отчасти связаны со сложными процессами геополитического культурно-цивилизационного самоопределения стран региона. Точки зрения стран региона на обозначение их отношения к данным процессам лежат в разных плоскостях. Это часто проявляется в противопоставлении социотворческих преимуществ особых этносов культур (номадической и оседлой), подпитывающем в определенной мере чувство недоброжелательности, нередко испытываемое населением этих стран друг к другу.

Это свидетельствует о том, что постепенно национальными идеологами становящихся новых социальных и политических порядков стран ЦА региона начинают подрубаться корни той цивилизационно-культурной общ-ности, которую он имел – причем весьма успешным и в выгоде населявших его народов – в прошлом в этом пространстве. Следует отметить, что положительные аспекты данной общности еще долго и после того, как она канула в небытие после нашествия кочевых племен, занимали особое место в универсалиях культуры этих народов. Наиболее яркую форму эти универсалии обрели в творчестве таких мыслителей как Джами, Навои, Махтумкули, Бердах, Абай, Токтагул и др. В конце 19 века, когда идеи пантюркизма не могли широко развернуться в пространстве этой культурно-цивилизационной общности, тогда постепенно началось усиление тенденции взаимного отчуждения среди народов региона.

Наблюдаемое в последние годы сужение поля интерпретации социумом символов некогда бытовавшей культурно-цивилизационной общности требует усиление активной роли одной из стран региона в поиске и выработке согласованных действий в решение указанных проблем. Такую миссию на себя мог бы взять на себя сегодня Казахстан, как наиболее интегрированная в мировую экономику страна региона. По своему потенциалу ей по силу препятствовать все более усиливающейся фрагментацией политического пространства региона в результате скрытого столкновения разных геополитических интересов.

Поэтому сближение позиции государств региона в решении общих проблем будет зависеть от перспективы сближения позиции не только великих держав, конкурирующих за расширение зоны своего влияния в регионе, но готовности стран региона безболезненно воспринимать

лидирующую роль развитой страны региона. Противоречия, возникающие при взаимодействии стран регион, отводят на задний план приоритетность решения стоящих перед ними странами проблем. Основная доля разногласий возникает при решении пограничных проблем, при выработке механизмов сотрудничества в областях культуры и образования, экономики, политики и т.д. Причины этих разногласий и противоречий видится не только в личных амбициях лидеров, но и в различном уровне экономического развития стран региона [12. с. 67].

Таким образом, государства Центральной Азии, которые оказались стремительно вовлечены в сложные глобализационные процессы, существенно обострившие системный кризис в государствах и затрудняющие выход из него находятся в трудных поисках своего собственного пути в эпоху глобализации. Поэтому то, что мы должны понять, так это то, что интеграция ЦА в эпоху глобализации это не только путь к стабильности, экономической и военно-политической независимости, но и возрождение и развитие духовных ценностей народов Центральной Азии, что в условиях глобализации является важным фактором, как в укреплении культурной безопасности, так и в противостоянии вызовам и тем силам, которые стремятся утвердить в сознании людей чуждые им взгляды и культурно-цивилизационные ценности

1. Olcott M.B. Revisiting the Twelve Myths of Central Asia. Eurasian Program. Working Papers. №23. – Washington: Carnegie Endowment for International Peace, 2001. – 30 p.

2. Шалабаева Г.К. Глобализация и проблемы культурной идентичности. – Многокультурное общество в Казахстане: модели, проблемы, перспективы. Материалы республиканской научно-практической конференции. 29 мая 2002 г. – Алматы. – Алматы: ИФиП МОН РК, 2002. – С. 53-63.

3. Астафьева О.Н. Культурно-цивилизационные грани глобализации. – Глобализация. Учебник. Под общ. ред. В.А. Михайлова и В.С. Бузикова. – М.: РАГС, 2008. – 544 с. – С. 165-193.

4. Деловая неделя. – 4 декабря 2009 г. – №46(874).

5. Жаркынбаева Р. Казахстан и страны Центральной Азии: поиски идентичности. – Евразийское сообщество. – 2001. – №2 (34). – С. 23-28.

6. Коммерсантъ. – 2001. – 17 января.

7. Цит. по: Шерьязданова К.Г. Культурно-идеологические аспекты центральноазиатской интеграции. – Современная цивилизация и проблемы повышения конкурентоспособности национального государства: Материалы Международной конференции 10-11 июля 2008 г. – Алматы, 2008. – 483 с. – С. 455-460.

8. Амрекулов Н. Свой путь. Часть IV. – Свобода слова. – 2007. – 22 ноября.

9. Аббасов Т. Великие пороги вечного мира. – Интервью с Ч. Айтматовым. – Kazpi Iz. – 2008. №(69) Август-сентябрь. – С. 30-33(33).

10. Уткин А.И. Атлантический и иные миры: Цивилизационные барьеры США и Европы: перспективы взаимоотношений на рубеже веков. – Под ред. А.И. Уткина. – М., 2000.

11. Чень Цимань. Центральная Азия: политические процессы и региональная безопасность. – Алматы: 2002. – 172 с.

12. Ионов Х. Плюральное социокультурное пространство в странах Центральноазиатского региона и перспективы их диалогового взаимодействия. – Ресурс историко-культурного наследия в диалоге цивилизаций. – Алматы, 2009. – 520 с. – С. 61-67.

КҰДАЙБЕРГЕНОВА А.Н.
Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, т.ғ.к.
(Алматы қ.)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1917-1926 ЖЖ. КӨШІ-ҚОН ҮДЕРІСТЕРІНІҢ ХАЛЫҚ ҚҰРАМЫНА ТИГІЗГЕН ӘСЕРІ

Көші-қон адамзат өмірінде әрдайым орын алып отыратын құбылыс. Тарихи тағылым мемлекеттердің пайда болуы мен елдердің тарихи географиялық орналасуын, олардың әлеуметтік-экономикалық, саяси мәдени және т.б. дамуын өзгертуге жеткізген ірі көші-қон үдерістері біледі. Бұл, әрине, «халықтардың ұлы көшкініне» де, «ұлы географиялық ашулардың» нәтижесіне байланысты жүрген көші-қондарға да, бұл Еуроазия елдері аумағының қалыптасу ерекшелігін анықтаудағы көші-қондарға да және т.т. қатысты. Ал, қазақ жерінде жүрген көші-қондарға казактың ұлттық еркіндігін, ерекшелігі мен дәстүрлі дамуын, ұлттық рухы мен ұлттық мысын тексеріп, өміршеңдігін сынауға негізделген салмақ түрінде жүрді деген баға беруге болады.

XX ғ. алғашқы жартысы Қазақстан халқының демографиялық тарихында терең өзгерістермен ерекшеленеді. Бұл кезеңде дәуірлік мәні бар оқиғалар болды: Ресейдің отары болған казақ жерінің патша өкіметінің коныстандыру саясатының негізгі нысанына айналуы, адамзат тарихындағы алғашқы әлемдік соғыс, 1916 ж. ұлт-азаттық көтеріліс, халықтың шетке көшіп қонуы, революция мен адамзат соғысы, өндірістендіру, кулактарды жою мен коныстандырулармен жалғасқан күштеп ұжымдастыру; саяси қуғын-сүргін толқындары, аштықтар, II дүние жүзілік соғыс пен басқа да саяси және әлеуметтік-экономикалық сілкіністер. Осы аталған экзогендік факторлар кең көлемдегі демографиялық зардаптарға әкеліп, адамдардың демографиялық іс-әрекетінде мәнді өзгерістер туғызды, казақ еліндегі халық құрамының көп ұлттануын күшейтті. Ең бастысы, халықтың, әсіресе, казақ халқының қалыпты дамуы мен өсіміне кері әсерін тигізді.

Мыңдаған адамдардың өлімі, әсіресе жастардың – ең өсімтал жастағылардың, балалардың өлімі, отбасылық байланыстардың бұзылуы, қаркынды жүрген көші-қондық толқындар – міне, халықтың осы кезеңдегі демографиялық жай-күйінің толық емес сипаттамасы.

Кеңес дәуірі тұсындағы Қазақстандағы көші-қон тарихының

шынайы мәнін ашу, оның халықтың сандық және сапалық құрамындағы өзгерістеріне әсерін анықтау мен әрбір кезеңдегі көші-қон үдерістерінің халықтың этнодемографиялық дамуындағы негізгі үрдістері мен заңдылықтарын талдау барысында кеңес дәуіріндегі көші-қон үдерістерін бірнеше кезеңдерге бөлдік дедік.

Көші-қон үдерісінің түрлері мен кезеңдерін тәуелсіздік кезіндегі қазақстандық тарих ғылымының тұжырымдамалық ұстанымы тұрғысынан ашылған жаңа көзқарастарға сай болған алты кезеңнің ішіндегі кеңес өкіметі орнаған 1917 ж. мен 1926 ж. Бүкілодақтық халық санағы арасын қамтыған бұл кезеңде оңтүстік патша өкіметінің отарлауымен тұтасқан көші-қон саясаты жаңа кеңестік түрге ауысты. Бұл кезеңде патша өкіметі кезіндегідей көші-қонның шек-легімен келуі өндірістендіру басталғанға дейін тоқтатылды. Бұл кезеңді XIX ғ. екінші жартысынан бастап белсенді түрде Қазақстанға қарай бағытталған көші-қонның саябырсу кезеңі деп атаймыз.

Осы кезеңнің ішінде 1917-1918 жж., 1921-1922 жж. ашаршылықтар орын алды. Сыртқы көші-қондағы ірі ерекшелік – түрлі ұлттағы халық қазақтардың көші-қоны Қазақстаннан сыртқа қарай бағытталса, оған үш өкілдерінің, ерекше европалық ұлт өкілдерінің, кірісуінше. Қазақстанға көшіп-қонуы жалғасты. 1916 ж. ұлт азаттық көтерілісін қанжығалардың қудалаудан қашқандардан басталған қазақтар көші-қоны кеңес өкіметінің жеңісінен кейін де орын алды. 1917-1918 жж. Түркістанда орын алған ашаршылық қазақтардың қарама-қарсы бағыттарындағы көші-қонын күшейтті. Сонымен бірге, патшалық дәуірдің мұрасы – қазақ жерін «отарлау-қоныстандыру» саясатының нәтижесі Қазақстанға ой бетінше көші-қонға тыйым салынды. Соған қарамастан, орыс, украин және т.б. қазақ жеріне көші-қоны тоқтаған жоқ. Бірақ, Қазақстанға қарай бағытталған көші-қон қарқынының саябырсуына орай, бұл кезеңде қазақтар халық құрамындағы артықшылық үлесін сақтады – 1926 ж. санақта 58,5% болды.

Бұл кезеңдегі сыртқы және көші-қон қозғалысының белсендірілуіне саяси фактор ерекше әсер етті. Экономикалық және әлеуметтік факторлар саяси факторлардың ықпалы мен нәтижесіне байланысты тұрмыстық факторларды туғызды. 1917-1926 жж. көші-қонды зерттегенде анықтағанымыз. Қазақстанда жүрген көші-қон үдерісінің патшалық дәуірден мұралыққа қалған қоныстандыру үдерісі мен бағыттарымен, қарқыны мен саяси мәнімен ұқсастығы. Таптық езгіні жоюға бағытталған және жаңа – социалистік қоғам орнату жолындағы күрес барысында Қазақстанға бағытталған көші-қон қазақ ұлтының даму тарихына

оларды тереңгізіп, Қазақстан халқының қалыптасуы мен дамуында, халық құрамындағы көрсеткіштер бойынша үлестік арасалмақта жаңа сапалық өзгерістер туындады.

1916 ж. ұлт-азаттық көтерілісті басып-жаншушы жазалау отрядтарынан сыртқа қашқан халықтың көші-қоны 1917-1918 жж. Түркістан Республикасын жайлаған аштық пен қоп ұзамай 1921-1922 жж. Қазақстан аумағын түгел қамтығын ашаршылықтан туындаған стихиялы көші-қонмен ұласты. Сонымен бір мезгілде Кенестік мемлекеттік еуропалық бөлігінен европалық ұлт өкілдерінің Қазақстанға көші-қоны тоқтамады. Ерекшелігі – Қазақстандағы көші-қон үдерісінде сыртқа қашқандар – қысым көрген жергілікті ұлт өкілдері де, сырттан келгендер патшалық билік кезеңінен отарлық қоныстандыру ұғымы бойына сіңген европалық көші-коншылар тобының сол бағытты жалғастыруы. Бұл үдеріс қоныс аударушылардың өз бетінше және жоспарлы түрде көшіп-қонуы арқылы жүрді.

Республиканың өз ішіндегі көші-қон бағыты тарихи оқиғалардың барысына тікелей тәуелді болды. 1916 ж. көтерілісті басып-жаншушы жазалау отрядтарынан қашу, ашаршылық кезінде көрші аймақтар мен басқа республикаларға жетіп-жығылу, құмға көшу, азамат соғысы кезінде ақтар мен қызылдардан қашу және т.б. Жер реформасының, жаппай отырықшыландыру мен ұжымдастырудың көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығына негізделген ғасырлық дәстүрлі кәсіпті түбірінен өзгертуі қазақ халқының ұлттық салт-санасына немесе ұлттық психологиясына тигізген теріс ықпалы болды. Шаруашылық түрін түбірінен өзгертуге негізделген кенес өкіметінің экономика саласындағы шаралары қазақтардың ғасырлар бойы жайылым мен көші-қонының басты бағыттары болып табылатын машруттары бойынша көші-қонын ерекше күшейтті.

Сонымен, бұл кезеңде патшалық Ресей кезінде басталып, Қазақстанға көшіп-қонуға бағытталған үдеріс өз инерциясын тоқтаткан жоқ.

Қазақтар Кенес өкіметінің ұлттардың өзін-өзі билеу туралы ұранына біршама сенді. 1921 ж. жер-су реформасында қазақтардың шамалы бөлігіне бұрынғы жерлер қайтарылып берілді. Алайда, ол жерлерге қазақтар өкімет тарапынан жерге орналастырылмады. Сондықтан бұл іс-шаралар қазақтарды мүлдем қанағаттандырмады. Керісінше, Кенес үкіметі бұл кезде қазақ жеріне сырттан қоныс аударушыларды үстіүстіне одан әрі тоғыта берді. Мұның өзі жерге қоныстандыру барысында Қазақстандағы ұлтаралық қақтығыстарды одан әрі шиеленістіруге объективті себеп болды.

Қазақстанда шетелдік азаматтар да тіркелді: 1919 ж. Перовскіде революциядан бұрын қолға түскен тұтқындар, революция жеңісінен кейін шетелдік азаматтар деп жарияланған 600 адам қызмет етті. 1921 ж. желтоқсанда Ташкент эвакуация пункттерінде 6000 поляк босқындары болды. Олардан күніне 30 шақты адамы аурудан өліп, желтоқсан айында 422 адамның қайтыс болғаны тіркелді [1]. 1924 ж. 1 қаңтарда Ақтөбе губерниясында 81, Қостанай губерниясында 129, Оралда 72, Бөкей губерниясында 2, Ақмола губерниясында 37, Семей губерниясында 102, Адай уезінде 17 және Орынбор губерниясындағы 342 адамды қосқанда, барлығы 782 шетелдік болды. Соғыс жылдарында қолға түскен тұтқындар ішіннен: Ақмола губерниясынан 10 адам, Оралдан 22 адам түрік азаматтары еліне қайтарылды [2].

XX ғ. 20-30 жж. да республикаға сырттан көшулердің шегі тыйылмады. Осы жылдары 1920-1921 және 1929-1933 жж. ашаршылықтарға байланысты көші-қон да орын алды. Сонымен қатар, ұжымдастыру мен тәркілеу шарасына орай Қазақстаннан сырқы, басқа аудандарға және республикаға өзге республикалардан жер аударуларға шешілген көші-қон да жүргізілді. 1928 ж. Қостанай округы, Жиарын ауданының 14 шаруашылығы Ырғыз ауданына келіп қоныстанды [3, 57 п.]. XX ғ. 20-жж. екінші жартысы мен 1930-жж. Қазақстан халқы, негізінен, Ресейдің орталық аудандары мен Украинадан келгендер және депортацияланған халықтардың көші-қоны арқасында қалыптасты.

Қазақстандағы бай-кулакты тәркілеу нәтижесінде жер аударылғандар санын нақты көрсету қиын. Алайда, 1930-1931 жж. республикадан тыс жерлерге «жер аударылған кулактар» 6765 адам болды деген есеп бар. Одан бөлек мекендеген жерінен республика ішіндегі басқа аудандарға жіберілгендер де болды. Сондай-ақ, Қазақстанға Кеңес мемлекетінің өзге аудандарынан 46091 отбасы немесе 180015 адам ауып келіп, қоныстанды.

Сонымен бірге, осы кезеңнің өн бойында Қазақстанның барлық өңіріне басшылық жасайтын арнайы мамандар деген желеумен, көші-қоншылар келіп, тұрақтап жатты. Қазақстан халық шаруашылығын социалистік жолмен қайта құрудың алғашқы жылдарында көшіп келгендер «интернационалдық» көмек көрсетуге келгендер еді. Көмектерін бағалай отырып, олардың барлығын өз істерінің мамандары деп айту қиын. Мысалы, Қазақ АКСР-інің Бүкілодақтық Атқару Комитетіндегі өкілі 1927 ж. 11 мамырында Ресей Федерациясы халық комиссарлар Кеңесіне Қазақстанға мамандарды жібергенде берілетін жеңілдіктерді өзгерту туралы жіберілген ұсынысында былай деп мәлімдеген: «...Қазақстанға

қыметке келетін мамандардың көпшілігінің не біліктілігі нашар, не олар Қазақстанға өз еріктерімен келмейді немесе жалған мамандар болып шығыпты».

Осы жерде Столыпиндық қоныс аударулардан кейін 1925 ж. дейін ірі көші-қон ағындары болған жоқ және 1920 жж. көші-қон үдерістері Қазақстанның халық санының өзгерістеріне ерекше әсер еткен жоқ деуші кейбір тарихшылардың пікірімен келіспейтіндігімізді айта кетейік [4]. Сосын, 1926 ж. санақ кезінде көші-қоншылардың саны 1,6 млн адам болса, оның 800 мыңы 1916-1926 жж. көшіп келген. Егер 1897-1916 жж. Қазақстанға келген көші-қоншылар саны 1301,4 мың адам болса, онда орта есеппен жылына 68,5 мың адамнан келеді екен, ал 1916-1926 жж. жылына орта есеппен 80 мыңнан адам келіп отырған. Республикаға келгендер саны кеткендерден анағұрлым көп болып (638,8 мың адам), ол айырымды көрсетті. Көші-қоншылардың негізгі бөлігі Украинадан, Волга бойынан, РКФСР-дің солтүстігінен, батысы мен орталығынан (тиісінше, 35,6 %, 25,0% және 15,4%), аз бөлігі – Сібірден, Оралдан, Орта Азиядан, Қиыр Шығыстан келіп, Қазақстанда тұрақтап қалды [5]. Қазақстанға өз бетінше келгендермен қоса есептегенде, жалпы көші-қоншылар легі патшалы Ресей кезіндегі көші-қоншылардың орташа жылдық мөлшерімен шамалас болды. Бірақ, 1917-1926 жж. патша өкіметі кезіндегідей көші-қоншылардың лек-легімен келуі өндірістендіру басталғанға дейін тоқтатылды. Сондықтан, бұл кезеңді Қазақстанға көші-қонның саябырсу кезені деп атаймыз.

Халықтардың урбанизациялау және интернационалдану үдерісі қарқынды түрде жалғасып, қазақтардың саны мен Қазақстан халқының құрамындағы үлесі төмендеп, алғаш рет өзінің тарихи отанында азшылыққа айналды.

Қазақтардың көпшілігі ауылдарды мекендеді, олардың қалалықтар бөлігі шағын болды. Керісінше, өзге ұлт өкілдерінің көпшілігі негізінен қалалықтар болды.

XX ғ. 30-жылдарына дейін Қазақстанның ауыл халқы негізінен көшпелі және жартылай көшпелі мал шаруашылығымен айналысты. Көшпелі шаруашылықты жүргізудің ғасырлар бойы шыңдалған әдістері мен түрлері жергілікті халықтың өмір сүру жүйесінің ерекшеліктерін де қалыптастырған-ды. Бұл жүйе патша өкіметінің отарлық саясатының қиратқыш әсері мен 1917 ж. Қазан төңкерісінен кейін әрекет ете бастаған, көпшіліктің қыры мен сырынан бейхабар кеңес өкіметі тұсында одан ары күйрей түсті.

Осы кезеңдегі отандық тарихта аз зерттелген мәселенің бірі – «соғыс

коммунизмі» саясатының кезіндегі мемлекеттік міндеткерліктердің орындалу барысы және оның халық құрамына әсері. Заттай салғыртпен бірге, халыққа салынған еңбектік, жұмылдау, әскери жылқы беру, қондыру секілді міндеткерліктері де болды. Бұлар Россияда өкімет басына большевиктер келгеннен кейін қалыптасқан революциялық міндеттеу жүйесінің элементтері болатын. 1918 ж. желтоқсандағы РКФСР үкіметі бекіткен «Еңбек туралы заңдар кодексінде» бұл идея жалпыға бірдей еңбек ету міндеткерлігі ретінде көрініс тапқан болатын. «Әскери коммунистік» бастаудан бағдар алып, еңбектің қатынастарда орын алған мемлекеттік еңбек ету міндеткерліктің Орта Азия мен Қазақстан жерінен ресейлік орталықтағы шаруашылық қажетіне ресурстар алуына мүмкіндік бергені шындық. Азамат соғысынан кейінгі жылдары (1920-1921 жж.) кенес үкіметі барлық күшті шаруашылық майданына жинақтады. Соның бірі, 1920 ж. 31 желтоқсанда ҚазОАК-ның төрағасы С. Мендешовтың қатысуымен өткен Каспий теңізі бассейнінде балық шаруашылығын дамытуға байланысты Москвада жиналыс болды. Каспий балық басқармасына 30 мың қазақ пен 10 мың қалмақты мобилизациялау туралы шешім қабылданады. Еңбек мобилизациясы күштеу арқылы жүрді. Еңбек майданына жанұядағы жалғыз еңбек ететін ер адамның тартылуы да кездесті. Нәтижесінде, асырауынысынан айрылған отбасы қайыршыланды. Мысалы, Манғышлақ уезі Райымберді волостынан Айдар Усегенов болыстық ревкомнан өзінің жеті отбасының ортасынан жалғыз еңбекке жарамды еркек екендігін айтып, еңбек мобилизациясына ұшыратпайтын құжат беруін сұраған екен. Мұрағат құжаттары еңбек міндеткерлігін өткізу үшін шақырылғандардың көпшілігінің отбасыларының ашаршылыққа ұшырағанынан хабардар етеді. Сол себепті, жұмыстан қашу, ол үшін жазалау т.б. орын алды. Ал, еңбектік міндеткерлікке шақырғандарды тіркеу пункттері уезд орталықтарында орналасты.

XX ғ. басындағы оқиғалар: Қазан төңкерісінің жеңісі, оның алғашқы декреттері мен социалистік қайта құрулар халықтың орналасу географиясында өзгерістер әкелді. Патша үкіметі кезіндегі отарлық саясат тұрғылықты халықты мекендеген жерлеріндегі құнарлы бөліктерінен айырып, тықсырғаны белгілі. Төңкерістен кейін жергілікті халықтың құқықтарын қоныс аударушылармен бірдей етіп теңестіру шаралары жүргізілді. 1920 жж. қазақтардың суармалы және жауынды егіншілікпен айналысатын аудандарға экстенсивті мал шаруашылығымен айналысатын аудандардан көшіп, мекен ауыстырғандығы туралы мәліметтер бар. Әсіресе, олардың Орал, Сібір, Жетісу және Орынбор казак әскерлері мен отаршыл-кулактардың жерлеріне қоныс аударғаны байқалды.

Көші-қон халықтың кеңістіктегі қозғалыстарға икемділігін көрсетеді. Көші-қонға саяси, табиғи-климаттық, экологиялық, этнографиялық, тарихи және т.б. факторлар жиынтықта және әртүрлі қосынды құбылыста көрсетеді.

1918-1919 жж. теңдестіру шаралары әскери коммунизм саясаты мал басы мен егіс даласы көлемінің кемуі мен еңбек өнімділігінің төмендеуіне әкелді. Ауыл шаруашылығындағы дағдарыс халықтың ішкі және сыртқы көші-қонын белсендірді. Қазақ халқының сыртқа көші-қонының бір бағыты – Орта Азияға бағытталды. Оның басты себебі – бұл жерлерді мекендеген этникалық топтармен ұқсастығы мен аймақтың табиғи жағдайының сәйкестігінде, мысалы, жайылымдық жерлердің мол болуында. Хиуа, Бұқара, сондай-ақ, Түркістан АКСР-інің Жизақ, Ходжент, Ташкент уездерін қазақтардың жинақы түрде мекендеуі Қазақ КСР-нен қазақтардың осы бағытта көшіп-қонуына әсер етті. Столыпин реформасы кезінен жерінен ығыстырылған қазақтар Хиуаға, Бұқараға және Түркістан генерал-губернаторлығындағы аталған облыстарға көшкен болатын. Нәтижесінде 1917 ж. Қазан төнкерісінен кейінгі есептерде Бұқар республикасының Керменді уәлайатында 160 мың, Каршын және Гузарда – 100 мың, Бұқарда – 80 мың, Нұратада – 5 мың қазақ өмір сүрді. Ал, Хорезм республикасының солтүстік бөлігі мен Түркістан АКСР-нін Амудария облысын – 60 мыңдай қазақ мекендеді. Яғни, 1917-1920 жж. қазақтардың сыртқа көші-қоны тоқтаған жоқ. Сонымен бірге, 1920-1921 жж. ашаршылық кезіндегі өлім-жітім мен сыртқа көші-қон елдегі шаруашылықтың 14%-ын (119970) жойды: 1920 ж. 857480 болса, 1921 ж. 737510 шаруашылық қалды.

Аталған кезеңде елдің әлеуметтік-экономикалық дамуы құлдырап, шаруашылық күйреуіне ұшыраған еді. Кенестердің бүкілқазақтық VI съезінде (1927 ж. наурыз-сәуір) бұл жағдайды: «1918-1920 жж. Қазақ өлкесі экономикалық жағынан он жылдықтарға кері шегінді. Республика шаруашылық күшінің 75%-нан айрылды» - деп атап көрсетті [6].

Ұлттық аймақтарда экономикалық реформалар қатал түрде жүргізілді. Жаңа экономикалық саясат, ұжымдастыру, күштеп ет пен астық дайындату науқандары, қуғын-сүргін шаралары бұнын бәрі дәстүрлі мал шаруашылығына негізделген қазақ халқының әл-ауқаты мен тұрмысын күйзелтті. 1921 ж. жаздағы қуаңшылық пен 1921-1922 жж. қысындағы жұт ауыл шаруашылығындағы дағдарысты тереңдетіп. Қазақ АКСР-і халқын ашаршылыққа ұшыратты. Аштықтан қашқан қазақтар азық-түлік мәселесі жайлырақ деп есептелінген Түркістан АКСР-іне, Хиуа және Бұқар Республикаларына көше бастады. Бұл көші-қон стихиялы түрде

жүрді. Мысалы, осы жылдары Түркістан өлкесіне 1260 қазақ отбасы жолдама арқылы көшкен. 41 мың қазақ отбасы Түркістан өлкесіндегі балалар үйін паналады [7]. 1921-1922 жж. қысында Қазақ АКСР-нан Түркістан АКСР-на ауған көші-қоншылардың саны күрт өсті. Мысалы, 1921 ж. желтоқсанында Түркістан мен Шымкент қалаларына көшкен адамдар жайлы дерек бар [8]. Соған қарамастан, аштық жайлаған облыстардан көшкен босқындардың нақты санын анықтау мүмкін емес.

Қазақ АКСР-іне 1920 ж. енгенінен кейін экстенсивті көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын Маңғыстау халқы үш республиканың: Қазақ АКСР-і, Хорезм республикасы және Түркістан республикасы жерлерінде малға жайылымдық жер іздеп көшіп-қонып жүрді. 1916 ж. қозғалыс, азамат соғысы, 1921-1922 жж. ашаршылық кезіндегі өздерінің тарихи отанына кері қайтуы негізінде Маңғыстау өңіріндегі түрікмендер саны 178 адамға (0,1%-ға) кеміді. Сонымен 1920-1923 жж. аралығында уездегі қазақтар саны 220 адамға төмендеді.

Көші-қон үдерісінің демографиялық салдарларын қарастырғанда, біз сырттан келген халықтарды қасырлар бойы қазақтар мекендеген, олардың көшіп-қону ареалына кіретін жерлерінде орналастырумен байланысты ұлттаралық жанжалдардың орын алғанын жасырамаймыз.

Адамзат өмірі өркениеттің жаңа өрістеріне көтерілген сайын халықтар арасындағы қарым-қатынастың жаңа, анағұрлым жетілген түрі – өзара түсіністік пен бірлікке, ұлтаралық келісім мен ынтымаққа негізделген түрі қалыптасуда. Бұл үдеріс біздің мемлекетімізді мекендеуші ұлттар мен халықтарға тән. Мемлекеттік саясат осы ерекшелікті сақтау мен дамытуға күш салады. Бүгінгі Қазақстан азаматы үшін негізгі мәселе ұлттық татулық, ұлттық даму, ұлттық сана, ұлтаралық келісім мен ынтымақ қатынас. Ендеше қоғамымыздың болашақтағы тыныштығының бір ұшы республикадағы ұлт қатынастарының дамуына, этникалық дифференциация және интеграция үрдістеріне байланысты. Бұл - XX ғ. өткен ауқымды да күрделі демографиялық үдерістердің заңды жалғасы.

Қазақтардың көпшілігі ауылдарды мекендеді, олардың қалалықтар бөлігі шағын болды. Керісінше, өзге ұлт өкілдерінің көпшілігі негізінен қалалықтар болды.

Бұл кезеңге тән сипат – туудың төмендігі, өлім-жітімнің көбеюі және халық өсімінің азаюы. Алдыңғы кезеңге қарағанда табиғи өсім біршама көтерілді. 1924 ж. орыстар мен қазақтардың табиғи өсімі, тиісінше, 25‰ мен 16,1‰-ді құрады. 1927 ж. 32,9‰ және 27,1‰. Орыстар мен қазақтардың табиғи өсім көрсеткішіндегі бұндай өзгеріс көшпелі өмір сүретін қазақтардағы өлім-жітімінің көптігіне байланысты.

Сонмен-ақ, кеңестік кезеңдегі медицина қызметкерлерінің жұқпалы ауруларды [illegible] күресінің де ауру мен өлім-жітімнің азаюына әсері болды. Тек 1922-1928 жж. іш сүзегімен ауру саны 18 есе, іш ауруы 2 есе, сүзек 25 есе және т.б. қысқарды. Жалпы, 1926 ж. республикадағы жаппай ауруларды [illegible] ауру тоқтатылды десе де болады [9, 52-53-бб.].

Халықтың өсіп-өнуінде тұрмыс жағдайлары ерекшелік әсер етпей қоймады. Туу деңгейіне қай ұлт өкілі екендігі де әсер етті: тұрғылықты, ағымдық, діни сеніміне байланысты көп балалыққа негізделген ұлттар ма, әлде «европаланған» немесе урбанизацияланған ұлт па екендігі де әсер етпей қалмады. Сырттан Қазақстанға ерікті және мәжбүрлі түрде әкелінген контингент жергілікті халық өкілдерінің өнеркәсіп орындарында азшылық болды. Қазақтар, өнеркәсіпке аз тартылған, ауылдық тұрғындар. Нәтижесінде жергілікті халық өкілдері дәстүрлі, көшпелілікке негізделген тұрмыс салтынан сақталған әдет бойынша көпбалалықты сақтады. Казақтардағы туудың жоғары деңгейі өлім-жітімнің жоғарылығына карамастан көпбалалық үрдісін сақтауға мүмкіндік берді. Сол себепті де 1917 ж., 1921 ж., 1929-1933 жж. сұмдық ашаршылықтарға карамастан өздерін ұлт ретінде сақтап кала алды. Басқа ұлт өкілдерінің негізі калалықтар болды. Сондықтан ашаршылық құрбандары негізінен өзге ұлт өкілдері емес, казақтар болды. Тууды реттеген ұлт өкілдеріндегі туу көрсеткіштері біртіндеп төмендей бастады. Мысалы, 1939 ж. санак Қарағанды және Қостанай облыстарында қала (32.0 ‰) мен село (65,9 ‰) халкынын туу көрсеткіштеріндегі айырмашылықты тіркеді. Ал, республикада бұл көрсеткіштер бірдей болатын [10].

Өлім-жітімге келсек, онда көшпелі халықтардағы себептер, колайсыз эпидиомологиялық жағдайлармен бірге ұжымдастыру мен күштеп отырықшыландыру кезіндегі аштықтан жаппай кырылу мен астықтың шыкпай калуы және жұт, мәжбүрлі түрде Казакстаннан сыртка көшу кезіндегі; каторгалар мен жер аударулар кезіндегі, концентрациялық лагерлердегі өлім-жітім халық санының кемуіне себеп болды. Олардан бөлек республикаға әкелінген арнайы контингенттегі өлім-жітімді коссак, онда республиканың аграрлы елден индустриалды елге айналуы жолындағы құрбандыктардың бағасын да сезінеміз. Тек, 1930 жж. 2-жартысынан бастап республикада жүргізілген эпидиомологиялық шаралар, тұрғындарды ауруларға карсы егу, азық-түлікпен камтамасыз етуді жаксарту шараларынан соң өлім-жітім деңгейі төмендей бастады. Сонда да республикадағы бұл көрсеткіш әлі де болса жоғары болатын. Мысалы, 1940 ж. өлім-жітім коэффициэнті 21,4‰ болды. Бұл әсіресе 1

жасқадейінгібалалардағыөлім-жітімгекатысты:0-4жасаралығындағылар коэффициенті -86‰, ал 5 пен 9 жас аралығындарда – 78‰ болды.

Халықтың (негізінен қазақтардың) көршілес аймақтарға, апат жылдарының аласапыранында шекаралас аймақтарға көші-қонының нәтижесін 1926 ж. және 1939 ж. санақтарының мәліметтерін салыстыру арқылы айқындауға болады. Егер 1926 ж. көршілес республикаларда 314 мың қазақ тұрып жатса, 1939 ж. санақта олардың саны 1194 мың адам болған. Яғни, 453 мың адам бұл кезеңде республикадан басқа жаққа көшкен. 1926-1939 жж. аралығында босқындар есебінен қазақтардың саны Ресейде -2,3 есе, Өзбекстанда -1,7 есе, Түрікменстанда - 7 есе, Қырғызстанда - 10 есе өсті.

Көші-қон үдерісі қазақ жеріндегі халықтың демографиялық сипатын тұдырып қана қоймай, республиканың геосаяси бейнесін өзгертуге де жол ашқанын айта кетейік.

Республикалардың шекерасын анықтау кезінде де көші-қонның жағымсыз салдарынан қазақ жерлерін бөлшектеп кету қаупі болды. Қоныстандыру үдерісінің нәтижесінде Қазақстанның әсіресе солтүстігі мен шығысында қазақтар үлесі төмендеп, европалық ұлт өкілдерінің саны мен үлесінің өсуін қазақ жерлерін Ресейге қосуға негіз ретінде пайдалану әрекеттері жасалды. Мысалы, 1919 ж. 27 тамызда Бүкілресейлік Орталық атқару комитеті сот уақытша әскери әкімшілік жағынан Торғай облысы құрамында болып келген болыстық қазақ жері – Костанай уезін Қазревкоммен келіспестен Челябинскі губерниясына қосу туралы қаулы қабылдайды. Сөйтіп, орталық Сібір ревкомының негізсіз тілегінің жетегінде кетіп, уездің тұрғындарының ұлттық құрамындағы арасалмақтың орыс, украиндардың пайдасына шешілуінің патша өкіметі тұсында қолдан жасалғанын есепке алмады.

Бұл шешім қазақ елі үшін қауіпті еді, себебі Сібір ревкомы бір мезгілде Ақмола облысының Петропавл, Омбы, Көкшетау уездерін өз құрамына қосып алу туралы мәселесін көтереді. Сөйтіп, шұрайлы қазақ жерлерінің біразы шекара анықтау барысында көрші республикалардың құрамына еніп кету қаупі төнді. Алайда, Қазревком 1920 ж. 29 наурызда «1. Қазақ өлкесінің барлық солтүстік бөлігі шұрайлы жайылым ғана емес, әрі тамаша егістік алқап, мал шаруашылығына да, жер шаруашылығына да қолайлы, ал оның оңтүстік жағы құмдауыт, тұзды, тастақ болып қураған шөптермен ғана көмкерілген, ол жерлер мал шаруашылығын қамтамасыз ете алмайды. Сондықтан солтүстік пен оңтүстік өңір экономикалық жағынан бір-бірімен тығыз байланыста, оңтүстіктегі мал шаруашылығы солтүстіктегі жайылымсыз, егістік алқабынсыз өркендей

ашылманы. 2. Өлкенің және жергілікті қазақ халқының тұрмысы мен өмір жағдайының ерекшеліктерін ескермеген оның жерінің бір бөлігін кесіп алуға жол беруге болмайды... Патша өкіметінің отаршылдық саясаты нәтижесінде өлке халқы табиғи жолмен емес, жасанды жолмен, шұрайлы жерлерін қоныс аударушыларға кесіп әперу есебінен артты. ...сондықтан шекараны өзгерту ауыр зардап әкелуі ықтимал. ... Қазақ өлкесінің ең шұрайлы бөлігін – Костанай уезі мен Ақмола облысының солтүстік уездерін (Петропавловск, Омбы, Көкшетау) бөліп алу жөніндегі Сібір ревкомының талабы негізсіз», - деп республика шекарасын анықтау ісінде ғылыми түсінік қалыптастырған А. Байтұрсынов пен М. Сералиннің болжамасының негізінде бұл аумақтардың Қазақ республикасы құрамында болуы керектігі жөнінде қаулы қабылдап, орталыққа жіберді [11]. Бұдан кейінгі көптеген айтыссөздер мен келіссөздер нәтижесінде аталған аумақтар Қазақ республикасының құрамында қалдырылады. Осы жерде айта кететін жайт, ол жерлерді «орыстық солтүстік» деп атау, Ресей жерлерін Қазақстанға қосып алды деу КСРО ыдырағаннан кейінгі кезде де, әлі күнге дейін кездеседі [12, С. 45].

Осы жерде кішкене алға кетер болсақ, онда кенес дәуіріндегі әкімшілік-аумақтық өзгерістер тарихында Қазақстаннын Ресей мен Өзбекстанмен шекаралас жерлерінде қазақ жерін бөліп алып, басқа республикаға берген оқиғалардың орын алғанын айту керек. Мысалы, 1956 ж. Оңтүстік Қазақстан облысының Бостандық ауданы мен Қызылқұм ауданының Шымқұрған ауылы жергілікті халықпен ешбір келісілмей түгелдей Өзбек КСР-н құрамына берілді. Әрине, бұл оқиғаның республика халқының құрамына тигізген зор әсері болғандығы түсінікті. Оңтүстік Қазақстан облысының 1956 ж. Өзбек КСР-нің құрамына берілген Бостандық ауданында 63149 адам тұрды. (соның ішінде 37276 – ер 25873– әйел), сондай-ақ, Қызылқұм ауданының Шымқұрған ауылдық кенесінің тұрғындар саны (Тимирязев кеншары) 1477 адам (771 – ер. 706 әйел) болатын. 1956 ж. 64626 адамның талабы ескерілмей тұрған жерлерімен бірге Өзбек КСР-нің құрамына берілді [13].

Халықтың құрамы мен өсіп-өркендеуіне, даму үрдістеріне жастық және жыныстық құрылымындағы өзгерістер те әсер етеді. Халықтың жасы мен жынысы – оның негізгі сипаттамасы, өйткені адамдардың тіршілік әрекетіне, оның өзгерісіне, халық өсіміне яғни туу мен өлімнің интенсивтілігіне әсері зор.

Санак материалдарындағы халық құрамын жастық-жыныстық белгілеріне сәйкес талдаудан республиканы әртүрлі кезеңде тітіренткен тарихи оқиғалардың әсерін байқаймыз. Ғасырдың саяси, экономикалық

катаклизмдері жылдары туылғандар мен соғыс кезеңді басынан өткізгендер. өздерінен кейін туылғандарға қарағанда, санақ материалдарында аз мөлшерді көрсетеді

1897 ж., 1926 ж. және 1936 ж. санақтар бойынша 50 жас және одан жоғарғы жастағылардың арасында қазақтардың үлесінің көп болуы ұлттық ерекшеліктің белгісі болса керек

Қазақстан халқының жастық және жыныстық құрамындағы өзгерістердің XX ғ. бойында жүрген тарихи үдерістерге қатысты өзіндік ерекшеліктері болды. 1926 ж. санақта халықты жынысына, жасына, ұлтына және сауаттылығына сәйкес есепке алды Қазақстан халқының жыныстық құрамындағы өзгерістер динамикасына көз жүгіртсек. 1926 ж. Қазақ АКСР-індегі ерлердің үлесі 50,9%, әйелдер – 49,1%, ауыл халқы бойынша ерлер – 51,3%, әйелдер 48,7%, қала халқындағы 49,1% - ерлер, 50,1% - әйелдер болыпты. Ал, 1939 ж. Қазақ КСР-да ерлер үлесі - 52%, әйелдер - 48%, соның ішінде қала халқының 51,9% - ерлер, 48,1% - әйелдер, ауыл халқының 52% - ерлер, 48% - әйелдер болды. Салыстыру үшін 1939 ж. КСРО бойынша ерлер 47,9%, әйелдер 52,1% қала халқының құрамындағы 47,9 және 52,1%, ауыл халқында 48,0 және 52,0% болып, әйелдер үлесінің басым болғанын айтайық.

1926 ж. 0-4 жастағылар 1923-1926 жж. аралығында туылғандар бүкіл халықтың басқа жастағы топтардың адам санының мөлшерінен анағұрлым көп. Бұлар 1921-1922 жұт пен аштықтан кейінгі 1923-1926 жж. компенсаторлық кезеңде туылғандар. 1921-22 жж. жас балалар мен кәрі жастағылар көп өлгені айтылады. 1926 ж. санақта бұлар 1917-1922 жж. аралығында туылған 5-9 жас аралығындағылар мен 1912-1916 жж. аралығында туылған 10-14 жастағылар. 1921-1922 жж. болған ашаршылықтың өзі халықтың үштен бірін алып кетті деуге болады.

XX ғ. 20-30 жж. халық құрамындағы терең өзгерістерге әкелген демографиялық апат нәтижесіне келсек, оны санақ мәліметтерінде берілетін жас топтары пирамидасынан байқауға болады. Ол жылдардағы жастық және жыныстық көрсеткіш пирамидада үңірейген жерлер түрінде көрінеді. Бұдан кейінгі санақтарда да 1921-1922 жж. туылғандар мен ерлер үлесі төмен болды. Мысалы, 1926, 1939, 1959 жж. және одан кейінгі санақтарда 1921-1922 жж. және 1929-1933 жж. туылғандар мен ерлер үлесі төмен болды. Ашаршылық пен жұт жылдарының нәтижесі санақтарда құлдырау кезеңдері болып былай көрінеді: 1926 ж. санақта 5-9 жастағылар 1939 ж. 15-19 жас, 1959 ж. 35-39 жас, 1979 ж. 55-59 жастағылардың тұсының пирамидаларына ойсырап тұруы. Бұлар 1917-1924 жж. туылып, стихиялы опатты басынан кешіргендер.

1931-1933 жж. ашаршылық кезіндегі туылғандардың орны [illegible] [illegible] [illegible] туралы 1939 ж. санакта олар 5-9 жастағылар, 1959 ж. [illegible] жастағылар, 1979 ж. 45-49 жастағылар бұлар 1930-1934 жж. туылғандар 1921-1922 жж., 1931-1933 жылдардағы ашаршылықтардың «екінші толқыны» кезінде сезілді. Бұл 1945-1949 жылдары туылғандар санының төмен болуы. Нақ осы жылдар компенсаторлық кезеңге сай келеді [illegible] бұл жылдары 1920-1930 жж. туылғандар мен туылуға тиістілердің [illegible] дүниеге келуі керек еді. Ал, Ұлы Отан соғысы 1941-1945 жж. туылғандар санының кемуіне әсер етті. 1959 ж. 45-49 жаста болғандардың санына карасақ, ерлердің майданға кетуінің туу көрсеткішіне тигізген кері әсерін байкаймыз. Көші-кон үдерістерінің нәтижесі де жастық құрылымға өз әсерін тигізді.

Жас мөлшері өскен сайын некеде тұрған алдымен әйелдердің, соған сон ер адамдардың саны өседі. Бұл әсіресе, 39 жаска дейінгі мөлшердегі адамдарға тән. Некеде тұрғандар, әсіресе, 20-29 жас аралығында ерекше көп. Қыз балаларды ерте күйеуге беру, ал, ер адамдардың әйелдерге карағанда кешірек үйленетіндігінен де сандық көрсеткіштер паш етеді. 45 жастан кейін некедегі әйелдер саны төмендей бастайды. Осы жастағы әйелдердің жесір калғандарының саны, керісінше, өсе түскен. Айта кететін нәрсе, 10 жаска дейінгілер ішінде күйеуі өлген 1 әйел де кездескен. Кәрі қыздар мен бойдақтар 30-39 жас аралығындағылардан бастап, 60-жастан аскандар арасында бар.

Сонымен, халықтың жыныс-жастық құрылымындағы өзгерістер республиканы әртүрлі кезеңде тітіреткен тарихи окиғалардан мағлұмат береді. Әрине, бұл окиғалар туғызған «екінші» және «үшінші» толкындар демографиялық құрылымда біртіндеп әлсірей көрінеді. Ал, Қазакстандағы XX ғ. 20-30 жж. жүрген көші-кон үдерістерінің он айырымы жас-жыныс құрамындағы апаттар туғызған құлдырау сәттерін толтырынқырап отыруға негіз болды. Алайда, болған апаттардың орнын толықтыра алмады.

«Елу жылда ел жана»- демекші, замана ағымымен өзгеріске ұшыраған, жаңа түсініктер мен әдеттердің енуі ата салтының түсінілуі мен колданылу деңгейіне де озық түрлерімен оңтайлы түрде әсер етті де. Бірак, отарлық жағдайға түскен казак даласына патша өкіметінің коныстандыру саясатының негізінде көшіп келген казактар мен мұжықтардың, жалпы алғанда славян ұлттарының сандық және үлестік мөлшерінің өсуі кенес үкіметінің тұсында жүргізген көші-кондар аркасында жалғасып, XX ғ. 50-жылдарының соңында казақтарды өз жеріндегі азшылық топка айналдырды. Қазактың діни салт-санасымен астасып жататын ұлттық

әдет-ғұрпы пен қазақ тілінің қолдануы, дәстүрлі шаруашылығы мен мәдени дамуы елеусіз мәнге түсіріліп, ұлттық ерекшелікті сақтаймыз дегендер жазаланыларға ұшырап, «ұлтшыл» деген айдарға ие болып қудалануы да көші-қондық ағындардың демографиялық салдарлары болды.

Қазақ жеріндегі табиғи өсімдегі апатты жағдай мен халықтың сыртқа мәжбүрлі көші-қондық қозғалысы демографиялық апатқа апарған оқиға – 1917-1918 жж. ашаршылық пен оның Қазақстан халықтың әлеуметтік-демографиялық жағдайына әсері болып табылады.

Қазақстан аумағындағы патшалық Ресейдің отаршылдық жүйесі кезеңіндегі қоныстандыру саясатын қоса айтқанда, кеңестік дәуірдегі қоныстандырудың жалғастырылуы және көші-қонның ерікті және мәжбүрлі түрлерінің жоспарлы түрде жүргізілуі, оларды іс-шаралардың нәтижесі қазақ ұлтының сана-сезімі мен әлеуметтік-психологиялық ерекшелігін қалыптаса бастаған социалистік қоғамдағы ортаға бейімделуге әкеліп, кеңестік түрдегі ұлттың қалыптасуына итермеледі.

1. КРОММ. 5-қ. 3-т., 33-іс. 31, 33 пп.

2. КРПМ. 139-қ., 1-т., 26-іс. 196 п.

3. КРОММ. 5-қ., 9-т., 34-іс. 57 п.

4. Алексеенко А.Н. Демографические последствия [illegible] Казахстана [illegible] оценка потерь казахского этноса) // Демоскоп Weekly. – 1–7 февраля – 2 марта 2003. – № 101-102.

5. Глаголева Е.Н. О взаимовлиянии миграции и [illegible] материалах Казахстана // Статистика миграции населения. – Москва: Статистика, 1978. – С. 221.

6. Мухамеджанова Ш. Экономическая политика [illegible] Казахстана в [illegible] конс. 1917-1926 // Вопросы истории. – 1997. – № 6. – С. 126.

7. Базанова Ф.Н. Формирование [illegible] Казахстана в [illegible] гражданской войны и восстановления народного хозяйства // Вестник АН КазССР. – 1979. – № 11. – С. 55-63.

8. ОРОММ. 36-қ., 1-т., 78-іс. 2 п.

9. Асылбеков М.Х., Галиев М.Х. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.

10. КРОММ. 698-қ., 14-т., 17-іс. 10 п.

11. КРОММ. 14-қ., 3-т., 17-іс. 26 п.

12. Бағарбаева А., Бабажанова Ж.А. Миграция – важнейший показатель социально-экономических, этнополитических и демографических процессов // Реалии и прогнозы демографического развития Евразийского пространства: Материалы Международной научно-практической конференции. – Уральск, 15-16 мая 2004 г. – Алматы: Раритет, 2005. – 416 с.

13. КРОММ. 698-қ., 4-т., 932-іс. 8, 13, 30, 40, 57 пп., 14-т., 455-іс. 2, 6, 7 п.

БАЙПАКОВ М.К.
консультант отдела внешних связей НДП «Нур Отан»

СТРАТЕГИЯ-2020 И ЗАДАЧИ НДП «НУР ОТАН» ПО КОНСОЛИДАЦИИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

Консолидация казахстанского общества имеет важнейшее значение для его модернизации, вхождения Казахстана в число пятидесяти наиболее конкурентоспособных стран мира. На это вновь указал в своем Послании народу Казахстана «Новое десятилетие – новый экономический подъем новые возможности Казахстана» президент страны Нурсултан Назарбаев, в котором он предложил обществу стратегический план развития Казахстана до 2020 года. Этот план глава государства охарактеризовал как казахстанский путь к лидерству.

Стратегический план развития Казахстана до 2020 года является сложной, комплексной, многоаспектной программой, имеющей экономические, политические, социальные и другие направления ее реализации. В политическом плане глава государства в своем обращении указал на внутриполитические и внешнеполитические моменты предстоящего десятилетия, которое будет проходить под знаком реализации предложенной им стратегии. Характеризуя внешнополитическое направление деятельности Казахстана, президент указал, что будет проводиться активная, прагматичная и сбалансированная внешняя политика, направленная на обеспечение национальных интересов, повышение международного авторитета страны и укрепление национальной, региональной и глобальной безопасности.

В сфере внутренней политики ведущим приоритетом является социально-политическая стабильность казахстанского общества. Внутриполитическая стабильность определяется главой государства как надежный фундамент реализации стратегического плана-2020. Во внутриполитической сфере и национальной безопасности основными целями до 2020 года остаются сохранение согласия и стабильность в обществе, укрепление безопасности страны.

Здесь необходимо обратить внимание на то, что стратегический план развития Казахстана, являющийся частью общей стратегии «Казахстан-2030», сам по себе несет в себе консолидационные и интегративные функции в казахстанском обществе. Эта стратегия направлена на объединение различных слоев и групп казахстанского общества в

консолидированное целое. На это обратил внимание в Послании глава государства. «Выполнить намеченные грандиозные задачи будущего без объединяющей национальной стратегии невозможно. Если мы хотим добиться успеха, то каждый из нас должен исходить из следующих принципов.

Первый – наша Родина. Независимый Казахстан – прежде всего!

Второй – государство и каждый гражданин отказывается от любых шагов как внутри страны, так и за ее пределами, способными негативно отразиться на стабильности в обществе и на благосостоянии казахстанцев.

Третий – экономический подъем – дело каждого. Это ключ к решению приоритетных социальных проблем, к благополучию всего общества и каждого казахстанца.

Четвертый – интеграция в региональный и мировой рынок – важнейшее условие развития».

В решении исторических задач, намеченных в стратегическом плане развития Казахстана до 2020 года, президент страны возлагает большие надежды на партию «Нур Отан». Партия должна мобилизовать все слои и социальные группы казахстанского общества на реализацию поставленных в стратегии задач и приоритетов. Все члены партии должны принять самое активное участие в разъяснении стратегии и реализации задач предстоящего десятилетия, фактически возглавить эту работу и сделать ее, стратегию, своей программой.

Данное предложение Нурсултана Назарбаева, являющегося лидером партии «Нур Отан», было с воодушевлением подхвачено руководством партии и широкой партийной массой. В тот же день 29 января 2010 года, когда президент на совместном заседании палат парламента ознакомил народ Казахстана со своим посланием, состоялось заседание руководящего совета НДП «Нур Отан» с участием Нурсултана Назарбаева. На этом заседании было принято решение о разработке новой программы партии и принятии ее на двенадцатом съезде партии в июне 2010 года.

С высокой оперативностью идеологический актив НДП «Нур Отан» приступил к разработке новой программы партии. Важно подчеркнуть, что программа партии является ее главным идеологическим документом. Поэтому предложение Нурсултана Назарбаева взять стратегию-2020 в качестве программы «Нур Отана» можно рассматривать как его видение партии в качестве ведущей социально-политической силы, которая привела бы в движение казахстанское общество для претворения в жизнь основных целей и приоритетов стратегии.

Следует отметить, что в настоящее время у «Нур Отана» есть программа, благодаря которой партия прошла официальную регистрацию в министерстве юстиции. В этой программе сформулированы основные цели, приоритеты и идеологические ориентиры партии, на основе которых «Нур Отан» можно рассматривать как системную партию Казахстана.

На основе этой программы в 2007 году была разработана Народная платформа НДП «Нур Отан», с которой партия вышла на парламентские выборы в августе того же года и одержала на них безоговорочную победу, став единственной партией, прошедшей в мажилис. Это говорит о том, что большинство казахстанцев полностью поддержало Народную платформу, восприняв ее цели, приоритеты и ценности как свои собственные. Народная платформа, наряду с программой НДП «Нур Отан», является ее важнейшим идеологическим документом, хотя ее предназначение связано с достаточно кратковременными целями.

Несмотря на наличие существующей программы и Народной платформы, перед партией «Нур Отан» стоит задача разработки ее новой программы. Как показывает историческая и современная международная практика, перед каждой политической партией время от времени встает задача обновления своей программы и вообще идеологии.

Какова идеологическая основа НДП «Нур Отан»? Партия считает, что идеологической основой ее деятельности является политический центризм. Данная идеология направлена на укрепление социально-политической стабильности в казахстанском обществе, его последовательное социально-экономическое развитие, консолидацию всех социально-политических сил, которые стремятся внести свой вклад в процветание Казахстана.

Творческое применение основных идей и ценностей идеологии центризма позволяет партии «Нур Отан» определить свою социальную базу, тех, кто идентифицирует себя с партией, кто поддерживает ее политику и ее лидера, кто голосует за нее на выборах. Главный принцип центризма основан на поддержке экономических, социальных, политических институтов, что предполагает бережное отношение к традиционным общественным, культурным, национальным ценностям Казахстана.

На каких ценностях основывается казахстанская идеология центризма, позволяющие гражданам идентифицировать себя с партией «Нур Отан», а самой партии чувствовать свою укорененность в обществе? Таковыми ценностями НДП «Нур Отан» считает общую для всех казахстанцев родину – Казахстан, единство казахстанского народа, самобытную этническую культуру казахов и других народов Казахстана, народные

традиции, родной язык, патриотизм, семью как ячейку общества, уважение к старшему поколению, к женщине как хранительнице семейного очага, межэтническое и межконфессиональное согласие.

Доминирующее положение НДП «Нур Отан» в партийно-политической системе Казахстана в значительной мере определяется ее идеологией центризма. Эта идеология в ее казахстанской специфике в краткой форме может быть выражена девизом: «Единство – стабильность – развитие». В развернутой форме этот девиз выражается через следующие приоритеты социально-экономической модернизации Казахстана:

- Сильное эффективное государство как гарант политической, экономической и социальной стабильности, где на первом месте стоит реализация прав и свобод граждан.

- Неприкосновенность частной собственности, что является основой свободной конкурентной среды, свободное развитие рыночных отношений, разумное государственное регулирование экономической системы.

- Развитие современной политической системы, включающей в себя многопартийность, политический плюрализм, развитие демократических отношений с учетом международных стандартов ОБСЕ.

- Постепенный переход в социальной политике от государственного патернализма к формированию условий для самореализации граждан Казахстана.

- Традиционные семейные ценности, здоровое нравственное воспитание подрастающего поколения, бережное сохранение народных традиций, создание условий для развития государственного языка, поддержку культурного и языкового многообразия.

Идеология центризма позволяет НДП «Нур Отан» позиционировать себя как народную партию в истинном смысле этого слова. Как народная партия «Нур Отан» отстаивает демократические ценности и защищает интересы всех социальных слоев и групп казахстанского общества. Для партии одинаково близки запросы и потребности всех казахстанцев: жителя города и труженика села, предпринимателя и работника бюджетной сферы, ученого и студента, учителей и врачей, пенсионеров и молодежи, специалиста гражданского сектора и государственного служащего, ветеранов войны и труда. Неслучайно поэтому среди миллионов сторонников партии и политического курса ее лидера, первого Президента страны, каждый гражданин республики может встретить представителя своей социальной группы, профессии. Практически в каждом селе и ауле, районе и городе работают первичные партийные ячейки «Нур Отан».

Партия видит возможность социальной консолидации на основе общенациональных ценностей, без которых невозможен независимый, процветающий Казахстан. Этими общенациональными ценностями, с точки зрения центристской идеологии НДП «Нур Отан» являются: эффективная, многоукладная экономика; гражданское общество, демократическое, правовое государство; духовное возрождение; преумножение культурных ценностей. «Нур Отан» выступает за государственную поддержку подрастающего поколения, ветеранов войны и труда, всех социально уязвимых слоев населения, законность и правопорядок, обеспечение защиты жизни, достоинства и имущества граждан, гражданский мир и неприятие силовых методов решения общественных проблем, достойное место Казахстана в мировом сообществе. Именно вокруг этих ценностей, убеждена партия, возможна консолидация всех социальных сил, заинтересованных в стабильности и процветании Казахстана.

В настоящее время Казахстан вступает в новый этап своей социально-экономической модернизации. С момента обретения независимости под мудрым и неустанным руководством Президента Нурсултана Назарбаева неузнаваемо изменился социально-политический и экономический облик Казахстана. В протекающем на наших глазах сложном процессе общественного обновления НДП «Нур Отан» видит свою роль в том, чтобы внести высокий общественный смысл и упорядоченность, национальное и социальное согласие, дух сотрудничества и разумного компромисса. Для достижения этих целей требуется единство воли и действия всей партии, начиная с ее лидера и кончая рядовыми членами «Нур Отана».

К числу ключевых направлений деятельности НДП «Нур Отан» относится консолидация казахстанского общества, без чего невозможна успешная реализация Стратегического плана развития Казахстана до 2020 года. В числе важнейших условий достижения консолидации общества партия «Нур Отан» рассматривает ее доминирование в партийно-политической системе Казахстана в долгосрочной перспективе. «Нур Отан» должен укреплять свою лидирующую позицию, объединяя вокруг себя широкий спектр политических и общественных сил страны.

Консолидирующая и одновременно мобилизующая роль НДП «Нур Отан» в реализации Стратегического плана развития Казахстана до 2020 года заключается в продвижении в массовое общественное сознание идеологии обновления, прорывной модернизации. Именно эта идеология является основой политической мобилизации общества для реализации

масштабных задач Стратегического плана 2020. При этом следует отметить, что идеология развития, обновления Казахстана тесно связана с идеологией центризма, о которой речь шла выше. По существу, это одна и та же идеология, но в различных ее ипостасях.

Идеология НДП «Нур Отан» может доминировать и объединять казахстанское общество на достаточно длительную перспективу. Это доминирование должно быть обеспечено не административными методами, а силой политического убеждения. Цель «Нур Отана» состоит в том, чтобы идеология партии стала идеологией всего казахстанского общества, обеспечивающей консолидацию всех граждан страны.

В рамках реализации Стратегического плана развития Казахстана до 2020 года НДП «Нур Отан» видит свою задачу в проведении активной воспитательно-образовательной, агитационно-пропагандистской и информационно-разъяснительной работы с населением. Партия будет осуществлять свою деятельность в тесном и конструктивном взаимодействии с органами государственного управления, общественными объединениями и гражданами, научными организациями и институтами, деловыми кругами и средствами массовой информации. Эта и другие виды деятельности должны способствовать успешному решению задач консолидации казахстанского общества, стоящими перед НДП «Нур Отан» в связи с возложенными на нее Президентом Нурсултаном Назарбаевым ответственными задачами по реализации Стратегического плана развития Казахстана до 2020 года.

УАЛТАЕВА А.С.
сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, к.и.н.
(г. Алматы)

МЕСТО И РОЛЬ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ШОС

Стабильное и безопасное развитие Республики Казахстан, дальнейшие перспективы демократических реформ во всех общественных сферах невозможны в отрыве от происходящих кардинальных мировых преобразований и мировых явлений, проблем и тенденций в процессе развития мирового сообщества.

Остановимся на некоторых вопросах политической субъектности

и политического участия Республики Казахстан в деятельности международных политических институтов. В Послании Главы государства Республики Казахстан Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстан-2030» определены основные условия стабильного и безопасного развития, которые требуют дальнейшего комплексного и всестороннего научного исследования [1]. В данной статье рассматривается сложная и актуальная внешнеполитическая проблема функционирования международной региональной организации в Центрально-азиатском регионе – Шанхайской Организации Сотрудничества и политической деятельности и участия в ней Республики Казахстан, включающее в себя широкий спектр взаимных действий экономического, военно-политического и гуманитарного характера. Большое внимание уделяется в ШОС наращиванию темпов экономического взаимодействия, в том числе в сферах энергетики, транспорта, сельского хозяйства, торговли и инвестиций, включая деятельность Межбанковского объединения, Делового совета ШОС, а также созданию трансконтинентального транспортного коридора между Европой и Азией [2]. Необходимо отметить, что ШОС не является военно-политическим союзом и ее деятельность не направлена против других государств и регионов.

В начале 90-х годов XX века в Республике Казахстан была выдвинута внешнеполитическая концепция добрососедства и взаимовыгодного сотрудничества в системе международных отношений. Одними из практических шагов по ее реализации был отказ от оружия массового поражения, участие и инициирование программ по глобальному разоружению. Однако данные меры еще не являлись полноценными гарантами суверенитета и нерушимости границ государства. В связи с этим, решение о создании организации «Шанхайской Пятерки» в целях взаимной координации действий для разрешения противоречий в области границы, а также урегулирование вопросов сотрудничества в рамках ШОС полностью соответствовало интересам Казахстана. В частности, формирование «Шанхайской Пятерки» во многом способствовало развитию двустороннего процесса урегулирования приграничного вопроса между Республикой Казахстан и Китаем.

Началом углубления процесса интеграции стало подписание 10 января 1997 года в Бишкеке Договора о вечной дружбе между Кыргызской Республикой, Республикой Казахстан и Республикой Узбекистан.

24 сентября 1997 года было подписано дополнительное Соглашение «О казахстанско-китайской государственной границе», которое отражало контуры прежней русско-китайской границы, с дополнениями частично в

ущерб интересам Казахстана. Это был определенный успех казахстанской дипломатии в обеспечении гарантии стабильности в двусторонних отношениях. Стремление Казахстана установить стабильные, добрососедские отношения с Китаем как на важной гарантии безопасности нашего государства привело к необходимости организации единой системы региональной безопасности. По мнению Главы государства, «лучшим нашим оружием, обеспечивающим защиту национальных интересов и паритет сил на ближайшую и дальнейшую перспективу, должна быть политика интеграции, в первую очередь – укрепление и развитие Центрально-Азиатского Союза между Казахстаном, Кыргызстаном и Узбекистаном», «корни религиозно-экстремистских группировок, действующих на территориях стран ШОС, прорастают за пределами нашей организации. Шанхайская организация призвана стать щитом, который защитит наши страны от террористической угрозы. Мы считаем необходимым продолжить совместные антитеррористические учения с участием правоохранительных сил. Нужно в срочном порядке выработать механизмы оперативного реагирования на чрезвычайные события. Важно не только адекватно реагировать, но и действовать на упреждение актов терроризма. Усилия ШОС должны органично вписываться в широкий международный контекст, стать неотъемлемой частью глобальной системы противодействия терроризму». Процессы центрально-азиатской интеграции являются одной из форм разноуровневой и многоступенчатой интеграции в рамках Содружества [1, с. 17].

В 1996-1997 гг. главами Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации и Республики Таджикистан были подписаны соглашения об укреплении доверия в военной области и о взаимном сокращении вооруженных сил в районе границы, а также итоговые документы, подписанные в ходе встреч в Алма-Ате (1998 г.), Бишкеке (1999 г.) и Душанбе (2000 г.), внесли важный вклад в дело поддержания мира, безопасности и стабильности в регионе и во всем мире, значительно обогатили практику современной дипломатии и регионального сотрудничества, оказали широкое и позитивное влияние на международное сообщество.

Целями Шанхайской организации сотрудничества являются: укрепление между государствами-участниками взаимного доверия, дружбы и добрососедства; поощрение эффективного сотрудничества между ними в политической, торгово-экономической, научно-технической, культурной, образовательной, энергетической, транспортной, экологической и других областях; совместные усилия по поддержанию и

обеспечению мира, безопасности и стабильности в регионе, построению нового демократического, справедливого и рационального политического и экономического международного порядка.

С целью координации сотрудничества и организации взаимодействия компетентных министерств и ведомств государств-участников Шанхайской организации сотрудничества создается Совет национальных координаторов государств-участников этой организации. Деятельность указанного совета определяется временным положением, утвержденным министрами иностранных дел государств-участников.

Президент РК Н. Назарбаев в книге «Критическое Десятилетие» отмечает, что ШОС обладает большим потенциалом миротворчества и безопасности. Кроме того, «знаменательно, что ШОС на сегодня позволил решить ряд вопросов: снять напряженность в отношениях между его участниками, урегулировать пограничные вопросы, создать форум для постоянного обсуждения и налаживания отношений. В этой ситуации факт вхождения в региональную систему безопасности Антитеррористической коалиции, при эффективности ее действий по стабилизации военно-политической обстановки в регионе, не может быть квалифицирован как случайность. Фактически Антитеррористическая коалиция заполнила собой те уязвимые окна в системе региональной безопасности, которые не могли быть закрыты существовавшими военно-политическими структурами». В процессе развития ШОС Казахстан сыграл важную роль в следующих сферах:

В политической сфере: Принимая на себе все основные обязательства и выполняя все договоренности, закрепленные различными официальными документами 1996-1999 годов, а также инициируя различные совместные проекты стран-участниц, Казахстан тем самым фактически заявил о себе в качестве равноправного и влиятельного участника данного объединения. Со своей стороны Казахстан осуществляет меры по развитию практического взаимодействия по линии компетентных ведомств пяти государств, включая проведение консультативных встреч и согласования совместных мероприятий стран ШОС. По мнению Председателя Сената Парламента Республики Казахстан К. Токаева, ШОС стала заметным фактором современных международных отношений и привлекает к себе все большее внимание со стороны правительств различных государств, международных организаций, дипломатов и представителей политических кругов [3].

Казахстан не раз подтверждал свою решимость в не допущении использования своей территории для организации деятельности,

наносящий ущерб суверенитету, безопасности и порядку любого из государств ШОС. Особенно это касается пресечения попыток ведения подрывной деятельности против китайских властей в СУАР КНР со стороны нелегальных уйгурских организаций, действующих в Казахстане;

- был одним из инициаторов создания в 1996 году этого межгосударственного объединения, нацеленного на снижение напряженности вдоль бывшей советско-китайской границы и ее делимитации между Казахстаном, Киргизстаном, Таджикистаном, Россией и Китаем. Следует признать, что казахстанское руководство со своей стороны приложило максимум возможных усилий, чтобы в этом направлении были достигнуты требуемые результаты, в частности, по завершению процесса демаркации и отводу войск на стокилометровое расстояние от границ Китая;

- занял активную внешнеполитическую позицию, согласующуюся с общими стратегическими интересами остальных членов межгосударственного объединения по проблеме усиления военно-политической напряженности в регионе, а именно по поводу формирования оси Вашингтон - Токио - Сеул и планов развертывания региональной системы ПРО, а также выхода из под контроля гонки вооружений в Юго-Восточной Азии. Указанные обстоятельства побудили казахстанское руководство к инициированию активизации взаимодействия стран-участниц ШОС против надвигающейся угрозы безопасности Азии. Казахстан стал одним инициаторов организации сотрудничества руководителей правоохранительных органов пяти стран в области пресечения негативного воздействия на ЦАР организованной преступности, наркотрафика, терроризма, сепаратизма и религиозного экстремизма. Казахстан всецело поддерживает усилия России, Китая, Таджикистана и Кыргызстана, столкнувшихся в полном объеме с проявлениями этих конфликтогенных тенденций.

В экономической сфере. Вследствие своего своеобразного геополитического и геостратегического положения, расположения в центре ЦАР на стыке Европы и Азии, Казахстан стал выгодным транзитным пунктом для всех стран мира, в том числе и для стран ШОС. Так, для Таджикистана, Кыргызстана, России и Китая территория Казахстана является своеобразным выходом на промышленно-сырьевые зоны и рынки сбыта друг для друга.

Именно это обстоятельство во многом обуславливает активизацию действий казахстанского руководства по укреплению торговых и

экономическихсвязейсмеждустранамимежгосударственногообъединения. По его мнению, это может стать не только реальной предпосылкой для возрождения и укрепления экономик постсоветских стран, привлечения инвестиций в регион, достижения взаимной экономической выгоды странами данной региональной организации, но и дополнительным фактором обеспечения политико-экономической безопасности в зоне действия Шанхайского соглашения. Позиция Казахстана в экономической сфере основывается на том, что он предлагает наиболее приемлемые действия по наращиванию взаимодействия стран ШОС как на многосторонней основе, поддерживая, например, реализацию торгово-экономической концепции "второго Шелкового пути", так и на двусторонней основе. Для этого Казахстан намерен принять участие в целом ряде совместных проектов в топливно-энергетической и торговой отраслях государств ШОС. Кроме того, именно Казахстан на проходящей в Алматы в 1998 году очередной встрече стран ШОС настоял на подписании Совместного заявления по определению дальнейших приоритетов данного межгосударственного объединения в сфере поощрения и развития торгово-экономического сотрудничества. При этом Казахстан неоднократно подчеркивал необходимость привлечения внимания к возникающим в результате непродуманной экономической деятельности экологическим проблемам, необходимости взаимоувязки интересов стран ШОС в использовании общих для них стратегических природных ресурсов.

Успешное развитие взаимодействия в сфере таможенного дела, в области современных информационных и телекоммуникационных технологий, развития транзитного потенциала и других сферах было особо подчеркнуто в Пекине 3-5 июня 2008 года в Секретариате ШОС на заседании Комиссии старших должностных лиц министерств государств-членов ШОС, отвечающих за внешнеэкономическую и внешнеторговую деятельность (КСДЛ).

В социокультурной сфере. Здесь Казахстан выступил с инициативами культурной интеграции. Идея о культурной и экономической интеграции оформилась во вполне конкретные предложения. Так, одним из них стало предложение ввести в практику систему грантов, выдаваемых главами государств выдающимся деятелям ЦА в области науки, литературы и культуры «для изучения достижений братских народов». Президент РК предложил учредить премию президентов ЦА за выдающиеся достижения в области науки и культуры, а также он предложил организовать межгосударственные НИИ.

Президент РК Н. Назарбаев считает необходимым создание Центрально-азиатского инновационного фонда, который мог бы участвовать в разработке и реализации государственных программ финансовой поддержки инновационной деятельности, формировать рынок научно-технической продукции, заниматься целевым кредитованием инновационных программ на конкурсной основе, содействовать созданию технических центров и технопарков, развивать экспертные, консультационные, учебно-методические, лизинговые и иные рыночные структуры в сфере инновационной деятельности и др. Президент РК предложил также с помощью прямого совместного софинансирования реализовать проект «Цивилизация Центральной Азии» (ЦЦА).

Для Казахстана, как и для других центрально-азиатских участников организации, также очень важно сотрудничество в области развития транспортных коммуникаций. Создание железнодорожных, автомобильных, речных, авиационных коммуникаций, соединяющих АСЕАН с Европой через Центральную Азию, способствовало бы росту торговли и устойчивому экономическому развитию государств ЦА. Развитие трансконтинентального коммуникационного коридора на месте бывшего Великого шелкового пути очень важно и для Китая, стремящегося получить доступ к нефтяным ресурсам прикаспийского бассейна и найти новые выходы на рынки Европы. Интерес Китая в развитии коммуникаций через территории государств Центральной Азии будет расти по мере экономического роста китайской экономики и освоения западных регионов Китая.

Кроме развития торговли и транспортных коммуникаций, участие в ШОС дает возможность дополнительного взаимодействия в экологической сфере на приграничной территории, в разрешении проблем трансграничных рек, миграции, проживания диаспор [4].

Дальнейшие перспективы сотрудничества в рамках ШОС рассматривались 7 января 2002 года в Пекине на внеочередном совещании министров иностранных дел государств-участников. Министры подчеркнули, что ШОС является одной из самых перспективных и динамично развивающихся региональных организаций. Значение деятельности ШОС заключается в формировании новой системы безопасности в Азии путем сотрудничества шести государств, с возможностью последующего присоединения других стран региона при согласии их строго соблюдать принципы и обязательства, заложенные в основу организации. В этой связи определена ближайшая перспектива развития ШОС, которая заключается в ее полном институциональном оформлении. Стороны полагают,

завершить согласование Хартии ШОС для подписания ее на очередном саммите глав государств-участников ШОС в июне 2002 года в Санкт-Петербурге. Подписание Хартии станет фундаментом для формирования исполнительных органов ШОС, определения организационных процедур, включая механизмы принятия новых членов и наблюдателей. В этом контексте большое значение придается деятельности Совета Национальных координаторов ШОС, которым предстоит подготовить пакет соответствующих положений и документов, предназначенных для укрепления правовой базы организации [5].

26 апреля 2002 г. в Москве состоялось очередное Совещание министров иностранных дел государств-участников Шанхайской организации сотрудничества. В центре внимания были вопросы, связанные с подготовкой саммита ШОС в Санкт-Петербурге в начале июня 2002 года и ходом реализации подписанной главами шести государств в Шанхае 15 июня 2001 года Декларации о создании Шанхайской организации сотрудничества, а также актуальные международные вопросы [6].

В сентябре 2003 г. под региональное сотрудничество была подведена правовая база, основу которой составила Программа многостороннего торгово-экономического сотрудничества, рассчитанная до 2020 г. В Программе определена стратегия и тактика экономического сотрудничества стран-участниц ШОС. Планировалось создание зоны свободной торговли (ЗСТ) в рамках ШОС. В условиях глобализации региональная интеграция позволит преодолеть хозяйственную отсталость и сырьевую направленность экономик государств-участниц этого объединения. [7].

В 2004 году был создан Антитеррористический центр со штаб-квартирой в Ташкенте. Большие запасы природных ресурсов, промышленная, технологическая и научная база, трудовой потенциал населения способствовали развитию экономики ШОС: Важными показателями растущего авторитета ШОС на мировой арене являются предоставление в декабре 2004 года Организации статуса наблюдателя при Генеральной Ассамблее ООН, подписание в апреле 2005 года меморандумов о взаимопонимании между ШОС и АСЕАН, ШОС и СНГ.

На заседание Совета министров иностранных дел государств - членов СМИД ШОС, были рассмотрены вопросы текущего состояния дел в Организации, ход подготовки к предстоящему Саммиту ШОС в Астане. 5 июля 2005 года в Астане были приняты - Декларация глав государств-членов Шанхайской организации сотрудничества и Концепция ШОС в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом [8]. Главы государств исходят из того, что в XXI веке Азиатско-Тихоокеанскому

региону суждено сыграть важную роль в обеспечении мира и развития. и выступают за то, чтобы в АТР не появлялись разделительные линии как в целом, так и в его отдельных составных частях; за то, чтобы любые недоразумения и споры между государствами решались мирными средствами, путем переговоров; чтобы в этом динамичном регионе прочно утверждалась атмосфера дружбы, взаимопонимания, взаимодействия и конструктивности. Способствовать этому — одно из основных направлений деятельности ШОС. Государства-члены ШОС будут пресекать на своих территориях попытки подготовки и осуществления актов терроризма, в том числе направленных против интересов других государств, не предоставлять убежища лицам, обвиняемым или подозреваемым в совершении террористической, сепаратистской и экстремистской деятельности, и выдавать таких лиц при наличии соответствующих обращений со стороны другого государства ШОС в строгом соответствии с действующими законодательствами государств-членов. Предметом приоритетного внимания должно быть углубление сотрудничества в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров в соответствии с Соглашением о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров от 17 июня 2004 года. ШОС готова активно участвовать в международных усилиях по формированию вокруг Афганистана антинаркотических поясов, в разработке и осуществлении специальных программ по оказанию помощи Афганистану в целях стабилизации его социально-экономической и гуманитарной ситуации.

Актуальной задачей является выработка согласованных методик и рекомендаций по проведению профилактических мероприятий, соответствующей разъяснительной работы среди населения в целях противодействия попыткам деструктивного влияния на общественное мнение. Государства-члены будут активно способствовать расширению взаимодействия в рамках ШОС в таких областях, как образование, культура, спорт, туризм. Участники Душанбинской встречи в 2005 г. подчеркивали необходимость уважения исторических и культурных традиций каждой страны и каждого народа и усилий, направленных на сохранение в соответствии с международным правом единства государства и его территориальной целостности, а также на поощрение отношений добрососедства между народами и их совместное развитие. Особое значение будет иметь объединение усилий по налаживанию тесного сотрудничества по промышленному освоению новых энерготехнологий, в том числе в контексте борьбы с глобальными изменениями климата. В

этой связи повышенное внимание планируется уделить выработке общих подходов государств-членов ШОС к преодолению негативных последствий климатических изменений и развитию экологически чистой энергетики. Главы государств отметили, что создание в Центральной Азии зоны, свободной от ядерного оружия, является важным шагом, направленным на укрепление режима Договора о нераспространении ядерного оружия. В этой связи они исходят из того, что Семипалатинский договор от 2006 года будет способствовать укреплению мира и стабильности в регионе, борьбе с международным ядерным терроризмом, предотвращая попадание ядерных материалов и технологий в руки негосударственных субъектов.

26 октября 2005 г. в Москве состоялось заседание Совета глав правительств государств-членов ШОС. На заседании обсуждались вопросы дальнейшего углубления торгово-экономического и гуманитарного сотрудничества, в частности, в таможенной и транспортной областях, в наукоемких отраслях, в сфере природопользования и ТЭК.

Выступая на заседании Совета министров иностранных дел государств-членов ШОС в Шанхае 15 мая 2006 года Министр иностранных дел РК К. Токаев отмечал, что главным итогом сотрудничества стало укрепление взаимного доверия в военно-политической сфере, что внесло весомый вклад в дело глобального миростроительства, а также заложило фундамент для последующего многопрофильного сотрудничества в регионе [9].

13 июня 2006 г. Глава государства Н. Назарбаев прибыл в Шанхай для участия в юбилейном заседании Совета глав государств и посвященном 10-летию «Шанхайской пятерки» и пятилетию ШОС. Были обсуждены вопросы укрепления стратегического партнерства между странами и перспективы дальнейшего развития торгово-экономического сотрудничества.

После заседания Президент РК выступая перед корреспондентами ведущих СМИ КНР отмечал, что в числе несомненных достижений процесса развития ШОС можно отметить реально сформированную широкую зону безопасности и доверия вдоль границ, что является жизненно важным для мирного развития и процветания народов региона, а также развития самой Организации. В ходе предыдущих Саммитов, регулярных встреч заложена прочная правовая база для достижения целей Организации, сформированы действующие органы ШОС - Секретариат и Исполнительный Комитет Региональной Антитеррористической Структуры, завершено создание органов экономического сотрудничества. В 2004 году в Ташкенте учрежден орган

ШОС - Региональная антитеррористическая структура (РАТС). Одним из основных направлений деятельности которого является формирование нормативной правовой базы сотрудничества государств - членов ШОС в борьбе с терроризмом, сепаратизмом и экстремизмом. Также в ноябре 2005 г. была создана «Контактная группа ШОС-Афганистан», в рамках ШОС действует Соглашение о сотрудничестве в борьбе с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ и их прекурсоров. Для устранения перманентной опасности отметил Президент РК будут наращиваться усилия по созданию так называемого «антинаркотического пояса» вокруг Афганистана, приниматься меры по подключению к процессу государственного и экономического обустройства этой страны [10].

18 октября 2006 г. казахстанская делегация во главе с Министром образования и науки РК Б. Айтимовой приняла участие в состоявшемся в государственной резиденции Дяоюйтай в Пекине Первом совещании министров образования государств-членов ШОС. Стороны договорились определить высшие учебные заведения в странах ШОС для обучения студентов и стажеров [11].

15 августа 2007 г. Президент РК Н. Назарбаев прибыл в Кыргызскую Республику для участия в заседании Совета глав государств-членов Шанхайской Организации Сотрудничества. В Бишкеке состоялась встреча Президента Казахстана с Президентом Афганистана Хамидом Карзаем, который рассказал о развитии дорожно-транспортной системы страны, налаживанию тесных торговых связей и роста транзитного потока из стран Центральной Азии. По словам Н. Назарбаева, Казахстан заинтересован в стабилизации ситуации в Афганистане, готов оказать помощь в реабили-тации ее экономики. С этой целью в Казахстане разрабатывается Специальная Программа поддержки Афганистана, которая предусматривает подготовку специалистов различного профиля, строительство объектов, а также гуманитарную помощь. Также Глава государства Казахстана сообщил афганскому коллеге, что казахстанские предприниматели серьезно заинтересованы в инвестировании во взаимовыгодные проект территории Афганистана.

16 августа 2007 была принята Бишкекская декларация глав государств-членов ШОС - Республики Казахстан, Китайской Народной Республики, Кыргызской Республики, Российской Федерации, Республики Таджикистан и Республики Узбекистан [12.]. Подписан Договор о долгосрочном добрососедстве, дружбе и сотрудничестве государств и еще 9 документов, которые призваны придать дополнительный импульс

дальнейшему углублению партнерских отношений на принципах равноправия, взаимного уважения и учета интересов всех партнеров до 2020 г. [13].

Таким образом, актуальность и значимость внешнеполитического сотрудничества РК с международными организациями в частности с ШОС заметно возрастают. Данная политическая тенденция связана с тем, что Казахстан в этом году занимает место председателя в ОБСЕ. Это значительное политическое событие, поскольку РК является первым из постсоветских стран, которой доверено руководить авторитетной международной организацией.

1. Назарбаев Н.А. Казахстан - 2030: Процветание, безопасность и улучшение благосостояния всех казахстанцев. Послание Президента страны народу Казахстана. – Алматы: Жеті жарғы, 2005. – 144 с.]

2. Султанов Б.К. Многовекторная внешняя политика Казахстана. Казахстан сегодня: монография. Под общ. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 416 с.

3. Токаев К.К. Казахстан и Азиатский Континент. - Дипломатия Республики Казахстан. - Астана: Елорда, 2003. - 552 с.

4. Назарбаев Н.А. Критическое десятилетие. – Астана. – 2000. – С.433.

5. Дипломатический курьер. 2002. №1-2. С. 189.

6. Дипломатический курьер. 2002.№ 1-2. С. 202.

7. Сыроежкин К.Л. ШОС и интеграционные объединения на постсоветском пространстве: Проблемы экономического и финансового сотрудничества в рамках ШОС. ММНПК (31 мая 2006г.) – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2006. – 181 с.

8. Дипломатический курьер. 2005. № 2. С. 197.

9. Дипломатический курьер. 2006. № 2. С. 208-209].

10. Дипломатический курьер. 2006. № 2. С. 192-193.

11. Дипломатический курьер. 2006. № 4. С. 226-227.

12. Дипломатический курьер. 2007. № 3. С. 123-127.

13. Дипломатия жаршысы. 2007. № 1. С. 191.

КОЖАМЖАРОВА Ж.Ж.

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Яссави (г. Туркестан)

ТОРГОВО-ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО КАЗАХСТАНА И РОССИИ

После распада СССР отношения между Россией и Казахстаном превратились в одну из важнейших составляющих не только на постсоветском пространстве, но и в сфере геополитики. Дипломатические отношения между Российской Федерацией и Республикой Казахстан установлены 22 октября 1992 года и все это время российско-казахстанские

отношения развиваются в духе добрососедства, союзничества и стратегического партнерства. Казахстан был первым государством СНГ, с которым Россия заключила Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи. Договором предусматриваются создание общего военно-стратегического пространства, совместное использование военных баз, полигонов и иных военных объектов. За прошедшие годы между двумя странами было подписано более 270 договоров и соглашений о сотрудничестве [1].

Казахстан и Россия являются крупными экспортерами нефти. В течение ряда лет Россия определяла ограничительные квоты для прокачки казахстанской нефти по трубопроводу Атырау - Самара. Сейчас эти квоты существенно не ограничивают объемы прокачки нефти, с участием и по территории России проложен новый нефтепровод Тенгиз - Новороссийск, значительно расширивший возможности Казахстана по экспорту нефти. Выгоду имеет и Россия за счет увеличения объемов оплаты транзита нефти через ее территорию. Выгоды от такого сотрудничества существенно выше, чем потери (если таковые имеются) от конкуренции на внешнем рынке нефти. Национальные интересы каждой страны всегда были и останутся. Такова реальность. Важно учитывать это и искать наиболее оптимальные пути решения возникающих проблем на основе уважения этих интересов, урегулирования спорных вопросов, поиска вариантов, сулящих выгоду обоим государствам. В целом же, можно сказать, что точек, где могут возникнуть конкуренция, соперничество, не так уж и много. В основу развития экономического партнерства и сотрудничества Казахстана и России положены принципы равноправия, взаимовыгодности, эффективности, децентрализации и отказа от ограничения свободной конкуренции [2].

Говоря о приоритетах, необходимо отметить важное значение взаимоотношений с Российской Федерацией. Равноправное и взаимовыгодное партнерство с Россией имеет стратегический характер и оказывает серьезное влияние на укрепление взаимовыгодного экономического, оборонного, информационного и гуманитарного пространства в рамках СНГ. Партнерству, добрососедству и сотрудничеству с Россией альтернативы не существует. Мы также исходим из фундаментальной посылки о том, что демократическое развитие России является необходимым условием стабильного и безопасного развития Казахстана. Дружественные казахстанско-российские отношения - мощный фактор стабилизации ситуации на огромной части евразийского пространства, весомый вклад в глобальную стабильность и безопасность.

Не стоит обходить такой аспект казахстанско-российских отношений, как проживание в Казахстане миллионов этнических русских и возникающие в связи с этим псевдоконфликтные ситуации. Как бы то ни было, подписанные в Москве в январе 1995 года соглашения в экономической, гуманитарной, внешнеполитической областях не только направлены на решение сложившихся вопросов, связанных с выбором гражданства, но и стали, по признанию ряда политиков, шагом на пути к образованию общего пространства - в известной степени предтечи Евразийского союза. Историческая общность, взаимосвязь и взаимозависимость экономики двух стран составляют основу казахстанско-российских отношений.

Следует исходить также из того, что Россия в настоящий момент и в перспективе представляет собой наиболее широкий и надежный рынок для разнообразной казахстанской продукции, и наоборот, источник получения необходимых для нас товаров и технологий. Стабильное и динамичное развитие казахстанско-российских связей в новых исторических условиях обеспечивается серьезной договорно-правовой базой. Основу составляет Договор о дружбе, сотрудничестве и взаимной помощи между РК и Российской Федерацией от 25 мая 1992 г., а также - договоры и соглашения, подписанные в ходе первого официального визита в Россию Президента Н. А. Назарбаева в марте 1994 г. и его рабочей встречи с Президентом Б. Н. Ельциным в январе 1995 г. 28 марта 1994 г. был подписан пакет из 22 договоров и соглашений, в том числе 4 на уровне глав государств.

Прежде всего - это Договор о дальнейшем углублении экономического сотрудничества и интеграции, Договор о военном сотрудничестве, Соглашение об основных принципах использования космодрома Байконур и Меморандум по вопросам гражданства и правового статуса граждан двух стран. 20 января 1995 года президенты Н. А. Назарбаев и Б. Н. Ельцин скрепили своими подписями Договор между РК и Российской Федерацией о правовом статусе граждан РФ, постоянно проживающих на территории РК и граждан РК, постоянно проживающих на территории РФ, а также Соглашение между РФ и РК об упрощенном порядке приобретения гражданства гражданами РФ, прибывающими для постоянного проживания в РК и гражданами РК, прибывающими для постоянного проживания в РФ. Тогда же в Кремле были подписаны Соглашение между двумя правительствами о едином порядке регулирования внешнеэкономической деятельности, Протокол о введении режима свободной торговли без изъятий и ограничений при объединении таможенных территорий РК и РФ, целый ряд двусторонних

соглашений в области военного сотрудничества, в финансовой сфере и, наконец, трехстороннее Соглашение о Таможенном союзе между Казахстаном, Россией и Беларусью.

Президент Н. А. Назарбаев на совещании по вопросам внешней политики, состоявшейся в феврале 1995 г., подводя итоги внешнеполитической деятельности за 3 года, отметил, что сложился международный имидж нашей Республики как серьезного и надежного партнера, заложены необходимые предпосылки для интегрирования Казахстана в мирохозяйственные связи. Определенные шероховатости в двусторонних отношениях с Россией, имевшие место в середине 90-х гг. вытекали не только из объективных различий в подходах, диктуемых не вполне идентично звучавшими национально-государственными интересами двух стран, но и из определенной противоречивости посылок в определении для себя приоритетов на международной арене в условиях незавершенного формирования внешнеполитических доктрин. Нет сомнений в истинности, глубокой жизненности устремлений народов к дружбе и согласию, их понимании того, что у России и Казахстана - общая судьба. Переживаемый нами исторический период поставил перед обществом сложные вопросы, подверг каждого из нас серьезным испытаниям. Народы Казахстана и России, стоящие плечом к плечу на пороге новой эпохи, вместе, с честью преодолели имевшиеся проблемы и вошли в XXI век, преисполненные осознанием величия стоящих перед ними задач [3].

Развитие добрососедских отношений и многопланового сотрудничества с Казахстаном является важным звеном российской внешней политики в Центральной Азии. Углубляется стратегическое партнерство, закрепленное в подписанной в 1998 году Декларации между Российской Федерацией и Республикой Казахстан о вечной дружбе и союзничестве, ориентированном на XXI столетие. Высокой интенсивностью отличается политический диалог, которому присущи такие качества, как открытость и доверительность. В основе многогранного взаимодействия наших стран — уважение национальных интересов, благожелательное отношение друг к другу, совпадение или близость подходов к широкому кругу международных и региональных проблем. Россия и Казахстан выступают за углубление интеграционных процессов в рамках СНГ и Евразийского экономического сообщества, дальнейшую активизацию деятельности Организации Договора о коллективной безопасности и Шанхайской организации сотрудничества, укрепление мер доверия на евразийском пространстве. Казахстан и Россия являются активными участниками

Организации Договора о коллективной безопасности, созданной в 2003 году на основе Договора о коллективной безопасности. Согласно достигнутым договоренностям военно-технические поставки из России для Казахстана в рамках ОДКБ осуществляются по внутренним российским ценам (соглашение о льготных условиях продажи вступило в силу с 1 января 2004 года). В новой военной доктрине Казахстана определено, что приоритетным направлением в международном военном сотрудничестве республики является активизация военного и военно-технического сотрудничества с государствами - членами ОДКБ «исходя из необходимости консолидации усилий по созданию единого оборонного пространства и обеспечению коллективной военной безопасности».

Кроме того, важнейшим приоритетом внешней политики Республики Казахстан становится и развитие взаимовыгодного сотрудничества со странами Шанхайской организации сотрудничества (ШОС), в которую входят также Россия, Китай, Киргизия, Таджикистан и Узбекистан. Как подчеркнуто в послании Н. Назарбаева народу страны, «сегодня эта организация основывается на двух основных моментах: безопасности и экономике, причем ведущую роль играют вопросы обеспечения безопасности. И это правильно, потому что сейчас угроза безопасности является самой серьезной для региона». Экономическая интеграция в рамках Евразийского экономического сообщества (ЕврАзЭС) также остается для Казахстана главным ориентиром. В Казахстане считают, что расширение ЕврАзЭС будет, безусловно, способствовать более эффективной реализации задач формирования общего энергетического рынка, транспортного союза, углубления взаимодействия в промышленности, аграрной сфере, проведения согласованной социальной политики. Именно через партнерство с Россией в рамках ШОС и ЕврАзЭС Казахстан к 2015 году намерен войти в число 50 наиболее развитых стран мира. Программа «30 корпоративных лидеров Казахстана», разрабатанная правительством, направлена на выполнение этой задачи. Президент Н. Назарбаев ставит перед государственными структурами и страной конкретные цели: увеличить общие объемы промышленного производства в 2 раза; национальная банковская система обязана обеспечить превращение республики в финансовый центр Центрально-Азиатского региона; сельское хозяйство страны должно достичь уровня производства восточноевропейских стран и Казахстан должен войти в пятерку мировых экспортеров зерна.

Казахстан входит в десятку основных внешнеторговых партнеров

России. В 2002 году совместный товарооборот составил около 4.4 млрд. долларов. Большое значение здесь имеет межрегиональное и приграничное сотрудничество, которое дает более 70% внешнеторгового оборота между Россией и Казахстаном. Перспективным направлением двустороннего сотрудничества является взаимодействие в топливно-энергетическом комплексе. В соответствии с подписанным в июне 2002 года межправительственным соглашением о транзите казахстанской нефти объемы ее прокачки через территорию России в 2003 году превысил 19 млн. тонн (нефтепроводы Атырау — Самара, Кенкияк — Орск, Омск — Павлодар). Хорошие перспективы в газовой отрасли имеет созданное совместное предприятие «КазРосГаз». Подписанный в мае 2002 года Протокол к российско-казахстанскому Соглашению о разграничении дна северной части Каспия позволяет устойчиво наращивать сотрудничество в освоении его ресурсов [4].

Во внешнеэкономических связях России со странами СНГ Казахстан занимает третье место (после Республики Беларусь и Украины). В общем товарообороте РФ со странами СНГ доля РК составляет 15 процентов. Удельный вес России в товарообменных операциях Казахстана - 24,7 процента. В результате подписанного в августе 2006 года соглашения по совместному транзиту грузов через территорию Казахстана и российских грузов через Казахстан в Среднюю Азию, в Китай грузооборот между Казахстаном и Россией вырос на 30 процентов. Из 27 субъектов РФ, расположенных по границе с государствами СНГ, 12 граничат с Казахстаном. Это придает особую актуальность расширению и углублению приграничного сотрудничества между ними.

В 2005 году товарооборот между Казахстаном и Россией составил порядка 10 млрд. долларов вместо планируемых 9 млрд. За 2006 год оборот между Россией и Казахстаном вырос, достигнув объема примерно 12.8 млрд. долларов. Доля российского экспорта в нем составила 8.9 млрд. (рост на 37,3 процента), импорта – около 3,8 млрд. (рост на 19,1 процента). Реализуются и несколько значительных совместных российско-казахстанских проектов. Один из самых амбициозных – «Евразийский банк развития» с уставным капиталом в 1.5 млрд. долларов (доля России – 1 млрд., Казахстана - 500 млн.). Цель – финансирование различных экономических программ в рамках ЕврАзЭС. В настоящее время рассматриваются планы расширения мощностей Каспийского трубопроводного консорциума до 67 млн. тонн нефти в год за счет увеличения объемов поставок по маршруту Тенгиз - Новороссийск. Ведется совместная разработка

каспийских месторождений Курмангазы, Хвалынское, Центральное. Между Москвой и Астаной подписано соглашение о сотрудничестве в создании совместного предприятия на базе Оренбургского газоперерабатывающего завода. Комментируя это соглашение, Н. Назарбаев подчеркнул, что впервые Казахстан вкладывает большие деньги в экономику России. Проект по созданию данного СП он назвал мощным пунктом двустороннего сотрудничества. В финансовой сфере наблюдается вхождение казахстанских банков на российский рынок, и прежде всего двух игроков - «Каткоммерцбанка» и «ТуранАлем». Оба эти банка настроены на долгосрочное сотрудничество с Россией. Так, «ТуранАлем» в 2013 году ставит задачу увеличить свою долю в российском банковском секторе 1 процента до 3. В последние годы они закупили и используют специализированное банковское программное обеспечение, разработанное российской компанией «ИНЭК». Многие крупнейшие российские банки пользуются тем же программным обеспечением, что, безусловно, способствует интеграции казахстанских банков в российскую финансовую среду.

В планах России и Казахстана есть проекты по созданию химических и нефтехимических совместных предприятий на территории республики. Еще один не менее серьезный проект - создание единого электроэнергетического рынка России и Казахстана. По словам главы «Росатома» С. Кириенко, в перспективе есть намерение и возможность строительства в Казахстане атомной электростанции (АЭС) в г. Актау. Речь идет об АЭС с использованием реактора третьего поколения ВБРР-300 на базе «модульной технологии реакторов для подводных лодок». Астана для Москвы является стратегическим партнером в атомной сфере. Казахстан занимает второе место в мире по запасам урана. Россия - первое место в мире по конверсии в сфере обогащения урана. Интеграция двух стран в атомной энергетике позволит усилить позиции обоих государств на мировых рынках.

Казахстанский импорт из Российской Федерации в основном формируется за счет поставок топливно-энергетических товаров, машин, оборудования и транспортных средств, металлов и изделий из них, продукции химической промышленности. Важной статьей во взаимной торговле являются продовольственные товары и сельскохозяйственное сырье. В связи, с чем требует урегулирование вопроса поставок данной продукции между двумя странами и выработка взаимовыгодных маршрутов. В то же время, несмотря на рост товарооборота между Республикой Казахстан и Российской Федерацией в абсолютном

значении, анализ структуры товарооборота показывает, что в прошлом году не удалось достичь цели по существенному увеличению казахстанского экспорта товаров с высокой добавленной стоимостью.

Производство конкурентоспособных и экспортно-ориентированных товаров, работ и услуг на уровне мировых стандартов является главным приоритетом государственной индустриально-инновационной политики Республики Казахстан. Важным фактором двусторонних отношений является региональное сотрудничество. Из 89 регионов Российской Федерации 76 имеют торгово-экономические связи с Республикой Казахстан.

Особое место в развитии сотрудничества Казахстана и России занимает приграничное сотрудничество. В марте 1999 года в рамках казахстанско-российской Межправительственной комиссии по торгово-экономическому сотрудничеству создана Подкомиссия по приграничному сотрудничеству. С целью активизации работы в этом направлении в сентябре 1999 года было подписано межправительственное Соглашение о приграничном сотрудничестве РК и РФ на 1999-2007 гг. и принята Программа приграничного сотрудничества.

Активно развивается торгово-экономическое сотрудничество приграничных регионов Республики Казахстан и Российской Федерации. Развитие сотрудничества на уровне административно-территориальных образований, и прежде всего, приграничных территорий, стало важной особенностью в современных межгосударственных отношениях двух стран. Здесь решаются многие жизненно важные проблемы, включая внешнеполитические, экономические, гуманитарные и другие, цементируются взаимоотношения между государствами. Оно реально помогает решать или смягчать отдельные проблемы межгосударственных отношений, укреплять и развивать исторически сложившиеся связи. Приграничное сотрудничество также создает условия, способствующие прекращению оттока населения из стратегически важной, в основном малонаселенной приграничной территории. Позитивный импульс развитию торгово-экономических отношений приграничных регионов Казахстана и России дала встреча Президентов Республики Казахстан и Российской Федерации с главами приграничных регионов в г. Челябинске 17 мая 2005 года. Результатом является прежде всего рост внешнеторгового оборота приграничных регионов Казахстана и России. Наиболее активными участниками внешнеторговой деятельности с Республикой Казахстан являются: Челябинская область (товарооборот с Казахстаном в I полугодии 2006 года составил 682,2 млн. долл. США), Оренбургская

(373 млн. долл.), Омская (247 млн. долл.), Тюменская (221 млн. долл.), Алтайский край (171 млн. долл.), Новосибирская (139 млн. долл.), а также Самарская, Волгоградская, Курганская области, товарооборот которых с Казахстаном превысил 80 млн. долл. В целом за январь — июнь 2006 года приграничные регионы России получили из Казахстана: более 1 млн. тонн нефти, минеральные продукты, более 1 млн. тонн гипсовых, черные и цветные металлы, уголь, продовольственные товары и сырье для их производства, значительное количество зерна, железной и марганцевой руды, фосфат, каучук, древесину и целлюлозно-бумажные изделия и другие виды продукции. Казахстан также остается основным поставщиком металлургической продукции. В регионы России из Казахстана поступают прокат черных металлов, окатыши и концентраты железных руд, ферросплавы, марганец, холоднокатаный хром, глинозем, рафинированная медь, свинец, цинк, бронзовый и латунный прокат, цезий, тантал, ниобий, губчатый титан и другие редкоземельные металлы. Продолжают укрепляться партнерские связи регионов Казахстана с Москвой, особенно в продовольственной сфере, в части поставок в Москву казахстанского зерна, которые в 2005 году составили около 200 тыс. тонн. Определены на последующие годы приоритеты взаимодействия между г. Москвой и Республикой Казахстан. Прежде всего, это наука и высокие технологии, машиностроение, биотехнологии, строительство и организация малого бизнеса. Активизировалось сотрудничество Санкт-Петербурга с Казахстаном. Объем внешней торговли между Санкт-Петербургом и Казахстаном в 2005 году вырос и достиг 280 млн. долл. США [5]. Крупные поставки продукции осуществляются «Обуховским заводом», заводом «Двигатель», ОАО «Севкабель», ООО «Роско». Перспективными направлениями сотрудничества г. Санкт-Петербурга и Казахстана являются: участие объединения «Кировский завод» в обновлении парка современных тракторов, поставка запчастей, организация ремонта тракторов и производства запчастей в Казахстане; участие консорциума ОАО «Силовые машины» в поставках энергооборудования; организация поставок в Санкт-Петербург казахстанской продовольственной пшеницы. Состояние приграничного казахстанско-российского сотрудничества свидетельствует об активизации торгово-экономических отношений в приграничных регионах. В то же время существуют проблемы в налаживании более системной работы в решении вопросов по развитию приграничной торговли, взаимных инвестиций, обеспечении условий для создания совместных предприятий. В связи с этим было принято решение о разработке плана совместных действий и механизма создания центров

приграничного сотрудничества на казахстанско-российской границе. В целом перед Казахстаном в приграничном сотрудничестве с Россией стоит ряд перспективных задач, решение которых будет определенным образом влиять на общую экономическую ситуацию в наших странах.

1. Российская газета. Федеральный выпуск. - № 3927. - 2003. - ноябрь.
2. Время Но (Казахстан). - 2001. - июль.
3. Касенов У. Внешнеполитической деятельности РК и ее приоритетные задачи. Казахстан и мировое сообщество. - 1994. - № 1.
4. Дипломатический вестник МИД России. - 2003. - февраль.
5. Дипломатический вестник МИД России. - 2003. - март.

МУСТАФАЕВ Н.И.
старший научный сотрудник
Института истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова (г. Алматы)

КАЗАХСТАН И ОБСЕ

ОБСЕ – общеевропейская организация, в состав которой входят 56 государств-участников. Истоки международной организации восходят к началу 1970-х годов, когда было созвано Совещание по безопасности и сотрудничеству в Европе (СБСЕ), как форум для налаживания диалога между Востоком и Западом. Поворотным событием стало подписание странами участницами Хельсинкского заключительного акта 1975 года зафиксировавшего основные принципы поведения государств-участников СБСЕ по отношению к своим гражданам, а также между собой.

До 1990 года СБСЕ действовало в виде серии встреч и конференций, ставивших в повестку дня вопросы выработки норм и обязательств, общих для стран-участниц СБСЕ, заслушивание информации о соблюдении странами принятых обязательств.

Одним из ключевых моментов в деятельности СБСЕ стала Парижская встреча на высшем уровне 1990 года. В странах Восточной Европы изменилась политическая ситуация, кардинальные изменения происходили в системе отношений Союза ССР с западными странами. В Парижской хартии для новой Европы ставилась задача выстраивания новой системы отношений в условиях исторических перемен в Европе, окончания «холодной войны». Для решения этих задач были созданы специальные учреждения, институты, работе Совещания был придан системный характер.

В ноябре 1990 года в результате инициатив, предпринимаемых в рамках процесса СБСЕ, был подписан важный документ в области

контроля над вооружениями – Договор об обычных вооруженных силах в Европе (ДОВСЕ). В 1994 году на Будапештской встрече на высшем уровне СБСЕ было преобразовано в Организацию по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ). Тем самым, СБСЕ из инструмента безопасности организационно трансформировалось в специальный институт. В 1990 году на Лиссабонской встрече на высшем уровне была принята Декларация о «Мостах общей и всеобъемлющей безопасности для Европы XXI века», утверждены «Основы контроля над вооружениями» и «Развитие новых мер Форума по взаимодействию в области безопасности». Как продолжение этих инициатив спустя три года в 1999 году в Стамбуле была принята Хартия европейской безопасности, которая закрепляла совершенствование оперативных возможностей ОБСЕ. Тогда же государства-участники ОБСЕ приняли Стамбульскую декларацию и подписали адаптированный Договор об обычных вооруженных силах в Европе.

Приглашение вступить в Организацию, сделанное ведущими западными странами, было воспринято в Казахстане как шаг, направленный на формирование новой архитектуры европейской безопасности. Республика Казахстан вступила в ОБСЕ 30 января 1992 года.

27 января 1992 года министр иностранных дел Казахстана Т. Сулейменов направил официальные письма Председателю Совета Министров СБСЕ, министру (Чехии) Иржи Дистопру и Председателю Комитета старших должностных лиц СБСЕ Янушу Кубишу в которых подтвердил решение о вступлении нового независимого государства в СБСЕ.

В официальном письме было заявлено, что Правительство Республики Казахстан настоящим принимает Хельсинкский Заключительный акт, Парижскую Хартию для новой Европы и все другие документы Совещания по безопасности сотрудничеству в Европе. Правительство Республики Казахстан принимает все обязательства и обязанности, зафиксированные в этих документах и заявляет о своей решимости в своих действиях руководствоваться их положениями. Правительство Республики Казахстан приветствует миссию докладчиков, которая будет организована Председателем Совета Министров Совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе. Правительство Казахстана ... выражает свою готовность к тому, чтобы глава государства или правительства Республики Казахстан при первой же возможности подписал Хельсинкский Заключительный акт и Парижскую Хартию.

В ответном официальном письме Секретариата СБСЕ сообщалось о положительном решении относительно заявки Республики Казахстан:

«Секретариат СБСЕ выражает свое уважение Министерству иностранных дел Республики Казахстан и имеет честь сообщить, что Казахстан принят в качестве полноправного члена СБСЕ» [1].

В выступлении на пленарном заседании Совещания глав государств, стран-участниц СБСЕ 19 июля 1992 года в Хельсинки, Президент Казахстана Н. Назарбаев следующим образом обозначил позицию страны в данной международной организации:

«Заявляя об этом, я, прежде всего, исхожу из того, что в основе внешнеполитической концепции Казахстана находятся такие основополагающие принципы, как твердая приверженность мирным средствам разрешения конфликтов, неприятие любых форм «силовой дипломатии», конструктивизм и готовность к плодотворному диалогу, будь-то на двусторонней основе или в рамках международных форумов, в частности СБСЕ. При этом мы намерены неукоснительно следовать духу и букве Заключительного Акта и Парижской Хартии для Новой Европы» [2].

Дипломат К. Абдрахманов подчеркивал стремление Казахстана участвовать в реализации принципов Хельсинкского заключительного акта: «Вступление Казахстана в ОБСЕ 30 января 1992 года было продиктовано стремлением активно участвовать в общеевропейских процессах, позволяющих вырабатывать и применять на практике принципы, заложенные в Хельсинкском заключительном акте 1975 года и других документах ОБСЕ».

Президент Н. Назарбаев принял участие в саммитах Организации в Будапеште (1994 год) и Лиссабоне (1996 год) и Лиссабоне (1996 г.) и Стамбуле (1999 год).

14-15 декабря 1992 года в Стокгольме состоялось третье заседание Совета министров иностранных дел СБСЕ, в котором приняли участие 52 государства, в том числе и Казахстан. Центральной темой обсуждения была проблема региональных конфликтов и роль СБСЕ в их урегулировании.

Министр иностранных дел Казахстана Т. Сулейменов акцентировал внимание на проблеме Нагорного Карабаха, ситуации в Таджикистане и миротворческих усилиях Казахстана и ряда других стран СНГ по их урегулирования. Было высказано мнение о необходимости объединения усилий всех стран-членов СБСЕ в целях достижения мира и стабильности в этом регионе.

Уже на ранних этапах взаимодействия с СБСЕ Казахстан активно участвовал в урегулировании конфликтов под эгидой данной международной организации. 19 января 1993 года министром иностранных дел РК Т. Сулейменовым было направлено письмо Действующему

Председателю Совета СБСЕ г-же Маргарет аф Угглас, в котором были предложены меры по урегулированию конфликта в Таджикистане.

В официальном письме МИДа РК сообщалось: «Как Вы помните, на встрече Министров иностранных дел СБСЕ в Стокгольме 14-15 декабря 1992 г. по инициативе Казахстана поддержанной всеми участниками СБСЕ, было достигнуто взаимопонимание о направлении в Таджикистан личного представителя Председателя СБСЕ для изучения возможностей скорейшего разрешения сложившейся там конфликтной ситуации мирными средствами (текст резолюции, предложенной Казахстаном, направляем в приложении)

Я хотел бы еще раз подчеркнуть неотложность и крайнюю необходимость такой меры, так как обстановка в Республике Таджикистан остается напряженной, требует оперативных действий международного сообщества по ее нормализации и предотвращению распространения конфликта на весь регион. Был бы весьма признателен за информацию о возможных сроках направления Вашего личного представителя в Таджикистан и о его кандидатуре» [3].

В 1993 году Казахстан с официальным визитом посетила Действующий Председатель ОБСЕ – Министр иностранных дел Швеции Маргарет аф Угглас, в 1996 году – состоялся визит делегации «Тройки ОБСЕ» в составе представителя Действующего Председателя – Швейцарии, а также Венгрии и Дании. «Возвращаясь к Будапештскому Саммиту, непременно надо выделить его значение, так как именно там ядерные державы дали Казахстану свои гарантии безопасности, что произошло после нашего добровольного отказа (впервые в истории человечества) от унаследованного советского ядерного наследия» [4, с. 61-62].

Деятельность ОБСЕ в Казахстане активизировалась, вышла на новый этап плодотворного сотрудничества после решения Постоянного Совета организации от 23 июля 1998 года об открытии Центра ОБСЕ в городе Алматы. В ходе заседания Совета Министров иностранных дел ОБСЕ (СМИД) в Осло 2-3 декабря 1998 года был подписан Меморандум о взаимопонимании между Правительством РК и ОБСЕ. Центр ОБСЕ непосредственно начал свою работу в январе 1999 года.

Активизации сотрудничества Казахстана с ОБСЕ способствовали визиты официальных представителей международной организации в страну. Импульс взаимодействию Казахстана с ОБСЕ придали в частности серия визитов глав ОБСЕ. 6 апреля 2004 года состоялся визит Действующего Председателя ОБСЕ – Министра иностранных дел Республики Болгария С. Пасси, 15 февраля 2005 года – Действующего

Председателя – Министра иностранных дел Словении Д. Рупеля. 26-28 марта 2006 года - Действующего Председателя – Министра иностранных дел Бельгии К. Де Гюхта., 10-11 апреля 2007 года – Действующего Председателя – Министра иностранных дел и сотрудничества Испании М.А. Моратиноса.

Новым этапом развития сотрудничества нашей страны с ОБСЕ стало выдвижение заявки Казахстана на председательство в Организации в 2009 году. Выдвижение кандидатуры на пост председателя ОБСЕ является одним из приоритетов внешней политики страны, которое следует рассматривать как часть усилий, направленных на укрепление региональной безопасности.

Главным исполнительным органом является Действующее председательство. В 2010 году Председателем ОБСЕ стал Казахстан. Следует особо отметить, что предполагается, что Саммиты глав государств и правительств будут созываться каждые два года. Тем не менее, последний Саммит ОБСЕ прошел в Стамбуле в 1999 году. Отсюда та важная роль, которую имеет Саммит декабря 2010 года в Астане.

Став полноправным участником общеевропейского совещания, Казахстан принимал активное участие в процессах его дальнейшего развития, в том числе преобразования в международную организацию.

В последние годы Казахстаном был организован и проведен ряд крупных мероприятий ОБСЕ. В том числе, Региональная Центрально-азиатская конференция «Борьба с торговлей людьми – региональный ответ» (Астана, 18-19 мая 2006 г.). Председательство Казахстана на III-ей Обзорной конференции по ДОВСЕ (Вена, 29 мая – 2 июня 2006 г.), Совещание ОБСЕ высокого уровня «Межкультурное, межрелигиозное и межэтническое понимание» – Совещание по толерантности (Алматы, 12-13 июня 2006 г.). Региональный семинар «Меры доверия и региональное сотрудничество в области разминирования» (Алматы, 26-27 марта 2007 г.), 17-ая ежегодная сессия Парламентской ассамблеи ОБСЕ (Астана, 29 июня - 3 июля 2008 г.).

В январе 2009 года казахстанский дипломат В. Гиззатов был назначен личным представителем Действующего председателя ОБСЕ по борьбе с нетерпимостью и дискриминацией в отношении мусульман. С 1 января 2009 года Республика Казахстан вошла в состав Тройки председателей ОБСЕ. Согласно Правилам процедур ОБСЕ, Тройку образуют действующий, предыдущий и последующий председатели Организации. В этом году в Тройке ОБСЕ участвуют Греция, Финляндия и Казахстан. Тройка является важным инструментом координации действий и

среднесрочного планирования, обеспечивает преемственность в деятельности Организации.

Казахстаном, как Председателем ОБСЕ 2010 года была разработана и принята «Программа председательствования Республики Казахстан в ОБСЕ в 2010 году».

В 2009 году впервые истории ОБСЕ: председательствующей страной председательство (на 2010 год) было избрано центрально-азиатское государство бывшего Советского Союза. Для ОБСЕ как международной организации, образованной в начале 1970-х годов в условиях «холодной войны», это решение имеет важное историческое значение, отражающее новые реалии, вхождение Казахстана как демократического государства, одной из стран СНГ в мировое сообщество.

Важнейшей задачей казахстанского председательства является всемерное укрепление ОБСЕ, содействие повышению ее эффективности и способности адекватно реагировать на современные вызовы и угрозы. В Обращении по случаю вступления Республики Казахстан на пост Председателя ОБСЕ (Вена, 14 января 2010 г.) Президент Н. Назарбаев четко обозначил актуальные для мирового сообщества вызовы на современном этапе:

«Эрозия режима нераспространения оружия массового уничтожения, терроризм, гуманитарные и экологические катастрофы, голод, бедность, эпидемии, сокращение энергетических ресурсов, конфликты на межэтнической и межрелигиозной почве – вот далеко не полный перечень вызовов современной человеческой цивилизации, борьба с которыми требует приложения максимума усилий со стороны таких авторитетных многосторонних институтов, как ОБСЕ».

Какие проблемы, требующие неотложного решения выходят на первый план? Президент Казахстана Н. Назарбаев так определил задачи Казахстана на посту Председателя ОБСЕ:

«На первый план выходит повышение эффективности деятельности международных организаций в соответствии с новыми глобальными вызовами. Именно такая задача стоит и перед ОБСЕ, которая представляет собой уникальную диалоговую площадку, объединяющую 56 государств, расположенных на трех континентах земного шара.

Определяющий вопрос будущего ОБСЕ состоит в том, сможет ли она оформиться в качестве структуры, признающей многообразие мира XXI века, или останется в качестве сегментированной на блоки организации, в которой традиционный Запад стоит особняком от пространства «к востоку от Вены»? [5, с. 6-7].

Действующий председатель ОБСЕ, Государственный секретарь – Министр иностранных дел Республики Казахстан К. Саудабаев в выступлении на Министерской встрече ОБСЕ-ЕС (Брюссель, 26 января 2010 г.) изложил основные направления деятельности председательства Казахстана. Казахстан подтвердил намерение твердо проводить сбалансированную работу, уделяя равное внимание всем трем измерениям. Как член «Тройки ОБСЕ» Казахстан поставил цели осуществлять политику ОБСЕ в тесном сотрудничестве с Грецией и Литвой в формате Тройки в 2010 году.

Казахстан как председатель ОБСЕ 2010 года обозначил следующие основные направления усилий стран участниц ОБСЕ в контексте актуальных вызовов на нынешнем этапе:

- военно-политическое измерение и невоенные аспекты безопасности;
- Аральская проблематика;
- вопросы миграции и обеспечения энергетической безопасности;
- человеческое измерение, права человека и фундаментальные свободы;
- обеспечение межэтнического и межконфессионального согласия;
- вопросы борьбы с торговлей людьми;
- продвижение гендерного баланса и участия женщин в общественно-политической жизни;
- продолжение инициированного предшественником Казахстана на посту председателя ОБСЕ Греции «Процесса Корфу», структурированному и ориентированному на достижение конкретных целей диалогу по будущему европейской безопасности;
- меры по решению проблем, возникающих в Афганистане, устранению первопричин этих проблем;
- «затяжные» конфликты [5, с. 22-27].

Важнейшим приоритетом казахстанского председательства в ОБСЕ является работа по созыву в декабре 2010 года Саммита ОБСЕ – мероприятия, призванного актуализировать деятельность Организации и придать ей новый импульс в современных условиях.

Наличие общей заинтересованности в отношении проведения Саммита ОБСЕ в 2010 году выразилось во включении соответствующего пункта в текст Министерской декларации по процессу Корфу, принятой на 17-м Совете Министров иностранных дел ОБСЕ в Афинах.

Основными темами Саммита-2010 в Астане призваны стать вопросы современного состояния и будущего евроатлантической и евразийской

безопасности, Афганистана и толерантности. Казахстан открыт для новых идей и инициатив, предлагает всем государствам-участникам совместно определиться с содержанием встречи в верхах.

21 августа 2010 года Действующий председатель ОБСЕ, Государственный секретарь – министр иностранных дел Казахстана К. Саудабаев заявил, что «встреча лидеров 56 государств-участников ОБСЕ 1-2 декабря в Астане предоставляет уникальную возможность для достойного ответа на вызовы и угрозы, стоящие сегодня перед нами».

«Астанинский Саммит, созываемый впервые после 11-летнего перерыва по инициативе Президента Казахстана Н. Назарбаева, является уникальным шансом для наших стран и их политических лидеров продемонстрировать миру, что принципы обеспечения всеобъемлющей безопасности и сотрудничества, на которых была основана ОБСЕ, и в начале 21-го века так же актуальны и востребованы. В оставшиеся до саммита 100 дней нам всем предстоит проделать большую работу с тем, чтобы эта историческая встреча в Астане прошла на высоком содержательном и организационном уровне и чтобы лидеры государств-участников ОБСЕ положили начало переходу от концепции «пространства безопасности» от Ванкувера до Владивостока к «сообществу безопасности», дальнейшему укреплению и обновлению нашей общей организации», - отметил К. Саудабаев [6].

Дипломат, исследователь К. Шерьязданова отмечает стратегическую важность политических реформ, инициируемых Президентом Н. Назарбаевым в Казахстане. Стране, по праву избранной председателем ОБСЕ 2010 года: «Следует подчеркнуть, что в основе всех конституционных изменений лежат не сиюминутные цели, а ясные и долгосрочные интересы страны. Так что получение поста председателя ОБСЕ в 2010 году стало логическим завершением всей этой большой и продуктивной работы» [7].

1. АПРК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 180. Л. 3.
2. АПРК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 183. Л. 42.
3. АПРК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 47. Л. 8.
4. Абдрахманов К. Казахстан и ОБСЕ: этапы плодотворного сотрудничества // Вестник дипломатии. – 2007. - № 2.
5. Вестник дипломатии. – 2010. - № 1.
6. http://www.osce2010.kz.ru/news/diplomaticheskie/za-100-dnej-do-sammita-v-astane-dejstvujushhij-prezident-obse-prizyvaet-stra
7. Шерьязданова К. Казахстан и ОБСЕ: путь в Европу, путь с Европой // Байтерек. – 2008. № 6 (33)

НУРУМБЕТОВА К.К.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы)

КАЗАХСТАН И СВМДА

В мае 1992 г. на Ашгабадской встрече руководителей Ирана, Казахстана, Кыргызстана, Пакистана, Узбекистана, Туркменистана и Турции Президент РК Н. Назарбаев выступил с инициативой создания по типу ОБСЕ системы коллективной безопасности в районе Центральной Азии и Азии в целом. Эта инициатива была поддержана другими участниками Ашгабатской встречи. Министрам иностранных дел было поручено изучить возможность созыва совещания по данному вопросу.

В своем выступлении на 47-й сессии генеральной Ассамблеи ООН Президент РК Н. Назарбаев изложил ряд инициатив, направленных на укрепление международной безопасности и доверия, эффективное осуществление превентивной дипломатии в поддержании международного мира и стабильности, активное использование потенциала регионального сотрудничества. Особое внимание он уделял вопросу о создании системы безопасности и сотрудничества на азиатском континенте.

Инициатива созыва Совещания (СВМДА) была впервые высказана президентом Н.А. Назарбаевым на встрече в верхах в Хельсинки (встреча глав государств-участников ОБСЕ 1992 г.), затем на встрече глав центрально-азиатских государств в Ашгабаде (август 1992 г.), президент вновь затронул эту тему в своем выступлении на 47-ой сессии Генеральной Ассамблеи ООН (октябрь 1992 г.) и в речи перед представителями стран-членов Совета Североатлантического сотрудничества (Брюссель, февраль 1993 г.). РК исходил из того, что государства региона в равной мере заинтересованы в обеспечении прочного и длительного мира и стабильности, как важного условия их поступательного развития по пути экономического и культурного прогресса, укрепления своей государственности на принципах демократии и верховенства закона.

29-30 марта 1993 г. в Алматы было проведено заседание рабочей группы экспертов азиатских государств по обсуждению вопросов созыва Совещания по взаимодействию и мерам доверии в Азии. Эксперты Министерств иностранных дел азиатских государств отметил инициативу РК о созыве Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии 1992 г., учитывая политическую волю к расширению разностороннего

сотрудничества усиливается и должна быть претворена в конкретные шаги. Считают, что поиск азиатских решений должен представлять собой весьма важный фактор в процессе применения решения о созыве СВМДА, способствовать вкладу народов азиатского континента в укреплении мира на земле.

При этом участники заседания выразили уверенность в том, что нет таких проблем, которые нельзя решить путем переговоров, при полном учете законных интересов азиатских народов, интересов мира и международной безопасности. Участники заседания пришли к мнению, что могут быть выработаны взаимодополняющие меры доверия и безопасности выступает за то, что нужные для Азиатской безопасности договоренности могут быть обсуждены и достигнуты на совещании министерств иностранных дел государств Азии в течение 1993 г. и будут настойчиво содействовать тому.

Участники заседания убеждены в том, что многовекторный форум азиатских государств позволит глубоко проанализировать взгляды всех сторон и коллективно найти подходы к реализации основных идей доверия, безопасности на Азиатском континенте [1].

Среди первоочередных мер по реализации внешнеполитической инициативы по проблемам Азии имелось в виду назвать следующие:

- интенсивный переговорный процесс с МИД республиками Средней Азии, России, США, Японии, сопредельных к границам государств СНГ стран Азии;

- определение субрегиона азиатских государств для четкого проведения внешнеполитической акций, их конкретизации на первом этапе, включение в работу по реализации инициативы по проблемам Азии Посольств РК, Российской Федерации, США, Турции, постоянных Представительств РК в ООН;

- проведение двусторонних консультаций с МИД азиатских государств, участников СВМ, создание совместной экспертной группы;

- подготовка и проведение Совещания первого круга государств по выработке общих подходов к подготовке первого этапа СВМДА;

- разработка документов Совещания первого круга участников [2].

По предложению Президента, МИД провел в марте 1993 г. первую встречу экспертов министерств иностранных дел. В этой встрече приняли участие представители 10 государств, в качестве наблюдателей на встрече присутствовали дипломаты Японии, Индонезии и Таиланда. Узбекистан и Туркменистан на этой встрече не присутствовали, США

отказались от участия, мотивируя это присутствием представителей Ирана и Северной Кореи.

Работа первого совещания экспертов отмечалась высокой активностью участников, что отражало позиции правительств их государств в поддержке инициативы Казахстана. Особенно заметно в этом отношении была роль делегации Турции, Индии, Пакистана. Тогда было решено провести вторую встречу экспертов с привлечением более широкого круга государств и международных организаций для обсуждения повестки дня и процедуры Совещания на уровне Министерств иностранных дел [3].

30 августа - 1 сентября 1993 г. состоялось второе совещание экспертов в МИД. В нем принимали участие 17 государств и ООН, ОБСЕ, Лига арабских государств и Организация Исламская конференция. Австралия, Камбоджа, Южная Корея, Индонезия, Таиланд, Туркменистан и Япония присутствовали на встрече в качестве наблюдателей.

Главным итогом этой встречи стало решение о необходимости создания специальной рабочей группы (СРГ) по подготовке проведения Совещания министров иностранных дел [4].

Процесс интеграции в мировое сообщество центрально-азиатских государств вызвал необходимость выработки новых мер, способствующих выводу азиатского субконтинента на траекторию устойчивого развития. Страны Азии, ряд из которых имеют весьма непростые отношения друг с другом, во многом несут груз исторических проблем, обусловленных как колониальным прошлым, так и современными этноконфессиональными, экономическими и политическими разногласиями.

Изначально эта структура планировалась как азиатский аналог ОБСЕ, но, как известно, среди участников процесса СВМДА есть страны, отношения которых друг с другом не только противоречивы, но и конфликтны. Продвигая идею СВМДА, Астана всегда ссылалась на то, что Казахстан как молодое государство не имеет противоречий с азиатскими странами, и поэтому эта глобальная инициатива исходит от нашей страны, а местом встреч и дислокации штаб-квартиры будущей структуры предлагался Казахстан.

Вне всякого сомнения, что СВМДА, рассчитанное на долговременную и кропотливую работу, должно тесно взаимодействовать с другими азиатскими региональными организациями. В этом контексте СВМДА - превентивный шаг к созданию всеобъемлющей структуры безопасности в Азии.

В данный период мир идет по пути региональной кооперации. Примеры эффективного экономического взаимодействия в Северной

Америке (НАФТА), в Европе (ЕС) и Юго-Восточной Азии (АСЕАН) свидетельствуют о мощном позитивном влиянии интеграционных структур на создание региональных систем безопасности.

Конечно, в настоящее время Азия очень сильно геополитически фрагментирована, но идея СВМДА рассчитана на перспективу. Начинать же необходимо с создания действенных механизмов функционирования этого Совещания.

Ключевыми целями СВМДА были поставлены: расширение сферы общих интересов среди государств с различными внешнеполитическими концепциями и решение вопросов, затрагивающих все государства Азиатского региона. В ходе рабочих встреч казахстанская сторона предложила ряд новых положений, способных, по мнению Астаны, придать импульс процессу СВМДА. Одна из проблем, возникшая на стадии подготовки совместных документов - это различное видение решения вопроса заинтересованными сторонами или же отсутствие общих интересов у различных стран.

Для решения этой задачи была начата работа по подготовке каталога мер доверия. Смысл данного каталога заключался в том, что страны-участники имели возможность выбрать и сосредоточиться на широком спектре вопросов и проблем, решение которых для них актуально. Государства-участники вправе выбирать, что для них приоритетнее. Это вопросы мер доверия в военно-политическом, экономическом, экологическом и человеческом измерениях, а также борьба с новыми вызовами и угрозами.

Первый саммит СВМДА на уровне глав государств и правительств, прошедший 4 июня 2002 г. в г. Алматы, стал результатом 10-летней работы Казахстана по реализации данной инициативы. На саммите были подписаны Алматинский акт и Декларация СВМДА об устранении терроризма и содействии диалогу между цивилизациями. Астана считает, что для процесса СВМДА полезным и важным будет использование возможностей ШОС и ОДКБ. В ходе первого саммита Казахстан предложил странам-наблюдателям - Японии, Малайзии, Вьетнаму, Индонезии, Таиланду - стать полноправными членами СВМДА, что способствовало бы успешной деятельности организации как континентальной структуры.

В Алматинском акте СВМДА заявлен как форум для диалога, консультаций, принятия решений и осуществления мер на основе консенсуса по проблемам, касающимся безопасности в Азии. Кроме того, страны-участники заявили, что «рассматривают СВМДА как уникальный азиатский форум, включающий в себя страны различных культур и

традиций, что делает его одним из наиболее важных механизмов для продвижения диалога между цивилизациями и культурами. Государства члены СВМДА намерены всесторонне и активно развивать такой диалог, принимая во внимание, что Евразия была не только колыбелью некоторых крупнейших мировых цивилизаций, но и служила мостом между ними».

22 октября 2004 г. на второй Встрече Министров иностранных дел был принят Каталог мер доверия. Впервые в истории азиатского континента появился столь масштабный документ, предусматривающий многостороннее сотрудничество государств по широкому спектру вопросов стабильности и безопасности. Многообразие Азии подчеркивает важность мер доверия, которые в Каталоге распределены по 5 основным измерениям: военно-политическое; борьба с новыми вызовами и угрозами; экономическое; экологическое, гуманитарное. Меры доверия СВМДА и выполнение соглашений по контролю над вооружениями и разоружением в регионе, дополняют друг друга и могут применяться параллельно заинтересованными государствами по взаимному согласию. Таким образом, Каталог мер доверия и Правила процедуры СВМДА легли в основу идеологии СВМДА и заложили принцип кооперативной безопасности. Концепции коллективной безопасности с жестким блоковым подходом, характерные для периода двух мировых войн и конфронтации мировых держав, уже неактуальны и, по мнению проводников идеи СВМДА, отражают ушедшую эпоху.

Иными словами, кооперативная безопасность предполагает заинтересованность сторон в процессе СВМДА с целью не защиты от третьей страны, а поддержания мира и стабильности, разрешения имеющихся и превентивного недопущения возможных конфликтных ситуаций.

В декабре 2005 г. в Алматы прошло заседание СРГ, которое рассмотрело каталог мер доверия в трех измерениях и в области вызовов и угроз. Кроме того, важнейшим вопросом было создание секретариата СВМДА, вопросы его технико-финансового обеспечения.

Казахстан считает, что СВМДА - это своего рода «площадка» для дискуссий и обмена мнениями, и главной целью форума является налаживание конструктивного диалога на азиатском континенте по вопросам безопасности и мерам доверия. В таком регионе, каким является Азия, где в сложный клубок переплелось множество трудноразрешимых проблем, весьма сложно прийти к согласию по всему спектру вопросов сферы безопасности. Следовательно, участники СВМДА должны сосредоточить внимание, в первую очередь, на общих, наиболее острых

и спорных вопросах. В этом контексте декларация второго саммита подчеркивает роль Совещания как многостороннего механизма для «выработки общих подходов по вопросам безопасности и сотрудничества на основе консенсуса».

Таким образом, создание постоянно действующего секретариата СВМДА в Казахстане - ключевой итог второго саммита. Астана продолжит выполнять функции Председателя Совещания до 2010 г., когда планируется провести третий саммит СВМДА.

19 марта 2009 г. трехдневное заседание Специальной рабочей группы (СРГ) Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА) открылось в Алматы. В ходе заседания участники рассмотрели проект Положения о Секретариате СВМДА и обсудили разработку механизмов реализации Каталога мер доверия, принятого в октябре 2004 г. на встрече Министров иностранных дел СВМДА в Алматы [5].

17 июня 2010 г. в Алматы состоялся второй саммит СВМДА, подтвердивший дееспособность и перспективы этого форума. Президент РК Н.А. Назарбаев, выступая на саммите, подчеркнул, что для успешного противодействия новым глобальным вызовам и угрозам необходима концентрация усилий всего мирового сообщества. Для Азиатского континента с его богатыми природными ресурсами и огромным человеческим потенциалом, во многих случаях характерны транзитная форма развития государств и обществ, а также наличие "застаревших" конфликтов. По мнению главы Казахстана, имеющийся мировой опыт, современные тенденции развития свидетельствуют, что на Азиатском континенте необходимы всеобъемлющий подход к вопросам безопасности и сотрудничества, практическое и поэтапное применение мер доверия. В этой связи, как считает казахстанский Президент, СВМДА может и должно стать неотъемлемой частью глобальной системы противостояния вызовам современности.

Важным итогом работы саммита стало принятие Каталога мер доверия, положения которого государства-члены организации намерены выполнять на принципе добровольности в приемлемом для них формате. Таким образом, были впервые заложены юридические основы системы азиатской безопасности с конкретными механизмами обеспечения стабильности в регионе.

В настоящее время Казахстан решает проблемы социально-экономической модернизации и политической демократизации, которые позволят РК войти в число 50-ти наиболее конкурентоспособных стран мира [6, с. 247-249].

В Бангкоке под председательством заместителя Министра иностранных дел Республики Казахстан П. Ермекбаева состоялось заседание Комитета старших должностных лиц (КСДЛ) Совещания по взаимодействию и мерам доверия в Азии (СВМДА). В совещании приняли участие около 50 делегатов из государств-участников, стран и организаций-наблюдателей СВМДА. В ходе заседания приняты два основных документа, имеющих практическое значение - «Кооперативный подход к осуществлению мер доверия СВМДА» и «Положение о внешних связях СВМДА» [7, с. 146].

Но кроме СВМДА, в Азии нет структуры, расширяющей сферы общих интересов государств с различными внешнеполитическими концепциями и охватывающей вопросы всех государств Азиатского региона.

25 августа 2008 г. в Алматы прошла третья встреча министров иностранных дел СВМДА, которые подвели итоги проделанной работы и приветствовали вступление в процесс Иордании и Объединенных Арабских Эмиратов в качестве новых стран-членов, а также приняли Декларацию Прогресса СВМДА в реализации мер доверия. Очевидно, что при заинтересованности стран-участников процесс СВМДА может стать форумом для диалога заинтересованных сторон с шансом в перспективе стать нормотворческим народным институтом. Реализация данной идеи способна стать базой на пути к созданию макрорегиональной системы безопасности, а также активизировать процессы экономического, культурного и социального взаимодействия азиатских государств [8, с. 250-251].

Таким образом, СВМДА играет консолидирующую роль на азиатском континенте.

8. АП РК Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 464. Л.Л. 34-38.

9. АП РК Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 465. Л. 5.

10. АП РК Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 465. Л. 51.

11. АП РК Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 465. Л. 52.

12. Дипломатический курьер. – 2005. № 1.

13. Турсунов К.Н., Султанов Б.Г., Аяган Б.Г. Современная политическая история Казахстана (1985-2006 гг.). – Алматы, 2006. – 264 с.

14. Дипломатия жаршысы. – 2007. № 1.

15. Кушкумбаев С.К. Казахстан и СВМДА. В кн.: «Казахстан сегодня». Под общ. ред. Б.К. Султанова. – Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2009. – 416 с.

КУРМАНАЛИНА Н.Н.
Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы)

АЗИАТСКИЙ ВЕКТОР ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАЗАХСТАНА

Внешнеполитическая деятельность Казахстана в Азии является одним из основных направлений политики на международной арене, как с учетом геополитического аспекта, так и с точки зрения экономического взаимодействия. Политический аспект взаимоотношений со странами Азии во многом определяется интересами обеспечения национальной безопасности Казахстана. В этом плане сохраняется опасность проникновения в республику негативного влияния, вызванного деятельностью международных террористических организаций, наркотиками, нелегальной миграцией, религиозным экстремизмом.

Пакистан в силу географического положения, экономического потенциала, а также степени влияния на политические процессы в регионе относится к числу важных партнеров Казахстана в Южной Азии. Активное сотрудничество Пакистана с международной коалицией по борьбе с терроризмом после событий 11 сентября 2001 г. усилило его позиции на международной арене. Для обеспечения безопасности РК весьма важным является дальнейшее развитие сотрудничества с Пакистаном в борьбе с международным терроризмом, наркобизнесом, трафиком людей. В политической сфере между Казахстаном и Пакистаном не существует каких-либо проблем, которые бы препятствовали или создавали ограничения для развития сотрудничества.

24 февраля 1992 года состоялся официальный визит Президента РК Н. Назарбаева в Пакистан, в ходе которого были подписаны основополагающие документы двусторонних отношений.

Торгово-экономическое сотрудничество остается наиболее приоритетной сферой двусторонних взаимоотношений. 24 февраля 1992 года в целях активизации экономических отношений было принято совместное решение о создании Межправительственной комиссии (МПК) по торгово-экономическому, научно-техническому и культурному сотрудничеству между двумя странами.

Министр иностранных дел Пакистана в заявлении от 27 января 1992 г. отмечал, что независимость республик Средней Азии и Казахстана оживит исторические узы нашей общей культуры и веры и откроет новые

перспективы экономического прогресса для народов, населяющих весь центрально-азиатский регион.

Тогда же премьер-министр РК С.А. Терещенко заявил, что Пакистан предложил кредит в сумме 30 млн. долл. Узбекистану и по 10 млн. долл. каждой из остальных 4-х республик Средней Азии и Азербайджану для закупки товаров из Пакистана [1].

5-6 января 1993 г. в Исламабаде состоялась первая Сессия Казахстанско-Пакистанской совместной Комиссии. Казахстанскую делегацию возглавлял Исингарин Н.К., а пакистанскую - Сартадж Азиз, министр финансов и экономики.

Между двумя странами было установлено сотрудничество в нефтяной отрасли, энергетике, торговле, транспорте, науке и технологии.

Пакистанская сторона предложила казахстанской стороне обеспечение подготовки специалистов по нефти и газу при Корпорации по развитию нефти и газа (КРНГ), а также создание совместных предприятий между пакистанским КРНГ и казахстанскими нефтяными компаниями с целью освоения и развития нефтяных ресурсов обеих стран. Обе стороны согласились изучить предложение казахстанской стороны экспортировать нефть по нефтепроводу Казахстана в Пакистан в порт Гавадер или Порт Касим.

Пакистанская сторона согласилась предоставить краткую информацию о производственных возможностях по выпуску телекоммуникационного оборудования и передать перечень такого оборудования. Пакистанская сторона подготовила резюме по перспективным проектам и планам развития в сфере автодорог, автомобильного транспорта, морского сообщения и почтовой системы.

Исходя из заинтересованности казахстанской стороны по приобретению цементного завода, министр финансов Пакистана 24 февраля 1992 г. предложил Государственный кредит в размере 40 млн. долл. США. В мае-июле 1992 г. между концерном «Казцемент» и Государственной инженерной корпорацией Пакистана были проведены технические и коммерческие переговоры. В результате пакистанская сторона подтвердила свое предложение по Государственному кредиту и согласилась предоставить его на льготных условиях от 7,5 % годовых при оплате их по истечении 10-летнего периода и отсрочки на 2,5 года.

Пакистан через Управление развития Водных и Энергетических ресурсов (ВАПДА) предложил техническое сотрудничество в проектировании электростанций мощностью от 66 до 500 вольт и эксплуатации гидроэлектростанций. Пакистанская сторона предложила

оказать содействие в строительстве высоковольтных линий передач в виде проектов под ключ, а Национальная инженерная служба Пакистана с ограниченной ответственностью (ЕРАК) предложила консалтинговые услуги по проектам развития водных и энергоресурсов в Казахстане.

Между Казахстаном и Пакистаном было подписано кредитное соглашение в размере 10 млн. долларов. Кроме того, Казахстан обратился с просьбой о предоставлении кредита в размере 10 млн. долларов для импорта сельскохозяйственной техники и запасных частей.

Были обсуждены различные предложения по созданию совместных предприятий между Казахстаном и Пакистаном в частном секторе, которые включали цементную, стекольную, трикотажную и резиновую промышленность, производство технических приборов, строительство пятизвездочных гостиниц, телекоммуникационную систему; переработку фруктовоовощей, животноводство, табачное производство. Казахстанской стороной было предложено создание совместного предприятия по производству хирургических предметов в Казахстане при экспертном участии Пакистана.

В феврале 1992 г. было подписано Соглашение о научно-техническом сотрудничестве и обмене делегациями экспертов по науке и технологии.

Казахстанская делегация предложила утверждение Программы по направлению 10-15 школьников (до 14 л) из Казахстана в Пакистан ежегодно в интересах развития культурных связей между двумя народами. Государственный Университет Алматы предложил создание совместного предприятия по производству противоопухолевых и антивирусных медикаментов и биологически активных веществ на овощной основе. Правительство Пакистана согласилось предложением и со своей стороны Национальный Институт здравоохранения Пакистана предложил оказать помощь в производстве вакцин [2].

В октябре 1996 года состоялся первый официальный визит Президента ИРП в Казахстан, в ходе которого было подписано Совместное заявление о перспективах двусторонних отношений. В ноябре 2000 года состоялся рабочий визит Главы исполнительной власти ИРП П.Мушаррафа в Казахстан. В ходе переговоров на высшем уровне лидеры двух стран подтвердили неизменность курса на углубление двусторонних отношений.

В декабре 2003 года по приглашению Президента ИРП П.Мушаррафа состоялся официальный визит Президента РК Н. Назарбаева в Пакистан, по итогам которого был подписан ряд двусторонних соглашений.

Пакистан одним из первых поддержал инициативу Президента

РК по созыву СВМДА и принял активное участие в разработке основополагающих принципов и документов по подготовке Совещания на высшем уровне.

С 15 мая 2004 года запущены транзитные перевозки, соединяющие Казахстан с Пакистаном (в рамках Соглашения между правительствами Казахстана, Пакистана, Китая и Кыргызстана). В этой связи необходимо использовать данный коридор для поставки казахстанских товаров на мировые рынки через пакистанские морские порты Гвадар и Бен-Касим.

Начало контактам Казахстана с Индией было положено визитом в середине 50-х годов в Казахстан Премьер-министром Индии Д. Неру с дочерью Индирой Ганди. Группа специалистов АЗТМ помогала в сооружении завода крупного машиностроения в г. Ранчи. Металлурги Казахстана оказали помощь в эксплуатации металлургических гигантов в Бхилаи и Бокаре, построенные при техническом содействии СССР. В Индии работали казахстанские врачи, геологи, строители. В 1989 году Академия наук Казахстана направила комплексную делегацию ученых и специалистов из институтов ядерной физики, металлургии и обогащения, сейсмологии для установления прямых связей с научными учреждениями Индии. В результате переговоров были подписаны протоколы намерений о проведении совместных исследований по ядерной физике и металлургии. В период с 1989 по 1991 год научные учреждения нашей республики посетили 10 ученых и специалистов Индии, где были проведены совместные исследования и обсуждены вопросы сотрудничества.

Укрепление отношений с Индией является приоритетным направлением внешней политики РК. В настоящее время Индия считается одной из крупных региональных держав и претендентов на постоянное членство в Совете Безопасности ООН. Большие успехи в области экономики и информационных технологий способствовали увеличению международного авторитета этой страны. Индия проводит активную внешнюю политику, сохраняя приверженность принципам неприсоединения, неучастия в военных союзах и поддерживает конструктивные отношения практически со всеми государствами мира.

В сентябре 1991 г. в г. Алма-Ате находилась зам. министра иностранных дел Индии Арундхати Гхош в сопровождении Генерального консула Индии в Ташкенте А. Мукерджи. По поручению Правительства Индии А. Гхош информировала о большой заинтересованности правительственных и деловых кругов Индии в развитии прямого сотрудничества между

Индией и Казахстаном, перспективы которого с учетом усиления международного авторитета и укрепления суверенитета Казахской ССР, оцениваются индийской стороной как весьма положительные.

Целью визита замместителя министра явилось определение возможных сроков официального визита Президента Казахской ССР Н.А. Назарбаева в Индию, после чего индийская сторона направит официальные приглашения и готова принять рабочую подготовительную группу. Индийская сторона предлагает также после определения сроков визита начать совместную подготовку проектов двух соглашений (по торгово-экономическому сотрудничеству и сотрудничеству в области культуры и научно-технического обмена), которые могли бы быть подписаны в ходе визита. В свою очередь правительство Индии готово рассмотреть любые предложения казахской стороны в рамках этого мероприятия.

Индийские гости были приняты зам. Премьер-министра Казахской ССР Байкеновым К.К., ознакомлены о положении в республике и получили ответы на все интересовавшие их вопросы, в частности, о политике руководства Казахстана в области приватизации, установления рыночных отношений, реорганизации управленческих структур, тенденциях развития внешнеполитических и внешнеэкономических связей республики [3].

В феврале 1992 года осуществлен первый официальный визит Президента РК Н. Назарбаева в Индию, в ходе которого были подписаны Декларация об основных принципах и направлениях межгосударственных отношений, Протокол об установлении дипломатических отношений, соглашения о сотрудничестве в области торгово-экономических отношений, науки и технологий, культуры, искусства, образования, средств массовой информации и спорта.

В январе 2005 года состоялся визит индийской торговой делегации в Казахстан во главе с министром торговли и промышленности Индии И. Илангованом. По итогам визита был подписан ряд соглашений о создании совместных предприятий. В апреле 2005 года в г. Астане проведено первое заседание рабочей группы по нефти и газу.

Важным инструментом развития и углубления двустороннего сотрудничества в различных сферах является Межправительственная казахстанско-индийская Совместная комиссия по торгово-экономическому, научно-техническому, промышленному и культурному сотрудничеству (МПК). По линии Программы технико-экономического сотрудничества РИ осуществляется обучение и повышение квалификации казахстанских специалистов в ведущих индийских вузах в области менеджмента,

экономики, финансов, сельского хозяйства, промышленности, энергетики, управления водными ресурсами, СМИ и компьютерных технологий.

Казахстан и Индия располагают значительным экономическим потенциалом, экономики двух стран взаимно дополняют друг друга. Казахстан учитывает растущий потенциал Индии как региональной державы, и настроен достичь серьезного прогресса в двустороннем экономическом и инвестиционном сотрудничестве. За последние годы динамично развиваются двусторонние отношения между Казахстаном и Индией. Значительно углублен политический диалог, существенно расширена договорно-правовая база.

Внешнеполитическая деятельность Казахстана в Азии является одним из основных направлений политики на международной арене, как с учетом геополитического аспекта, так и с точки зрения экономического взаимодействия. Политический аспект взаимоотношений со странами Азии во многом определяется интересами обеспечения национальной безопасности Казахстана. В этом плане сохраняется опасность проникновения в республику негативного влияния, вызванного деятельностью международных террористических организаций, наркотиками, нелегальной миграцией, религиозным экстремизмом [4].

Развитие разностороннего сотрудничества с Японией занимает важное место во внешней политике Казахстана. Основополагающими в двусторонних отношениях явились визиты в Японию Президента РК Н.А. Назарбаева в апреле 1994 года и декабре 1999 года. Совпадают позиции двух стран в вопросах международной безопасности. В Японии положительно относятся к интеграционным инициативам Астаны, участвуя в СВМДА в качестве наблюдателя.

28 октября 1992 г. Алматы посетила делегация Японии во главе с зам. министра финансов Т. Чинно для ознакомления с экономической и политической ситуацией РК. Японская экономическая делегация, состоявшая из представителей 39 компаний, банков и организаций, а также представителей министерств, прибывших в Казахстан 9 февраля 1993 г. Был проведен совместный экономический семинар, на котором были обсуждены общие вопросы экономического сотрудничества между Казахстаном и Японией, а также отдельные аспекты сотрудничества в энергетике, металлургии, машиностроении, нефтехимии [5].

Экономическое сотрудничество с Японией осуществляется в основном по линии программы Официальной помощи развитию (ОПР). Объем японской ОПР в Казахстане за все годы составляет около 900 млн. долл. США, в том числе по долгосрочным кредитам. В ноябре 2005 года в г.

Летом состоялось подписание Протокола о завершении двусторонних переговоров по вступлению Казахстана в ВТО. Японское правительство предоставляет Казахстану безвозмездную помощь по линии Японского агентства международного сотрудничества (ЯАМС) и культурные гранты по линии МИД Японии. Япония выступила соавтором резолюции ГА ООН по Семипалатинскому региону и стала инициатором проведения в г. Токио в сентябре 1999 года международной конференции по проблемам бывшего Семипалатинского ядерного полигона. Весной 2000 года Правительство Японии приняло решение о безвозмездном выделении 6 млн. долл. США на поставку медицинского оборудования в регион. С марта 1998 года ведутся совместные работы по изучению последствий ядерных испытаний на территории Казахстана.

Во время первого официального визита в Японию Президент РК Н.А. Назарбаев вручил Премьер-министру Японии М. Хосокава «Книгу памяти» со списками умерших на территории Казахстана японских военнопленных.

В 1992 г. Казахстан экспортировал в Таиланд прокат черных металлов в объеме 171 тыс. тонн на сумму 38,8 млн. долл. США; белую жесть 22,6 тыс. т на 9,7 млн. долл., хромпик натриевый 580 тонн на 391 тыс. долл. Поставки были осуществлены Карметкомбинатом и Актюбинским заводом хромовых соединений. Из Таиланда в Казахстан в 1992 г. были импортированы микро-ЭВМ, вычислительные машины различных типов, текстиль всего на 8,9 млн. руб. В I квартале 1993 г. в Таиланд поставлено продукции на сумму 12,76 млн. долл.

Постановлением Кабинета Министров РК от 5 октября 1993 г. № 990 была создана межправительственная казахстанско-таиландская комиссия по торгово-экономическому, научно-техническому и культурному сотрудничеству. В рамках таиландской программы оказания содействия вновь образованным государствам СНГ, для Казахстана были учреждены 20 стипендий, которые выплачивались представителям РК, направляемым на стажировку в Таиланд по 21 специальности, включая дипломатию [6].

По приглашению Правительства Королевства Таиланд Президент РК Н.А. Назарбаев с 20 по 22 июля 1993 г. находился с официальным визитом в этой стране.

16. АП РК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 181. Л. 12.
17. АП РК. Ф. 75-Н. Оп. 4. Д. 32. ЛЛ. 4-6.
18. АП РК. Ф. 7. Оп. 2. Д. 47. Л. 2.
19. АП РК. Ф. 5-Н. Оп. 1. Д. 1344. Л. 8.
20. АП РК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 481. Л. 47.
21. АП РК. Ф. 75-Н. Оп. 1. Д. 492. Л. 85.

НЕСИПБАЕВА Ж.Ж.
Институт истории и этнологии
им. Ч. Ч. Валиханова, к. и. н. (г. Алматы)

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ НА ФОНЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ПОЛИТИКИ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ В СОВРЕМЕННОЙ МЕЖДУНАРОДНОЙ ИНТЕГРАЦИИ

После обретения независимости страны Центральной Азии направили курс своей внешней политики на «разноскоростную» и «многоуровневую» интеграцию. И, следовательно, стали объектом пристального внимания широкого круга исследователей не только внутри самого региона, но и за рубежом. Исследования зарубежных ученых весьма дифференцированы и разноречивы. К исследованиям 90-х годов следует отнести работы следующих ученых: Ш. Акинер – «Культурные традиции и изменения в Центральной Азии» [1], «Центральная Азия: новая дуга конфликта?» [2], «Политические и экономические тенденции в Центральной Азии» [3], «Центральная Азия: конфликт или стабильность и развитие» [4], «Устойчивое развитие в Центральной Азии» [5], «Таджикистан – дезинтеграция или примирение?» [6] и др., П. Фердинанд – «Новая Центральная Азия и ее соседи» [12], Ю. Кульчик – «Транзит в Центральной Азии» [17], М. Уэббер – монография «Интеграционные тенденции в СНГ» [35] и статья «Россия и бывший советский Юг» в книге Л. Йонсон – «Россия и Центральная Азия» [15], А. Бор – «Экономика и внешняя политика Узбекистана» [9], М.П. Помфрет – «Центральная Азия поворачивается к Югу» [28] и т. д. В современных исследованиях отражается новое видение всей геополитической ситуации в Центрально-Азиатском регионе. К ним нужно отнести работы, прежде всего американских и английских исследователей и аналитиков. Это книга Б. Румера – «Реванш Флэшмена» [29], совместная работа Р. Гирагосяна и Р. Макдермотта [13] посвященная военному присутствию США в Центральной Азии, совместные сборники под редакцией Р. Легволда – «Мыслить стратегически: великие державы, Казахстан и центрально-азиатские связи» [20], Д. Бургхарта и Т. Сабонис-Хелфа – «На дорогах Тамерлана: путь Центральной Азии в 21-й век» [10] в которую вошли так же статьи Дж. Морони [23], М. Орсмена [26] и О. Оликера [10, с. 123], коллективная работа Р. Аллисона, Л. Йонсон и других ученых – «Центрально-Азиатская безопасность в новом международном контексте»

[7]. Кроме этих работ нужно включить и работы некоторых западных и восточных исследователей, например, работу немецкого ученого У. Хаупталя «Большое не постсоветское пространство?» [14]. Среди восточных исследователей нужно выделить китайских и индийских ученых. Из китайских исследователей следует выделить Син Гуанчена [18], Пан Гуана [17], Чи Лифаня и Дин Шиу [21], а также Чжао Хуашена [46]. Среди индийских ученых нужно отметить, прежде всего, специалистов Института оборонных исследований, Университета им. Дж. Неру и фонда «Индия - Центральная Азия». Это такие известные авторы как Г. Сачдева, Д. Кавиник, С. Д. Муни, С. Датта, А. Матту и др. Их последние статьи, посвященные современному развитию ситуации в ЦАР и вошли в специальный научный сборник под редакцией Нирмала Джоши [28], который был подробно прорецензирован молодым казахстанским ученым Н. Н. Грекешевой [11]. В целом нужно отметить, что после событий 11 сентября 2001 г. основные тенденции, как и в политике, так и в научной сфере резко изменились. Исключительно аналитические исследования приобрели геополитический и геостратегический характеры. Главенствующую роль взяли на себя американские ученые и политологи. Они начали заново пересматривать свои позиции в Центральной Азии. И если в 90-х годах они, в общем, не претендовали на главную роль в межинтеграционных процессах в Центральной Азии считая, что страны сами должны справиться со своими внутри и - внешнеполитическими проблемами и придерживались курса невмешательства, хотя старались не допускать влияния и других стран. То, со второй половины 2001 г. их поведение сильно изменилось, и из простых наблюдателей они превратились сначала в главных ответственных за безопасность центрально-азиатского региона, а затем и гегемоном в целом. После 11 сентября Центральная Азия стала главным стратегическим центром США и на достаточно длительный срок. Американские политики заявили всему миру, что Центральная Азия должна служить диверсификации мировых энергетических потоков и снизить зависимость Америки и глобальных рынков от Персидского залива. И, создав свои военные базы в Кыргызстане, Таджикистане и Узбекистане США превратилась в «главного менеджера по безопасности Центральной Азии». А остальные державы Америка просто призвала смириться со свершившимся фактом. Эти события были подробно освящены в работе Б. Румера «Реванш Флэшмена» [29]. Но это с одной стороны, а с другой Америка установила несколько препятствий, не позволяющих некоторым крупным восточным странам, в особенности Китаю осуществлять свою стратегию в

Центральной Азии. Первое препятствие – это конец организации ШОС в ближайшей перспективе как жизнеспособного объекта, так как в изменившейся ситуации Китай должен вести геостратегические переговоры относительно своего влияния в Центральной Азии не с Россией, как было раньше, а с США. И второе препятствие – то что, Америка начала выстраивать новую схему стратегических отношений со старым геополитическим соперником Китая в Азии Индией, тем самым, усложнив возможности влияния Китая в центрально-азиатском регионе. Относительно позитивной роли военного присутствия США в Центральной Азии высказались и американские специалисты Р. Гирагосян и Р. Макдермотт [13]. Они отметили, что американское присутствие в странах Центральной Азии в лице НАТО может способствовать не только укреплению внутренней стабильности и безопасности этих пяти стран, но и послужить сдерживающим фактором от распространения влияния в центрально-азиатском регионе со стороны государств, представляющих потенциальную угрозу. Это такие государства как Китай, Россия и Иран. Данное мнение характерно для многих американских исследователей. Однако другой американский ученый Легволд Р. [20] пытается переосмыслить геополитическое положение Центральной Азии и ее геостратегическое значение для Запада и США. Он впервые отделяет Казахстан от других государств региона и ставит его главным стратегическим центром Центральной Азии. Что касается геостратегических взаимоотношений в регионе, то он пишет, что Россия и Китай были просто вынуждены принять военное присутствие США в Центральной Азии. Но само это присутствие открыло дорогу в новое и неясное будущее. Легволд считает, что бывшие советские республики в Центральной Азии все еще тесно связаны между собой. Это и общая энергетика, и оборонные предприятия, и зависимость от чужих рынков, внешних долгов, и взаимная уязвимость их границ, и нерешенность использования нефтегазовых ресурсов. Все эти проблемы и приводят к внешнему и внутреннему дисбалансу и являются потенциальной угрозой безопасности этих государств. Но самая главная угроза для Центральной Азии как считает автор это Россия. И стратегия США в отношении Казахстана и Центральной Азии должна заключаться в уменьшении его зависимости от России и создании прочных гарантий для американского доступа. Но в то же время, по мнению ученого, Америка со своей стороны хоть и должна сдерживать Россию и других участников центрально-азиатской геополитики, сама должна вести сдержанную политику по отношению к другим государствам. Д. Бургхарт и Т. Сабонис-Хелф [10]

выделяют роль ШОС как региональной организации военного характера. Дж. Мороти [23] отмечает значительную роль ШОС с точки зрения безопасности центрально-азиатского региона. Но опять таки после появления и вмешательства американцев М. Оремен не сомневается, что в будущем влияние КНР в этом регионе усилиться и столкнется с интересами России и США, однако надеется, что, учитывая схожесть интересов три крупные державы – США, Россия и Китай придут к взаимному консенсусу. Немецкий ученый Уве Хальбах изучая внешнеполитическое влияние Запада и США, отмечает, что все усилия и Европейского Союза и Америки искусственно «демократизировать» страны Центральной Азии по западным образцам не увенчались успехом, так как они проводили двусмысленную и непоследовательную политику по отношению к странам Центральной Азии, больше акцентируя внимание на экономических аспектах и проявляя экономический интерес в противовес так называемым «демократическим» интересам. Доктрину же безопасности центрально азиатских стран, в особенности Казахстана он основывает на сотрудничестве с ОДКБ и ШОС.

Из восточных исследователей нужно выделить, прежде всего, китайских и индийских ученых, которые уделяет большое значение формированию и развитию ШОС. Практически все они рассматривают ШОС в качестве фундамента для перспективных экономических и энергетических проектов в Центральной Азии. Что касается сферы внешнеполитического влияния, то здесь китайские ученые соглашаются с мнением английских ученых о том, что именно ШОС играет роль баланса между Китаем, Россией и США. К таким ученым нужно отнести Син Гуанчена [36] и Пан Гуана[27]. Некоторые китайские ученые акцентируют внимание на исследовании международного треугольника – «США-Россия-Китай», на их взаимных геополитических интересах и противоречиях в Центральной Азии. Этой проблематике посвящена совместная работа двух китайских ученых – Ли Лифаня и Дин Шиу [21]. Эта работа носит и соответствующее название – «Геополитические интересы России, США и Китая в Центральной Азии». Говоря о стратегических целях, китайские ученые считают, что посредством своего господства в Центральной Азии США стремиться установить контроль и над экономикой во всем мире – в Европе, в Азии и даже в Африке и других отдаленных районах. Что касается России то, как бы она не стремилась вернуть себе прежнюю власть, ее положение в регионе сильно ослабло и путь к восстановлению еще долгий. Однако, для Китая не желательно отступление России из Центральной Азии, так как это привело бы к дисбалансировке сил в регионе. Поэтому, китайские

специалисты считают, что ШОС должна способствовать сохранению влияния России в центрально-азиатском регионе. В конце своего исследования оба ученых приходят к выводу, что политическая стратегия всех трех держав не приведет ни к столкновению, ни к отступлению, а, наоборот, учитывая взаимные интересы, будет эффективно развиваться дальше и в рамках деятельности ШОС придут к взаимному консенсусу. Этой же теме посвящена работа еще одного китайского исследователя Чжао Хуашена [37]. По его мнению, геостратегические отношения между тремя крупнейшими государствами – Россией, США и Китаем, борющимися за сферу влияния в Центрально-Азиатском регионе двусмысленны и нестабильны. С одной стороны ни одна из сторон не хочет испортить двусторонние связи из-за соперничества в данном регионе, но с другой стороны никто не хочет допустить полной монополизации центрально-азиатского региона одной из держав. В этом смысле Хуашен, так же как и предыдущие исследователи считает возможным будущее взаимное сотрудничество между тремя странами.

О важности фактора Китая в Центральной Азии для Индии пишет индийский исследователь С.Д. Муни, который подчеркивает необходимость учета любого роста и влияния Пакистана и Китая для расширенного вовлечения Индии в Центральную Азию [11, с. 101]. Другой ученый С. Датта ясно дает понять, что, если, в кратко- и среднесрочной перспективе наиболее значимо влияние США, то в долгосрочно перспективе наибольшее стратегическое влияние для Центральной Азии будет иметь сотрудничество с Китаем » [11, с. 101]. Д. Каушик анализирует роль России и США в ЦАР. Он считает, что Центральная Азия является естественным продолжением русских степей, где не существует никакого барьера, отделяющего оба региона [6]. Поэтому, по утверждению Д. Каушика, «говорить о цивилизационном разделе между регионами или же считать Центральную Азию своеобразным буфером между Россией на севере и западе и Южной Азией равносильно издевательству над фактами» [11, с. 102].

Таким образом, тенденции западной и восточной историографии Центральной Азии можно разделить на несколько позиций, одни считают, что Центрально-Азиатские страны еще слишком слабы, чтобы вступить в мировую интеграцию, другие наоборот, акцентируют внимание на стратегическом расположении стран Центральной Азии и их обширных природных ресурсах, которые, и являются для этих стран ключом в мировую геополитику. Так же наблюдается расхождение во взглядах среди ученых по вопросу борьбы за геополитическое влияние в Центрально-

Азиатском регионе (ЦАР) между крупнейшими мировыми державами – странами Европы, США и Китаем. Одни исследователи, чрезвычайно преувеличивают влияние Америки в ЦАР, вторые – влияние Европейских стран, третьи – Китая. Однако есть ученые, которые весьма объективно относятся к происходящим процессам в Центральной Азии и предлагают возможные пути выхода из сложившейся ситуации в регионе, в том числе и компромисс, и взаимовыгодное сотрудничество всех сторон.

Российская историография, так же как и зарубежная носит весьма разносторонний характер. Однако в отличие от нее, не разделяет взглядов Англии и США на азиатско-российские внешнеполитические отношения, а так же на «большую» роль США и ЦАР. В целом, среди российских ученых, занимающихся центрально-азиатской проблематикой можно выделить работы Д. Малышевой [22] и А. Терентьева [30]. Работа Д. Малышевой посвящена проблеме сложнейших геостратегических взаимоотношений и борьбы за сферы влияния в странах Центральной Азии между Россией, Китаем, США и Евросоюзом. В своей статье Д. Малышева рассматривая Центральную Азию в фокусе региональной политики и на фоне конкурентной борьбы за эти государства больше акцентирует внимание на китайском факторе влияния в этом регионе. Она считает, что по мере становления в качестве мировой державы Китай успешно использует в своей политике свое так называемое «мягкое влияние» или ноу-хау. И в рамках этой стратегии Китай ставит своей главной задачей сделать Китай и его культуру максимально притягательными для целых государств и народов. И так как страны Центральной Азии являются соседними государствами КНР стремится стать активным участником экономических и политических процессов происходящих в странах ЦАР, а так же приложить руку к природным богатствам региона и его инфраструктуре. И в последнее время в рамках ШОС Китай создал свои торговые представительства во всех центрально-азиатских странах и осуществил все свои значительные энергетические проекты, призванные связать с Центральной Азией центральный Китай, крайне нуждающейся в поставках нефти [22, с. 55]. Но, по мнению автора политика Китая не ограничивается только энергетической сферой, они затрагивают и сферу безопасности. Им важно чтобы соблюдались их интересы и в данном случае, чтобы в Центральной Азии не создавались базы уйгурских сепаратистов. Относительно ШОС Д. Малышева пишет, что Китай рассчитывает, что страны Центральной Азии станут для него «буфером и спокойным тылом». И определенные гарантии сохранения стабильности в регионе существуют для Китая в рамках ШОС [22,

с. 57]. Что касается внутриполитической ситуации между Россией и Китаем, автор отмечет, что взаимное соперничество усилит активность обеих сторон в Центральной Азии. Хотя общая тенденция складывается не в пользу Москвы. Однако даже в случае ослабления российского политического влияния в Центральной Азии Пекин вынужден будет поддерживать позиции России в регионе, так как только это сможет сдержать и не допустить вмешательства сюда других, более крупных и опасных для Китая игроков, к примеру, таких как США или Евросоюз [22, с. 58].

Хотя еще один российский специалист А. Терентьев [31] занимающейся центрально-азиатской проблематикой придерживается другого мнения. В своей статье «Выборы в Казахстане: укрощение «оранжевой» волны» А. Терентьев выразил обеспокоенность относительно внешнеполитической ситуации в Казахстане. Он отметил, что именно китайская экспансия, а не мифическая русская угроза заставляет Н. А. Назарбаева торопиться с его проектом интеграции центрально-азиатского региона и запускать такие интеграционные механизмы как ЕврАзЭС, ШОС, СВМДА, ЦАЭС и др. По этой же причине Казахстан привлекает Россию к ШОС, и старается не ссориться с европейцами и американцами. В целом, российские авторы больше акцентируют внимание на китайской угрозе, стараясь показать позиции России с позитивной стороны.

Казахстанская историография имеет достаточно широкую базу по центрально-азиатским исследованиям, так как является одной из главных стран этого региона. Однако среди казахстанских исследований наиболее интересными и значимыми для данной темы являются работа президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева – Эпицентр мира [24], монография [32] и выступление бывшего министра иностранных дел РК К.К. Токаева [31] относительно роли Шанхайской организации (ШОС), а также исследования С.К. Кушкумбаева [18], А. Туасарова [33], К. Сыроежкина [30] и Е. Карина [30, с. 18]. В книге Н.А. Назарбаева отражено реальное воплощение новой концепции безопасности, основанной на принципах взаимного доверия, в рамках «Шанхайской пятерки», членами которой являются Китай, Россия, Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан. Н.А. Назарбаев считает, что достигнутые в рамках «Шанхайской пятерки» договоренности, стали мощным шагом к обеспечению безопасности не только на континенте, но и в мире в целом. Относительно геостратегического значения Шанхайской организации в современном мире К.К. Токаев выступил в Алматы 29 апреля 2003 г. с речью, на которой отметил что Шанхайская организация сотрудничества

общими усилиями может и должна стать действенным инструментом обеспечения стабильности и безопасности в регионе, инструментом создания эффективных механизмов торгово- экономического и культурно-гуманитарного сотрудничества» [32, с. 3]

Вопросами интереса в ШОС КНР и России занимается молодой казахстанский исследователь С.К. Кушкумбаев. В частности он считает что ситуация в Центральной Азии изменчива и сопряжение интересов ШОС с интересами США может привести к противоборству КНР, РФ и США влияние в Центральной Азии, при этом – по аналогии с событиями XIX в., когда Россия, Китай и Великобритания были ключевыми акторами. В современной же ситуации Россия, может занять место Китая XIX в. [18, с. 18] Чтобы объяснить цели и задачи трех основных акторов геополитической борьбы в Центральной С.К. Кушкумбаев обращается к мнению китайских и российских специалистов. Рассмотрев их концепции, ученый отмечает что Центральная Азия – это стратегический тыл для Пекина, и основные принципы и задачи политики КНР в Центральной Азии обусловлены следующими целями: Китай стремится сохранить лояльность стран региона и предпринимает все возможное, чтобы не допустить контроля над ними со стороны группы сверхдержав или одной из них [18, с. 20] В то время как США планомерно осуществляют стратегию сдерживания КНР и с этой целью формируют двусторонние и многосторонние механизмы консультаций по вопросам безопасности по всему периметру границ Китая в АТР и Юго-Восточной Азии. Насчет будущих приоритетов ШОС ученый считает, что перед этой организацией стоят задачи окончательного определения своей функциональной ниши, гармонизации и координации интересов своих членов, вхождения в структуру будущих международных отношений.

О приоритетных направлениях Шанхайской организации выразился в своей статье и А. Гуасаров. Он отметил, что ШОС продемонстрировал намерение осуществлять свою деятельность только в рамках ООН и готовность сотрудничать со всеми международными организациями. Московский саммит стал еще одним важным моментом в процессе полноценного становления ШОС. Однако процесс этот еще далек от завершения, потенциальные возможности организации не исчерпаны. До сих пор основной целью организации была проблема безопасности в регионе. На нынешнем этапе лидеры шести государств отметили необходимость интенсификации разработки не менее важного направления в деятельности ШОС – программы экономического сотрудничества. Направление это чрезвычайно перспективное. Совокупный рынок

стран-участников ШОС – крупнейший в мире. Вкупе с транзитными возможностями стран-членов ШОС, расположенных между Европой и бурно развивающимися государствами Юго-Восточной Азии, это придает экономическим взаимоотношениям в рамках организации многообещающие перспективы [34, с. 194.].

Другой казахстанский специалист К. Сыроежкин [30] более объективно и полно обрисовал внешнеполитическую ситуацию в ЦАР на фоне развернувшейся геостратегической борьбы крупных держав вокруг региона, а так же показал приоритеты стран Центральной Азии, в том числе и Казахстана. Говоря о внешнеполитической стратегии и приоритетах стран Центральной Азии и Казахстана автор пишет, что, во-первых, Казахстан не намерен играть навязываемую ему Западом и государствами-членами ГУАМ антироссийскую игру. И Казахстан, и все другие государства Центральной Азии знают, что европейцы преследуют две почти взаимоисключающие цели - построить в ЦАР демократию по своему образцу и получить надежный доступ к энергетическим богатствам региона в обход России. Именно поэтому участники переговоров со стороны государств Центральной Азии фактически попросили Брюссель не беспокоить их до тех пор, пока не будет более интересного предложения, чем требования заняться строительством демократии [30, с. 15]. Во-вторых, тенденции Казахстана более направлены на российско-казахстанские отношения, так как стороны пришли к пониманию, что «дружить домами» целесообразнее. В-третьих, вначале 2000-х, когда на первый план выступило военное присутствие США и НАТО, включивших Центральную Азию в зону своих стратегических интересов, на смену китайско-российской конкуренции пришло партнерство, «первую скрипку» в котором стал играть Китай. Подписанием в июле 2005 г. декларации «Об установлении и развитии стратегического партнерства с Казахстаном» Китай обозначил, что рассматривает регион Центральной Азии в сфере своих стратегических интересов, и большой вопрос, как он поведет себя, когда, гипотетически, США покинут ЦА, и необходимость в партнерстве с Москвой для Пекина потеряет свою актуальность [30, с. 16]. Особенно ШОС, по мнению К. Сыроежкина позволяет КНР быть не только «внешним наблюдателем» за всеми процессами в регионе, но и стать активным игроком, способным оказывать возрастающее влияние на формирование будущей системы региональной безопасности в Центральной Азии [30, с. 18].

Относительно отношения самих центрально-азиатских стран к сложившейся ситуации и их приоритетных тенденций достаточно точно

выразился другой казахстанский исследователь Е. Карин. В частности он отметил, что развитие ОДКБ автоматически приводит к усилению позиции России, как внутри данного объединения, так и в регионе, центрально-азиатским республикам более выгодно участвовать в деятельности ШОС, привлекательность которой заключается в том, что в ней участвуют сразу две державы, стремящиеся к доминированию в Центральной Азии – Россия и Китай. Кроме того, ШОС не стремится (по крайней мере, открыто) в своей деятельности к антизападной (антиамериканской) направленности, более того ШОС пытается выйти за рамки военной организации, постоянно расширяя тематику сотрудничества между странами участницами данного объединения» [30, с. 18]. Таким образом, можно сказать, что страны ЦАР стараются проводить многостороннюю и лояльную политику по отношению ко всем участникам внешнеполитической интеграции, при этом, не отдавая окончательного предпочтения ни одной из сторон. Что касается треугольника Россия-США-Китай, то здесь ученый отмечает, что с одной стороны, США пытается принудительно навязать свою «демократию» странам ЦАР, с другой стороны Россия и Китай выступают за национальные проекты демократии, чем и вызывают симпатию центрально-азиатских стран и подталкивают их к выбору в свою пользу. Однако, ситуация на сегодняшний день еще не достаточно ясна и при определенных условиях может измениться в пользу Запада [30, с. 23].

1. Akiner Sh. Cultural Diversity and Change in Central Asia. – London: Kegan Paul International, 1991.
2. Akiner Sh. Central Asia: New Geopolitics. – London: Institute for Pefence Studies, 1993.
3. Akiner Sh. Political and Economic Trends in Central Asia. – London: British Academic Press, 1994.
4. Akiner Sh. Central Asia: Conflict or Stability and Development? – London: Minority Rights Group, 1997.
5. Akiner Sh. Sustainable Development in Central Asia. – Richmond: Curzon Press, 1997.
6. Akiner Sh. Tajikistan: Disintegration or Reconciliation? – London: RIIA, 1998.
7. Allison R., Jonson L. Central Asian Security: The New International Context. – London, Washington: RIIA-Brooking Institution Press, 2001.
8. Allison R. Structures and Frameworks for Security Policy Cooperation in Central Asia. // Central Asian Security: The New International Context / Eds. by Allison R., Jonson L. – London, Washington: RIIA-Brooking Institution Press, 2001. pp. 219-246.
9. Bohr A. Uzbekistan: Politics and Foreign Policy. – London: RIIA, 1998.
10. Burghart D., L. Sabonis-Helf (Eds.). In the Tracks of Tamerlane: Central Asians Path to the 21st Century. – Washington, DC: NDU, 2004.
11. Ерекешева Л.Г. Вопросы идентичности и международных отношений в современной японской историографии Центральной Азии // Ориенталистика. – 2006. – № 2 (6). – С. 96-103.
12. Ferdinand P. The New Central Asia and its Neighbors. – London: RIIA and Pinter.
13. Giragosian R., McDermott R. N. U. S. Military Engagement in Central Asia: «Great Game» or «Great Gain»? // Central Asia and the Caucasus (Luleа, Sweden). 2004. № 1, pp. 62-72.
14. Halbach U. Der «nicht mehr postsowjetische» Raum? Russland in der Wahrnehmung kaukasischer und zentralasiatischer Staaten vor und nach dem 11 September. – Berlin: SWP DIIPS, 2002.
15. Jonson L. Russia and Central Asia: a New Web of Relations. – London: RIIA, 1998.

16. Карсаков Н. Академические центры по изучению ислама в Германии // Шырак. Лайк-Пресс, 2006, № 2 (6), сс. 107-115

17. Kulchik K.V., Fadin A. Central Asia: After Empire. – Chicago: Pluto Press, 1996.

18. Кушкумбаев С.К. ШОС и безопасность Центральной Азии // Казахстан-Спектр. Научный журнал. № 4 (38), 2006, сс. 17-20.

19. Лаумулин М.Т. Центральная Азия в [illegible] геополитике. Том I: Центральная Азия и Казахстан в современной [illegible]. Научное издание. – Алматы, КИСИ при Президенте Республики Казахстан, 2005. – 704 с.

20. Legvold R. Great Power Stakes in Central Asia // Thinking Strategically: The Major Powers, Kazakhstan and the Central Asian Nexus. Eds. by Legvold R., Garnet Sch. – Cambridge (Mass.), London: MIT Press, 2003, pp. 1-38.

21. Li Lifan, Ding Shiwu. Geopolitical Interests of Russia, the U.S. and China in Central Asia // Central Asia and Caucasus (Lulea, Sweden). 2004. № 3, pp. 139-146.

22. Малышева Д. Центральная Азия в фокусе региональной политики // Мировая экономика и Международные отношения. – 2007. – № 12. – С. 55-65.

23. Moroney J. D. P. Building Security in Central Asia: a Multilateral Perspective // In the Tracks of Tamerlane. Central Asians Path to the 21st Century. Eds. by Burghart D. L., Sabonis-Helf Th. – Washington, DC: NDU, 2004, pp. 341-360.

24. Назарбаев Н.А. Эпицентр мира. – Астана: Елорда, 2001.

25. Joshi Nirmala Ed. Central Asia: The Great Game Replayed. An Indian Perspective. Delhi: New Century Publications, 2003. 294 p.

26. Oresman M. Beyond the Battle of Talas: Chinas Re-emergence in Central Asia // In the Tracks of Tamerlane. Central Asians Path to the 21st Century. Eds. by Burghart D. L., Sabonis-Helf Th. – Washington, DC: NDU, 2004. - P. 401-424.

27. Pan Guang. Shaghai Cooperation Organization in the Context of International Antiterrorist Campaign. // Central Asia and Caucasus. - Lulea, Sweden, 2003. - № 3. - P. 48-54.

28. Pomfret R. Central Asia turns South? Relations in Transition. – London: RIIS, 1999.

29. Rumer B. Flashmens Revenge: Central Asia after September 11. // Strategic Forum (Washington, DC). December 2002. № 195. pp. 1-8.

30. Сыроежкин К. Центральная Азия в треугольнике «Россия-Китай-Запад»: выбор приоритетов // Мировая экономика и Международные отношения. – 2007. – № 10. – С. 12-23.

31. Терентьев А. Выборы в Казахстане: укрощение «оранжевой» волны // Мировая экономика и Международные отношения. – 2006. – № 5. – С. 28-39.

32. Токаев К.К. Выступление на пленарном заседании совета министров иностранных дел Шанхайской организации сотрудничества (ШОС) 29 апреля 2003, Алматы // Казахстан и Современный мир. – 2003. – № 2(5). – С. 112-116.

33. Токаев К.К. Дипломатия Республики Казахстан. – Астана: Елорда, 2001.

34. Таусаров А. ШОС приобретает реальные очертания // Казахстан и Современный мир. – № 2(5). – 2003. – С. 192-194.

35. Webber M. CIS Integration Trends Russia and the Former Soviet South. – London: RIIS, 1997.

36. Xing Guangcheng. Chinas Foreign Policy Toward Kazakhstan // Thinking Strategically. The Major Powers, Kazakhstan and the Central Asian Nexus. Eds. by Legvold R. Garnet Sch. – Cambridge (Mass.), London: MIT Press, 2003. pp. 107-140.

37. Zhao Huasheng. The Problems of China Policy in Central Asia // Kazakhstan in Global Processes. Almaty, 2004. № 2. pp. 63-73.

РЕКОМЕНДАЦИИ

Международной научно-теоретической конференции «Чокан Валиханов и гуманитарная наука XXI века», посвященной 175-летию выдающегося казахского ученого просветителя Чокана Чингисовича Валиханова (г. Алматы, 5-6 ноября 2010 года)

Конференция стала важным этапом исследования и популяризации творчества и личности Ч.Ч. Валиханова. В работе конференции были определены новые направления и концепции Чокановедения адекватные к развитию современной гуманитарной мысли, которая выступала как методология по изучению творческого наследия великого ученого. В работе конференции приняли участие ученые Казахстана и стран ближнего и дальнего зарубежья.

Научная и творческая деятельность Чокана Чингисовича Валиханова проходила в сложный период истории Казахстана, Центральной Азии и России, когда проявлялись их геополитические интересы в этих регионах. Ч.Ч. Валиханов как явление интеллекта и своеобразной цивилизации казахского народа, стал воплощением неоднозначного положение Казахстана на Евразийском пространстве.

Наследие Ч.Ч. Валиханова прочно вошло в жизнь не только Казахстана, но и всей мировой цивилизации. Сложилась научная школа по изучению деятельности и личности ученого, освоившая многие направления гуманитарных дисциплин. Издавались и переиздаются собрания сочинений ученого фундаментального характера. Наряду с достижениями по изучению творческого наследия ученого, современная наука ставит большую задачу глубокого исследования научного и художественного наследия Ч.Ч. Валиханова и создание полного собрания сочинений, где должны найти место неопубликованные произведение ученого.

Мысли Ч.Ч. Валиханова по различным отраслям знаний требует тщательного и плодотворного продолжения в исследованиях современных ученых. В суверенном Казахстане творческое наследие актуально и не утратило своей ценности.

Участники конференции приняли следующие положения резолюции:

- Научное и художественное творчество великого казахского ученого Чокана Чингисовича Валиханова вошло в мировое научное и культурное наследие.

- Необходимо дальнейшее изучение и исследование наследия Ч.Ч.

Валиханова в истории Казахстана, Центральной Азии и России с новых позиций.

- Продолжить поиск и выявление новых документов и материалов, по творческому наследию Ч.Ч. Валиханова.

- Приступить к осуществлению серии монографических исследований, определяющих достижения различных отраслей чокановедения, в том числе по истории Казахстана периода средних веков, нового времени, этнографии, антропологии, генеалогии, филологии, фольклористике, искусствоведению.

- Провести глубокое и комплексное исследование жизни и деятельности ученого, его научной биографии, системно охватывающего мировоззрение, общественно-политические, социально-экономические, культурологические взгляды Ч.Ч. Валиханова.

- Подготовить полное собрание сочинений Ч.Ч. Валиханова на русском и казахском языках.

- Организовать комплексное исследование на тему: «Ч.Ч. Валиханов в зарубежных источниках и материалах».

Участники конференции выражают благодарность Акиматам г. Алматы и Алматинской области, Министерству науки и образования РК, Институту истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова за организацию и проведение конференции и выражают надежду на активное и результативное сотрудничество в будущем.

Қазақтың корнекті ағартушы-ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың 175 жылдығына арналған «Шоқан Уәлиханов және XXI ғасырдағы гуманитарлық ғылым» атты халықаралық ғылыми-теориялық конференцияның (Алматы қаласы, 5-6 қараша 2010 ж.)

ҰСЫНЫСТАРЫ

Конференция Ш.Ш. Уәлихановтың өмірі мен шығармашылығын зерттеу мен жариялаудың маңызды кезеңі болып табылады. Конференция жұмысына қатысушылар қазіргі таңдағы гуманитарлық ой пікірдің дамуына Шокантанудың жаңа бағыттары мен тұжырымдамалары анықталады, ұлы ғалымның шығармашылық мұрасын зерттеудің әдістемесі ретінде өткізілсін. Конференция жұмысына Қазақстанның, жақын және алыс шетелдің ғалымдары қатысады.

Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми қайраткерлігі өнірде бірінші геосаяси күштер мүдделері қиылысқан Орталық Азия халықтары тарихының ең күрделі кезеңі жағдайында өтті. Шоқан Уәлихановтың феноменінің пайда болуы Қазақстанның Шығыс пен Батыс арасындағы жан-күйін анықтады.

Ш.Ш. Уәлихановтың мұрасын зерттеу Қазақстаннан ғана емес барлық әлемдік өркениеттер өмірінде терең орын алады. Гуманитарлық пәндердің көптеген бағыттарын бойына сіңірген, ғалымның жеке өмірі мен қызметін зерттеуде ғылыми мектеп қалыптасты. Ғалымның кешенді сипаттағы жиналған енбектері баспадан жарық көрді және басылуда. Ғылымның шығармашылық мұрасын зерттеуде жеткен жетістіктермен қатар, қазіргі замандағы ғылым Ш.Ш. Уәлихановтың ғылыми көркемсурет мұрасын терең зерттеуде алдына мақсат етіп қоюда және ғалымның толық шығармалар жинағына енбеген шығармаларын жинақтауды мақсат етеді.

Ш.Ш. Уәлихановтың түрлі білім саласындағы ой-пікірлерін қазіргі кездегі ғалымдардың мұқият және тыңғылықты зерттеуді талап етеді. Тәуелсіз Қазақстан жағдайында ғалымның шығармашылық мұрасы құндылығы мен өзектілігін жойған жоқ.

Конференцияға қатысушылар төмендегі резолюция баптарын қабылдау туралы ортақ шешімге келді:

- Қазақтың көрнекті ғалымы Шоқан Шыңғысұлы Уәлихановтың ғылыми және көркемсурет шығармасы әлемдік ғылым мен мәдени мұраға енді.
- Ш.Ш. Уәлихановтың мұрасын Қазақстан, Орталық Азия және Ресей тарихында жаңа бағытта ары қарай зерттеу мен оқыту керек.
- Ш.Ш. Уәлихановтың шығармашылық мұрасын құрайтын құжаттар мен материалдарды іздеу мен анықтауды жалғастыру.
- Шоқантанудың әралуан салаларының жетістіктерін оның ішінде

Қазақстан тарихының ортағасыр, жаңа заман кезеңі, этнография, антропология, генеология, филология, фольклортану, өнертану бойынша монографиялық зерттеулер сериясын жүзеге асыруға кірісу.

- Шоқанның өмірі мен қызметін, оның ғылыми биографиясын кешенді түрде зерттеуді, оның дүниетанымын, қоғамдық-саяси, әлеуметтік-экономикалық, мәдениеттанушылық көзқарастарын жүйелеуді жүзеге асыру.

- Ш.Ш. Уәлихановтың толық шығармалар жинағын қазақ және орыс тілдерінде шығаруға дайындау.

- «Ш.Ш. Уәлиханов шетелдік деректер мен материалдарында» атты тақырыпта кешенді зерттеуді ұйымдастыру.

Конференцияға қатысушылары Алматы қаласы мен Алматы облысының әкімшілігіне, ҚР Білім және Ғылым министрлігіне, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтына конференцияны ұйымдастырғандары мен өткізгендері үшін алғыстарын білдіреді және болашақта да белсенді әрі нәтижелі ынтымақтастықта болуға ниет білдіреді.

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ

МАЖИТОВ С.Ф.
Приветственное слово ...3

ЖУМАГУЛОВ Б.Т.
Құттықтау сөз 6

БУРХАНОВ К.Н.
Приветственное слово .8

УМЫТБАЕВ С.А.
Приветственное слово ..11

ШЕРТЕНБАЕВ Б.О.
Құттықтау сөз ..13

МУКАНОВ С.М.
Құттықтау сөз . 15

БАЯНДАМАЛАР
ДОКЛАДЫ

МАЖИТОВ С.Ф.
Чокан Валиханов и современность ..... .17

ВАЛИХАНОВ Ш.
Он весь дитя добра и света 32

УЛУНЯН А.А.
Чокан Валиханов: историческое пространство неотвеченных вопросов ..48

НЫСАНБАЕВ А.Н.
Евразийская идея Чокана Валиханова 53

САПАРАЛИЕВ Д.Б.
Кыргызско-казахские взаимоотношения XVII-XVIII вв в научных трудах Ч. Валиханова 56

СОН ЕН ХУН
Шокан Уәлиханов – ағартушы, қазақ өнерінің алғашқы қарлығашы 67

ПАЛҮАНОВ Б.Н.
Ш.Үәлийханов хәм қарақалпақ мәдениети 73

ХАФИЗОВА К.Ш.
Чокан Валиханов в китайской историографии 77

ИГИБАЕВ С.К.
Образование казахского народа и казахского ханства в исследованиях Ч.Ч. Валиханова 86

КОШЕНОВА Р.Н.
Шокан и посмертная его слава ... 90

ЕРМЕКБАЕВ Ж.А.
Евразийство в научном наследии Ч.Ч. Валиханова ... 95

МУСИНА М.Ш.
Чокан Валиханов в музее Достоевского ... 100

ӘБІШЕВА С.Н.
Қазақтың тұңғыш ағартушы ғалымы, этнограф-саяхатшы Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған 103

СЕКЦИЯ № 1
ИСТОРИЯ, ИСТОРИОГРАФИЯ, ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

ҚИНАЯТҰЛЫ З.
Шоқан Уәлихановтың қазақы бөлмісі және оның қазақ тарихынан ашқан кейбір жаңалықтары ... 108

ГАЛИЕВ В.З.
Борьба казахского народа против джунгарской агрессии в трудах Чокана Валиханова ... 116

ВАЛИХАНОВ Э.Ж.
Ч.Ч. Валиханов о колониальной политике России в Казахстане ... 140

МАХАЕВА А.Ш.
Кокан хандығының тарихы мәселелері Шокан Уәлиханов еңбектерінде ... 148

МАЛИКОВ А.М.
Из истории кырков среднеазиатского междуречья ... 158

КУСАИНОВ К.К.
Казахский султан Чокан Валиханов и его военный подвиг ... 165

КУСАЙЫНҰЛЫ К.
Шоканның мұралары хақында (мәні және маңызы) ... 171
УРАШЕВ С.А., АУБАКИРОВ Э.
Благородное потомство хана Уали ... 194

МУСАБАЛИНА Г.Т.
Ч.Ч. Валиханов в общественно-политической жизни Казахстана во второй половине XIX века ... 204

РАХИМОВ Е.К.
Достойный племянник (о взаимоотношениях Ч.Ч. Валиханова и М. Чорманова) ... 210

ШАШАЕВ А.К.
Ш.Ш. Уәлиханов зерттеулеріндегі Ақ Орда ханы Ұрыс ханға қатысты мәліметтер ... 216

СМАГУЛОВА С.О.
«Қаз» газеті және Шоқан Уәлиханов 221

ЖУТЕНБАЕВА Г.
Ш.Ш. Уәлиханов мұрасындағы дәстүрлі ауызша тарих мәселелері 226

МАЙХИН В.Д.К.
Военная история Казахстана в трудах Чокана Валиханова 234

РАХЫМЕКУЛОВ Д.А.
Ш.Ш. Уәлихановтың Ұлы жүз қазақтары туралы зерттеулері 240

СИРОТА О.А.
Репрессивная политика ЦК ВКП(б) против последователей Ч.Ч. Валиханова в 1928-1938 гг. (на примере Омской области) 245

ТУРМАНБЕКОВ Б.Ж.
Шоқан Уәлиханов Қытай - Қазақстан сауда қатынастарының дамуы туралы 249

ТУРСУНБАЕВА Л.Н.
Иностранный капитал в нефтяной промышленности до революционного Казахстана 258

КОЖАМЬ
Мұсылман әскерлерінің Казакстаннын Оңтүстігін басып алуы 266

ГАЛИЕВ В.В.
Д. Маасен - дипломат и сподвижник Ч. Валиханова 275

ДАЛАЕВА Г.Г.
Султаны Семиречья в период утверждения российской власти (40-60-е гг. XIX в.) 285

ДОУЛЕТХАН Ә.
Іле Сұлтанаты (1864-1871) Патшалық Ресей мен Манжур-Қытай империясынын Орталық Азияны отарлау саясатынын құрбаны 294

ЖЫЛЫСБАЕВА М.Е.
Ш. Уәлиханов туралы мұрағат құжаттарындағы деректер 300

ОРАЗОВ Р.І.
Ш.Ш. Уәлихановтын Әулиеата жорығына катысуы 306

АБДРАХМАНОВ Б.Н.
Исторические и правовые вопросы в наследии Ч.Ч.Валиханова 314

САТЕНОВА М.Р.
О значении комплексного подхода при изучении биографических источников (на примере личности Ч.Ч. Валиханова) 322

ДӘУЛЕТХАН Ә.
Якуб бек және онын «Алтышаһар хандығы» 328

АШИРБЕКОВА Ж Б
Шоқан Уәлиханов еңбектерінің тарихи маңызы 335

ТІЛЕУБАЕВ Ш Б
Жетісудағы орыс автономиясын құру жобасы жөнінде (1916 ж.) 341

ТІЛЕУЛИНОВА Н Н
Қазақты таныткан географ – Шоқан Уәлиханов 347

УАЛТАЕВА А С
Казактын көрнекті ғалымы Ш Ш Уәлиханов және Ф М Достоевский 352

АРЕПОВА А
Түркі тайпаларының этносаяси тарихы Н А Аристов еңбектері 357

ЖОЛДЫБАЕВА С О
XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасыр басында Қазақстанның оңтүстігінде медицинаның дамуы 361

ЕРМАҒАНБЕТОВА З Н
Шоқан мұрасын таныту ісінде Көкімжан Қаныбаевтың қайраткерлік қыры 368

САЙФУЛМАЛИКОВА С
Ш Уәлиханов мұрасын ашу Қоқан хандығының тарихы 372

ҚЫРАУБАЕВА М Ж
Жаркент уезіндегі Каркара жәрмеңкесінің тарихынан 378

РАХИМОВА К Д
Тарихшы Мұхаммад-Салих қожаның өмірі мен шығармашылығы 383

СЕКЦИЯ № 2
ЭТНОЛОГИЯ, ЭТНОГРАФИЯ

ТОҚТАБАЙ А.
Шоқан және қазақ қоғамындағы байлардың орны мен рөлі 389

ОРАЗБЕК Е
Современный казахский аул этнокультурные и этносоциальные процессы (к постановке проблемы) 394

ПРОСКУРИНА Ж. А
Значимость трудов Ч Ч. Валиханова для изучения этнической истории народов Центральной Азии 400

ҚЫРАУБАЕВА М.Ж.
Жаркент уезіндегі қоныс аудару мекемесі 406

БАЙСАРИНА Б С
Влияние ислама на процесс воспитания 413

СЕКЦИЯ № 3
АРХЕОЛОГИЯ

АКЫМБЕК Г.Ш.
Орталықтағы Алтайдың [illegible] табылған қыш ыдыстарды жазулар ..420

ШУРДАНОВА А.А.
Историко-[illegible] Средней Азии и Казахстана ..426

СЕКЦИЯ № 4
ФИЛОЛОГИЯ

ГУСЕЙНОВА Н.М.
Орта ғасырдағы түрік-түркілік әскери-әкімшілік кірме сөздерінің түсініг ..438

АРЫНОВА А.К.
Шоқан Уәлиханов тың әдебиет саласындағы зерттеулері ..444

ОЙПЫРЫСКОВА Г.Ш.
Ш. Уәлиханов публицистикасының жанрлық ерекшеліктері 449

АСЫЛ К.О.
Шоқан хаттарының өзіндік ерекшелігі 452

АЛМАТОВА Ж.Ш.
Әдебиеттегі Шоқан асулары ..455

СЕКЦИЯ № 5
ГЕОГРАФИЯ

ДҮЙСЕНБАЕВА А.К.
География сабағында оқушыларға Ш. Уәлихановтың достарына жазған хаттарын және өмірін таныстыру мақсатында таныту және талдау (1935-1865 жж.) 458

СЕКЦИЯ № 6
СОВРЕМЕННАЯ ИСТОРІЯ КАЗАХСТАНА

БАЙДАРОВ Е.У.
Региональная интеграция как фактор культурно-цивилизационного развития государств Центральной Азии в эпоху глобализации 468

ҚҰДАЙБЕРГЕНОВА А.И.
Казақстандағы 1917-1926 жж. көші-қон үдерістерінің халық құрамына тигізген әсері 478

БАЙПАКОВ М.К.
Стратегия-2020 и задачи НДП «Нур Отан» по консолидации казахстанского общества 492

УАЛТАЕВА А.С.
Место и роль Республики Казахстан в деятельности ШОС 497

КОЖАМЖАРОВА Ж.Ж.
Торгово-экономическое сотрудничество Казахстана и России 508

МУСТАФАЕВ Н.Н.
Казахстан и ОБСЕ 517

НУРУМБЕТОВА К.К.
Казахстан и СВМДА 525

КУРМАНАЛИНА Н.Н.
Азиатский вектор внешнеполитической деятельности Казахстана 532

НЕСИПБАЕВА Ж.Ж.
Историографические проблемы развития Центральной Азии на фоне региональной политики мировых держав в современной международной историографии 539

ШОҚАН УӘЛИХАНОВ ЖӘНЕ XXI ҒАСЫРДАҒЫ ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМ: көрнекті қазақ ғалымы Ш.Ш. Уәлихановтың 175 жылдығына арналған халықаралық ғылыми-практикалық конференция материалдары (Алматы қ., Алматы облысы МК «Алтынемел», 5-6 қараша 2010 ж.).

ЧОКАН ВАЛИХАНОВ И ГУМАНИТАРНАЯ НАУКА XXI ВЕКА: Материалы международной научно-практической конференции, посвященной 175-летию выдающегося казахского ученого Ч.Ч. Валиханова (г. Алматы, Алматинская область МК «Алтын-Эмель», 5-6 ноября 2010 г.).

06.11.2010. басуға қол қойылды. Пішімі 60x84. 1/16.
Офсет басылымы. Көлемі 35 б.т.
Тапсырыс № 155.

"Тарих тағылымы" баспасы
Байланыс тел.: +7 702 575 95 16
+7 707 105 65 63
e-mail: tarihtag@mail.ru